

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 11

Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОН України.
Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького;
Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. Вип. 11. – 302 с.

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми теорії мови, номінації, лексичної семантики, фразеології, діалектології, історії мови, словотвірної та граматичної системи мови, лінгвістики тексту та концептуального аналізу одиниць мови, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвосеміотики та лінгвостилістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОМПІСІЇ:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Мусієнко, доктор філологічних наук, професор;
С. А. Жаботинська, доктор філологічних наук, професор;
О. Л. Бессонова, доктор філологічних наук, професор;
В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор;
О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор;
М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор;
Л. О. Пашіс, кандидат філологічних наук, доцент;
З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;
М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор;
В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. В. Шитик, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний секретар – Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:

В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;
Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Н. Л. Іваницька, доктор філологічних наук, професор;
Є. А. Карпіловська, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ української філології та соціальних комунікацій.

Видання затверджено ВАКом України як фахове з філологічних наук (рішення президії ВАК України від 14.06. 2007 р., постанова 1-05/ 6).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 2 березня 2010 року)

Засновник

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ№ 12092-963Р від 14.12.2006.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ МОВИ

Марія Скаб, Мар'ян Скаб	
Межі мовної категоризації, або що залишається неословленим?.....	7
Ярослав Поліщук	
Українська літературна мова: досвід лімінальності	11
Надія Андрейчук	
«Мова» культури і мовні знаки.....	16
Людмила Шитик	
Концептуальні засади лінгвістичного аналізу перехідних утворень.....	19

ПРОБЛЕМА НОМІНАЦІЇ

Марина Навальна	
Нові функціональні вияви кримінального жаргону в мові сучасної української періодики	26
Ірина Бабій	
Вторинна номінація кольору в художній картині світу.....	31
Валентина Калько	
Мотиватор-дестинатив у ономасіологічній структурі найменувань лікарських рослин	34
Анастасія Ришкова	
Мотиваційні типи композитних найменувань осіб у сучасній німецькій мові40	
Світлана Стройкова	
Мотивація номенклатури іхтіофауни в сучасній німецькій мові (когнітивно-ономасіологічний аспект).....	44
Ольга Цобенко	
Семантичні особливості словникових дефініцій англomовних номінацій ювелірних прикрас	48

ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Анатолій Безпаленко	
Схожість / подібність чи суміжність? Лінгвістичні аргументи (гештальт і суміжність у мові)	51
Ірина Литвин	
еквівалентність фразеологічних одиниць роману И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и его украинского перевода	55
Олена Вікторіна	
Матеріали до фразеологічного словника кіровоградщини (соматичні фразеологізми).....	59
Ольга Бабакова	
Семантичні особливості процесуального мікрополя антропофонів	66
Марина Серебряк	
Фразеологічні варіанти народного мовлення та їх лексикографічне опрацювання	70
Сергій Гогільчин	
Особенности объективации различных функционально-семиотических проявлений человека целостного фразеологизмами соматического кода	74
Ірина Глуховцева	
Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів-синонімів	78

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Галина Гримашевич	
Назви чоловічого піджака в середньополіських говірках	83
Наталія Литвинова	
Конструкції з невербалізованим дієсловом-предикатом у складі висловлювань діалектних оповідей-спогадів	87

Ірина Потапчук Структурно-семантичні особливості оронімних лексем зі значенням «яр» на західноподільському діалектному просторі	91
Юлія Абрамян Утворення назв-інновацій на позначення молодих недорозвинених рослин в українських східнослов'янських говірках	96
Євген Пилипенко Лексичні діалектизми в художній прозі І. Нечуя-Левицького	101
Олександр Білих Форми наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.	105
Андрій Панаськов Діахронія англійських номінацій судочинства	110
Людмила Воробйова Лінгвістичні й екстралінгвістичні умови формування українського національного топонімічного фонду й процесу запозичення іншомовної топонімії наприкінці XVII – початку XVIII ст.	115
Ганна Пашковська І. С. Нечуй-Левицький як нормалізатор української літературної мови	118
Наталія Тома Абстрактна лексика у «власноручних записках» Петра Могили	122
Алла Данілова Розгортання семантичної структури слова <i>хрест</i> у процесі історичного розвитку української мови	126

СЛОВОТВІР. ГРАМАТИЧНА БУДОВА МОВИ

Володимир Олексенко Новотвори зі значенням несправжності в сучасній українській мові	130
Інна Беркешук Чинники словотворчої поведінки назв металів у сучасній українській мові	134
Людмила Лонська Функціонування двоскладних буттєвих речень в «історії України» Наталії Полонської-Василенко	138
Наталія Ясакова Семантика означеності / неозначеності у формуванні персонального статусу суб'єкта речення	142
Галина Кочерга Реалізація гештальтно-метафоричного різновиду в контексті відіменниково-дієслівної деривації в українській мові	148
Наталя Романова Знаки пунктуації в інтимній ліриці Г. Гессе: енергетичний аспект	152
Тетяна Чубань, Тетяна Левченко Параметри граматичної перфективації вербальних дієслів	156
Наталя Навроцька, Андрій Пузік Семантичні особливості інхотативних дієслів, які виражають психоемоційний стан особи, у зіставному аспекті	160
Галина Весельська Нові явища у функціонуванні градаційних сполучників	165

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Ірина Левчук Мікротема «автор книги» в структурно-семантичній організації філологічних рецензій XIX – XXI ст.	169
Надія Шимків Особливості функціонування прикметникових епітетів у поетичній мові представників «празької школи»	173

Ілона Романюк

Емоції у формуванні діалогічного тексту (на матеріалі прозових текстів І. С. Нечуя-Левицького)177

Оксана Степаненко

Зооморфізми у поетичних творах шістдесятників181

Олена Слюніна

Лінгвопоетична інтерпретація природної стихії повітря в поетичному мовленні Павла Гірника185

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА**Флорій Бацевич**

Загальний дейксис фізичного і психологічного відсторонення (на матеріалі часток *он, ось, ото¹*)190

Олена Селіванова

Проблема комунікативного впливу в сучасному мовознавстві195

Світлана Романчук

Використання паралінгвістичних засобів у проповіді як жанрі релігійного дискурсу199

Людмила Боть

Прагматичні особливості усного мовлення дітей молодшого шкільного віку.....202

Роксолана Назарчук

Комунікативні типи дієслівних предикатів у висловлюваннях із об'єктами-артефактами й об'єктами-психофактами в українській, польській та англійській мовах205

Наталя Бербер

Художня текстуалізація політичного світу у романі Марії Матіос «Містер і Місіс Ю-ко в країні Укрів. Mr. & ms. U-ko in country ua»209

Олеся Гаврилачук

Гендерний чинник вибору номінації адресата художньо трансформованого внутрішнього мовлення214

Світлана Єрьоменко

Особливості офіційного листування Вінстона Черчилля218

Наталія Калина

Чинники єдності лінгвокультурної спільноти в міжнародних проектах222

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОСЕМІОТИКА**Любов Савченко**

Ворожіння як форма соціально канонізованої поведінки у фразеологічній картині світу227

Світлана Лавриненко

Вербалізації смислових контурів права в українських народних думках231

Людмила Рудакова

Мовні засоби вираження соціокультурної інформації235

Олена Кулик

Поняття мовного знака в лінгвістичній традиції240

Людмила Овсієнко

Лінгвокультурологічний концепт у мовознавчій науці243

Ірина Царьова

Етнографічна підоснова обрядових фразеологізмів літнього циклу народних свят східної Слобожанщини246

Олена Красовська

Культуромовні традиції українців (на матеріалі звертальних виразів епістолярію Лесі Українки)250

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ**Тетяна Вільчинська**

Конотованість сакрального концепту «БОГ» у мовній картині світу українців254

Наталья Коч

Когнитивная реальность категории «народ, платящий дань»
в восточнославянской концептуально-языковой картине мира258

Олексій Бутов

Концептуальна метафора в давньоанглійській загадці264

Оксана Гураль

концепт персонажа постмодерністського твору: структура і комбінаторика267

Ірина Серебрянська

Лексико-семантична група «особливості земної поверхні» як репрезентант
концепту «земля» в мові української прози другої половини ХХ ст.273

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. МОВА І НОРМА**Лариса Головата**

Анормативність у мовленнєвій діяльності вчителів фізичної культури278

Олена Цапок

Синтаксичне оформлення подієвих заміток281

Олександра Задорожна

Експлікація темпорального інтервалу «ніч» засобами художнього слова284

Ірина Орел

Реалізація стилістичних прийомів як результат трансформацій фразеологічних одиниць з
фольклорним компонентом у німецькомовних публіцистичних текстах288

Тетяна Мельник

Ілюстративний матеріал у словникових реєстрах 20 – 30 рр. ХХ століття292

Ірина Стецюк

Мовна діяльність радіожурналістів як сегмент комунікації у прямому ефірі295

ТЕОРІЯ МОВИ

Марія Скаб, Мар'ян Скаб

МЕЖІ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ, АБО ЩО ЗАЛИШАЄТЬСЯ НЕОСЛОВЛЕНИМ?

У статті зроблена спроба визначити межі мовної категоризації. Автори приходять до висновку, що в мові знаходять відображення лише найважливіші уявлення про певне явище, ословлення зазнають найістотніші концептуальні ознаки, які формують у мовця стереотипні уявлення про явище і відповідно зумовлюють його поведінку.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, мовна категоризація, вербалізація знань.

Об'єкт дослідження когнітивної лінгвістики – природа і сутність знання і пізнання, результати сприйняття дійсності й пізнавальної діяльності людини, накопичених у вигляді осмисленої і приведені в певну систему інформації, тобто вербалізоване, чи ословлене, знання.

М. Алефіренко називає знання суперечливим феноменом: воно, на думку дослідника, нетотожне істині вже тому, що на різних історичних етапах людського життя наповнюється різним змістом. На найдавнішому етапі людської цивілізації це властивість цілеспрямованої взаємодії організму з навколишнім середовищем. На пізніших стадіях освоєння світу людиною знання набували ціннісно-смыслового статусу: подіям і фактам стали давати осмислені оцінки з позиції соціальної організації людини, її досвіду й уявлень про світоустрій [1, с. 177]. Мовознавець вважає, що «на відміну від критерію буденного знання – практики, критерієм знання як феномена культури служить не стільки його відповідність дійсності, скільки той факт, якою мірою ця форма знання узгоджена із загальними ціннісно-смысловими стандартами культури. У зв'язку з цим надзвичайно важливо розрізняти два різновиди інформації: а) адитивну (всю сукупність інформації, яку можна отримати від її джерела...) і б) селективну (ту інформацію, яку відбирають для передачі й отримання), тобто найбільш значущу для людини як члена певного етнокультурного співтовариства. Зрозуміло, що для мовного кодування відбирають інформацію другого типу. Вона може бути досить віддаленою від технологічної системи мислення, але важливою для комунікативно-прагматичної діяльності» [1, с. 177–178]. Специфіку мовної когніції М. Алефіренко бачить у тому, що через мовні знаки фігури мислення (мовні образи) не просто зберігають чи передають інформацію; вони її аналізують та інтерпретують [1, с. 182].

Ми цілком погоджуємося з тими лінгвістами, які стверджують, що «уявлення, які формують картину світу, входять у значення слів у неявному вигляді; людина приймає їх на віру, не задумуючись, і часто навіть сама не помічаючи цього»; «користуючись словами, що містять неявні смисли, людина, сама того не помічаючи, приймає і погляд на світ, уміщений у них» [7, с. 7].

Відомо, що сучасній когнітивній лінгвістиці властиві такі загальні принципові настанови як: експансіонізм (виходи в інші науки), Р. Гжегорчикова називає це інтердисциплінарністю [21, с. 81], антропоцентризм (дослідження мови з метою пізнання її носія, вивчення духовної і ментальної діяльності людини), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови) і експланаторність (пояснення мовних явищ) [10, с. 25].

Досліджуючи динаміку концептуалізації сакральної сфери в українській мові на прикладі концепту ДУША [15], ми виявили, що душа була об'єктом зацікавлення різних наук. «Численні публікації з емпіричної і раціональної психології, про експериментальні дослідження душі та про досвід власної душі, про душу як орган або фізичну рідину свідчать про спроби у XVIII ст. конституювати душу як науковий об'єкт пізнання» [9, с. 221], до цього залучили теологію, медицину, фізику, хімію, літературознавство, психологію та інші науки. Вважаємо, що результати цих досліджень можуть стати в пригоді й лінгвістам для визначення не тільки вірогідності когнітивної інформації, яка стоїть за мовним вираженням концепту, про що ми вже писали [16], але й меж мовної категоризації. Висвітлення останньої проблеми і є метою цієї роботи.

Незважаючи на те, що «багато чого у людському мисленні, відчутті, діях є такого, що перебуває поза словом, що не скраплюється у слові (невербальний рівень), що ніколи не доходить до слова, що не має потреби виражатися у слові, що ховається від слова, що не може вміститися у слові,

що не може бути адекватно відображено у слові, що ще чекає на слово» [19, с. 23–24], учені вважають, що зв'язність суджень про світ є корелятом істинного існування світу. Спосіб представлення (репрезентації) знань узгоджується з соціокультурним досвідом людини – носія знань [6, с. 25].

Знання закодовані головним чином у мовній семантиці. Учені вважають, що семантика мовного знака відображає наївне поняття про річ, властивість, дію, процес, подію тощо. Наївна картина світу, яка складається віками, відображає матеріальний і духовний досвід народу – носія певної мови і тому може бути специфічною для нього у двох відношеннях. По-перше, наївна картина світу може різким чином відрізнитися від власне логічної, наукової картини того ж фрагмента світу, який є загальним для людей, що говорять різними мовами. По-друге, наївні картини світу, які ми виявляємо шляхом аналізу значень слів різних мов, можуть у деталях відрізнитися одна від одної, у той час як наукова картина світу не залежить від мови, якою її описують [2, с. 56–59].

Працюючи над мовним вираженням концепту ДУША в українській мові, ми дійшли висновку, що порівняння фактів мови із свідченнями інших наук, включно й богослов'я, дає змогу не тільки відтворити когнітивні процеси при осмисленні того чи того явища та при творенні того чи того мовного факту, ширше подивитися на етимологію та історію окремих мовних одиниць, але й кваліфікувати час їх виникнення, глибше пізнати суть явища, відокремити істинне від міфологічно нанесеного.

Ми цілком згодні з висновками А. Залізняка про те, що «якщо ж між власне лінгвістичними та іншими свідченнями є якісь систематичні схожості, то це, очевидно, є лише підтвердженням правильності отриманих результатів» [8, с. 255]. Порівняння структури концепту в різних картинах світу дає цікаві результати.

Особливо уважно сучасні дослідники почали ставитися до надбань етнографії. О. Пономарьов стверджує, що «народні світоглядні уявлення – це надзвичайно складне переплетіння архаїчних, переважно язичницьких, християнських та більш пізнього походження уявлень, в основі яких лежить не тільки віра у чудодійність, а й величезний міжпоколінний досвід людей» [13, с. 21].

Крім того, останнім часом до наукових досліджень усе більше залучають релігійні свідчення. Як зауважують дослідники, редукціоністський підхід до розуміння Всесвіту сьогодні переживає глибоку кризу, а тому міцною метафізичною основою наукової картини світу в різних сферах знання (зокрема й у лінгвістиці) поступово стає платонівська філософська традиція. Холістичний підхід Платона (ідеальне та матеріальне – це різні рівні одного і того ж буття, однієї і тієї ж універсальної субстанції; ідеальне – сутнісний, смисловий інваріант матеріального; матеріальне – реалізація, втілення ідеального) перспективний для вирішення проблем, що стоять перед концептологією. Цей підхід не перекреслює попередніх лінгвістичних студій, як стверджують деякі дослідники, а лише переносить центр ваги в інші суміжні сфери, зокрема, в релігійну філософію та теологію [18, с. 6]. На думку Л. Синельникової та В. Ільченко, «легалізуючи природу явищ, які не вкладаються в ортодоксальний матеріалізм, наука здатна формувати віру, що ґрунтується на знанні. Релігія в такому випадку стане повноправним складником науки (як і раніше багато наук виростили із фундаменту релігії), об'єктом дослідження якої буде людина як частинка Всесвіту... Витоки істини у вигляді сутностей вищого порядку лежать, таким чином, у філософсько-релігійній сфері [14, с. 153] (порівн.: «Що бачимо в природі, тому вчить і Писання. І природа, і Писання, якщо правильно будемо вникати, показують одне й те саме» (Св. Ефрем Сирин)).

І. Богачевська зараховує релігійне знання «до духовно-практичного типу знання, яке виникає в непізнавальному контексті поряд зі знанням про спілкування, побутовим знанням та знанням художнім, що об'єднує креативно-образне самовираження людей. Релігійне знання спирається на досвід, даний виключно в людському контексті. Єдиним об'єктом цього знання є процес і результати людської діяльності та спілкування. Воно пронизує всі сфери діяльності та соціальні прошарки» [3, с.4].

На думку О. Пономарьова, «християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з другого – створюючи свої теоретичні підвалини» [13, с. 12]. Учений вважає, що розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони так і не подолані, що свідчить, зокрема, про те, що народна свідомість у цьому плані дуже стійка. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті. Християнське вчення надавало пріоритет Богові, котрий один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Водночас, за народними віруваннями, живі могли втрутитися в цей процес, усіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами: вмираючого клали на землю, давали йому в руки свічку («громницю»), свердлили сволок або черінь на печі, калатали у дзвони, виконували над небіжчиком низку магічних обрядів, споряджали так, щоб він мав усе

необхідне у потойбічному світі: наприклад, клали за пазуху калачик – дарунок для душ померлих, гроші – за перевіз тощо [13, с. 12].

Про відмінність між народною міфологією і християнськими постулатами говорить і В. Скуратівський. За народними віруваннями, після смерті Душа навечно полишає людське тіло й живе самостійним життям. Три дні вона перебуває біля небіжчика і супроводжує його в останню путь (тому впродовж цього часу не можна ховати померлих), наступні шість днів блукає довкіл помешкання (відтак до дев'ятих у хаті тримають коливо чи воду – «щоб душі було що пити»), а до сорока днів їй належить пройти всіма стежами, якими мандрував при житті покійник. Отже, протягом сорока днів Душа оплакує свого господаря, після чого відправляється в Рай чи Пекло на постійне перебування» [17, с. 292]. Церковні ж постулати значною мірою різняться від народних вірувань. За свідченням преподобного Макарія Олександрійського, якому відкрилося видіння, два дні Душу супроводжують янголи біля оселі, потім вона возноситься на небо на поклін Богові. Там їй протягом шести днів показують оселі святих і сам Рай. Дев'ятого дня два янголи вдруге возносять Душу на поклін Богові. Спаситель дає дозвіл на ознайомлення з Пеклом та всіма муками, які терплять грішники. Це триває тридцять днів. Нарешті на сороковини Душа втретє постає перед Богом, і він остаточно визначає, де їй бути – в Раю чи Пеклі [17, с. 292].

Між народними і християнськими віруваннями є значні розбіжності також у питанні про ідею душі та духу, зокрема ідею душі «заложного» покійного. Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва ж субстанція людини переносилася в душу, продовжуючи існувати в такій формі. Згідно з народними віруваннями існування людини продовжувалося як у формі душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися в тілесну субстанцію та переміщуватися в просторі. Саме цю здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і тотемічних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії [13, с. 12–13]. Відомо, що «реальний та ірреальний простір у казках, легендах, віруваннях завжди перетинається», «один світ проникає в інший» [20, с. 19]. Чітко виражене протиставлення між світом людей і нелюдей відсутнє, грань між світом людей і світом демонів зневиразнена завдяки існуванню повір'їв у можливість циклічного перетворення людини в демонічну істоту з наступними її зворотними змінами; наявність домашніх демонів, які можуть бути створені, виховані або куплені людьми чи перейти зі світу людей до світу демонів; контакти людини з демонами; наявність «непростих», які, належачи до світу людей, живучи між людьми звичайним життям, водночас, завдяки своїм надлюдським здібностям, належать і до світу демонічних істот [5, с. 3–4]. Наприклад, мавки, за народною етимологією, «нехрещені душі померлих дітей» [20, с. 139], русалки – спочатку взагалі це були жіночі істоти – персоніфікації душ предків, пізніше так стали називати передчасно померлих дітей, дівчат та незаміжніх жінок [12, с. 302].

Звичайно, не всі вірування та обряди знайшли ословлення в мові. Так, не вербалізовані уявлення про пересування та долю душі після того, коли вона розлучилася з тілом (церква говорить про 9, 40 день, 1 рік тощо), у мові є лише слова *поминки*, *дев'ятини*, *сороковини*, тобто ословлено позицію живих: вони повинні пам'ятати (поминати) покійних у певні дні, що йде з глибокої давнини [12, с. 232, 236]. «За християнським звичаєм, поминки покійникові влаштовують на 3-й, 9-й, 40-й дні та річницю. Натомість у дохристиянську добу їх відзначали на 3-й, 7-й, 9-й, 20-й, 40-й, 70-й дні та річницю. Але це стосувалося конкретних осіб – себто це були так звані іменні поминальні обряди. Окрім них, наші пращури влаштовували й колективні обіди в кожному пору року» [17, с. 311–312].

Не знаходимо інформації про відкупні гроші, які кладуть у труну покійникові [17, с. 295–296], Л. Нідерле вважає, що звичай класти в могилу гроші на дорогу до загробного світу виник у слов'ян під чужоземним впливом, античним, у кінці язичницького періоду [12, с. 231].

Не зафіксовано мовою способу виходу душі з тіла (скажімо, крізь тім'я чи ротом із останнім подихом) [4, с. 52] («за давнім звичаєм, біля голови покійника має постійно горіти свічка, доки його не винесуть із хати; при цьому присутні спостерігають за вогником: якщо він блимає, то це душа літає довкіл тіла» [17, с. 289]).

Не знайшли спеціального відображення в мові й засоби прискорення смерті, коли людина тяжко вмирає (для цього роблять дірку в стіні, розбирають стріху, кладуть хворого на землю; а як і це не допомагає, просять паламаря подзвонити по душі, – душа почує дзвін і вийде [11, с. 238–239; 17, с. 290–291]).

Сучасний слов'янський фольклор зберіг сліди ще низки звичаїв, які належать до періоду язичництва. Це, наприклад, звичай відкривати вікна, для того щоб душа померлого могла полетіти, виніс покійника таким чином, щоб його тіло не торкнулося порога, звичай кидати камені й гілки через плече і заборона оглядатися назад при поверненні з цвинтаря, звичай одягатися в траурний одяг, пробивати мертве тіло колом, робити для виходу душі отвори в гробу, кидати каміння на

могили і т. ін. [12, с. 236]. Фольклорний матеріал, давня апологетична література, яка виступала проти залишків язичництва, їх численні пережитки, які були виявлені в усіх слов'янських народів, надають настільки вагомі факти, що, на думку Л. Нідерле, «значну частину сучасної слов'янської демонології ми можемо віднести до язичницького періоду і доповнити її давніми джерелами», «і тепер народні вірування залишаються такими ж, якими були тисячу років назад, а визнавши їх загальний давній характер, ми вправі й окремі явища, які випадково не знайшли підтвердження в найдавніших джерелах, вважати давніми, язичницькими» [12, с. 299].

Не зафіксовано в наївній мовній картині світу й перипетії душі на Страшному суді, коли «мають піднятися з могил усі мерці, щоб разом одзвітуватися за свої вчинки», «після Страшного суду грішники підуть у вічне Пекло, а праведники вознесуться на небеса» [17, с. 301]. На думку В. Скуратівського, в уявленнях про Страшний суд тісно переплелися як міфологічні, так і християнські вірування, що значною мірою ускладнює чітке розмежування їх. Незаперечним є те, що і давня, і новітня релігії сходяться в поглядах про неминучий кінець існування людства, після чого розпочнеться нова ера [17, с. 302].

Отже, у мові знаходять відображення лише найважливіші уявлення про певне явище, ословлення зазнають найістотніші концептуальні ознаки, які формують у мовця стереотипні уявлення про явище і відповідно зумовлюють його поведінку: зокрема, формування в мовців уявлень про існування визначальної для людини безсмертної душі, яка вимагає добродетельності, зумовлювало й відповідну поведінку людини.

Можемо припустити, що мова зберігає всю найвагомішу інформацію про основні закони буття, світовий досвід пізнання дійсності. Свідчення теології, етнографії, філософії, біоенергетики, фізики тощо підтверджують основну інформацію, зафіксовану мовою, тобто дають змогу виявити елементи об'єктивних, істинних знань про людину та світ, що її оточує. Вони є перспективними для глибшого пізнання суті явищ і їх ословлення в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
2. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры: «Вост. лит.» РАН, 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика: синонимические средства языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – VIII с., 472 с.
3. Богачевская И. В. Язык религии в контексте национального самосознания / И. В. Богачевская ; НАН Украины. Ин-т философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К., 1999. – 180 с.
4. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк ; ред. М. Горбаль. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.
5. Гриценко П. Ю. До проблеми лінгвістичного опису українського демонікону / П. Ю. Гриценко // Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – С. 3–18.
6. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
7. Зализняк Анна Ключевые идеи русской языковой картины мира / Анна А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 540 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
8. Зализняк Анна А. Многочисленность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 671 с. – (Studia philologica).
9. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 718 с.
10. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / Михайло Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
11. Митрополит Лларіон. Дохристиянські вірування українського народу : Історично-релігійна монографія / Іван Огієнко. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
12. Нидерле Л. Славянские древности / Любор Нидерле ; [пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова]. – [2-е изд.]. – М. : Алтейа, 2001. – 590 с.
13. Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки / А. П. Пономарьов // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 5–24.
14. Синельникова Л. Объединительная роль информационных потоков: материальное и идеальное, конечное и бесконечное, божественное и человеческое / Л. Синельникова, В. Ильченко // Південний архів : зб. наук. праць. – Філологічні науки. – Вип. XXIV. – Херсон, 2004. – С. 151–160.
15. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
16. Скаб М. В. Проблема істинності та верифікації зафіксованої мовою інформації // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Вип. 20. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 58–63.
17. Скуратівський В. Русалії / В. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

18. Степаненко В. А. Слово / Logos / Имя – имена – концепт – слова : сравнительно-типологический анализ концепта «Душа. Seele. Soul» (на материале русского, немецкого и английского языков) : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» и 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / В. А. Степаненко. – Иркутск, 2006. – 38 с.

19. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.

20. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей ; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 216 с.

21. Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorzczkova. – [wyd. trzecie, poprawione i rozszerzone]. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 182 s.

Maria Skab, Marian Skab

Limits of Language Categorization or What is Left Non-Verbalized?

The article deals with an attempt to define limits of the language categorization. The authors come to the conclusion that only the most important conceptions about certain phenomena are reflected in a language; the most important conceptual features which form a stereotypical concept of a phenomenon and determine its behaviour are verbalized.

Key words: cognitive linguistics, language categorization, knowledge verbalization.

Ярослав Поліщук

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА:
ДОСВІД ЛІМІНАЛЬНОСТІ**

У статті розглянуто досвід лімінальності у творенні української літературної мови впродовж XIX-XX століть, детермінований дихотомією чуттєвого та раціонального. Перший культивованим як виразник «материнського» коду колонізованої нації. Набуття другого засвідчує творчість провідних письменників межі XIX-XX ст. та 20-х років. Попри минулі спроби модернізації, літературна мова нині знову переживає лімінальну ситуацію.

Ключові слова: літературна мова, лімінальність, раціональне та чуттєве, національна ідентичність, література, традиція, колоніалізм.

Осмилення сучасної ситуації та становища української літературної мови неможливо уявити без екскурсу в її минуле, без обумовлення того характеру нормативної мовної комунікації, який закладався в XIX-XX столітті, зазнаючи певної еволюції та змінюючись з огляду на суспільно-культурні контексти. Наша увага буде привернута до своєрідної дихотомії раціонального та чуттєвого чинників, яка упродовж останніх сторіч визначала нормативну модель української мови. Балансування на межі раціонального та чуттєвого визначає винятковий досвід лімінальності, який характеризує українську мову на різних рівнях її функціонування. Нагадаємо, що в основі цього терміна (англ. *liminality*, що походить від лат. *limen*, тобто поріг) – вказівка на невизначеність існування поміж двома просторовими або часовими сферами, станами, проміжний статус, не завершений (з певних стійких причин) процес. Лімінальність як концепт набула популярності в наукових студіях останнього часу [16], зокрема щодо української культури цю категорію цілком логічно застосувати [9, с. 323].

Випадає наголосити, що досвід лімінальності накладається не тільки на історію української літературної мови, що розвивалась у непростих, нерідко драматичних умовах колоніальної залежності. Ця проблема не вичерпана й донині, ба більше – сьогодні вона знову актуалізується з огляду на суперечливі культурні реалії України, котра не забезпечує державній мові належних прав та спонукає до її маргіналізації в суспільному житті. Дослідники сходяться в оцінці, що «стан, в якому опинилась на сьогодні українська мова в Україні, не відповідає її конституційному статусу державної і може бути кваліфікований як критичний» [8, с. 92-93].

Опозиція раціонального і чуттєвого в цьому разі остільки істотна й інтригоносна, що культ чуттєвості належить до засадничих ознак української національної ментальності (науковці нерідко означають його як українську кордоцентричність [13, с. 58]) й великою мірою визначив мовний узус

класичної літератури. З іншого боку, без впливу раціонального важко було б уявити собі впорядкування мовної системи. Понад те, в ХХ столітті тиск цього чинника призвів до непоправних втрат у літературній мові, ба навіть до руйнування її генетичного коду. Сьогодні, коли знову важиться майбутнє національної мови, дихотомія раціонального та чуттєвого забезпечує нові функціональні можливості узусу, легітимізує як традицію, так і право до експерименту.

Аксіоматичним є твердження, що ефективність практичної реалізації об'єктивних властивостей мови узалежнена низкою позамовних чинників, зокрема специфікою комунікативної ситуації та інтенції реципієнта. Розрізнення раціонального та чуттєвого постулює оцінку мовних процесів як різноспрямованих та діалектично пов'язаних у своїй суті. Природні властивості мови зумовлюють діапазон її можливого використання, тобто інтралінгвістичну проекцію, яка скеровує нашу увагу всередину мовної системи. Поза цією системою, однак, лишається екстралінгвістичний пласт, тобто ширші соціально-культурні процеси. Урешті, сама мова стає «однією з таких культурно-історичних умов» [2, с. 15], без якої неможливо оцінити стан суспільства. У вітчизняній науці минулого подібні питання філософського порядку розглянуто вибірково [10, 14]; на сьогодні верифікації потребує й марксистська методологія дослідників [5, 6, 7, 10].

З історичного погляду українська літературна належить до молодих мов. Її особливістю, що перетворилася в стійку якість, є те, що ця мова виникла на ґрунті розмовної практики, відповідно реалізуючи чуттєву, «материнську» свідомість (*lingua materna*), на відміну від провідних європейських мов, які втілювали владний, «батьківський» дискурс (*patris sermo*). У Західній Європі процес формування літературних мов почався раніше, тривав довше та активніше [17]. По-різному виглядали в кожному окремому випадку контакти місцевих говірок з книжною, «високою» мовою, що уможливили, врешті, утворення літературної норми; однак переважно вплив канонічної книжної мови був сильним та жорстким [17]. В Україні за XVII-XVIII століть також відбувається зіштовхування різних мовних дискурсів: спершу розмовного та церковнослов'янського, а пізніше – російського офіційно-канцелярського, що певною мірою відбилася на кшталті народжуваної мови [8, с. 66–67]. Проте вирішальним у нашому випадку була не інтеграція, а відторгнення. Адже йшлося про пошук мови, яка б зайняла у вжитку нішу, відмінну від офіційної російської. Саме через те преромантики та романтики культивували народну говірку, утверджуючи її як підставу для становлення літературної норми. «Сучасна українська літературна мова виросла з говірок корінного населення, з народнорозмовної, хоча й засвоїла частину старослов'янської лексики лише як стилістично маркованої» [8, с. 67].

Сказане вище пояснює, чому саме класична література розвинула передусім «материнський» мовний код. Це була не просто стратифікація розмовної практики; через неї художня література сприйняла «низький», приватний, «ширий» пласт мовної свідомості українців, даючи йому розгорнутий та досконалий вияв упродовж ХІХ століття. Таким чином у літературу перейшла й підвищена чуттєвість, жіночність, схильність до сентиментального світосприйняття [13, с. 87], що позначає національний характер українців та виразно проявилась раніше в численних пам'ятках фольклору.

Співвіднесення чуттєвого та раціонального чинників на стадії формування мови випадає сприйняти у контексті колоніального статусу України та відносин метрополії й колонії, які поширюються на російсько-українські контакти того часу. «Тут спостерігається типова колоніалістська ситуація, коли імперія змушує підкорені народи прийняти свій дискурс та стирає їхню оповідь з історії, що запам'ятовується» [12, с. 83]. Характерно, що російська літературна мова позиціонується в ХІХ ст. як раціональна система – впорядкована, чітка, «батьківська», така, що репрезентує державну владу. Наслідком цього є певна її жорсткість та штивність, закостенілість, котру зауважували кращі представники російської словесності. І не випадково, шукаючи способу позбутися цієї штивності, письменники залюбки зверталися до мовної культури України-Малоросії, з якої могли черпати досконало вироблені засоби чуттєвості. Мода на українське слово (фольклорні твори, а згодом повісті Г. Квітки-Основ'яненка, поезії Т. Шевченка тощо) поширилася на кілька десятиліть – від 20-х до 40-х років ХІХ ст., а це був період інтенсивного формування російської літературної мови. Як зазначав Б. Ейхенбаум, «захоплення українською мовою, українськими казками і т. д. пов'язане з потребою освіжити російську літературну мову [...], знизити російський літературний стиль, водночас не роблячи його грубим» [15, с. 255].

Промовистим прикладом зазначених тенденцій є творчість Миколи Гоголя. Вона ситується на перетині процесів мовотворення, виражаючи поєднання чуттєвого й раціонального факторів. З іншого боку, прикметно, що творчий досвід письменника, хоча й забезпечив йому славу та видатне місце в літературному каноні, вів до внутрішньої кризи, до лімінальності, оскільки симбіоз двох різноспрямованих векторів ув одній естетичній парадигмі не виявився можливим. Як би там не було,

проте саме сплав різних мовних матерій – материнського й батьківського кодів, щирості й офіційності, чуттєвої теплоти та раціональної дисципліни – визначив основоположне місце Миколи Гоголя в каноні класичної російської літератури (зокрема прози, белетристики як її провідного роду), місце, котре нині визнають за письменником безсумнівно. Згаданий вище Б. Ейхенбаум вбачав причину успіху автора «Мертвих душ» у тому, що він забезпечив «поєднання російської з українською, котра зберегла єдність свого лексичного складу і не розпадалася так різко на книжну й народну, як російська» [15, с. 255]. М. Бахтін звертав увагу на іншу особливість мови М. Гоголя, що спричинила успіх його творів, а саме – органічну пов'язаність її з бароковою розважальною традицією, з «рекреаційним сміхом бурсака», що був водночас «віддаленим київським відгуком західного «*tisus paschalis*»» [1, с. 487]. Спільним моментом тут є, однак, своєрідне оживлення російської мови, яке здійснював М. Гоголь через вкраплення в неї українських впливів.

Можна спостерегти і зворотний ефект, який забезпечив кристалізацію норми в українській мові XIX століття. У добу романтизму наші письменники були, головним чином, двомовними. Ця практика білінгвальної свідомості сприяла розділенню мовних дискурсів та спеціалізації їхніх українських творів на «широму», «простацькому», «низькому», що втілювало національний культ чуттєвого начала і сприяло розбудові національної ідентичності на цій основі. Варто оцінити зокрема цікаві спроби Г. Квітки-Основ'яненка та П. Куліша, які вдавалися до автоперекладів своїх українських творів, здаючи собі справу з відмінності мовних кодів, що вимагала більш творчого та вникливого підходу, ніж звичайний переклад. Подібне враження справляє зіставлення українських поем та російських повістей Тарса Шевченка. Ще далі пішли М. Старицький, Олена Пчілка, Я. Щоголів, які, за аналогією до російської, дисциплінували рідномовну культуру. Не менш цікавий та продуктивний досвід І. Франка, який робив те саме на ґрунті зіставлення української й німецької та польської: він застосовував вироблені в цих мовах раціональні форми задля розширення виражальних можливостей рідного слова.

Процес мовотворення особливо активно розвивається на межі XIX–XX століть. Українська літературна постає вже достатньо виробленою, аби зреалізувати широкі можливості й забезпечити не лише традицію, а й модернізацію національної культури, хоча відбувається це не безболісно, упродовж численних полемік. Впадає в око, проте, домінанта чуттєвості, яка надалі присутня: вона втілюється в особливому ліризмі тогочасної прози (хай ця проза й намагалася звільнитися од надмірної сентиментальності), а також виявляється в епістолярному дискурсі, що силою жанрової специфіки наближається до узусу розмовної практики. Так, дослідники звертали увагу на специфічний характер листів Лесі Українки, в яких натрапляємо на численні іншомовні вкраплення, що виразно маркують стики «материнського» та «батьківського» мовних кодів, чуттєвого й раціонального чинників. Якщо в художніх творах письменниця обходиться засобами рідної мови (при цьому масштаб її таланту лишається не до кінця зреалізований саме через брак таких засобів), то в листах вона охоче вдається до запозичень, причому не лише з мотивів лінгвістичної екзотики, як можна було б тепер подумати. У такий спосіб розділяється чуттєвий, пристрасний, приватний план розмови та офіційні, «владні» чинники, які в нього раз по раз втручаються – як данина соціуму та панівним у ньому нормам.

І. Костецький свого часу проникливо спостеріг цю особливість епістолярію поетеси, котра прагнула подолати лімінальність українського слова, утверджуючи його в нормативній, а не в маргінальній якості, та збагачуючи чинниками раціонального порядку. Він писав: «Ця її мова, ще один варіант, стоплений з перейманого народного, утворюваного інтелектуального, підбудовуваний вільним включенням елементів слов'янських, російських, французьких, німецьких, італійських, латинських тощо, тощо, - ще один варіант, що, як свого часу й Сковородин, міг би спроектувати геть інакше, всеоб'ємнішу лінію українщини: ця мова тут і залишилась, у сховищах її листів, передусім тому, що сама вона не бажала так розвиватись у творах, призначених для публіки. А нею ж вона спроможна була охопити все без винятку, всі глибини й висоти, від трагічних провалів до гумористичної безхмарности, усі закутини сприймання й відруху, куди, здається, не може сягнути ніяка лексика та синтакса, ніяка граматична рація. Якби вона такими одноразовими, безприкладними засобами, якими вона жила й мислила [...], якби вона усім огромом свого мовного світовідчуження удалась безпосередньо до читача, було б, з гарантією, все інакше в українській літературі» [3, с. 480]. І хай умовна проекція в майбутнє дослідника видається утопічною перспективою, усе ж зрозумілий пафос його оцінки: пристосовування до рівня розуміння читача скочувало мову наших класиків, блокувало її вдосконалення. Листи Лесі Українки блискуче окреслюють перспективу такого вдосконалення. Ідеться про потенційні можливості, які не були підтвержені творчою практикою художньої літератури.

Ту ж проблему порушує М. Коцюбинський в епістолярній полеміці з І. Нечуєм-Левицьким. Автор «Intermezzo» осмислює мовну проблему комплексно, він бачить потребу вироблення єдиної літературної норми, всупереч дріб'язковим увагам кожного з авторів. Тому-то, уникаючи тлумачень щодо часткових моментів та претензій І. Нечуя-Левицького, роблячи завбачливий реверанс у бік літературних «батьків», він усе ж дає зрозуміти, що не поділяє догматичних уявлень і тримається інших, концептуально означених, поглядів щодо мови. «Старші письменники – учителі наші (ніде правди діти) – більш прислухалися до живої народної мови, більш придивлялися до неї, ніж молодші, особливо ті, що одривані од села, од народу і беруть за зразок не живу мову, а книжну, часто-густо покалічену та занечищену. Та в мене є надія, що наша літературна мова, як молоде вино, очиститься з часом од шумовиння і стане прозорою й міцною. Така перехідна доба властива багатьом молодим літературам» [4, с. 322], – оптимістично констатував письменник. Очевидно, пишучи так, Михайло Коцюбинський був свідомий того, що позиціонує себе як один з тих молодих, які волею-неволею експериментують з мовою, освоюючи, між іншим, «покалічену та занечищену» сферу, цілком необхідну, зрештою, для втілення нової естетичної парадигми ХХ століття. Адже в народній мові годі було знайти способу вираження тих тонких та субтельних мистецьких реалій, які стали на порядок денний у модерну добу.

За умов провінційного стутусу української культури вивести мову з її лімінальної ситуації було апріорно неможливим завданням. Утім, зусилля її видатних діячів не були потрачені марно. Дві потужні хвилі модернізації, які пережила літературна мова, – на межі ХІХ-ХХ століть та у 20-х роках, якісно зміцнили її, поставили на вищий щабель розвитку. Провідні таланти доби, як-от М. Хвильовий, М. Зеров, В. Підмогильний, Є. Маланюк, Ю. Липа тощо, нерідко нарікали на брак у мові владного, чоловічого, дисциплінованого, раціонального начала. Проте вони ж не тільки бунтували, а й пробували подолати констатовану лімінальність у власній творчості, широко звертаючись до перекладів, запозичень, іншомовних форм.

Сталінський застій сповільнив та припинив цей процес мовотворчості. Він унеможливив третю хвилю модернізації мови. Як її частковий замітник можемо оцінювати бум перекладів 60-70-х років, упродовж якого активно вироблялись нові мовні засоби. На особливу увагу з цього погляду заслуговує розмаїта практика стилізації, до якої вдавався М. Лукаш, – вона слугувала розвиткові мови не меншою мірою, ніж оригінальна літературна творчість тих часів, зокрема присвоєнню західного, рицарсько-готичного дискурсу, який – зі зрозумілих причин – був слабо представлений у новочасній Україні.

Стан літературної мови, характерний для періоду соцреалізму, характеризується химерним поєднанням «батьківських» та «материнських» елементів. З одного боку, «материнський» код у цей період було маргіналізовано, його роль зведено до стереотипу та штампу, який виразно проявляється в різного роду «піснях про матір». Наголошуємо: ідеться не про культ матері як такий, а про форму його презентації, яка тяжіє до загальника та заексплуатованого культурного тропу. Неважко спостерегти пов'язаність такої презентації з колоніальною моделлю культури, в якій тема батька і влади є табуованою, адже ці постаті можливі лише на вищому ієрархічному рівні, метрополії. З іншого боку, раціональний чинник також підлягав стандартизації, внаслідок чого мова втратила функцію живої комунікативної матерії, заштивніла, перетворилася у творах соцреалізму на сухий, стандартний текст. Понад те, в офіційному дискурсі «цілі сфери людського досвіду зникли з мови, а отже, зі свідомості та з культури» [12, с. 70]. Це, своєю чергою, пояснює потяг до мовних експериментів численних авторів, які не бачили себе в офіційній культурі й ставали або дисидентами, або внутрішніми емігрантами, або представниками андеграунду. Вони взялися поламати ту закостенілу форму літературної мови, яка склалася в соцреалізмі [12, с. 312-313]. Це завдання було настільки непростим, що розтягнулося принаймні на кілька поколінь.

Нинішні обставини ще більш ускладнили становище літературної мови. До неподоланої інерції офіційного канону минулого, до експансійного тиску російської [8, с. 37-38] додалися виклики постмодерну, що зумовлюють переформатування національної мови як такої. Адже дійсність усе більше перетворюється на віртуальний продукт, на світ стилізації та суцільного «цитуння», в якому панує «складна система імітування» (Ж. Бодріяр) [11, с. 251]. На рівні мовного коду це постулює змішування розмаїтих елементів, утрату почуття центру та периферії, розмивання ідентичностей. Очевидно, це й добре, і погано водночас, залежно від того, з якої позиції оцінювати. Для культури, яка ще не вийшла з тіні колоніалізму, така ситуація нерідко перетворюється на загрозову, адже сприяє консервації її статусу, перетворюючи чинники колоніального тиску на модні й популярні культурні топоси. Стаючи явищами тотального порядку, цитуння й стилізація в сучасній художній літературі втрачають самоцінність суб'єкта, зокрема його мовної totoжності. Вони провадять нас у

світ, в котрому «стилістичні нововведення вже неможливі, і залишається тільки наслідувати мертві стилі, носити маски та говорити голосами, взятими з удаваного музею» [11, с. 256].

Таким чином, досвід лімінальності залишається актуальним для української літературної мови. Її межовий стан проявляється в багатьох параметрах – як інтра-, так і екстралінгвістичного характеру, що можна було б простежувати в різних аспектах дослідження. Нас цікавила дихотомія раціонального та чуттєвого чинників як таких, що обумовлюють функціонування мови в історичних обтавинах. Домінанта чуттєвого, «материнського» начала (*lingua materna*) визначила характер української мови в період її активного становлення, тобто в першій половині XIX століття. Наявність раціональних елементів сприяла модернізації літературної мови, що зазнала кілька хвиль – на зламі сторіч, у 20-х роках. Проте колоніальний статус України – і в XIX, і в XX столітті – стояв на заваді раціональному впорядкуванню мови, її вертикальній розбудові у стилях та засобах. Тому балансування на межі можна визнати перманентним станом української словесності.

Виклики сучасної доби знову актуалізують лімінальну схему: вони обмежують мовотворчість, хоча, з іншого боку, дають ілюзію рівноправності та повноти щодо інших, традиційно сильніших та розвиненіших мов. Чи зуміє сучасна українська культура вповні скористатися зі свого нинішнього стану, чи зможе гідно реалізувати пріоритети державної мови та перспективу цивілізаційної відкритості? Час покаже. Будучи стратегічним для молододі держави, це завдання поки що зазнає значної інерції з боку як політичних еліт, так і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975.– 504 с.
2. Винокур Г. О. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика / Г. Винокур . – М.: Наука, 1990. – 453 с.
3. Костецкий И. Стефан Георге. Особистість, доля, спадщина / Ігор Костецкий // Костецкий И. Тобі належить цілий світ. Вибрані твори; підгот. М. Р. Стех. – К.: Критика, 2005. – С. 390-516.
4. Коцюбинський М. Твори : В 7 томах / Михайло Коцюбинський. – Т. 5: Листи. – К.: Наукова думка, 1975.
5. Мельничук А. С. О роли мышления в формировании структуры языка. Язык и мышление / А. Мельничук. – М.: Наука, 1967. – 342 с.
6. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания / В. Панфилов. – М.: Наука, 1977. – 284 с.
7. Пінчук О. Ф. Мовленнєві засоби ідеологічного впливу / О. Пінчук // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. – К.: Вища школа, 1983. – С. 23-36.
8. Пінчук О. Нариси з етно- та соціолінгвістики / Олекса Пінчук, Петро Червяк. – К.: Просвіта, 2005. – 152 с.
9. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму: [монографія]. Вид. друге, доп. і перероб. / Ярослав Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
10. Романова Н. П. Питання свіввідношення світогляду та структури мови в зарубіжному мовознавстві / Н. Романова . – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с.
11. Сторі Джон. Теорія культури і масова культура. Вступний курс [пер. з англ. С. Савченка] / Дж. Сторі. – Харків: Акта, 2005. – 360 с.
12. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської / Ева Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 368 с.
13. Українська душа: Зб. наук. праць [відпов. ред. В. Храмова]. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
14. Философия языка: в границах и вне границ [Степанов Ю.С., Прокопенко В. В., Сватко Ю. И. и др.; науч. ред. Тома Руденко Д. В.]. – Харьков: Око, 1994. – Т. 2. – 176 с. (Междунар. серия монографий).
15. Эйхенбаум Б. О литературе: Работы разных лет / Борис Эйхенбаум. – М.: Сов. писатель, 1987. – 540 с.
16. Spariosu M. The Wreath of the Wild Olive: Play, Liminality and the Study of Literature / Mihai Spariosu. - New York: Albany, 1997. – 186 s.
17. Kemp T. The Lingua Materna and the Conflict over Vernacular Religious Discourse in Fifteenth-Century England / Kemp Theresa D. // Philological Quarterly. – 1999. – June. Режим доступу: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-67710123.html#mlt>.

Yaroslav Polishchuk

Literary Ukrainian language: experience of liminality

In the article experience of liminality is regarded in practice of development of the literary Ukrainian language in the period of the XIX - XX centuries. This experience is shown by dichotomy of rational and emotional elements. The first element is associated as a "maternal" code of the colonized nation. The second element is revealed in work of leading masters. In the XX century the Ukrainian language is again experiencing a liminality situation.

Key-words: literary language, liminality, rational and emotional elements, question, national identity, literature, tradition, colonialism.

Надія Андрейчук

«МОВА» КУЛЬТУРИ І МОВНІ ЗНАКИ

Досліджено еволюцію поглядів на зв'язок знаків культури і знаків мови і накреслено шляхи застосування семіотичних категорій для об'єднання культурологічного, антропологічного та мовознавчого вивчення взаємообумовлених сутностей мови і культури. Розглянуто поняття мовнокультурного коду як культурно маркованого мовного знака.

Ключові слова: семіотичний об'єкт, мова культури, мовнокультурний код.

*Людська цивілізація неможлива без знаків і знакових систем
(Ч. У. Морріс)*

Проблемне поле семіозису, тобто «процесу, у якому щось функціонує як знак» [11, с. 47], є сьогодні основним у програмі культурологічних досліджень. Більшість цих досліджень зосереджена навколо питань природної мови, яка, як особливий феномен культури, пронизує всі інші її форми і у взаємодії з ними утворює складну диференційну систему знаків для активної взаємодії людини зі світом. Основним постулатом теорії знаків є твердження, що людська цивілізація неможлива без знаків і знакових систем, розум людини є невіддільним від функціонування знаків – а можливо, й інтелект загалом слід ототожнювати саме з функціонуванням знаків [11, с. 45]. Знаки вивчають інтенсивно і з багатьох точок зору. Мета цієї статті – дослідити погляди на зв'язок знаків культури і знаків мови і показати як семіотичні категорії можуть бути інструментом об'єднання культурологічного, антропологічного та мовознавчого вивчення взаємообумовлених сутностей мови й культури. Один із основоположників семіотики Ч. У. Морріс указував, що вона «може зіграти важливу роль у справі об'єднання наук, хоча природу та ступінь участі семіотики у цьому процесі ще належить з'ясувати» [11, с. 46].

Сьогодні завдання семіотики тлумачать дуже широко. Передовсім її розглядають як наукову дисципліну, що вивчає спільне в будові і функціонуванні різних знакових (семіотичних) систем, які зберігають і передають інформацію. Це системи, що діють у людському суспільстві (головним чином мова, а також деякі явища культури, звичаї й обряди, кіно тощо), у природі (комунікація у світі тварин) або в самій людині (наприклад, зорове і слухове сприйняття предметів; логічні міркування). По-друге, термін семіотика використовують на позначення системи об'єкта, що розглядається з точки зору семіотики з першим значенням [8, с. 440]. Ф. Ж. Греймас та Ж. Курте виділяють три значення терміна: 1) певним чином маніфестована величина, яку прагнуть пізнати; 2) об'єкт пізнання, яким він постає в ході і в результаті опису; 3) сукупність засобів, що роблять можливим його пізнання. При цьому вони зазначають: визначення семіотики як «системи знаків» не відповідає першому значенню і повинно бути замінене менш «навантаженим» поняттям означувальної множини, про яку можна передбачити, що вона має певну організацію, певну автономну внутрішню будову. Кожну означувальну множину з того моменту, коли вона стає об'єктом аналізу, можна назвати семіотичним об'єктом: таке визначення є попереднім, оскільки дійсне лише в рамках певного проекту опису і передбачає тим самим певну метасеміотику. Поняття означувальної множини і семіотичного об'єкта не збігаються за обсягом (не є коекстенсивними), бо результати дослідження інколи показують, що лише частину означувальної множини покриває побудована семіотикою або що, навпаки, вона пояснює більше величин, ніж попередньо вважалися такими, що утворюють означувальну множину [6, с. 530]. Ф. Ж. Греймас та Ж. Курте виділяють дві макросеміотики, до яких відносять природні мови і природні світи (останні тлумачать як «природу» усвідомлену «культурою», що робить їх відносними і дозволяє застосовувати до них термін «світ» у множині) [6, с. 531]. Ю. М. Лотман пропонує вважати одиницею семіозису не окрему мову, а весь властивий певній культурі семіотичний простір. Цей простір він називає семіосферою [9, с. 165] і розглядає її як результат і умову розвитку культури. Вся семіосфера в цілому служить генератором інформації. Її центр утворюють найбільш розвинуті і структурно-організовані мови. Передовсім, це – природна мова конкретної культури. На її основі сформована «презумпція семіотичності»: у свідомості і в семіотичній інтуїції колективу дано можливість значущих структур [9, с. 170].

Простір життєвого світу людини пронизаний «знаками комунікації», які Умберто Еко розміщує на межі семіології і горизонтів практики [15, с. 411]. Семіологія досліджує феномени культури як феномени комунікації [15, с.33], які є процесами побудови повідомлень на основі конвенційних кодів, або знакових систем. Ці процеси відкриті тотальній перспективі універсуму, у якому завжди є щось, що чинить вплив на комунікацію, і, одночасно, не зводиться до неї. Антропологічний вимір комунікації передбачає, що людина завжди здатна розпізнати носія повідомлення і декодувати його зміст. Інформацію, що існує в природі, трансформують у якісно іншу форму – інформацію соціально культурну, в яку людина заключає уже свої, не природні коди. На думку У. Еко, коди є системами конвенцій, що склалися в культурі. «Як коди вони є не більше ніж деякі фікції, але, коли ми розглядаємо їх як інтерсуб'єктивні феномени, що укоренилися в історії і житті суспільства, ми отримуємо твердий ґрунт під ногами» [15, с. 366]. Кодування феноменів культури в знаковій формі веде до впорядкування вихідного змісту і його організації у формах, що вироблені суспільною практикою. Суспільство при цьому стає творцем комунікативного простору, тобто сукупності значень, з допомогою яких суб'єкти створюють інформацію і які, фактично, і є культурою [12, с.128]. Отже, комунікативний простір є простором культури, а «мовою культури» є засоби, які дозволяють людям вступати в комунікативні зв'язки. Ці засоби фіксують значимі для людини уявлення та її ставлення до них і забезпечують можливість надати інтерсуб'єктивного культурного значення суб'єктивному індивідуальному досвіду.

Структурними складовими мови культури з погляду семіотики є знакові системи. Жюль Марузо в укладеному ним словнику лінгвістичних термінів зазначає, що в широкому сенсі про «мову знаків» можна говорити, застосовуючи термін знак для «позначення видимого процесу повідомлення думки» [10, с. 111]. У більш спеціальному сенсі так іменують (Фердинанд де Соссюр) процес, через який поняття (*signifié*) представлене в звуковому образі, означувальному (*signifiant*). Для позначення науки, яка вивчала б життя знаків, Ф. де Соссюр ввів термін семіологія, але підкреслив, що таке вивчення повинно здійснюватись в межах соціального життя і стосовно семіології мовознавство як наука про конститутивні знаки мови є лише частковим відгалуженням [10, с. 262]. Можна стверджувати, що питання зв'язку мови й культури є проблемою семіології і саме семіологія є тією «парасольковою» наукою, котра може виробити принципи системного підходу до аналізу мовнокультурного універсуму як процесу й результату смислотворення, тобто об'єднати зусилля лінгвістів і культурологів. С. Толстая вважає, що лінгвістів цікавить те, як мова відображає культуру, що стоїть за нею, наївний образ світу, а ще більше те, що в самій мові (в семантиці, сполучуваності, в синтаксисі, в лексичній системі тощо) зумовлене культурою і мотивоване картиною світу. А культуролога цікавить мова як один з культурних кодів, як одна з форм вираження культури (поряд з іншими кодами і формами: ритуалом, мистецтвом, фольклором тощо) [13, с.101]. Семіологія може забезпечити розробку методів аналізу метамови (у розумінні А. Вежбіцької), котра дозволить описати і зіставити специфічні для певної культури (*culture-specific*) установки, вірування і норми з нейтральної, незалежної від конкретної культури точки зору [5, с.160].

Загалом питання зіставного вивчення одиниць культури і мовних знаків вимагає, передусім, уточнення розуміння природи одиниць культури. Можна погодитися, що одиниця культури повинна мати щонайменше три властивості: по-перше, «повинна існувати на рівні поняття», тобто мати здатність впливати на поведінку і артефакти; по-друге, «істинна одиниця культури повинна мати традицію поширення в соціумі», оскільки більшість визначень культури трактують її як соціально поширювану інформацію; по-третє, одиниця культури повинна бути складовою більшої за обсягом понятійної системи «культура» [16, с. 301]. Професор Пенсільванського університету Г. Чік зазначає, що суспільствознавці ХХ століття схильні скептично оцінювати стратегію редукціонізму, тобто зведення великих складних об'єктів до менших і простіших одиниць, мотивуючи таку оцінку твердженням, що дослідження соціальної і культурної поведінки людини, надто складної та інтегрованої, неможливе шляхом аналізу дрібних складових [14, с. 110]. Протягом останніх 150 років дебати стосовно визначення «частин» культури породили велику кількість назв. Г. Чік робить спробу розділити їх на такі, що відображають високий рівень культурної організації («характерні риси», «конфігурації», «комплекси», «культурні зразки» (стереотипи) та такі, що діють на глибинному, фундаментальному рівні («ідеї», «вірування», «цінності», «правила», «норми» тощо) [14, с. 111]. Ф. Бацевич вказує, що «класифікаційною одиницею наукового знання є проблемна ситуація, яку формують багато чинників, найважливішими серед котрих є розуміння сутності й природи досліджуваного об'єкта, його внутрішньої організації, зовнішніх зв'язків, а також відповідні цьому розумінню підходи (методи) дослідження» [3, с. 31]. Беручи за основу це твердження і процитовану раніше думку Греймаса про те, що кожен означувальну множину з того моменту, коли вона стає об'єктом аналізу, доцільно назвати семіотичним об'єктом, можна стверджувати: знаковість є

основною ознакою проблемної ситуації в культурології. Одиницями «мови культури» будемо вважати знаки, що відображають життєдіяльність людини. Життєдіяльність як «динамічний процес самоздійснення людини» [4, с. 43], передбачає три роди продуктів саморозгортання універсума, у яких протікає життя людської особистості, а саме: фізичне тіло («натуральний» світ), семантичний конструкт (духовний світ), система атрибутів, спричинених суспільними стосунками (соціальний світ) [1, с. 241]. Дослідження мови культури допомагає подолати мозаїчність бачення проявів життєдіяльності людини, виділити з величезного розмаїття відношень суттєві, базисні зв'язки. Зрозуміло, що лівовою часткою цієї мови є сутності природної мови, які інтерпретуються носіями мови на мові культури і забезпечують інтроспекцію носія мови в область культури. Найбільш «культуроносними» знаками мови є лексичні та фразеологічні одиниці, які відображають здатність носіїв мови кодувати інформацію про властивості, стани, дії тощо, які є суттєвими для життєдіяльності людини. Реальність мовнокультурної інтеракції в лінгвокультурній спільноті забезпечене (експліцитно чи імпліцитно) у дикурсивних практиках, і носії мови в рамках їхньої мовнокультурної компетенції «прозрівають» через декодування культурних смислів знаків мови. Рефлексивно-інтерпретативна здатність суб'єктів мови і культури забезпечує фіксування в мовній свідомості кодів культури, які можна розуміти як «сітку», котру культура «накидає» на навколишній світ, членує, категоризує, структурує і оцінює його [7, с. 232]. За параметром сфери життєдіяльності ці коди можна розділити на фізичні, духовні та соціальні. За способом означення – на словесні, фразеологічні, текстові та дискурсивні. Два останні відображають вищий рівень культурної організації (за Г. Чіком).

Отже, мовнокультурні коди як ідентифікаційна характеристика етносу є одиницями мови культури, яка є гібридною структурою, що включає декілька знакових систем; серед них чільне місце належить природній мові. Ознаки мовнокультурного коду можна поділити на загальні, що відображають його суттєві властивості як семіотичного об'єкта аналізу; типологічні ознаки, які властиві не всім кодам культури, а кодам мовної комунікації; індивідуальні характеристики, які притаманні окремим кодам і відображають їхню унікальну своєрідність. До загальних ознак мовнокультурного коду можна зарахувати: а) структурованість, оскільки вони є внутрішньо членованими сутностями, що складаються з тісно пов'язаних та взаємно мотивованих компонентів; б) реляційність, оскільки мають певне місце, статус, позицію в системі, на яке вказують їхні структурні компоненти, що складають значення кодів як семіотичних одиниць [2, с. 63].

Семіотична категорія знаковості може служити основою для об'єднання культурологічного, антропологічного та мовознавчого вивчення взаємозумовлених сутностей мови і культури. Мовнокультурні коди як знаки семіотичної системи (мовної комунікації) створюють образ життєвого світу людини, через який вона бачить світ і намагається перебудувати його. Водночас цей образ змінює і перебудовує саму людину.

У подальшій розробці і висвітленні питання моделювання життєвого світу людини можна йти шляхом дослідження семіотичного континууму: *семіосфера* → *культура* → *текст* для побудови моделі даних, що представляють життєвий світ людини як сукупність мовнокультурних кодів і можуть забезпечити аналіз мовних координат у широкому епістемологічному і культурно-історичному контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрейчук Н. І. Структурування мовної картини людини / Н. І. Андрейчук – Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк: Видавництво Волинського національного університету імені Лесі Українки. – № 5. – 2009. – С. 239–242.
2. Андрейчук Н. І. Мовнокультурний код як категорія антропокультурної лінгвістики / Н. І. Андрейчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк: Видавництво Волинського національного університету імені Лесі Українки. – № 16. – 2009. – С. 61–64.
3. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 192 с.
4. Бех В. П. Человек и вселенная: когнитивный анализ / В. П. Бех. – [2-е изд. доп.]. – Запорожье: «Просвіта», 2003. – 148 с.
5. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Анна Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с. – (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия).
6. Греймас А. ЖСемиотика. Объяснительный словарь теории языка / А. Ж. Греймас, Ж. Курте // Семиотика / Сост., вступ. статья и общ. ред. Ю. С. Степанова. – М.: «Радуга», 1983. – С. 483–550.

7. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія: Курс лекцій / В. В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
8. Лінгвістический енциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Юрий Михайлович Лотман. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 464 с.
10. Марузо Ж. Словарь лінгвістических термінов / Ж. Марузо; пер. с фр.; предисл. В. А. Звегинцева. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 440 с.
11. Моррис Ч. У. Основания теории знаков // Чарльз Уильям Моррис. – Семиотика: Антологія / Сост. Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 45–97.
12. Петров И. Г. Субъект и его характеристики в научной парадигме и аксиологии / И. Г. Петров // Человек как субъект культуры / отв. ред. Э. В. Сайко. – М.: Наука, 2002. – С. 112–130.
13. Толстая С. М. Слово в контексте народной культуры // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 101–111.
14. Чик Г. Единицы культуры / Г. Чик // Системные исследования культуры. 2005 / науч. ред. В. С. Жидков. – СПб.: Алатейя, 2006. – С. 109–131.
15. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко / Пер. А. Г. Погоняйло, И. Г. Резник – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
16. Durham W. H. Units of Culture // Human by Nature: Between Biology and the Social Sciences / P. Weingart, S. D. Mitchell, P. J. Richerson, S. Maasen (eds.). – Mahwah, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. – P. 300–313.
- 17.

Nadiya Andreychuk

The «language» of culture and lingual signs

Contemporary views on interrelation of signs of culture and lingual signs are considered and ways of applying semiotic categories for providing the integrated research of language and culture in cultural, anthropological and linguistic studies are considered. The notion of lingual cultural code is considered as the basic one.

Key words: semiotic object, language of culture, lingual cultural code.

Людмила Шитик

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПЕРЕХІДНИХ УТВОРЕНЬ

У статті окреслено концептуальні засади лінгвістичного аналізу перехідних утворень, проаналізовано, зокрема, найбільш ефективні і специфічні для такого суперечливого об'єкта вивчення методи й прийоми та визначено найбільш дієві методики синхронного аналізу явищ перехідності.

Ключові слова: перехідність, синкретизм, структурний метод, методика опозиційного аналізу, трансформаційний аналіз, методика моделювання функціонально-семантичних полів, метод запитань.

Надзвичайно важливим чинником, від якого залежить ефективність будь-яких наукових пошуків, є адекватність розробленої методики дослідження, вдалий вибір методів і прийомів. Існує загальна теорія методів пізнання, «яка визначає сутність кожного з наявних способів дослідження, з'ясовує залежність методів від специфіки об'єкта, визначає діапазон застосування різноманітних методик» [2, с. 119], і конкретні методи лінгвістичних досліджень, значною мірою зумовлені універсальними методами.

Методика дослідження – це загальна програма наукового пошуку, що охоплює систему «процедур аналізу мовних явищ та / або перевірки отриманих результатів» [19, с. 339], своєрідний інструментарій дослідження. Оскільки явища синхронної перехідності в граматиці вивчені недостатньо, то й методика дослідження синкретичних утворень також потребує вдосконалення. Недостатньо, як зауважує В. В. Бабайцева, кваліфікувати мовні / мовленнєві факти лише на основі інтуїції, потрібні граматичні, лексико-граматичні, синтаксичні «розпізнавальні знаки» тих чи тих

явищ, аналіз компонентів їхньої семантики [2, с. 120], визначення міри вияву синтезованих диференційних ознак тощо.

Мета статті – виокремити найбільш ефективні і специфічні для такого суперечливого об'єкта вивчення методи й прийоми, визначити основні етапи дослідження й опису явищ перехідності.

Одним із загальних методів лінгвістичних досліджень є структурний – «метод синхронного аналізу мовних явищ як варіантів складників цілісної системи мови – інваріантів, що перебувають у жорстко детермінованій внутрішній ієрархії відношень» [19, с. 587]. Основне призначення цього методу – пізнати мову як цілісну функціональну структуру, елементи й частини якої пов'язані чіткою системою лінгвістичних відношень [7, с. 266].

В. В. Бабайцева основний метод дослідження перехідних явищ кваліфікує як структурно-семантичний, оскільки він визначає структурно-семантичний напрям сучасної лінгвістики, водночас мовознавець зауважує, що «диференціація «значення елемента» і «значення відношення» дає змогу пояснити численні випадки синкретизму» [2, с. 125].

Структурний метод представлений різноманітними методиками синхронного аналізу мовних явищ, серед яких найбільш дієвими для дослідження явищ перехідності є такі:

1) методика опозиційного аналізу, що слугує для «виокремлення різних класів мовних одиниць, визначення таксономії цих одиниць на підставі їхньої семантично релевантної розбіжності за однією диференційною ознакою при схожості інших, тобто опозиції» [19, с. 588];

2) трансформаційного аналізу, який «виявляє схожість і відмінність між синтаксичними конструкціями шляхом встановлення правил перетворення їхніх ядерних структур і набору трансформацій за умови збереження лексичного складу конструкцій і синтаксичних зв'язків їхніх елементів» [Там само].

Як інструмент пізнання семантико-синтаксичної структури речення використовують і методика запитань, щодо важливості якої для аналізу, зокрема другорядних членів речення, висловлюють різні думки. Так, О. О. Потебня, О. М. Пешковський виступали проти запитань. О. М. Пешковський зауважував, що під час аналізу речення основне – зрозуміти відношення між членами, а за допомогою запитань це зробити не можна [16, с. 40–41; див. також: 17, с. 77–78]. Н. Л. Іваницька зазнає, що застереження стосовно використання запитань як практичного засобу розмежування членів речення певною мірою вмотивовані. «В основі плутанини, – вважає вона, – лежать складні процеси утворення різних словосполучень, які вимагають визначення допоміжних критеріїв розмежування синтаксичної ролі складної і досить розгалуженої різноманітності. Таким чином, кожен член речення відповідає на синтаксичне запитання, але не кожен може бути легко визначений за ним» [10, с. 21–22]. І. С. Лозебной зауважує, що ставити запитання до одного члена речення – «це результат нашої поспішності, і за уважнішого аналізу речення й контексту одне із запитань виявиться більш прийнятним, ніж інше» [14, с. 59–64].

Для кваліфікації типу семантико-синтаксичних відношень між лінгвоодинамиціями потрібен «спеціальний» технічний прийом, бо інакше довелось б кожного разу звертатися до логічного аналізу, що ускладнювало б вивчення граматики. Найкращим прийомом є вживання слів, що позначають відношення в найбільш чистому й узагальненому вигляді [18, с. 14–15], – питальних займенників. Використання запитань уможливлене завдяки особливій природі питальних займенників, що, як слушно зауважує В. М. Жирмунський, в абстрактній формі репрезентують категорійну сутність слова, його загальне поняттєве значення, граматичну форму і водночас його функцію в реченні [8, с. 9], а також завдяки наявності в них функції замітника.

Методика моделювання функціонально-семантичних полів, що репрезентує функціональний метод, теж прийнятна для дослідження явищ перехідності, оскільки теорія функціонально-семантичних полів і синхронної перехідності мають спільне у визначенні загальних понять і термінів. Заслугує на увагу передовсім розмежування ядра (центра, доміанти), якому властива максимальна концентрація ознак, і периферії, що характеризується неповним набором ознак. У цьому, як зазначає В. В. Бабайцева, простежено певну подібність теорії поля і явищ синхронної перехідності (синкретизму) [2, с. 87].

Функціонально-семантичне поле, що є одним із різновидів полів, О. В. Бондарко кваліфікує як систему «різновірневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних і т. ін.), об'єднаних на основі спільності і взаємодії їхніх семантичних функцій» [6, с. 21]. Отже, це двобічна (змістово-формальна) єдність, витворена граматичними засобами конкретної мови разом із функціонально співвідносними лексичними, лексико-граматичними елементами, що є складниками тієї самої семантичної зони [5, с. 40]. А. П. Загнітко трактує функціонально-семантичне поле як «групування граматичних і лексичних

одиниць, що ґрунтуються на відповідних семантичних категоріях на підставі спільності їхніх семантичних функцій» [9, с. 115].

Методика моделювання функціонально-семантичних полів передбачає «представлення у вигляді спрощеної гіпотетичної абстрактної схеми сукупності мовних засобів одного чи всіх мовних рівнів, об'єднаної спільним змістом, формою, способом творення, функцією і т. ін., а також опис структури та складників цієї моделі» [19, с. 337].

Порівнюючи аналіз граматичних явищ із позицій теорії поля й концепцію перехідності, В. В. Бабайцева називає відмінності між ними, зокрема:

1) відрізняються аспектом дослідження мовного матеріалу (не всі компоненти лексико-граматичного угруповання можуть стати об'єктом аналізу в ракурсі перехідності);

2) функціонально-семантичні поля об'єднують зазвичай різнорівневі засоби, а перехідні явища здебільшого репрезентують внутрішньорівневі переходи (хоч можливі й міжрівневі зв'язки: слово і морфема, словосполучення і слово, слово і речення тощо);

3) у польових дослідженнях зазвичай не враховано системних зв'язків між окремими полями, у наукових студіях, виконаних в аспекті теорії перехідності, основну увагу зацентровано на взаємодії типових (центральної, ядерної) мовних явищ та наслідках цих відношень;

4) у теорії поля переважно розрізняють лише центр і периферію без диференціації зон синкретизму за кількісним складом диференційних ознак [2, с. 87–89].

Потреба в диференціації периферії спричинила виокремлення периферійних зон – ближньої, дальньої і крайньої периферії. На думку В. В. Бабайцевої, за такого моделювання не враховано опозиційне поле (поля), а тому периферійні зони мають інший вигляд, ніж за опозиційного аналізу. А поняття «проміжна ланка» взагалі не залучено до аналізу (вона збігається з однією з периферійних ланок, зокрема заповнює середню позицію – зону дальньої периферії).

Для наочності мовознавець об'єднує модель поля зі шкалою перехідності. Кількість виділених периферійних зон цілком збігається з кількістю перехідних ланок, буквене позначення яких дає більш наочне уявлення про кількісний і якісний характер поєднаних диференційних ознак.

Погоджуємося з думкою В. В. Бабайцевої про те, що обмеженість замкнутого поля можна зняти поєднанням полів (за наявності опозиційного поля). Таке накладання польових зон дає змогу наочно продемонструвати, які ознаки зникають, а які з'являються під впливом іншого поля [2, с. 91]. Це твердження і стало ключовим у виборі методики дослідження перехідних утворень. Ми віддали перевагу опозиційному аналізу, а не методу польового моделювання з огляду на більші можливості репрезентації кількісних і якісних параметрів поєднаних диференційних ознак явищ перехідності. Застосування буквеної символіки уможливило виокремлення й проміжного сегмента, що в моделі поля, як зазначено вище, названий «зоною дальньої периферії» (така назва, однак, не відображає специфіки проміжних утворень).

Пропонована для характеристики нетипових утворень методика лінгвістичного аналізу дає змогу виявити кількісні і якісні співвідношення диференційних ознак у синкретичних одиницях, визначити їхній функціональний статус у межах відповідного мовного рівня.

Зазвичай лінгвістичний аналіз здійснюють у два етапи:

1) установлення можливих відтінків значення за допомогою поставлених запитань (цей етап прийнятний для характеристики не всіх синкретичних утворень, а лише тих, які перебувають у підрядній залежності від синтаксично головного компонента в межах словосполучення чи речення, тобто для аналізу семантико-синтаксичних відношень, членів речення, складнопідрядних речень);

2) подальше оброблення одержаних результатів методом рівнозначних трансформацій та за допомогою опозиційного аналізу (у тих випадках, коли методика запитань недоцільна, цей етап аналізу є основним).

Метод запитань використовують насамперед для встановлення специфіки семантико-синтаксичних відношень та визначення часткових семантичних відтінків. Механізм його роботи передбачає два етапи. Суть першого полягає в переліку запитань. На думку Л. Д. Чеснокової, завдяки цьому методу, на відміну від використання запитань як методичного прийому навчання [20, с. 255 і далі; 13, с. 51 і далі], важливим постає не одне, а весь набір запитань, які можна поставити, оскільки їхня наявність є показником особливої семантики компонента. Питальні займенники, як зазначає Л. Д. Чеснокова, вибирають зі спеціальною цільовою настановою – «виразити і в такий спосіб установити синтаксичні і тільки синтаксичні відношення, що їх передає той чи той член речення» [23, с. 4]. Питальні займенники, постаючи заміниками конкретних структурно-семантичних компонентів, зазнають впливу з боку цих компонентів, певною мірою визначені ними. Конкретна словоформа, яку заступає займенник, впливає на його вибір, «по-перше, своїм лексико-граматичним значенням, по-друге, своєю конкретною морфологічною формою та, нарешті, – і це головне в

граматичному запитанні – значенням вираженого нею синтаксичного відношення» [23, с. 6]. Усі ці фактори по-різному взаємодіють між собою.

У процесі аналізу синкретичних конструкцій синтаксичне значення замінюваної словоформи виражається за рахунок її поєднання з іншими словами. У цьому разі питальний займенник вибирають або під впливом лексико-граматичного значення й морфологічних особливостей, або з огляду на синтаксичне значення без урахування лексико-граматичного значення й морфологічних особливостей. Наприклад, у реченні Скарбне від браконьєрів стережу (О. Гончар) синтаксичне значення словоформи від браконьєрів виражається через її сполучуваність з іншими компонентами. Одне запитання (стережу ^{від кого?} від браконьєрів) вибираємо під впливом лексико-граматичного значення і морфологічних особливостей, друге – з огляду на синтаксичне значення без урахування семантики й морфологічної специфіки (стережу ^{чому?} від браконьєрів), тобто практично можливі обидва запитання, які для аналізованого компонента є уточнювальними, оскільки одне з них нечітко відтворює характер лінгвооддиниці, а тому потребує конкретизації й уточнення іншим або іншими.

Слушним є зауваження Л. Д. Чеснокової про те, що «запитання, вибране під дією лексико-граматичного фактора, виразно не визначає специфіки синтаксичних відношень, переданих цією словоформою, тому постає потреба шукати таке запитання, яке більш точно вказувало б на значення синтаксичних відношень, через це використовують друге запитання, яке також характеризує тільки один аспект – синтаксичне значення словоформи» [23, с. 7].

Отже, можливість поставити двоє чи більше запитань до однієї словоформи зумовлена впливом різних показників цієї словоформи – лексико-граматичного і синтаксичного значень. В. В. Бабайцева диференціює «значення елемента» – лексико-граматичне значення словоформи – і «значення відношення» – синтаксичні відношення між компонентами, зауважуючи, що основним значенням, наприклад члена речення, є те, яке ґрунтується на синтаксичних відношеннях, але воно не вичерпується цим, оскільки кваліфікація члена речення базується на двох складниках: «значення відношення + значення елемента» [2, с. 125].

Обидва запитання для синкретичних утворень є потенційними, а наявність їх зумовлена тим, що одне нечітко відтворює характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами і тому потребує конкретизації й уточнення іншим (чи іншими). З огляду на це семантика синкретичних утворень є багатшою й глибиннішою, порівняно із семантикою типових явищ, а тому її не варто трактувати як звичайну суму поєднаних властивостей. На думку В. В. Бабайцевої, «синкретичні утворення не можна кваліфікувати за принципом «або – або», а потрібно відзначати «як те, так і інше» [3, с. 38].

В основі другого етапу лежить аналіз специфіки поставлених запитань, тобто врахування характеру заступання (повне чи неповне) і способу вираження семантико-синтаксичних відношень тим чи тим питальним займенником [23, с. 3–13].

За способом вираження семантико-синтаксичних відношень питальні займенникові слова розподіляють за двома групами: 1) займенникові прислівники, що своїм загальним лексичним значенням указують на характер семантико-синтаксичних відношень (чому? як? за якої умови? тощо), 2) займенники, які самі не визначають семантико-синтаксичних відношень, а передають їх унаслідок поєднання з іншими словами (хто? що? у будь-якій відмінковій формі).

Характер заступання і спосіб вираження семантико-синтаксичних відношень становлять специфіку граматичного запитання, і тому в процесі аналізу треба враховувати обидва ці чинники. Визнаючи доцільність запитань, обов'язково потрібно звертати увагу на лексико-граматичні особливості поєднаних словоформ, що дає змогу кваліфікувати тип семантико-синтаксичних відношень.

Наступний етап опрацювання матеріалу здійснюють у процесі трансформаційного аналізу, що дає змогу перевірити й підтвердити інтуїтивне припущення, зроблене на основі поставлених запитань. У процесі перетворень уточнюють конкретні значення семантико-синтаксичних відношень, визначають специфіку кожного з них, об'єктивно встановлюють співвідношення наявних семантичних відтінків.

Трансформацію зазвичай розуміють як таке перетворення однієї структури в іншу, за якого похідна структура тотожна вихідній за набором лексем і еквівалентна їй за змістом [22, с. 530]. Водночас варто відзначити й інший підхід, згідно з яким у процесі всіх або майже всіх трансформацій змінюється не лише формальний, але й семантичний спектр речення. Якщо внаслідок деяких перетворень (активно-пасивних, з'єднання тощо) загальне значення залишається незмінним і відбувається лише зовнішнє перетворення компонентів ядерної структури, то в інших трансформаціях (наприклад заперечення) важко говорити про повну тотожність «вихідної» і «трансформованої» структур [15, с. 115]. На важливості збереження синтаксичного підпорядкування,

що передбачає й семантичну тотожність, наголошує О. О. Селіванова, трактуючи трансформаційний аналіз як методику вияву схожості й відмінності між синтаксичними конструкціями через установлення правил перетворення їхніх ядерних структур і набору таких трансформацій за умови збереження лексичного складу конструкцій і синтаксичних зв'язків їхніх складників [19, с. 626].

Теоретичні засади трансформаційного аналізу закладені в працях американського лінгвіста З. Харріса (поч. 50-х р.р. XX ст.), пізніше вони лягли в основу породжувальної граматики Н. Хомського. Як зауважує О. О. Селіванова, трансформаційний аналіз практично не є способом представлення синтаксичної й семантичної структури речення в сучасному синтаксисі попри те, що означена методика зазнала критичного перегляду, знявши умову незмінності лексичного складу речення і синтаксичних відношень між лексемами. Його використовують як прийом «демонстрації ознак мовних явищ на підставі їхніх трансформаційних можливостей» [19, с. 627]. Ф. О. Нікітіна виокремлює трансформаційний метод і кваліфікує його як «різновид лінгвістичних досліджень, що формулює правила перетворень (трансформацій) для різних синтаксичних одиниць» [21, с. 639], у підручниках із загального мовознавства описують методику трансформації [7, с. 275–276; 12, с. 233–236 та ін.]. Виконуючи трансформації синтаксичних одиниць, дотримуємося думки Ю. Д. Апресяна про те, що будь-якій зміні форми відповідає деяка семантична зміна [1, с. 7], хоч загальна семантика конструкції повинна залишатися, і кваліфікуємо трансформації як методику дослідження мови і як спеціальний прийом.

У проекції на граматичний лад мови доцільно залучати такі трансформації: уведення та опущення деякого елемента (службових частин мови, узагальнювальних та уточнювальних слів), трансформації зі збереженням кількості перетворюваних компонентів, але з деякими змінами, а саме: форми слова, належності до певного класу, перетворення словосполучення в підрядне речення, одного типу складного речення в інший, експліцитні трансформації вихідної структури з семантичним моделюванням предиката тощо.

Отже, використання методики трансформацій дає змогу підтвердити або спростувати правильність визначення семантичних відтінків, що здійснене за допомогою методики запитань, провести, якщо можливо, подальшу диференціацію значень, а також «розкласти» синкретичні семантико-синтаксичні відношення і в такий спосіб визначити специфіку кожного з відтінків, які водночас є показником відповідності поставлених запитань характерові семантико-синтаксичних відношень.

Для визначення міри вияву синтезованих у нетипових явищах диференційних ознак доцільно проводити опозиційний аналіз (у науковій літературі також представлено різне його тлумачення: як метод, як прийом чи методика [19, с. 336; 21, с. 309–310; 2, с. 127–144 та ін.]). Попри неоднозначність його методологічного трактування, спільним у визначеннях є зауваження про наявність опозицій стосовно системи і між їхніми членами (див. детальніше: [11, с. 234–236; 19, с. 336 та ін.]). Нам імпонує підхід В. В. Бабайцевої, яка вважає опозиційний метод одним із основних сучасних методів дослідження явищ перехідності, оскільки він дає змогу виділити рівноправні члени опозиції **A** і **B** як типові явища («вузлові пункти», «типові граматичні одиниці» [4, с. 9], «полярні», «центрально», «типові», «ядерні» утворення [2, с. 128]), що є полярними рівноправними членами опозиції, та зону перехідності, яка характеризується, з одного боку, перевагою тих чи тих диференційних ознак (периферійні ланки **Ab**, **aB**, що репрезентують функціонування певної одиниці в позиції явища **A** чи **B**) і, з іншого боку, – однаковою мірою вияву ознак **A** і **B** (проміжний тип **AB**).

В. В. Бабайцева проводить цікаву аналогію, порівнюючи типові одиниці із «зірками», а «сузір'я», створені опозиціями, залучають у свою орбіту не лише типові, а й синкретичні явища, які поєднують полярні типи перехідними ланками [2, с. 130].

Визначити співвідношення диференційних ознак мовних явищ зони перехідності можна завдяки використанню шкали перехідності, що є не лише умовно-графічним прийомом (засобом) наочного відтворення всього поля опозиції, а й інструментом аналізу мовного матеріалу. Позитивно оцінюючи розроблену В. В. Бабайцевою шкалу перехідності, Л. Д. Чеснокова зазначає, що ця шкала «відображає сутність явищ перехідності загалом і пояснює структуру синкретизму з урахуванням ступенів його вияву стосовно мовних явищ будь-якого рівня» [24, с. 44]. Використання шкали перехідності, на думку В. В. Бабайцевої, виконує і досить важливу функцію класифікації, упорядкування, незважаючи на деяку розмитість межі між синкретичними фактами [2, с. 143–144].

Зона синкретизму – це сфера перехідних утворень, які характеризуються синтезом диференційних ознак у синхронії і діахронії. Беззаперечним є те, що опозиційний аналіз маркований певною часткою суб'єктивізму, адже розмежування периферійних і проміжних ланок певною мірою умовне і приблизне, хоч відомі спроби диференціювати центр і периферію за допомогою кількісного критерію. Однак, як зауважує В. В. Бабайцева, «не можна не бачити ефективності виділення ланок

синкретизму, оскільки периферійні і проміжні явища, системний характер мовних одиниць, жива взаємодія між ними дають змогу виявити й наочно продемонструвати характер поєднаних ознак, відмежувати типові мовні категорії і визначити специфічні особливості синкретичних і типових явищ» [2, с. 135–136].

Найбільш суперечливою ланкою зони перехідності є проміжна **АБ**, що репрезентує синкретичні явища з приблизною рівновагою диференційних ознак полярних членів опозиції. Часто цю ланку називають зоною нейтралізації, маючи на увазі зняття протиставлень у складі опозиції. Однак, як справедливо зауважує В. В. Бабайцева, «основною розрізнявальною ознакою граматичних одиниць проміжної зони (**АБ**) є не зняття протиставлень, а синтез найбільш виразних диференційних ознак типових категорій (**А** і **Б**), що робить одиниці зони **АБ** семантично багатшими за одиниці всіх інших ланок шкали перехідності, зокрема й полярні типи **А** і **Б**» [2, с. 139]. З огляду на це проміжну зону доцільніше назвати «зоною рівноваги диференційних ознак полярних типів», оскільки для граматичних явищ цієї ланки характерне «як те, так і інше» [Там само].

Опозиційний аналіз включає два етапи. Обов'язковою умовою для його проведення є встановлення диференційних ознак типових явищ (**А** і **Б**), що є основою для виділення парадигматичної опозиції. Серед установлених ознак до уваги беруть найбільш суттєві, кількість яких є необхідною для протиставлення й зумовлена характером опозицій.

Другий етап передбачає виявлення ознак конкретного мовного факту й характеристику його з погляду належності до **А** чи до **Б**. Якщо всі ознаки властиві **А** чи **Б**, то аналізоване мовне явище є типовим для певної граматичної категорії, інакше компонент співвідносного ряду може бути синкретичним, тобто зберігати окремі властивості категорії **А** і **Б**, які за певних умов стають більш виразними [4, с. 11]. Зону перехідності і становлять конструкції, які тяжіють до групи **А** (**Аб**) чи до групи **Б** (**аБ**), та сполучення **АБ**, що позначене однаковою мірою вияву властивих типовим одиницям ознак.

Використання цього прийому дає змогу уникнути однозначності й категоричності у кваліфікації лінгвоодиниць, визначити міру вияву характерних для типових явищ ознак, виокремити ті конструкції, які уможливають подвійну кваліфікацію (див. практичну реалізацію методики лінгвістичного аналізу із застосуванням описаних методик: [25; 26])

Отже, лінгвістичний аналіз синкретичних явищ зазвичай передбачає два етапи: установлення можливих відтінків у значенні за допомогою методики запитань, що містить перелік запитань та аналіз їхньої специфіки; подальше оброблення одержаних результатів методом рівнозначних трансформацій та за допомогою опозиційного аналізу синкретичних утворень, що також здійснюють у два етапи: установлення диференційних ознак типових явищ та виявлення ознак конкретного мовного факту й характеристику його з погляду належності до **А** чи до **Б**. У пропонованій студії проблема лінгвістичного аналізу перехідних утворень окреслена загалом з акцентом на аналітичний огляд наявних теоретичних концепцій та з опорою на дібрані лінгвофакти. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в можливості застосування описаної методики для аналізу інших синкретичних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1967. – 251 с.
2. Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2000. – 638 с.
3. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Филолог. науки. – 1983. – №5. – С.35–42.
4. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения / В. В. Бабайцева // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. – М. : МГПИ, 1988. – С. 3–13.
5. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. – 208 с.
6. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
7. Головин Б. Н. Введение в языкознание / Б. Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1977. – 311 с.
8. Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации / В. М. Жирмунский // Вопросы теории частей речи. – Л. : Наука, 1968. – С. 7–32.
9. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
10. Іваницька Н. Л. Вивчення членів речення у 4–8 класах / Н. Л. Іваницька. – К. : Рад. школа, 1982. – 144 с.
11. Кодухов В. И. Общее языкознание / В. И. Кодухов. – М., 1974. – 303 с.
12. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Підр. для студ. філолог. спец. вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с.

13. Листрова Ю. Т. Грамматический и фонетический разбор в системе занятий по современному русскому языку / Ю. Т. Листрова. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1966. – 64 с.
14. Лозебной И. С. В защиту смысловых вопросов при распознавании второстепенных членов предложения / И. С. Лозебной // Проблемы теории членов предложения. – Кишинев : Штиинца, 1973. – С. 59–64.
15. Николаева Т. М. Что такое трансформационный анализ? / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – 1960. – № 1. – С. 111–115.
16. Пешковский А. М. Избранные труды / А. М. Пешковский. – М. : Наука, 1959. – 252 с.
17. Потехня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потехня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
18. Савченко А. Н. Принципы классификации членов предложения / А. Н. Савченко // Совещания языковедов Юга России и Северного Кавказа по вопросу о членах предложения. – Ростов-на-Дону, 1959. – С. 14–15.
19. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
20. Текучев А. В. Грамматический разбор в школе / А. В. Текучев. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 398 с.
21. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
22. Харрис З. С. Совместная встречаемость и трансформация языковой структуры / З. С. Харрис // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр.лит-ры, 1962. – С. 528–636.
23. Чеснокова Л. Д. Метод вопросов в системе методов при определении синтаксических отношений (на материале конструкций с творительным предикативным) / Л. Д. Чеснокова // Синтаксические связи и отношения. – Ростов-на-Дону, 1972. – С. 3–21.
24. Чеснокова Л. Д. Порядковые числительные в аспекте теории синкретизма / Л. Д. Чеснокова // Переходность и синкретизм в языке и речи. – М., 1991. – С. 44–54.
25. Шитик Л. В. Методика лінгвістичного аналізу семантико-синтаксичних відношень / Л. В. Шитик // Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки. – Черкаси, 2000. – Вип. 15. – С. 64–73.
26. Шитик Л. В. Методика опозиційного аналізу порівняльних конструкцій / Л. В. Шитик // Вісник Черкаського університету. Серія : Психолого-педагогічні науки. – Черкаси, 1998. – Вип. 8. – С. 85–92.

Lyudmyla Shytyk

Conceptual grounds for the linguistic analysis of transitive entities

The article outlines conceptual grounds for the linguistic analysis of transitive entities, the most effective and specific for such a contradictory object methods and means are defined, the most efficient ways of the synchronic analysis in transitivity are singled out.

Key words: transitivity, syncretism, structural method, means of oppositional analysis, transformation analysis, methods of modeling functional-semantic fields, questioning method.

ПРОБЛЕМИ НОМІНАЦІЇ

Марина Навальна

НОВІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИЯВИ КРИМІНАЛЬНОГО ЖАРГОНУ В МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті проаналізовано найуживаніші дієслівні та іменникові жаргонізми, які використовують у сучасному газетному мовленні, простежено, як вони експресивізують його, уживаючись не тільки в публікаціях міліцейської хроніки, але й у матеріалах іншої тематики.

Ключові слова: кримінальні жаргонізми, газетне мовлення, експресивізація, розширення функціональної сфери.

Феномен кримінального аргю в Україні, як і в багатьох європейських країнах, має досить давню історію. «Типологічно арго споріднене з таємними професійними говірками, які, – зауважує А. Березовенко, – часто служили субстратом для творення кримінального тайноріччя» [1, с. 197]. У випадку правопорушників здавна йшлося про соціальну групу, яка виробила свої лексико-семантичні й словотвірні особливості як мовну ознаку спільної групової належності – своє арго, яким, зважаючи на його незрозумілість стороннім, послуговуються як одним із таємних засобів спілкування між собою за наявності нехтаємничених, наприклад, під час крадіжок тощо.

У радянські часи жаргон і арго карного світу досліджували переважно з криміналістичної, а не з лінгвістичної позиції. У роки незалежної України видано кілька словників мови злочинців [2; 3; 16; 8]. Тут подано зразки татуювань і малюнків засуджених із докладною їхньою систематизацією та анатомічними характеристиками. Не оминають увагою укладачі цих словників і опису класичного кримінального середовища, а також його типів, особливостей та спеціалізацій.

Кримінальне арго кінця ХХ – початку ХХІ ст. зафіксували словники сучасного українського сленгу та жаргону С. Пиркало [14] та Л. Ставицької [17; 18]. Ще одним цікавим прикладом фіксації особливостей спілкування представників кримінального світу є «Матеріали до словника «Покалякаєм по фені» невідомого упорядника, розміщені в Інтернеті [4], де представлено 69 одиниць на літери А, Б і К. Кримінальний жаргон безпосередньо досліджували А. Рожченко, А. Березовенко, Л. Ставицька та ін. [5; 1; 17; 18].

Про особливості використання жаргонів та арго в «мові міста» Л. Ставицька зазначила: «Кримінальний жаргон у сучасних умовах міської комунікації лексично збагачується, семантично видозмінюється, проходячи через інші соціальні прошарки: мафіозі, кримінальні та напівкримінальні структури, малий та середній бізнес, різні антисоціальні угруповання» [6, с. 213]. Наслідком проникнення кримінального арго до мови міста є те, що «нейтралізоване в розширеному вживанні кримінальне арго є найстійкішим елементом інтержаргону» [6, с. 214]. Дослідники вказують на поширення українського варіанта кримінального арго та усвідомлене його вживання не лише освіченими людьми, а й низькими прошарками суспільства: З цього приводу Ю. Шерех писав: «Таємне в своїй настанові, арго, одначе, згодом шириться на міські низи взагалі. Окремі арготизми часто переймають робітники й школярі, і так вони продираються в мову тих, хто загалом говорить літературною мовою. Цьому сприяє заборонність, ефективність арготизмів. Арготизми, втрачаючи свій злодійсько-таємничий характер і стаючи мовою міських низів (т. зв. сленг), виявляють велику живучість» [9, с. 152]. Мовознавці констатують поступове входження злочинницького арго до міського сленгу, мовлення молоді та мови засобів масової інформації.

Проблему функціонування кримінального жаргону та арго на шпальтах українських газет також не оминають увагою. Чимало видань надто насичені цією лексикою: «Вітчизняні журналісти оперують тюремним лексиконом із такою легкістю, наче самі щойно вийшли з-за ґрат» [3]. Звісно автори вживають цю лексику здебільшого з певною стилістичною настановою. Проникнення жаргонізмів та арготизмів в мову періодики зумовлене насамперед потребою характеризувати середовище певних соціальних груп, а також вживати їх як засіб емоційного висловлення.

У пропонованій статті проаналізуємо найуживаніші кримінальні дієслівні та іменникові жаргонізми, які використовують у сучасному газетному мовленні, простежимо, як вони

експресивізують його, уживаючись не тільки в публікаціях міліцейської хроніки, але й у матеріалах іншої тематики. У дослідженні послуговуватимемося терміном «жаргон» у тому ж значенні, що й агро [19, с. 31].

На початку ХХІ ст. у мові української газетної періодики простежуємо активне використання жаргонних одиниць, зокрема й кримінальних. Частіше автори послуговуються жаргонізмами-дієсловами, менше – жаргонізмами-іменниками. Саме вони визначають основу кримінальних жаргонізмів у сучасному газетному мовленні.

Жаргонізми вживають не тільки на позначення дій осіб, які порушують законодавство, є членами певних соціальних груп, але й характеризують поведінку чи дії інших членів суспільства. Так, дієслово *зав'язувати* мол., крим., жрм. Припиняти щось робити [18, с. 142] використовують у звичному для жаргонізму контексті щодо поведінки повії, напр.: «*Панянка в минулому заробляла проституцією, але на певний час «зав'язала»* («Україна молода», 24.04.2008). Інші дослідники фіксують використання цього дієслова стосовно припинення політичної діяльності [7, с. 6]. Пор.: «*А от відповіді Кучми, який уже начебто «зав'язав» із політикою, не змінюються*» («Україна молода», 6.10.2005). На підтвердження тенденції до вживання кримінальних жаргонізмів для іронічного означення політичної діяльності є вживання дієслова *бортанули* крим., жрм. Відштовхнути когось, позбавити товариства [18, с. 65], яке використали у зв'язку з відставкою міського голови. Пор.: «*Мера все ж таки «бортанули» – за порушення статуту*» («Україна молода», 23.12.2008).

За значенням жаргонізм-дієслова поділяємо на шість лексико-семантичних груп: мовлення, звинувачення, виявлення, позбавлення життя, крадіжки та арешту. Хоч деякі дослідники кримінальний дієслівний жаргон виокремлюють тільки в одну групу – назви дій [7, с. 6].

На позначення дії «говорити» журналісти зазвичай використовують жаргонну одиницю *базарити*, що має двоє значень: 1. мол. Говорити щось, про когось; 2. крим. Кричати, галасувати, сваритися [18, с. 42] – здебільшого в першому значенні. Але останнім часом автори почали вживати дієслово *базлати* «розмовляти; невимушено бесідувати» [18, с. 43]. Пор.: «*Ув'язнені не хотіли базарити про свої дружків*» («Газета по-українськи», 11.10.2008); «*А що про нього [наркомана] базлать? Йому кінець...*» («Україна молода», 10.10.2005).

Дієслово *базарити* характерне не тільки для текстів, у яких ідеться про злочинців, крадіїв тощо, його використовують у публікаціях на політичну та спортивну тематику, напр.: «*Депутати таке останнім часом базарять на пленарних засіданнях, що їх не можна слухати*» («Газета по-українськи», 10.11.2008); «*Перестаньте базарити про конкурентів! Вони мені набридли!*» – *в серцях не стрималася спортсменка*» («Газета по-українськи», 11.12.2007).

Не менш популярним в мові періодики залишається іменник *базар*, який має двоє значень: молодіжне – «бесіда, розмова» та кримінальне – «суперечка, з'ясування стосунків». Як молодіжний жаргон його вживають ще й у значенні «галас, безлад» [18, с. 42]. У публіцистичних текстах це слово подають переважно в першому значенні. Напр.: «*...на зустріч прийшло п'ять осіб, за манерами поведінки і «базару» – явно братва*» («Комуніст», 23.01.2008).

Жаргонні одиниці *базарити*, *базар* надають мові газетної періодики здебільшого розмовного характеру, а *базлати* – більшою мірою вульгарності, коли характеризує мову та дії певних соціальних груп.

Окрему групу становлять жаргонізми, які вживають зі значенням «звинувачувати, безпідставно звинувачувати». На позначення цієї дії автори найчастіше вживають дієслово *вішати* 1. Грабувати. 2. Безпідставно інкримінувати комусь злочин [18, с. 90]. Частіше його вживають із префіксом **по-** як корелят у межах другого лексичного значення дієслова недоконаного виду *вішати*. Напр.: «*...питання про притягнення до відповідальності тих, хто «повісив» на Світлану Зайцеву важкий злочин і засадив її за ґрати, досі залишається відкритим*» («Україна молода», 24.01.2008); «*Як припускає правозахисник Олег Вол чек «швидше за все, на них [затриманих] намагатимуться «повісити» нерозкрити справу про вибух у Мінську...*» («Україна молода», 17.02.2009).

До лексики журналістів активно увійшло дієслово *шити*, яке має двоє кримінальних значень «убивати» та «необґрунтовано звинувачувати когось у чомусь» [18, с. 375], яке вживають переважно з другим значенням, напр.: «*Ходорковському знову «шиють» справу...*» («Україна молода», 18.02.2009). Простежуємо тенденцію до використання кримінального жаргонізму *шити* не тільки щодо дій правоохоронних органів, але й щодо дій представників влади, політиків тощо. Погоджуємося з думкою Н. В. Третяк, що «*уживання в текстах ЗМІ жаргонізованої лексики є одним з найефективніших засобів вираження експресивної оцінки, яка, проте, нерідко буває виявом мовної агресії, адже жаргонізми в публіцистичних текстах постають як дійовий засіб негативної оцінки діяльності представників влади, політичних лідерів... тощо*» [7, с. 5–6]. Напр.: «*Прем'єрка «шиє»*

«Надра-банку» причетність до нього газового спекулянта Дмитра Фірташа та невиправдані фінансові вливання у цей банк з боку НБУ» («Україна молода», 5.02.2009).

Активно функціонують у газетному мовленні жаргонні дієслова на позначення дії «виявити когось, щось», до яких належить молодіжний жаргонізм *засікти* «помітити, виявити когось, щось» [18, с.151] та дієслівна пара *світити / засвітити*. Їх вживають здебільшого стосовно результатів оперативної діяльності працівників правоохоронних органів, напр.: «...оперативники *«засікли»*, як люди тягнуть через міст завантажені плодами *«кравчучки»*...» («Україна молода», 2.08.2008); «Співробітники підрозділу внутрішньої безпеки обласної міліції виявили і *«засвітмили»* незаконні дії двох колег-правоохоронців із Кременчука...» («Україна молода», 17.02.2009). Крім згаданого вище значення, дієслово недоконаного виду *світити* позначає здебільшого «нічого розраховувати на успіх у чому-небудь, чекає щось, є підстави» [11, с. 1108], пор.: «...зłodіям *«світить»* позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років» («Україна молода», 22.02.2008); «...замість нових посад і зірочок перевертням у погонах тепер *«світить»* зовсім інше *«заохочення»* – від п'яти до дванадцяти років позбавлення волі» («Україна молода», 17.02.2009); «Стосовно затриманого пенсіонера вже порушено карну справу і тепер йому *«світить»* перспектива самому позбутися волі» («Україна молода», 17.02.2009); «...за незаконний відбір газу у приватної компанії винним можновладцям *«світить»* до 12 років позбавлення волі» («Україна молода», 11.03.2009). Хоч словники жаргонної лексики здебільшого не фіксують дієслова *світити / засвітити*, а тлумачні словники загальноновживаної лексики подають його значення як переносні, можна віднести це слово до жаргонізмів. А як свідчить мовний газетний матеріал, часто дієслова *світити / засвітити* стосується саме кримінальної тематики або міліцейської діяльності [7, с. 8].

Дієслово *засвітитися* зі значенням «виявити себе» в мові українських газет вживають здебільшого стосовно публічних дій державних, політичних чи громадських діячів, напр.: «Та щойно *«засвітилася»* перед електоратом, бажання у Юлії Володимирівни довести справу про вбивство журналіста до кінця щезло» («Україна молода», 18.02.2009); «Янукович у черговий раз *«засвітився»* на всіх каналах телебачення» (Газета по-українськи, 11.08.2008). До цих жаргонізмів зараховуємо дієслова *наривати / нарили* 1. Рвучи, збирати яку-небудь кількість чогось» [11, с. 577] та *прасувати* 1. Пресувати. 2. перен. Бити. 3. перен. Їсти, споживати [11, с. 919] зі значенням «цілеспрямовано виявляти, шукати щось, когось тощо». Напр.: «...міліціонери *«прасували»* місто й у нічному барі затримали другого учасника розбійного нападу» («Високий Замок», 13.08.2008); «За ці два місяці політичне дітище, очолюване *«регіоналом»* Валерієм Конавалюком, нічого не *«нарило»* в Україні, ...почали вести переговори з грузинською стороною...» («Україна молода», 29.10.2008). Обидва слова характеризують конкретну, цілеспрямовану дію працівників правоохоронних органів, членів спеціальних слідчих комісій під час виконання відповідних завдань. Дієслова *засвітитися, прасувати, нарили* не подають у словниках жаргонної лексики, тому їх не можна однозначно вважати одиницями соціальних діалектів, швидше належними до розмовних елементів публіцистичного стилю.

До лексико-семантичної групи «позбавляти життя», крім відомих жаргонізмів *замовити, мочити* зі значенням «убивати», у мові українського газетного мовлення почали вживати дієслово *діставати / дістати*, що має зафіксоване кримінальне значення «позбавити спокою когось, набриднути комусь» [18, с. 123], напр.: «Колишнього колегу по бізнесу *«замовили»*» («Газета по-українськи», 12.02.2008); «Чеченця *«дістали»* в Москві» (заг.). («Україна молода», 6.02.2009); «Кадиров *«мочить»* ворогів навіть у Відні (заг.)» («Газета по-українськи», 10.08.2008). Спостерігаємо тенденцію до активного використання цих дієслів у заголовках публікацій, що дає змогу привернути увагу читачів до сенсаційних повідомлень.

Жаргонізм *замовити* вживають також зі значенням «організувати будь-яку справу з користю для себе» [18, с.147], напр.: «Родичі засуджених упевнені: аби не віддавати боргу Гонцов *«замовив»* свій варіант розвитку кримінальної справи» («Дзеркало тижня», 26.01.2008). Жаргонну одиницю *мочити*, що має двоє значень: 1. крим., мол. Бити, ударяти з великою силою. 2. крим., мол. Убивати [18, с. 222] активніше використовують зі значенням «агресивно поводитися щодо дій когось, висуваючи претензії», напр.: «...канал почав відкрито *«мочити»* Прем'єра – так, як це робили з Юценком прокумівські канали...» («Україна молода», 27.01.2009). Подекуди цей процес автори позначають іменником *мочіння*, напр.: «...настільки відвертого *«мочіння»* на телеканалах не бачили від часів Кучми» («Україна молода», 27.01.2009). У цьому значенні жаргонізм *мочити* може бути синонімом до вже відомих дієслів *наїжджати / наїждити*, що мають значення: крим., мол., бізн. 1. Поводитися агресивно щодо когось; висувати претензії; погрожувати комусь, застосовувати насильство. 2. Здійснювати пограбування, військові напади [18, с. 229]. Напр.: «На потерпілого *«наїжджає»* братва. Злочинець, що скоїв аварію, зникає за кордоном...» («Комуніст», 23.01.2008).

Для позначення дії «красти, обкрадати» у мові періодики найчастіше вкористовують жаргонізм *бомбити*, що має трое значень: 1. крим. Обкрадати. 2. мол. Обкрадати когось. 3. крим. Просити добавки у їдальні [18, с. 62], напр.: «*Львівський таксист «бомбив» квартири в Тернополі*» («Високий замок», 16.08.2008). Нерідко вживають і дієслово *обчищати* «обкрадати», яке словники подають як розмовне [11, с. 656]. Напр.: «*Злодії «обчищали» крамниці, аптеки, школи і навіть дитсадки*» («Україна молода», 22.02.2008). Ми зараховуємо цю лексему до жаргонізмів, як і іменник *зачистка*, який фіксують не всі сучасні словники (пор.: *зачищення* дія до «робити чистим» [11, с. 342]; *чистка* 2. перен. Перевірка якої-небудь організації з метою звільнення її від ворожих, шкідливих або непотрібних елементів [11, с. 1379]). Дехто з дослідників розглядає лексему *зачистка* «знищення співучасників або свідків злочину» також як кримінальний жаргонізм або включає до військових жаргонізмів зі значенням «знищення залишків противника» [7, с. 9]. Уважаємо, що жаргонізм *зачистка* виходить за межі кримінальної, міліцейської чи військової тематики, він функціонує й для характеристики тем суспільно-політичного життя. Цей жаргонізм активно використовують у заголовках тиражних українських видань, що засвідчує активні процеси звільнень у різних соціальних інституціях суспільства. Пор.: «*Крим: чергова зачистка*» (заг.) («Дзеркало тижня», 12.01.2008); «*Міносвіти: йдемо на «зачистку»*» (заг.) («Україна молода», 29.10.2008).

Значення «обкрадати» журналісти передають і дієсловами *залітати/залетіти*, хоч їх використовують здебільшого в молодіжному сленгу зі значенням «вагітніти» (про небажану вагітність) [18, с. 146]. Пор.: «*Школярка «залетіла». Мати, як часто трапляється, дізналася про це останньою*» («Газета по-українськи», 10.10.2008). У мові періодики його подають у значенні «заїжджати з метою грабування», пор.: «*...час від часу бандити «залітали» з гастролями і на сусідню Київщину*» («Україна молода», 27.01.2009).

На позначення дії «затримати, арештувати когось», що є характерною для кримінального життя, у мові періодики вживають дієслова *пов'язати* [18, 263] та *прикривати/прикрити*. Напр.: «*Пов'язали» чиновника співробітники Антикоруційного бюро ГУ БОЗ МВС України спільно з херсонськими колегами...*» («Україна молода», 27.05.2008); «*Суддю Зварича «пов'язали»*» (заг.) («Газета по-українськи», 10.03.2009). Що стосується резонансних у суспільстві арештів, то зазвичай слова-жаргонізми виносять у заголовки газетних публікацій. Напр.: «*Суддю-«колядника» «прикрили»*» (заг.) («Газета по-українськи», 11.03.2009); «*Зварича «пов'язали» у теці»*» (заг.) («Високий Замок», 10.03.2009).

Меншу за обсягом групу жаргонізмів становлять іменники. Серед них виділяємо 1) назви осіб, що скоюють злочини; 2) назви наркотичних засобів; 3) назви видів покарань та судимостей. Відомі й інші поділи їх за значенням. Так, Н.В. Третяк у класифікації кримінального жаргону подає дві номінації: осіб та предметів [7, с. 6]. Якщо наші перші дві групи за принципом поділу збігаються із класифікацією цієї дослідниці, то третя група виділена за іншими ознаками, які не можна віднести до двох попередніх.

Кримінальні жаргонізми-іменники першої групи називають осіб – злодіїв, злочинців тощо та манери виконання злочинів. Напр.: кримінально-міліцейська лексема *гастролер* «злочинець, який здійснює пограбування в різних містах» [18, с. 102], пор.: «*Гастролери» опинилися у слідчому ізоляторі обласного центру не в повному складі*» («Львівська газета», 5–6.08.2008); молодіжний жаргонізм *барсетник* «злодій, який спеціалізується на крадіжках із сумок-барсеток» [18, с. 48], пор.: «*Аналізуючи «почерк» злочинців міліціонери зрозуміли, що в місті працюють досвідчені «барсетники», що спеціалізуються на очищенні салонів автомобілів*» («Високий Замок», 16.08.2008); кримінальна лексема *братва* «товариші, приятелі; спільники одного злочину» [18, с. 67], пор.: «*Братва розбиралася за своїми злодійськими законами*» («Газета по-українськи», 12.09.2008). До цієї групи жаргонізмів зараховуємо іменник *почерк* 1. Індивідуальна манера письма, спосіб накреслення літер. 2. перен. Певна манера, характерний стиль виконання якої-небудь роботи [11, с. 911]. У мові української періодики іменник *почерк* вживають зі значенням «певна манера, індивідуальний стиль виконання злочину», напр.: «*Почерк» педофіла був таким: він підїздив автомобілем до школи й вистежував самотню школярку*» («Україна молода», 14.01.2009).

Другу групу іменників-жаргонізмів становлять лексеми, що називають наркотичні засоби, серед яких *трава, травка, травичка* як відповідник лексемі «гашиш» [18, с. 323], пор.: «*Ділки везли «травку» до міста Сміла*» («Україна молода», 3.02.2009); «*Наркомани ходили в заповідник по «травичку»*» («Газета по-українськи», 13.08.2008); «*Отже, якщо за воротами поліція виявить у вас «травичку», – біди не уникнути...*» («Україна молода», 17.01.2008); *план* «коноплі, підготовлені для куріння» [18, с. 261], пор.: «*...офіцер із «планом» попався не випадково, стосовно нього оперативники СБ певний час відпрацьовували відповідну інформацію*» («Україна молода», 28.02.2009).

У третю групу виділяємо назви різних видів покарань та судимостей, напр.: *ходка*, що має двоє значень: 1. крим., міл. Судимість, строк відбування покарання. 2. мол. Один статевий акт [18, с. 356], пор.: «*Контингент ув'язнених за віком неоднорідний – є без вусі юнці, а за плечима деяких вже не одна «ходка» до зони*» («Народна», 12.07.2008); *висяк* синонім до *вишак* 2. засуджений до розстрілу і до *вишка* 1. крим., жрм. Найвища міра покарання, розстріл. 2. студ. Вища математика [18, с. 84], пор.: «*Адвокати й рідні Михайла кажуть, що його справу сфальсифікували, аби дати «висяк»*» («Газета по-українськи», 10.06.2008).

Жаргонізмами-іменниками всіх трьох груп вийшли за межі вживання окремої соціальної групи, їх починають розуміти, ними послуговуються широкі кола носіїв мови. Кримінальні іменники, на відміну від дієслів, практично не вживаються у текстах про суспільно-політичне життя, вони стосуються здебільшого кримінальної, міліцейської тематики.

Подекуди жаргонізмами в мові періодики засвідчено в складі стійких словосполук. Так, іменник *шухер* крим. 1. Сигнал про небезпеку. 2. Конфлікт, сварка. 3. Обшук. 4. Метушня, шум. [18, с. 384–385] часто вживають у словосполученні *стояти на шухері* крим., мол. Стояти на сторожі, попереджаючи співучасників про небезпеку [18, с. 385], напр.: «*Дмитро убивство спланував. Його молодший брат стояв на «шухері»*» («Газета по-українськи», 2.08.2008). Тлумачні словники подають синонімічну словосполуку *стояти на варті* «чергувати, перебувати на якому-небудь посту на судні протягом певного часу» [11, с. 1201].

Отже, кримінальний жаргон помітно розширив сфери свого використання в мові української періодики початку ХХІ ст. Основу кримінальних жаргонізмів, уживаних в українському газетному мовленні становлять дієслова, трохи менше серед них іменників. Дієслова виражають значення мовлення, звинувачення, виявлення, позбавлення життя, крадіжки та арешту, іменники означають осіб, що скоюють злочини, наркотичні засоби, види покарань та судимості.

Для кримінальних жаргонізмів-дієслів характерне розширення їхньої функціональної сфери, оскільки вживаються не тільки в публікаціях на міліцейську тематику, але й у текстах суспільно-політичного змісту. Такі дієслівні лексеми негативно характеризують дії політиків, бізнесменів, спортсменів, що засвідчує вихід кримінальних жаргонізмів за межі своєї соціальної групи.

Кримінальні жаргонізмами надають публікаціям невимушеності, вульгарності та розкутості; вони часто активізуються в газетному мовленні під дією позамовних чинників, що посилює функціональну мобільність жаргонних одиниць у сучасних засобах масової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовенко А. Кримінальне аргю в Україні / А. Березовенко // Мовознавство. Доповіді та повідомлення ІV Міжнародного конгресу україністів. – К., 2002. – С. 197–201.
2. Горбач О. Львівські проступницько-тюремницькі арготизми (до 1930-их років) / О. Горбач // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1983. – Т. 10. – С. 296–326.
3. Довженко О. Як ми базаримо / О. Довженко // Молодіжне перехрестя. – 2004. – № 15 // <http://crossroads.com.ua/articles/2004/15/459.php>
4. Покалякаєм по фені // <http://kis-kiev.narod.ru/Pricol/jargon.htm>
5. Рожченко З. В. Опыт интерпретации языкового знака в жаргонах и аргю / З. В. Рожченко // Мовні й концептуальні картини світу. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 195–199.
6. Ставицька Л. Сучасний український інтержаргон: проблеми й аспекти вивчення / Леся Савицька // Мовознавство. Доповіді та повідомлення ІV Міжнародного конгресу україністів. – К., 2002. – С. 213–216.
7. Третяк Н. В. Жаргонна лексика в друкованих ЗМІ (номінативно-експресивна функція): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «українська мова» / Н. В. Третяк. – К., 2008. – 20 с.
8. Флавинский В. В. Тюремный жаргон / В. В. Флавинский // Одесская хроника. Спецвыпуск. – 1991. – № 3–4. – С. 28–42.
9. Шерех Ю. Нариси сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. – Мюнхен, 1952. – ? с.
10. Щур І. І. Україномовний комп'ютерний сленг: формування і функціонування: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Щур Ірина Ігорівна. – К., 2006. – 245 с.

СЛОВНИКИ

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
12. Жаргон уголовного мира / [сост. А. Житник]. – К., 1996.
13. Махов В. Словарь блатного жаргона в СССР / В. Махов. – Харьков, 1991.

14. Перший словник українського молодіжного сленгу / [укл. С. Пиркало]. – К., 1998.
15. Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців / О. І. Поповченко. – К., 1996.
16. Преступники и преступления. Законы преступного мира. Побери. Тюремные игры: Энциклопедия / [сост. А. В. Кучинский]. – Донецк, 1997. – 416 с.
17. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
18. Ставицька Л. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
19. Українська мова: Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін]. – 3-ге вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
20. Язык блатных. Язык мафиози (1842–1997). Энциклопедический синонимический словарь: В 2 т. / [сост. О. Б. Хоменко]. – К., 1997.

Maryna Navalna

New functional displays of criminal slang in the language of modern Ukrainian periodicals

The article analyses criminal verbal and substantive slang words in wide usage in modern newspaper language, regarding the way they make it expressive, being used both in militia chronicle and in the news issues with non-criminal topics.

Key Words: criminal slang words, newspaper language, expressive usage, functional sphere extension.

Ірина Бабій

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ КОЛЬОРУ В ХУДОЖНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто семантику та виражальні можливості вторинних кольоронайменувань. Виявлено активність уживання та поліфункціональність вторинних назв кольорів у художній мові.

Ключові слова: вторинна номінація, вторинні назви кольорів, художній текст, естетична функція.

Вторинну номінацію як мовне явище та засіб семантичної організації тексту розглядають у різних аспектах і в різних лінгвістичних галузях та напрямках (теорії номінації, лінгвістики тексту, стилістики, лексичної семантики) тощо. Про це свідчать численні наукові праці, зокрема Н. Д. Арутюнової, В. Г. Гака, О. С. Кубрякової, В. М. Телії, Г. А. Уфимцевої, Е. С. Азнаурової та ін. Наприклад, М. Г. Гак так характеризує вторинну номінацію: «Одна й та сама форма може пристосовуватися для позначення інших об'єктів і для виконання інших функцій, водночас цей об'єкт може одержувати інше найменування. Так утворюються – в семасіологічному аспекті – вторинні функції, а в ономасіологічному – вторинні номінації» [3, с. 322]. Важлива ознака вторинної номінації – функціонувати як компонент художнього цілого, мати певне естетичне призначення в контексті. У цій праці проаналізуємо семантику та виражальні можливості вторинної номінації кольору в художній мові.

Світ кольору – цікавий, складний і багатовимірний. Вивчити та пізнати його – складне завдання для дослідників різних галузей науки. Номінація ж кольору передбачає поєднання сприймання кольорів реалій навколишньої дійсності, абстрактних уявлень та образно-чуттєвих асоціацій людини.

У сучасній українській мові лексика на позначення кольору становить кількісно велику групу, яка активно поповнювалася новими лексичними одиницями протягом розвитку мови. Одним із шляхів збагачення є вторинна номінація кольорів, що ґрунтується на застосуванні уже наявних у сучасній мові лексем з інших тематичних груп. Такі назви часто стають загальноновживаними кольоронайменуваннями. Деякі ж із них з'являються тільки в певному контексті, є результатом індивідуально-авторського бачення світу і рідко переходять до активного слововживання.

Колірна лексика – давня за походженням, оскільки сам колір є найдавнішою реальністю людського буття. Категорія назв кольорів характеризується семантичною та функціональною різноманітністю, тому здавна цікавить науковців. Цю групу лексем в різних аспектах досліджували такі мовознавці: А. П. Критенко, А. П. Кириченко, О. М. Дзівак, Н. М. Сологуб, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, Л. О. Пустовіт та ін. Об'єктом нашого дослідження є вторинні назви кольорів, процес їхнього формування та функціонування в художній мові.

У сучасній лінгвістиці прийнято виділяти ядро лексико-семантичної групи назв кольорів української мови, яке становлять семантично незалежні назви, що позначають «колір без відтінків» (*червоний, жовтий, зелений, голубий, синій, білий, чорний*), і периферію, що становить відтінки основного тону. Такі лексеми семантично об'єднані навколо «основних». До них належать назви, утворені з інших тематичних груп, від назв різних реалій (*малиновий, калиновий, бузковий, трав'яний, шоколадний, кремовий* та ін.). Вони є семантично вмотивованими. Їхнє називання є опосередкованим певною реалією навколишньої дійсності за допомогою назви предмета, якому властивий цей колір, напр.: кольору лимона → *лимонний*, кольору каштана → *каштановий*, кольору трави → *трав'яний* тощо. Первісно – це відносні прикметники (напр., у сполученнях «*малиновий* куш», «*срібний* годинник» та ін.), які перейшли до розряду якісних. Їхній перехід зумовлений переносним (метафоричним) уживанням (напр., «*малинова* сукня», тобто кольору ягід малини; «*срібна* ріка», тобто кольору срібла та ін.). Такі кольороназви прийнято вважати вторинними, які, власне, й поповнюють лексико-семантичну групу назв кольорів, оскільки семантика кольору настільки багатогранна, що втягує у своє мікрополе різні предмети та явища природи.

Вторинні назви кольорів виникають за колірною схожістю з рослинами, плодами кущів, дерев (*житній, волошковий, трав'яний, калиновий, малиновий, каштановий, лимонний, апельсиновий* та ін.), з явищами природи (*вогняний, сніжний, льодовий* та ін.), з тваринним світом (*зозулястий, мишастий* та ін.), з мінералами, металами, корисними копалинами (*рубіновий, крейдяний, срібний, золотистий, цегляний, сталевий* та ін.), з речовинами та продуктами харчування (*шоколадний, молочний, кавовий, кремовий* та ін.) тощо. Такі лексеми активно вживаються в більшості функціональних стилів сучасної української мови, поширені вони й у художній мові, напр.: «*землистого* кольору обличчя», «*мишасті* коні», «*срібна* сивина» (М. Коцюбинський).

Назви кольорів «у художньому творі – частина естетики художнього цілого, вони мають велику смислову значимість, викликають широке коло асоціацій» [7, с. 60]. Змальовуючи пейзажі, портрети, різноманітні предмети та явища дійсності, письменники активно вживають назви кольорів, що пояснюється властивою цим лексемам ознаковістю, а також семантичною місткістю, здатністю давати влучну й вичерпну характеристику зображуваним реаліям. Активно залучені до цього процесу вторинні назви кольорів, які, виникаючи через метафоризацію в художньому тексті, нерідко створюють цікаві й оригінальні метафоричні образи.

Процес і результат метафоризації як явища вторинної номінації, як одного із засобів збагачення мови, є оригінальними, винятковими, що виявляється в тому, що «гносеологічний образ зображуваного позамовного об'єкта тут завжди опосередкований переосмисленням змістом мовної форми» [9, с. 167]. Основа процесу метафоризації – конкретне лексичне значення слова, яке при метафоризації зазнає складного процесу абстрактно-образного узагальнення, що виявляється у своєрідному нашаруванні на пряме значення переносного завдяки незвичній сполучуваності та оновленню функцій. Усі додаткові смислові відтінки, яких набувають назви кольорів у художньому тексті, є невіддільними від їхнього основного значення – називати конкретний колір реалій.

У художній мові метафора «займає природне для себе місце» [2, с. 169], є «явищем образного мислення» і виконує естетичну функцію. Естетично вагомими в художній мові є метафори, побудовані на вживанні лексем *золотий* і *срібний*. Ці вторинні назви кольорів й оберемо для нашого аналізу. Основне колірне значення прикметника *золотий* – «який своїм кольором нагадує золото; *блискучо-жовтий, оранжевий*» [6, с. 680–681], проте в художній мові ця лексема рідко вказує на конкретний колір реалій, частіше її семантика наповнена загальним позитивним емоційно-оцінним змістом якогось явища, предмета. Це смислове навантаження існує поряд із прямою колірною номінацією, напр., у таких метафоричних словосполученнях: «*золота* осінь»; «*золота* береза» [10, I, с. 113]; «*золотий* степ» [10, II, с. 84]; «*золото* осик» [10, I, с. 553]; «*золота* альтанка» [10, II, с. 114] та ін.

Прикметник *золотий* нерідко вступає в синонімічні відношення з прикметником *сонячний*. «Індивідуальна мовотворчість виявляється в несподіваних поворотах, зіставленні понять, у розгортанні ознаки *золотий*, у представленні її в різних предметних образах-порівняннях» [4, с. 98], напр.: «*Жайворонки – І. Б.) б'ють дзьобами в золото сонця?*» [5, II, с. 49]; «*Іноді сонце заверещить золотом*» [10, I, с. 220]; «*Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця*» [5, II, с. 7]; «*...присмтно стало на душі, наче дивився він... на золоте проміння ніжнього весняного сонця*» [10, II, с. 313]. Метафоричні словосполучення «*золоте* сонце», «*золота* зоря», «*золотий* місяць» належать до традиційних метафор.

У художній мові лексема *золотий* здебільшого вживається з переносним (метафоричним) значенням, оскільки може легко набувати різних емоційно-експресивних прирощень у контексті твору, до того ж майже в усіх метафоричних словосполученнях із цим кольором простежуємо

виразний позитивний емоційний заряд, напр.: *...сонце і я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?* [5, II, с. 47]; *як тільки в груді ввіллявся золотий напій повітря, його сповила солодка втома* [5, II, с. 30]. Тут золотий набуває усталеного значення «який дає людям радість, щастя; прекрасний».

Переносні значення прикметника *золотий* пов'язані насамперед із сонячним світлом, що «повністю традиційно походить із середньовічного символізму» [1, с. 48], тому золотий колір асоціюється зі світлом, радістю. Наприклад, у реченні *Стояли золоті ранки й зодіяковий блиск* [10, I, с. 136] лексема *золотий* набуває емоційно-експресивного прирощення «приємний, лагідний, ніжний, щасливий». У сполученні з іменником *сон* лексема *золотий* вступає в незвичні синонімічні відношення з лексемою *голубий*, напр.: *Цю ніч їй снились сни золоті, як ризи Господні* [10, I, с. 267], де згадані прикметники мають однакове значення «красивий, казковий».

Поширеним є використання аналізованого прикметника в пестливому звертанні до кого-небудь, напр.: *«Дорогий мій, золотий мій Михайлику!»* [10 I, с. 572]; *«Не допоможе нічо, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіща»* [8, с. 151], де спостерігаємо нейтралізацію номінативного значення цієї лексеми, *золотий* набуває значення «дорогий, любий».

Оказіональним метафоричним уживанням вважаємо сполучення *золотого* кольору як засобу вираження позитивної емоційної оцінки зі словами *журба, сльози*, напр.: *...а над ними схилив свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами* [5, II, с. 34]. Такого типу метафори є індивідуально-авторськими. У метафоричному словосполученні «легенький, золотий сум» [10, I, с. 135] значення прикметника *золотий* уточнює епітет «легенький», тому семантика колірної прикметника все-таки наповнена позитивною емоційністю. Індивідуально-авторським уживанням позначені й такі метафоричні мікроконтексти: *золоті ріки течуть біля його серця* [7, I, с. 368]; *Душа поета з золотим усміхом* [3, I, с. 402].

Аналогічні семантико-стилістичні навантаження має інша вторинна кольороназва *срібний*, що «кольором і блиском схожий на срібло» [6, IX, с. 621]. Традиційне переносне значення цієї лексеми «який має радість, створює відчуття чогось приємного, світлого» простежуємо в художній мові. Означення *срібний*, як і *золотий*, має виразну позитивну оцінну семантику, напр.: *...над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води* [10, I, с. 315]; *...чистий свіжий сніг сріблом с'яв під блакитним наметом неба* [5, I, с. 97]; *...срібний оксамит вербових бруньок* [5, II, с. 257].

У світовій культурі «срібло символічно пов'язувалось із місяцем» [1, с. 48], у літературі цей зв'язок закріпився в словосполученні «срібний місяць». «Інша сполучуваність із прикметником *срібний* є основою творення індивідуально-авторських метафор» [4, с. 104], напр.: *...через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імлі* [5, II, с. 213]; *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі* [5, II, с. 47]; *Передчуття неможливої радості остаточно захопило його. Іще була легенька срібляста тривога* [10, I, с. 284]. Метафори такого типу нейтралізують значення кольору й передають загальний зміст «приємний, сповнений ніжності».

Поширеним у художній мові є сполучення аналізованої лексеми з іменниками *звук, голос, сміх* тощо, напр.: *В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінкання південного цвіркуна* [5, I, с. 286]; *...бренькнула в житті срібна струна цвіркуна* [5, II, с. 47]; *І знов те «ай!»*, *таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке* [5, II, с. 29]. Тут колірне означення має переносне значення «мелодійно-дзвінкий, чистий». Як бачимо, основною передумовою появи вторинних значень найменувань у художньому мовленні насамперед є незвична сполучуваність, а також наявні усі абстрактно-образні уявлення людини про світ, сформовані протягом історичного періоду розвитку мови.

Поряд із загальновизнаною системою назв кольорів у прозовій мові активну виражальну роль відіграють так звані назви світил і явищ природи (сонце, місяць, небо, веселка, світло, блискавка, зірки, райдуга тощо), які до кольороназв можна зарахувати умовно. Однак у художньому тексті вони інколи вказують на колір і є основою для створення метафор. Кольороназви такого типу мають властивість бути засобом створення яскравих метафоричних описів, об'ємних картин реальної дійсності, напр.: *...склепіння в містичному с'яві зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі* [5, II, с. 199].

Нерідко в художніх творах можна знаходити цілі описи забарвлення предметів чи явищ, у яких письменники, застосовуючи неколірну лексику, сам колір передають описово. Наприклад, у реченні *А завтра вранці, коли схід спалахне пожаром світанку й коли наш жовтогарячий півник закукурікає... – тоді я вийду на свіже повітря, стану під голубим небом...* [10, I, с. 360] образно,

поетично передано *червоний* колір, заграва якого виникає на небі вранці, коли сходить сонце. Або в реченні *Осика червона, як червоне золото, аж горить, тихі клени загрузли в ніжному янтарі свого листя, а молоді вільхи наче посміхаються – такі зелені, аж синявою взялися* [10, I, с. 551] конструкція *клени загрузли в ніжному янтарі свого листя* позначає *жовтий* колір, водночас надаючи поетичності, краси описуваному. Або ж: *Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, – до того неба, коли сонечко огортають легко-димчасті хмарки, і вони наче в сірому серпанку* [10, I, с. 354]; *Навіщо ж так хвилюватись? Це і на нерви шкідливо, і колір личка може зопсуватися, хоч воно й так у вас нагадує торішню мамалигу* [5, I, с. 201]. Такі кольоропозначення передають суб'єктивне сприйняття предметів чи явищ, тому їх варто вважати індивідуально-авторськими. Вони розширюють семантико-стилістичні можливості колірної лексики, відіграють призначену автором свою естетичну роль у контексті твору.

Таким чином, лексика на позначення кольору в художній мові позначена багатством семантики, появою нових вторинних значень, несподіваних слововживань та різноманітністю виконуваних функцій. Активним засобом поповнення цієї групи лексики та розширення її виражальних можливостей у художньому тексті є вторинна номінація, що нерідко є дієвим та необхідним компонентом художнього цілого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры / С. С. Аверинцев // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. – М.: Наука, 1973. – С. 47–49.
2. Арутюнова Н. Д. Метафора / Н. Д. Арутюнова // Русский язык. Энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1979. – С. 140.
3. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
4. Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К.: Наук. думка, 1983. – 156 с.
5. Коцюбинський М. М. Твори: В 2-х т. / М. М. Коцюбинський – К.: Наук. думка, 1993.
6. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
7. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеса Гончара / Н. М. Сологуб. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.
8. Стефаник В. Твори / В. Стефаник. – К.: Дніпро, 1964. – 551 с.
9. Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды / В. Н. Телия // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129–221.
10. Хвильовий М. Твори: В 2-х т. / М. Хвильовий. – К.: Дніпро, 1991.

Irina Babiy

The secondary nomination of colour in the literary world picture

The article deals with the semantics and expressive possibilities of the secondary colour nominations. The frequency of usage and polysemantic functioning of the secondary names of colours in the literary language are revealed in the article.

Key words: secondary nomination, secondary names of colours, literary text, aesthetic function.

Валентина Калько

МОТИВАТОР-ДЕСТИНАТИВ У ОНОМАСІОЛОГІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАЙМЕНУВАНЬ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН

У статті здійснено когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин, пов'язаних із мотиваційною ознакою «призначення», з огляду на зв'язок ономасіологічних структур, семантики та концептуального підґрунтя їхнього творення. Як пріоритетні ономасіологічні ознаки визначено ті, що умотивовані назвами хвороб, побутовим застосуванням, господарським призначенням тощо.

Ключові слова: ономасіологічна структура, ономасіологічна ознака, ономасіологічна база, мотивація, дестинатив.

В останні десятиліття в лінгвістиці одним із домінуючих принципів аналізу мови є антропоцентризм, зорієнтований на аналіз мовних явищ у тісному зв'язку з етносвідомістю, культурою, духовністю народу. За таких умов особливого значення набуває дослідження номінативної підсистеми мови, оскільки вона репрезентує не тільки суто мовну інформацію, а й омовлені закономірності людської інтеріоризації довкілля, людської свідомості в сукупності

ментального і психонетичного з урахуванням колективного підсвідомого [6, с. 7]. Назви лікарських рослин були предметом численних фундаментальних лінгвістичних студій. Праці В. А. Меркулової, О. І. Киселевського, І. В. Сабадоша, Т. Я. Марченко та ін. присвячено етимологічному аналізу мікрополів у системі народних найменувань рослин. Проблеми, пов'язані з історією формування української ботанічної термінології, глибоко проаналізовано Л. О. Симоненко та І. В. Сабадошем. Досить ґрунтовними є дослідження семантичної і словотвірної структури нормативних і діалектних фітонімів Я. В. Закревською, В. Л. Карповою, М. М. Фещенком, А. І. Капською та ін. Як номінативний клас, назви лікарських рослин розглянуто в аспекті семантичної мотивованості А. М. Шамотою, Л. Д. Фроляк та ін. Питання контрастивного вивчення символічних конотацій фітонімів, у яких відображено фрагменти національно-метафоричних картин світу, розкрито в працях Н. І. Панасенко та І. Е. Подолян. Однак назви лікарських рослин досі не були об'єктом комплексних когнітивно-ономасіологічних досліджень, що дають змогу проектувати номінативні процеси на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми. Отже, актуальність пропонованої статті зумовлена необхідністю розробок когнітивно-ономасіологічного підґрунтя мотивації назв лікарських рослин в українській мові, аналізу зв'язку ономасіологічної структури фітонімів із їхнім значенням та структурами знань про позначуване. З огляду на це, наша мета полягає в комплексному аналізі ономасіологічної структури назв лікарських рослин української мови, пов'язаних із мотиваційною ознакою 'призначення', крізь призму психокогнітивних структур етносвідомості.

Важливою особливістю когнітивного підходу до вивчення номінативних одиниць мови є акцентування уваги на суб'єкті: породження і сприйняття найменування передбачає конструктивну діяльність індивіда, зумовлену наявною системою його досвідних знань. Традиційна лінгвістика, трактуючи мотивацію лише як структурно-семантичний зв'язок мотивованого та мотиватора, не зосереджує увагу на проблемах, пов'язаних зі сферою людської свідомості та картиною світу, відображеною в ній. Представники когнітивного підходу убачають у мотивації не тільки явище мовної системи, а й ментально-психологічний феномен. Це передовсім передбачає дослідження складної системи зв'язків між складниками та функціями людської свідомості як підґрунтя семантико-ономасіологічної залежності мовних знаків. Ми, слідом за О. О. Селівановою, розглядаємо мотивацію назв лікарських рослин у новому аспекті – як наскрізну для моделі породження знака лінгвопсихоментальну операцію репрезентації в ономасіологічній структурі найменування певних психокогнітивних реляцій свідомості [6, с. 158; 7, с. 401]. Така інтерпретація ґрунтується на засадах новітніх та перспективних галузей мовознавчої науки: когнітології (Г. Г. Гіздатов, М. Джонсон, В. З. Дем'янков, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Ю. Г. Панкрац, О. О. Селіванова та ін.), функціональної ономасіології (Ф. С. Бацевич, В. П. Даниленко, В. П. Олексенко та ін.), теорії номінації (В. Г. Гак, О. С. Кубрякова, В. М. Телія та ін.).

У лінгвістичній літературі немає єдиного підходу щодо виокремлення різновидів мотивації. Неоднотайність учених у встановленні різновидів мотивації можна пояснити використанням різних принципів, що стають підґрунтям класифікацій. Досить оригінальні й дієві моделі мотивації, які відображають семантико-словотвірний аспект номінативного процесу, пропонують О. І. Блінова, В. О. Горпинич, О. А. Земська, Т. Р. Кияк, С. С. Лашанська, І. С. Улуханов та ін. Залежно від статусу фрагмента знань про позначуване в сучасній когнітивній ономасіології О. О. Селіванова пропонує нову типологію мотивації. На ґрунті критерію концептуального місця мотиватора в ментально-психонетичному комплексі номінованого об'єкта дослідниця розрізняє чотири основних типи мотивації: пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, модусний, змішаний [6, с. 153–179]. Ми використовуємо цю типологію як підґрунтя для аналізу мотивації українських назв лікарських рослин.

Пропозиційно-диктумна мотивація ґрунтується на доборі мотиватора із зони істинної інформації й репрезентована знаками в прямих значеннях. Одним із найбільш продуктивних мотиваторів назв лікарських рослин української мови є дестинатив – компонент, що виражає призначення предмета [3, с. 430].

У процесі формування ономасіологічної структури назв лікарських рослин, мотиватором яких є компонент мети, спостерігаємо імплікацію предиката. Загалом семантика фітонімів надзвичайно інформативна, оскільки флора споконвіку відігравала в житті етносу величезну роль: рослинність годувала людину, її використовували для виготовлення одягу, у різноманітних господарських, а також у магічних цілях тощо. Але чи не одними з перших були відзначені лікувальні властивості рослин. Із часом, у процесі використання рослини з лікувальною метою, людина пізнавала невідомі їй раніше властивості рослинного світу, що ставали домінуючими в процесі найменування. Частина таких назв, підтвердившись дослідженнями в галузі медицини, входить у літературний ужиток, стає термінами, напр.: *Маточник болотний*, *Очанка гола*, *Родовик лікарський*. Однак питома вага таких

номінативних одиниць у складі наукової ботанічної термінології мізерна. Особливо широко представлена мотиваційна функція дестинатива, що вказує на цілющу лікувальну дію, у народних найменуваннях лікарських рослин. Першу групу становлять найбільш мотиваційно прозорі фітоніми, у яких мотиватор-дестинатив пов'язаний з назвою хвороби. Підгрунтя номінації таких найменувань зазвичай складає мотиваційна ознака – можливість використання рослини для лікування певної хвороби.

Частина назв лікарських рослин утворена від найменувань шкірних хвороб, це пояснюється тим, що зовнішні хвороби здавна добре відомі народові і їхнє лікування за допомогою рослин було порівняно доступним і ефективним: *бородавник*, *бородавка* (Чистотіл звичайний) – ‘рослина зводить бородавки’. Використання настоїв рослини для купелів при діатезі, який у народі має діалектну номінатему – *золотуха*, зумовило виникнення назв: *золотушник*, *золотушина*. Для номінації рослин, використовуваних у народній медичній практиці для лікування *загнітниць* ‘нігтьоїди, нариву на пальці під нігтем’ [3, II, с. 221] слугують лексеми *занігтця*, *загнітниця* (Аспленій зелений) та *загнітник* (Пароніхія чоловіча). Принагідно зауважимо, що назва хвороби утворена від іменника *ніготь*, отже, метонімічне перенесення назви *загнітниця* та її фонетичного варіанта *занігтця* зумовлене тим, що Аспленій зелений має нігтеподібну форму листків [2, II, с. 221], оскільки народна свідомість здавна приписувала рослинам, які своєю формою (листя, квітів, плодів) нагадують певні органи людини, лікувати саме їх. Наукова ж назва *загнітника* (Пароніхія чоловіча) – *paronychia* утворена від грец. *ὀνύχ* ‘ніготь’ [2, II, с. 221], хоча ні квіти, ні плоди, ні листя рослини своєю формою не нагадують цей орган людини. Проте народна медицина використовує настої Пароніхії чоловічої для лікування панацірію (загнітниця), тому припускаємо, що основу мотиваційної бази склали саме лікувальні властивості.

Від діалектної назви захворювання походять номінативні одиниці *волосник*, *волосик* (Нечуйвітер волохатий, Вороняче око чотирилисте). Ономасіологічна структура назви виникла на ґрунті ономасіологічної ознаки *волос-* (*волос* ‘пухлина з наривом на пальці’ [8, 1, с. 153]) та ономасіологічної бази – суфікса *-ник*. Варто зазначити, що ономасіологічна база *-ник* є досить продуктивним словотворчим формантом під час творення назв лікарських рослин, мотивованих компонентом мети на позначення хвороби (використовується у 76% назв). Аналогічну ономасіологічну структуру мають найменування *норишник* (Рутка дволиста) – *нориця* ‘шкірна хвороба, глибока виразка на загривку коней’ [8, 2, с. 570], *скулатник* (Ранник вузлуватий) – *скула* ‘нарив, чиряк, болячка’ [8, 4, с. 146], *вередник* (Талабан польовий), *вередовець* (Рутвиця жовта) – *веред* ‘нарив, болячка’ [2, I, с. 353], *лишайник* (Ранник вузлуватий) – *лишай*, що пов'язані з застосуванням цих рослин у народній медицині українців для лікування відповідних хвороб.

На позначення рослин, які вживають для лікування *корости* ‘заразної шкірної хвороби людини і тварини, що виникає внаслідок проникнення у шкіру коростяних кліщів’ [9, IV, с. 298] використовують найменування *короставник*, *коростан*, *коростянка* (Свербіжниця польова). Дійсно, цю рослину широко застосовують для лікування різноманітних дерматитів, зокрема – *корости*, як засіб, що знімає сверблячку (7, с. 394). Слід зазначити, що народні назви перегукуються з латинською науковою назвою *Scabiosa*, мотивованою *scabies* ‘короста’ (10, с. 76), та й в основу української наукової ботанічної назви теж покладено один із симптомів хвороби.

Другу, значну за обсягом підгрупу становлять найменування лікарських рослин, у яких компонент мети утворений від назв хвороб, які належать до хірургічного профілю. Поява таких назв зумовлена очевидністю і доступністю застосування лікарських рослин. Так, найменування *грижник* (Копитняк європейський), *грижниця* (Перстач прямостоячий), *грижниця*, *гриж*, *гряжник*, *грежник*, *грижень* (Остудник голий) мотивовані дестинативом *грижа*. Ономасіологічну структуру назв сформовано на ґрунті ономасіологічної ознаки *гриж-*, що зумовлена застосування рослин у процесі лікування захворювань травного каналу, до яких належить і *грижа*. Наукова назва Остудник голий має загальноприйнятий, зафіксований у визначниках синонім Грижниця гола, що може бути як перекладом латинської наукової назви *Herniaria*, похідної від *hernia* ‘грижа’ [11, с. 67], так і заміною наукової назви народною, внаслідок відображення у ній лікувальних властивостей рослини та прозорості номінативної одиниці для більшості мовців. Ураховуючи, що в деяких діалектах грижу називають *килою* [2, II, с. 432], народні назви Остудника голого мають семантично паралельні назви *кільник*, *кільник*, *килавник*.

Численні назви лікарських рослин мотивовані дестинативом *бешиха* ‘інфекційне запалення шкіри’ [9, I, с. 164]: *бешезник*, *бесіжник*, *бешизник*, *бишига*, *бешиха*, *бешичник* (Вороняче око чотирилисте), *бишок* (Жовтець їдкий) і спричинені використанням цих рослин для лікування хвороби. Назви *сухитник* (Вероніка лікарська), *сухотник* (Вороняче око чотирилисте) указують на можливість застосування рослин при *сухотах* ‘туберкульозі’ [9, IX, с. 870]. Метонімічне перенесення

назви захворювання *холера* на Нетребу звичайну зумовлене її використанням для лікування цієї хвороби (9, с. 94).

Затемнену мотивацію мають назви *донник* (Буркун лікарський), *денниця* (Перстач прямостоячий), *донниця* (Гадючник в'язолистий), семантичну мотивованість яких допомагає розкрити залучення матеріалу інших слов'янських мов (пор.: п. *dna* 'артрит, ломота в кістках'; ч. *dna* 'подагра'; болг. *дъна* 'хвороба, зараза'; стсл. *дъна* 'хвороба' [4, с. 85]). На ґрунті аналізу цих назв В. А. Меркулова робить висновок, що *дна*, *днище*, *донний* позначають органи, розташовані в нижній частині черевної порожнини. *Дна* – захворювання зазначених органів, подагра, *донник* – назва рослини, яку використовують для лікування цих хвороб [4, с. 85–86]. Думку про те, що *донник* названий за своїми лікарськими властивостями, висловив ще М.І. Анненков: «Назва донник пішла, можливо, від назви якоїсь хвороби, що підтверджується записами давнього травника: «Донник використовують від випадання донної, пити, втирати, посипати на донну» (2, с. 212]. На зв'язок назви рослини *донник* із назвою хвороби вказував і О.О. Потебня. ЕСУМ допускає також можливість виникнення назви *донник* унаслідок деетимологізації та зближення на ґрунті звукової подібності з *дно*, *донний* іншої назви Буркуну лікарського *дойник*, оскільки рослина – цінна кормова культура з молокогінними властивостями [2, II, с. 110].

У поодиноких випадках у назвах лікарських рослин мотиватор-дестинатив може бути пов'язаний із симптомами різноманітних захворювань: *завалець*, *завилець* (Ранник вузлуватий) – 'рослина використовується при захворюванні залоз, болю у горлі' – *завали* 'біль у горлі з опухлими залозами' (пор. також наукову латинську назву цієї рослини *Scrophularia*, що походить від *scropula* 'пухлина шийної залози' [2, II, с. 217]); *водянка* (Горицвіт весняний) – 'знахарі настоєм рослини успішно лікують розлади серцевої діяльності, одним із симптомів яких є водянка'; *бабишник* (Вербена лікарська), *бабиця* (Бурячок туркестанський) – 'рослину використовують при бабицях' (*бабиці* – діал. 'кольки у животі' [2, I, с. 104]).

В окрему підгрупу виокремлюємо назви лікарських рослин, які застосовують як жарознижувальний засіб. Ономасіологічну ознаку тут репрезентують назви таких захворювань як *лихоманка*, *лихорадка* 'хворобливий стан' [СУМ, IV, 498] та *скуса* 'коклюш' [8, 4, с. 147]. Так, Тирлич жовтий та Тирлич хрещатий у народі називають *лихоманник*, *лихорадник*, таку ж назву має Валеріана лікарська. Якщо практика використання Валеріани лікарської у народній медицині для лікування пропасниці підтверджено, то рослини роду Тирлич сучасна фітотерапія радить застосовувати в основному для лікування органів травлення, подагри, артритів тощо. Але враховуючи дані М. І. Анненкова про те, що Тирлич звичайний уживали в народній медицині для лікування легеневих захворювань, лихоманки (2, с. 154), можна припустити, що ці назви засвідчують давнє, забуте вживання рослини для лікування цього захворювання. Хотілося б зазначити, що як народна, так і наукова медична лексика зберегли невизначеність поняття *лихоманка*. Це найменування може позначати як хворобливий стан, так і самостійні хвороби: малярію, тиф, грип, бронхіт, запалення легенів, для яких характерним симптомом є підвищення температури [1, 16, с. 125]. Тому ми вважаємо дестинатив-мотиватор *лихоманка* гіперонімом.

Другу групу становлять найменування лікарських рослин, які використовують для лікування пошкоджень тканин тіла людини. Їхня ономасіологічна структура формується на ґрунті ономасіологічної ознаки *рана* та ономасіологічної бази суфікса *-ник*: *ранник* (Звіробій звичайний, Ситняк звичайний, Ранник вузлуватий, Подорожник великий). У процесі формування ономасіологічної структури спостерігаємо імплікацію партитива, що вказував, яка саме частина рослини має здатність заживлювати рани (*сік* – Звіробій звичайний, Ранник вузлуватий, *листки* – Ситняк звичайний, Подорожник великий, Конвалія звичайна) (7, с. 171; 1, с. 322; 3, с. 28). Можна зробити припущення, що найчастіше українці для лікування ран використовували Подорожник великий, підтвердженням чого є широка репрезентація синонімічних назв, мотиватором яких здебільшого теж виступає дестинатив – *язвінник* (*язва* 'виразка' [9, XI, с. 627]), *поранник*, *порізнник* (*поріз* 'рана на тілі, заподіяна ножом або взагалі чимось гострим, ріжучим' [9, VII, с. 261]), рідше предикат, пор.: *стягач*, або ж предикат та об'єкт, пор.: *серпоріз*.

Окрім назв конкретних хвороб людини, мотиватором багатьох найменувань лікарських рослин є ономасіологічна ознака кров, представлена різними фонетичними та словотворчими варіантами. Найменування *кервавник*, *корвавник*, *кривавник*, *крово́ник* (Деревій звичайний), *крово́вник* (Звіробій лікарський), *крово́ч* (Родовик лікарський), *крово́вник* (Вербозілля звичайне), *крово́вник* (Перстач прямостоячий) мотивовані кровоспинними властивостями рослин (7, с. 133; 2, III, с. 87). Зокрема, Деревій звичайний ще з часів Діоскоріда використовувався для лікування ран і кровотеч (11, с. 81). У літописах зафіксовано, що внука Дмитра Донського, який обезсилів від носових кровотеч, вилікували кривавником (8, с. 559). Беручи до уваги широке поширення назв рослин із коренем *кров* у

слов'янських мовах і ефективність їхніх лікувальних властивостей, І. В. Сабадош висуває гіпотезу про те, що ці номінативні одиниці – найдавніші деривати від **kry* і є одними з найбільш ранніх у народній ботанічній номенклатурі [5, с. 56]. Найменування *крівця*, *кровник*, *кровця* (Звіробій звичайний) та *кервань*, *краваниця* (Плаун верболистий) мають подвійну мотивацію: метафоричну – за зовнішніми особливостями (здатністю рослин виділяти криваво-червоний сік) та пропозиційно-диктумну – за вживанням у лікувальній практиці (сучасними дослідженнями встановлено, що рослини мають здатність зупиняти кровотечі (3, с. 133; 7, С. 171)).

Мотиватор-дестинатив може відображати й застосування рослин для лікування від паразитів та ушкоджень, спричинених тваринами: *клопівник* (Хрінниця смердюча), *клоповник* (Багно звичайне) – ‘рослини використовують для знищення клопів’ – очевидно, є запозиченнями з російської мови [2, II, С. 465]; *блошва*, *блошичник* (Зірочник звичайний), *блошинник* (Багно звичайне) – ‘листки рослини застосовують як інсектицидний засіб проти блошиць’; *блховник* (Блошиця простерта) – ‘використовують для боротьби з блохами’; *глисник* (Паслін чорний, Полин гіркий), *глистник* (Фіалка триколірна), *глистовник*, *глистяк*, *глистян* (Милянка лікарська) – ‘у народній медицині вважаються добрим засобом проти глистів’; *гнидиця* (Шолудивник болотний) – ‘відвар рослини виводить гниди’; *змійка*, *змійовик* (Хрінниця смердюча), *гадючник*, *гадинниця* (Первоцвіт весняний) – ‘застосовують від укусів змій, гадюк’. Як бачимо, мотиваційну базу таких найменувань складає ономасіологічна ознака, що відображає практичне використання певної рослини для боротьби з конкретним видом паразитів чи захисту від укусів отруйних плазунів.

Третю, найменш чисельну групу складають найменування, у яких мотиватор указує на здатність рослин викликати певні фізичні, фізіологічні стани людини. Імовірно, підґрунтям такої мотивації назв лікарських рослин є попередження про отруйність, шкідливість, небезпечність. Йдеться передовсім про народні найменування отруйних рослин: *сонник* (Беладона лікарська), *сон*, *сон-зілля*, *сон-трава* (Анемона жовтецева), *смертьник* (Цикута отруйна), *слизник* (Алтея лікарська). Назви, мотивовані компонентом мети *сон* зазвичай стосуються рослин, які вживають у народній медицині як заспокійливий засіб [4, с. 51–52, 54]. Водночас необережне їх уживання чи збирання може призвести до отруєння, одним із симптомів якого є глибокий сон. Як бачимо, ономасіологічна структура таких назв сформовано або внаслідок метонімічного перенесення (*сон*), або за допомогою приєднання ономасіологічної бази – суфікса *-ник*, або поєднанням дестинатива з гіперонімом (*сон-трава*, *сон-зілля*).

З огляду на те, що лікарські рослини здавна вживали в їжу, в четверту групу виокремлюємо назви лікарських рослин, у яких мотиватор-дестинатив пов'язаний з їхнім побутовим використанням. Так, народна назва *салатник* (Пшінка весняна) пов'язана з використанням рослини для приготування салатів. Таку саму мотиваційну ознаку має діалектна номінативна одиниця *галуцанка*, оскільки у західноукраїнських областях листки М'яти перцевої використовують як ароматизатор у процесі приготування галушок (6, с. 95). Дослідження мотивації назв рослин української мови вимагає постійної уваги до історії слів у зв'язку з історією реалії: адже найменування, яке здається етимологічно прозорим, мотивованим назвою певного предмета, насправді виявляється етимологічно непрозорою, первісною назвою рослини, а найменування відповідного предмета, навпаки, зводиться до назви цієї рослини. Такі відношення в українській мові наявні між назвою страви *борщ* і найменуваннями Борщівника європейського: *борщ*, *борщевник*, *борщевик*, *борщівник*. З одного боку, відношення «назва побутової реалії (страви) – назва рослини» засвідчують вторинність найменувань рослин (тим паче, що назва страви є загальнонародною, тоді як більшість назв рослини – діалектними), з іншого боку, наявність у слов'янських мовах найменувань рослини, споріднених з українським *борщ* (пор.: рос. *борщ*, бр. *борш*, *боршчевик*, ч. *bršt* (Борщівник європейський)), свідчать про праслов'янське походження назви цієї рослини і про вторинність назви страви, тим більше, що відповідні найменування страви в інших мовах вважаються запозиченням з української [2, I с. 236; 11, с. 11; 4, с. 60–62]. Мотивацію назви *борщ* ‘рослина з істотною зеленню’ мовознавці тлумачать порізно. М. Фасмер пов'язує найменування *борщ* із **bhystio > b̥rstjo > *bjrščь* – ‘рослина названа так через гострі листки» [10, I, с. 35]. Такий підхід до пояснення мотивації назви рослини суперечить особливостям її будови: мотиваційна ознака ‘гострий, колючий’ аж ніяк не може стосуватися Борщівника європейського, адже листки у рослини м'які і гладенькі. Вірогіднішою здається думка В. Махека про те, що Борщівник європейський може бути названий за своїми смаковими властивостями. Дослідник відновлює основу **bysk-*, яка мала значення ‘кислий’ [12, с. 165].

Із використанням у побуті пов'язані й інші діалектні назви: *гладушник* (Парило звичайне), *гладушник* (Чистотіл звичайний) – ‘для усунення неприємного запаху рослинами парять глечики’; *підсметанник*, *сметанник* (Парило звичайне) – ‘у народі вважалося, що у випарених рослиною глечиках краще зсідає сметана’; *кобелина*, *кошатник*, *кошельник*, *кошина* (Рогіз звичайний) – ‘із

стебел рослини плетуть кобелі, коші' (*кобель, кіш* – діал. 'кошик'); *канатник* (Абутилон Теофраста) – 'використовують у прядильно-джгутовій промисловості для виготовлення канатів'; *мільнянка, мільник* (Мільнянка лікарська) – 'у народі вживається для прання замість мила'.

П'яту групу становлять поодинокі назви лікарських рослин, у яких компонент мети пов'язаний із призначенням рослини для тварин. Так, ономасіологічна структура найменування *кормиця* (Моховинка лежача) зумовлена ономасіологічною ознакою *корм* 'їжа тварин' [9, IV, с. 293], оскільки рослина гарно поїдається тваринами. Таку ж мотиваційну ознаку має й латинська наукова назва Моховинки лежачої, утворена від лат. *sagīna* 'корм, їжа тварин' [2, III, с. 29]. Найменування *маслянка, масляночка* (Лілія лісова) пов'язані з уявленнями українців про те, що поїдання коровами цієї рослини веде до підвищення жирності молока.

Отже, мотиватор-дестинатив указує на призначення рослини: для лікування різноманітних хвороб і пошкоджень, побутових, господарських цілей тощо. Перспективним щодо дальших досліджень видається актуальним простежити відображення в ономасіологічній структурі назв лікарських рослин української мови ономасіологічних ознак, пов'язаних із іншими слотовими позиціями аргументів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая медицинская энциклопедия: В 36 т. / [гл. ред. А. Н. Бакулев]. – М.: Гос. изд-во мед. лит-ры «Советская энциклопедия», 1956–1964. – Т. 16. – 524 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [під заг. ред. О. С. Мельничук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982–1989. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 572 с.; Т. 3. – 502 с.
3. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
4. Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений / В. А. Меркулова. – М.: Наука, 1967. – 260 с.
5. Сабадош І. В. Прояв народної етимології в українських діалектних назвах флори І. В. Сабадош // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. – Ужгород, 1982. – С. 71–79.
6. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасіологія / Е. А. Селиванова. – К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Словарь української мови: В 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко... 1907]. – [Репринтне вид.]. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 588 с.; Т. 3. – 516 с.; Т. 4. – 616 с.
9. Словник української мови: В 11-ти т. / [ред. кол.: І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / М. Фасмер. – М.: Русский язык, 1964–1973. – Т. 1. – 574 с.; Т. 2. – 671 с.; Т. 3. – 830 с.; Т. 4. – 860 с.
11. Шамота А. М. Назви рослин в українській мові / А. М. Шамота. – К.: Наукова думка, 1985. – 162 с.
12. Mačhek V. Česká a slovenská jamena rostlin / V. Mačhek. – Praha, 1954. – 367 s.

Джерела дослідження

1. Анненков Н. И. Простонародные названия русских растений / Н. И. Анненков. – М.: Университетская типография, 1858. – 156 с.
2. Анненков Н. И. Ботанический словарь или собрание названий как русских, как и многих иностранных растений на языках латинском, русском, немецком, французском и других, употребляемых различными племенами, обитающими в России / Н. И. Анненков. – М., 1878. – 306 с.
3. Довженко В. О. Растения служат человеку: Справочник / В. О. Довженко, А. В. Довженко. – Симферополь: Таврия, 1991. – 368 с.
4. Заверуха Б. В., Шемшученко Ю. С., Бабенко В. І. Рослини Червоної книги / Б. В. Заверуха, Ю. С. Шемшученко, В. І. Бабенко. – К.: Урожай, 1985. – 136 с.
5. Заверуха Б. В. Квіти дванадцяти місяців / Б. В. Заверуха. – К.: Урожай, 1986. – 173 с.
6. Комендар В. І. Барвінок для майбутнього (нариси про рідкісні та зникаючі рослини Карпатського регіону) / В. І. Комендар. – Ужгород: Карпати, 1987. – 160 с.
7. Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / [А. П. Лебеда, Н. І. Джуренко, О. П. Ісайкіна та ін.; за ред. А. М. Гродзинського]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1989. – 543 с.

8. Нейштадт М. М. Определитель растений средней полосы Европейской части СССР / М. М. Нейштадт. – М.: Учпедгиз, 1954. – 495 с.
9. Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі / І. М. Носаль, М. А. Носаль. – К.: Веселка, 1992. – 606 с.
10. Огородников П. В. Этимологический словарь лекарственных растений, сырья и препаратов / П. В. Огородников. – М.: Медицина, 1973. – 143 с.
11. Попов О. П. Лікарські рослини в народній медицині / О. П. Попов. – К.: Наукова думка, 1966. – 346 с.

Valentyna Kal'ko

Motivator-destinative in the onomasiological structure of the medicinal plants names

The article contains the cognitive-onomasiological analysis of the medicinal plants names connected with the motivation feature «destination» regarding the connections in the onomasiological structures, semantics and the conceptual basis of their formation. The main onomasiological features are determined as those motivated by the names of diseases, general usage, application etc

Key words: mental-psychonetyc complex, onomasiological structure, onomasiological feature, onomasiological basis, motivation, destinative.

Анастасія Ришкова

МОТИВАЦІЙНІ ТИПИ КОМПОЗИТНИХ НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто основні типи мотивації німецьких композитних найменувань осіб (пропозиційна, асоціативно-метафорична, модусна, змішана та концептуально-інтеграційна) та їхні різновиди в когнітивно-ономасіологічному аспекті.

Ключові слова: композит, найменування осіб, мотивація, когнітивно-ономасіологічний аналіз, німецька мова.

Сучасна лінгвістика загалом орієнтована на розгляд мови як семіотичного засобу репрезентації когнітивних процесів, структур і операцій свідомості. Номінативні одиниці мови є найкращими експонентами структури людської свідомості, тому дослідження процесів номінації набуває особливої ваги, оскільки дає змогу зазирнути в глибини свідомості людини.

Метою статті є комплексний аналіз типів мотиваційних механізмів композитних найменувань осіб у сучасній німецькій мові в когнітивно-ономасіологічному аспекті. Актуальність дослідження ономасіологічних структур німецьких композитних назв осіб зумовлена необхідністю встановити когнітивне підґрунтя творення найменувань осіб у мові, що узгоджується з вагомих у сучасному мовознавстві принципом антропоцентризму, який передбачає вивчення ролі людського чинника, мовної особистості, а також концептуальної та мовної картин світу. Окрім того, дослідження здійснюється в ракурсі нових галузей і провідних концепцій сучасної лінгвістики, як-от: когнітивної лінгвістики, семантики й ономасіології, функціонального словотвору та теорії номінації.

Матеріалом нашого дослідження послужили близько 4000 німецьких композитних найменувань осіб, вилучених шляхом суцільної вибірки зі словника «Duden Deutsches Universalwörterbuch» [6].

Масив найменувань осіб у німецькій мові, що містить вагому етнокультурну інформацію, неодноразово був об'єктом лінгвістичного аналізу численних вітчизняних і зарубіжних дослідників у різних аспектах. Зокрема, було здійснено порівняння назв осіб на матеріалі близькоспоріднених і неспоріднених мов, розкрито семантичні, стилістичні й функціональні особливості різних груп найменувань осіб, вивчено їхні певні групи в діахронічному аспекті тощо (А. А. Бекбалаєв, А. В. Душкін, О. Є. Голод, С. Ю. Потапова, М. М. Робертус, А. Г. Файзулліна, М. Є. Федотова та ін.).

Композити є одним із найбільш численних номінативних класів з огляду на специфіку німецької мови, де композитний спосіб творення слів є надзвичайно продуктивним. Композитні найменування осіб у німецькій мові досліджували А. Г. Файзулліна (інвективні композити в системно-функціональному аспекті порівняно з російською й татарською мовами) [6], М. Агзамов (словотвірна мотивованість німецьких складних і складнопохідних найменувань осіб) [1] та ін.

Попри окреслення всіх зазначених аспектів залишається актуальною й не висвітленою проблема мотиваційних механізмів та їхнього когнітивного підґрунтя. Дослідження нами мотивації німецьких назв осіб здійснено в ракурсі розробок процесів мотивації в когнітивно-ономасіологічному аспекті, виконаних О. О. Селівановою [3] та представниками її наукової школи. Застосування цієї концепції на матеріалі німецької мови та з'ясування номінаційних механізмів і типів мотивації німецьких композитних назв осіб визначає наукову новизну нашого дослідження.

Із цією метою використано комплексну методіку когнітивно-ономасіологічного аналізу, розроблену О. О. Селівановою. Першим етапом цього аналізу є інтерпретація ономасіологічних структур найменувань. Щодо композитів загалом ономасіологічну структуру інтерпретують як поєднання ономасіологічного базису, ономасіологічних ознак (їхньої ваги в семантиці слова) і концептуальних зв'язків між цими ознаками. За відсутності ономасіологічного базису як форманта він визначається частиномовною належністю композита [5, с.154–155]. Другий етап передбачає когнітивне моделювання структури знань про позначене з метою встановлення концептуального статусу мотиваторів і з'ясування типу мотивації, як «наскрізної для моделі породження психоментальної операції, результатом якої є семантико-ономасіологічна залежність мовних знаків (мотивуючого та мотивованого), що виникла на підставі складної системи конекцій компонентів людської свідомості» [3, с.158]. Залежно від статусу мотиваторів у структурі знань про позначене О. О. Селіванова виокремлює такі типи мотивації: пропозиційну, асоціативно-метафоричну, модусну, змішану та концептуально-інтеграційну [5, с. 160]. Пропозиційний тип мотивації ґрунтується на об'єктивних несуперечливих знаннях про позначене й досить широко представлений у масиві німецьких композитних назв осіб, бо серед проаналізованих німецьких композитів чимало найменувань осіб за родом занять, що вимагають буквального позначення. В основі механізму пропозиційної мотивації лежить метонімія, оскільки при творенні композитної номінації особи відбувається перенесення найменувань за суміжністю від сукупності знань про позначене до одного вербального компонента – ономасіологічної ознаки слова [3, с. 163]. У групі пропозиційно мотивованих німецьких композитних найменувань осіб представлено кілька різновидів.

Гіпо-гіперонімічний різновид, який характеризується вибором мотиватора зі складу гіперонімів у мережі концептуальних ієрархічних зв'язків пропозиційних структур [4, с. 161]. В опрацьованому нами матеріалі зрідка трапляються композитні найменування осіб, де поєднуються гіпонім з гіперонімом. Наприклад: *Bantuneger*, *Bauersmann*, *Rittersmann*. У цих випадках можна говорити про семантичну надлишковість таких композитних номінацій, адже лексичне значення цілого композита й значення його першого компонента збігаються. Беручи до уваги сучасну загальну тенденцію до економії мовленнєвих засобів, констатуємо, що подібні лексичні одиниці виходять з ужитку й у наш час вважаються застарілими, на що вказує супровідна словникова позначка «veraltet». Водночас неможливо ігнорувати те, що субстантивні композити, які активно вживаються в сучасній німецькій мові, нерідко мають у своєму складі гіперонім як основний компонент, що займає при цьому кінцеву позицію в слові. З одного боку, це нібито зосереджує увагу носія мови на заключному компоненті, однак, з іншого боку, можлива надмірна кількість попередніх складників і розташування гіпероніма в кінцевій позиції може ускладнювати для читача розуміння багатокомпонентних композитних номінацій у німецькій мові [10, с. 198].

У більшості випадків у субстантивних композитах останній компонент є гіперонімом щодо всього композита, але його попередніми ономасіологічними ознаками не є гіпоніми. Гіперонім може поєднуватися з мотиватором локатива (*Auslandskorrespondent* – «im Ausland tätiger Korrespondent (von Zeitung, Rundfunk od. Fernsehen)» [8, с.183]), об'єкта (*Gemüsefrau* – «Frau, die [auf dem Markt] Gemüse verkauft, [auf der Straße] mit Gemüse handelt» [8, с. 586]) та ін. Зв'язок між значенням гіпоніма й композитною формою в німецькій мові «має великий ступінь стабільності, а композитна форма з гіпонімічним значенням є стандартною» [2, с. 101]. Слід наголосити, що гіпо-гіперонімічний різновид пропозиційної мотивації в німецьких композитних номінаціях особи реалізується в абсолютній більшості випадків у поєднанні з асоціативно-метафоричним типом або з предикатно-аргументним різновидом мотивації.

Для другого різновиду пропозиційної мотивації – предикатно-аргументного – характерним є вибір мотиваторів, що відповідають компонентам предикатно-аргументних структур знань про позначене. У німецьких композитних назвах осіб надзвичайно актуальним є центр події, до якої залучається найменування особи. Таким центром є предикат. Предикати в найменуваннях осіб різноманітні за своїм семантичним статусом і поєднуються з відповідними складниками структури знань про позначене. Спектр поєднання предикатів трудової й господарської діяльності надзвичайно широкий. У структурі знань про позначене вони нерідко співіснують з об'єктом (*Teppichweberin* – «[Hand]weberin, die Teppiche webt» [8, с. 1526]), локативом (*Minenarbeiter* – «Arbeiter in einer Mine» [8,

с.1018]), інструментивом (*Maschinennäherin* – «Arbeiterin an einer Nähmaschine» [8, с. 993]), фабрикативом (*Holzschnitzer* – «Künstler, der Gegenstände u. Figuren aus Holz schnitzt» [8, с. 733]), пацієнсом (*Taubenzüchter* – «jmd., der Tauben züchtet» [8, с. 1518]) та ін. Група предикатних мотиваторів, що вказують на емоційне ставлення й стан, як правило, корелює з об'єктом (*Deutschenhasser* – «jmd., der die Deutschen hasst», *Menschenverächter* – «jmd., der die Menschen verachtet; Misanthrop» [8, с. 1007]). Складниками пропозиції як мотиваційної бази композитних назв осіб можуть бути предикати чуттєвого сприйняття в комбінації з об'єктом (*Rundfunkhörer* – «jmd., der Rundfunk hört» [8, с.1277]). Досить поширеними є предикати руху, що в структурі знань про позначуване поєднуються з локативом (*Linksabbieger* – «jmd., der mit seinem Fahrzeug nach links abbiegt» [8, с.958]), фінитивом (*Perlentaucher* – «Taucher, der Perlmuscheln sucht» [8, с. 1135]), об'єктом (*Langstreckenläufer* – «Läufer, der auf Langstreckenlauf spezialisiert ist» [8, с.927]) та ін. Предикати, що відображають мовленнєву діяльність людини, можуть сполучатись у структурі знань про позначене з об'єктом (*Märchenerzähler* – «jmd., der Märchen erzählt» [8, с. 988]), деліберативом (*Diskussionsredner* – «jmd., der mit einem längeren Beitrag an einer Diskussion teilnimmt» [8, с. 350]) та ін. Специфікою предикатів власності є їхня здатність поєднуватись у структурі знань про позначене переважно з об'єктом (*Ladenbesitzer* – «jmd., der einen Laden (1) besitzt» [8, с.919], *Patentinhaber* – «Inhaber eines Patents» [8, с. 1127]) тощо.

Якщо предикат не експлікований в ономаціологічних структурах німецьких композитних найменувань осіб, то мотиваторами зазвичай стають різні за семантичним статусом суб'єкти, що займають кінцеву позицію, а їхня диференціація відбувається за рахунок першого компонента:

- суб'єкти посадового статусу у поєднанні з локативом (*Hoteldirektor* – «Direktor, Leiter eines Hotels» [8, с. 738] та ін.);

- суб'єкти родинних стосунків, що зазвичай корелюють з посесором (*Pfarrerstochter* – «Tochter eines Pfarrers» [8, с. 1140], *Vatersbruder* – «Onkel väterlicherseits» [8, с.1629]);

- суб'єкти професійного статусу, поєднані з корелятивом (*Meisterdetektiv* – «Detektiv, der sein Handwerk meisterhaft beherrscht» [8, с. 1004]), темпоративом (*Tagportier* – «Portier, der tagsüber den Dienst versieht» [8, с.1510]), партитивним об'єктом (*Augenarzt* – «Facharzt für Augenkrankheiten; Ophthalmologe» [8, с. 169]) та ін.;

- суб'єкти особистих стосунків у комбінації з локативом (*Schulfreund* – «[früherer] Mitschüler, mit dem jmd. befreundet ist» [8, с. 1358]), пацієнсом (*Frauenfeind* – Mann, der sich aus Abneigung od. Verachtung von Frauen fern hält» [8, с. 533]) та ін.;

- суб'єкти вікового статусу й статевої належності, що поєднані з локативом (*Marktfrau* – «Händlerin, die ihre Waren auf dem Markt verkauft» [8, с. 990]), посесором (*Nachbarskind* – «Kind des Nachbarn» [8, с. 1050]) тощо.

Окрім суб'єктів і предикатів, в ономаціологічній структурі композитних назв осіб застосовуються також

- темпоративи (*Frühaufsteher* – «jmd., der in der Regel früh aufsteht» [8, с. 543], *Nachtportier* – «Portier, der nachts den Dienst versieht» [8, с. 1056], *Feriengast* – «jmd., der seine Ferien als Gast in einem Hotel, einer Pension, einer Privatunterkunft o.Ä. verbringt» [8, с. 497]);

- локативи (*Universitätsprofessor* – «Professor an einer Universität» [8, с. 1607], *Fabrikarbeiter* – «Arbeiter, der in einer Fabrik arbeitet» [8, с. 476], *Großstadtkind (1)* – «in einer Großstadt aufgewachsenes Kind» [8, с. 636]);

- об'єкти (*Buchbinder* – «Handwerker, der Bücher u. Ä. bindet» [8, с. 289], *Gepäckträger (1)* – «jmd., der Reisenden gegen Bezahlung (meist nur innerhalb des Bahnhofsgeländes od. Flughafenbereichs) Gepäckstücke transportiert» [8, с. 590], *Parkettleger* – «Handwerker, der Parkett (1) verlegt [8, с. 1122]);

- фабрикативи (*Glasbläser* – «jmd., der Gegenstände aus Glas mithilfe der Glasbläserpfeife herstellt» [8, с.613]);

- комітативи (*Rucksacktourist* – «meist Jugendlicher, der ohne größere äußere Ansprüche u. mit wenig Geld mit Rucksack u. Schlafsack fremde Länder bereist» [8, с. 1272]) тощо.

На відміну від пропозиційного типу мотивації, що застосовує знаки зі структури істинних знань, асоціативно-метафоричний тип ґрунтується на семіотичному процесі метафоризації. Метафору в когнітивній лінгвістиці розглядають як використання знака однієї концептуальної сфери на позначення іншої [11, с. 5]. Деякі дослідники зазначають, що на словотворчому рівні яскраво виявляються лінгвокреативні можливості асоціацій різного типу [7, с. 135]. Водночас метафорична номінація сприяє образному, яскравому позначенню реалії [4, с.78]. У дослідженому нами матеріалі засвідчено такі різновиди асоціативно-метафоричної мотивації, виокремлені О. О. Селівановою:

Структурно-метафоричний різновид, у якому перенесення від сфери джерела метафори до сфери мішені відбувається через суміжне поняття, наприклад: *Lottokönig* – для позначення людини, що

збагатила, вигравши велику суму в лотереї. Донорською зоною стала предметна сфера титулів. У цьому випадку суміжне поняття формується на підставі асоціації «король» – «багатий». Для номінації *Literaturpapst*, що позначає авторитетного, важливого літературного критика, донорською стала сфера церковних звань. Підґрунтям для суміжного поняття тут є асоціація «Папа Римський» – «авторитетна особа». Композит *Bierleiche* – жартівливе розмовне позначення особи, що знаходиться в стані сильного алкогольного сп'яніння (зокрема, через надмірне споживання пива) – мотивований метафорично з огляду на суміжне поняття, сформоване шляхом асоціювання трупа та нерухомого стану людини.

Дифузно-метафоричний різновид утворюється шляхом дифузної інтеграції асоціативних комплексів на підставі схожості, подібності. Наприклад: зневажливе *Haarspalter* – «jmd., der unwichtigen Kleinigkeiten übertriebene Bedeutung beimisst u. diese als Argumentation für od. gegen etw. heranzieht; jmd., der spitzfindig ist» [8, с. 647] є наслідком складного ланцюжка асоціацій. Необхідно зазначити, що метафоричне найменування особи також може бути результатом переосмислення вже існуючого композита. Так, продуктом вторинної номінації є позначення безсовісного експлуататора, «кровопивці» *Blutsauger* (3), при цьому донорською зоною є концептосфера КОМАХА.

Гештальтний різновид характеризується вибором мотиваторів з інших концептосфер на підставі схожості сенсорних (зорових, слухових тощо) гештальтів. Так, процес вторинної номінації призвів до формування фамільярно-розмовного позначення *Meckerziege* (2) – слуховий гештальт («weibliche Person, die mit meckernder Stimme lacht» [6, с. 1000]), а також зневажливого розмовного *Radfahrer* (2) – «jmd., der sich Vorgesetzten gegenüber um eigener Vorteile willen unterwürfig verhält, Untergebene jedoch schikanieren» [8, с. 1208] – зоровий гештальт («wohl nach dem Radfahrer (1), der beim Fahren den Rücken krümmt u. nach unten tritt» [8, с. 1208]) із залученням певних стереотипних асоціацій (зігнути спину – виявляти покірність, догоджати). Слід зазначити, що асоціативно-метафоричний тип мотивації в німецьких композитних найменуваннях осіб часто співіснує з модусним типом мотивації, який передбачає оцінне сприйняття об'єктів і явищ. Лексичні одиниці, ономазіологічна структура яких поєднує мотиватори різного статусу у структурі знань про позначене, називають змішано мотивованими. Прикладом можна вважати розмовне зневажливе найменування особи без почуття гумору з незадоволеним і сповненим докору виразом обличчя, *Sauertopf*. Це результат вторинного позначення (первісне значення «Gefäß, in dem die sauer gewordenen Weinreste für die Essigherstellung aufbewahrt wurden» [8, с. 1295]). У цьому випадку застосовано метафоричний (концептосфера АРТЕФАКТ послужила донором для концептосфери ЛЮДИНА) і модусний мотиватори (компонент *sauer* має негативне оцінне забарвлення). Особливу природу має концептуально-інтеграційний тип мотивації, де поєднуються два концепти, завдяки чому створюється уявлення про новий об'єкт. Серед німецьких композитних номінацій осіб цей тип мотивації здебільшого представлений найменуваннями, що підкреслюють подвійну роль або різноспрямовані властивості певної особи, наприклад: *Italoamerikaner, Dichterkomponist, Taubstumme*. Необхідно зазначити, що продуктивність такого типу утворення композитів у німецькій мові обмежена [9, с. 466–467].

Найменування осіб у німецькій мові є надзвичайно цікавою лексичною групою для розгляду, яка дає змогу простежити різноманітні зв'язки в етносвідомості. Німецькі композитні найменування осіб репрезентують різні типи мотивації (пропозиційний, асоціативно-метафоричний, модусний, змішаний і концептуально-інтеграційний). Зауважимо, що серед німецьких професіоністів домінує пропозиційний тип мотивації, а змішана й асоціативно-метафорична мотивація здебільшого є характерною для розмовних оцінних найменувань осіб, які нерідко є результатом вторинної номінації. Перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо в докладному аналізі й встановленні особливостей кожного різновиду мотивації композитних номінацій осіб у сучасній німецькій мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агзамов М. Опыт выявления идиоматичности и мотивированности (на материале сложных и сложнопроизводных существительных наименований лиц в современном немецком языке) : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / М. Агзамов. – М., 1975. – 33 с.
2. Вашунин В. С. Субстантивные сложные слова в современном немецком языке / В. С. Вашунин. – М. : Высш. шк., 1990. – 159 с.
3. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
4. Селиванова О. О. Складне слово : мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської і української мов) : Моногр. / О. О. Селиванова. – Черкаси : ЦНТІ, 1996. – 297 с.
5. Селиванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник / О.О. Селиванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

6. Файзулина А. Г. Инвективы-компози́ты в системно-функциональном аспекте (на материале немецкого, русского и татарского языков) : автореферат дис. ... докт. филол. наук : 10.02.20 / А. Г. Файзулина ; Чувашский гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары, 2008. – 47 с.
7. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 132–137.
8. Duden Deutsches Universalwörterbuch / hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverl., 1996. – 1816 s.
9. Duden «Grammatik der deutschen Gegenwartssprache» / hrsg. u. bearb. von Günther Drosdowski in Zusammenarbeit mit Peter Eisenberg u.a. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverl., 1995. – 864 s.
10. Kleine Enzyklopädie – deutsche Sprache / W. Fleischer u. a. (hrsg.). – Frankf. / M. etc.: Lang, 2001. – 845 s.
11. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago, L. : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

Anastasiia Ryszkova

Motivation types of compound denominations of persons in the Modern German language

The article deals with the main motivation types of German compound denominations of persons (propositional, associative-metaphorical, modus, mixed and conceptual-integrating motivation) and their varieties in the aspect of cognitive onomasiology.

Key words: compound, denominations of persons, motivation, cognitive onomasiological analysis, German language.

Світлана Стройкова

**МОТИВАЦІЯ НОМЕНКЛАТУРИ ІХТІОФАУНИ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ
(КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Статтю присвячено розглядові мотиваційних особливостей німецьких іхтіонімів у проєкції на структуру ментально-психонетичного комплексу, фрагменти якого послужили мотиваційною базою іхтіонімів. Схарактеризовано різновиди пропозиційно-диктумної, асоціативно-термінальної мотивації; модусну та змішану мотивацію німецьких назв риб.

Ключові слова: іхтіонім, види мотивації, когнітивно-ономасіологічний аналіз, ментально-психонетичний комплекс, ономасіологічна структура.

Сучасне мовознавство, пріоритетним напрямом якого є висвітлення проблем зв'язку мови та свідомості приділяє значну увагу описові концептуальних та мовних картин світу різних типів. Номенклатура іхтіофауни відображає одну з таких картин – наукову, хоча номенклатура риб є відбитком не лише наукових, а й наївних уявлень про світ певного народу. Отже, актуальність нашої роботи визначено, по-перше, потребою опису наукової й наївної картин світу та засобів їхньої вербалізації в сучасній німецькій мові, а також спрямованістю нашого дослідження на новітні та перспективні галузі лінгвістики: когнітивне термінознавство, когнітивну ономасіологію, семантику тощо.

Масив іхтіологічної номенклатури був об'єктом лінгвістичного аналізу в різних аспектах. На матеріалі російської мови номенклатурні назви риб (іхтіоніми) були об'єктом розгляду в лексико-семантичному та словотвірному аспектах (Ю. В. Халюков), в лінгвокультурологічному ракурсі (Р. Дайнюс), в етимологічному та мотиваційному аспектах (К. О. Березовська, А. С. Герд, В. В. Усачова). У германістиці описано особливості номінації та варіювання найменувань об'єктів іхтіофауни в австралійському варіанті англійської мови (В. А. Коваленко). Однак номенклатура іхтіофауни в сучасній німецькій мові ще не була предметом дослідження, зокрема й в обраному нами когнітивно-ономасіологічному аспекті.

Мета статті – схарактеризувати типи й різновиди мотивації німецьких номенклатурних назв риб у проєкції їхніх ономасіологічних структур на когнітивне підґрунтя творення. Із цією метою використовуємо розроблену О. О. Селівановою методику когнітивно-ономасіологічного аналізу й нове трактування мотивації «як наскрізної лінгвопсихоментальної операції формування ономасіологічної структури на підставі вибору мотиватора (-ів) із мотиваційної бази структури знань про позначене в складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості» [7, с. 160].

Матеріалом дослідження обрано понад 3000 номенклатурних назв риб, вилучених шляхом суцільної вибірки з електронного тлумачного словника сучасної німецької мови «Das Digitale

Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jahrhunderts», «П'ятимовного словника назв тварин (риби)» за редакцією В. Е. Соколова, а також з енциклопедії «Життя творити»– «Ланцетники. Круглороті. Хрящові риби. Кісткові риби» за редакцією проф. Т. С. Раса та ін.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі мотиваційної природи номенклатури іхтіофауни в сучасній німецькій мові, обґрунтуванні типів та різновидів їхньої мотивації.

Головним методом нашого дослідження є розроблений О. О. Селівановою когнітивно-ономасіологічний аналіз, що передбачає два етапи. Першим етапом є інтерпретація ономасіологічної структури найменування. За ономасіологічною структурою німецькі іхтіоніми ми поділяємо на: прості деривати: *Bitterling, Sander, Blocker, Kärpfling*; композити: *Goldlachs, Neonsalmmler, Buchstabenbarsch, Platinbeilbauchfisch*; складені найменування: *grüner Streifenhechtling, europäischer Flughahn, Franzosen-Kaiserfisch, Doppelhorn-Kofferfisch*. Більшість німецьких іхтіонімів є композитними найменуваннями, що «зумовлено значною продуктивністю композитоутворення в німецькій мові» [1, с. 6]. Ономасіологічна структура простих дериватів містить ономасіологічний базис та їхній зв'язок зі значенням слова. Наприклад, слово *Drescher* є результатом вторинної номінації від найменування особи, що зберігає у своїй структурі ономасіологічну ознаку предиката та базис *-er*, властивий діячеві. Позначення риби здійснено на підставі подібності її поведінки під час полювання з роботою молотника. Інтерпретація ономасіологічної структури композитів потребує поряд із встановленням мотиваторів ще й з'ясування смислового та синтаксичного зв'язку між ними. Ономасіологічна структура складеного найменування передбачає також встановлення смислового й формального зв'язку компонентів сполуки [7, с. 154].

На другому етапі когнітивно-ономасіологічного аналізу було здійснено моделювання структури знань про позначене, що ґрунтується на розробленій О. О. Селівановою моделі ментально-психонетичного комплексу (МПК). Модель МПК є «модель інформаційної структури свідомості, що ґрунтується на розгляді свідомості як холистичного й синергетичного психофункціонального континууму поєднання п'яти пізнавальних функцій: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції – і колективного позасвідомого. МПК інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка сформована через переінтерпретацію знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленнєвої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта. Компонентами МПК є ймодус як оцінна складова інформаційної структури, концептуальний план, що контролює відповідність до умов використання знань в актах номінації й комунікації» [8, с. 322].

Залежно від статусу обраного мотиватором компонента структури знань у масиві німецьких назв іхтіофауни ми, вслід за О. О. Селівановою, виокремили пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний типи мотивації.

Чимало номенклатурних назв риб мотивовано на підставі об'єктивних знань про зовнішній вигляд, особливості плавання, поведінки, місця перебування риб та ін. Мотиватори таких іхтіонімів використовуються в прямих значеннях й обираються з ядерного компонента МПК – диктуму пропозиції. Такий тип мотивації названо пропозиційно-диктумним, у складі якого ми виокремлюємо такі різновиди: гіперонімічний та предикатно-аргументний [6, с. 128].

Гіперонімічний різновид мотивації в масиві німецьких іхтіонімів вказує на способи категоризації номенклатури риб у науковій картині світу: назва родини повторюється в позначенні назв видів. Наприклад, в іхтіологічній номенклатурі ряд риб *Heringsartige* містить родину *Heringe* і види *Afrikanischer Hering, Pazifischer Hering* і *Kaspischer Hering*, об'єднані в рід *Echte Heringe*, а до ряду *Karpfenartige* належить родина *Karpfenfische* і види *Karpfen, Spiegelkarpfen, Lederkarpfen, Schuppenkarpfen*.

При еквонімічному різновиді мотиватор обраний з позначень одного рівня узагальнення, зафіксованих в одному класі об'єктів як рубрикативи [2, с. 431]. Приміром, спостерігаємо перенесення на найменування риб однієї родини, наприклад, *Makrelenhechte: Pazifischer Makrelenhecht, Atlantischer Makrelenhecht, Zwerg-Makrelenhecht* назви іншої родини *Hechte*.

Предикатно-аргументний різновид ґрунтується на відтворенні у номенклатурних назвах іхтіофауни типових ситуацій поведінки й життєдіяльності риб. Так, мотиваторами німецьких іхтіонімів є предикати, зокрема:

– руху в поєднанні з локативом перебування риби: *Schlammpringer* «*Da sie mit ihrem gekrümmten Schwanz sich schnell vom Boden abstoßen können, erhielten sie den Namen*» [12]; *Korallenklimmer* «*Dabei versteckt er sich in den Zweigen lebender Steinkorallen*» [14];

– способу руху: *Schrägschwimmer* «*Die Tiere schwimmen ständig von der Längsachse aus gesehen schräg*» [12]; *Kopfstehler* «*Die Kopfstehler sind eine Familie, die durch ihre senkrechte Schwimmweise, bei der der Kopf nach unten gehalten wird, auffällt*» [13].

- звучання: *Schnapper* «*Vorne im Maul sitzen große Fangzähne. Der Schnapper lebt in den subtropischen Riffen, wo er seiner Beute auflauert und plötzlich zuschnappt*» [12];
- харчування: *Algenfresser* «*Als Algenfresser werden eine Reihe von Süßwasserziefischen aus der Ordnung der Karpfenartigen bezeichnet, die sich hauptsächlich von Algen ernähren*» [12].

Крім предиката, мотиваторами номенклатурних назв риб є терми, серед яких найбільш поширеним є локатив, який є диференційною ознакою риб за зоною їхнього поширення, місцем походження, перебування. Локатив, що фіксує географічний ареал поширення риби, може позначати: 1) сторону світу *Nordischer Meerbrassen*; 2) певний географічний регіон *baltischer Stör*; 3) континент *europäischer Sardine*; 4) країну *Grönland-Hai*; 5) острів *Korsikaforelle* та ін. Мотиватор-локатив може фіксувати середовище перебування риби: *Bachforelle* «*Allerdings ist sie auch zahlreich in schnell fließenden Flüssen und Bächen der Niederungen zu finden*» [15]. Не досить поширеним мотиватором німецьких іхтіонімів є комітатив: *Schleimfisch* – «шкіра захищена слизом, що дозволяє їм досить довго бути без води» (4, с. 223); інструментиви: *Stachelrochen* «*Namens gebend für die Stachelrochen ist ihr langer, mit Giftstacheln bewehrter Schwanz*» [12]. Здебільшого інструментиви на позначення виросту на тілі риби є метафоричними, тому такі мотиватори не можуть відповідати статусу позиційної мотивації.

Окрім того, в ономаціологічній структурі німецьких іхтіонімів представлені складники партонімичного рівня: *Großaugenbarsch* «*Riesige Augen mit einer Licht reflektierenden Schicht sind eine Anpassung an Nachtaktivität*» [12]; *Flösselhechte* «*Das namensgebende Merkmal der Familie sind die fünf bis 18 dorsale Flössel, die die Rückenflosse ersetzen und mit je einem Stachel ausgestattet sind*» [12], а також рівнів якості й кількості, які фіксують особливості забарвлення й будови тіла риби та його частин: *Rotflossenrasbora*, *Dreischwanzbarsch* «*Durch die nach hinten verlängerte Rücken- und Afterflosse sehen die Fische aus, als hätten sie drei Schwänze*» [12]; *Kleiner Stör*, *Großer Rotbarsch*.

Загалом, пропозиційно-диктумний тип мотивації відображає наукові знання про перебування, харчування, плавання риб, а в метафоричному типі, також поширеному серед номенклатури іхтіофауни відтворено здебільшого наївну картину світу. Отже, другим типом мотивації німецьких іхтіонімів, альтернативним пропозиційно-диктумному, є асоціативно-термінальний, що ґрунтується на метафоризації. При описі цього типу мотивації ми використовуємо теорію концептуальної метафори, розроблену американськими мовознавцями Дж. Лакоффом і М. Джонсоном. Згідно з їхньою теорією, метафора є використанням знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої. Концептуальна сфера (домен), що постачає знаки, які переносяться до іншої сфери, названа джерелом (source domain), або донорською. Сфера, яка запозичує знаки із джерела, є мішенню (target domain), або рецепієнтною [11, с. 5].

У масиві німецьких іхтіонімів донорськими зонами, які постачають знаки до сфери іхтіології, є переважно концептосфери ЛЮДИНА, ТВАРИНА, АРТЕФАКТ. Найбільш поширеною донорською концептуальною сферою для номенів іхтіофауни є сфера ЛЮДИНИ, з якою порівнюються риби зважаючи на аналогію частин тіла риби й людини (соматизми): *Nase* «*Ihren Namen verdanken sie ihrem weit verständigen Maul, das ihre Kopfspitze wie eine stumpfe Nase aussehen lässt*» [12], *Seezunge*, *Ohrensardine*. Метафоризованими є також позначення поведінки риб, які порівнюються з діями людини. Здебільшого це назви з ономаціологічним базисом, позначенням найменувань осіб, експлікованим мотиватором предиката: *Schläfer* «*den Namen hat er sich nicht zu unrecht, da er sich in den freien Natur schlafend auf die Seite legt um dann im richtigen Augenblick vorbeischwimmende kleine Fische zu fangen*» [13]; *Angler* «*Das namens gebende Merkmal der Angler ist die Ausbildung einer «Angel», also einen Leuchtorgans oberhalb der Tiere, welches sich wahrscheinlich aus einem der vordersten Stachel der Rückenflosse entwickelt hat*» [12].

Поширеною донорською концептуальною сферою для німецьких іхтіонімів є також інші тварини: ссавці: *Katzenwels* «*Der Katzenwels besitzt einen breiten und flachen Kopf mit einem großen Maul. Dieses ist von vier Paar Barteln umgeben, die er zur Nahrungssuche verwendet*» [12]; комахи: *Schmetterlingsfisch*; земноводні: *Froschfisch*; павукоподібні: *Seeskorpion*; плазуни: *Wurmfish*, *Schlangenmakrele*; птахи: *Pelikanaal* «*Kennen zeichnend für die Tiere ist das riesige, kescherförmige Maul, das sehr viele, aber nur kleine Zähne enthält*» [12], які уподібнені до риб на підставі зорових гештальтів, зокрема, форми й забарвлення тіла чи його частин.

Спостереження за зовнішнім видом риб спричиняють аналогію з артефактами, що відображене в ономаціологічній структурі іхтіонімів: *Buckellachs* «*Sein Name kommt von seinem extrem hohen Buckel, den die geschlechtsreifen Fische zur Lachzeit bekommen*» [12], *Segelkärppling* «*Der Name leitet sich von der hohen segelartigen Rückenflosse ab*» [12], *Sägebarsch*.

Зважаючи на різноманітність механізмів асоціювання й аналогізації, покладених в основу метафоричного творення німецьких іхтіонімів, ми виокремлюємо, слідом за О. О. Селівановою,

структурно-метафоричний, дифузно-метафоричний та гештальтний різновиди асоціативно-термінального типу мотивації. «Структурно-метафоричний різновид характеризується інтеграцією сфер джерела й мішені на підставі одного суміжного компонента» [7, с. 164]. Таким компонентом для німецьких номенів риб є параметри розміру, обрані з донорських концептосфер ЛЮДИНА, ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА: *Zwergwels* «*Er ist einer der kleinsten Lebensgebärenden Zahnkarpfen mit einer Größe um 3,6 cm im weiblichen Geschlecht. Die Männchen bleiben mit ca. 2 cm deutlich kleiner*» [12]; *Riesenhai, Phantomsalmter*.

На відміну від попереднього різновиду асоціативно-термінальної мотивації дифузно-метафоричний різновид ґрунтується на дифузному поєднанні асоціативних комплексів [7, с. 164], тобто схожості сценаріїв поведінки чи життєдіяльності риби та людини, іншої тварини: *Himmelsgucker* «*Meist liegen sie im Bodegrund vergraben, nur die Oberseite des Kopfes mit den ganz hoch stehenden Augen ist sichtbar*» [12]; *Kuckucks-Fiederbartwels* «*Er ist der einzige Fisch von dem bekannt ist, das er Brutparasitismus betreibt. Der Name leitet sich vom Kuckuck ab, der ebenfalls ein Brutparasit ist*» [12].

Гештальтний (образний) різновид ґрунтується на конекціях асоціативно-термінальної частини когнітивної моделі із зоровими, слуховими, тактильними та іншими образами, уявленнями, відчуттями на основі дотичності двох концептів [6, с. 174]. Так, предикат концептосфери ТВАРИНА став мотиватором німецького іхтіоніма *Grunzer* на підставі уподібнення слухових гештальтів: «*Die Fische erhielten ihren deutschen Namen, da sie mit ihren Schlundzähnen grunzende Laute erzeugen können, die durch die Schwimmblase als Resonanzkörper verstärkt werden*» [12]. Найменування *elektrischer Wels* пояснюється наявністю у риби органів, що виробляють електричний струм: «*Die Tiere können zur Betäubung ihrer Beute Stromstöße einsetzen*» [12].

Як відзначає О. О. Селіванова, «пропозиційне ядро МПК і його термінальна частина пов'язані зі складником оцінки – модусом» [7, с. 165], що визначає оцінку риби номінаторами. На думку дослідниці, «когнітивно-ономасіологічний аналіз може пролити світло не лише на особливості оціночного сприйняття світу етносом, а й на оцінці пріоритети, стереотипізовані в етносвідомості, механізми їхнього використання в процесах номінації. Обрання саме оцінки позначуваного мотиваційною базою ономасіологічної структури ґрунтується на різних пізнавальних функціях: сенсорних механізмах інтеріоризації світу, емоційному сприйнятті, мисленнєвій раціональній обробці, образно-метафоричному уподібненні з опертям на стереотипи, культурну символіку, архетипи колективного позасвідомого» [7, с. 165–166]. Німецькі номенклатурні назви риб, мотивовані на підставі модусу, складають нечисленну групу, у якій модусну мотивацію поєднано як із пропозиційно-диктумною, так із асоціативно-термінальною. Модусний компонент у таких іхтіонімах передає сенсорні: *Bitterling* – «оскільки м'ясо цієї риби є несмачним» (4, с. 264), естетичні оцінки риб: позитивна *Engelfisch* – «має дивовижно яскраве забарвлення й витончені обриси тіла» (4, с. 409); негативна *Seeteufel* – «має велику голову, а велетенський рот цього чудовиська має безліч гострих зубів» (4, с. 512).

Ознаки асоціативно-термінального та пропозиційно-диктумного типу мотивації поєднує в собі змішаний тип мотивації, що має вибір мотиваторів у різних частинах МПК. Одна ономасіологічна ознака обирається з предикатно-аргументної структури, а інша з термінально-асоціативної частини або модусу [6, с. 175]. Змішано мотивований іхтіонім *Lippfisch* «*Die Bezeichnung Lippfische kommt von den wulstartigen Lippen, die besonders die größer werdenden Arten auszeichnet*» [12] є результатом пропозиційної мотивації гіперонімом *Fisch*, а також асоціативно-термінальної мотивації за схожістю частини тіла з соматизмом людини; гіперонім може поєднуватися з метафоричним компонентом донорської сфери АРТЕФАКТ, пов'язаний із специфікою поведінки риби у випадку загрози: *Kugelfisch* «*Die Körperform von Kugelfischen hat eine rundliche, gedrungenen Gestalt. Kugelfische können sich bei Gefahr aufpumpen*» [12]. У мотиваційній базі німецьких іхтіонімів змішаного типу мотивації гіперонімічний складник диктуму пропозиції корелює зі знаком донорської сфери НАТУРФАКТ на підставі схожості зорових гештальтів за формою й кольором тіла: *Blattfisch* «*Er ähnelt sich in seiner Körperform abgestorbenen gelbbraunen Blättern*» [12].

За мотиваційним механізмом номенклатура іхтіофауни в німецькій мові є різноманітною. Її назви відображають як наукові знання про рибу та її класифікаційну ієрархію, так і наївне сприйняття етносом зором, слухом, смаком тієї чи іншої істоти. Такі номенклатурні назви різноманітні також і за номінативною природою. Диференціація видових назв більш ускладнює структуру номенклатурної одиниці.

Отже, дослідження німецьких іхтіонімів мають значні перспективи. Вони можуть встановити наукову та наївну картину світу німецького етносу в процесах номінації. Перспективою нашого

дослідження є когнітивно-ономасіологічний аналіз міфологемної мотивації та різновидів змішаного типу мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашунин В.С. Субстантивные сложные слова в современном немецком языке / В. С. Вашунин. – М.: Высш. шк., 1990. – 159 с.
2. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
3. Іхтіологічний російсько-український тлумачний словник [уклад. І. М. Шерман, Ю. В. Пилипенко]. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 272 с.
4. Жизнь животных: Ланцетники. Круглоротые. Хрящевые рыбы. Костные рыбы. / Под ред. Т. С. Расса. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1983. – 575с.
5. Пятиязычный словарь названий животных (рыбы) / Под ред. Е. В. Соколова. – М.: Рус яз., 1989. – 734с.
6. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология (монография). – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Селіванова О. О. Когнітивний аспект термінотворення (на матеріалі української номенклатури етномофауни) / Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. Випуск VIII. – К.: КНЕУ, 2009. – 316с.
10. Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jahrhunderts. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dwds.de/>.
11. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, London : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
12. Wikipedia: Die Frei Enzyklopädie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.wikipedia.org/>.
13. www.aqua4you.de/fischart
14. www.world-of-animals.de
15. wittgensteiner.com/fische.html.

Svitlana Stroykova

Motivation of the german names of fishes (cognitive-onomasiological aspect)

The article focuses on motivated features of the German names of fishes in a projection on the model of the mental psychonetic complex, fragments of which serve as the explanatory basis of the ichthyonyms. The varieties of dictum-propositional, associative-terminal motivation, modus motivation and ichtyonims of mixed motivation type are characterized.

Key words: ichthyonim, motivation, cognitive onomasiological analysis, mental psychonetic complex, onomasiological structure.

Ольга Цобенко

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВНИКОВИХ ДЕФІНІЦІЙ АНГЛОМОВНИХ НОМІНАЦІЙ ЮВЕЛІРНИХ ПРИКРАС

Цю роботу присвячено дослідженню семантичної структури значення англомовних номінацій ювелірних прикрас. Дослідження виконано на матеріалі словникових дефініцій зазначених номінацій за допомогою компонентного аналізу.

Ключові слова: номінація, дефініція, сема.

Одним із пріоритетних завдань сучасної семасіології є визначення семантичної структури лексеми та лексико-семантичного варіанта [2, с. 72]. Незважаючи на численні роботи, присвячені розглядові цього питання на матеріалі різноманітних груп лексики, недостатньо дослідженою залишається так звана конкретна лексика, до якої належать і номінації ювелірних прикрас.

Метою дослідження є аналіз семантичних особливостей словникових дефініцій номінацій ювелірних прикрас в англійській мові. Матеріалом дослідження слугували найменування ювелірних прикрас, вилучені з двох англомовних тлумачних словників, а саме: *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Dictionary, The Oxford English Reference Dictionary*. Зазначимо, що для більш

коректного та точного складання картотеки використано також матеріали двох англомовних енциклопедій ювелірних прикрас: *All about Jewels. An Illustrated Dictionary of Jewelry* та *Glossary of Jewelry-Related Terms*. Загальна вибірка із зазначених енциклопедій становить більше 100 номінацій ювелірних прикрас. Об'єм вибірки за матеріалами англомовних тлумачних словників становить 34 номінації, тобто лише 30% від загальної кількості номінацій за даними енциклопедичних словників.

Англомовні тлумачні словники містять тільки 1/3 із зафіксованих в енциклопедіях номінацій. Таке співвідношення свідчить про те, що в енциклопедіях існує чітка диференціація значень лексичних одиниць, які називають ювелірні прикраси, тоді як на рівні повсякденного спілкування всі ці значення підлягають істотному узагальненню. В умовах непрофесійного спілкування людина віддає перевагу номінативним одиницям, які відповідають базовим назвам класів об'єктів, тобто лексичним одиницям із нейтральним рівнем конкретності й семантичної маркованості.

Зазначені енциклопедичні джерела містять до того ж ілюстрації тієї чи іншої прикраси, відомості про історію її виникнення та використання, про її різновиди та символічні значення. Зауважимо, що традиційно ювелірні вироби поділяють за місцем носіння, а саме: прикраси для голови, шиї, рук, ніг тощо. Нормативність використаних нами в дослідженні тлумачних словників підкреслюється не тільки кількістю зафіксованих у них номінацій ювелірних виробів, а й відсутністю певної групи «нетрадиційних» прикрас у числі словникових дефініцій (прикрас статевих органів), тоді як енциклопедії надають вичерпну інформацію й про цю групу номінацій.

Досліджувані номінації займають проміжне місце між побутовою та професійною лексикою. До того ж лексика на позначення ювелірних прикрас може стосуватися водночас декількох професійних галузей – ювелірної справи, антикварної справи, історії, археології, геральдики, релігійного культу, етнографії тощо. Численні дослідження різноманітних груп лексики показують, що склад семантичних компонентів, які формують значення слів одного класу, як правило, містить декілька елементів, що у свою чергу робить можливим розробку семантичних моделей слів однієї лексико-семантичної віднесеності [1, с. 72].

Проведений аналіз уможливив виділення в структурі значення номінацій ювелірних прикрас інтегральну сему або архісему, яка, за визначенням Й. А. Стерніна, є семою спільною для значень певної групи слів (у нашому випадку ЛСП), тоді як всі інші семи є диференційними й виконують розрізнявальну функцію в групі [3]. Інтегральна сема або архісема, а саме *a piece of jewellery* та *ornament* в англійській мові міститься в усіх словникових дефініціях. Серед ознак, що відрізняють значення певного слова від слів того самого класу, тобто серед диференційних сем (гіпосем), виділяємо такі, які умовно назвали: *яке, де, з чого, для чого*, тобто словникові дефініції містять інформацію про те, де носить та чи інша ювелірна прикраса, яку форму вона має, із чого зроблена та яку функцію виконує, наприклад: «**ring** is a circular band of precious metal often with precious or semiprecious stones worn as an ornament or a symbol» (4); «**crown** is a royal headdress of precious metal or jewels worn as an ornament or a symbol» (5).

Необхідно зазначити, що семний склад цих дефініцій збігається у використаних лексикографічних джерелах. Укладачі словників зосереджують свою увагу на однакових характеристиках певних артефактів, серед яких найбільшу увагу приділяють опису функції тієї чи іншої прикраси (56 % всіх словникових визначень містять цей критерій): «**armlet** – worn round the arm for ornament» (5); «**hairpin** – used by women to fasten the hair» (5).

Серед найпоширеніших функцій ювелірних виробів відзначимо ті, що вказують на певний соціальний статус людини, яка носить цю прикрасу, або на магічні властивості прикрас: «**diadem** – worn as a symbol of royalty» (5); «**engagement ring** – worn by woman to indicate her engagement to be married» (4); «**amulet** – worn as the protection against evil spirits» (5).

Наступною за численністю семою в досліджених дефініціях є сема зовнішнього вигляду прикрас (50 % словникових визначень). В основному, цей критерій обмежується зазначенням форми та розміру прикрас, наприклад: «**ring** – circular» (5); «**medallion** – oval or circular» (4); «**sovereign ring** – typically large» (5); «**coronet** – small» (4).

Як зазначалося раніше, традиційно ювелірні вироби поділяють за місцем носіння, а саме: прикраси для голови, шиї, рук, ніг тощо, тож не дивно, що 35 % розглянутих словникових дефініцій містять вказівку на цей критерій, наприклад: «**choker** – worn tightly around the throat» (5); «**bracelet** – worn on the arm» (4); «**brooch** – worn on the lapel» (5).

Найменш чисельною семою (10 %), зафіксованою в розглянутих дефініціях, є зазначення матеріалу, з якого вироблена та чи інша прикраса. В основному, це дорогоцінний метал та коштовне каміння, наприклад: «**crown** – of precious metal or jewels» (4); «**ring** – of precious metal often with precious or semiprecious stones» (5).

Отже, проведений аналіз показав, що зазначені словникові дефініції мають яскраво виявлену функціональну спрямованість. Для визначення та вирізнення ювелірних виробів із числа інших предметів найважливішими критеріями є функція прикраси, її зовнішній вигляд та місце носіння. Подальше дослідження цієї групи англомовних номінацій є перспективним на мовленнєвому матеріалі, а саме в різножанрових фольклорних і літературних джерелах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олейник М. И. Об особенностях структуры лексических значений (на материале наименований инструментов в современном английском языке) / М. И. Олейник // Когнитивная семантика: Материалы Второй Междунар. шк.-семинара по когнитивной лингвистике. – Тамбов, 2000. – Ч. 1. – С. 72 – 74.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
3. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. / И. А. Стернин. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1985. – 172 с.
4. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, 1993. – 1216 p.
5. The Oxford English Reference Dictionary. – Second Edition. – Oxford – New York, 1996. – 1765 p.

Olga Tsobenko

Semantic peculiarities of the dictionary definitions of the English nominations for the jewellery

The article is devoted to investigating the semantic structure of the meaning in the English jewellery nominations. The research has been done on the basis of dictionary definitions of the given nominations with the help of componential analysis.

Key words: nomination, definition, seme.

ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Анатолій Безпаленко

СХОЖІСТЬ / ПОДІБНІСТЬ ЧИ СУМІЖНІСТЬ? ЛІНГВІСТИЧНІ АРГУМЕНТИ (ГЕШТАЛЬТ І СУМІЖНІСТЬ У МОВІ)

Запропоновано новий, гештальт-теоретичний погляд на зміни у змісті слова, психофізіологічною основою яких є принцип суміжності, одним із доказів чого є етимологія слів, що несуть у собі когнітивну семантику".

Ключові слова: гештальт, принцип суміжності, метонімія, метафора, сенсорне маскування, когнітивістика, психолінгвістика

*Інше – це те саме
Хорхе Луїс Боргес*

Щось одне, існуючи поряд у просторі й часі із чимось іншим, взаємодіють, і обоє беруть щось одне від одного, тим самим уподібнюючись одне одному. Стосовно фізичних тіл, то тут об'єднувальне "зараження" сусідством знаходить своє вираження в гравітації. "Будь-яка домогосподарка підтвердить, що у вишневому пирогу ягоди ніколи не розподіляться рівномірно", а дрібно пошатована зелень у бульйоні завжди зіб'ється до купи біля одного краю каструлі. Тенденція незалежних об'єктів збиватися до купи в теорії ймовірностей називається кластерним ефектом. Стосовно ж психічних, свідомісних явищ це проявляється в конотації та наслідуванні моделей соціальної поведінки. Загадку групування, концентрування однорідних явищ в одному місці намагалися пояснити двоє видатних учених – фізик Вольфганг Паулі й психолог Карл-Густав Юнг. Перший у 1925 р. сформулював головний принцип квантової фізики, за яким дві частки не можуть перебувати в просторі і часі в однаковому квантовому стані: вони мають тенденцію з'єднуватися [12, т. I, с. 752]. Другий обґрунтував теорію колективного несвідомого. Пояснюючи групування, скупчення однорідних явищ, обидва вчені створили гібрид із двох теорій і опублікували працю "Синхронність, або принцип випадкового зв'язку" [7; 1, с. 62 – 63].

Ідея тотальної взаємодії тіл і єднання образів знайшла своє вираження у таких свідомісних рефлексів, як системність і холізм (від англ. *whole* – *цілий, цілісний, підсумковий, тотальний*), які стали термінами, що позначають відповідні напрями в науці. Історія науки свідчить, що її генеральною ціллю завжди було глобальне узагальнення, об'єднання, "упричинення" одного факта з іншим, зведення їх до єдиного знаменника, а відтак і уподібнення фактів, що є наріжним каменем будь-якої теорії. Таке об'єднання є нічим іншим, як доланням просторово-часової відстані, намаганням стерти просторово-часову дистанцію між фізичними тілами, з одного боку, і уподібнення їхніх образів у нашій свідомості – з іншого. Одним із свідомісних рефлексів, що відображає просторово-часові відношення між фізичними тілами, є категорія суміжності: щось завжди перебуває поряд із чимось поряд. Розкрити психофізіологічну природу категорії суміжності в дзеркалі гештальту, а також розглянути її проекцію на мову, а саме – на зміни в семантиці слова є метою запропонованої статті.

Першу, найбільш ранню, спробу наукового осмислення цієї когнітивної категорії знаходимо ще в Аристотеля, який, розмірковуючи над асоціаціями, розрізняв серед них чотири типи: 1) схожість, 2) контраст, 3) суміжність у просторі, 4) суміжність у часі [8, с. 23]. Окрім Аристотеля, про категорію суміжності висловлювались хіба що гештальт-теоретики (М. Вертгеймер): "Звичка, минулий досвід, у розумінні повторюваності суміжних елементів, – швидше інерція, а не розум – такі суттєві фактори теорії мислення. Ідея повторення, суміжності залишається центральним її пунктом..." [2, с. 34]. У цілому ж психічна суть цієї категорії недостатньо обґрунтована в науці, незважаючи на те, що застосування її багато чого може пояснити в гносеології, когнітивістиці та лінгвістиці.

Постулюючи поняття гештальту (від нім. *Die Gestalt* – *фігура, конфігурація, цілісність, завершеність, структура*), М. Вертгеймер найближче підійшов до усвідомлення експлікативного потенціалу категорії суміжності, що забезпечило можливість переосмислити її свідомісну природу. Гештальт визначають як комплексний образ ділянки дійсності, у якому системно і якісно неповторно

схоплено часовою зв'язкою та пов'язано "спільною долею" як однорідні, так і різнорідні елементи в єдине ціле так, що це ціле утворює нову якість, яка не виводиться із характеристик його частин [3; 4; 8, с. 41; 6, с. 346; 10, с. 444, 447, 451]. Гештальт структурує елементи, які є його складниками, у відношення суміжності. Суміжність ми визначаємо як когнітивно-відображальну категорію, що виражає таке відношення, зв'язок між цими елементами, за якого кожен із них може бути як свідомо ототожнений, так і несвідомо не розрізнений з іншим елементом або ж із самим гештальтом. Власне, комплексний образ, або гештальт, є ніщо інше, як набір суміжних елементів, які зв'язані системно й структурно [10, с. 444, 451; 1, с. 71 – 72]. Метафорично гештальт можна порівняти із неводом- "павуком", якого рибалка, розмахнувшись, кидає на поверхню водойми. "Павук" під вагою тягарців опускається на дно, рибалка затуляє нижній край сіті й захоплює певну кількість рибин. Гештальт і є цим неводом. Невід – це надобраз, а рибина – "менший" елемент-образ, що належить до його структури. У сенсорно-когнітивному плані гештальт охоплює певну кількість менших елементів-образів і структурує їх у єдине ціле. Метафорично можна сказати, що гештальт здійснює когнітивне "захоплення" ділянки дійсності, упорядковуючи її елементи-образи, які перебувають у відношення суміжності в межах гештальту [1, с. 126].

Вагомим доказом на користь того, що фактор суміжності з історично-гносеологічної точки зору є первинним і домінантним, а отже вирішальним для установаження базових мовних і когнітивних категорій порівняно з таким відображальним рефлексом, як установаження схожості (подібності) / контрасту, є внутрішня форма самих слів (понять) "схожість" і "подібність", яка з самого початку замасковано несе в собі ознаку простору й часу, а відтак й ідею суміжності.

Ми вже звертали увагу на те, що внутрішня форма слова "сХОЖість" вказує на суміжність у просторі (коли два предмети повинні ПТИ, підХОДити один до одного, долаючи відстань), а внутрішня форма слова "поДІБність" вказує на суміжність у часі, позаяк давній концепт ДОБа говорить нам, нащадкам, ні про що інше, як про те, що наш предок об'єднав два предмети, явища в один гештальт лише на тій підставі, що вони відбулися упродовж ДОБи (часу), бо ж слово *доба* походить від індоєвропейського **dhabh* – *час, підходити, добирати* і споріднене з лит. *dabar*, яке означає *тепер*; псл. *dova*, які означають *довго*; з псл. *доба* – *стосовно чогось, властиве*; з блр. *доба*, укр. *подоба*, які набули значення *подібність, схожість* [5, II, 96 – 97; 13, I, 519 – 520] – не через візуальний чи оптичний фактор, а через те, що два предмети, явища існують поряд в одному часовому відрізку [1, с. 103]. Так, "1 липня 1946 американці здійснили ядерне випробування на *атолі Бікіні*, а 5 липня модельєр Луї Реар продемонстрував свою нову модель *купального костюма*, яка складається із двох частин, і обізвав новинку бікіні" [Комсомольская правда в Украине. Западноукраинский выпуск, № 180, от 18 августа 2009, с. 10]. Дві події, "пройшовшись" по психіці людини, отримали "спільну долю" і зв'язались у один гештальт, ставши його суміжними фігурами, в результаті чого *атол* синонімізувався із *купальним костюмом* у гештальті слова "*Бікіні*".

Оперуючи поняттям схожість/контраст, лінгвісти і психологи не завжди усвідомлюють глибинне їх значення, використовуючи лише найпізніші значення слів, що позначають ці поняття [16; 17]. Слово *контраст* як "*гостро виражена протилежність*" у французьку та італійську мови прийшло із нлат. *contrastāre*, у складі якого міститься префікс *contrā-* (*проти*) та корінь *stāre* – (*стояти*), споріднений із псл. *stati* та з укр. і рос. *стать* [5, II, с. 558]. Тому у внутрішній формі цього слова, так само, як і у внутрішній формі слів *схожість* і *подібність* незмінно ховається фігура долання простору – *те, що стоїть навпроти, але все одно поряд*. Предкові для його виживання спочатку невимірно важливішим було те, що воно стоїть навпроти і поряд, ніж те, що воно має якісь спільні чи відмінні риси.

Слово *протиЛЕЖність* – це те саме, що і *контраст*, бо так само вказує на фігуру простору, із тією лише різницею, що наш предок, стомившись стояти навпроти і поряд, вирішив приЛЯГти або ж побачити іншого ЛЕЖачим, а не стоячим.

Mutatis mutandis, найважливіші когнітивно-гносеологічні рефлексивні нашої свідомості – установаження схожості, подібності, тотожності, різниці, контрасту, протилежності – незмінно ґрунтуються на просторово-часовій предикації, а слова, що позначають ці рефлексивні, у своїй внутрішній формі обов'язково містять "поворот" до ідеї суміжності. Принцип суміжності – час і простір – "проступає" звідусіль, його "вуха стирчать" із кожного слова, що несе в собі хоч якусь когнітивну характеристику, варто лише відкинути покривало віків:

- розРІЗнення, різниця – вказують на *розділення, рознесення* двох частин у просторі;
- дихотомія – від грец. *τέμνω* – *розрізаю, відділяю, розтинаю* – те ж саме, що і різниця;
- аналіз – з грец. – *розкладання, розчленування* (на відстань у просторі) [5, I, с. 70];
- аналогія – від грец. *ἀναλογία*, що походить від основи *ἀνα* – *згідно*,

яка у свою чергу пов'язана з дінд. *ани*, яке означає *після, за, пізніше за* і пов'язане з посл. *па* та укр. *на*, де чітко виражено сему віднесеності (постпонування) у часі; а також *λογος* – *зміст, слово*, яке утворено від *λεγω* – *збираю, говорю* (тому дослівно грец. *ἀναλογία* перекладається як "сказане, зібране після" події) [ЕСУМ, I, с. 70; ЕСУМ, II, с. 279]. До речі, аналогію можна розцінити як виділення спільної фігури у двох або більше гештальтах.

– диференціація – походить від лат. *differentia* (*різниця*), яке у свою чергу, утворено від лат. *differe* (*розносити*), де корінь *ferre* означає *нести, носити* (у просторі) [5, II, с. 79];

– слово *самий*, яке вживається у порівняльних аналітичних формулах "*той самий*", "*те саме*", походить від грец. *ὁμός*, яке означає *поДІБний*, себто такий, що перебуває у поряд у часі, і споріднене із дісл. *sómr* – *підХОДящий, поДІБний* [13, III, с. 551 – 552];

– англійське слово *similar*, ісп. *similare* (*подібний, схожий*) та їх відповідники у романських мовах містять латинський корінь *similis*, що походить від давньолатинського слова *semo*, яке означає *поряд* (у просторі і часі) [15, S, p. 23];

– англійське слово *same* – відповідник слов'янським *самий, саме*

походить від іє. **samos, sem*, яке разом із значенням *один*, означає також і *разом*, тобто *об'єднаність в одне*; індоєвропейський "семантичний вітер" "розніс" цю просторово-часову фігуру по більшості європейських мов: свнім. *saman* (*разом, поряд, з*), нім. *samt* (*те саме*), нім. *zamein* (*збиратися*), *zusammen* (*разом*), гот. *samana* (*разом*) [там само, S, p. 3];

– внутрішня форма такого когнітивного слова, як *один*, яке чи не найчастіше зустрічається в аналітичних порівняннях *один і той самий, однаковий*, і яке має відповідники у рос. *ЕДИНица, ЕДИНый*, укр. діал. *ЄДНаковий*, пол. *jeden*. В цьому слові з самого початку сховано фігуру долання простору і часу, себто ЄДнання кількох елементів наперекір простору і часу;

– сюди ж слід зарахувати і такі когнітивні слова, як "семіотика" і "семантика" – (*науки про знаки, сигнали, значення*), які походять від грец. *sema* "*сигнал, знак*" [там само, S, p. 14], а суть поняття *знак* – це поЄДнання двох речей спочатку у просторі і часі: для наших предків *дим* від вогню означав *сам вогонь, вода* означала *рибу*, а потім і у свідомості образів цих предметів із відповідними словами;

– "аналітичне" слово *порівнювати* містить корінь *рівний*, яке спочатку у своєму змісті мало тільки фігуру *розмірів простору*, що підтверджується спорідненими йому авест. *gavah* (*вільний простір*), *gavascarat* (*те, що рухається на волі*), лат. *rus, ruris* (*земля, поле, село, простір*), двнім. *gum* (*приМіщення*) [13, III, с. 489] та англ. *room* (*кімната*).

– англійське слово *adjoining*, яке має значення суміжний, містить корінь *join-*, що означає з'єднання, поєднання у просторі, а слово *joint* означає *суглоб, з'єднання* двох кісток;

– англійське слово *contiguity* та романські його відповідники, наприклад, іспанське *contigüidad*, якими перекладається концепт суміжність, містять корінь *continere* (*продовжуватися у часі та просторі*), який походить від лат. *continere* із значенням *робити безкінечним або бути безкінечним у часі та просторі*.

– інтернаціональне слово *система* походить від лат. *systema*, яке в свою чергу утворилось від грець. *συστήμα*, що в рос. мові означає "соСТАВление" – себто багато елементів СТАВЛяться поряд з іншими, щоб утворити певний порядок;

– саме ж слово *порЯДок* теж ховає фігуру просторово-часової суміжності, позаяк концепт РЯД у слов'янських мовах набув значень *стрія, клас, лінія, система* [13, III, с. 536] та інші.

Зайвий раз переконуємося, що слова – то "найдавніші свідки історії. В них настільки міцно закарбовані культурні й історичні факти (додамо: і гносеологічні й психофізіологічні! – А.Б.), що їх не можна спростувати. Завдяки своїй божественній (тонкій) природі й зв'язку з суспільством у мовному суді вони виступають сміливими і об'єктивними свідками" [Рамананд Тіварі, цит. за 11, с. 7]. К. Тищенко в слові зумів розгледіти не лише етнографічні факти, а геологічні: іще до того, як виїхати на місце, у його назві він передбачив його геологічні особливості – поліська річка Радоробель повинна була мати каскади і пороги (від кімр. *raeadr* – *поріг, каскад*), що підтвердилося [там само, с. 202]. Тому "мовознавство має примат" не лише в сфері етнографії, антропології [там само, с. 35 із посиланнями на О. Трубочова], а й палеопсихології і гносеології.

Якщо Аристотель розрізняв схожість, контраст, суміжність у просторі і суміжність у часі, то викладене вище, як бачимо, дає підстави констатувати, що глибинно (генетично й історично) усяка схожість і подібність, а отже, контраст і протилежність так чи інакше є добре замаскованою суміжністю. Суміжність пронизує все, вона існує спочатку в просторі й часі, а далі проростає в нашу свідомість і мову, надягаючи маску схожості/подібності, вона інтегрує усі ці компоненти; усяке пізнання витікає із неї.

Вагомі аргументи на користь експлікативної сили гештальткатегорії суміжності та розуміння її психофізіологічної суті знаходимо в сучасній літературі з фізіології та психофізіології, а саме в

розділах, присвячених сенсориці. Річ у тім, що феномен суміжності жорстко обумовлений фізіологічно і еволюційно як важливий фактор усєї нервової системи людини в боротьбі за її виживання. Для людської сенсорики характерна просторова суміжність. Ось що з цього приводу пише російський біолог, академік І. А. Шевельов, характеризуючи просторове (sic!) розрізнення-нерозрізнення сигналів рецепторами: «якщо два подразники збуджують два сусідні рецептори, то їх розрізнення неможливе: вони зіллються і будуть сприйняті, як єдине ціле». Те саме і стосовно часової суміжності: "при коротких інтервалах між двома стимулами відповіді на другий з боку рецепторів може не бути" через так званий "абсолютний рефрактерний період" [14, с. 45].

Суміжність, чи то у фізичному, чи то і свідомісному розумінні, є універсальною психокогнітивною базою для таких мовних явищ, як метонімія, метафора, полісемія. Несвідоме нерозрізнення або свідоме субституція одного суміжного елемента гештальту іншим – ось психічний механізм цих мовних явищ.

Саме через те, що ми не розрізняємо двох елементів гештальту, які перебувають у відношенні суміжності, ми і здійснюємо їх несвідому субституцію, коли кажемо "*прикрути чайник!*" (чайник = конфорка); "*подихати запахом*" (повітря = запах); "*бачу, він розказує*" (бачу = чую); "*солнца луч умолк*" (умолк = погас); "*не вимовляє букву р*" (звук = буква); "*з'їж консерву*" (консерва = риба); "*витий пляшку!*" (пляшка = вода) і тощо. Це стосується також і метафори, психокогнітивна природа якої така сама, як і метонімії [9, с. 97] – в обох випадках виокремлено спільну фігуру у двох гештальтах і застосовано іншомовлення. Метафора і метонімія – це ніщо інше, як проекція сенсорного маскування в мові. Так об'єднуються фізіологічне, психічне й лексичне.

Чи можна вести мову про якусь схожість-подібність/контрастність між елементами, які синонімізувалися у наведених випадках? Очевидно, що ні: вони об'єднані в єдиний гештальт на основі принципу суміжності. Чи, точніше сказати, їх суміжність в одному гештальті спричиняє їх нерозрізнення. Ці приклади демонструють дію принципу просторової суміжності в мові. А суміжність часова ховається у кожній мовній одиниці, яка так чи інакше виражає час. Коли ми говоримо "*Вдень я буду на роботі*", "*Після обіду я маю зустрітись з партнерами*", "*Літом ми відпочивали на морі*", "*нещодавно*", "*у червні*", "*через тиждень*", "*на зорі*", "*через рік*" тощо, то не усвідомлюємо, що у цих одиницях часу ми здійснюємо ніщо інше, як психофізіологічний акт "сенсорного маскування" багатьох часових квантів, акт метонімічного згортання кількох суміжних одиниць. Саме в розкритті зв'язку між фізіологічним, психічним та лексичним крізь призму гештальт-теорії полягає новизна й актуальність пропонованого дискурсу. Застосування категорій гештальту і суміжності можливе у викладанні курсів з лексикології, семіотики, психолінгвістики, когнітивістики. Автор пропонує нове бачення звичних мовних явищ, а дальша транспозиція цих категорій на фонетичну й синтаксичну системи мови розкриває перспективи поглибленого розуміння мовних фактів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпаленко А. М. Принцип суміжності у мові. Слово у дзеркалі гештальттеорії. Монографія / Анатолій Мілетійович Безпаленко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. – 424 с.
2. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / Макс Вертгеймер. Пер. с англ. / Общ. ред. С. Ф. Горбова и В. П. Зинченко. Вступ. ст. В. П. Зинченко. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с.: ил. 213 с.
3. Вертгеймер М. Гештальт-теория [Електронний ресурс] / Макс Вертгеймер. – Режим доступу: http://metaphor.narod.ru/wertheimer_gest.htm.
4. Вертгеймер М. Законы организации в перцептуальных формах [Електронний ресурс] / Макс Вертгеймер. – Режим доступу: http://metaphor.narod.ru/wertheimer_perc.htm.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови в семи томах. – К. : Наукова думка, Т.1, 1982. – 631 с.; Т. 2 – 1985. – 570 с.
6. Ждан А. Н. История психологии от античности до наших дней. Учебник для вузов / Антонина Николаевна Ждан – М.: Фонд "Мир", 2007. – 576 с.
7. Закон парных случаев. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.znayki.com/blog/archives/28-Zakon_parnyh_sluchaev.html.
8. Короткий психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1976. – 191 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями і проблеми : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : "Довкілля – К", 2008. – 712 с.
10. Соколов Е. Н. Векторная психофизиология / Евгений Николаевич Соколов // Психофизиология: Учебник для вузов / Под ред. Ю. И. Александрова. – 3-е изд. доп и перераб. – СПб. : Питер, 2006. – С. 458 – 465.
11. Тищенко К. М. Основи мовознавства: Системний підручник / Костянтин Миколайович Тищенко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 308 с.

12. УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник у трьох томах. – К. : Вид-во АН УРСР, 1966 – 1968 pp. – Том II.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в четырех томах / Макс Фасмер. Т. 1. – М. : Прогресс, 1964. – 562 с.; Т. 3. – 1971. – 827 с.
14. Шевелев И. А. Психофизиология сенсорных процессов. Передача и переработка сенсорных сигналов / Игорь Александрович Шевелев // Психофизиология. Учебник для вузов / Под ред. Ю. И. Александрова. – СПб. : Питер, 2006. – С. 42 – 82.
15. Harper D. Online Etymology Dictionary [Електронний дискурс], nov., 2001 / Douglas Harper. Режим доступу: <http://www.Etymonline.Com/>
16. Jackendoff R. Patterns in mind: language and human nature / Ray Jackendoff. – New York : Basic Books, 1994. – 246 p.
17. James C. Contrastive Analysis / Carl James. – Harlow : Longman, 1980. – 208 p.

Anatoliy Bezpalenko

***Resemblance / likeness or contiguity? Linguistic proofs
(gestalt and contiguity principle)***

New gestalt-theoretical point of view on the changes in word's contents is given in the article. Psycho-physiological basis for these changes is contiguity principle. One of the proofs of it is the etymology of the words which have cognitive semantics.

Key words: gestalt-theory, contiguity principle, metonymy, metaphor, sensory masking, cognitive science, psycholinguistics.

Ирина Литвин

**ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РОМАНА
И. ИЛЬФА И Е. ПЕТРОВА «ДВЕНАДЦАТЬ СТУЛЬЕВ» И ЕГО
УКРАИНСКОГО ПЕРЕВОДА**

Статтю присвячено проблемі художнього перекладу споріднених мов. Проаналізовано еквівалентність фразеологізмів роману І. Ільфа та Є. Петрова «Дванадцять стільців» та його українського перекладу.

Ключові слова: художній переклад, еквівалентність, фразеологізм.

В международном культурном пространстве всегда значительную роль играл художественный перевод как универсальный прием коммуникации и взаимодействия культур. Актуальной проблемой современного переводоведения является изучение различных типов эквивалентности художественного текста и его перевода. Особую переводческую проблему составляет перевод фразеологических единиц, сохраняющих, по определению Е. Селивановой, «в устойчивой форме представления этноса о мире, культурную, историческую и мифологическую интериоризацию действительности и внутреннего опыта народа» [5, с. 11]. Фразеологизмы являются своеобразной этнокультурной рефлексией говорящего в коммуникативной ситуации, поскольку он сознательно или несознательно соотносит личное эмоционально-оценочное отношение и ценностную ориентацию с содержанием знака, а образное содержание оборота с эталонами и стереотипами национально-культурного восприятия и понимания мира [8, с. 9]. Сохранить национальное своеобразие подлинника – задача особой трудности для переводчика. И. Кашкин писал, что ощущение чужеземности в переводе достигается не внешней формальной экзотикой, не поверхностным копированием чужезычия, а путем глубоко понятой и чутко переданной сути, в которой заключена национальная особенность оригинала [цит. по: 1, с. 186].

Переводу фразеологизмов уделено внимание в работах теоретиков романо-германского перевода (В. Виноградова, Е. Бреус, И. Алексеевой, С. Кузьмина, А. Утробинной и др.); практически обойден вниманием этот вопрос в незначительном количестве работ, посвященных славянскому, в частности русско-украинскому переводу, художественных текстов.

В нашей статье предпринята попытка описать способы передачи эквивалентности фразеологических единиц романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и его украинского перевода. Эквивалентность рассматриваем как адекватность содержательных массивов оригинала и

перевода, а также как тождественность прагматического влияния оригинала на собственного читателя и перевода на читателя переводного текста [6, с. 452].

В. Виноградов, исходя из переводческих задач, все устойчивые сочетания делит на три большие группы: предикативные, компаративные и лексические. Все три группы имеют место в текстах оригинала и украинского перевода романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев».

Большую группу в романе составляют лексические фразеологизмы – семантически соотносимые со словами, понятийно аналогичны им. Такие обороты включены в словарный состав языка в качестве аналогов различных частей речи, характеризуются семантической целостностью, образным эмоционально-экспрессивным значением. Оптимальное переводческое решение при переводе лексических фразеологизмов В. Виноградов видит в поиске идентичной единицы в языке перевода: «в переводе необходимо сохранить смысловое, эмоционально-экспрессивное и функционально-стилистическое содержание, которое передавалось соответствующим устойчивым словосочетанием в контексте оригинала» [1, с. 184]. Фразеологизмам оригинала, по мнению В.С. Виноградова, в языке перевода могут соответствовать устойчивые обороты, отдельные слова и свободные словосочетания, обладающие эквивалентным объемом информации [1, с. 186].

В украинском переводе М. Пылинской романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» используются фразеологизмы, идентичные фразеологизмам оригинала – с одинаковым значением, стилистической окраской и внутренней формой (полные эквиваленты): *И дальше замыслил такие прописные истины, что толпа похолодела* (с. 126) // *І далі замислив такі прописні істини, що натовп похолов* (с. 95); *Кислярский был на седьмом небе* (с. 139) // *Кислярський був на сьомому небі* (с. 106). Во фразеологических словарях русского и украинского языков представлены соответствующие значения: *прописная истина* – «то, что всем хорошо известно, неоспоримо» [9, с. 284]; «всем известная, тривиальная мысль» [2, с. 615], «общеизвестный, избитый, лишенный оригинальности» [7: 3, с. 510]; *прописна істина* – «загальновідома, загальнозрозуміла, елементарна річ» [10, с. 352]. *На седьмом небе – на сьомому небі* – «безгранично счастливым, глубоко удовлетворенным (быть, чувствовать себя)» [9, с. 270].

М. Пылинской в качестве соответствий избираются фразеологизмы с одинаковым значением и стилистической окраской, но различным лексическим наполнением (неполные, или частичные, эквиваленты): *Воробьи несли разный вздор* (с. 102) // *Горобці верзли всілякі дурниці* (с. 78). Компоненты фразеологизмов-эквивалентов являются относительными межъязыковыми синонимами: (*нести (пороть) ахиною (дичь, вздор, ерунду, галиматью, чушь) – верзти (плести) нісенітниці(ю); теревені правити; говорити (молоти, верзти) дурниці (казна-що)*) [3, с. 349];

Регулярно через каждые три минуты весь вагон надсаживается от смеха (с. 30–31) // *Регулярно що три хвилини весь вагон аж боки рве з реготу* (с. 26). В «Украинско-русском и русско-украинском фразеологическом словаре» предлагаются такие соответствия: *надрываться со смеху – аж надриватися (перериватися) від (зі, зо) сміху (від реготу, з реготу)* [3, с. 334]; *рвати (порвати) кишки (животи, боки) зо сміху (від сміху, з реготу, від реготу) – надривать живот (животики, кишки) со смеху (от хохота)* [3, с. 162]. Во «Фразеологическом словаре русского языка» и «Фразеологическом словаре украинского языка» отмечены такие значения: *надсадить живот со смеху* – «нахохотаться до изнеможения» [9, с. 10]; *боки рвати з реготу* – «дуже сміятися, реготати» [10, с. 732].

При отсутствии непосредственных соответствий М. Пылинская исходный фразеологизм переводит путем поиска аналогичной фразеологической единицы, имеющей общее или аналогичное с оригиналом значение, равную стилистическую окраску, но построенной на иной словесно-образной основе. Например: – *Это тоже была одна видимость* (с. 77) // *Це теж було лише про людське око* (с. 59). Во фразеологических словарях русского и украинского языков представлены следующие значения: *одна видимость* – «обманчивое впечатление» [9, с. 81]; *про людське (чуже) око* – «удавано, для створення, підтримання певного враження, потрібної думки про кого-, що-небудь» [10, с. 585]. А в «Украинско-русском и русско-украинском фразеологическом словаре» зафиксированы соответствия: *одна видимость – тільки так здається* [3, с. 358]; *про людське око – для порядку, для приличия, для видимости, для вида, на показ* [3, с. 54]. Так как в обоих фразеологизмах присутствует сема *обманчивое впечатление*, можно говорить о том, что переводчик использовала фразеологизм с аналогичным значением.

Сложность перевода фразеологизмов романа «Двенадцать стульев» связана с его сатирической, юмористической направленностью. Так, фразеологизм с тем же значением, хотя и основанном на ином образе, используется в следующем фрагменте перевода: *Это от отсутствия технических навыков. Не будьте божьей коровой* (1, с. 89) // – *Це через брак технічних навичок. Не будьте невинним ягнятком* (2, с. 68). *Божья корова* – трансформированный фразеологизм *божья коровка* –

«Тихий, безобидный, не умеющий постоять за себя человек» [9, с. 208]. Переводчик останавливается на украинском эквиваленте узуального фразеологизма (*божья коровка – невинне ягнятко*), а не индивидуально-авторского; при этом утрачивается игра слов, построенная на омонимии знака *коровка* – это и уменьшительное от слова *корова* (животное), и компонент наименования насекомого *божья коровка*. На семантико-стилистическом уровне данный прием определяется как мерцающее значение (Хахам) – «семантическое явление актуализации в слове при его употреблении в тексте одновременно двух и более значений, что способствует созданию определенного стилистического эффекта» [6, с. 323]. Возможным вариантом перевода было бы соответствие *невинна вівця*.

Через пять минут стул был обглодан. От него остались рожки да ножки (1, с. 73) // *Через п'ять хвилин стілець було обгризено. Від нього лишилися ріжки та ніжки* (2, с. 56). В «Украинско-русском и русско-украинском фразеологическом словаре» представлено соответствие: *рожки да ножки [остались] – ріжки та ніжки (самі кісточки) [лишилися, зосталися]* [3, с. 400]. Данная фразеологическая единица имеет место во «Фразеологическом словаре русского языка»: *рожки да ножки* – «ничего, почти ничего, совсем ничего не оставляют от кого-либо или чего-либо» [9, с. 197]. Поскольку в украинском словаре фразеологизмов такая фразеологическая единица отсутствует, то украинский фразеологизм считаем калькой, т.е. пословным переводом. Калькирование используется и при переводе окказионального фразеологизма с экспрессивно-эмоциональным значением: *А «Нимфа», туди ее в качель, разве товар дает! – заволновался Безенчук* (1, с. 16) // *А «Німфа», туди її в гойдалку, хіба товар дає! – захвилювався Безенчук* (2, с. 15).

Переводя отрывок из романа, насыщенный фразеологизмами-синонимами со значением «умереть», М. Пылинская использует для их перевода как полные соответствия, или эквиваленты, так и кальки: *...вы, считается, ежели, не дай бог, помрете, что в ящик сыграли. А который человек торговый, бывшей купеческой гильдии, тот, значит, приказал долго жить. А если кто чином меньше, дворник, например, или кто из крестьян, про того говорят: перекинулся или ноги протянул. Но когда умирают, железнодорожные кондуктора или из начальства кто, то считается, что дуба дают* (1, с. 21) // *...ви, вважається, коли, не дай боже, помрете, немовби в ящик зіграли. А котрий чоловік торговий, колишньої купецької гільдії, той, значущий, наказав довго жити. А як на чин хто менший, двірник, приміром, або хто з селян, про того кажуть: перекинувся або ноги задер. Але, коли умирають наймогутніші, залізничні кондуктори або з начальства хто, то вважається, що дуба дають* (2, с. 18). Здесь представлены полные эквиваленты (*дуба дают – дуба дають*) и кальки (*приказал долго жить – наказав довго жити, в ящик сыграть – в ящик зіграти, перекинулся – перекинувся*); фразеологизм в оригинале *ноги протянул* и его соответствие в переводе *задер ноги* отличается семантическими компонентами, но имеют одно значение.

При отсутствии полного или частичного эквивалента-фразеологизма устойчивый оборот переводится словом: *Толпа обратилась в слух* (1, с. 123) // *Натовп завмер* (2, с. 93). В данном случае переводчик прибегает к функциональной замене фразеологизма словом обоснованно, так как в украинском языке нет аналогичной фразеологической единицы: *обратиться в слух* – «внимательно слушать» [9, с. 49]. В переводном русско-украинском словаре фразеологизму представлено свободное сочетание: *обратиться в слух – «слухати дуже уважно»* [4: 2, с. 381]. М. Пылинская заменяет фразеологический оборот словом с метафорическим значением *завмер*, сохраняя при этом экспрессивно-образное значение.

Ипполит Матвеевич шел, с интересом поглядывая на встречных и поперечных прохожих (1, с. 68) // *Іполит Матвійович ішов, цікаво поглядаючи на зустрічних перехожих* (2, с. 53). В «Украинско-русском и русско-украинском фразеологическом словаре» зафиксировано соответствие: *встречный и поперечный – кожний (кожен) стрічний* [3, с. 261]. Сохраняя общий смысл, перевод утрачивает игру слов, которая создается в оригинале благодаря мерцающему значению – употреблению сочетания слов *встречные и поперечные* во фразеологическом значении – «всякий, любой без разбора человек» [9, с. 85] и буквальном.

Наблюдается и обратный прием – перевод свободного сочетания фразеологизмом: *Я, например, безумно хочу жрать* (1, с. 131) // *Я, приміром, страх як хочу жерти* (2, с. 99). Лексическое значение единиц соответствует: *безумно* – «очень, чрезвычайно» [7, с. 76]; *страх як (хочется)* – «дуже, надзвичайно» [10, с. 866]. На наш взгляд, перевод удачный, поскольку сохранена денотативная и коннотативная (экспрессивно-эмоциональная и стилистическая (разговорное)) информация оригинала. *Ничего еще не евший с утра Воробьянинов злобно ругал все парфюмерные заводы* (1, с. 53) // *І ріски в роті не мавши з саміснього ранку, Вороб'янінов люто лаяв усі парфумерні заводи* (2, с. 41). В данном фрагменте причастный оборот *ничего еще не евший* переведен устойчивым сочетанием *і ріски в роті не мавши* – «хто-небудь дуже голодний; **зовсім нічого не їв**, не пив» [10,

с. 63]. Таким образом, М. Пылинская удачно заменяет свободное сочетание фразеологическим оборотом, привнося в текст перевода дополнительную образность.

Но Остап Бендер, длинный благородный нос которого явственно чуял запах жареного, не дал дворнику и пикнуть (1, с. 49) // Але Остап Бендер, чий довгий благородний ніс виразно чув запах печеного, не дав двірникові і пискнути (2, с. 35). В переводных украинско-русских и русско-украинских фразеологических словарях не дается соответствий данных сочетаний. *Запах жаренного* – трансформированный русский фразеологизм: *пахнет жареным* – «о чем-нибудь выгодном, заманчивом, пикантном» [7: 1, с. 472]. М. Пылинская слово *жареный* передает словом одной тематической группы *печений*, на наш взгляд, сознательно избегая лексемы *смажений*, поскольку близкий по структуре фразеологизм в украинском языке *запахло смаленим (смаженим)* – имеет другое значение: «загрожує кому-небудь або передбачається небезпека, загибель, неприємність, сварка, бійка» [10, с. 610].

Компаративные фразеологизмы закрепились в языке как устойчивые сравнения [1, с. 183]. В украинском переводе романа наблюдаются случаи замены фразеологизма сравнительным оборотом: *Полесов вытянулся в струну* (1, с. 133) // *Полесов випнувся, як струна* (2, с. 100). В основе фразеологизма *вытянуться в струнку* – «стоять навтыяжку» [9, с. 128] (*стоять навтыяжку* – «стоять прямо, вытянув руки по швам» [7: 2, с. 335]) положено уподобление человека предмету, персонаж сравнивается со струной. Поэтому вполне обосновано русский фразеологизм в романе (*вытянуться*) в струну переводится сравнительным оборотом *як струна (випнувся)* (в украинском фразеологическом словаре оборот *як струна* не фиксируется).

Свободное метафорическое словосочетание *смертельно пьян* М. Пылинская переводит украинским компаративным фразеологизмом (*п'яний*) *як чіп*: *Тут только Ипполит Матвеевич заметил, что мастер смертельно пьян* (1, с. 17) // *Тут тільки Іполит Матвійович помітив, що майстер п'яний як чіп* (2, с. 15). В словаре русского языка представлено следующее толкование: *смертельно* – «переносное: Очень сильно, крайне (о чем-нибудь отрицательном, неприятном)» [7: 4, с. 151], во фразеологическом словаре украинского языка: *як чіп (п'яний)* – «дуже сильно, у великій мірі» [10, с. 949]. Таким образом, в обеих единицах присутствует сема меры и степени (очень сильно), сохранено стилистическое значение (разговорное).

В романе используются не зафиксированные словарями, но бытующие в речи фразеологизмы, которые при переводе калькируются: *Доказав Полесову, как дважды два – четыре, что...* (1, с. 167) // *Довівши Полесову, як двічі по два чотири, що...* (2, с. 189); *Что ж вы на меня смотрите, как солдат на вошь* (1, с. 167) // *Що ж ви на мене дивитесь, як солдат на вошу* (2, с. 148).

Предикативные фразеологизмы – это пословицы, поговорки, афоризмы и другие устойчивые суждения, в которых отразились трудовой, нравственный и житейский опыт народа, практическая философия и житейская мудрость [1, с. 192]. Предикативные фразеологизмы в романе И. Ильфа и Е. Петрова это, как правило, разговорные, не зафиксированные словарями выражения; индивидуально-авторские и трансформированные языковые пословицы и поговорки. Так, не нашло отражения во фразеологических словарях, но имеет место в разговорной речи выражение: *скоро только кошки родятся* (1, с. 108) // *скоро тільки коти плодяться* (2, с. 82); В украинском переводе представлена калька, при этом сохранено национальное своеобразие: предпочтение в украинских паремиях отдается коту, а не кошке.

Калькируется переводчиком и построенная авторами романа «Двенадцать стульев» по аналогии к пословице *Жизнь прожить – не поле перейти* паремия: *Трамвай построить – это не ишака купить* (1, с. 124) // *Трамвай побудувати – це не ішака купити* (2, с. 94). Русскую половицу *Сделал дело – гуляй смело* напоминает лозунг в романе *Сделал свое дело – и уходи* (1, с. 6) // *Зробив свою справу – йди*. Прием калькирования применен при переводе трансформированного предикативного фразеологизма: *...стулья нужно ковать, пока они горячи* (1, с. 146) // *... стільці треба кувати, поки вони гарячі* (2, с. 126) (ср. с поговоркой *Куй железо, пока горячо*). Иногда к простым нефразеологизированным предложениям переводчик подбирает эквивалент-фразеологизм: *Растрчивает чужие деньги* (1, с. 137) // *Пускає на вітер чужі гроші* (2, с. 114) Выражение И. Ильфа и Е. Петрова *Лед тронулся, господа присяжные заседатели! Лед тронулся* (1, с. 43) стало крылатым. Перевод этого фразеологизма М. Пылинской на украинский язык, на наш взгляд, весьма удачный: – *Крига скресла, панове присяжні засідателі! Крига скресла* (2, с. 35). В «Украинско-русском и русско-украинском фразеологическом словаре» даются следующие соответствия: *Лед тронулся* – *крига скресла (пішла, рушила); лід пішов (рушив)* [3, с. 323]. В русском и украинском фразеологических словарях определены такие значения фразеологизма: *Лед тронулся* – «Положено начало чему-либо» [9, с. 344]. *Крига скресла* – «Почалося, настало що-небудь довгоочікуване, сподіване» [10, с. 396].

Таким образом, при переводе фразеологических единиц в художественном тексте важно сохранить смысловую, коннотативную (оценочную, эмоциональную, экспрессивную, стилистическую) и функциональную информацию оригинала. Фразеологизму оригинала может соответствовать фразеологизм, свободное словосочетание (описательный оборот) или слово перевода, обладающие эквивалентным объемом информации. Перспективным является изучение различных типов эквивалентности художественного текста и его перевода на близкородственные языки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. С. Перевод: Общие и лексические вопросы / В. С. Виноградов. – М. : КДУ, 2006. – 240 с.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1991. – 917 с.
3. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М.М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1978. – 447 с.
4. Русско-украинский словарь. В 3-х томах / Под ред. С. И. Головащук. – К. : Наукова думка, 1970. – Т.1 – 700 с., Т.2 – 756 с., Т.3 – 727 с.
5. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – М. : Русский язык, 1981–1984. – Т. 1 – 698 с., Т. 2 – 736 с., Т. 3 – 752 с., Т. 4 – 794 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 190 с.
9. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М. : Русский язык, 1986. – 543 с.
10. Фразеологічний словник української мови [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

ИСТОЧНИКИ ИЛЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА

1. Ильф И. Двенадцать стульев / И. Ильф, Е.Петров. – Коми, 1970. – 396 с.
2. Ильф І. Дванадцять стільців. Золоте теля: Романи / І. Ильф, Є. Петров ; Пер. з рос. М. Пилинської, Ю. Мокрієва. – К. : Дніпро, 1989. – 598 с.

Irina Lytyyn

Equivalency of phraseological units in the novel «Twelve chairs» by I. Ilf and Ye. Petrov and its Ukrainian translation

The article is devoted to the problem of literary translation in the kin languages and deals with the analysis of equivalency in phraseological units in «Twelve chairs» by I. Ilf and Ye. Petrov and its Ukrainian translation.

Key words: literary translation, equivalency, phraseological unit.

Олена Вікторіна

МАТЕРІАЛИ ДО ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА КІРОВОГРАДЩИНИ (СОМАТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ)

У розвідці запропоновано матеріал для Фразеологічного словника Кіровоградщини. Подано 211 соматичних фразеологізмів з фонетичними, морфологічними, лексичними дублетами, що не засвідчені у «Фразеологічному словнику української мови»; схарактеризовано основні принципи структурування лексикографічних статей.

Ключові слова: діалекти Кіровоградщини, соматична фразеологія, соматичні компоненти.

Одним із актуальних завдань сучасної української лінгвістики, за визначенням дослідників східнословобанських і степових говірок Донбасу В. Ужченка і Д. Ужченка, «є виявлення національно-культурної специфіки окремої мови, особливостей світобачення, світорозуміння й вербального реагування на навколишню дійсність, у тій чи іншій мірі реалізованих в ареальних фразеологічних стереотипах» (ФСГД, с. 11). Українськими фразеографами вже зібрано й опубліковано фразеологізми деяких говірок (Аркушин; ВархІвч; Доброльожа1; Доброльожа2; ФСГД; Чабаненко).

Однак в українській діалектології відсутні цілісні дослідження фразеологізмів у говірках Кіровоградщини. Мовлення мешканців зазначеної території досліджували на матеріалі географічної

лексики Т. Громко, В. Лучик, Т. Поляруш [6], (СНГТК), а медичної – О. Вікторіна [5], (Вікторіна). У говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, зокрема в північній частині Кіровоградщини, Т. Щербина вивчала назви одягу, взуття, головних уборів і прикрас, принагідно фіксуючи й фразеологічні одиниці [11]. Таким чином, у різнопланових дослідженнях представлено лише частину сталих сполук говірок Кіровоградщини. Отже, актуально залишається потреба «широко розгорнути попереднє монографічне діалектних фразеологізмів окремих територій, а також створити регіональні фразеологічні словники, що дасть можливість виявити багатства діалектної фразеології» [2, с. 16].

Соматичні фразеологізми були предметом різноаспектного дослідження в працях М. Алефіренка [1; 2], О. Левченко [7], І. Тимченко [8], М. Шанського [9] та ін. Мета цієї праці – зафіксувати і лексикографічно представити розмаїття соматичних фразеологізмів говірок Кіровоградщини, їхніх фонетичних, морфологічних, лексичних і семантичних дублетів.

Один з компонентів соматичних фразеологізмів – назва частини тіла людини чи тварини. У пропонованій розвідці представлено фразеологічні одиниці з компонентами-назвами частин тіла людини. Термін *соматичний*, що походить від грец. *σῶμα* – тіло, використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов'язаних з тілом, а не психікою (СІС, с. 848). Пропонований матеріал – один з етапів роботи над Фразеологічним словником Кіровоградщини.

Зібрані фразеологізми було порівняно з матеріалом «Словника фразеологізмів української мови» (СФУМ). У цій розвідці представлено лише такі одиниці, які не засвідчені у вищеназваній праці. Виняток становлять ті, що мають дещо відмінне або зовсім інше значення: як (*мов, ніби і т. ін.*) у *вусі* 'дуже тихо, спокійно' (СФУМ, с. 139); 'тепло (про хату)' (с. Тшк Дбрв р-ну; с. Пдл Олв р-ну); *без задніх ніг* перев. зі сл. спати 'дуже міцно, не пробуджуючись' (СФУМ, с. 435); 1) 'дуже швидко' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну); 2) 'сильно стомитися' (с. Пдл Олв р-ну; с. Тшк Дбрв р-ну) тощо.

Пропонований матеріал має таку структуру: 1) соматичний компонент; 2) фразема; 3) її семантика (при наявності декількох значень усі зафіксовано окремо з відповідною нумерацією і паспортизацією); 4) скорочена назва населеного пункту, де її зафіксовано; 5) якщо фразеологізм зафіксовано в більшості досліджуваних говірок, то замість їх переліку вказано ремарку «весь ареал». Щоб запобігти повторенню того самого матеріалу, у статтях з аналогічним значенням уведено систему посилань, у випадку повної синонімії значення вказано лише в тому фразеологізмі, який за алфавітом зафіксовано першим, а в інших застосовано ремарку «т. с., що...».

У випадку, якщо у фразеологізмі наявні два чи більше соматичні компоненти, значення подається лише в першому, а в наступних – посилання 'див. ...'.

БІК Болит' б'ік де^нвійати' р'ік / та не^н знайу / ў 'котр'ім м'ісц'і' 'про нібито хвору людину, яка весь час скаржиться на болячки для того, щоб викликати жалість у оточуючих' (с. Нвд Дбрв р-ну; с. Озр Свт р-ну; с. Стп Уст р-ну; с. Улн, м. Олдр Олй р-ну).

БРОВИ Не^н бол'ат' т'іл'ки б'рови і в'її' 'сильно хворий' (с. Пдл Олв р-ну).

Приїти на бро'вах 'бути п'яним' (весь ареал).

ВІЇ Не^н бол'ат' т'іл'ки б'рови і в'її' 'див. БРОВИ' (с. Пдл Олв р-ну).

ВУХА Аж у ву'хах дзве^ннит' 'дуже тихо' (весь ареал).

В'ішати лап'шу на 'вуха 'говорити неправду' (весь ареал).

'Вуха ў трубоч'ку скру'тилис' (поск'ручувалис'а) 'неприємно слухати (здебільшого про сильний мат)' (весь ареал).

Знайти (найти) сво'бодн'і 'вуха 'балакуча людина знайшла співбесідника, якому можна багато розповідати' (весь ареал).

І на 'вуха не^н на'т'агне^нш 'очевидна брехня' (весь ареал).

Їїзди'ти по ву'хах 'т. с., що В'ішати лап'шу на 'вуха' (весь ареал).

Наб'рати во'ди у 'вуха 1) 'набути життєвого досвіду' (с. Пдл Олв р-ну); 2) 'мовчати' (м. Крв).

Пов'ит'агаї ба'нани з вух 'говорять людині, яка щось недочула' (м. Крв).

Хоч г'реч'ку у ву'хах с'її 'дуже брудні вуха' (с. Пдл Олв р-ну)

ВУХО В одне 'вухо ўле^нт'іло / в 'інше 'виле^нт'іло 'про неуважну людину, яка нічого не запам'ятовує' (весь ареал).

Їак у 'вус'і 'тепло (про хату)' (с. Тшк Дбрв р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

Їак у 'вус'і стр'іл'а 'набридає' (м. Олдр Олдр р-ну).

Їложку до 'вуха не^н поне^нсеш 'все буде так, як треба' (с. Пдл, Івнг Олв р-ну).

ГЛАЗ Н'і в од'ном гла'зу 1) 'тверезий' (м. Крв; с. Кзр Знм р-ну; м. Олдр Олдр р-ну); 2) 'не спати' (м. Олдр Олдр р-ну).

ГОЛОВА Аж захур'делит' у голо'в'і 'неприємне відчуття при хворобі, фізичній слабості, на висоті, коли людина відчуває запаморочення в голові, все навколо ніби перекидається внаслідок чого

можливі втрата рівноваги, падіння' (с. Жвн, смт Кмп Кмп р-ну; сс. Юрв, Фдв Ббр р-ну; сс. Йсп, Ччл Птр р-ну; сс. Шрв, Ясн, м. Олдр Олі р-ну).

Бол'ний на голову 'дурнуватий' (весь ареал).

Бол'ні на голову / а луди хворі 'зауваження на слово «Больний»' (с. Пдл Олв р-ну).

Голова два вуха 'не зовсім розумна, дурнувата, некмітлива людина' (с. Кзр Знм р-ну; м. Крв; с. Івнг Олв р-ну).

Голова (голоўка) заболит' 'щось може бути зіпсоване, розбите' (весь ареал).

Голова йак у ко'наки 'велика, неправильної витягнутої форми' (с. Пдл Олв р-ну).

Голова йак ко'робка 'головний біль внаслідок безсоння' (м. Крв).

Голова йак тр'охлігровий глечик 'видовжена, неправильної форми' (с. Пдл Олв р-ну).

Думаї / думаї / голова / капе'л'уха купл'у 'будеш думати – отримаєш певну вигоду' (смт Звл Гйв р-ну).

З ваўкоюў ў голов'і 'т. с., що Бол'ний на голову' (весь ареал).

З головоюў не" д'руже 'т. с., що Бол'ний на голову' (м. Крв; м. Ббр Ббр р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).

З мухойу в голов'і 'т. с., що Бол'ний на голову' (м. Крв).

Йак об с'г'енку головоюў 'довго чекати обцяного і не дочекається' (м. Олдр Олдр р-ну).

Йак ъбухом по голов'і 'несподівано' (весь ареал).

Йа упала з самосвала тормо'зила головоў 'мати погану зачіску' (с. Пдл Олв р-ну).

Ўлоўу не"ма в голов'і 'т. с., що Бол'ний на голову' (с. Пдл Олв р-ну).

Ма'хайе головоюў йак ко'нака в спас'івку 'дуже сильно' (с. Бвт Олв р-ну; с. Пнк Нвм р-ну; с. Івнг Олв р-ну).

Мо'ча в головуў стукнула 'людина зробила якийсь безглуздий вчинок' (весь ареал).

На голов'і йак у дур'ного на хат'і 'т. с., що Йа упала з самосвала тормо'зила головоў' (весь ареал).

На голов'і йак у Хо'ми Ха'йец'кого на хат'і 'т. с., що Йа упала з самосвала тормо'зила головоў' (с. Пдл Олв р-ну).

Не"бе"ри дур'ного в голову / а важкого в руки 'не хвилюйся через дрібниці' (весь ареал).

Не" голова / а дом со'в'етов 1) 'про людину, яка дає мудрі поради' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв); 2) 'про людину, яка думає, що дає мудрі поради, а насправді говорить дурниці' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

Не"ма смал'ц'у в голов'і 'т. с., що Бол'ний на голову' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

Одна із'в'ілна в голов'і і та пр'ама 'т. с., що Бол'ний на голову' (м. Крв).

По чому ї б'йут' йак не" по голов'і 'утрати і неприємності завжди трапляються з найціннішим для людини' (с. Пдл Олв р-ну).

Ро'зумна голова та дурне"в'і д'іс'талас'а 'про розумну людину, яка часто робить дурниці, не змогла в житті скористатися своїм розумом' (с. Пдл Олв р-ну).

Тіл'ки гул' в голов'і 'думати про гуляння' (с. Пдл Олв р-ну).

Ту'ди ру'ка / ту'ди но'га / ту'ди голова 'як-небудь зроблене' (м. Крв).

У голов'і свад'ба / а в шта'н'ах ъпохорон 'бажання не збігаються з можливостями' (м. Крв).

Хаї хоч на головах ход'ат' 'хай роблять що хочать' (м. Олдр Олдр р-ну).

ГРУДЬ Пл'ун' на груд' / бе"з мор'а жит' не" можу 'відповідь людині, яка була моряком нетривалий час, а постійно цим хизується' (м. Крв).

ГУБА В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли 'мріяти про неможливе' (весь ареал).

Губа трамп'л'іном 'т. с., що В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли' (весь ареал).

Губа трамп'л'іном с'тане 'т. с., що В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли' (весь ареал).

Губу розка'тати 'т. с., що В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли' (весь ареал).

Зака'тай губу 'т. с., що В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли' (весь ареал).

На губу наступиш 'т. с., що В'із'ми ш'пил'ку та губу п'ідко'ли' (весь ареал).

На одну губу 'однакові' (сс. Пдл, Івнг Олв р-ну).

ГУБИ По'мазати губи 1) 'випити спиртних напоїв' (с. дл Олв р-ну); 2) 'щось хороше в невеликій кількості' (с. Пдл Олв р-ну).

Хоч губами йїж 'дуже м'який (про продукти харчування)' (с. Пдл Олв р-ну).

ГУБКИ Губки бант'іком 'про людину, яка слідує за своєю зовнішністю, часто кокетує' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну).

ГУБОНЬКА Хвали ме"не / мо'йа губон'ко / бо розде"ру до вух 'говорять людині, яка сама себе вихваляє' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

Хвали ме"не / мо'йа губон'ко / доки не" репне"ш 'т. с., що Хвали ме"не / мо'йа губон'ко / бо розде"ру до вух' (с. Пдл Олв р-ну).

ГЕРГЕШІ В'з'ати на ге"р'геш'і 'на плечі, звисивши ноги вперед (дитину)' (с. Тшк Дбрв р-ну).

- ЖЕЛУДОК** Же^лудок де^ржат^ь ‘довго не їсти в очікуванні свята’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Же^лудок надри^ват** ‘важко працювати’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Т’е^мно йак у н’егра в же^лудк’е^і** ‘дуже темно’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
- ЖИВИТ В жи^вот’і шкре^лбе** ‘хотіти їсти’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Жи^в’іт йак барабан** ‘добре наїстися’ (м. Крв; с. Івнг Олв р-ну).
- Жи^в’іт ту^гні** ‘т. с., що Жи^в’іт йак барабан’ (с. Юрв Ббр р-ну).
- ЗУБ В чу^жому рот’і зуб не^л бо^лит** ‘кожна людина думає, що її проблеми найтяжчі; чужі проблеми нікого не турбують’ (с. Пдл Олв р-ну).
- На зуба шчос^л кинути** ‘поїсти’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
- ЗУБИ В ід зу^б’ів в ідс^какуйе** ‘дуже добре щось знати, розповідати, декламувати’ (сс. Пдл, Івнг Олв р-ну; м. Крв).
- Загл’а^дає в зуби** ‘дуже пильно придивляється’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
- Три^матис’а зубами за в^оздух** ‘нема за що триматися (у громадському транспорті)’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
- Флаг в зуби кому** ‘не звертали уваги’ (с. Пдл Олв р-ну).
- Ха^рошіі / ко^ли (йак) спит^ь зубами до с^т’енки** ‘поганий, злий (про людину)’ (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
- Ха^рошіі / ко^ли (йак) спит^ь зубами до с^т’енки і м^имо з дуб’інкоюу (п^лицеюу) і^деш** ‘т. с., що Ха^рошіі / ко^ли (йак) спит^ь зубами до с^т’енки’ (сс. Пдл, Івнг Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
- Ч’іп^л’атис’а ру^ками і зу^бами** ‘боятися щось втрапити’ (с. Пдл Олв р-ну).
- ЗУБОК На зубок** ‘звичай, при якому дають гроші дитині, у якої виріс перший зуб’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
- КИШКА** Кишку де^ржати ‘не їсти певний час у надії наїстися на святі’ (м. Крв).
- Кишку п’хати** ‘багато їсти’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- КИШКИ** Киш^ки ла^мат^ь ‘їсти погану, неякісну їжу’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Киш^ки п’ід зав’язку 1)** ‘важко працювати’ (м. Олдр Олдр р-ну); 2) ‘ригати’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Киш^ки собрат^ь в уз’е^лок** ‘хворобливий стан (після отруєння)’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- КІСТКА** К’істка і латка ‘зовсім не схожий’ (с. Пдл Олв р-ну).
- КІСТКИ** Аж к’іст^ки ла^має ‘неприємний, болючий озноб, ломота в тілі внаслідок хвороби, холоду тощо’ (весь ареал).
- Гр’акнула к’іст^ками** ‘сіла худа людина’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Кинути к’іст^ки** ‘сісти’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
- К’іст^ки порозби^рали** ‘обсудили’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- Наче^л к’іст^ки попе^ре^л’б’ивали** ‘тяжкий фізичний стан’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- КОЖА Н’і кож’і н’і рож’і** ‘негарна дівчина або жінка’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
- КОЛІНКИ В кол’інках жме ірон.** ‘дуже великий одяг’ (с. Пдл Олв р-ну).
- КОЛІНО** Йак у горобц’а кол’іно ‘невеликі біцепси’ (весь ареал).
- ЛИЦЕ** Так йо^го робе / шчо на н’ому і ли^ц’а не^лмає ‘не хоче робити’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- ЛОБ** Лоб тве^р’діі ‘добре поїсти’ (смт Звл Гйв р-ну).
- Пл’ун’ ме^н’іна лоба** ‘запевнення людини у своїй правоті’ (сс. Пдл, Івнг Олв р-ну; м. Крв).
- МІЗИНЕЦЬ** М’ізинц’а не^л с^тойіт^ь ‘не вартий навіть найменшої частини когось або чогось’ (с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
- МІЗИНЧИК** Йак м’ізинчик ‘невелика людина’ (с. Кзр Знм р-ну).
- МОЗГИ** Аж (і) моз^ги в^идно ‘сильно кирпата людина’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- (Аж) моз^ги чере^з’носа в^идно** ‘т. с., що Аж (і) моз^ги в^идно’ (с. Пдл Олв р-ну).
- Б’іе / аж моз^ги ви^к’ручуйут^ь** ‘сильний головний біль’ (м. Крв; смт Олв Олв р-ну).
- Бо^лит^ь / наче моз^ги р’епайц’а** ‘сильний головний біль’ (м. Олдр Олдр р-ну).
- НІГТІ** Н’іг^т’і цв’іту^т (зацв’іли) ‘поява на нігтях білих плям’ (с. Пдл Олв р-ну).
- НІС** Аж бу^л’ба з носа в^искочила ‘дуже сильно’ (с. Пдл Олв р-ну).
- Вишче носа** зі сл. *живіт, пузо* ‘великий термін вагітності’ (с. Пдл Олв р-ну); зі сл. *груди, цицьки* ‘великі груди’ (с. Пдл Олв р-ну).
- Мухи в нос’і** ‘занадто спокійна, флегматична, байдужа до всього людина’ (м. Крв).
- Твоїі сопл’і п’ід носом** ‘не твоє діло’ (с. Пдл Олв р-ну).
- Ха^рошіі н’іс за к’ілометр кула^ка чуйе** ‘говорять, коли свербить ніс’ (сс. Пдл, Івнг Олв р-ну).
- Хо^рошіі н’іс ду^л’у за три дн’а чуйе** ‘т. с., що Ха^рошіі н’іс за к’ілометр кула^ка чуйе’ (смт Звл Гйв р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

НОГА ЪЛ'івойу ъзадн'ойу но'гойу 'неохайно, негарно' (весь ареал).

ЪЛ'івойу но'гойу 'неохайно, негарно' (весь ареал).

На одн'їй ноз'ї крути'ц'а 'спритний, уміє заробляти гроші' (с. Пдл Олв р-ну).

Одн'їйейу но'гойу пише / а д'ругойу ви'черкує 'людина, яка шкандибає або має криві ноги' (м. Крв).

То'му руку / то'му ногу 'т. с., що Ту'ди рука / ту'ди нога / ту'ди голо'ва' (с. Кзр Знм р-ну; с. Пдл, смт Олв Олв р-ну).

Ту'ди рука / ту'ди нога / ту'ди голо'ва 'див. ГОЛОВА' (м. Крв).

У тебе од'на нога л'їва / а д'руга п'рава 'нісеніниця' (с. Пдл Олв р-ну).

НОГИ Бе"з ъзадн'їх н'їг 1) 'дуже швидко' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну); 2) 'сильно стомитися' (с. Пдл Олв р-ну; с. Тшк Дбрв р-ну).

Бог побачив твоїї ноги і при'думав кол'е'їсо 'людина, яка має криві ноги' (с. Пдл Олв р-ну).

Зробити ноги чому 'щось украсти' (весь ареал).

Йак за ноги хтос' ку'сайе 'сильно змерзли ноги' (м. Олдр Олдр р-ну).

Наче негри ноги м'или 'дуже брудний (про рідину)' (с. Пдл Олв р-ну).

Ноги в'иросли 'щось зникло' (весь ареал).

Ноги коле"сом (коле"сом, кол'е'їсом) 'дуже криві' (весь ареал).

Ноги мит' і йушку пит' 'сильно шанувати, поважати' (м. Крв; с. Кзр Знм р-ну; сс. Пдл, Івнг Олв р-ну; с. Тшк Дбрв р-ну).

Ноги пови'д'оргуїу і с'п'їч'ки повстав'л'айу 'погроза' (с. Пдл Олв р-ну).

Ноги пови'д'оргуїу / с'п'їч'ки повстав'л'айу і ска'жу / шчо так і бу'ло 'т. с., що Ноги пови'д'оргуїу і с'п'їч'ки повстав'л'айу' (с. Пдл Олв р-ну).

Ото с'м'їху бу'ло йак (наш'ї) тато в'мерли / зробили тру'ну / а ноги не" в'лаз'ат' 'говорять у ситуації, коли людина недоречно глузує, сміється над сумними або серйозними речами' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну).

Чорт коз'ї на одн'їй ноз'ї 'дуже далекі родичі або зовсім не родичі' (с. Пдл Олв р-ну).

Чорт ногу зла'ма 'нічого не зрозуміло' (м. Олдр Олдр р-ну; с. Пдл Олв р-ну).

НОС Нос н'е'ї до'рос 'людині ще зарані щось робити, мати, знати тощо' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну).

НОСКИ Но'сити на нос'ках 'бити, знущатися' (с. Пдл Олв р-ну).

ОКО Не"ма і в 'око 'капнути 'зовсім нема' (м. Крв; сс. Пдл, Івнг Олв р-ну).

Не"ма і 'око за'капат' 'т. с., що Не"ма і в 'око 'капнути' (с. Тшк Дбрв р-ну).

Хоч (би) од'ним 'оком побачити 'говорять, коли сильно скучили за кимсь' (м. Крв; с. Кзр Знм р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).

Хоч 'око в'иколи 'т. с., що Т'е'їмо йак у 'н'єгра в ж'е'їлудк'е'ї' (с. Пдл Олв р-ну).

ОЧІ Аж в 'очах 'темно 'сильно хотіти їсти' (с. Пдл Олв р-ну).

В 'оч'ї наче сирни'ки повстав'л'али 'безсоння' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

В 'оч'ї хоч сирни'ки встав'л'ай 'сильно хочеться спати' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

Вч'опири 'ока зі сл. читати, перевіряти, дивитися тощо *їрон.*, 'в окулярах' (с. Пдл Олв р-ну).

Зав'їа'зати 'оч'ї 'невдало вийти заміж' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну).

Закри'ватис'а пле"чима й оч'има 'відмовлятися, відрікатися від когось або від чогось' (с. Пдл Олв р-ну).

Зри'вати (з'їр'вати) 'оч'ї 'викликати заздрість' (м. Крв).

З 'оч'ей 'капайе 'сильно хотіти в туалет' (м. Олдр Олдр р-ну).

І в 'оч'ї не" бачив 'зовсім' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв; с. Кзр Знм р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).

На 'оч'ї не" бачити 'т. с., що З 'оч'ей 'капайе' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

'Оч'ї з ор'б'їт пови'лазили 'переживати сильний біль, сором тощо' (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).

Оч'ї по п'їат' ко'п'їйок (коп'їйок) зі сл. *зробити, мати* 'бути сильно здивованим' (весь ареал).

Пл'ун' ме"н'ї ме"ж'ї 'оч'ї 'т. с., що Пл'ун' ме"н'ї на 'лоба' (весь ареал).

С'коро й 'оч'има за'капайе 'т. с., що З 'оч'ей 'капайе' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

Така зла / шчо аж в 'очах те"м'н'їйе 'сильно зла' (м. Олдр Олдр р-ну).

У 'мертвого 'оч'ї в'иде"ре 'дуже нахабний' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

Цв'їкати ме"ж'ї 'оч'ї 'грубити, різко відповідати' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

ПАЛЕЦЬ Йак 'пале'ц' 'дуже худий' (м. Олдр Олдр р-ну).

Йак (наче) пал'це"м зробле"ний 'т. с., що Голо'ва два 'вуха' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

Не" пал'це"м зробле"ний 'людина, яка має певні досягнення, щось може' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

'Пал'ц'а в г'лину не" вмо'чити 'без зусиль мати щось' (с. Пдл Олв р-ну).

'Пал'ц'а зла'майеш 'не ковирайся в носі' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).

- ПАЛЬЦІ** Йак два 'пал'ц'а об ас'фал'т 'дуже легко, без перешкод' (весь ареал).
На 'пал'ц'ах зі сл. пояснювати, показувати тощо 1) 'дуже детально, дохідливо, докладно' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну); 2) 'примітивно, без наочного обладнання' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).
'Пал'ц'і 'в'ейером / 'сопл'і боби'р'ами 'дуже пихата людина' (м. Крв).
Те / шчо кр'із' 'пал'ц'і те"че 'нічого' (с. Пдл Олв р-ну).
ПЕЧІНКА Са'дит' пе"ч'інку 'сильно пити' (м. Олдр Олдр р-ну).
ПДБОРІДДЯ Намого'ричивс'а по сам'іс'ін'ке п'ідбор'ід'а 'сильно напився' (м. Крв).
ПЛЕЧІ Закри'ватис'а пле"чима й о'чима 'див. ОЧІ' (с. Пдл Олв р-ну).
ПОЧКИ Дат' по 'поч'кам 'побити' (м. Олдр Олдр р-ну).
На 'поч'ки 'даве' т. с., що **З о'чєі 'капайє'** (м. Олдр Олдр р-ну).
По 'поч'кам зі сл. бити, ударяти 'пити пиво' (с. Пдл Олв р-ну).
Проми"ват' 'поч'ки 'пити рідину' (м. Олдр Олдр р-ну).
ПУЗО Пузо надри'вати 'сильно сміятися' (м. Олдр Олдр р-ну).
ПУП 'Вишче 'пупа не" ст'рибне"ш 'людина не може зробити більше, ніж їй по силі' (с. Пдл Олв р-ну).
Пуп за'копаний 'населений пункт, де людина народилася' (с. Тшк Дбрв р-ну; с. Пдл Олв р-ну).
Пуп ста'каном ст'ане 'т. с., що **В'із'ми ш'пил'ку та гу'бу п'ідко'ли'** (с. Пдл Олв р-ну; м. Крв).
'Син'ї йак кур'ачий пуп 'сильно замерз' (с. Пдл Олв р-ну; с. Івнг Олв р-ну).
ПУЧКА Замерз / шчо і пучки не" скла'де 'т. с., що **'Син'ї йак кур'ачий пуп'** (м. Крв).
РОЖА Н'і 'кож'і н'і 'рож'і 'див. КОЖА' (с. Пдл, смт Олв Олв р-ну; м. Крв).
Шо ні' рож / **то С'ірожа** 1) 'велика кількість когось або чогось' (смт Олв Олв р-ну; м. Крв);
 2) 'велика кількість людей з однаковими іменами' (м. Крв).
РОТ 'Вирвав з 'рота 'сказав те, що інша людина хотіла сказати або думала' (с. Тшк Дбрв р-ну; с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
В чу'жому 'рот'і зуб не" бо'лит' 'див. ЗУБ' (с. Пдл Олв р-ну).
З 'ротом 'без сумки' (с. Пдл Олв р-ну).
І вода в 'рот'і не" в'держи'ц':а 'про людину, яка не вміє тримати таємниці' (с. Пдл Олв р-ну).
'Ложку мимо 'рота не" поне"се 'т. с., що **'Ложку до 'вуха не поне"сеи'** (с. Пдл Олв р-ну).
'Муха в 'рота залє"тит' 'зауваження людині, яка позіхає' (с. Пдл Олв р-ну).
Рот не" гу'л'айє 'хтось весь час жує' (с. Пдл Олв р-ну).
Хай у 'наших ворог'ів п'і'рйа в 'рот'і порос'те ірон., 'тост' (м. Крв).
Це і так у 'н'ого (нейі) в 'рот'і засме"рд'і'лос' 'балакуча людина довго мовчить' (с. Пдл Олв р-ну).
Шчоб у 'рот'і не" засме"рд'і'лос' 'якби що-небудь сказати' (с. Пдл Олв р-ну).
Шчоб у 'рот'і не" за'сохло 'вживання алкоголю' (м. Олдр Олдр р-ну).
РУКА Важка рука 'говорять про людину, якщо після посадки нею погано приймаються рослини, повільно відростає волосся після підстригання тощо' (весь ареал).
З 'довгою рукою п'ід 'церкву 'відповідь на прохання щось дати' (с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).
На 'руку 'б'едний 'воровковитий' (с. Івнг Олв р-ну).
Не"мако'ли і 'руку п'ід'н'ат' 'людина, яка має дуже багато справ' (м. Олдр Олдр р-ну).
То'му 'руку / то'му н'огу 'див. НОГА' (с. Кзр Знм р-ну; с. Пдл Олв р-ну).
Ту'ди рука / ту'ди но'га / ту'ди голо'ва 'див. ГОЛОВА' (м. Крв).
РУКИ 'В'із'ме"ш в 'руки / 'майеш в'ешч 'щось велике' (с. Пдл Олв р-ну).
З пус'тими руками 'без подарунка' (с. Пдл Олв р-ну).
Мйа'к'і 'руки 'немовля охоче проводить час у когось на руках' (весь ареал).
Не" бе"ри дурного в 'голову / а важ'кого в 'руки 'див. ГОЛОВА' (с. Пдл Олв р-ну).
По'ін'ати 'руки 'про немовля, яке постійно хоче бути на руках' (с. Пдл Олв р-ну).
'Руки гор'ат' 'терміново треба зробити' (м. Олдр Олдр р-ну).
'Руки мат'у'ком сто'їат' 'про людину, яка нічого не вміє робити' (с. Пдл Олв р-ну).
'Руки не" с 'того (то'го) 'м'єста 'виросли (рос'тут?) 'т. с., що **'Руки мат'у'ком сто'їат'** (весь ареал).
Тве"рд'і 'руки 'немовля не хоче бути у когось на руках' (с. Пдл Олв р-ну).
Флаг в 'руки кому 'т. с., що **Флаг в 'зуби'** (с. Пдл Олв р-ну).
Хап'кий на 'руки 'т. с., що **На 'руку 'б'едний'** (м. Крв).
СПИНА 'Д'акуйу по с'пин'і ло'макоюу 'говорять у випадку, коли хтось дякує, а людині незручно або вона знає, що від особи, яка дякує, ще будуть неприємності' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну).
'Нуже"н йак горб на с'пин'і 'зовсім не потрібний' (с. Пдл Олв р-ну).
ТІМ'ЯЧКО Т'імйач'ком ударивс'а (лас) 'т. с., що **Бол'ний на 'голову'** (м. Крв).

ШИЯ Ку'ри та в шийу 'товшчай' 'можеш курити, якщо вважаєш, що від того буде користь' (с. Пдл Олв р-ну).

Сид'їти (йак 'дура) з по'митойу 'шиейу' 'даремно чогось чекати' (с. Пдл Олв р-ну).

ШКУРА Зали'вати 'сала за ш'куру' 'завдавати своїми діями багато клопоту, горя' (весь ареал).

Кри'чит' / 'наче ш'куру зн'ї'майт' 'дуже сильно' (м. Олдр Олдр р-ну).

ЯЗИК Йазик аж по зе'мл'ї т'їл'їпайец':а 'т. с., що Мо'тайе йазиком йак ко'рова поме'лом' (м. Крв; с. Пдл Олв р-ну; м. Олдр Олдр р-ну).

Йазик йак 'л'езв'їя 'про людину, яка ніколи не змовчить, говорить дошкульно' (м. Олдр Олдр р-ну).

Мо'тайе йазиком йак ко'рова поме'лом' 'людина говорить багато пустого, зайвого' (с. Фдр Крв р-ну).

Мо'тайе йазиком йак поме'лом' 'т. с., що Мо'тайе йазиком йак ко'рова поме'лом' (м. Крв).

Мо'тайе йазиком йак со'бака хвостом 'т. с., що Мо'тайе йазиком йак ко'рова поме'лом' (м. Крв).

Нуже'н / йак прищ на йазіц'ї 'зовсім не потрібен' (весь ареал).

Че'сати йазіки 'багато говорити' (весь ареал).

ЯСНА В йасна до к'ров'ї зі сл. *поцілувати* 'дуже міцно' (с. Пдл Олв р-ну).

Отже, протягом останніх десятиліть активізувалося вивчення фразеологізмів у різних діалектах української мови. Але в говірках Кіровоградщини їх досліджували спорадично: увагу мовознавців привертала лише місцева географічна, медична термінологія, частково назви одягу, взуття й прикрас. Пропонована праця містить 211 фразем з фонетичними, морфологічними, лексичними дублетами, відсутніх у «Фразеологічному словнику української мови». Перспективним убачаємо подальший збір і дослідження фразеологічних одиниць у говірках Кіровоградщини.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

с. Бовтишка Олександрівського р-ну – с. Бвт Олв р-ну; с. Живанівка Компаніївського р-ну – с. Жвн Кмп р-ну; смт Завалля Гайворонівського р-ну – смт Звл Гїв р-ну; с. Івангород Олександрівського р-ну – с. Івнг Олв р-ну; с. Йосипівка Петрівського р-ну – с. Йсп Птр р-ну; с. Казарня Знам'янського р-ну – с. Кзр Знм р-ну; м. Кіровоград – м. Крв; смт Компаніївка Компаніївського р-ну – смт Кмп Кмп р-ну; с. Новодобрянкa Добровеличківського р-ну – с. Нвд Дбрв р-ну; с. Озера Світловодського р-ну – с. Озр Свт р-ну; м. Олександрія Олександрійського р-ну – м. Олдр Олдр р-ну; с. Пенькіно Новомиргородського р-ну – с. Пнк Нвм р-ну; с. Підлісне Олександрівського р-ну – с. Пдл Олв р-ну; с. Степанівка Устинівського р-ну – с. Стп Уст р-ну; с. Тишківка Добровеличківського р-ну – с. Тшк Дбрв р-ну; с. Ульяновка Олександрійського р-ну – с. Улн Олій р-ну; с. Федіївка Бобринецького р-ну – с. Фдв Ббр р-ну; с. Федорівка Кіровоградського р-ну – с. Фдр Крв р-ну; с. Чечеліївка Петрівського р-ну – с. Ччл Птр р-ну; с. Шаровка Олександрійського р-ну – с. Шрв Олій р-ну; с. Юр'ївка Бобринецького р-ну – с. Юрв Ббр р-ну; с. Ясиноватка Олександрійського р-ну – с. Ясн Олій р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Алефіренко Н. Ф. Дискурсивно-когнитивні істини семантики одиниць вторичного знакообозначення / Н. Ф. Алефіренко // *Русский язык : исторические судьбы и современность*. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – С. 169–170.
- 2 Алефіренко Н. Ф. Фразеологія в світлі сучасних лінгвістических парадигм / Н. Ф. Алефіренко. – М. : Еліпс, 2008. – 271 с.
- 3 Алефіренко М. Ф. Фразеологізм / М. Ф. Алефіренко // *Українська мова : Енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 770–772.
- 4 Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // *Мовознавство*. – 1974. – № 2. – С. 15–19.
- 5 Вікторіна О. М. Лексика народної медицини і лікувальної магії у степових говірках Дніпро-Бузького межиріччя : у 2-х т. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Вікторіна Олена Миколаївна. – Кіровоград, 2009. – 611 с.
- 6 Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України / Т. В. Громко. – Кіровоград, 2000. – 172 с.
- 7 Левченко О. П. Фразеологічна вербалізація психічних станів (концептосфера СТРАХ) / О. П. Левченко // *Проблеми зіставної семантики*. – Вип. 7. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2005. – С. 273–279.

- 8 Тимченко І. В. Способи мотивації фразеологізмів з компонентами-соматизмами та їх вивчення в умовах нових педагогічних технологій / І. В. Тимченко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. – Х., 1998. – Вип. 5. – С. 119–125.
- 9 Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский – М. : Высш. школа, 1963. – 158 с.
- 10 Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Т. В. Щербина. – К., 2003. – 23 с.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині [уклад. : Г. Л. Аркушин]. – Луцьк-Люблін, 2003. – С. 76–133.
- ВархІвч – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини [уклад. : Н. Вархол, А. Івченко]. – Братислава, 1990. – 160 с.
- Вікторіна – Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини [уклад. : О. М. Вікторіна]. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2006. – 436 с.
- Доброльожа1 – Доброльожа Г. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин [уклад. : Г. Доброльожа]. – К., 1997. – 53 с.
- Доброльожа2 – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій [уклад. : Г. Доброльожа]. – Житомир, 2003.
- СІС – Словник іншомовних слів [уклад. Л. О. Пустовіг та ін]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
- СНГТК – Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини [уклад. : Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш]. – К., – Кіровоград : РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
- ФСГД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу [уклад. : В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
- Чабаненко – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини [уклад. В. А. Чабаненко]. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.

Helen Viktorina

The materials for the phraseological dictionary of Kirovograd region (somatic phraseological units)

The article deals with the problems of Ukrainian dialectal phraseology. The materials for phraseological dictionary of Kirovograd region were collected.

Two hundred and twelve somatic phraseological units with some phonetic, morfological, lexical dublets, and policemy that are absent in the «Ukrainian Phraseological dictionary» were analyzed in the article under consideration. The main structure principles of the lexicographic articles were defined.

Key words: Kirovograd region dialects, somatic phraseology, somatic components.

Ольга Бабанова

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО МІКРОПОЛЯ АНТРОПОФОНІВ

У статті схарактеризовано склад і семантичну структуру мікрополя, репрезентованого дієслівною лексикою на позначення звуків, які видає людина; виявлено ядерні та периферійні семантичні компоненти антропофонів.

Ключові слова: дієслова звучання, дієслова мовлення, антропофони, семантичні компоненти, лексико-семантичне поле, процесуальне мікрополе.

Вивчення окремих лексико-семантичних мікросистем сприяє створенню цілісної картини системної організації мови. З огляду на це семантичні угруповання в мові належать до тих лінгвістичних категорій, які привертала увагу дослідників протягом усієї історії мовознавства й дотепер служать об'єктом лінгвістичних студій, зокрема дієслівне мікрополе антропофонів (дієслів звучання, що репрезентують звуки, утворювані людиною) як конститuent лексико-семантичного поля

звуконайменувань розглянуто вже в роботах Л. М. Васильєва, Р. Г. Карунц, Н. О. Курашкіної та ін. на матеріалі російської мови.

Мета статті – семантичний аналіз антропофонів на матеріалі українських дієслів звучання. Щоб з'ясувати, які лексеми співвідносні з семантичним мікрополем дієслівних антропофонів, насамперед треба чітко розмежувати поняття *дієслова звучання* та *дієслова мовлення*.

Усі дієслівні антропофони (дієслова звучання) об'єднує спільний компонент значення «видавати, утворювати звуки». Мовлення, як відомо, являє собою послідовність певним чином організованих мовленнєвих одиниць – слів, матеріалом для створення яких служать звуки. Отже, у процесі мовлення (усного) людина теж видає звуки, а значить для дієслів мовлення, так само, як і для дієслів звучання, характерні акустичні параметри, через що іноді досить важко встановити межу між зазначеними дієслівними одиницями. Як зауважує М.В. Попова, «людське мовлення з усім його різноманіттям мовних варіантів за своїми фізичними характеристиками – частоті, інтенсивності, різним модуляціям – не містить у собі нічого якісно специфічного, що відрізняло б його від звуків, які мовлення не стосуються» [7, с. 12].

Різні аспекти дієслів мовлення були об'єктом вивчення в багатьох мовах [1; 3; 4; 6], що сприяє визначенню істотних ознак цих вербативів і дає змогу зробити порівняльний аналіз дієслів мовлення та звучання й таким чином виявити їхні основні спільні та відмінні риси.

У своїй лексико-семантичній структурі дієслова мовлення містять компонент «вимова людиною членороздільних звуків із метою передачі думки». Дієслова звучання – антропофони, теж означають звуки, що видає людина, але вони не служать засобом повідомлення й передачі думки, тобто, на відміну від дієслів мовлення, у структурі дієслів звукової семантики відсутні суто інформаційні та комунікативні семи, незважаючи на те, що звук, безсумнівно, є носієм інформації про навколишнє середовище.

У семантиці обох груп дієслів наявні спільні компоненти, що характеризують процеси мовлення та звучання з погляду їхньої тривалості, ступеня гучності, висоти, інтенсивності. Однак у семній структурі дієслів мовлення є й специфічні, властиві тільки їм, компоненти, що передають характер процесу мовлення: темп, розміреність, акцент, артикуляційну чіткість тощо, яких не виявлено в дієслівних антропофонах.

Позицію суб'єкта дії при предикатах мовлення займають тільки назви осіб. «Діапазон акустичних характеристик мовленнєвої дії визначається ознакою 'звуки мови', тобто членороздільні, такі, що містять певну інформацію, змістовні. Саме цією ознакою протиставлено мовлення людини звучанню докільця. Тому суб'єктом мовленнєвої дії може бути тільки людина» [1, с. 150]. При дієсловах звучання суб'єктом дії може бути предмет (технофони та натурофони), тварина (зоофони) або людина (антропофони). Основною граматичною характеристикою дієслів мовлення є їхня перехідність. Цим вони відрізняються від дієслів звучання, для яких керування не характерне. Отже, до мікрополя антропофонів належать дієслова, що репрезентують не пов'язані з мовленням та передаванням певної думки звуки чи звукові комплекси, які видає людина.

Диференціацію антропофонів у межах дієслівного мікрополя доцільно здійснювати, на нашу думку, шляхом виокремлення семантичних компонентів, співвідносних з об'єктивними ознаками існування звука як природного явища – гучності, висоти, довготи. Крім того, при класифікації звукових одиниць необхідно враховувати семантичні компоненти, передбачені певною ситуацією звучання.

Як зауважує О. М. Кондратов, «люди починають видавати звуки з моменту народження. Саме видавати звуки, а не говорити. «Крики неспокою» та «крики задоволення» – так відповідає немовля на всі події, що відбуваються довкола. Це суто біологічні крики, «крики нутра», а не мова. Ніхто не навчав ним дитину, вони виникають у неї мимовільно, подібно до криків тварин» [5, с. 166]. Дієслово *кричати* належить до ядра мікрополя антропофонів, бо найбільш узагальнено передає звуки людини. Разом з ця лексема може належати й до лексико-семантичної групи дієслів мовлення за умови передачі звуків, оформлених у слова. За твердженням Н. П. Сидорової, «досить важко визначити, характеризує це дієслово крики, не оформлені в слова, чи передбачає словесне оформлення. Не викликають сумніву контексти, у яких утворювачем звуку-крику є дитина, що не володіє мовою. При характеристиці криків, які видає доросла людина, дієслово *кричати* (*горлати, горланити, волати*) виявляється найбільш близьким до дієслів мовлення» [8, с. 105], пор.: ...*Виходило, що Зінько зовсім не такий праведний, як здавалося, що він хоч і кричить про правду, а сам робить так, як і всі грішні* (Б. Грінченко) – тут *кричати* є дієсловом мовлення – і *Хтось кричав і кричав, і те надриваюче душу, безконечно болісне:»А-а-а!» залило увесь простір* (А. Дімаров) – у цьому контексті *кричати* – видавати крик (сильний різкий звук голосу, зойк) – належить до лексико-семантичної групи дієслів звучання.

Синонімічний ряд *кричати, волати, горлати, горланити, горлопанити, верещати, ляцати, гвалтувати, ревіти* являє собою приклад градації семантичної ознаки гучності, причому останнє дієслово вказує ще й на крайнє нервове збудження людини, а в дієсловах *верещати, ляцати* актуалізовано ще й сему висоти звучання: *Навколо бігали такі ж очманілі, напівроздягнені люди, страшно кричали діти, тривожно завивали сирени, гоїдалася під вибухами бомб земля* (А. Дімаров); *Марія родила опецькуватого хлопчиська, який верещав на цілу хату* (У. Самчук). Інші члени синонімічного ряду (крім *кричати*, де показник висоти нейтральний) передають скоріше грубе, низьке (*ревити*) звучання.

У межах антропофонів виокремлюються такі мікрогрупи: а) дієслова, що передають звуки, викликані певними фізіологічними процесами в організмі людини внаслідок хворобливого стану: *кашляти, кахикати, бухикати, чхати, шморгати, харчати, хрипіти, хропіти, ікати, гикати, сопіти [соптити]* тощо; б) дієслова, що позначають звукопроводні дії: *плямкати, чвакати, сьорбати, човгати, шаркати, шльопати, цмокати* та ін.; в) віддигукові дієслова, які передають емоції людини: *ахкати, охкати, хмикати, тьхукати, тюкати, ойкати, айкати, хукати* та ін.; г) дієслова, що позначають звукові сигнали, які видає людина, щоб привернути увагу інших: *аукати, азукати, гейкати* та ін.; д) дієслова, що вживають при звертанні до тварин, птахів: *тпрукати, фітькати, цабекати, кишкати, улюлюкати* та ін.

Звукові процеси, названі дієсловами першої мікрогрупи, можуть бути голосовими, як наприклад, *кашляти* – видавати звуки кашлю [9: Т. 4, с. 126]; *гикати [ікати]* – мимовільно видавати горлом короткі уривчасті звуки, що викликаються судорожним скороченням діафрагми [9: Т. 2, с. 61] тощо, або утворюватися без участі голосових зв'язок – при диханні, як от: *сопіти [соптити]* – Важко дихаючи, переважно носом, видавати звуки з присвистом // безос. Видавати звуки з присвистом (у горлі, грудях при хворобі) [9: Т. 9, с. 462].

Звуки, для номінації яких вживають дієслово *сопіти [соптити]*, не обов'язково вказують на хворобливий стан: людина може їх створювати від швидкого руху, фізичного зусилля або від нервового збудження: *Оксен довго сопів, роззуваючись, потім одніс чоботи в хату, поставив на притічок, щоб просохли...* (Григорій Тютюнник).

Тривалість безперервного звучання голосових зв'язок залежить від об'єму видихуваного повітря, тому звучання, яке видає людина за допомогою голосу, обмежене паузами, поділене на певні «кванти». Таким є, зокрема, характер звучання під час кашлю. Ступінь гучності може виражатися як експліцитно – за допомогою слів *тихо, гучно*, так і семантикою дієслів, що належать до синонімічного ряду: *кахикати* (злегка *кашляти*), *бухикати* (сильно).

Звуки кашлю може видавати й абсолютно здорова людина, а дієслово вказує на її психічний стан – зніченість, вагання, дискомфорт тощо: *Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляпати; луна очима, та кашляє, та ходить, – не знає, що вже йому й робити* (Марко Вовчок); *Батько знічено кашлянув* (Є. Гуцало). Крім того, звуковираження під час кашлю може виконувати функцію сигналу: *Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті виїшов панич* (М. Коцюбинський).

Суб'єктом дії при дієслові *хрипіти* – видавати горлом хрипкі звуки [9: Т. 11, с. 145] – переважно є назва особи, часто ситуація звучання виражається конструкцією з додатком: *Раптом Огоньков схопився, став борсатися, кричав, просився, щоб його пустили додому, нахвалявся, хрипів грудьми* (Григорій Тютюнник). Іноді суб'єкт звучання може позначатися метонімічно: іменником, що називає орган, частину тіла, з якої видобуваються звуки, – груди, горло: *Тільки ночі жахні, коли біля мене хриплять надірвані горла і страшно кашляють і клеочуть спустошені груди* (В. Свідзинський). Поширені й безособові конструкції: *Наче вдихав капітан не повітря, а якусь густу неподатливу масу, і в грудях у нього клеотало й хрипіло, як у подертих міхах* (А. Дімаров).

Дієслово *хрипіти* в певному контексті набуває значення дієслова мовлення – «говорити хрипким голосом». На його трансформацію до ЛСГ мовлення найчастіше вказує обставина, яка характеризує комунікативну спрямованість мовлення, або додаток, що називає об'єкт, на який поширена дія (тобто дієслово стає перехідним): *Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди* (М. Коцюбинський). *Хтось десь стогнав, хтось десь хрипів розначливу лайку, роздавлений людським пресом, але на те ніхто не реагував всерйоз* (І. Багрянний).

Дієслова можуть виражати звуки, що є супровідними

- при пересуванні, русі: *шльопати, чалапати, шаркати, шолопати, талапати, човгати* тощо: *Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шарбунами од вікна до вікна* (М. Коцюбинський);

- під час споживання їжі: *плямкати [цямкати]* – 1. Прицмокувати під час жування // Їсти, прицмокуючи [9: Т. 6, с. 603; Т. 11, с. 254], *чвакати [чвакати, чмакати]*, – 2. розм. Жувати, голосно

прицмокуючи губами; плямкати ротом [9: Т. 11, с. 261, 286], *цмакати [цмакати]* –// Те саме, що плямкати [9: Т. 11, с. 241, *сьорбати* – Їсти рідку страву, видаючи при цьому характерні звуки [9: Т. 9, с. 915]; *хрупати* –2. *неперех.* Видавати хрускіт при розжовуванні їжі [9: Т. 11, с. 158]; *хрумкати*: **Він (Прокіп) їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду** (Григорій Тютюнник); *Андрій..., сопучи і надувшись..., засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння* (М. Коцюбинський).

Дієслова вигуків характеру передають емоції людини – досаду, сумнів, здивування, іронію, незадоволення, співчуття, схвалення тощо: *ахкати, охкати, хмикати, тьхукати, тюкати, фукати, векати*: **Кузь аж ахнув, побачивши таку розкіш** (Григорій Тютюнник). Негативні емоції, спричинені страхом, болем, холодом, відчаєм тощо, реалізують антропофони *айкати, ойкати, ойойкати, зойкати, охати, хукати*: **Натовп похитнувся, глухо охнув сотнею грудей: поміж солдатами стояв Іван, син Василівни** (А. Дімаров); **Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає, і стогне, і кричить** (Марко Вовчок); **Побачивши мене біля моркви, баба аж зойкнула** (О. Довженко).

Дієслова, утворені від емоційних вигуків, багатозначні. Як слушно зауважує К. Г. Городенська, «вигуки передають надзвичайно широкий спектр емоцій і почуттів, але їх створюють не самі вигуки, а контекстне оточення й відповідна інтонація, що свідчить про контекстну зумовленість їхніх значень» [2, с.381]. Відвигуків дієслова *ойкати, зойкати* можуть вказувати на фізичний та психічний стан людини: біль, страх, переляк, здивування, захоплення тощо, але конкретизуються значення цих лексем тільки в контексті: *Ось карасик пливе... Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги* (Григорій Тютюнник) – тут дієслово звучання виражає захоплення; *А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкає, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята* (Григорій Тютюнник) – страх, переляк; **Люди коло мене зойкнули вражено й почали поспішно хреститися, особливо гаряче робили це дві молоді з розпаленими від цікавості й зворушення очима** (Валерій Шевчук) – жах, обурення та співчуття; **Мати, яка завжди перед паскою здавалася трохи несамовитою, ойкнула в жалібному розпачі**: – Ну, куди ти поїдеши? Паска! (О. Довженко) – розпач; **Той (Дорош) глухо зойкнув, і біль вирвав його із світу марення** (Григорій Тютюнник); *І дерев'яніючи тілом, і чуючи, як волосся заворушилося на потилиці, як очі гострим болем рвуться з очиць, зойкнула в ніч* (Є. Гуцало) – відчуття фізичного болю. Отже, те саме відвигуків дієслово може виражати різні емоції людини – як позитивні, так і негативні.

Звукові сигнали, які видає людина, щоб привернути увагу інших, позначають лексеми *аукати, агукати, гейкати*: **Тільки мале на руках Докії Петрівни агукало в тиші та Макар Іванович біля вікна шарудів газетою** (А. Головка).

В окрему групу виокремлюємо антропофони, що вживаються при звертанні до тварин, птахів: *кишкати, нокати, тпрукати, улюлюкати, фітькати, цабекати*. Ці лексеми утворено від апелятивних вигуків: **Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні й одкидають землю позад себе копита** (М. Коцюбинський).

Значна кількість розгляданих антропофонів межує з дієсловами інших лексико-семантичних груп і знаходиться на периферії дієслівного мікрополя звучання. Вербативи, що позначають фізіологічні процеси в людському організмі, належать до ЛСГ дієслів фізіологічної дії, водночас перебуваючи на периферії мікрополя звучання: *кашляти, кахикати, бухкати, хрипіти* тощо. У дієслова *сьорбати* актуалізована сема «пити рідину», сема звуковираження є супровідною, тому дієслово належить одночасно до ЛСГ споживання їжі чи пиття й до мікрополя антропофонів. Дієслова *сміятися, плакати, ридати, рюмсати* належать до ЛСГ виявлення почуттів і до дієслів звучання.

Отже, в антропоцентричному світі провідне місце посідає людина та різні види її діяльності, зокрема й звуковираження, репрезентоване в мові антропофонами. Ядро процесуального мікрополя антропофонів формують лексеми, у семантичній структурі яких відсутні елементи, що конкретизують певні аспекти звуковираження. Ядерні дієслова найменш залежні від контекстного оточення, стилістично нейтральні, характеризуються високою частотністю вживання. Ієрархія сем у структурі значення антропофонів варіюється від переважання денотативного компонента (звуковираження) до повної його втрати. Дієслова, у яких сема звучання є супровідною, члени інших лексико-семантичних груп, ужиті в значенні дієслів звучання, співвідносяться з периферією процесуального мікрополя антропофонів і потребують дальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова С. М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации: монографія / С. М. Антонова. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 519 с.

2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Гірняк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. : 10.02.01 «Українська мова» / С. П. Гірняк. – Донецьк, 1999. – 23 с.
4. Кероп'ян А. Р. Лексико-семантична структура російських та англійських дієслів мовлення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А. Р. Кероп'ян. – Донецьк, 2003. – 20 с.
5. Кондратов А. М. Звуки и знаки / А. М. Кондратов. – [2-е изд.]. – М.: Знание, 1978. – 207 с.
6. Леонтьєва О. Ф. Смыслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Леонтьєва Оксана Федорівна. – К., 2003. – 174 с.
7. Попова М. В. Функционально-семантическое поле «звук» в современном русском языке: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Попова Марианна Владимировна. – Ростов-на-Дону, 2002. – 153 с.
8. Сидорова Н. П. Системная организация лексико-семантической группы глаголов звучания и их взаимосвязи с другими глагольными группами: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Сидорова Наталия Павловна. – М., 1978. – 211 с.
9. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Olga Babakova

Semantic peculiarities of the procedural microfield of anthropophones

The composition and semantic structure of the microfield presented by a verbal vocabulary for denotation of sounds uttered by a human is characterized in the article; nuclear and peripheral semantic components of anthropophones are determined.

Key words: sounding verbs, verbs of speech, anthropophones, semantic components, lexical-semantic field, procedural microfield.

Марина Серебряк

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ ТА ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

У пропонованій статті розглянуто дискусійне питання сучасної лінгвістичної науки, яке стосується розмежування фразеологічних одиниць та їхніх варіантів. Проаналізовано ареальні словники з метою виявлення підходів, якими користувалися укладачі при опрацюванні варіантів різних мовних рівнів.

Ключові слова: ареальна фразеологічна одиниця (АФО), варіант фразеологічної одиниці (ФО), тип варіанта, лексикографічне опрацювання.

На сьогодні сформувалась гостра потреба суспільства в створенні якісного словникового фонду української мови, яку покликана задовольнити лінгвістична наука. Це питання є пріоритетним напрямом діяльності держави, про що свідчать Укази Президента про розвиток національної словникової бази та Постанова Кабінету Міністрів № 1546 від 2.10.2003 «Про затвердження Державної програми розвитку й функціонування української мови на 2004–2010 роки», одними з завдань якої є розширення словникової бази, підтримка наукових розробок, предметом дослідження яких є українська мова. На сьогодні в українській лінгвістиці недостатньо розробленими залишаються питання лексикографічного опису фразеологічного багатства народних говорів.

Фразеологізми є акумулюючими мовними формулами, які вербалізують картину світу етносу в усій різноманітності варіативних форм. Однак аналіз існуючих словників свідчить про наявність суперечностей: між практичними підходами в опрацюванні варіантних АФО та недостатньою теоретичною розробленістю цього явища в науці; між реальним функціонуванням таких фразем у мовному середовищі та їх усіченою характеристикою в словниках. Це свідчить про необхідність активізації зусиль лексикографічної галузі у вирішенні зазначених положень.

Дослідженням загальних проблем фразеології займалися М. Алефіренко, В. Білоноженко, Ф. Медведєв, Ю. Прадід, М. Олійник, Л. Скрипник та ін. Практичний внесок у збереження народного фразеологічного фонду української мови зробили О. Юрченко, В. Чабаненко, Г. Доброльожа, В. Ужченко, Д. Ужченко, Г. Аркушин та ін. Вивченню варіативності фразеологічних одиниць присвятили праці М. Шанський, Л. Авксентьєв, В. Мокієнко, В. Жуков, В. Телія, Н. Амосова, О. Бабкін, М. Копиленко, О. Федоров та інші.

До сьогодні, на жаль, недостатньо розробленою залишається проблема розмежування самостійних АФО та їхніх варіантів, що відбивається на системності їх упорядкування в словниках, оскільки від принципового розрізнення цих одиниць залежить місцезнаходження кожного. Об'єктом розвідки є варіанти АФО, а головною метою – аналіз підходів їх словникового упорядкування.

У сучасному мовознавстві питання варіативності ФО має дискусійний характер. Попри значну кількість праць вітчизняних (Л. Авксентьєв, Ю. Прадід, Н. Сологуб, В. Чабаненко, В. Ужченко тощо) та зарубіжних науковців (В. Мокієнко, В. Жуков, В. Зимін, Є. Іванникова, В. Телія) досі немає одностайного розуміння терміна «варіант». Учені виділяють різні типи змін складу та структури ФО: *формальний* (пов'язаний з генетичною спільністю компонента ФО й слова) та *лексичний* (побудований на заміні одного компонента іншим). Нерідко спостерігаємо змішування цих типів. Однак якщо формальний тип не викликає особливих заперечень, то питання про лексичну варіативність вносить горстру суперечливості та демонструє строкатість поглядів на зазначену проблему.

Чимало науковців (Н. Амосова, О. Бабкін, М. Копиленко, З. Попова, О. Федоров) заперечують існування лексичних варіантів, вважаючи, що «заміна одного слова-компонента в складі фразеологізму іншим, хоч і синонімічним, змінює характер образного уявлення (внутрішньої форми), яке мотивує предметний зміст» [9, с. 135–136]. Отже, заміна компонента синонімічним створює іншу, синонімічну ФО. Такий підхід приносить деструктивні наслідки у сфері лексикографії, бо звужує межі варіативності фразем і надмірно розширює їхні синонімічні зв'язки. За словами В. Ужченка, кожний із таких виразів треба було б уміщувати в окрему словникову статтю, чого насправді не відбувається, оскільки «ці фразеологізми мають тотожну семантику, синтаксичну сполучуваність, принципово не відрізняються семантико-стилістичними відтінками, а головне – зберігають первинний образ сполуки» [7, с. 109–110].

Більшість науковців визнають модифікацію компонентного складу, характеризуючи фразеологічні варіанти як «лексико-граматичні різновиди, тотожні за значенням і ступенем семантичного злиття» [11, с. 50]; «ФО, які відрізняються між собою синонімічними компонентами й, допускаючи видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм, зберігають спільність загального значення» [1, с. 85]; «одну з докорінних особливостей форми виразу, засновану на тому, що компонент фразеологізму втратив ознаки слова і тому може бути замінений своїм варіантом без будь-якої шкоди для самого фразеологізму як зі сторони форми, так і зі сторони значення» [5, с. 103].

Найбільш авторитетною вважаємо думку В. Мокієнка, який наголошує на тому, що «варіюванню, як правило, підлягає план вираження. План змісту повинен зберігатися, інакше ми будемо мати справу не з фразеологічними варіантами, а з різноманітними зворотами» [4, с. 26]. Варіювання ФО на лексичному рівні учений бачить як трансформацію роздільнооформленої, але семантично цілісної одиниці.

Аналіз матеріалу здійснено за словниками О. Юрченка та А. Івченка [12] далі як (ЮІ 1993), В. Чабаненка [10] – (Чаб. 2001), Г. Аркушина [2] – (Арк. 2003), В. Ужченка та Д. Ужченка [6] – (УУ 2005), Д. Ужченка [8] – (Ужч. 2009) і виявлено формальне та лексичне варіювання.

Формальний тип варіантів представлений на чотирьох рівнях, які обов'язково мають бути врахованими при укладанні фразеологічних словників. Фонетичні зміни лексем-компонентів не в усіх аналізованих працях мають ефективну систему фіксації. Особливо ускладненою є проблема розміщення варіантів при алфавітному принципі упорядкування матеріалів, оскільки укладач, за умови зміни першого звука, фактично змушений розміщувати кожний варіант в окрему словникову статтю, що значно збільшує обсяг видання. Ілюструє це словник (Чаб. 2001): *в (у) жар кинуло* 'стало червоним обличчя від сорому'; *у жар кинуло* див. *в жар кинуло*; *взять (узять) за живець* 'глибоко схвилювати, дошкулити'; *узять за живець* див. *взять за живець*. Лише за чергуванням [i] з [y] дублюють близько ста варіантів. У словниках, де матеріал розміщено за опорним компонентом, фонетичні зміни фіксують без додаткових виокремлень варіантів: *можна (можно) анатомію вивчати по кому* 'хто-небудь дуже худий' (УУ 2005); *завал на рівному (ровному) місці (місті), жрм.* 'труднощі у якійсь роботі, невдача; провал' (Ужч. 2009); *в'ід'ма ма́сло б'іє* 'іде дощ і світить сонце'; *в'ед'ма ма́сло б'іє*; *в'ід'ма ма́сло коло́тит* (Арк. 2003). Лише в разі зміни першого звука опорного компонента місцезнаходження такого варіанта змінюється. Спорадично такі ФО фіксує словник (ЮІ

1993): *потрібне як сліпому дзеркало (зеркало), а глухому музика* ‘зовсім не потрібне’ (варіанти розміщено за трьома словами: *дзеркало, зеркало, сліпий*). Деякі компоненти варіюються в складі різних ФО: *догори́ дном* ‘поперевертати, порозкидати речі’; *дугури́ дригом що* ‘уверх ногами’ (Арк. 2003); *бережеться як огню* ‘пильно стережеться’; *боїться мов вовк вогню* ‘дуже боїться’ (ЮІ 1993).

Морфологічні варіанти передбачають зміни в межах форм компонентів. Більшість словників ці варіантні форми подають в одній словниковій статті:

а) варіювання форм числа: *коню по коліна (по коліно)* ‘низький на зріст’ (УУ 2005); *ламають каблук (каблуки), евф.* ‘зраджувати коханому чоловікові’ (Ужч. 2009); *це тобі (вам) не шутка* ‘вживається як попередження про серйозність справи, становища’ (Чаб. 2001); *прийти в собач’ї голоси* ‘запізно’, *прийти в собачий голос* (Арк. 2003); *подивився як грош дав* ‘обнадійливо глянув’; *подивився як три гроши дав* ‘обнадійливо глянув’ (ЮІ 1993);

б) варіювання різних або паралельних відмінкових форм: *намотувати клубок (клубка)* ‘бути покараним’ (УУ 2005); *одрубати хвіст (хвоста), крим., мол., жрм.* ‘уникнути переслідування’ (Ужч. 2009); *балакати одруба (одрубом)* ‘говорити виразно, повільно, з гарною дикцією’ (Чаб. 2001); *стати дубом* ‘піднятися вгору (про волосся, шерсть)’, *дуб’ї стати* (Арк. 2003); *роззявив губу як жаба на гусеня* ‘голосно, сердито кричати’, *роззявив губу як жаба на гусинь* ‘голосно, сердито кричати’ (ЮІ 1993);

в) варіювання різних часових чи інших форм дієслівних компонентів: *тягнути (тягти) kota з підворотні* ‘робити щось повільно, мляво, неохоче’ (УУ 2005); *їхати (їздити) на кареті, гірн.* ‘спускатися в шахту’ (Ужч. 2009); *аж серце зайшлося (заходилося)* ‘про надмірне хвилювання, збудження’ (Чаб. 2001). Окремі укладачі словників (Арк. 2003) та (ЮІ 1993) такі варіанти не подають.

Словотвірні варіювання компонентів ФО найчастіше пов’язані зі зміною або додаванням префіксів: *біля колодязя найшли (знайшли), евф.* ‘про народження дитини’ (УУ 2005); *поставити (виставити) банку, гірн., жрм.* ‘пригощати спиртним’ (Ужч. 2009); *аж пиляка піднялась (знялась)* ‘дуже швидко (побігти, податися і т.п.)’ (Чаб. 2001); та суфіксів: *ховається як зозулька (зозуля) по кропиві* ‘про людину, яка ухиляється від роботи’ (ЮІ 1993); *кіл (кілок) забивати, етн. 1.* ‘Обрядова дія, яка здійснюється на 2-й або 3-й день весілля...’ 2. ‘Випивати під час цієї обрядової дії’ (УУ 2005); *до грами (граміни, граміночки)* ‘все геть чисто, до крихти, все до решти’ (Чаб. 2001).

Синтаксичні модифікації структури ФО не часто фіксують у словниках. Розміщують їх окремими статтями: *аж у Америку видно* ‘дуже високий’; *видно аж в Америку* ‘дуже далеко видно’ (Чаб. 2001); *правда як грушка на вербі* ‘брехня’; *правда як на вербі груші* ‘брехня’ (ЮІ 1993) тощо.

Лексичне, або власне фразеологічне варіювання, є найпродуктивнішим серед усіх типів. Суть цього явища полягає в тому, що компонент ФО замінюється синонімічним або семантично рівноправним. В. Жуков стверджує, що кожний компонент фразеологізму в окремо взятому випадку, подібно до слова всередині вільного словосполучення, потенційно може вступити в асоціативні зв’язки без втрати смислу виразу та без порушення його структури з іншим компонентом [3, с. 182]. Це означає, що ФО можуть реалізовувати велику кількість варіантів. Відтак, опрацювання їх у словниках вимагатиме розробки науковцями чіткої системи опису.

В аналізованих словниках представлено два основні підходи упорядкування лексичних варіантів АФО: змінний компонент подають у структурі ФО в круглих дужках; варіант розміщено окремою словниковою статтею з чи без відсилання на інший реєстровий фразеологізм (залежно від погляду укладача щодо його семантичної та стилістичної відокремленості).

У словниках представлено такі типи лексичних варіантів:

а) взаємозамінні компоненти АФО перебувають у синонімічних зв’язках: *лопухами обвішувати (обвивати) кого* ‘обманювати’ (УУ 2005); *помастити (помазати) руку кому* ‘дати хабаря’ (Ужч. 2009); *вирвався (вискочив) як Пилип з конопель* ‘зробив недоречний вчинок’ (ЮІ 1993); *аж руки горять* ‘є велике бажання що-небудь робити’; *аж руки сверблять* ‘те саме, що аж руки горять’ (Чаб. 2001) тощо;

б) взаємозамінні компоненти АФО належать до одного тематичного ряду: *до березових віників* ‘дуже довго’; *до білих віників* ‘дуже довго’; словникові статті з ФО *до десятих віників, до п’ятих віників, до синіх віників, до третіх віників, до Фенькиних віників, до червоних віників* містять відсилку ‘те саме, що до білих віників’ (УУ 2005). Фразеологізми подано за стрижневим словом *віник*, але звернімо увагу на систему посилань: укладачі відокремили ФО *до березових віників*, хоча дефініція всіх виразів є абсолютно ідентичною. На нашу думку, згідно з лексикографічною тенденцією до найбільшої компактності в опрацюванні фразеологічного матеріалу компоненти, пов’язані тематично, слід було подати в одній словниковій статті, об’єднавши кольоративи (*білий, синій, червоний*) та назви чисел (*десятий, п’ятий, третій*), а посилання зробити на перший вислів;

в) взаємозамінні компоненти АФО перебувають у метонімічних відношеннях: *тягнути (тягти) бика за роги (за хвіст, за язика)* 1. 'Дуже повільно працювати, щось робити'; 2. 'Дуже повільно йти' (УУ 2005); *нажміть своїм горбом* 'здобути майно, достаток чесною працею'; *нажміть своїми пучками та нажміть своїми руками* 'те саме, що *нажміть своїм горбом*' (Чаб. 2001);

г) компоненти ФО асоціюються за суміжністю: *сухий (худий) як шкірка* 'дуже худий' (ЮІ 1993); *знати (нести) пургу, жрм.* 'говорити, писати нісенітницю, щось абсурдне' (Ужч. 2009); *забіти воўка* 'упасти, спіткнувшись'; *зловіти воўка* 'спітнутися і впасти'; *влупіти воўка* (Арк. 2003).

Лексична заміна може бути не лише якісною (попередні типи варіювання), але й кількісною. Такі процеси пов'язані з «редукцією або нарощенням образу, який лежить в основі фразем» [7, с. 111]. У словниках такі варіанти найчастіше представлені фразеоформами з факультативними компонентами, уміщеними в квадратних дужках: *Василь бабі [рідна] тітка (тьотка), жарт.* або *ірон.* 'дуже далека рідня' (УУ 2005); *галюнцики бігають [перед очима] у кого, жрм.* 'галюцинації, запаморочення' (Ужч. 2009); або окремою ФО: *бути в колодках* 'підрости (переважно про птахів)'; *в колодках* (Арк. 2003); *жахається як заєць* 'про дуже боягузливу людину'; *жахається як заєць міні* 'про дуже боягузливу людину' (ЮІ 1993).

Аналіз словників дає можливість твердити, що варіативність ФО, особливо діалектних, є складним багаторівневим мовним явищем, яке вимагає ґрунтовного наукового вивчення. Воно зумовлене специфікою живого народного мовлення, а особливо тим, що «переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні, викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду» [4, с. 5]. Тому відносна постійність компонентного складу та структури ФО виявляється як «діалектична єдність контрастивного (інваріантного) й змінного (варіантного)» [7, с. 22].

Отже, практично кожна ФО може зазнавати тих чи інших модифікацій на різних мовних рівнях. Такі зміни викликають жваві дискусії в наукових колах. Своєрідним каменем спотикання є питання функціонально-стилістичного призначення варіантів ФО та окреслення граничної межі, за якою модифікований вираз здобуває статус самостійної мовної одиниці. Така ситуація призводить до негативних наслідків у лексикографії, оскільки укладачі словників мають самостійно визначати варіанти АФО та розробляти систему їх опрацювання. Відтак, постає перспектива подальших розробок, націлених на удосконалення методики укладання диференційних фразеологічних словників, яка б ґрунтувалася на високоякісній теоретичній базі сучасної лінгвістичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1983. – 137 с.
2. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін ; Луцьк, 2003. – С. 76–133.
3. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.
4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 288 с.
5. Молотков А. И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке / А. И. Молотков // Нормы современного русского литературного словоупотребления. – М.–Л. : Наука, 1966. – С. 92 – 110.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2005. – 335 с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
8. Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с.
9. Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – XIX в. / А. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.
10. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
11. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.
12. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Marina Serebriak

Variants of spoken phraseological units and their lexicographic processing

The article describes the polemic question of modern linguistics about division of idioms and their variants. The regional dictionaries were analysed in order to expose author's approaches to processing variants on different levels of the language.

Key words: regional phraseological unit, variant of phraseological

Сергей Гогильчин

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТИВАЦИИ РАЗЛИЧНЫХ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМИОТИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА ЦЕЛОСТНОГО ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ СОМАТИЧЕСКОГО КОДА

У роботі проаналізовано різні функціонально-семіотичні прояви людини цілісної з точки зору їх взаємозв'язку та соціальної значущості на матеріалі фразеологічних одиниць соматичного коду.

Ключові слова: соматичний код, метафоризація, оцінка, конотація, емотивний компонент.

Современная научная парадигма в языкознании характеризуется ярко выраженным антропоцентризмом. Отсюда, неслучаен и повышенный интерес исследователей к человеческому фактору в языке, в том числе, к одному из наиболее ярких его проявлений – сфере телесности. Не будет преувеличением сказать, что соматизмы присутствуют в лексическом фонде любого языка, образуя разветвленную систему переносных значений и способствуя формированию фразеологизмов на своей основе. Способность соматизмов, как, языковых так и графических, выступать в качестве символов, семиотических формул, позволяет их использовать в качестве элементов геральдики и агитационных (рекламных) материалов.

Актуальность данного исследования обусловлена его связью с когнитивной лингвистикой, имеющей своей целью изучение способов освоения действительности человечеством в целом и лингвокультурными сообществами в частности. Изучению данной проблемы посвящена деятельность таких отечественных и зарубежных ученых, как: Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. Вежицкая, В. И. Постовалова, В. Н. Телия, Е. А. Селиванова, Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, В. И. Карасик, Р. Джекендофф, Дж. Лакофф, Р. Лэнекер и др.

Описание человека внешнего было предпринято Т. В. Валюкевич. Целью данной работы является исследование объективации человека внешнего и внутреннего при помощи фразеологизмов соматического кода. Достижение поставленной цели требует выполнения следующих задач: классификация всех английских фразеологизмов соматического кода по категориям, соответствующим всем функционально-семиотическим проявлениям человека; выделение в отдельные разряды фразеологизмы, объективирующие человека внешнего и внутреннего; анализ полученных результатов по классификации «функционально-семиотические проявления». Материалом исследования послужили 979 фразеологизмов (идиомы и фразеологические единства), отобранные методом сплошной выборки из Большого англо-русского фразеологического словаря Кунина А. В., и словаря Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006 © HarperCollins.

Антропоморфизм является основанием, порождающим условия для символизации функций различных частей тела. В процессе производства идиом соматического кода большую роль играет образная составляющая. Это позволяет выявить особенности национально-культурной специфики концептуализации и категоризации окружающего мира с учетом экспрессивно-оценочных коннотаций. Оценочная составляющая является неотъемлемым элементом любого фразеологического сращения и единства. Образная составляющая часто является своеобразной «платформой» для реализации оценочной. По мнению Т. А. Графовой, «любое высказывание, содержащее слово с эмотивным компонентом коннотации, сообщает не столько о предметах, явлениях и событиях объективной действительности, сколько об отношении субъекта речи к обозначаемому, и нацелено на эмотивное воздействие на адресата» [3, с. 6].

В последние годы в языкознании упрочился взгляд на коннотацию как важный прагматический компонент семантики слова, тесно связанный с участниками коммуникации и со всей ситуацией общения в целом (И. В. Арнольд, К. А. Долинин, Л. А. Каселева, В. Н. Телия, В. И. Шаховский, Д. И. Шмелев и др.). В работе принимается концепция В. Н. Телия, согласно которой коннотация

представляет собой сложный компонент семантики слова, в состав которого в разных комбинациях могут входить мотив, или основание оценки (ассоциативно-образное, звуко-символическое, или словообразовательное), эмотивный компонент и стилистическая маркированность в широком смысле.

Каждая этнокультура имеет свою специфическую картину мира. Языковая картина мира реализуется в виде системы кодов культуры. «При переносе в языке характеристик из одного кода в другой возникает метафора или метонимия» [5, с. 136]. Особенностью детского освоения действительности является способность к метафоризации при отсутствии активного языкового опыта. Первые метафоры дети начинают изречать, общаясь на уровне лексем (как правило, это метафоры, в основе которых лежат соматический, растительный или зооморфный коды). Это свидетельствует о том, что способность к метафоризации и отождествлению заложена в человеческом сознании изначально.

О. Н. Лагута высказывает предположение о том, что «априорная способность человека к ассоциациям и аналогиям (даже дети с «феноменом Маугли» не лишены этой способности) позволяет предположить, что организация ассоциативной деятельности человека реализуется по строго определенным, ограниченным в своем числе моделям» [4, с. 96]. Способность к сравнению и выделению значимых признаков проявляется у человека еще в самом раннем возрасте, до того как он начинает говорить. В возрасте от года до полутора малыш накапливает языковой опыт только пассивно – слушая разговоры старших. Но уже в этом возрасте он способен к метафоризации-кодированию, являющейся следствием естественной, а не лингвистической категоризации. Данная категоризация имеет место во всех языках, будучи не привязанной к национальной картине мира и языку. Причиной подобной семантической деривации, в данном случае метафоризации, является ограниченность языковых средств. Именно данный тип метафорической номинации был назван Аристотелем как "перенос названия" [6, с. 193].

Исходя из вышеизложенного, можно предположить, что идентифицирующая метафора является наиболее древней. Как видно из семантики компонентов данных названий, в номинации были использованы названия уже известных растений. Метафорическое значение возникает тогда, когда сопоставляемые денотаты либо обладают одной или несколькими инвариантными чертами, либо вызывают тождественные эмоции. Таким образом, метафоризация как основной способ создания вторичного означивания изначально является явлением *надкультурным*. Метафоры, основанные на экспрессивно-оценочных коннотациях (оценочная и оценочно-экспрессивная метафоры) являются продуктом национальных картин мира, и вследствие этого – наиболее поздним, культурно- и лингвистически-обусловленным. Метафорическое, по своей сути, выражение *edge-cutting / cutting edge (относящийся к сверхсовременным технологиям и технике)*, со временем, подверглось лексическому варьированию, и получило новый компонент *bleeding* (вместо *cutting – режущий*). Таким образом, *bleeding – кровоточащий*, заменило относительно старый – *cutting*. Замена была произведена в связи с тем, что метафора *cutting* стала *банальной метафорой – stale metaphor* (Дж. Лакофф).

Идиомы соматического кода являются разнотипными как по своему происхождению, так и по своей структуре, объективируя различные функционально-семиотические проявления человека *целостного*. Так, из 979 фразеологических единиц соматического кода, 17 единиц (1,7%) образованы при помощи метонимизации: *old hand* – опытный работник, *all legs* – молодость, *all hands* – экипаж, команда (корабля). Остальные ФЕ (98,3%) – результат метафоризации. Человек целостный параметризуется как человек *внутренний* и *внешний*. Человек внешний представлен шестью функционально-семиотическими проявлениями: *физическая активность, физическое состояние, антроповитальные признаки, отражающие возрастные характеристики (авт.), внешний вид, вестимальные признаки (элементы одежды), биовитальные признаки (чувство голода, ожорство, опьянение и т. д.)* [1, с. 63].

Физич. акт-ть	Физич. сост.	Вестимальн.	Внеш. вид	Биовиталь.	Антроповит.	Всего
43 – 30%	50–34%	8 – 6%	19– 13%	13 – 9%	11 – 8%	144
<i>Физическая активность</i>		<i>sweat blood</i> – трудиться до седьмого пота, <i>tear the guts out</i> – выжать все соки из кого-либо;				
<i>Физическое состояние</i>		<i>one's eyes draw straws</i> – его (её и т. д.) глаза слипаются, <i>get the weight off one's feet</i> – сесть и отдохнуть;				
<i>Антроповитальные признаки</i>		<i>Wet behind the ears</i> – незрелый, неоперившийся, <i>gray hairs</i> – старый; зрелый, опытный;				
<i>Внешний вид</i>		<i>her face is her fortune</i> – всё её богатство в красоте;				

<i>Вестимьяльные признаки</i>	<i>new look</i> – резкое изменение моды;
<i>Биовитальные признаки</i>	<i>full as a boot</i> – пьян в стельку;

Как видно из таблицы, физические параметры человека (*физическая активность и состояние*) являются самыми важными в характеристике человека внешнего – всего 64%, в которые входят ФЕ, обозначающие такие характеристики физического состояния, как *здоровье, болезнь-усталость и восстановление нормального физического состояния*. Например: *hale and hearty, bright-eyed and bushy-tailed, be off one's legs, in the arms of Morpheus*.

Человек внутренний представлен семью функционально-семиотическими проявлениями: *межличностные отношения и поведение (как манифестация его внутреннего мира), признаки характера, эмоциональное состояние, интеллектуальная активность, интеллектуальные способности, моральная оценка*. К самым важным проявлениям человека внутреннего относятся социальные и личностные параметры объективации: 1) *межличностные отношения*, 2) *поведение*, 3) *признаки характера и 4) эмоциональное состояние, 5) моральная оценка*. Приведем данные в таблице:

Типы проявления	Межличност. отношения	Поведение	Признаки характера	Эмоциональное состоян	Мораль оценка	Всего
Агрессивные	129 – 46%	73 – 27%	29 – 11%	44 – 16%		275 – 40%
Положительные	69 – 42%	16 – 10%	56 – 35%	21 – 13%	2	162 – 23%
Личностно важ.	96 – 47%	65 – 30%	40 – 19%	14 – 6%		215 – 31%
Негативные				44 – 76%	14 – 4%	58 – 8 %
Всего	294 – 41%	154 – 22%	125 – 18%	123 – 7%	16 – 2%	712

Анализ типов проявления проводился по горизонтали; к ним же относится и *процентное соотношение* в каждой ячейке. Параметры объективации (межличностные отношения, поведение и т. д.) содержат данные по вертикали, но процентное соотношение дано только в последней строке.

Такой важный параметр объективации человека как *межличностные отношения* представлен 294 фразеологическими единицами – 42%; *поведение* – 154 ФЕ (22%); *признаки характера* – 125 ФЕ (18%); *эмоциональное состояние* – 123 ФЕ (18%); *моральная оценка* – 16 ФЕ (2%). Из всех функционально-семиотических проявлений (в дальнейшем ФСП) человека внутреннего, *проявление агрессии* составляет 275 ФЕ (40%) от всех типов проявлений. *Положительные отношения* (дружба, взаимопомощь и т.д.) представлены 162 ФЕ (23%). *Личностно важные отношения* представлены 215 ФЕ (31%). К ним принадлежат идиомы, которые нельзя отнести ни к агрессии, ни к добрым взаимоотношениям. Это то, что имеет значение как для индивида, так и для общества: *самооборона* – *up in arms* (готовый к бою, ополчившийся), *наказание* – *get it in the neck*, *главенство* – *a firm hand* (твёрдая рука, твёрдое руководство), *деторождение* – *by the left hand* (рождённый в морганатическом браке). И, собственно, негативные проявления пришлось выделить в ФСП *Эмоциональное состояние*, так как в процессе исследования была обнаружена большая группа ФЕ эмоционального состояния, затрагивающая только индивида: *апатичность* – *heavy in hand* (вялый, медлительный), *стыд* – *save face*, *стресс* – *to hit a nerve* и др. ФСП *моральная оценка* представлена 16 ФЕ (2%). Пять вышеуказанных параметров, характеризующих и отражающих духовную сферу, насчитывают 712 ФЕ, что составляет 73% от всего количества соматизмов. При анализе процентного соотношения ФСП по типу проявления «агрессивные» и «негативные», был обнаружен высокий процент *агрессивных* и *негативных* проявлений (общественные и личностные) – всего 40% и 8%. Проявление агрессии в *межличностных отношениях* и *поведении* (по вертикали) составляет 129 ФЕ – 46% и 73 ФЕ – 27%, что составляет 45% от всех (448 ФЕ) типов проявлений в ФСП *Межличностные отношения и поведение*.

Положительных проявлений в ФСП *Межличностные отношения и поведение* насчитывается 85 ФЕ (19%). Таким образом, в двух наиболее социально значимых ФСП, проявление агрессии превышает положительные проявления на 26%. Такое обстоятельство можно частично объяснить выводами, сделанными Л. О. Бутаковой, Е. С. Деминой о том, что «основная функция коллективного сознания и специфика ее языкового закрепления – «найти и обозначить негативное» [2, с. 91]. Психологически подобный феномен может быть объяснен общими свойствами человеческой психики и мировосприятия: негативное воспринимается как отсутствие позитивного при том условии, что наличие позитивного – норма. В силу этого, негативные проявления воспринимаются как отклонения от нормы и являются наибольшим раздражителем, что проявляется в создании наиболее экспрессивных ФЕ с ярко выраженной отрицательной коннотацией. Оставшиеся два ФСП *Интеллектуальная активность, Интеллектуальные способности* представлены соответственно 162 ФЕ и 26 ФЕ.

В ФСП *Интеллектуальная активность* 50 ФЕ содержат такой соматический элемент как *eye* – *глаз*; 7 ФЕ – содержат соматический признак как *look* – *взгляд* (5 ФЕ) и *смотреть* (2 ФЕ); 28 ФЕ с соматическим

элементом *ear* – ухо; соматический элемент *head* – голова представлен 9 ФЕ; соматический элемент *mouth – lips – tongue* – рот – губы – язык представлен 8 ФЕ (*from mouth to mouth, from the horse's mouth, word of mouth, escape smb.'s lips, refuse to open one's lips, seal smb.'s lips, get one's tongue around smth., on the tip of one's tongue*).

Оба ФСП имеют следующий табличный вид:

Элементы внешности	Интеллектуальная активность	Интеллектуальные способности
<i>eye</i>	50	3
<i>look</i>	7	0
<i>ear</i>	28	0
<i>head</i>	9	5
<i>mouth</i>	3	2
<i>lip</i>	3	2
<i>tongue</i>	2	2
<i>hand</i>	9	4
ВСЕГО	162	25

Приведем некоторые примеры: ФСП Интеллектуальная активность – *four eyes see more* – ум хорошо, а два лучше; *get one's eye in*– быстро ориентироваться; *look before and after* - глубоко обдумывать; *Keep your ear to the ground* – быть всегда осведомленным о чем-л. ФСП интеллектуальные способности – *Fat head* – глупый человек; *A still tongue keeps a wise head* – умный человек держит язык за зубами; *to have rocks in one's head* – вести себя неумно.

Как видно из приведенной таблицы, в ФСП *интеллектуальная активность*, на соматические элементы *глаза и уши* приходится 85 ФЕ из 162 – более 50%, что вполне естественно, учитывая функции данных органов. Функцию познания окружающего мира человек всегда связывал с главными органами восприятия информации: глазами и ушами. Остальные органы представлены крайне мало, но при этом имеют большую степень метафоризации и более яркую коннотацию, так как степень выводимости смысла из элементов ФЕ более затруднена ввиду отсутствия привычных соматизмов: *have smth. at one's fingers' ends, to get one's sea legs, shoot oneself in the foot* и т.д.

Третий тип параметризации включает в себя остальные функционально-семиотическими проявления, в большей или меньшей степени связанные с предыдущими двумя типами (внешним и внутренним): *работа, успешность, оценка, социально-классовые признаки, темпоральные проявления*.

Работа	Успешность	Оценка	Соцпризн. клас	Темпор. прояв.	Всего
71–58%	20–16%	14–11%	10–8%	8–7%	123

Данные ФСП не являются критически важными для описания человека целостного, но будучи отнесенными к одной из двух предыдущих ипостасей человека, могут существенно дополнить вышеуказанные ФСП. Из всех вышеуказанных ФСП *Работа*, и связанная с ней *Успешность/неуспешность* составляют 74% ФЕ всего третьего типа.

Суммируя все данные исследования, можно заключить, что ФЕ, относящиеся к таким ФСП как *Межличностные отношения, Поведение, Моральная оценка, Работа и Успешность* составляют 77,5% от всех ФЕ, что подтверждает приоритет социальных проявлений человека в глазах представителей английской лингвокультуры. Высокая эмотивность идиом соматического кода часто обязана наличию в них компонентов, не соответствующих приписываемым им функциям (*blood from a turnip*), либо гротескному описанию привычных компонентов и их функций. Это исследование является частью исследования, нацеленного на изучение человека целостного в английской лингвокультуре на фразеологическом и дискурсивном уровнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов С. Ф. Введение в аксиологию // Учебное пособие для изучающих философию / С. Ф. Анисимов– М., 2001– С. 67.
2. Бутакова Л. О. Когнитивное моделирование: проблемы теории и практики (реконструкция концепта *скупость / щедрость* на материале русских поговорок) / Л. О. Бутакова, Е. С. Демина // Серия «Концептуальные исследования» – Омский государственный университет, – С. 91.
3. Графова Т. А. Роль эмотивной коннотации в семантике слова / Т. А. Графова : автореферат диссертации на соискание ученой степени к.ф.н. / Т. А. Графова. – М., 1987. – С. 6.

4. Лагута О. Н. Метафорическое «мировидение» русскоговорящих (ассоциативно-когнитивный подход) / О. Н. Лагута // Серия «Концептуальные исследования». – № 2. – Кемерово, 2003. – С. 96.

5. Пименова М. В. Метафоры в описании внутреннего мира человека / М.В. Пименова // VIII Международная конференция Когнитивное моделирование в лингвистике. – Труды Т. 2 – Москва – Варна, 2005 – С. 136.

6. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М. : Наука, 1988. – С. 173–203.

Sergey Gogilchin

«Peculiarities of description of different functional-semiotic manifestations of the integral human being by phraseological units of somatic origin».

In this article different functional-semiotic manifestations of the «integral human being» were analysed from the point of view of their interrelation and social importance.

Key words: somatic code, metaphorisation, evaluation, connotation, emotive component.

Ірина Глуховцева

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ-СИНОНІМІВ

У статті проаналізовано фразеологічні одиниці зі значенням ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’, визначено їхні структурно-семантичні та мотиваційні моделі, набір образних конкретизаторів і визначників.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, синонімічний ряд, структурно-семантична модель, мотиваційна модель, образний конкретизатор, образний визначник.

Засади аналізу фразеологічних одиниць при всій їхній різноманітності все ж пов’язані зі встановленням системних відношень між фразами. За підрахунками дослідника російської фразеології В. Жукова, близько 75% фразеологізмів охоплені явищем синонімії. Загально визнано, що фразеологічні синоніми – це близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням фразеологічні одиниці, які відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю (Коломієць, Регушевський, с. 4). Фразеологічна синонімія виникає внаслідок необхідності виділити ту чи іншу рису предмета, особи [11, с. 80], що призводить до утворення синонімічних фразеологічних рядів, які можуть мати різну кількість репрезентантів. Особливістю спільного чи близького значення фразеологізмів є те, що в основі значення кожної одиниці лежать різні образи, покладені в основу внутрішньої форми фразеологізму. Усе це спонукає вчених до типологічного висвітлення фразеологічних сходжень і розходжень, зокрема до аналізу фразеосемантичних мікроструктур на основі моделей.

Наразі науковці виділяють структурні, структурно-семантичні та мотиваційні (семантичні) моделі фразеологізмів [1, с. 60–70]. Структурна модель (СМ) – це тип синтаксичної конструкції, за якою утворюється кілька стійких сполучень. Вона схематично відображає відносну стабільність форми й семантики фразеологізму [7, с. 51]. Особливості структурно-семантичної моделі (ССМ) фразем, за словами О. Плетньової, «тісно пов’язані з характерними складниками національної мовної картини світу. ССМ відображають на глибинному семантичному рівні стереотипні, значною мірою еталонні уявлення про українську людину в усій сукупності її ознак. Це виявляється, головним чином, у тому, що в основі образів фразеологічної одиниці лежать вербальні константи української національної народної культури, національні символи та етнокультурні реалії» [9, с. 17]. Мотиваційні моделі об’єднують різноструктурні ФО при подібній мотивації їхньої семантики та близькій образності (Ужченко, Ужченко, с. 127). Структурно-семантичне та мотиваційне моделювання українських фразеологічних одиниць успішно здійснили А. Івченко [4], М. Олійник [8], Н. Коваленко [5], В. Ужченко [10], Д. Ужченко [12], Р. Міняйло [6], Т. Грица [3], О. Плетньова [9] та інші вчені.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати структурно-семантичні та мотиваційні моделі фразеологізмів, уживаних в українських східнослов’янських говірках зі значенням ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’.

Передусім зазначимо, що особливістю фразеологічного складу будь-якого ареалу є те, що до окремого синонімічного ряду належать і загальновідомі вирази, й ареально обмежені у вжитку. Так, скажімо, значення 'молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний' наповнюють вирази, засвідчені в сучасних нормативних словниках: *[ще] [материне] молоко на губах* (рідко *коло губів, під вусами*) *не обсохло (не висохло)* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (ФС I, с. 503); *молоко на губах* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський, с. 71); *губа в молоці* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *з молоком на губах* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *мало ще пасок з'їв* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *молодий [та] зелений (молода [та] зелена, молоде [та] зелене* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *горобеня жовтодзьобе* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *курча жовтороте (пухнасте)* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (Коломієць, Регушевський с. 71); *мало каші з'їв* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (ФС I, с. 503); *мало квасу випив* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.' (ФС I, с. 503); *яйця курей вчать* 'про молодого, що повчає старших'; *ще зелений* 'який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.'; *молодий та зелений* 'який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.' (ФС I, с. 502); *молодий та ранній* 'який не набув життєвого досвіду, але втручається у справи дорослих' (ФС I, с. 502); а також виявлені в українських східнослов'янських говірках: *в носі ще не кругло* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.'; *у носі не по циркулю* 'про молодого, що повчає старших' (ФС I, с.134; Ужченко, Ужченко, с. 128). Отже, семема 'молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний' включає три семи 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.', 'який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.' і 'про молодого, що повчає старших'. Найбільш репрезентованими є перша й друга семи.

Усі фраземи, що наповнюють аналізовану семему, побудовані за однією з шістьох мотиваційних моделей (ММ): 1) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв страв, які найчастіше споживають діти (*молоко, каша*); 2) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв напоїв (*квас*); 3) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв, що символізують певний проміжок часу, зокрема рік (*паска*); 4) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв, пов'язаних з рослинним світом (*зелень, зелений*); 5) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв птахів чи пташенят (*курка, горобеня, курча*); 6) представлення віку й недосвідченості людини шляхом використання образного змісту назв частин тіла людини, зокрема носа.

Названі ММ можуть реалізуватися в таких ССМ: «*[ще] + молоко + не обсохло (не висохло) = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*[ще] [материне] молоко на губах не обсохло (не висохло)*);

«*[ще] + назва страви + з'їсти = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*мало ще пасок з'їв, мало каші з'їв*);

«*[ще] + назва напою + випити = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*мало квасу випив, мало молока випив*);

«*[з] молоко + назва частини обличчя = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*молоко на губах, з молоком на губах*);

«*назва частини обличчя + молоко = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*губа в молоці*);

«*молодий + прикметник, що доповнює й уточнює це значення = який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.*» (*молодий та зелений, молодий та ранній*);

«*назва пташати + означення з компонентом жовтий = який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.*» (*горобеня жовтодзьобе, курча жовтороте*);

«*яйце + назва птаха + вчити = про молодого, що повчає старших*» (*яйця курей вчать*);

«*ніс + слова, що вказують на невеликий розмір, незаокругленість = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.*» (*в носі ще не кругло, у носі не по циркулю*);

«*[ще] ніс + біліти = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений*» (*ще під носом біліє, ще під носом біло*).

Отже, образними конкретизаторами змісту аналізованих фразеологізмів є лексеми *молоко, білий (біліти, біло), паска, каша, квас, горобеня, курча, зелений, яйце, круглий, циркуль*, образними визначниками – *губи, вуса, жовтий, курка, ніс*.

Лексема *молоко* утворює в українських східнослов'янських говірках ціле фразеосемантичне поле і найчастіше символізує досвід поколінь: *вбирати (увіссати, всисати) з молоком матері* 'засвоювати з дитинства, від народження' (ФС I, с. 154); дитинство, юність: *з молоком на губах* 'хто-небудь дуже молодий' (ФС I, с. 154); недосвідченість: *ще материне молоко на губах не обсохло (не висохло)* 'хто-небудь дуже недосвідчений' (ФС I, с. 154); достаток: *плисти (литися) молоком і медом* 'бути багатим', *тільки пташиного молока не вистачає* 'бути багатим, мати все', як з *козла молока, як з цапа молока* 'немає зовсім' (ФС II, с. 938); здоров'я: як *молоко та кров, кров з молоком* 'здоровий, з рум'янцем на щоках' (ФС I, с. 503); усе найкраще, усе найцінніше: *збирати вершки на молоці* 'брати собі все найкраще' (ФС I, с. 323); усе дуже бажане: *пташине молоко* 'що-небудь дуже бажане', 'щось неможливе'; багатство: *лиш пташиного молока не вистачає (бракує, нема)* 'про багату людину'. Друге й третє з названих значень заклали підґрунтя виразів: [*ще*] [*материне*] *молоко на губах* (рідко *коло губів, під вусами*) *не обсохло (не висохло), молоко на губах, губа в молоці, з молоком на губах*.

Образний конкретизатор *квас* (кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом, також із меду, фруктів або з овочів) зазвичай символізує незгоду, незадоволення (Жайворонок, с. 279), а отже, і невелику кількість, яка не може вдовольнити людину. Цей зміст доповнено у фраземі *мало квасу випив* образними визначальниками *мало, випити*.

Каша (зменшено-пестливі – кашка, кашечка) – страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці. Борщ і каша – традиційні страви українців, тому кажуть: «Без каші обід сирота», «Наша каша, а ваш борщ», «Каша – то мати наша» та ін. У фразеологізмах лексема *каша* може символізувати складну, клопітну, часом неприємну справу (*заварити кашу*); сварку, бійку або цілковите безладдя; подерте взуття, дірявий одяг (*каші просить*); недосвідчену, не досить обізнану людину (*мало каші з'їв*); малолітню дитину (*на припічку кашу їсти*) (Жайворонок, с. 278).

Слово *зелений* також може мати кілька символічних значень. Найчастіше зелений колір в українському народному світосприйманні набув символіки надії (*зелена рута, зелений луг, зелена діброва, зелена трава-мурава, зелен сад-виноград, зеленє жито*), бо здавна пов'язується з весною і зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас лексема *зелений* символізує молодість («Ой піду я, молоденька, зеленою долиною», «Ой ти, козаче, зелений барвінку!») (Жайворонок, с. 242), що й виявлено у виразах *ще зелений, молодий та зелений*.

Лексеми *горобня, курча* символізують недорослість, недосвідченість; у фраземах це значення доповнюють означеннями, які мають компонент *жовтий*, що також асоціюється з малям, недорослістю.

Відомо, що для фразеологізмів з однаковим або різним значенням можуть бути характерними внутрішньомовні зв'язки. Зокрема, лексема *білий* (*білити, біло*) в аналізованих фразеологічних одиницях перебуває в семантичному зв'язку зі словом *молоко*, оскільки колір реалії – *молока* – білий. Тому в складі фразеологізму слова *білити, біло* асоціюються зі словом *молоко*, тим більше, що вони функціонують у тому ж лексичному оточенні, що й лексема *молоко* (маємо на увазі лексеми *ніс, губи*). Це сприяє тому, що слово набуває нового символічного значення. Так, якщо зазвичай лексема *білий* символізує чистоту, красу, зокрема й моральну чистоту і святість (Жайворонок, с. 38), то в аналізованих висловах це символ недосвідченості, молодості.

Паска – солодкий здобний високий хліб циліндричної форми, що, за православним звичаєм, випікається до Великодня, символізує вічність людського життя (Жайворонок, с. 435), а значить і вік людини, бо за рік можна їсти паску тільки на Великдень. Отже, у вислові *мало ще пасок з'їв* підкреслено молодість об'єкта розмови, малий вік його.

Фразеологізми з компонентом *яйце* мають не зовсім прозору внутрішню форму. Лексема *яйце* зазвичай символізує воскресіння, відродження життя, це символ сонця, синонім джерела життя у Всесвіті (Жайворонок, с. 661). В аналізованих фразеологізмах це слово символізує нове покоління, молодість, зіставлення змісту лексем *яйце* та *курка* в межах одного вислову стає основою для розуміння похідності першого предмета. Це слово-образ, що символізує дітей, а значить і недосвідченість, молодість.

Широку символіку мають слова *коло, круг, круглий*. Коло – символ Бога та вічності, бо в колі немає ні початку, ні кінця (Жайворонок, с. 300), символ, єдності, цілісності, безкінечності, завершеності [2, с. 236]. Усе, що має круглу форму, асоціюється з довершеністю, досконалістю, і навпаки, усе, що не має цієї форми, недосконале, незакінчене. Так, у фразеологізмі *в носі ще не кругло* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений' (ФС I, с. 503) незаокругленість форми носа символізує молодість, недосвідченість.

При утворенні фразеологізмів нерідко символіка одного слова поширюється на суміжні номінативні одиниці, яким до лексеми *коло* вважаємо компонент фраземи *циркуль* ('інструмент, що складається з двох ніжок, з'єднаних на одному кінці шарніром для розхилання їх на потрібну

відстань; застосовується для викреслювання кіл і вимірювання довжини ліній (ВТССУМ, с. 1585)¹). Отже, символічне значення лексеми *коло* представлене у виразі *у носі не по циркулю* словом *циркуль*.

Таким чином, виділити найбільш продуктивні мотиваційні моделі та ССМ для фразеологізмів зі значенням 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений' складно. Однак здатність окремих фразем до заміни образного конкретизатора (напр., фразеологізм [*це*] [*материне*] *молоко на губах не обсохло* 'хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений' може функціонувати у вигляді *у тебе мед на губах не висох* (ЮР; Пер. 1999, № 7, липень, с. 5)) дозволяє виділити зони більшого варіювання у складі фраземи. Ними є назви страв, здатні замінюватися іншими найменуваннями тієї ж тематичної групи.

Привертає увагу й те, що образний конкретизатор *яйце* у вислові *яйця курей не вчать* в антиприслів'ях може або замінюватися іншим словом (*кожний стовп повчає дерева, як треба жити* (ВЧ; Пер. 1998, №4, квітень, с. 6)¹), або згадуватися прямо й опосередковано (*яйце вчить курку, як бути крутою* (ФБ; Пер. 1995, №18, с. 1)), чи зберігати свій первісний символічний зміст (*яйця відповідальність за батьків не несуть* (МТ; Пер. 2005, №3, березень, с. 6); *яйця курей не вчать, тому й кури такі дурні* (АТ; Пер. 1998, №7, липень, с. 11); *яйця курицю дисциплінують*). Це свідчить про широке використання образу-символу *яйце* та значну його продуктивність, бо цей образ стає базою, ґрунтом для нових сталих зворотів, широко вживаний у неофразеології.

Центральними в аналізованому синонімічному ряді є такі образні конкретизатори (ОК) змісту фразеологізмів *молоко, каша, квас, горобеня, курча, зелений, яйце, паска, круглий*. Похідними від них, засновані на асоціативних зв'язках є ОК *біліти, циркуль*. Образними визначниками аналізованих фразем є слова *губи, вуса, жовтий, курка, ніс*, що називають суміжні поняття. Загальна конотація аналізованих ФО зневажлива, тому в словниках аналізовані фразеологізми нерідко подані з позначкою *зневаж*.

Аналізований символічний ряд може розширюватися за рахунок ФО, побудованих на нових образах. Цьому сприяє актуалізація певної ознаки, потреба висловити думку з більшою експресією. Ступінь активності загальновідомих фразеологізмів цього синонімічного ряду та ареальних, якими є вирази *в носі не кругло, в носі не по циркулю*, в українських східнословобожанських говірках можна схарактеризувати як однаковий. Залежно від ситуації мовець може вживати той чи інший вислів. Більшу конотацію мають ареальні ФО, загальновідомі фраземи у вустах пересічних мовців нібито втратили свіжість, яскравість образів. Тому більшу експресію мають ареально поширені ФО. У перспективі плануємо дослідити структурно-семантичні моделі фразеологізмів зі значенням 'немолодий'.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батарчук О. В. Теоретичні аспекти моделювання української фразеології / О. В. Батарчук // Лінгвістика : зб. наук. пр. – № 2 (12). – 2007. – С. 67–74.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Грица Т. Г. Фразеологія Гуляйпільського району Запорізької області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Т. Г. Грица. – Х., 1996. – 19 с.
4. Івченко А. Українська народна фразеологія : ономазіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Харків : Фоліо, 1999. – 304 с.
5. Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Н. Д. Коваленко. – К., 2001. – 20 с.
6. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Р. В. Міняйло. – Донецьк, 2001. – 19 с.
7. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Выш. шк., 1989, 287 с.
8. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / М. Я. Олійник. – Л., 2002. – 20 с.
9. Плетньова О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Л. Плетньова. – Х., 2004. – 20 с.
10. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

¹ У дужках подаємо покликання на періодичне видання: „Перець”

11. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посідник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.
12. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Д. В. Ужченко. – Х., 2000. – 18 с.

ДЖЕРЕЛА

- ВТССУМ – Великий тлумачний ловник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1728.
- Жайворонок – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
- Коломієць, Регушевський – Коломієць М. П., Регушевський Е. С. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Е. С. Регушевський; за ред. В. О. Винника. – К. : Рад. шк., 1988. – 2000 с.
- Прислів'я – Прислів'я та приказки шістьма мовами : близько 2200 одиниць / [уклад. Г. Бігун]. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Тандем, 2003. – 320 с. – Бібліогр. : с. 315–316. – Укр., лат., нім., рос., англ., пол.
- Ужченко, Ужченко – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2000. – 198 с.
- ФС – Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. : – К. : Наук. думка, 1993. – 984с.

Irina Gluhovtseva

Structural-semantic modelling of synonymic phraseological units

The phraseological units with the meaning 'someone very young, minor, inexperienced etc.' are analysed in the article; their structural-semantic and motivation models, the resource of figurative concretizing means and determinants are defined.

Key words: phraseological units, synonymic group, structural-semantic model, motivation model, figurative concretization, figurative determinant.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Галина Гримашевич

НАЗВИ ЧОЛОВІЧОГО ПІДЖАКА В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано назви чоловічого піджака, зафіксовані в середньополіських говірках, визначено семантичну структуру лексем, мотиви їх номінації, особливості словотворення, етимологію, зазначено перспективи подальших наукових досліджень тематичної групи лексики одягу.

Ключові слова: тематична група лексики, назви одягу, середньополіські говірки, лексема, мотивація.

Упродовж останніх десятиріч в українській діалектології помітну увагу приділяють вивченню діалектної лексики, яка є важливим джерелом пізнання дійсності, свідченням матеріальної та духовної культури діалектоносіїв, їхнього світогляду, міждіалектних та міжмовних контактів населення. Але, як зазначає П. Гриценко, наявні сьогодні джерела інформації про українську діалектну лексику демонструють неповноту, лакунарність матеріалу, наявність різноманітних обмежень у його репрезентації [5, с. 19], що свідчить про актуальність кожного лексикологічного дослідження, яке ґрунтується на достовірному діалектному матеріалі, зафіксованому з уст діалектоносіїв. Уваги дослідника вимагають усі регіони українського діалектного континууму, але чи не найбільше її потребують архаїчні ареали Славії, до яких належить і Середнє Полісся як частина прабатьківщини слов'ян. Упродовж останніх десятиріч воно зазнало чимало змін, зумовлених переважно міграційними чинниками – переселенням людності із забруднених територій, які постраждали від аварії на ЧАЕС, а також загальним старінням населення. Незаперечно, що саме в мовленні представників старшого покоління збережено раритетні діалектні явища на різних мовних рівнях, але найбільше – на лексичному, оскільки втрата багатьох реалій призводить до зникнення з лексичної системи говірки значної кількості назв, переосмислення, звуження чи розширення їхньої семантики тощо.

Назви одягу та взуття як складова побутової лексики здавна привертала увагу етнографів (праці П. Чубинського, Ф. Вовка, Г. Маслової, О. Воропая, Т. Ніколаєвої, Г. Стельмашук, К. Матейко та ін.), мовознавців як із позиції діахронії (Г. Войтів, Г. Миронова), так і синхронії (дослідження Ф. Бабія, Л. Пономар, Н. Пашкової, Т. Щербини та ін.), хоча середньополіські говірки не стали об'єктом їхнього дослідження, що й зумовлює актуальність запропонованої розвідки та необхідність уведення до наукового обігу лексики одягу одного з архаїчних ареалів Славії.

Так, у працях П. Чубинського відзначено обрядову роль різних елементів одягу, зафіксовано повір'я та перекази, пов'язані з ним [16]. Ф. Вовк поділив народний одяг на жіночий і чоловічий; він вважав, що жіночий одяг зберіг у собі значно більше архаїчних елементів, які походять ще з тієї доби, коли цей одяг не відрізнявся від чоловічого [2]. У монографії Г. Маслової проаналізовано елементи одягу східних слов'ян, подано класифікацію одягу за призначенням і виділено три основні складові традиційного народного костюма [6]. О. Воропай виділив фактори, що впливали на формування народного побуту, зокрема одягу: 1) природне середовище; 2) культурна спадщина; 3) культурні зв'язки, взаємини; 4) мистецькі здібності народу, класифікував одяг за статтю користувача, виділяючи жіноче вбрання (головні убори, сорочка, одяг, який носять поверх сорочки, крайка, гуня, взуття) і чоловіче вбрання (шапка, сорочка, корсетка, штани, пояси, взуття); окремо розглянуто одяг, яким однаковою мірою могли користуватися жінки й чоловіки [4]. Об'єктом вивчення Т. Ніколаєвої є український народний одяг Середньої Наддніпрянщини, який авторка поділяє на натільний одяг (сорочки), поясний (штани і спідниці) і нагрудний одяг, верхній одяг (осінньо-весняний та зимовий), додаткові елементи традиційного одягу (пояси, головні убори, взуття, прикраси) [11]. Г. Стельмашук репрезентує цінний етнографічний матеріал про поліський народний костюм кінця XIX–початку XX

ст., класифікує компоненти поліського одягу за основним призначенням, значну увагу приділяє еволюції поліської сорочки, поясного жіночого одягу, верхньому одягу, особливо хутряному, поясам (їх часто використовували в різних обрядах), досліджує поліські жіночі головні убори кінця XIX–початку XX ст., які за традицією чітко розділялися за функціональним призначенням залежно від віку, сімейного та соціального стану тощо [14; 15]; К. Матейко поклала в основу організації словника сегментацію лексикографованого матеріалу, умістила етнографічні інтродукції-есе перед кожною словниковою частиною, застосувала поєднання дескриптивного та лексикографічного підходів до репрезентації понять, пов'язаних із народним одягом, зневиразнила протиставлення між монографією та словником як формами вербального представлення традиційної культури; зберегла навіть деякі композиційні особливості монографії, увівши до праці нетипові для словника розділи «Вступ» і «Висновки» [7].

Г. Войтів проаналізувала назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст., їхнє походження, семантику, зв'язки в межах тематичної групи [3]. Об'єктом вивчення Г. Миронової стали назви одягу в давньоруській мові [8; 9; 10]. У монографії Л. Пономар досліджено назви народного традиційного одягу Західного Полісся в ареальному аспекті; визначено, що народний костюм цієї території виділяється серед інших локальних типів костюмів України, зокрема на тлі середньополіського та східнополіського типів [13]. Ф. Бабієм проаналізовано назви на позначення одягу, взуття, головних уборів і ін. у говірках середнього басейну Горині, які автор поділяє на жіночі й чоловічі, розглядає також жіночі прикраси, відзначає неоднорідність досліджуваного ареалу на фонетичному, лексичному та граматичному рівнях тощо [1]. Н. Пашкова проаналізувала назви одягу в українських говорах Карпат, зосередивши увагу на структурно-семантичній, генетичній та ареальній характеристиці досліджуваних номенів [12]. Т. Щербина дослідила склад, семантичну структуру та географію назв одягу, взуття, головних уборів та прикрас у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя [17].

Мета нашої розвідки – проаналізувати назви чоловічого піджака, зафіксовані в середньополіських говірках, виявити специфіку функціонування цієї складової чоловічого костюма, визначити принципи мотивації та особливості словотворення досліджуваних лексем, їхню етимологію.

Як засвідчують опрацьовані етнографічні, етнологічні, історичні та мовознавчі джерела, піджак не входив до комплексу традиційного поліського костюма. Л. Пономар зазначає, що в західнополіських говірках у к. XIX – на поч. XX ст. під впливом нових різновидів одягу, що поширювалися з міста, з'явилися різні піджаки [13, с. 37]. На досліджуваній території піджак – короткий, переважно сукняний чоловічий одяг фабричного виробництва (як повсякденний, так і святковий) – стає досить поширеним у післявоєнний час, що призвело до появи низки лексем на позначення цієї складової чоловічого костюма. В усіх досліджуваних говірках ця реалія представлена лексемою *п'іджак* (фонет. вар. *пиджак*, *п'інджак*, *п'ін'джак*, *пенджак*, *пейджак*, *сп'інджак*, *пуджак*, *пинджак*, *п'інчак*, *п'ін'чак*, *п'ін'жак*, *п'ін'жак*) [точну локалізацію, семантику, фонетичні варіанти аналізованих назв див.: Гримашевич], яка є основою для найменування такого різновиду плечового одягу, та зрідка її суфіксальними дериватами *п'інжачок* (фонет. вар. *п'інжачок*, *п'іжачок*, *п'інчачок*), *п'інжачка*. Слово *піджак* відоме на всьому українському обширі, походить з англ. *red-jacket* 'куртка' (Фасмер, III, с. 259).

Паралельно з *п'іджак* на позначення цієї реалії зафіксовані назви *жакет*, *жакетка*, *мари'натка*, *мари'нак*, *л'ітник*, зрідка відзначені *куртас*, *ко'с'ак*, *с'ердак*, *лейбик*, *кап'тан*, *жу'пан*, *чи'мерка*, *т'вінчик*, *бруш'лак*, *бобр'ик*. В окремих говірках зафіксовано лексеми *ло'ут* та *абсар'дут* із семантикою 'легкий літній піджак', які вважаємо ендемізмами, оскільки вони не засвідчені в опрацьованих джерелах.

Лексема *жакет* (фонет. вар. *жак'ет*, *жекет*, *жикет*, *жик'ет*, *ж'ікет*, *жукет*) зафіксована на всій території із семантикою 'піджак із фабричної тканини', запозичена з французької мови (ЕСУМ, III, с. 185–186), можливо, через німецьку мову чи безпосередньо з французької, де є арабською за походженням (Фасмер, II, с. 34). Як зазначають інформатори, ця назва виникла пізніше, ніж *п'іджак*, здебільшого її використовують на позначення нового чи святкового чоловічого та жіночого піджака.

Лексема *мари'натка* (фонет. вар. *мар'інатка*, *мар'натка*, *мар'нетка*, *мари'нарка*, *мари'нерка*, *мар'н'рка*, *ма'нарка*) в досліджуваних говірках поширена для називання різних видів піджаків та деяких інших видів плечового одягу (Гримашевич, с. 119), відома в інших поліських говірках: *марин'атка* 'піджак' (Лисенко-2, с. 42), 'верхній чоловічий і жіночий одяг, схожий на свитку' (Лисенко-1, с. 122), 'верхній жіночий одяг у вигляді накидки' (Лисенко-1, с. 122), надгорин. *марина'р(т)ка* 'чоловічий піджак' [1, с. 104], 'жіночий піджак' [1, с. 88], зах.-поліс. *марина'рка*, *марин'єрка*, *марин'атка* 'чоловічий піджак', 'жіночий піджак' [13, с. 38]. Слово *маринатка* запозичене з пол. *marynarka*, *marynatka* 'жакет', що похідне з *marinara* 'бушлат з відлогою, матроська куртка' (ЕСУМ, III, с. 394) від *marynarz* 'матрос' (ЭСБМ, VI, с. 242).

Лексема *л'ітник* (фонет. вар. *л'іт'ник*, *л'ітн'ік*, *л'ід'ник*, *л'етни'к*, *л'етн'ік*, *л'етн'ік*) < *літній* у досліджуваних говірках має розширену семантичну структуру, відома переважно на позначення різних видів спідниць та піджаків (Гримашевич, с. 88); є відад'єктивним суфіксальним дериватом, утвореним за темпоральною ознакою.

Назва *куртас* є, очевидно, дериватом від *курта*, мотивована довжиною виробу; *коб'ак* < *косий*, мотивована, очевидно, зовнішнім виглядом виробу. Лексема *сердак* засвідчена спорадично, не має остаточно визнаної етимології, оскільки слово вважають тюркізмом чи запозиченням із французької мови, яке з української потрапило до чеської, словацької та російської мов (Machek, с. 443).

Розширену семантичну структуру (24 значення) в досліджуваних говірках має лексема *лєйб'ік* (фонет. вар. *л'єйб'ік*, *лєйбик*), яка відома на позначення різних видів плечового одягу, переважно піджака (Гримашевич, с. 85). Слово *лєйбик* і його деривати відомі в інших поліських говірках зі значенням 'верхній чоловічий і жіночий одяг із домашнього сукна' (Лисенко-1, с. 113), 'верхній одяг на ваті' (Лисенко-1, с. 38), 'жіночий одяг на ваті' (Лисенко-1, с. 39), запозичене через посередництво пол. мови (пол. *lejbik* 'військовий мундир; ліф, корсет, жіноча кофта, чоловічий каптан, сукняна або полотняна жилетка') з німецької (нвн. *Léibchen* 'ліф, корсаж, корсет' є зменшувальною формою від *Leib* 'тіло, талія; ліф, корсет') (ЕСУМ, III, с. 214).

Полісемантичною є й лексема *каптан* (20 значень), однак на позначення чоловічого піджака її засвідчена спорадично. Слово запозичене з тюркських мов (тур., азерб., татар. *kaftan* 'вид верхнього одягу') (ЕСУМ, II, с. 451; Преображенский, I, с. 302).

Лексема *жу'пан* у досліджуваних говірках зафіксована спорадично на позначення різних видів плечового одягу з 22 значеннями (Гримашевич, с. 50). Слово *жу'пан* запозичене з італійської мови, можливо, за посередництвом польської (ЕСУМ, II, с. 209; Фасмер, II, с. 66). Одяг із такою назвою, за свідченням інформантів, переважно носили заможні селяни, здебільшого шляхтичі. Зараз цю назву використовують тільки представники старшого покоління, за нею закріпилася семантика «теплий святковий чоловічий піджак».

Назва *твінчик*, очевидно, пов'язана з *твін* (від англ. *twine* – кручена нитка) – 'напіввовняна тканина з крученими нитками основи для жіночих літніх пальт' (Словник, с. 654), утворена суфіксальним способом уже на українському ґрунті.

Лексема *брушляк*, напевно, споріднена з *брусла* 'вид довгої кофти без рукавів', *брусляк* 'кожушок без рукавів, вид довгого камзола', *брушляк* 'т.с.', які походять від нвн. *Brüstlatz* 'нагрудник' (ЕСУМ, I : 314).

МО 'матеріал виготовлення' покладено в основу назви *бобрик*, яка на позначення різних видів плечового, переважно верхнього, одягу зафіксована з 11 значеннями (Гримашевич, с. 21) і пов'язана з *бобрик* 'вид сукна зі стоячим ворсом', що запозичене з російської мови (ЕСУМ, I, с. 217); як назва одягу оформлено, очевидно, уже на українському ґрунті.

Піджак військового крою в досліджуваних говірках має кілька назв. Це лексеми *френч*, *френчик* > *френч*, які на позначення цього виду піджака та із семантикою 'чоловічий сукняний піджак' зафіксовані спорадично на всій території. Слово запозичене з англ. *french* 'французький' від прізвища англійського генерала *French* у першу світову війну (Фасмер, IV, с. 207). Назва *к'імел'* (к'ім'ел') спорадично відома на позначення утепленого військового піджака; вона запозичена з нім. *Kittel* 'верхній полотняний або суконний одяг' через пол. *kitel* 'полотняний плащ-халат' (Фасмер, II, с. 451). Білоруські етимологи вважають, що в білоруську й українську мови слово потрапило з російської, тому що тільки в ній воно має значення 'куртка військової форми' (ЭСБМ, V, с. 44). Лексема *буш'лат* реалізує сему 'теплий військовий піджак', вона відома в багатьох правобережнополіських говірках зі значенням 'півпальто, піджак на ваті' (Никончук, с. 41), що із сумнівом виводять етимологи від нвн. *Brüstlatz* 'нагрудник' (ЕСУМ, I, с. 314) чи нім. *Buschurunk* 'матроська куртка, блуза' (ЭСБМ, I, с. 429). Етимологи вважають слово наслідком контамінації нім. *Buschurunk* 'рибацька блуза' і слова типу *халат* (Фасмер, I, с. 257; ЕСУМ, I, с. 314; ЭСБМ, I, с. 429).

Суттєво відрізняються назви на позначення святкового піджака, з одного боку, і старого, поношеного – з другого. Для найменування святкового піджака зафіксовано лексеми *фрак*, *жу'пан*. Слово *фрак* запозичене з нім. *Frack* < англ. *frock* 'сюртук' (Фасмер, IV, с. 205). МО 'зовнішній вигляд' переважає в назвах старого полатаного піджака: *латун*, *лантух*, оскільки такі ж лексеми в досліджуваних говірках використовують на позначення інших видів порваного одягу чи загалом старого одягу, непридатного для носіння (пор.: *латун* 'полатана свита', 'полатаний одяг', *латуни* 'старе розтоптане взуття', 'старий одяг, непридатний для носіння', *лантух* 'старий порваний одяг', 'полатана одежа', 'старе плаття').

Зауважимо, що багато елементів традиційного поліського костюма здавна використовують в обрядовості (весільній, родильній, поховальній), у веденні господарства, у народних ворожіннях, із

ним пов'язують різні звичаї, повір'я тощо. Але, як засвідчив зібраний матеріал, піджак на обстеженій території ніколи не функціонував у жодному обряді (так, у говірці с. Черевки Овруцького району Житомирської області від інформатора записано: *колі'іс' ш'іл'і п'інжак'і / с'в'ітні' кожух'і // ўл'єтку / йек холодно'вато / то но'с'іл'і п'інжак / йак'ії назі'ваўса куцак // а з'імоўу кожуха но'с'іл'і // в обрадах п'інжак не^а іспол'зовал'і*). Водночас зазначимо, що зараз він є обов'язковим елементом костюма нареченого та померлої людини чоловічої статі. Це зумовлено тим, що такий різновид плечового одягу є порівняно новим, тому населення не спостерігало за цією складовою костюма упродовж багатьох років, щоб використовувати його в обрядовості чи веденні домашнього господарства для досягнення певного позитивного результату.

Як бачимо, проаналізований матеріал засвідчує формальну варіативність назв чоловічого піджака переважно на фонетичному рівні, оскільки зафіксовані фонетичні варіанти здебільшого зумовлені фонетичними рисами середньополіського говору, а також засвоєнням запозичених слів на фонетичному рівні відповідно до особливостей діалекту; спостерігаємо також варіативність на граматичному рівні (*п'інжа'чок, п'іджа'чка*). Проаналізовані назви закономірно утворені суфіксальним способом, оскільки він є найпоширенішим. Продуктивними для утворення назв чоловічого піджака в досліджуваних говірках є суфікси *-к(-а)* (*жа'кетка, п'іджа'чка*), *-ок* (*п'іджа'чок*), *-ик* (*френ'чик, л'іт'ник, бобр'ик*), *-чик* (*т'вин'чик*), *-ак* (*ко'с'ак*), *-ас* (*кур'тас*). Використання значної кількості запозичених назв на позначення аналізованого різновиду одягу можна пояснити тим, що, порівняно з іншими складовими традиційного чоловічого поліського костюма, цей елемент є найновішим і формувався вже в ХХ ст., коли до народних говорів проникали запозичення як із інших мов, так і з літературної мови та засобів масової інформації. Серед запозичень виділяємо: англіцизми: *п'іджак, т'вин'чик* (хоча ця назва оформлена вже на українському ґрунті); германізми: *л'ей'бик, бруш'лак, к'ітел', буш'лат, лан'тух*; лексеми східного походження: *кап'тан, жу'тан*; полонізми: *мари'натка*; запозичення з французької мови: *жа'кет*. Питомі слов'янські назви мотивовані сезоном носіння, матеріалом виготовлення, зовнішнім виглядом, довжиною виробу тощо. Значні динамічні процеси, які відбуваються в говірках, щоденне використання реалій побуту, зокрема й піджака, призводить до появи інших назв, до зміни семантики лексем, тому практично кожна лексико-семантична група з тематичної групи лексики одягу зазнає змін, які потрібно дослідити.

Як зазначає П. Гриценко, метою дальшого пізнання лексики діалектів залишається забезпечення повноти вияву її складу, семантики, географії, функціональної диференціації, генези [5, с. 19]. Перспективи подальших наукових досліджень тематичної групи лексики та взуття середньополіського діалекту вбачаємо в поглибленні наукової інтерпретації вже зафіксованого матеріалу, у повторному обстеженні говірок, яке є актуальним із перспективою зіставлення різночасових свідчень [5, с. 19], у з'ясуванні проблеми семантичної структури лексем та динаміки номінативних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говором среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : Дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. «Украинский язык» / Ф. И. Бабий. – Ужгород, 1985. – 228 с.
2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
3. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – українська мова / Г. В. Войтів. – Львів, 1995. – 24 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. 1–2. / О. Воропай. – К., 1991.
5. Гриценко Павло Українська діалектна лексика : реальність і опис (деякі аспекти) / П. Ю. Гриценко // Діалектна лексика : Лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : [зб. матер. доповідей Міжнародної наукової конференції] / Відп. за вип. В. М. Куриленко. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–23.
6. Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX–начале XX в. / Г. С. Маслова // Восточнославянский этнографический сборник / Г. С. Маслова. – М., 1956. – С. 543–757.
7. Матейко К.І. Український народний одяг / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1957. – 222 с.
8. Миронова Г.М. Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 50–59.
9. Миронова Г.М. Назви верхнього одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77–86.
10. Миронова Г. М. Назви конкретних видів одягу в пам'ятках давньоруської мови / Г. М. Миронова // Українське мовознавство : респ. міжвід. наук. зб. – К., 1978. – № 6. – С. 107–117.
11. Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье / Т. А. Николаева. – К. : Наук. думка, 1987. – 247 с.
12. Пашкова Н.І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) / Н. І. Пашкова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. – К., 2000. – 19 с.

13. Пономар Л.Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар. – К., 1997. – 182 с.
14. Стельмашук Г.Г. Поліські жіночі головні убори (к. XIX–поч. XX ст.) / Г. Г. Стельмашук // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 4. – С. 53–56.
15. Стельмашук Г.Г. Традиційний одяг Житомирщини / Г. Г. Стельмашук // Нар. творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 77–82.
16. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського / П. Чубинський. – К., 1995. – Кн. 1. – 222 с.; Кн. 2. – 223 с.
17. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т. В. Щербина. – К., 2003. – 24 с.

ДЖЕРЕЛА

- Гримашевич – Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич. – Житомир, 2002. – 184 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : В 7 т. – Т. 1–5. – К., 1982–2000.
- Лисенко-1 – Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- Лисенко-2 – Лисенко П.С. Словник середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
- Никончук – Никончук М. В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся. – Житомир, 1998. – 230 с.
- Преображенский – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – Т. 1–2. – М. : Изд-во ин. и нац. слов, 1959.
- Словник – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1977. – 776 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – Т. 1–4. – М. : Прогресс, 1986–1987.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В. У. Мартынава. – Т. 1–6. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–1990.
- Machek –Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / V. Machek. – Praha, 1957. – 627 s.

Galyna Grymashevich

The nominations of the men's jacket in the mid-Polissya dialects

The article analyzes the names of the men's jacket, found in the Mid- Polissya dialects, the semantic structure of lexemes, the motives of their nomination, the peculiarities of word formation and etymology are determined, the perspectives of further scientific research of this topical group of clothing vocabulary are outlined.

Key words: vocabulary topical group, names of clothes, Middle Polissya dialects, lexeme, motivation.

Наталія Литвинова

КОНСТРУКЦІЇ З НЕВЕРБАЛІЗОВАНИМ ДІЄСЛОВОМ-ПРЕДИКАТОМ У СКЛАДІ ВИСЛОВЛЮВАНЬ ДІАЛЕКТНИХ ОПОВІДЕЙ-СПОГАДІВ

У статті розглянуто структурно-семантичні параметри системно-неповних (еліптичних) конструкцій, які утворюють семантику невербалізованих дієслів-предикатів, а також окреслено їх головні функції в мовленнєвій тканині діалектних оповідей-спогадів.

Ключові слова: системно-неповна конструкція, дієслово-предикат, діалектна оповідь.

Однією з провідних засад сучасної української діалектологічної науки є настанова на системне, текстове вивчення говіркових явищ, зокрема, при розгляді об'єкта дослідження усталюється урахування позалінгвістичного контексту [1, с. 3; 4, с. 42].

Особливості синтаксису розмовного мовлення – літературного й діалектного – на рівні словосполучення та речення докладно представлені в працях К. Германа, П. Дудика, Д. Баранника, В. Височиної, Т. Сердюкової, О. Земської, О. Лаптевої та ін., однак інтерпретація будови діалектного тексту як цілісної говіркової одиниці перебуває лише на початковому етапі.

Метою цієї статті є структурно-семантичний аналіз системно-неповних (еліптичних) конструкцій з невербалізованим дієсловом-предикатом у мовленнєвій тканині діалектного тексту, виявленого в мовленнєвому жанрі оповіді-спогаду. Джерелом дослідження послужили оповіді-спогади, зібрані в

с. Бірюкове Свердловського району Луганської області, що є ареалом побутування української східностепової говірки.

У традиційній граматиці неповними реченнями називають конструкції, «у яких одна з ланок їхньої будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю» [6, с. 132]. П. Дудик, розглядаючи неповні речення в усному літературному мовленні, указує, що ознаки неповноти таких конструкцій можуть поширюватися лише на формальний план вираження, фактична ж відносна повнота змістового плану створена спільною дією виокремлених дослідником загальносинтаксичних і внутрішньосинтаксичних чинників. Загальносинтаксичні чинники формують сукупність обставин, за яких відбувається мовлення, та їх безпосереднє відтворення мовним контекстом. Внутрішньосинтаксичні чинники передбачають наявність у неповному реченні певних форм синтаксично залежних слів, що своїми граматичними параметрами вказують на лексичне значення, морфологічні особливості й синтаксичну роль неназваних членів. Єдність цих чинників дозволяє мовцеві ідентифікувати в свідомості неназваний член речення та є провідною рисою в тлумаченні синтаксичної специфіки неповних конструкцій [2, с. 138–139].

У діалектних оповідях-спогадах неповні конструкції з невербалізованими дієсловами-предикатами наявні переважно в складі поліпредикативних висловлювань і представлені групами контекстуально-неповних та системно-неповних (еліптичних) конструкцій. Системно-неповні конструкції охоплюють одиниці двох типів – конструкції з еліпсисом дієслів-предикатів, що виражають значення акціональності (дієслова-предикати на позначення конкретних фізичних дій, руху, локалізації дії, мовлення) та неакціональності (дієслова-предикати на позначення відношень буття, стану).

Семантику нульового акціонального дієслова-предиката із значенням конкретної фізичної дії формує наявність у складі висловлювань діалектних оповідей синтаксичних конструкцій, що містять називний компонент та компоненти з адвербіальним значенням, як-от: а) конструкції з іменником (займенником) у називному відмінку із значенням особи, сполученням іменника в непрямому відмінку та прислівника чи одним лише прислівником, що вказують на обставини (час, місце), за яких відбувається неназвана дія: *йа во ърем'йа воїни тут* // (Т 60); *ну ти пре"дстаул'айе'иш / йа двацит' ше"с'того / три'нац'а'того майа* // (Т 46); *коли бабуш'ки ъж" / так бабуш'ки ъж" тоже са'ми |дома* // (Т 42); *а коли в'ін / у'се ст'ройіц'а / ст'ройіц'а та ъ* // (Т 45); б) конструкції, у яких наявне переважно сполучення іменника в називному відмінку, що має значення суб'єкта чи об'єкта дії, із сполучниками, частками: *так о'тож йа йї ка'жу / ну по'в'іс' гар'д'іни од ъвулиц'і / по'в'іс' / шоб" л'уди* // (Т 43); *шо ъж ти думайеиш / йак зор'а / так сторо'жа |кинулис' / а о'на ъж" о'це / Кат'ка / пле'м'іниц'а / о'на |зараз' жи'ве на |тому / із |сво'їми двома си'нами / із |не'в'істкойу обор'вали |за |н'іч' у'с'і б'і'лосливи / ну не |ў'с'п'іли |вивезти / зор'а / а сторо'жа нас'коч'іли / так і |кори'та / |ї |вivar'ки* // (Т 35); *йак зробили пло'т'іну / то'д'і ўже ў |нас ў |с'ер'одк'і св'ет го'р'іу / ма'шини* // (ДНТ 11); *так о'це йак не'д'іл'а / шо хоч' роби / о'на |приходе з |бреднем / заби'ра нас і |мамку / і |йіде"мо ло'вит' // (Т 53); так вони заво'руха / револ'уц'і'я / о'ни ўс'і ў |шилис' // (Т 10).*

Семантику нульового акціонального дієслова-предиката із значенням руху утворюють конструкції, що містять у своєму складі: а) сполучення іменника в непрямому відмінку із прийменником, що вказує на напрям руху:

– іменник у знахідному відмінку з прийменниками *у, за, під*: *у'скорост'і кол'хоз'е аж у |М'едв'е'жанку* // (Т 60); *думали / шо і ў |інст'і'туті* // (Т 60); *ну |шо / та'пер ъже |бач'іш / то'д'і ъж" та'кого не |було / шоб" це до |р'іч'ки / а та'пер ъже ъж" ўсе ў |р'іч'ку* // (Т 53); *а ми тут о'це ъж за |во'рота / а тут була |кухн'а / са'райч'ік буў / ну с'т'іни ви'сок'і / не |видно н'іч'ого* // (ДНТ 15);

– іменник (займенник) у родовому відмінку з прийменником *до*: *ну |шо / та'пер ъже |бач'іш / то'д'і ъж" та'кого не |було / шоб" це до |р'іч'ки / а та'пер ъже ъж" ўсе ў |р'іч'ку* // (Т 53); *ну ъ |слухаї ъже / ми ъ |р'е'шили / ў |нас |вод"ка була / йак |раз' ъже ъ |р'ізали / ну ъ |Пашка |каже / шо |заўтра до |нас* // (Т 40);

– іменник в родовому відмінку з прийменниками *з-за, із*, що вказує на місце початку руху: *|саме осноўне / ти пон'і'майе"иш / а |ну не"ре"кр'остка / із |одної сторо'ни / із |двох / із |тр'ох сторо'н ма'шини / ну?* // (Т 45); *а буў же |случ'іш / шо в'ін ъже розог'наўс'а |ти / а з |за бар'д'ур ма'шина* // (Т 45).

Значення локалізації дії в діалектних оповідях формують конструкції зі сполученням: а) прислівника місця *тут, там* та іменника в називному відмінку: *там Бр'ох / а за Бр'охом йак / раз^с і во^ни ку^пили // (Т 59); і йа о^то у^чора роз^сказувала / та ме^не б^рала / у^ну^чок приї^лж'ау^л / о^на там / ну са^ми сво^її / а йа / аж роз^сказу^ю і / так о^ни м'і^ні / ц'у^ніч' і нас^нилис' / ус'і / і Ке^рил'оу^на / і / Та^йка йа^к'іс' се^рд^ит'і / а Кла^ва см'і^йалас'а // (Т 34); / ка^же / йак ти / д^умаєш / п^рийде / там / же^н о^нука йі^ї з^боку / І^нка / ко^рову / д^ер^же / п^рийде поза^бира / і / мо^ло^ко і шо / йе / у^холо^д'іл'нику / п^ри^ходе / ба^бушко / шо / ж та^ке / не^ма н'і^ч'ого? // (Т 36); б) іменника (займенника) в називному відмінку з іменником у непрямому відмінку з прийменником: *і ми / йа^к'іс' / хат'і / шос' // (Т 34); бат'ко / у^кузн'і / І^ван / у^кузн'і / мати / за^гото^л'ала / овош'і / і / м'аса / у^нас / о^так / бу^ло // (ДНТ 11); а / в'ін / сам / з / о^ц'і / йа^к / хати / о^це / де / І^ван / У^со^ї // (Т 48); да / йак / о^це / на / ку^т'у / ж^н / перед / ку^т'о^ї / об'і^зат'ел'но / ж^н / у^кл^юб'і / ва^реники // (Т 58); в) лише іменника в непрямому відмінку з прийменником: *а / йа^к'і / у^лмене / веч'іром / будут' / йа / оста^їус' / дома / це / у^лмене // (Т 59); то^д'і / ж^н / не / бу^ло / ж^н / не / т'іл'і / в'ізор'і / у^лга^зетах / а / од^нак / же / л' / уди / з^рамотн'і / бу^ли / про^сач'увалос' / шо / не / ми^рилис'а / ж^н / ц'і / Гер^ман'і / та / на^ш'і / не / ми^рилис' / от / о^но / ж^н / і // (Т 56); о^це / йа / ж / т'і^б'і / ка^жу / йа / с^т'іки / год^н / зан'і / малас'а / цв'і / там / і / у^лмене / цв'і / ти / бу^ло / йа / ш'іст' / год^н / прин'і / мала / мо^ло^ко / так / у^лмене / і / по^над / ку^хн'о^ї / і / і / так / аж / по^над^н / вор'іт' / ми! // (Т 46).***

Еліпсис дієслів-предикатів мовлення із значенням, наближеним до «говорити, повідомляти, розповідати, міркувати, запитувати», спостережено у висловлюваннях із прямим порядком слів, у яких наявні конструкції, що мають у своєму складі: а) сполучення суб'єктного й предикатного компонентів: *ш'е / і / про^звали / ко^лис' / п'іш^ла / у^лінтер^нат / у^лже / там / од^на / та^ка / би^дова / бу^ла / о / бри^л'і / ан^това^ї / ру^ка! // (Т 60); б) суб'єктний компонент, виражений іменником (займенником) у називному відмінку, часто в супроводі часток, що виконують підтримуючу функцію в побудові всього висловлювання: *так / о^це / та^к'і / новост'і / да / ч'асто / ч'асто / йак / т'іки / це / у^лком^пан'і^ї / бу^ло / ба^ба / Та^йка / і / Ке^рил'оу^на / Каз'м'іч' / та / х^вате / т'і^б'і / з^гадуват'! // (Т 48); так / шо / о^ни / н'і^мці / і / то / і / н'і^мці // (Т 60); та / це / ж^н / йа / ж^н / т'і^б'і / йа / ж^н / ви^росла / і / з^нає^ш / в'ід^к'іл'а / ц'а / р'іч'ка / на^зи^валас' / Конд^р'уч'а? // (Т 53); так / йак / по^їхали / с / ц'ей^у / пал'а^ниц'о^ї / так / там / ус'і / де / це / ви / йі^ї / та^ку / спе^кли?! // (Т 58); в) прислівники часу: *і / л'у^бі^ї / у^ч'ітел' / мог / п'і^ти / а / бо / а / йак / бат'ко / так / нам / ш'е / це / і / луч':е / о^ни / це / ж / то^д'і / ш'е / бат'ко / бат'ко / при^шо^ї! // (Т 60); і / йа / так / і / з^ро^била / а / ма^га^з'ін / то / ч'ере^з / до^ро^гу / і / у^лма^га^з'ін'і / з^разу / хто / хто / це^н / пере^їх^ау / а / І^ван / І^ванович' / ка^же / йак / хто / хаз'ай^ни / йа^к'і / ре^мон^т'і^рували // (Т 40).***

Конструкції з еліпсисом неакціональних дієслів-предикатів не містять у своєму складі формально невиражене значення дії. Вони вказують на стан або факт існування суб'єкта, об'єкта [3, с. 159]. У діалектних оповідях такі конструкції становлять структурно-семантичні групи, що різняться рівнем семантичної виразності невербалізованого дієслова-предиката.

Для будови конструкцій з еліпсисом дієслова-предиката, що вказує на стан суб'єкта або об'єкта, властива наявність у їх складі сполучення називного компонента з непрямыми іменниковими формами, чи адвербіальним компонентом. У цій структурно-семантичній групі еліптичних конструкцій за домінуючою семантикотвірною морфологічною формою вираження іменникового компонента можна виділити дві підгрупи: а) конструкції із суб'єктним компонентом у формі Н. в.: *а / д'іти / на / ко^го?! // (Т 60); і / гор^батий / х^лопе^ц' / на / ус'у / жи^зн' // (Т 10); так / о^то / ми / ус'і / зам'іж^н / пови^ходили / мам^ка / са^ма // (Т 58); ц^ер^ква / да^їно // (Т 9); б) конструкції із сполученням суб'єктного компонента з предикатною формою іменника в орудному відмінку на позначення стану суб'єкта: *у^лже / ж^н / ви^їшла / йа / зам'іж^н / в'ін / бри^гад'і^ром / і / ми / о^це / ц'у / ха^тину / ку^пили / і / п'іш^ло / ў^же // (Т 52); а / у^лСо^в'ет'і / мо^го / Па^шки / си^д'і^ї / б^рат / дво^їурод^ний / Гри^гор'і^ї / Ан^то^нович' / в'ін / у^лСо^в'ет'і / го^д'і^ї / т^ри^ц'ат' / тим / с'е^кр'е^тар' // (Т 40); ос' / приї^лж'а^їут' / у^лбур^ках / Воз^н'ук / пре^д'с'і^дател' / кол^хоза / о^ц'о^го / Ку^бише^ва / а / д'ід^н / Про^шка [...] / о^тут / в'ін / жи^ї / де / за^раз^с / о^то / п'ід / шуб^ої^ї / хв'і^г'іл'ок / воз^л'і / ко^лод'із'а / о^там / ц^ей / к^вч'е^ром // (Т 40).* На тлі інших структурно-семантичних типів еліптичних конструкцій дієслово-предикат у розглянутих конструкціях є*

найбільш семантично невиразним, оскільки припускає і еліпсис буттєвого дієслова, і еліпсис одного з повнозначних дієслів відповідних семантичних груп. П. Дудик вказує на неможливість однозначного потрактування змісту таких конструкцій, надання переваги одному з двох дієслів, що призвело б до довільної видозміни структури синтаксичної одиниці [2, с. 182].

Семантично розгалуженою в діалектних оповідях постає група конструкцій із еліпсисом повнозначного буттєвого дієслова-предиката. Його головне констатуюче значення наявності доповнюється тут локалізуючим та посесивним значеннями. Уживання таких конструкцій оповідачами підпорядковане загальному задуму розгортання оповіді, коли важливим стає представлення якомога більшої інформації при максимальній економії мовних зусиль. Конструкції з еліпсисом буттєвого дієслова-предиката суттєво удокладнюють загальний план оповіді, хоча при цьому лише нарисово окреслюють й упорядковують самі події, їхніх учасників у часі та просторі.

Власне констатуючу семантику еліптизованого буттєвого дієслова відбивають: а) іменники в Н. в.: *она пидн'ала / а гад'ука* // (ДНТ 14); *ага / о'казуїєц'а / шо то йеўреї* // (Т 60); *так шо празник / там грим'іло це ўс'а Собач'а / ўс'і були приглашон'і стари'ки йа'к'і йім по дев'аносто / і каждий о'це аж роз'казуваў за / за це село* // (Т 5); *і ото нам выдаўцем да'вали до того / до траў'я'них ладик'іў / вес'на аж у'же* // (Т 51); б) сполучення іменника з вказівними частками *оце, це, то*: *отут йа ро'дилас' / а то'д'і / це аж н'ісл'а / ўн'ер'іод' / ў три'ц'атих год'ах / це аж / це ўже йа зараз' роз'ш'ітуўу / шо це / зараз' / може / шо це кол'ікт'ів'і зац'ііа / і хто ку'да / от* // (Т 60); *а це аж о'ц'і свай'би / ме'не аж вир'адили с'кв'ітн'іком / на'крили м'і'н'і тої / на'в'ес і там ото л'ітом же йак' нада / ви'носут' ст'іл і* // (Т 46); *а д'ітеї о'це дв'і д'і'ч'ат і Кост'а* // (Т 33).

Посесивні відношення виражають конструкції з еліптичним буттєвим дієсловом-предикатом, що мають у своєму складі сполучення іменника (займенника) у Р. в. з прийменником: *ну по доку'м'ентах з'разу зв'іст'или / ж'інка при'їхала на ко'н'ач'к'і і заб'рала / так то'же н'атеро д'і'теї у'їого* // (Т 47); *да / а се'стра ў'ме'не / та'ка бойаз'лива / так она плакала і утекла в'ід'т'іл' / а йа так та'ки по'кидала ц'і сумоч'ки* // (Т 47); *ну / і ў'то'го / і ў'то'го с'ім'я* // (Т 49).

Відношення на позначення часу в конструкціях з еліптичним буттєвим дієсловом-предикатом формують: а) прислівниково-іменникові сполуки: *і йа'к'і то'д'і ч'і ма'шини / ч'і н'ід'води / це она ме'не привела і привела і Над'у* // (Т 34); *слухай / із'роду аж п'риказ'ка та'ка / шо не ку'пуї хату / а ку'пуї су'с'іда* // (Т 43); *та йа аж т'і'б'і ка'жу / буд'а'ки / йіх не'ма ўже / а то'д'і буд'а'ки от'і кол'уч'і / то аж саме од'зубеї* // (Т 54); *так і'дос'і шрам* // (ДНТ 15); б) прийменниково-іменникові сполуки: *і хот' би ска'зат' / а то р'і'їна до'рога се'ре'д б'ілого дн'а / ну?!* // (Т 49); *ў'аўгуст'і ка'ждий ден' празник* // (ДНТ 12); в) числівниково-іменникові сполуки: *два'цят' ў'торого і'їун'а вої'на / да?* // (Т 21); *три'цат' н'ер'вого аўгуста н'рав'і'но / ко'со'виц'а* // (Т 18).

Локативні відношення на позначення місця в конструкціях із еліптичним дієсловом-предикатом формують прислівники *тут, отут, там*, сполучне слово *де*, прийменниково-іменникові сполуки. Перші вказують на ступінь наближеності чи віддаленості розташування об'єктів в оповідальному просторі мовця: *да / і тут же о'це та'ке / шо* // (Т 48); *і це йа з'найу / шо старе клад'б'іш'е отут* // (ДНТ 4); *тут сам'і бал'ки* // (Т 7); *бу'ло мамка ка'жут' / хо'д'імо / йа т'і'б'і пока'жу / де наша зем'л'анка бу'ла / йак' раз' о'це / шо на Голут'і плот'іна / так там куч'ка кам'ін'у* // (Т 55); *та і вулиц'а тут / сам'і остаўс'а бат'рак* // (Т 55); *там д'і'ч'ат п'ят' шук!* // (ДНТ 11). Протиставні локативні відношення місця в позиції *тут – там* утворюють відповідні прислівники в складі поліпредикативних висловлювань: *о'це аж його се'стри / Орини / д'іти / ўже його брат с'тарший / менший Микита / бу'є в'ісоўш'іком на то'ку / ну шо аж ти д'умаєш / це аж они ш'і'тали / шо раз' д'ад'ко / а ўнас сад' о'це аж ха'роший бу'є / може ти прої'ж'ала ко'ли / і там о'це аж йаблун'і / тут уни'зу вишн'і / з'руш'і / а там дал'і с'ливи і б'і'лосливи* // (Т 35); *так оно аж там сама о'ц'а та / само поло'жен'іє по'казує / і там вишн'іна / йа'ка на Собач'ій / ш'і'тай с'кел'а / а тут то'же на в'оз'вишеност' / а ў'то'му оно зараз' ў'ком'ішах / а то'д'і / ўже ста'вок бу'є і при нас* // (Т 55).

Прислівнику *де* в конструкціях із еліптичним буттєвим дієсловом-предикатом властива уточнююча функція: *ку^палис' / так у нас так було там о^це / де саме пло^т'іна / так там називалос' н^лесо // (Т 53); о^це де та ^зараз^с построєна мелниц'а / де о^це аж бол'ниці'а / амбула^тор'ія о^це жи^ли бага^ч'і Гладкови // (Т 55); і по^били / і вивезли ў шурхф / ото / де пло^т'іна / і там йе сп'е^ц'ал'но / да / і вивезли // (Т 51); н'ісл'а кол^хоза / т'іл'ки приш^ла / ме^не о^це д'і^уч'іно^у на ^окопи Йес'ено^ватайа / де та с^танц'ія До^н'ецкої^і област'і // (Т 60).*

Прийменниково-іменникові сполуки в розглядуваних конструкціях вказують на постійне, фіксоване, точно визначене розташування того чи іншого об'єкта, що склалося в уявленні оповідача: *т'ік на ^первої бри^гад'і / т'ік на ^утрої бри^гад'і // (ДНТ 4); і ^понад^м р'іч'кою ш'е гр'ад^мки о^це аж^т то^го / перц'у / то огер^ки / то // (Т 41); так о^це балка на ^Ійерках // (Т 7); от / ну і на ^Паску знач'іт шо / ^копанка у ^балк'і / і во^на / да^ваї ск^упайемс'а // (ДНТ 15).*

Отже, структурно-семантичну специфіку розглянутих системно-неповних (еліптичних) конструкцій становлять граматичні показники та лексична семантика непредикатних компонентів. У сукупності вони складають формально-синтаксичний та змістовий плани вираження невербалізованого дієслова-предиката, репрезентуючи тим самим явище зворотної валентності на тлі властивості кожного предиката мати певне оточення можливих аргументів, що походить із його семантичної валентності [5, с. 293]. У мовленнєвій тканині діалектних оповідей-спогадів проаналізовані синтаксичні одиниці репрезентують явище економії мовних зусиль при збереженні прагнення мовця до розлогості оповіді. Подальший розгляд таких конструкцій у співвідношенні з іншими дозволить з'ясувати їхні значення як засобів створення індикативної модальності, притаманної власне діалектним оповідям-спогадам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Говірки Чорнобильської зони : системний опис / [П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін.] ; за ред. П. Ю. Гриценка. – К. : Вид-во «Довіра», 1999. – 271 с.
2. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / П. С. Дудик– К. : Наук. думка, 1973. – 286 с.
3. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
4. Руснак Н. Діалектний текст як об'єкт лінгвістичного дослідження / Наталія Руснак // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2003. – Вип. 170–171: Слов'янська філологія. – С. 42–47.
5. Русская разговорная речь / [отв. ред. Е. А. Земская]. – М. : Изд-во «Наука», 1973. – 485 с.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Natalia Lytvynova

Constructions with nonverbal predicate in utterances of dialectal narrative texts

The article focuses on the structural and semantic features of elliptic constructions in utterances of dialectal narrative texts, viewed in speech genre of «recollection». Their main functions in the context of dialectal narrative texts are also mentioned.

Key words: elliptic construction, nonverbal predicate, dialectal narrative text.

Ірина Потапчук

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРОНІМНИХ ЛЕКСЕМ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ЯР» НА ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ

У статті подано народну термінологічну лексику на позначення поняття «яр», що вживається в говірках Західного Поділля. Простежено структуру та семантику рядів оронімних лексем, зафіксованих за спеціальною анкетною-питальником, відзначено найменування, у яких виявляються говіркові риси.

Ключові слова: лексема, сема, семантичний ряд, географічна термінологія, географічний термін, західноpodільське діалектне мовлення.

Географічну термінологію справедливо вважають однією з найбагатших груп лексики. Вона є вдячним матеріалом для порівняльно-історичних досліджень, бо зберігає в собі чимало архаїчних явищ, що дозволяють простежити розвиток мови, виявити територію їхнього поширення. На формування й становлення населення будь-якого регіону впливали конкретні природно-географічні умови, що відобразилось у його словникові. Отже, ця тематична група лексем відтворює вікові спостереження народу над природою, яка його оточує.

Географічна апелятивна лексика нерідко була об'єктом наукових студій як загалом у слов'янському, так і в українському мовознавстві зокрема. Велике значення мають дослідження «Географічна термінологія сербохорватської мови» Й. Шутца (20), «Географічна термінологія польської мови» П. Ніцше (19). Результати спостережень над географічною номенклатурою чеської і словацької мов відображено в працях Р. Малько [8], болгарської і македонської – у словнику Е. Григоряна (1), російської – у розвідках Е. Мурзаєва і В. Мурзаєвої (8), географічні терміни на матеріалі білоруської мови досліджено І. Яшкіним (17). Слов'янська географічна термінологія найповніше представлена в монографії М. Толстого «Слов'янська географічна термінологія: Семасіологічні етюди» [11].

В українській лінгвістиці щодо повноти представлення географічної номенклатури особливо цінними є такі лексикографічні праці: «Географічні назви Бойківщини» Я. Рудницького (10), «Географічні назви Гуцульщини» С. Грабця (18), «Народна географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся: Словник» Є. Черепанової (16), «Матеріали до словника українських географічних апелятивів (назви рельєфів)» Т. Марусенко (7), «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш (2), «Словник народних географічних термінів Волині» О. Данилюк (3), «Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель» Г. Аркушина (12). Апелятиви як твірні основи власних географічних назв представлено в дослідженнях з гідронімії (студії С. Вербича [2], Й. Дзендзелівського [4], І. Желєзняк (6), Ю. Карпенка [6], В. Лучика [7], Л. Масенко [9], О. Стрижака [10], В. Шульгача [12]). Однак народна апелятивна лексика на території України зібрана поки що нерівномірно.

Народна географічна термінологія західноpodільського діалектного ареалу як цілісна система ще не була предметом спеціальних досліджень. У зв'язку з цим визначаємо мету нашого дослідження: зафіксувати апелятивну лексику на позначення оронімних географічних об'єктів із семантикою «яр», що відображує ознаки західноpodільських говірок podільського говору, записану за спеціальною анкетною-питальником у 6 районах Хмельницької та 1 районі Тернопільської областей. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: простежити структурування номенів лексико-семантичної групи (ЛСГ) «яр», з'ясувати природу їхньої семантики, виявити загальноновживані, діалектні та специфічні говіркові географічні терміни (далі – ГТ), проаналізувати явище семантичних переходів у межах лексико-семантичних груп досліджуваних лексем.

Оскільки територія досліджуваних районів Хмельницької області має підвищений рельєф, розчленований численними річками з крутими берегами, то ЛСГ «яр», імовірно, репрезентуватиме значна кількість оронімних назв.

Цілком прозорим є групування лексем семантичного ряду «яр» навколо однойменної лексеми-ядра *йар*, що зафіксована в мовленні подолян майже усіх обстежених н. пп. Периферійними за частотою вживання можна вважати: *р'іу'чак* (Івх, Врв, ССм, Звд, Бл, Крм, Чрнв, Влч, Зст, Бс, Біл, СПр, Лсг, Крг, Лчк, Ббн, Св, Км, Стн, Глш Орн, Глб), *видоли'нок* (Ярм, Врв, Кр, Бс, Прс, Крг, Прд, Шар, Крм, Стк, Кнг), *йа'рок* (ССм, Схд, Шдл, Кл, Грш, Кнг, Дмш), *про'вал'а* (Нвс, СП, Пдпл). Спорадично представлено загальноновживані ГТ *вийарок* (Рхн), *балка* (Мрз), *за'пади'на* (Чрч) та ГТ *оу'раг* (Брж), що витворився, очевидно, під впливом російської мови. Слово *за'пади'на* зафіксовано ще з семантикою «яма» та «заглиблення на вершечку гори, горба» (Чрч).

Яр, порослий лісом, у більшості говірок обстежених н. пп іменують лексемою *балка*, що зафіксоване зі значенням «степовий яр, долина» [бавка], «русло висохлої ріки» – рос. *балка*, п. [balka] (з укр.); його походження остаточно не з'ясоване, а здебільшого пов'язується з *болото*, *болоння* «долина» (4, с. 127). Лексема *бай'рак* (Звд, Крг, ВМ, Ктгр), за матеріалами «Етимологічного словника української мови», має значення «лісок у яру; лісова долина»; його кваліфікують як запозичення з турецької мови, що мотивується або словом-оригіналом *bayır* «горб, зарослий деревами, схил гори», або *buyrak* «ущелина, прірва» (4, с. 118–119). У «Словнику української мови» зафіксована семантика слова *бай'рак* «ліс у яру, в долині або яр, порослий чагарником» (13, с. 91). Зауважимо, що в західноpodільському діалектному континуумі поняття «яр» та «ліс» частково поляризуються

номенами ¹балка та л'і¹сок (Злч), але водночас взаємно накладаються в лексемах байрак та балка. ГТ ¹йа¹рови¹шче (Мхл, Яб, Крм, Вк), ¹йа¹рови¹шче (Нвс) репрезентують різні акцентуаційні варіанти слова в діалектному мовленні. Ряд лексем ¹йар→¹йа¹рок→¹йа¹рови¹шче репрезентує диференціацію номенів не лише за ознакою розміру, а й емоційне ставлення мовців до таких природних реалій у досліджуваних говірках. Цей факт підтверджує тезу П. Гриценка про те, що «поєднання вихідної основи з різноманітними афіксами для передачі того ж значення – явище типове для говірок. Навіть у випадках з назвами широковідомих понять, що сягають праслов'янського чи давньоруського періодів розвитку мови, одноманітність морфемної структури лексеми у говірках є явищем рідкісним» [3, с. 105].

Наступний ряд лексем на позначення поняття «відріг яру» представлено метафоричними лексемами ¹г'ілка (Крмч, ССм, Чрн, Прс), ¹р'із (Гк, Крг, Ктгр) та префіксальним дериватом ¹в'ід¹р'із (Чрч, Влх), де префіксальний формант ¹від- вказує на віддалення (9, с. 369). Зіставлення ГТ ¹при¹йа¹рок (Шшк, Шдл, Біл, Мрз, Шар) з найпоширенішим варіантом ¹п'рийа¹рок (Ярм, Яб, Мал, Звд, Кр, Крм, Хпт, Схд, Бс, Ввс, Трч, Рхн, Лчк, Вк, Св, Шшк, Км, Птч, Глш, Прд), на нашу думку, демонструє відтягування наголосу префіксом у багатоскладових іменниках чоловічого роду, що загалом характерно для південно-західних діалектів [1, с. 148]. Уживання лексем ¹вийа¹рок (Цк), ¹видолинок (Крш, Грш, Дрв, Кнг, Дмш) у значенні «відріг яру» мотивоване спільною ознакою «невеликий»: «невеликий яр з пологими схилами» (4, с. 548), «невелика, неглибока улоговина, улоговинка» (4, с. 391). Це деривати, утворені суфіксально-префіксальним способом від загальноновживаних ГТ ¹яр і ¹долина.

Використання лексем ¹йа¹ри (у більшості говірок) та ¹йа¹р'і (Ярм, Ант, Нвс, Гк, Чрч, Хпт, СПр, Влх, Св, ВМ, Ктгр) на позначення поняття «група ярів» дають підстави стверджувати наявність кореляції твердості : м'якості приголосного [р] : [р'], що, як правило, майже зникла в подільській групі говірок [5, с. 391]. Можемо стверджувати, що така зміна здебільшого відбувається під впливом літературної мови на діалектне мовлення подолян. За матеріалами, поданими в словнику Г. Аркушина, мікротопонім Ярі зафіксований у с. Лютарка на півночі Хмельницької області і позначає ліс (12, с. 529). Рідко вживаними словами з таким же значенням у народній географічній номенклатурі Західного Поділля є суфіксальний дериват ¹йа¹рки (Дмш) та префіксально-суфіксальний ¹пе¹рейа¹рки (Чрч).

Продуктивний суфіксальний формант -ок, що репрезентує здрібнілість, представлено в лексемах ¹йа¹рок, ¹вибалок, ¹поті¹чок, ¹р'і¹ча¹чок (з суфіксальними формантами ч/ач/ок) на позначення невеликого яру. Усі терміни загальноновживані, однак варто звернути увагу на фонологічні особливості слова ¹поті¹чок, у якому твердий [т] зближує говірку с. Гуків, що розташована на межі Хмельницької та Тернопільської обл., з наддністрянськими говірками. Зафіксовано також лексеми ¹вийа¹мка (Кр, Чрч, Чрнв, Схд, Стк, Бс, Лчк, Лшк, СП, Глш, Прд, Дмш), ¹балка (Крм, Трч, Кнг), ¹ка¹нава (Крмч, Гк, Брж, Шшк, Влч, СПр, Крг, Кзм, Шшк, Кл, Кнг). Стосовно терміна ¹ка¹нава «Етимологічний словник української мови» містить таку словникову статтю: «заглибина, канал», ¹канавник; – рос., блр. ¹канава, болг. ¹ка¹навка (з рос.) – не зовсім ясне; можливо, походить від п. ¹kanal, яке могло стати орфоепічним ¹kanaw (укр. *канав), що пізніше, можливо, на ґрунті російської мови – вирівнялось до форм жін. р. на –а (5, с. 361).

Яр на території кар'єру позначено лексемою ¹кар'йер (в усіх говірках). У словах ¹котло¹ван (Гк, Бдн, Кр, Брж, Крм, Цк, Чрн, Влч, СПр, Прс, Крг, Птч, ВМ), ¹катла¹ван (Ярм, Ант, Нвс, ССм, Гк, Крм, Хпт, Чрнв, Схд, Стк, Ввс, Трч, Км, Стн, Крш, Грш, Кнг, Дмш), ¹к'итлован (Кіз), що зафіксовані з таким же значенням, спостерігаємо субституцію ненаголошеної фонемі [о]<[а]<[і] на внутрішньоговірковому рівні. Зважаючи на основне значення слова ¹котло¹ван «велика яма для закладки фундаменту» (15, с. 353), можемо зробити висновок, що перехід у географічну термінологію відбувся за подібністю. Периферійні в семантичному ряді лексеми ¹урви¹шче (Бл, Шшк, Пдпл), ¹ма¹к'ітра (Крг) вживаються в досліджених говірках ще на позначення прірви та ями круглої форми відповідно.

У народній географічній терміносистемі Західного Поділля поняття «глибокий обривистий яр» закономірно представлено загальноукраїнською лексикою: ¹бе¹зод'н'а (в усіх говірках) (пор. тс. ¹бай¹кай, зафіксоване в говірці с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. (7, с. 214)), ¹п'р'ірма (Крмч, Лшк, Кр), ¹урви¹шче (Мхл, Брж, Біл, Км, Бл, Чрч), ¹с'і¹у'інка (Бдн, Шдл, Лчк, ВМ, Крш, Кнг, Дмш), ¹йар (ССм), ¹ска¹ла (Кр), ¹бездна (Шшк, СПр), ¹вийа¹рок (Влч, Рхн, Влх), ¹йа¹руга (Зст) (тс. у степ. гов. (2, с. 209)), ¹про¹вал'а (Грш). Діалектизм ¹с'і¹у'енка (Шдл, Глб) підтверджує висновки науковців про фонетичну варіативність у системі говіркового вокалізму, що полягає в заступленні одного звука іншим. Протетичний приголосний [в] зауважуємо в слові ¹воб¹ри¹ (Бс). Це фонетичне явище, як

відомо, найбільше виявляється в південно-західних говорах, до яких належать західноподільські говірки.

Лексеми на позначення ущелини, або вузької і глибокої западини між скелями чи обривистими схилами мотивують похідними від іменника *щіль* й інфінітива *тріскати* (11, с. 187, 180). Зауважимо, що лексема *щільина* зафіксована в степових говірках Кіровоградщини з трьома значеннями: «щільина в землі», «ущелля» та «яр» (2, с. 206).

Численною й різноманітною є мікрогрупа репрезентантів семи 'рив': *о'к'ін*, *о'коп*, *во'к'ін*, *викоп*; *р'іу*, *р'іу'чак*; *р'івец*, *ро'вец*; *к'у'вет*; *фоса*. Крім уже названих фонетичних явищ (протеза [в], кореляція за твердістю : м'якістю [р] : [р']), у наведених лексемах фіксуємо диспалаталізацію звука [ц]: *р'івец*, *ро'вец*. Функціонування лексеми *фоса* можна пояснити не лише міжговірковими впливами, але й міжмовними. Це слово, що за свідченнями «Матеріалів до словника...» Т. Марусенко побутує у Вінницькій, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській обл. (7, с. 253), польського походження і означає «рив».

Рив, утворений дією вод, називають *вимиу* (Звд, Шшк, Чрч, Влч, Лчк, СП, Кзм), *вимоїна* (Ярм, Мхл, Нвс, Мал, Бдн, Гк, Брж, Чрн, Рхн, Крг, Глш, Прд, Шар, Кіз), *вирва* (Крмч, Бл, Хпт, Чрнв, Схд, Трч, СПр, Св, Км); *р'іу* (Івх, Мхл, Злч, ВМ), *р'іу'чак* (Лшк, Кр); *к'руча* (Яб, ССм, Кр, Крм, Шдл, Зст, Бс, Ввс, Біл, Прс, Лсг, Мрз, Вк, Птч, Пдл, Грш, Ктгр); *п'р'ірва* (Бдн); *йар* (Цк), *коте'леви'на* (Грш, Дрв); *жол'бок* (Глб). Номени *вимиу*, *вимоїна*, *вирва* утворено за допомогою непоширеного в основах іменників префіксального форманта *ви-* (9, с. 368). Назва *р'іу'чак* має семантику «не дуже глибокий і широкий рив, канава» (14, с. 553). Побутування з таким значенням ГТ *к'руча*, *п'р'ірва* дають підстави говорити про семантичний перехід за схемою: «крутий схил горба, гори»→«п'р'ірва»→«яма в річці»→«яр»→«рив», а народні ГТ *коте'леви'на*, *жол'бок* засвідчують такий перехід: «яма конусоподібної форми»→«вибоїна, яма на дорозі»→«яр» та «западина, глибока яма в скелях біля річки»→«яр».

Спорідненими з лексемами названої вище мікрогрупи є номени із семантикою «яр, утворений дією вод»: *йар* (у багатьох говірках); *ка'нава* (Ярм, Крмч, Мал, ССм, Брж, Бл, Лсв, Чрн, Шдл, Стк, Зст, Лсг, Св, Птч, Шар, Пдл, Нгн); *кана'вина* (Звд, Чрч); *жоло'б* (Чрн, Чрнв, Влч, Бс, Трч, Біл, СПр, Лчк, Мрз, Стн, Прд), *жолуб* (Влх). Сильне укання засвідчено спорадично, на межі наддністрянського та подільського говорів.

У мікрогрупі назв із семантикою «канава з водою» переважають уже названі ГТ: *р'іу'чак* (Ярм, Івх, Врв, Бдн, ССм, Лшк, Кр, Брж, Крм, Шшк, Влч, Шдл, Стк, Зст, Бс, Рхн, Прс, Крг, Влх, Мрз, Ббн, Вк, Св Км, Пдл, ВМ, Стн, Глш, Нгн), *ка'нава* (Крмч, Гк, ССм, Бл, Крм, Трч, Рхн, Кзм, Кл, Шар, Грш, Дрв), *ка'нал* (Ввс, Глб), *фоса* (Яб, Мал, Кр, Чрч, Схд, Шдл, Стк, Біл, Прс, Крг, Лчк, Птч, Прд, Крш, Ктгр, Кнг). Інформатори зазначають ще *в'ід'стоїник* (Звд, Чрн, Чрнв), *от'стоїник* (Нвс, Лсв, Цк, Хпт, СПр, Лсг), *ринва* (Бдн). Лексема *ка'нал* відома в багатьох мовах: рос., блр., болг. *канал*, п. *kanal*, ч., слц., слн. *kanal*, вл., нл. *kanal*, м. *канал*, схв. *канāl* – запозичення з французької мови (можливо, через посередництво німецької чи голландської – нім. *Kanal*, гол. *kanaal*), фр. *canal* «труба, водопровід, русло» походить від лат. *canālis* «труба, канава, рив» (5, с. 361). Крім широко представлених у кількох попередніх семантичних рядах лексем *ка'нава*, *ка'нал* (майже порівну в усіх говірках), *ка'нали* (Бдн); *викоп* (Нвс, Шшк, Крг, Грш); *жоло'б* (Біл, СПр, Лчк), *жолуб* (Кр, Кнг), *жолубина* (Кр), *жол'бок* (Прд, Шар, Глб), *жолубок* (Влх, Глш) зі значенням «канава з водою» засвідчено номени *тран'шейа* (Мал, Гк, Цк, Схд, Зст, Ктгр, Орн), *водов'ід'в'ід* (Чрч).

Отже, значна частина народних ГТ зі значенням «яр» на західноподільському говірковому просторі представлена префіксальними або префіксально-суфіксальними дериватами, деякі утворені лексико-семантичним способом шляхом метафоризації основного значення. Найчастіше ядром семантичних рядів оронімів є загальноукраїнські лексеми. На підставі аналізу зафіксованого матеріалу вдалося проілюструвати діалектні риси, притаманні говіркам Західного Поділля, частково простежити взаємовпливи подільського, волинського, наддністрянського та степового говорів. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розгляді інших ЛСГ народної географічної термінології західноподільського діалектного континууму й укладанні регіонального словника цього шару лексики.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Вк – с. Вікно, Крг – с. Крогулець, Км – с. Куманів, Лчк – с. Личківці, Схд – с. Суходіл, Яб – с. Яблунів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.; Влч – м. Волочиськ, Клн – с. Клинини Волочиського р-ну; Бс – с. Басівка, Ббн – с. Бубнівка, Врв – с. Варівці, Зв – с. Завадинці, Кл – с. Клинове, Крм – с. Кременна, Кзм – с. Кузьмин, Лсв – с. Лісоводи, Лсг – с. Лісогірка, Нвс – с. Новосілка, Стн – с. Сатанівка, СП – с. Стара Пісочна, СПр – с. Старе Поріччя, Трч – с. Турчинці, Хпт – с. Хоптинці, Чрнв – с. Чорнівводи, Шшк – с. Шишківці

Городоцького р-ну; Бл – с. Балин, Зст – с. Заставля, Кр – с. Кривчик, Лшк – с. Лошківці, Мк – с. Маків, МК – с. Мала Кужелівка, Мал – с. Маліївці, Мцв – с. Міцівці, Мрз – с. Морозів, Рхн – с. Рахнівка, ЯС – с. Ярова Слобідка Дунаєвського р-ну; Грш – с. Грушка, Дрв – с. Дерев'яне, Дмш – с. Демшин, Ктгр – с. Китайгород, Кз – с. Кізя, Кнг – с. Княгинин, Крш – с. Крушанівка, Нф – с. Нефедівці, Нгн – с. Нігин, Орн – с. Оринин, Пдпл – с. Підпилип'я, Пдл – с. Подоляни Кам'янець-Подільського р-ну; Брж – с. Бережанка, Біл – с. Біла, Бдн – с. Боднарівка, Ввс – с. Вівся, Влх – с. Вільхівці, Гк – с. Гуків, Івх – с. Івахнівці, Злч – с. Залуччя, Крмч – с. Кормильче, Крк – с. Криків, Птч – с. П'ятничани, Св – с. Свіршківці, ССм – с. Слобідка-Смотрицька, Чрч – с. Черче, Чрн – с. Чорна, Цк – с. Цикова, Шдл – с. Шидлівці Чемеровецького р-ну; Глш – с. Глушківці, Прд – с. Правдівка, Прс – с. Проскурівка, Стк – с. Сутківці, Шар – с. Шарівка, Ярм – м. Ярмолинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Вербич С. О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. О. Вербич ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1998. – 15 с.
3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. І. Г. Матвіяс – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
4. Дзедзелівський Й. О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу / Й. О. Дзедзелівський // *Onomastica*. – Krakow, 1972. – Т. XVII. – С. 109–150.
5. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1955. – 307 с.
6. Карпенко О. П. Старожитня гідронімія Центрального Полісся в загальнослов'янському аспекті / О. П. Карпенко // *Мовознавство*. – 2008. – № 2–3. – С. 77–90.
7. Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
8. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р. Н. Малько; ред. Р. В. Кравчук. – Минск : Наука и техника, 1974. – 144 с.
9. Масенко Л. Т. Гідронімія Східного Поділля / Л. Т. Масенко; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. І. М. Желєзняк. – К. : Наук. думка, 1979. – 104 с.
10. Стрижак О. С. Гідронімія Полтавщини фіто-зоографічного семантичного ряду / О. С. Стрижак // *Українська діалектологія і ономастика* ; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 147–176.
11. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология : Семасиологические этюды / Н. И. Толстой. – М. : Наука. – 1969. – 262 с.
12. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач. – К., 1998. – 368 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков / Э. А. Григорян. – Ереван, 1975. – 260 с.
2. Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш ; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. – К. : Кіровоград, 1999. – 222 с.
3. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк ; НАН України, Інститут української мови. – Луцьк : Надтир'я, 1997. – 108 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 2. – 570 с.
6. Желєзняк І. М. Матеріали до "Словника гідронімів України (непротічні води)": Кіровоградська область / І. М. Желєзняк // *Ономастика першого тисячоліття нашої ери*. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 265–267.
7. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // *Полесьє (Лингвістика. Археологія. Топоніміка)*. – М. : Наука, 1968. – С. 206–255.
8. Мурзаев Э., Мурзаева В. Словарь местных географических терминов / Э. Мурзаев, В. Мурзаева. – М. : Географгиз, 1959. – 303 с.
9. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.
10. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини (2-ге вид.) / Я. Рудницький. – Вінніпег, 1962. – 246 с.
11. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К. : Рад. шк., 1985. – 188 с.
12. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель : у 2 т. / [упоряд. Г. Л. Аркушина]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 2 – 536 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – 928 с.
15. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / М. Фасмер. – М. : Изд. «Прогресс», 1967 – Т. 2. – 672 с.

16. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : словарь / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
17. Яшкін І.Я. Беларускія географічныя назвы : Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск : Навука і техника, 1971. – 256 с.
18. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculczyny. / S. Hrabec // Prace Onomastyczne. – Krakow, 1950. – № 2.
19. Nitsche P. Die Geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. – Köln – Graz, 1964. – 339 s.
20. Schütz J. Die geographische terminologie des Serbokroatischen / J. Schutz. – Berlin : Akademie – Verlag, 1957. – 113 s.

Irina Potapchuk

Structural-semantic features of the land denoting lexemes with the meaning of «ravine» in Western Podillya dialectal area

The article presents folk terms used for referring to the notion «ravine» in the Western Podillya dialects. The author observes the structural and semantic peculiarities of the lexical clusters (lines) fixed according to the special questionnaire, a thorough description is given of the samples containing dialectal features.

Key words: lexeme, semantic unit, semantic line, geographical terminology, geographical term, Western Podillya dialectal variant.

Юлія Абрамян

УТВОРЕННЯ НАЗВ-ІННОВАЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОЛОДИХ НЕДОРОЗВИНЕНИХ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті з'ясовано напрямки динаміки маніфестантів семи 'молоді недорозвинені рослини (кукурудза, буряки, морква, капуста, огірки)' як частини лексико-семантичної групи назв сільськогосподарських культур.

Ключові слова: лексема, сема, динамічні процеси, способи номінації, маніфестант.

Сільськогосподарська лексика охоплює великий за обсягом та суттєвий шар словникового складу української мови, вона є давньою й надзвичайно цінною для історії мови й культури. Аграрна лексика різних регіонів України привертала увагу дослідників діалектної мови й представлена працями Й. Дзендзелівського (Закарпаття) [5]; М. Никончука (Правобережне Полісся) [13]; П. Гриценка (межиріччя Дністра і Дунаю) [3]; Г. Козачук (Волинь) [8]; Ф. Непійводи (Черкащина) [11; 12]; Т. Тищенко (подільсько-наддніпрянське суміжжя) [18]; Р. Сердеги (Харківщина) [15] та окремими розвідками О. Малахівської [9; 10]; І. Сабадоша [14]; О. Данилюк [4]; Я. Закревської [6; 7]; О. Бабицевої [1] тощо. Сільськогосподарська лексика Східної Слобожанщини ще не була предметом спеціального дослідження, лише окремі лексеми ТГЛ сільського господарства представлені в монографії К. Глуховцевої [2] та в «Словнику українських східнослобожанських говірок» (СУСГ). Відсутність системного опису сільськогосподарської лексики Східної Слобожанщини й зумовлює актуальність нашої роботи.

Лексико-семантична група назв сільськогосподарських культур є однією з найбільш чисельних у досліджуваній тематичній групі щодо аналізу власне мовотворчих діалектних процесів. У пропонованій статті ми зосередимо свою увагу на мікрогрупі, яку складають назви недорозвинених плодів рослин, що є складником лексико-семантичної групи назв сільськогосподарських культур. Завданням розвідки є аналіз репертуару назв молодих недорозвинених рослин в українських східнослобожанських говірках порівняно з матеріалами *Словаря української мови* за редакцією Б. Грінченка (Грінченко). Мета статті – з'ясувати напрямки динаміки маніфестантів семи 'молоді недорозвинені рослини (кукурудза, буряки, морква, капуста, огірки)', виявити архаїзми та особливості утворення назв-інновацій.

У лексико-семантичній групі найменувань сільськогосподарських культур на підставі належності денотата до певної біологічної родини виділено кілька підгруп лексем на позначення зернових, технічних та городніх рослин. Кожна з цих підгруп включає мікрогрупи назв стебла й листя, плодової частини, ступеня стиглості плоду тощо.

У східнословобожанських говірках сема 'молодий недорозвинений качан кукурудзи' реалізована загалом двадцятьма лексемами (їхні фонетичні варіанти не було взято до уваги), зокрема, дев'ятьма іменниками – *шул'ак* (3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 39, 45, 55, 56, 58, 60), *шул'а'ч'ок* (22, 55, 56, 57), *со^лсул'ка* (21, 41, 44, 55, 56, 58, 59), *о'пупок* (53, 54, 60, 61, 62), *пуст'тишка* (23, 35, 36, 37, 38, 52), *суслик* (34, 49, 50, 51), *чере^лз:ерниц'а* (55, 56), *молодн'ак* (19, 40), *кур'носик* (6, 8), *карлик* (7) та одинадцятьма атрибутивними словосполученнями – *недозр'ілий ка'ч'ан* (4, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 43, 50, 63), *молодий ка'ч'ан* (17, 18, 20, 31, 32, 43), *молоч'ний ка'ч'ан* (34, 46, 47, 48, 51), *по'ганій ка'ч'ан* (4, 13, 24, 29, 30), *недозр'ілий ка'ч'ан* (33, 42, 43), *малій ка'ч'ан* (13, 25, 27), *не^лгодній ка'ч'ан* (1, 2), *пустий ка'ч'ан* (44, 59), *куцій ка'ч'ан* (27), *зе^ллений ка'ч'ан* (58). У багатьох говірках співіснують дублетні назви, наприклад, у п. 27 – *шул'ак*, *недозр'ілий ка'ч'ан*, *малій ка'ч'ан*, *куцій ка'ч'ан*; у п. 22 – *шул'ак*, *шул'а'ч'ок*, *недозр'ілий ка'ч'ан*; у п. 44 – *недозр'ілий ка'ч'ан*, *молодий ка'ч'ан*, *недозр'ілий ка'ч'ан*; у пп. 55, 56 – *шул'ак*, *шул'а'ч'ок*, *со^лсул'ка*, *чере^лз:ерниц'а*; у п. 58 – *шул'ак*, *со^лсул'ка*, *зе^ллений ка'ч'ан*; у п. 60 – *шул'ак*, *о'пупок* тощо.

У Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка не засвідчено окремої семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', натомість є сема 'маленькій кочень, початок, маленькая кочерышка', яку реалізує полісемічна лексема *качаня* (Грінченко, т. II, с. 227). Таким чином, слід говорити про конкретизацію семи й виникнення певної кількості лексичних одиниць, що її представляють, та фактичне зникнення, тобто архаїзацію лексеми, зафіксованої в *Словарі*.

Сема 'капуста, що не склалася в головку' має широке номінативне поле, репрезентована п'ятнадцятьма лексемами, зокрема дериватами твірної основи *шул'*, що мають форманти *-ак-*, *-ок-*, *-ік-*: *шул'ак* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62), *шул'а'ч'ок* (35, 36, 37, 38, 39, 40, 52), *шул'іка* (1, 2); дериватами від основи *пуст-*, утвореними за допомогою формантів *-ирк-*, *-ишк-*: *пуст'тирка* (2), *пуст'тишка* (23), складного іменника *пустоцв'іт* (14, 15, 27, 39) та атрибутивними словосполученнями й багатокомпонентними утвореннями: *пуст'та ка'пуста* (13, 24, 28, 29, 30, 34, 46, 47, 50, 51, 53, 54), *пустого'лова ка'пуста* (7, 58), *пустот'іла ка'пуста* (27), *пуст'та голова* (58); також лексемами *ро'сада* (41, 42, 44, 59, 63) та *х'лобуст* (5, 60) та словосполученнями *па'долош'н'а ка'пуста* (17, 18, 19), *недо'р'ідна ка'пуста* (22), *розт'р'опана ка'пуста* (6).

У Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка зафіксована сема 'капуста, не выросшая въ кочень', яка репрезентована лексемою *шулик* (Грінченко, т. IV, с. 517). У східнословобожанських говірках активно функціонують фонетичні та морфемні варіанти цієї лексеми: *шул'ак*, *шул'а'ч'ок*, *шул'іка*, крім того, лексема набула нових значень і реалізує не лише сему 'капуста, що не склалася в головку', а й семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи' та 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'. Лексема *ро'сада* (там само, с. 56), зафіксована в Словарі як репрезентант семи 'разсада', та лексема *пустоцв'іт* (Грінченко, т. III, с. 501), що представляє сему 'пустоцв'іт', у досліджуваних говірках функціонують, окрім прямого значення, ще й семи 'капуста, що не склалася в головку'. Отже, варіанти лексем, зафіксованих у Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка, активно функціонують у сучасних українських східнословобожанських говірках.

Сема 'недорозвинений плід огірка' в східнословобожанських говірках репрезентована двадцятьма лексемами, у тому числі їхніми словотвірними варіантами; при цьому не взято до уваги фонетичні варіанти назв. Утворені найменування в основному за допомогою суфіксів з демінутивним значенням *-ак-*, *-ок-*, *-ік-*, *-ік'*, *-ец'* тощо: *пуп'яшок* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 43, 45, 60, 61, 62, 63) – *пупи'рец'* (58) – *пупири'шок* (35, 36, 37, 38) – *о'пупок* (60); *ко'рн'ішон* (14, 15, 16, 22, 23, 53, 54) – *ко'рн'ішон'ч'ік* (16, 45); *кр'у'ч'ок* (1, 2, 21, 20, 50, 55, 56) – *кру'ч'еник* (60); *курн'ак* (24, 26, 27, 28) – *курн'а'ч'ок* (24, 26) – *кур'носик* (6, 8); *зе^лле'нец'* (44, 46, 47, 48, 59); *сусли'к* (34, 49, 50, 51); *пу'цв'ірок* (13, 24); *со^лсул'ка* (55, 58); *корч'ик* (22); *карл'уч'ка* (53); *за'сушок* (56); *сопл'а'ч'ок* (57); зафіксоване також атрибутивне словосполучення *недор'ідний ог'ірок* (34, 50, 51).

У Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка не виявлено семи 'недорозвинений плід огірка', проте зафіксована сема 'зав'язь огуречных растений', реалізована лексемою *пуп'янок* (Грінченко, т. III, с. 500) і дериватами *пуп'яночок*, *пуп'яшок*, *пуп'яшечок* (там само). Імовірно, що східнословобожанська назва *пуп'яшок* на позначення недорозвиненого плода огірка утворилася шляхом метонімічного перенесення з назви зав'язі рослини на цілий, але невеликий за розміром плід. А лексема *о'пупок* (дериват від лексеми *пуп'яшок*) у досліджуваних говірках є полісемічною, зокрема реалізує семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'недорозвинений плід огірка' та 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'. Отже, лексема *пуп'янок*, зафіксована в *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка, у сучасних українських східнословобожанських говірках не лише збереглася й функціонує, а й набула ширшого значення. Зареєстрована в *Словарі*

полісемантична лексема *зеленець* (Грінченко, т. II, с. 148), яка репрезентує сему 'незрзлий плодь', в українських східнословобожанських говірках наповнює лише сему 'недорозвинений плід огірка', тобто спостерігаємо звуження семантичного поля лексеми. Сема 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)' у досліджуваних говірках маніфестована вісьма лексемами; найактивніші серед них субстантивовані назви – *молод'ї* (3, 4, 13, 14, 15, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 48, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 62), *недозр'їл'ї* (6, 19, 31, 32, 33, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 55, 56), *недор'їдн'ї* (21, 22, 50); поширені полісемічні лексеми *шул'аки* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 23, 26, 41, 42, 45), *опупки* (16, 39, 40, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 63); невеликі ареали утворюють три лексеми, що реалізують названу сему, – *шапл'аки* (45, 46, 47, 48), *недоростки* (17, 18, 19, 20), *кукли* (44, 55, 56, 58).

У Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка не зареєстровані семи 'молоді недорозвинені коренеплоди'. Імовірно, полісемантичні лексеми *обмолодь* (Грінченко, т. III, с. 19), *памолодь* (там само, с. 90), *парост* (*парость*, *паросточок*, *паросток*) (там само, с. 97), *зеленець* (Грінченко, т. II, с. 148), зафіксовані в *Словарі*, мали широке значення й реалізували узагальнені семи 'молодые побзги', 'незрзлий плодь' тощо, частина їх стала архаїзмами (наприклад, *обмолодь*, *памолодь*).

Динамічні процеси, що відбуваються в сучасних східнословобожанських говірках, сприяли конкретизації семи 'молоді недорозвинені коренеплоди', унаслідок чого спостережено спеціалізацію кількох лексем із загальним значенням, що репрезентують названу сему, наприклад, *шапл'аки*, *недоростки*, *кукли*. Новотвори мають досить прозору мотивацію: субстантивовані лексеми *молод'ї*, *недозр'їл'ї*, *недор'їдн'ї*, *недоростки* є полісемічними й можуть реалізувати низку однотипних сем; для лексеми *кукли* мотивуючою ознакою є метафоричне перенесення: предмет – рослина, адже недорозвинений коренеплід нагадує іграшку; лексема *шапл'аки*, на нашу думку, має подвійну мотивацію: по-перше, фонетична трансформація слова *шул'аки* + метонімічне перенесення (недорозвинені коренеплоди нагадують зовнішні прояви нежитю, слиз, а лексема *шапл'аки* функціонує в східнословобожанських говірках зі значенням зрублості на позначення слизу, що витікає з носа). Подібний спосіб номінації (метонімічне перенесення) спостерігаємо при виникненні лексеми *сопл'ач'ок*, що репрезентує сему 'недорозвинений плід огірка'.

Загалом проаналізовано чотири семи на позначення молодих недорозвинених плодів, що в сучасних українських східнословобожанських говірках маніфестовані п'ятдесятьма трьома лексемами, серед яких тридцять шість лексем – іменники, сімнадцять – субстантивовані найменування й атрибутивні словосполучення. Частина лексем є полісемічними, бо є репрезентантами кількох сем, зокрема, лексема *шул'ак* є репрезентантом семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'капуста, що не склалася в головку', 'недорозвинений плід огірка', 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'; *шул'ач'ок* – 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'капуста, що не склалася в головку', 'недорозвинений плід огірка'; лексема *опупок* маніфестує семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'недорозвинений плід огірка', 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'; лексема *пусташишка* реалізує дві семи – 'молодий недорозвинений качан кукурудзи' та 'капуста, що не склалася в головку'; лексеми *соп'ул'ка*, *суслик*, *курносик* репрезентують дві семи – 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'недорозвинений плід огірка'. У частині субстантивованих найменувань і атрибутивних словосполучень теж простежується полісемічність, наприклад: лексеми *недозр'їлиї* (*недозр'їл'ї*), *молодиї* (*молод'ї*) реалізують семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'; лексема *недор'їднї* (*недор'їдна*, *недор'їдн'ї*) маніфестує три семи – 'капуста, що не склалася в головку', 'недорозвинений плід огірка', 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'; лексема *пустаий* (*пуста*) – семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'капуста, що не склалася в головку'.

У східнословобожанських говірках на позначення молодих недорозвинених рослин використовуються різні способи найменування, найактивнішим із яких є вторинна номінація за допомогою слова й словосполучення. Більшу частину аналізованих номенів становлять ті, що виникли як метафоричне переосмислення давно відомих назв. Джерелами вторинної номінації маніфестантів семи 'молоді недорозвинені рослини (кукурудза, буряки, морква, капуста, огірки)', можуть бути специфічні назви істот, що за своїми зовнішніми ознаками нагадують рослини, наприклад, лексеми *карлик*, *курносик*, *суслик* репрезентують сему 'молодий недорозвинений качан кукурудзи'; назви предметів, до яких подібні за формою певні рослини, зокрема, лексема *соп'ул'ка*, зафіксована як репрезентант семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', лексема *кукли* – 'молоді недорозвинені коренеплоди' тощо. У частині лексем мотиваційною ознакою є морфологічні особливості будови рослини, наприклад, лексеми *чере'ї:з:ерниц'а*, *пусташишка*, *молодн'ак*, які реалізують сему 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', указують на те, що не всі зерна на

качані визріли або зерен як таких ще зовсім немає; лексема *недоростки*, котра репрезентує сему 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)', указує на недостиглість коренеплодів; лексеми *пустирка*, *пустушка*, *пустоцьвіт*, які репрезентують сему 'капуста, що не склалася в головку', свідчать про те, що в капустині відсутня зав'язь, тобто вона є пустою. Розширення значення лексем, що маніфестують сему 'недорозвинений плід огірка', *круч'ок*, *круч'еник*, *карл'учка*, *засушок* зумовлене особливостями форми рослини. Отже, до цієї групи номенів входять лексеми з найбільш прозорою мотивацією, адже назви маніфестують особливості денотата. В окремих східнословобожанських говірках функціонують складені назви, виражені атрибутивними словосполученнями, побудовані вони за такими схемами: прикметник, що позначає особливості морфологічної будови, зовнішнього вигляду, кольору чи особливості виростання цієї рослини + назва цілої рослини або її окремої частини, як-от: *недор'ідна капуста*, *падолош'на капуста*, *розт'ропана капуста*, *пуста капуста*, *пустот'іла капуста*, *пустоголова капуста*, *пуста голова* (репрезентують сему 'капуста, що не склалася в головку'); *недозр'ілий кач'ан*, *молодій кач'ан*, *недосп'ілий кач'ан*, *поганій кач'ан*, *малий кач'ан*, *молоч'ний кач'ан*, *нег'одний кач'ан*, *пустий кач'ан*, *куций кач'ан*, *зелений кач'ан* (маніфестують сему 'молодий недорозвинений качан кукурудзи') тощо.

Отже, з дев'яти лексем (*качаня*, *обмолодь*, *памолодь*, *парост*, *пуп'янок* (*пуп'яшок*), *пустоцьвіт*, *розсада*, *шулик*, *зеленець*), представлених у *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка, у сучасних українських східнословобожанських говірках функціонує п'ять із них (з фонетичними і морфемними варіантами), як-от: *пуп'яшок*, *пустоцьвіт*, *розсада*, *шул'ак*, *зеленець*, інші не зафіксовані в дослідженому ареалі в репертуарі назв молодих недорозвинених рослин із указаним значенням. Імовірно, вони архаїзувалися, належать сьогодні до пасивного словникового запасу української мови. Ці лексеми в процесі розвитку мови замінили інші найменування. Проте «динамічне в лексиці виявляється не лише в заміні одного номена іншим» [2], а й у зміні варіативних можливостей говірок. Поява нових лексем, зникнення певної кількості мовних одиниць загалом свідчать про невпинні процеси розвитку живого народно-розмовного мовлення. Робота з фіксації й аналізу назв сільськогосподарських рослин як частини тематичної групи аграрної лексики східнословобожанських говірок є надзвичайно важливою й перспективною, адже дозволяє значною мірою розширити відомості про динамічні процеси в усному мовленні.

Цифрові позначення говірок Луганщини

1) с. Лантратівка Троїцького р-ну; 2) смт. Троїцьке; 3) с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну; 4) с. Березівка Новопсковського р-ну; 5) с. Покровське Троїцького р-ну; 6) с. Новониканорівка Сватівського р-ну; 7) с. Новочервоне Троїцького р-ну; 8) с. Тарасівка Троїцького р-ну; 9) с. Маньківка Білокуракинського р-ну; 10) с. Малоолександрівка Троїцького р-ну; 11) с. Просторе Білокуракинського р-ну; 12) с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну; 13) с. Макартетине Новопсковського р-ну; 14) смт. Білолуцьк Новопсковського р-ну; 15) с. Можняківка Новопсковського р-ну; 16) с. Донцівка Новопсковського р-ну; 17) с. Хомівка Сватівського р-ну; 18) с. Гончарівка Сватівського р-ну; 19) м. Сватове; 20) с. Свистунівка Сватівського р-ну; 21) с. Маньківка Сватівського р-ну; 22) смт. Білокуракине; 23) с. Нецеретове Білокуракинського р-ну; 24) с. Закотне Новопсковського р-ну; 25) с. Заайдарівка Новопсковського р-ну; 26) с. Новорозсош Новопсковського р-ну; 27) смт. Новопсков; 28) с. Писарівка Новопсковського р-ну; 29) с. Риб'янцеве Новопсковського р-ну; 30) с. Піски Новопсковського р-ну; 31) с. Сичанське Марківського р-ну; 32) с. Кризьке Марківського р-ну; 33) с. Бондарівка Марківського р-ну; 34) с. Підгорівка Старобільського р-ну; 35) с. Голубівка Кремінського р-ну; 36) с. Новоборове Старобільського р-ну; 37) с. Чмирівка Старобільського р-ну; 38) м. Старобільськ; 39) с. Бондареве Старобільського р-ну; 40) с. Веселе Старобільського р-ну; 41) с. Брусівка Біловодського р-ну; 42) с. Литвинівка Біловодського р-ну; 43) с. Курячівка Марківського р-ну; 44) с. Семикозівка Біловодського р-ну; 45) с. Великоцьк Міловського р-ну; 46) с. Стрільцівка Міловського р-ну; 47) с. Калмиківка Міловського р-ну; 48) с. Мусіївка Міловського р-ну; 49) с. Червонопопівка Кремінського р-ну; 50) м. Кремінна; 51) с. Нова Астрахань Кремінського р-ну; 52) с. Шульгинка Старобільського р-ну; 53) с. Штормове Новоайдарського р-ну; 54) с. Переможне Новоайдарського р-ну; 55) с. Євсуг Біловодського р-ну; 56) с. Парневе Біловодського р-ну; 57) с. Верхньобогданівка Станично-Луганського р-ну; 58) смт. Біловодськ; 59) с. Данилівка Біловодського р-ну; 60) смт. Новоайдар; 61) с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну; 62) с. Царівка Новоайдарського р-ну; 63) с. Обозне Слов'янського р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабичева О. Л. Назви земельних ділянок Деснянсько-Сеймського межиріччя і їх відображення в мікротопонімії / О. Л. Бабичева // Питання історичної ономастики України. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 151–157.
2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : Монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-Матер, 5005. – 529 с.
3. Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров : автореф. дисс... канд. филол. наук / П. Е. Гриценко. – К., 1980. – 29 с.

4. Данилюк О. К. Назви на позначення семами «поле» в системі народної географічної термінології Волині / О. К. Данилюк // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 41–47.
5. Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (лексика, пов'язана з обробітком землі, вирощуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю) / Й. О. Дзендзелівський // *Studia Slavica Hung.* – Budapest. – 1960. – Т. X. – С. 33–97.
6. Закревська Я. В. Назви овочів в говірках II т. Атласу української мови / Я. В. Закревська // XI Республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей. – К. : Наук. думка, 1962. – С. 57–60.
7. Закревська Я. В. Українські назви картоплі (*Solanum tuberosum*) / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. VI. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 28–36.
8. Козачук Г. О. Сільськогосподарська лексика говірок Волині: дис... канд. філол. наук / Г. О. Козачук. – К., 1971. – 288 с.
9. Малахівська О. А. Ареальна й семантична характеристика типів номінації кукурудзи (*zea mays* L) в українських говорах / О. А. Малахівська // Структурні рівні українських говорів. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 133–146.
10. Малахівська О. А. Назви сочевиці (*Lens Adans*) в говорах української мови / О. А. Малахівська // Лексика укр. мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : тези доповідей. – Ужгород, 1982. – С. 93–95.
11. Непийвода Ф. А. Із спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини / Ф. А. Непийвода // Праці X Респ. діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 90–94.
12. Непийвода Ф. А. Лексика землеробства Черкащини / Ф. А. Непийвода // Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників : тези доповідей. – Чернівці, 1960. – С. 28–30.
13. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.
14. Сабадош И. В. Украинские названия клевера лугового (*Trifolium pratense* L) и их параллели в других славянских языках / И. В. Сабадош // *Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования.* – М. : Наука, 1984. – С. 65–83.
15. Сердега Р. Л. Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини) : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. / Р. Л. Сердега ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 20 с.
16. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. / Т. М. Тищенко ; Київський національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – К., 2003. – 19 с

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Грінченко – Словарь української мови : у 4 т. / [упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Репринт. вид. – К. : Лексикон, 1996.
- СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко та ін. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 234 с.

Yulia Abramyan

The Formation Of Names-Innovations To Define Young Under-Developed Vegetable-Growing Plants In Ukrainian Eastern Slobozhanschina Dialects

The article deals with the dynamics of the semantic determinants 'young under-developed vegetable-growing plants (corn, beet, carrots, cabbage, cucumbers)' as parts of lexical-semantic group to define the names of agricultural plants.

Key words: lexeme, semantic unit, dynamic processes, ways of nomination, manifestant

Євген Пилипенко

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У дослідженні на основі опрацювання мови прозових творів І. Нечуя-Левицького виділено лексичні діалектизми та проаналізовано їх у лінгвогеографічному, семантичному, етимологічному та функціональному аспектах.

Ключові слова: мова творів, слово, діалект, лексичний діалектизм, південно-східне наріччя, середньонаддніпрянський говір.

У сучасному мовознавстві мовна постать І. Нечуя-Левицького не знайшла всебічного висвітлення. У науковому доробку, присвяченому ідіолекту І. Нечуя-Левицького, варто відзначити розвідки Л. Мацько, М. Богдан, а також Г. Їжакевич, яка у праці "Мова творів І. Нечуя-Левицького", що увійшла до «Курсу історії української літературної мови», характеризує особливості індивідуального функціонування мови митця слова [1, с. 435–454]. Співвідношенню мови прозових творів та норм сучасної української літературної мови присвятила розвідки Г. Пашковська [3, с. 38–47]. Про те, як відображається середньонаддніпрянський говір у мові творів І. Нечуя-Левицького, йдеться у статті І. Матвіяса, надрукованій на сторінках журналу «Українська мова». Дослідник, зокрема, виокремлює низку лексичних діалектизмів, зауважуючи, що переважна більшість з них належить до середньонаддніпрянського діалекту південно-східного наріччя [2, с. 38].

Мета дослідження — на основі опрацювання мови прозових творів І. Нечуя-Левицького виділити лексичні діалектизми та проаналізувати їх у лінгвогеографічному, семантичному, етимологічному та функціональному аспектах. Актуальність роботи зумовлена проблемою ґрунтовного дослідження ідіолекту І. Нечуя-Левицького, що неможливо без удокладнення відомостей про діалектну основу мовотворчості митця слова та його нормалізаторську діяльність.

У результаті опрацювання різножанрових творів письменника, написаних у різний період життя, – «Запорожці», «Дві московки», «Микола Джеря», «Іван Виговський» – виокремлено низку діалектних слів. Розглянемо окремі з них.

Бакаюватий — слово вжито в І. Нечуя-Левицького зі значенням «вибоїстий»: *Знов повився поліський бакаюватий шлях через яри та луки, через густі соснові ліси* (ІВ, с. 105). Лексема та її варіанти часто фіксуються в південних, центральних та північних областях України з таким самим значенням. Слово є дериватом від іменника *бакаї*, що в говірках Наддніпрянщини вжито з такою семантикою: «вибоїна на дні балки, якою стікає вода», «виступ, вимитий водою на дні балки», «глибока вибоїна на дорозі або калюжа»: *На дорозі такі бакаї, що машині води по кузов*; «невелике озеро»: *У тому бакаї такі карасі водяться...*; «рівчак»: *Подався бакаєм — тільки голову видно* (СГНН, Т. 1, с. 59). Зі значеннями «глибока яма в річці чи ставку», «наповнена водою вибоїна» фіксують лексему «*бакаї*» укладачі «Етимологічного словника української мови» (ЕСУМ, Т. 1, с. 119), розширюючи значеннєвий ряд слова тлумаченням «випорпане курми гніздо у землі», зафіксованим на лівобережній Черкащині. У значенні «з ямами під водою», «вибоїстий» ужито й похідні прикметники «*бакаюватий*», «*бакаїстий*», «*бокаїстий*». Укладачі словника зараховують лексему «*бакаї*» до тюркізмів, наводячи паралелі з кримсько-татарською, казахською та узбецькою мовами. Натомість відкидають твердження М. Горяєва та М. Фасмера про запозичення слова відповідно з галльської та російської мов. У «Словнику української мови» лексеми "бакаї" та "бакаювати" є діалектними (СУМ, Т. 1, с. 91).

Лексема *бительня* й споріднена за значенням «*терниця*» неодноразово трапляються у творчому доробку письменника зі значенням «знаряддя для обробітку конопель та льону»: *Тільки на причілку була притуляна до хати якась повіточка, а там лежало трохи хворосту, стояла стара терниця та бительня, та два щербаті глиняники* (ДМ, с. 85); *Довга чуприна, як гадюка, виляла в бистрій воді, петлялась на всі боки, неначе жменя конопель на бительні* (ІВ, с. 294). Як зазначає П. Гриценко, майже весь український континуум займають похідні від дієслівних основ з інтегральним компонентом значення «діяти на об'єкт для його подрібнення, розділення на частини, відділення однієї частини від іншої», що утворені від основ *бити* (*бительня*, *бительниця*, *бителя*, *битниця*, *бійниця*, *битка*, *битник*, *битілка*, *битушка*, *бойка* та інші), *терти* (*тельниця*, *терниця*, *тертушка*, *терне*, *трінь* тощо) та основ *ламати*, *м'яти*, *тіпати*, *давити* та інших. Всього 14 основ. Таким чином, поняття *терниця* – «знаряддя для обробки конопель, льону» в українських говірках репрезентоване дериватами, що сягають 14 основ (з них чотири – *бити*, *терти*, *ламати*, *м'яти* –

покривають майже усю територію), які на наддіалектному рівні є синонімами (АВЛ, с. 137–138). Зокрема, «Словник полтавських говорів» фіксує таке значення лексем *терниця* – «дерев'яний прилад, на якому туть коноплі»: *Коноплі мочать, висушують, а потім туть на терниці* (СПолГ, с. 93), та *бительня* (варіанти *бетельна, бетельниця, битка*) – «прилад для обробки прядива»: *У нас всі вибивають коноплі бетельнею* (СПолГ, с. 15). Синонімічні значення цих лексем знаходимо й у «Словнику української мови» за редакцією Б. Грінченка: *«терниця (терлиця) – трепачка, снарядь для трепанія льна, пеньки»* (СБГ, Т. 4, с. 257); *«бительня — станок для трепанія коноплі»* (СБГ, Т. 1, с. 58). Відзначимо, що І. Нечуй-Левицький використовує форму *терниця*, яка характерна саме для середньонаддніпрянських діалектів, у той час, для подільських говірок притаманне вживання фонетичного варіанту *терлиця* (СПодГ, с. 94).

Лексема *валасатись* вжита зі значенням «байдикувати»: *З Маринки вийде добра господиня: не цуратиметься вона простої роботи, не здатна вона валасатись без діла* (ІВ, с. 240). З аналогічним значенням вживає її і Б. Грінченко: *А ти де валасалася?; Став валасатися по світах* (СБГ, Т. 1, с. 123). Зі значенням «волочитися» фіксує лексему Є. Желехівський (МНС, Т. 1, с. 54), вважаючи її запозиченням з польської мови. Цю саму думку обстоюють і укладачі «Етимологічного словника української мови» (ЕСУМ, Т. 1, с. 323), хоч і припускають можливість походження слова з литовського «*valanda*» («проміжок часу», «хвилина») чи українських «*валити*», «*валандатися*» («швендяти», «ліниво працювати», «зволікати»). Лексема «*валасатись*» не кодифікована сучасною українською літературною мовою, залишившись функціонувати у діалектній середовищі (СУМ, Т. 1, с. 283).

Фіксуємо в повісті «Дві московки» діалектизм *вивід* на позначення димаря: *Вітерь вие звірюкою, свистить попід стріхами крізь тинь, гуде сумно на виводі* (ДМ, с. 112). З-поміж 6 значень, які подає Б. Грінченко на тлумачення слова, під номером 5 читаємо: «пічна труба у сінях і на даху»: *Дим стелиться з вивода* (СБГ, Т. 1, с. 149). Зі значенням «цегляний димар над дахом» фіксує лексему *вивід* у говірках Нижньої Наддніпрянщини В. Чабаненко (СГНН, Т. 1, с. 142). Зустрічаємо її й у мовленні носіїв середньонаддніпрянських говірок. Дані АУМ засвідчують чималий ареал поширення лексеми *вивід* у значенні «димар» на правобережній Черкащині. Окремі ареали вживання слова наявні й у поліських говірках межиріччя Тетерева та Ірпеня (АУМ, Т. 1, к. 289). Лексема похідна від інфінітивної основи *вести*, історія якої сягає індоєвропейської мовної сім'ї (ЕСУМ, Т. 1, с. 363–364).

Зі значенням «молотити на току за допомогою волів» використовує в повісті «Микола Джеря» І. Нечуй-Левицький лексему *гарманувати*: *Надворі наймит гарманував пшеницю, тягаючи волами колодку по розкиданих і розв'язаних снопах* (МД, с. 163). Слово є похідним від *гарман*, що активно вживалося у наддніпрянських діалектах на позначення току, де молотять зернові: *Колись у нас були гармани, там пшеницю обмолочували* (СПолГ, с. 23), чи *гарманка* – «кам'яний коток, яким молотили на току»: *Було батько й кажуть: «Ну, діти! Пообідали, тепер запрягайте коней у гарманку і починайте молотити жито»* (СГНН, Т. 1, с. 222). Б. Грінченко фіксує таке значення лексеми *гарман*: «тік, де молотять хліб котком чи катаючи по хліву завантажений віз та власне хліб, який розклали на току для такої молотьби»: *Сиділи у хаті, поки дощ пішов, залив їх гарман, а вони все убувають. У словосполученні «ходити у гармані»* (про коня чи вола) лексема вжита із семантикою «молотити»: *Цих коней не можна брати, бо вони в гармані тепер ходять* (СБГ, Т. 1, с. 274). Лексему *гарманувати* «Словник української мови» подає з таким значенням: «молотити кінями чи волами, що запряжені у каток чи у навантажений віз»: *Гармануєм, в мішки набіраєм*. У діалектах вживаною є лексема *гарманити*, що є синонімом до *гарманувати*: *У нас горох не молочений, чачавиця не гарманена* (СБГ, Т. 1, с. 274). Іменник *гарман* запозичений українською мовою з турецької («*harman*» – «молотьба», «тік»), похідне з перської «*hārtmān*» – «купа збіжжя», наявний у таджицькій та курдській мовах), нині належить до історичного фонду української мови (ЕСУМ, Т. 1, с. 474).

Слово *насторочитись* І. Нечуй-Левицький вживає зі значенням «наміритись». У романі "Іван Виговський" читаємо: *Всі неначе сповнили не дуже приємний обов'язок, промкнутий наскрізь нудьгою, і похапцем насторочились тікати з-за тих багатих... але невеселих столів* (ІВ, с. 235). З більш широким значенням цю лексему зафіксовано в діалектах центральної та південної України: «наставляти», напр.: *До нашої корови хто б чужий не підійшов, на усіх роги насторочує*, «настановитись»: *А кіт як змітив собаку і насторочив шерсть*, «набирати загрозового вигляду»: *Я до неї по-харошому, а вона насторочилась і почала кричати*, «насторожуватись»: *Тільки гілка де трісне – Марина уже й насторочилась* (СГНН, Т. 2, с. 346–347). Зафіксовано й синонімічні варіанти: «*насторощити*», «*насторочити*». Укладачі «Етимологічного словника української мови» пов'язують лексему з іменником *сторч* (варіанти *сторц, сторца*) у значенні «униз головою», «стійма», «спідлоба», а також: «підвалина у будівлі», «стовп, окрім української, у російській та інших західно- й південнослов'янських мовах» (ЕСУМ, Т. 5, с. 428–429).

Паровиця – у творах І. Нечуя-Левицького вжито зі значенням «віз, запряжений двома волами»: *А ще недавно наш таки дід чумакував, послав не одну паровицю и в Крим по сіль и на Дін по рибу* (ЗП, с. 454); *«Усі не всі, а троє було таких, що й на одну паровицю не вкласти», — сказав Виговський»* (ІВ, с. 39). У нижньонадніпрянських говірках слово активно вживалося на позначення чумацького возу: *То ото чумаки наберуть їх паровиць двісті, триста, повтягують шкурами і везуть* (СГНН, Т. 3, с. 75). У говірках Черкащини зафіксовано значення лексеми паровиця як «пара волів»: *Паровиць зо три у його волів*. Натомість у подільських діалектах функціонує сема «тулуп та свита, одягнуті разом». З таким значенням, зафіксованим на Брацлавщині, пояснює слово Б. Грінченко: *В свиті холодно, кожуха шкода, — так тоді паровицю натягнув: кожух гріє, а свита зверху* (СБГ, Т. 3, с. 97). В «Етимологічному словнику української мови» наявна лексема: «паровиця – парні воли, запряжені разом»; «спарований одяг, одягнений разом». Утворене від лексеми пара в значенні «двоє», яка у свою чергу запозичена українською мовою з німецької через посередництво польської (ЕСУМ, Т. 4, с. 288).

Лексема *перезва* вжита письменником на позначення елемента весільного обряду, характерного, зокрема, для надніпрянських сіл: *На других кутках, де були весілля, так само йшла перезва, скрізь по селу палало полум'я. Усе село ніби палало перезвою, бо село гуляло на весіллі* (МД, с. 31). Б. Грінченко теж пояснює це слово як «весільний обряд»: *Івасьова перезва через уленьку перейшла: як рій гуде, як мак цвіте, як рожа процвітає* (СБГ, Т. 3, с. 118). У Є. Желехівського читаємо: «перезва — гуляння в молодого на другий день весілля» (МНС, Т. 2, с. 615). «Словник полтавських говорів» фіксує синонім *перезовини*, додаючи до значення «весільний обряд»: *На перезовини зійшлись усі рідні молодих* більш широке – «група людей, що гуляють, веселяться»: *Он уже пішла ціла перезва гуляк* (СПолГ, с. 72). Слово утворене від інфінітивної основи *звати*, що своїм корінням сягає індоєвропейської доби, укоренившись у всіх слов'янських мовах (ЕСУМ, Т. 2, с. 249).

Щодо лексеми *плагинда*, у І. Нечуя-Левицького читаємо: *Вони вдвох робили плагинду, розтягали тонесенький корж, вхопивши його в пальці з двох боків* (ІВ, с. 224). Б. Грінченко подає це слово в словнику зі значенням «вид виробу із тіста», вважаючи цю лексему із слов'янськородинського коріння (СБГ, Т. 3, с. 193). Іншу природу походження виводять укладачі «Етимологічного словника української мови»: «*плагинда* (*плагинда, плачинда, плачинта, плечинда, плячинда*) — запозичення з молдавської, румунської мов; молдавське *плэчиндэ* («листовий пиріг») походить від латинського *placenta* («корж», «пиріг») (ЕСУМ, Т. 4, с. 434). У значенні «виріб з тіста й гарбуза у вигляді пирога» *плагинда* фіксована в нижньонадніпрянських говірках (СГНН, Т. 3, с. 128).

Наявна у творах І. Нечуя-Левицького й лексема *повісмо*: *«Ой коли б не закловав мене на смерть цей страшний степовий орел...» — думала бідна Маринка, поглядаючи на старого осавула, на його довгі вуса, неначе жмені пом'ятих конопель, висмикнутих... неначе з повісма* (ІВ, с. 245). У середньонадніпрянських, і зокрема, полтавських говорах цей діалектизм вжито на позначення міри прядива в 12 жмень (12 горсток): *Принесли мені повісмо прядива, побачу, яке воно в тебе* (СПолГ, с. 77). З таким самим значенням лексему зафіксовано в «Словнику української мови»: «св'язка пеньки или льна в 10 или 12 жмень»: *От баба дала дідовій дочці повісмо конопель, щоб вона за ніч спряла* (СБГ, Т. 3, с. 222). Зі значенням «пучок оброблених конопель або льону, готових до прядіння, а також одержана з нього пряжа», «пасмо», «міра прядива (60 мітків, пучків)», лексема *повісмо* наявна в «Етимологічному словнику української мови». Укладачі словника простежують варіанти вживання слова у російській та інших слов'янських мовах, обстоюючи думку про його запозичення з польської [ЕСУМ, Т. 4, с. 468–469].

Зі значенням «збагнути» вживає І. Нечуй-Левицький діалектизм *розчовпти*: *Нещасна голота та чорнота як тільки розчовпila польсько-шляхетську політику Виговського, тікала в Полтаву і приставала до полковника Мартина Пушкаря...* (ІВ, с. 311). З таким самим значенням знаходимо лексему в нижньонадніпрянських говірках: *Іван на зле не дуже меткий: що не скажеш – три дні розчовпиає* (СГНН, Т. 4, с. 44) та «Словнику української мови» Б. Грінченка: *Не розчовпну, що ти пророчиши* (СБГ, Т. 4, с. 62). Слово походить від дієслова *човпти* (*розуміти*), архаїзованої форми, що сягає корінням праслов'янської доби (ЕСУМ, Т. 5, с. 117).

Лексему *стябло* зафіксовано в надніпрянських говірках у двох значеннях: 1) видовбане з дерева (як правило, з груші чи верби) коритце, у якому подають на стіл юшку: *Раніше рибалки юшку тільки із стябла їли, мисок не признавали* (СГНН, Т. 4, с. 113); 2) у рибацькому човні дошка під платформу для складання неводу». Зокрема, такі значення, посилаючись на видані в 1902 році «Етнографічні матеріали, зібрані у Полтавській губернії» В. Василенка, подає Б. Грінченко (СБГ, Т. 4, с. 224). У І. Нечуя-Левицького фіксуємо вживання лексеми *стябло* в першому значенні: *Тим часом він повитягав с казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу и склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане* (МД, с. 110). У «Етимологічному

словнику української мови» читаємо: «стябло – дерев'яний ківш; піднос; таця; поміст, дошка у рибацькому човні для складання сітей; плетена з очерету тарілка; велика дерев'яна миска чи ваганки, куди вкладають варену рибу» (ЕСУМ, Т. 5, с. 460). Мовознавці пов'язують походження слова із формою *тябло* (*скрижаль*), у давньоруській мові функціонувало на позначення частини церковного іконостаса над царськими дверима. Єдиного тлумачення етимології лексеми *тябло* немає. Вважають за ймовірне запозичення слова з латинської мови через посередництво старогрецької (ЕСУМ, Т. 5, с. 696).

Фіксуємо в І. Нечуя-Левицького й діалектизм *тривний*: *Нема в світі нічого тривнішого, як святий чорний хліб, – жартував старий Демко* (ІВ, с. 191). «Словник української мови» фіксує лексеми *тривний* зі значенням «який добре втамовує голод», «поживний», «ситний» (СУМ, Т. 10, с. 253). Б. Грінченко розширює значеннєвий ряд тлумаченнями «зручний», «пригодний»: *Це дерево тривне на плуг* (СБГ, Т. 4, с. 282). Лексема *тривний* та територіальні варіанти *трєвний*, *тривній* наявні в багатьох діалектних групах української мови зі значеннями «поживний», «апетитний», «легкотравний», «ситний», «придатний» (ЕСУМ, Т. 5, с. 635; СГНН, Т. 4, с. 134). Утворилося слово як результат семантичної видозміни похідних форм від *тривати*, зближених з *травити*, *травний* (ЕСУМ, Т. 5, с. 635).

У дослідженні розглянуто лише окремі діалектні слова мовної палітри творів І. Нечуя-Левицького, що, однак, дозволяє зробити такі узагальнення. Так, відповідно до бачення поступу української літературної мови, письменник активно вводив у свою практику слова рідних йому середньонаддніпрянських говірок. Серед слів, які не були кодифіковані літературною мовою, переважають локативні лексичні одиниці, які, зважаючи на обмеженість ареалів функціонування чи специфіку позначуваних реалій, не набули загального вжитку. Виокремлені в дослідженні слова використано переважно в стилістично-нейтральному плані. Більшість з розглянутих нами діалектизмів зафіксовано в говорах південно-східного наріччя.

Опрацьований матеріал дає підстави до подальшого дослідження лексичних діалектизмів у мові творів І. Нечуя-Левицького, що є важливим підґрунтям для відтворення діалектного середовища, у якому формувалася мовна особистість письменника, його внеску в становлення лексичної системи сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови. — Т. 1 (дожовтневий період) [за ред. І. К. Білодіда]. — К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. — С. 435–454.
2. Матвіяс І. Відображення середньонаддніпрянського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького / І. Матвіяс // Українська мова. — 2007. — №4. — С. 33–44.
3. Пашковська Г. Морфологічні норми української мови в практичному застосуванні І. С. Нечуя-Левицького / Г. Пашковська // Мова та історія: збірник наукових праць [ред. кол. Д. І. Переверзєв (в. о. гол. ред.) та ін.]: вип. 116. — Умань: ПП Жовтий, 2010. — С. 38–47.

ДЖЕРЕЛА

1. Твори І. Нечуя-Левицького:
 - ДМ: Нечуй І. Дві московки / І. Нечуй // Правда. — 1868. — Ч. 8. — С. 85–90; Ч. 9. — С. 97–101; Ч. 10–11. — С. 109–116; Ч. 12–13. — С. 133–141.
 - ЗП: Нечуй І. Запорожці / І. Нечуй // Правда. — 1873. — № 11. — С. 384–392; № 12. — С. 417–424; № 13. — С. 449–456.
 - ІВ: Нечуй-Левицький І. С. Запорожці. Іван Виговський. — Харків : Фоліо, 2007. — 319 с.
 - МД: Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря // Правда. — 1878. — Т. I. — С. 1–187.
2. Словники, праці з діалектології:
 - АВЛ: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики [відп. ред. І. Г. Матвіяс] / П. Ю. Гриценко. — К. : Наукова думка, 1990. — 272 с.
 - АУМ: Атлас української мови [ред. кол. І. Г. Матвіяс (голова) та ін.]: у 3-х т. — Т. 1: Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — К.: Наукова думка, 1984. — 498 с.
 - ЕСУМ: Етимологічний словник української мови [ред. кол. О. С. Мельничук (голова) та ін.]: у 7-и т. — К. : Наукова думка, 1982–1983. — (Словники України).
 - МНС: Малоруско-німецький словар [уложив Євгеній Желеховський]: у 2-х т. — Львів, 1886.
 - СБГ: Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко]: у 4-х т. — К, 1907.

СГНН: Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4-х т. / В. А. Чабаненко . – Запоріжжя, 1992.

СПолГ: Словник полтавських говорів [уклад. В. С. Ващенко]. – Харків, 1960. – 107 с.

СПодГ: Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський . Хмельницький, 1991. – 116 с.

СУМ: Словник української мови [ред. кол. І. К. Білодід (голова) та ін.]: у 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Eugen Pylypenko

Lexical Dialecticism in the literal language of I. Nechui-Levytski

In the investigation based on the processing of the prose language of I. Nechui-Levytski the lexical dialectal units are specified and analysed in their linguo-geographic, semantic, etymological and functional aspects.

Key words: the language of the literary works, word, dialect, lexical dialectal unit, south-eastern patois, mid-upper-Dnieper dialect.

Олександр Білих

**ФОРМИ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ
МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.**

У статті на матеріалі стародруків проаналізовано творення форм наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., виявлено характерні особливості цих форм порівняно з відповідними українськими, зроблено висновок про частковий вплив українських форм наказового способу на церковнослов'янські.

Ключові слова: староукраїнська мова, церковнослов'янська мова української редакції кінця XVI – XVII ст., наказовий спосіб.

У кінці XVI – XVII ст. церковнослов'янська мова посідала важливе місце в культурному житті України. У цей час вона була не лише мовою церкви, але й одним із символів та інструментів національно-визвольної боротьби [6, с. 137]. До того ж, завдяки кодифікації церковнослов'янської мови [4] та розвитку книгодрукування Україна в XVII ст. стала центром, де визначалися норми церковнослов'янської мови, які впливали на весь слов'янський православний світ [9, с. 61; 15]. Зрозуміло, що церковнослов'янська мова при цьому не функціонувала ізольовано, вона активно взаємодіяла з українською мовою. Вивчення результатів цієї взаємодії необхідне для глибшого пізнання історії як української, так і інших слов'янських мов. Однак поки що такі проблеми рідко потрапляють у поле зору науковців. Тому дослідження особливостей функціонування церковнослов'янської мови, зокрема й кінця XVI – XVII ст., та її взаємодії з мовою українською є, на нашу думку, актуальним завданням українського мовознавства.

У зв'язку з цим метою пропонованої статті є з'ясування особливостей творення форм наказового способу в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібрано переважно із стародруків цього часу (список використаних джерел див. у кінці статті).

Наказовий спосіб у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був представлений переважно формами 2-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї мн. Зафіксовані також у невеликій кількості форми 3-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї дв. Наказовість стосовно 3-ї ос. усіх чисел передавалася переважно описовими конструкціями із часткою *да*.

У давнину наказовий спосіб мав окремі форми для всіх осіб усіх чисел. Це засвідчують пам'ятки старослов'янської мови, у яких ці форми збереглися для дієслова *быти* [2, с. 254]. Згодом «зайві», з огляду на значення, форми почали втрачатися, і вже в старослов'янській мові наказовий спосіб переважно був представлений формами 2-ї ос., рідше 1-ї мн. і дв. [2, с. 264]. Такий же набір форм наказового способу був характерний і для староукраїнської мови. До того ж у ній у ході розвитку зникли і форми двоїни. У пам'ятках XVI ст., за спостереженнями дослідників [3, с. 246], вони вже відсутні. Збереження двоїнних форм наказового способу (як і інших форм двоїни) у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. пояснюється, очевидно, традиційністю церковнослов'янських текстів, а також, мабуть, впливом тогочасних граматик, у яких подані зокрема і двоїнні форми наказового способу (див. ЗизГр, 57 зв., 58; СмГр, 292) [4, с. 83, 120 – 121].

Далі розглядаємо особливості форм наказового способу за особами. 2-а ос. одн. у проаналізованому матеріалі утворювалася, як і в старослов'янській мові, за допомогою закінчення -и: възри на н7бо и съчти свѣзды ОБ, 15 зв. (2)²; деснымъ овцамъ мз съпричти ТрЦв, 86; потщисз совершити вбѣщаніе свое ПКП, 67; Чти оц7а и м^{тм}рь ЄвКП 1697, 51. В одному випадку, у *ВВ*, зафіксовано закінчення -і: Ги, поведі ми прьвіе іти и погрести тц7а моего ВВ, 128. Ненаголошене закінчення після приголосних у всіх випадках зберігається: настави мз ОБ, (3) 1 зв.; остави ту дарь твой ВВ, 51 зв.; стани zde СмГр, 32; Г} ... избави и мене t ... сез смерти Лим, 11 зв.; предстани ми въ помо(щ) Тр, 553; се уже чадо дн7ь ест(ъ), востани и всзди на кон(ъ) ПКП, 61.

В українській літературній мові цього часу ненаголошене закінчення -и у формах наказового способу здебільшого редукувалося [3, с. 247]. Відсутність редукції в цьому випадку в церковнослов'янських текстах, очевидно, була загальнообов'язковою нормою. В обстежених стародруках нами не зафіксовано жодного вживання аналізованої форми з редукцією -и після приголосних. Зникнення цього звука спостерігається лише в дієсловах з основою на -й: Не ревнуй лукавнующи(м) ОБ, (3) 7 (2); десным(ъ) мз съчета(й) овца(м) ТрЦв, 86; Не рыдай мене М^{тм}и ТрЦв, 239; помилуй мз Гд7и ЄвЛ 1644, 52 зв.; сіз грѣхи ... побѣждай и t себе искорензй Тр, 83; возревнуй Блженному ПКП, 272 зв.

Звук *и* у формах наказового способу мав дифтонгічне походження [7, с. 179], тому задньоязикові приголосні перед ним, як і в старослов'янській мові [2, с. 330 – 332], змінювалися за другим перехідним пом'якшенням, відбувалися чергування *з/з'*, *к/ц'*: лззи съ мною ОБ, 18 зв. (2); и рече морю, ... цлзси ВВ, 114; Гд7и, помози ми ЄвЛ 1644, 52 зв., також ЄвКП 1697, 53; рци ми слово, еже на ползу Лим, 7 зв.; рци сн7ови моему ПКП, 95; трещисз всѣхъ заблуждений Тр, 208; не посѣци мене Тр, 83; тсѣци ю (руку) и верзи t себе ЄвЛ 1644, також ЄвЛ 1690, 14; ЄвКП 1697, 61. Випадків, коли б ці зміни у відповідних позиціях не відбувалися, в обстежених джерелах не зафіксовано, хоча в українській книжній мові цього часу *з*, *к* перед *и* в наказовому способі під впливом форм дійсного способу переважно переходили у *ж*, *ч* [8, с. 254; 1, с. 333; 3, с. 247].

Крім того, якщо перед закінченням 2-ї ос. одн. знаходився звук *ц*, то закінчення в розглянутому матеріалі могло бути представлене варіантами *и* або *ы*. Обидва варіанти в межах однієї пам'ятки зафіксовані в *ТрЦв* та в *ЄвКП 1697*: не посѣци мене ТрЦв, 83; зловбразный мой зракъ прегрѣшений съвлецы ТрЦв, 87; тсѣци ю (руку) ЄвКП 1697, 61; цсѣцы ю (руку), ЄвКП 1697, 13 зв. В інших джерелах, за нашими спостереженнями, уживається або *и* (*Лим*, *Тр*, *ПКП*, *ЄвЛ 1644*, *ЄвЛ 1690*, приклади див. вище), або *ы* (*ОБ*): не привлецы мене съ грѣшники ОБ, (3) 5 зв.; рцы братіи своей ОБ, 22 (2).

У старослов'янській мові при творенні 2-ї ос. одн. наказового способу дієслова решти відбувалося чергування кореневого голосного з *ь* (р7ци) [2, с. 332]. У розглянутому матеріалі ця форма представлена здебільшого без кореневого голосного: рци (рцы), також р7цы ОБ, (3) 6 зв. (2). Разом із тим, у *ЄвЛ 1644* зафіксовані уживання з відновленим *є*: токмо реци слово ЄвЛ 1644, 22; реци ибо нам(ъ) ЄвЛ 1644, 76 зв.; реци нам(ъ) ЄвЛ 1644, 83.

Форма 2-ї ос. одн. наказового способу дієслова *быти* утворювалася, як і в старослов'янській мові, від основи майбутнього часу буд-. Закінчення в усіх випадках нередуковане: буди г(с)дн7ь брату твоему ОБ, 12 (2); пребуди в(ъ) вертепѣ моемъ Лим, 14 зв.; буди ми сп7ситель Тр, 308; не буди якоже лицемѣри ЄвКП 1697, 16. Інші нетематичні дієслова, а також дієслово *видѣти*, в 2-й ос. одн. представлені переважно формами *даждь*, *вѣждь*, *яждь*, *виждь* (або *даждь*, *вѣждь*, *яждь*, *виждь*). У більшості обстежених видань уживаються форми з кінцевим -ъ: Даждь показаніе ЗизГр,

² Після скороченої назви джерела через кому подається номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка зв. вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* та *ВВ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються *ъ* і *ь*, позначені в текстах надрядковими знаками.

22; даждь ми слово Лим, 1 зв.; Твой миръ даждь намъ ТрЦв, 13; повэждь ми старче Лим, 1 зв.; Вэждь убо w Иерею Тр, 354; вэж(д)ь смэреніе наше ТрЦв, 728; чадw молю тз яждь tw selіe ПКП, 171 зв. Утворення з кінцевим -ь переважають в *ОБ*, *ВВ* і *СмГр*: даж(д)ь ми мужа *ОБ*, 6 (2); сп7сеніе твое даж(д)ь намъ *ОБ*, (3) 17; продаждь имэнїз твоz /и даждь ници(м) *СмГр*, 420; повэждь ми имз твое *ОБ*, 15 зв.; Заповэждь Б9е силу твою *ОБ*, (3) 13; вьстани тче мой і яждь t ловитвы *ОБ*, 12 (2); Вьставь Петре заколи і яж(д)ь *ВВ*, 55 зв. Саме такі форми рекомендовані граматикою М. Смотрицького: Гли /даю, вижю, вэмь, ямь: ... Повелителе(н) ... творz(т) на /ждь: якw /виждь, вэждь: яждь, даждь *СмГр*, 289. Форм дади, вэди, яди, які автор подає як менш уживані (*СмГр*, 290), в розглянутому матеріалі не зафіксовано.

Лише зрідка в обстежених пам'ятках трапляються розмовні форми (дай, тдай, подай, предай): Просицему u тебе, дай *ОБ*, (5) 3 зв. (також ЄвЛ 1644, 14 зв.; ЄвЛ 1690, 15; ЄвКП 1697, 15); и рече Іаковъ Ісаву. дай же дне(с) прьвенство свое мнэ *ОБ*, 11 (2); Подай Гд7и Тр, 752, 889; не предай же насъ врагомъ ПКП, 101 зв.

Давня синтетична форма 3-ї ос. одн. наказового способу була омонімічною 2-й ос. В обстеженому матеріалі вона представлена майже виключно дієсловом буди: буди же Бь7 сваи *ОБ*, 24; Буди имз Гн7е б1вено ТрЦв, 93; се ти буди знаменіе тшествїз твоего ПКП, 210 зв.; по вэрэ ваю буди вама ЄвКП 1697, 28 зв.; якоже вэрова(л) еси буди теьэ ЄвЛ 1690, 23 зв. Інші слова в цій формі вживалися, очевидно, дуже рідко. Зафіксовано лише один випадок: суди Бь7 между мною и тобою *ОБ*, 6 зв.

Форми множини та двоїни наказового способу в старослов'янській мові, як і в східнослов'янських мовах у давнину, мали закінчення -эмь, -эте, -эвэ, -эта для дієслів I й II класів та -имь, -ите і т. д. для дієслів III, IV, V [10, с. 205; 1, с. 205]. Однак уже в давнину утворення з э упливали на інші дієслова. І в старослов'янській мові, і в східнослов'янських пам'ятках з XI ст. дослідники фіксують э замість и [2, с. 252; 1, с. 335]. У староукраїнській мові спостерігаються взаємозамінливі цих форм [3, с. 248 – 251], зафіксовані вони і в розглянутому матеріалі.

У 1-й ос. мн. в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. представлені закінчення -эмь та -имь. Давні закономірності їх уживання загалом зберігаються: Гу7 пом7лимсз ТрЦв, 43; Тогw пути братіе держ(м)сз ПКП, 57 зв.; вси Вэтви побэды тому принесэмь ТрЦв, 30; Возмэм(ь) ч(с)тныз Мошцы ... и пренесэм(ь) их(ь) ПКП, 87. Однак представлені й численні випадки взаємозамінливі закінчень. Частіше э уживається замість и: прийдэте поклонэмсз *СмГр*, 36; Молю васъ братіе, держэм(ь)сз воздержанїз, и не лэнэ(м)сз ПКП, 15 зв.; возвратимсз t злобъ наших ... Си(х) братіе цклонэмсз ПКП, 57. Зафіксовані також заміни э на и: завэщаймь между нами и тобою *ОБ*, 11 зв. (2); прийдэте тръжествуим(ь) ТрЦв, 625; Восплещимь сьгласнw вэрни ТрЦв, 33. Інколи, навіть у межах однієї пам'ятки, уживаються варіанти одного і того ж слова з э та з и: животь нашъ Ху7 ... предадимь Тр, 854; сами себе ... Бгбу предадэмь Тр, 51; Молю васъ братіе держэм(ь)сз воздержанїа ПКП, 15 зв.; Тогw пути братіе держ(м)сз ПКП, 57 зв.

Перед э та и задньозайкові приголосні завжди змінюються за другим перехідним пом'якшенням: вэрніи с(ь)тецэм(ь)сз пра(з)ден(ь)ству сп(с)тл(ь)ному ТрЦв, 53; попецэмсз w сп(с)ніи дш7ь ПКП, 57; Рцэмь вси Тр, 453.

Нетематичні дієслова утворювали форми 1-ї ос. мн. за загальним зразком. Зрідка в розглянутому матеріалі трапляються випадки уживання 1-ї ос. мн. дійсного способу в значенні наказового: И рече въставше пойдѣмъ попросту ОБ, 15 зв. (2); Рукама вси въсплещемъ: радующесз ..., и воскликнемъ) ТрЦв, 624; Пѣснь побѣдную воспоемъ вси ТрЦв, 9.

2-а ос. мн. утворювалася за допомогою закінчень -ите, -ѣте. У *ВВ* зафіксовано також -ите: шедше научите всз языки *ВВ*, 36; Просите, и дастъсз вамъ, ищите, и обрзцете *ВВ*, 102 зв. У значній частині форм *э та и*, як і в першій особі, вжиті відповідно до давніх закономірностей: въстанѣте и изыйдѣте во(н) ОБ, 8; прійдѣте вси вѣрніи ТрЦв, 30; Не будѣте якъ конь и мѣскъ, имъ) же нѣсть разума Тр, 60; живѣте в себѣ ПКП, 7 зв.; простите мз ѡцѣи Лим, 5 зв; Хвалите БН^о ТрЦв, 415; творите стези егѡ СвКП 1697, 6 зв. Разом із тим, зафіксована велика кількість взаємозамін *э та и*: рците Ісифу ОБ, 24 зв. (2); Веселѣтесз Адаме и Евво съ Пр(о)рки ТрЦв, 34; Міру смѣреніе просѣте ТрЦв, 587; Хвалѣте БГѡ въ с^{тм}ыхъ егѡ ПКП, 6 нн; приведите брата вашего ОБ, 21; пожрите жертву правдѣ ОБ, (3) 1(2); жаж(д)ищи грздите на воду живую ТрЦв, 471. При цьому численними є випадки, коли в межах однієї пам'ятки представлені варіанти однієї й тієї ж словоформи з *э та и*: вы же раститесз и множитесз ОБ, 4 (2); растѣтесз и множитесз на земли ОБ, 4; рците Іосифу ОБ, 24 зв. (2); рцѣте въ языцехъ ОБ, (3) 19 (2); Воспойте людіе ..., и мѣтву въздадите Ху7 ТрЦв, 45; Дадѣте величіе БГѡ нашему ТрЦв, 2 нн; идите къ подающимъ) ТрЦв, 34; прійдѣте вси вѣрніи ТрЦв, 30; будѣте мудри СвЛ 1644, 17 нн; и вы будите готови СвЛ 1644, 86 зв; главы ваша Гѡ7и преклонѣте Тр, 99; Главы ваша Гд7ви приклоните Тр, 84; Бл(с)вѣте, и тидуть злаз ПКП, 9 нн; бл(с)вите кленуциз вы ПКП, 268. Інколи такі варіанти вживаються в одному реченні: Просите бѡ рече Г(с)дѣ, и не просто просѣте, но вѣрующе, и дастъ)сз вамъ ПКП, 167.

У старослов'янській мові в наказовому способі множини і двоїни *э* після м'яких приголосних м'г переходить в *а*. Такі форми (*ищѣте*, *съвзжѣте*, *плачѣте*) представлені в багатьох давніх писемних пам'ятках [7, 179; 2, 252]. Згодом *э* відновився [7, с. 180], однак форми з *а* через традиційність церковнослов'янських текстів уживалися, очевидно, ще протягом досить тривалого часу. Зрідка вони трапляються і в кінці XVI – XVII ст.: Вси языцы въсплещѣте руками, въскликнѣте БГѡ ОБ, (3) 9 (2); възыщѣте БН^о, и жива будѣтъ дш7а ваша ОБ, (3) 13 зв.; В(ъ)зыщѣте ГН^о, и утвердитесз. В(ъ)зыщѣте лица его выну ОБ, (3) 20 зв. (2); Взыщѣте БН^о, и вневгда вбрести вамъ того ТрЦв, 481.

Ненаголошені *э та и* у всіх випадках, як і в інших особах, не редукуються. Зберігаються також і кінцеві голосні закінчень: услышите гласъ мой ОБ, 2 зв; не плачите, Въскрсе Гѡ7 ТрЦв, 380; вставите егѡ проклинати мз ПКП, 268. Редукція *э та и* відбувається лише після *й*: Покайтесз Лим, 19; праз(д)нуйте дѣти ТрЦв, 35; в(ъ)нимайте реченному ПКП, 163 зв.

Задньоязикові приголосні перед *э та и*, як і в інших особах, завжди змінюються за другим перехідним пом'якшенням: Тако рецѣте гд7ну моему ОБ, 15; толцѣте, и тверзетсз вамъ СвЛ 1644, 19 зв; не пѣцѣтесз, какъ или что возрѣте СвКП 1697, 31; испѣцѣтесз в утрїи ПКП, 68. При цьому інколи після *ц* представлений *ы*: Рцѣте Дщери Сїѡновѣ СвКП 1697, 71. У *ВВ*, крім того, виявлені утворення зі змінами приголосних за першим перехідним пом'якшенням: не лжите другъ на друга *ВВ*, 76. Також із *ы*: не лжыте другъ на друга *ВВ*, 118 зв.

Нетематичні дієслова утворювали форму 2-ї ос. одн. за загальним зразком: дадѣте ми СмГр, 32; Продадите имѣнїз ваша, и дадите мл(с)тыню ПКП, 174 зв; Прѣймѣте (хлїб), ядѣте ПКП, 47.

Форми двоїни наказового способу в розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. В 1-й ос. зафіксована всього одна словоформа із закінченням -эва (замість -эвэ): вь єдин(ъ) же t дней посласта оба Патріарха друг ко другу гюще, якв Анастасий царь имре днесь: пойдэва да суди(м)сз с ни(м) Лим, 21. Звук *a* в закінченні, очевидно, з'явився під впливом 2-ї ос. Крім того, трапляються випадки уживання 1-ї ос. дв. дійсного способу в значенні наказового: и рече Каинъ къ Авелю ..., пойдева або на поле ОБ, 2 зв.; брате аз(ъ) ти се гю: помливэсз сему Прп(д)бному Мовсею, и той поможет(ъ) ти ПКП, 198 зв.

У 2-й ос. дв. дієслова мають закінчення -эта або -ита: и възва Мовсій ... сн7ы озилевы ... приступита и възмита брата своз ОБ, 48 зв; Прп(д)ныи Оц7ы ... не велита мз погубити АГглу сему ПКП, 118; видэ два брата ... И гла има грздита по мнэ ЄвЛ 1644, 9 зв; також ЄвЛ 1690, 10; ЄвКП 1697, 10.

Наказовість стосовно 3-ї ос. у старослов'янській мові передавалася переважно описовими конструкціями з часткою *да*. Ці конструкції збереглися в давній церковнослов'янській мові східних слов'ян, хоча в живому мовленні були відсутні [5, с. 70, 99]. У великій кількості вони представлені і в XVI – XVII ст.: и ре(ч) Бь7 да будеть свэть ОБ, 1; Іерев ... да сътворить слово Тр, 550; да постыдтсз нечестивіи ОБ, (3) 6; да исперуть ризы своз ТрЦв, 136; Братіз же мои по плоти, да не плачуть мене, но себе да плачуть и дэть своих ПКП, 249.

Уживання конструкцій із *да*, очевидно, було характерною ознакою власне церковнослов'янської мови і її обов'язковою нормою, яка підтримувалася і граматики кінця XVI – початку XVII ст. (див. ЗизГр, 52 зв.; СмГр, 253 – 254) [4, с. 83, 120 – 121]. Живомовних утворень із *хай* (*нехай*), які вживалися в тогочасній українській мові [3, с. 250], в обстежених пам'ятках не виявлено.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Система форм наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. частково зазнала впливу української мови того часу. Проявився цей вплив у сплутуванні *э та и*, а також у використанні розмовних утворень від *дати* і похідних та у рідкісних випадках порушень у чергуванні приголосних. Разом із тим, ці форми зберегли цілу низку яскравих, фонетично виразних ознак (відсутність редукції ненаголошених *э та и*, зміни задньоязикових приголосних перед цими звуками за другим перехідним пом'якшенням, особливі форми 2-ї ос. одн. нетематичних дієслів, описові конструкції з часткою *да*), які, з однієї сторони, не перешкоджали розумінню текстів навіть і малопідготовленими читачами або слухачами, а з іншої, були засобами створення урочистого, небуденного стилістичного забарвлення.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВВ – Василій Великий. Книга о постничестві. – Острог, 1594 (друкарня Костянтина Острозького). – [7], 160, 292, 143, [1] арк. (стародрук).

ЗизГр – Зизаній Л. Граматіка словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В.Німчука).

ЄвЛ 1644 – Евангеліон сирэчь: Блговэстіє БГднновенныхъ евангелисть. – Львів, 1644 (друкарня братства). – [12], 412 арк. (стародрук).

ЄвЛ 1690 – Євангеліє. – Львів, 1690. (друкарня братства) – [27], 412 с. (стародрук).

ЄвКП 1697 – Евангеліє или Блговэствованіє. – Київ, 1697 (друкарня лаври). – 438 арк. (стародрук)

Лим – Лімонарь. Сирэчь, цвэтникъ. – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).

ОБ – Библиа сирэч книги ветхаго и новаго завэта. – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).

ПКП – Патерікъ или втечникъ печерскій. – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).

СмГр – Смотрицький М. Грамматіки славенскіз правильное Свнтагма ... Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В.Німчука).

Тр – Евхологіон албо молитвослов, или требникъ. – Київ, 1644 (друкарня лаври). Ч.1 – 860 с. (стародрук).

ТрЦв – Триодон сиестъ Трипеснецъ свзтой великой Пзтидесцтницы. – Київ, 1631 (друкарня лаври). – [22], 828 с. (стародрук).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.

3. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький – К.: Наукова думка, 1967. – 288 с.

4. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В.В. Німчук – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.
5. Ремнева М.Л. Литературный язык древней Руси. Некоторые особенности грамматической нормы / М.Л. Ремнева. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 148 с.
6. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В.М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1985. – 231 с.
7. Селищев А.М. Старославянський язык. – ч. 2 / А.М. Селищев. – М.: Гос-ное уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1952. – 206 с.
8. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка / А.И. Соболевский. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 328 с.
9. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
10. Хабургаев Г.А. Старославянський язык / Г.А. Хабургаев. – М.: Просвещение, 1986. – 288 с.
11. Шимко О.В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О.В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – №2. – С. 26 – 36.

Oleksandr Bilykh

Forms of imperative mood in the Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the early XVI- XVII cc.

In the article, on the ground of manuscripts, formation of imperative mood forms in the Ukrainian editions of the Church Slavonic language of the end of the XVI till XVII century is analyzed, peculiarities of these forms in comparison with corresponding Ukrainian ones are determined. The conclusion about partial influence of the Ukrainian language on these forms is made.

Key words: the Old Ukrainian language, the Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the XVI till XVII century, imperative mood.

Андрій Панаськов

ДІАХРОНІЯ АНГЛІЙСЬКИХ НОМІНАЦІЙ СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена дослідженню динаміки словника номінацій цивільного процесуального права в англійській мові. Проведено порівняльний аналіз періодів формування номінацій з періодами розвитку історії англійської мови, (Г. Світ та Р. Моріс). Запропонована етимологічна структура номінацій цивільного процесуального права в британському варіанті англійської мови.

Ключові слова: етимологія, номінація, цивільне процесуальне право, таксономія, онтогенез.

Розвиток юриспруденції вимагає постійного вдосконалювання її термінологічної системи. Дослідженню проблем етимології, функцій, семантики, деривації термінів присвячені праці В. Виноградова, Д. Ушакова, О. Реформатського, В. Лейчика, Т. Кияка, Т. Панько, Ф. Циткіної, З. Куделько, А. Д'якова та ін. Однак лексику процесуального права англійської мови не розглядали в площині динамічної семантики (С. Оськіна, Т. Ускова). Англійські номінації цивільного процесуального права до цього часу досліджували в межах однієї етнокультурної спільноти, що залишає певні лакуни при глобалізації правничих процесів.

Актуальність та значущість теми дослідження зумовлена необхідністю адекватної мовної реалізації дії правових норм та законів у системі міжнародних зв'язків, потребою укладання лексикографічних посібників. Онтогенез номінацій судочинства в різних регістрах дискурсу (офіційного, наукового та художнього), генетичні джерела термінів судочинства та їхня семантична еволюція в процесі термінологічної міграції в інший контекст перебувають у фокусі нашого дослідження.

Мета статті – визначити онтогенез номінацій судочинства в англійській мові, що є підґрунтям для їхнього системного опису. Для дослідження фактологічного матеріалу ми використовували дискриптивний метод, метод лінгвістичного моделювання, етимологічний аналіз, структурно-семантичний аналіз та кількісний аналіз.

Різні аспекти юридичної лексики як складової спеціального регістру сучасної англійської мови вивчали чимало дослідників. Т. Скуратовська досліджує особливості аргументації в американському судовому дискурсі як комунікативній діяльності суб'єкта в триєдності вербального, невербального й екстралінгвістичного [7]. Комплекс англійських мовних засобів, які використовують для позначення

логічних понять та культурних концептів в галузі права, виокремлений Г. Пиж [4]. С. Оськіна зосередила увагу на лінгвістичних та екстралінгвістичних особливостях англійської термінології цивільного процесуального права [3]. Вивченню номінативно-когнітивних та семантико-дискурсивних характеристик термінів комерційного права в англійській мові присвячена праця І. Сапожник, де вона встановила закономірності утворення, вживання та функціонування термінів, що входять до сучасної терміносистеми комерційного права [6]. Г. Ляшук визначає семантичну структуру термінів на позначення правових понять в українській та англійській мовах з метою встановлення закономірностей мовної об'єктивації систем юридичних понять як реєстрових одиниць лексикографічних джерел тлумачного характеру в цих мовах [2]. Специфіку функціонування термінів новітніх інформаційних технологій у метамові юриспруденції в російській мові та американському варіанті англійської мови виокремлює Н. Саковська [5]. Робота Т. Ускової присвячена вивченню фреймової структури та закономірностей організації англійської терміносистеми кримінального права у когнітивно-дискурсивному аспекті [8].

Проте інтегральне вивчення з застосуванням етимологічного, структурного, семантичного, когнітивного та дискурсивного аналізів номінацій судочинства в англійській мові на матеріалі художніх текстів та офіційних документів ще не здійснено. Необхідність у ньому не викликає сумніву, адже нині в центрі уваги вчених є мовні та культурологічні аспекти вивчення номінацій на національному й міжнародному рівнях, що й становить наукову новизну дослідження.

Соціолінгвістичний аспект англійських номінацій судочинства дозволяє виділити періоди їх формування, становлення й розвитку, а також визначити екстралінгвістичні причини змін.

Номінації судочинства складають шар лексики, що обслуговує правознавство та пов'язаний з правосуддям як сферою професійної діяльності. Особливості термінології судочинства порівняно з іншими термінологічними системами виявляються у своєрідності словотворчих моделей, у характерному для неї співвідношенні іншомовних та національних елементів, у специфіці її становлення й розвитку. Традиційно до термінології судочинства відносять назви предметів, дій, явищ, осіб і т.і., які мають безпосереднє відношення до судового процесу, наприклад, *affidavit, capias, docket sheet, affirm, enjoin, disclaim, law, decree, judgement, case, judge, witness*.

Система англійських номінацій судочинства формувалася упродовж століть і продовжує розвиватися, постійно змінюється, але одночасно це єдина цілісна система, яка функціонує й міняється разом із соціумом.

У процесі історичного розвитку відбувається розширення семантики загальноживаних юридичних систем на базі відповідних наукових дефініцій. Причому слова, які протягом століть зберігали кореневу морфему, надалі здобувають можливості різнопланової деривації, зокрема можуть оформлятися іншими суфіксами, здебільшого не втрачаючи первісного значення.

У формуванні досліджуваних номінацій ми виділяємо п'ять періодів відповідно до розвитку правової науки цивільного процесу.

Перший період, який називають періодом англосаксонського права, тривав до 1066 року, коли Англія була завойована нормандцями. До цього часу закони писалися не по-латині, а англосаксонською мовою. Як і інші варварські закони, вони регулювали тільки дуже обмежені аспекти тих суспільних відносин, на які поширюється сучасна концепція права. Закони Етельберта, складені близько 600 року, включають усього 90 коротких фраз [1, с. 209–210]. Тому для цього періоду характерна термінологія, що виражає поняття звичаєвого права, заснованого на традиціях і правових звичаях англосаксонських племен і на практиці місцевих судів. До нормандського завоювання не було права, загального для всієї Англії.

Як показав проведений нами етимологічний аналіз термінології судочинства, до першого періоду належать 12% номінацій від загальної вибірки обсягом 2734 одиниці: *witness* (да. *witnes* "attestation of fact, event, etc., from personal knowledge"), *will* (да. *will, willa* від прогерм. **weljon* (порівн. дфриз. *willa*, гол. *wil*, двн. *willio*, герм. *wille*, гот. *wilja* "will"), відноситься до **willan* "to wish") [9].

Другий період (1066–1485) є періодом становлення загального права (*common law* або *comune ley* на нормандському жаргоні) і тому для нього характерна термінологія, пов'язана з формуванням цієї системи. *Comune ley*, або загальне право, на протипагу місцевим звичаям – це право, загальне для всієї Англії [1, с. 211]. Терміни становлять 47% від загальної кількості досліджуваних термінологічних одиниць. Оскільки судовий процес цього періоду провадився французькою мовою, лексика, пов'язана із судочинством і правовими відносинами, поповнювалася за рахунок запозичень із французької мови: *appeal* (зарєєстроване в 1297 року в юриспруденції в значенні "calling to a higher judge or court", з англ.-фр. *apeler* "to call upon, accuse", з лат. *appellare* "to accost, address, appeal to, summon, name"), *bailiff* (використовується приблизно з 1242 року, зі стфр. *baillif*, Зн. в. від *baillis* "administrative official, deputy"), *court* (використовується з 1175 року, зі стфр. *curt*, від лат. *cortem*, Зн.

в. від *cors* (раніше *cohors*) "enclosed yard" та за асоціацією з *curia* "sovereign's assembly"), у юриспруденції використовується з 1292 року через те, що ранні судові збори очолював монарх особисто). Ми вважаємо, що непрямі латинські запозичення через французьку мову склали основу сучасного цивільного процесуального права: *defendant* (від стфр. *defendre*, від лат. *defendere* "ward off, protect" (de- "from, away" + *fendere* "to strike, push"), *objection* (використовується з 1380 року, від стфр. *objection* (XIIв.), від лат. *obiectionem* (Н. в. *obiectio*), "a throwing or putting before", ім. дії від лат. *obicere* "to oppose").

Загальне право опинилося перед загрозою створення нової правової системи-суперниці – права справедливості (Law of Equity) [1, с. 218]. Розпочався **третій період** (1485–1832), де склад англійської судової термінології поповнювався за рахунок термінологічних одиниць для позначення судових органів і процесуальних понять, які з'явилися після злиття загального права й права справедливості в єдину систему права. На цей період припадає найбільша кількість номінацій – 37 % від загальної вибірки: *affirmation* (у юриспруденції термін квакерів, альтернатива "oath-taking", використовується з 1695 року), *bar* (у значенні "whole body of lawyers, the legal profession" використовується з 1559 року), *exhibit* (у значенні "document or object produced as evidence in court" використовується з 1626 року), *verdict* (вживається з 1533 року, від сер.англ. *verdit* (1297), "a jury's decision in a case" від англ.-фр. *verdit* (стфр. *voirdit*), від *ver*, *veir* "true" + *dit*, дієприк. мин. часу від *dire* "to say"). Термінологічну лексику цього періоду утворювали, в основному, шляхом позначення нових понять запозиченими термінами латинського й французького походження.

Четвертий період (1832–1999), який називають сучасним, пов'язаний із розвитком ідей демократії й небаченим дотепер розвитком законодавства. В 1832, 1833 і 1852 роках відбулися радикальна реформа й модернізація права й судової системи. В 1873-1875 роках організація судів також була значно модифікована. Акти про судоустрій (Judicature Acts) ліквідували формальну відмінність між судами загального права й канцлерськими судами справедливості. Усі англійські суди одержали право застосовувати норми загального права та норми права справедливості [1, с. 223–224]. Змінився й лексичний склад мови судочинства, що призвело до виникнення термінів для позначення нових судових органів. Їх кількість – 2 % від загальної кількості термінів: *trover*, *law-abiding*. Лексичний склад мови судочинства в цей період розширився за рахунок термінів створених синтаксичним способом (термінологічних комбінацій): *plea bargaining*, *hung jury*, *litigation friend*, *pending litigation*, *claim form*.

Виділення **п'ятого періоду** зумовлене запровадженням Правил цивільного судочинства, внаслідок чого була визначена термінологія, що відбиває поняття процесуальних дій та позначає осіб-учасників судового розгляду. Правила цивільного судочинства 1998 року, що діють із 26 квітня 1999 року, як зазначається в пункті 1.1., «є новим процесуальним кодексом, що має головною метою забезпечити суду можливість вирішувати справи справедливо». При цьому англійське процесуальне право продовжує динамічно розвиватися. З моменту набрання чинності Правилами цивільного судочинства в них (станом на січень 2010 року) було внесено 51 доповнення, останнє з яких набуде чинності 6 квітня 2010 року. На цьому етапі розвитку англійські номінації судочинства складають 1 % від загальної кількості досліджуваних термінологічних одиниць. Терміни використовуються для вираження вже існуючих понять у цивільному процесі. Імовірно, причина такої реформації термінології полягає насамперед у прагненні впорядкувати, скоротити кількість термінів-синонімів.

Термін *claimant* (*позивач*) замінив термін *plaintiff* (*позивач*). Терміни *petitioner* (*позивач*) і *respondent* (*відповідач*) використовуються для позначення сторін у справі тільки при подачі позову у відділення Високого суду в сімейних справах. Таким чином, термін *petitioner* витиснув термін *complainant* (*позивач, що подає позов у відділення Високого суду у сімейних справах*). Склад термінів в англійській термінології судочинства завжди був зумовлений екстралінгвістичними факторами, а саме розвитком цивільного процесуального права.

Одна з гіпотез, запропонованих у нашому дослідженні, полягає в тому, що зазначена періодизація номінацій не збігається з традиційними періодизаціями історії англійської мови.

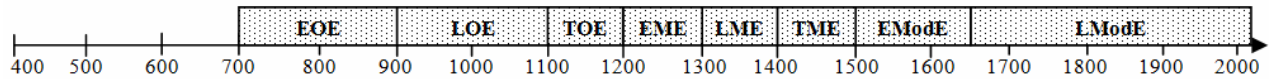
Уперше канонічна таксономія Генрі Світа з'являється в його праці *New English grammar*, де він виокремлює три етапи в історії англійської мови і спочатку розташовує їх таким чином: давньоанглійський період: "період повних закінчень" (напр., *mona*, *sunne*, *sunne*, *stanas*); середньоанглійський період: "період редукованих закінчень" (напр., *none*, *sunne*, *sune*, *stones*); новоанглійський період: "період втрачених закінчень" (напр., *moon*, *sun*, *son*, *stones*). [10, с. 15–16]

З часом він удокладнює свою класифікацію, виокремлюючи вісім періодів. Кожний період додатково позначений протипічним текстом чи автором: ранній давньоанглійський період (Alfred), 700-900 (EOE); пізній давньоанглійський період (Aelfric), 900-1100 (LOE); перехідний давньоанглійський період (Lagamon), 1100-1200 (TOE); ранній середньоанглійський період (Ancren

Riwe), 1200-1300 (EME); пізній середньоанглійський період (Chaucer). 1300–1400 (LME); перехідний середньоанглійський період (Saxton), 1400–1500 (TME); ранній новоанглійський період (Shakespeare), 1500–1650 (EModE); пізній новоанглійський період (без прототипу), 1650– теперішній час (LModE).

Ми пропонуємо розташувати писемні пам'ятки на темпоральній вісі, яка відображає діахронію англійської мови, що може слугувати для виокремлення динаміки номінацій [див. схему 1]:

Схема 1. Періодизація історії англійської мови за Г.Світом

Річард Моріс наводить порядкові номери, дати періодів та деякі характеристики більшості з них в своїй монографії *Historical outlines of English accidence* (1882) [10, с. 14–15].

Періодизація історії англійської мови за Р.Морісом [див. схему 2]: **"перший період"** (450–1100); більше синтетичний ніж аналітичний, категорія роду, відмінювання іменників, закінчення інфінітиву на *-an*, префікс дієприкметника минулого часу *ge-* і т.д. (1st);

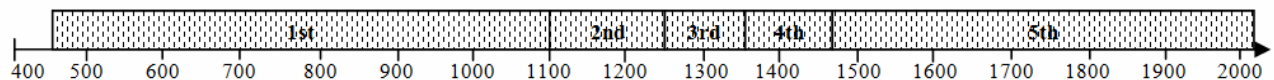
"другий період" (1100–1250); закінчення *-a*, *-o*, *-u* переходять в *-e*. артикль $> \beta e$, в множині у іменників *-es* заміщує закінчення слабкої відміни *-en*; об'єднання категорії роду, інфінітив втрачає *-n*. (2nd);

"третій період" (1250–1350); артикль все ще відмінюється, подальше об'єднання категорії роду, закінчення іменників множини *-en/-es* взаємозамінні, втрата двоїни, закінчення дієприкметника теперішнього часу *-inge*. (3rd);

"четвертий період" (1350–1460); $Ic(h) > I$, давальний та знахідний відмінки об'єднуються в один – давальний (*him/hine > him*, etc.), втрата закінчення інфінітива, займенники *they*, *their*, *them* (4th).

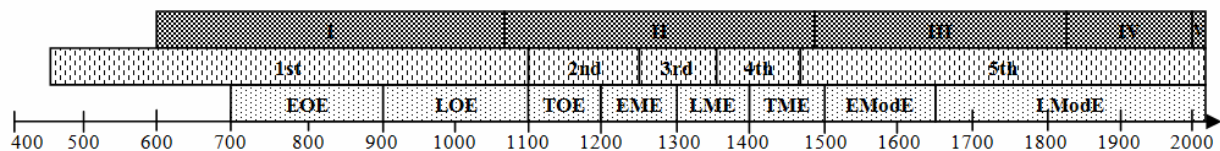
"п'ятий період"; поділяє на два підперіоди: (1) 1460–1520 та (2) 1520–теперішній час; характеристика відсутня. (5th).

Схема 2. Періодизація історії англійської мови за Р. Морісом

У процесі порівняльного аналізу запропонованих схем та таксономій періодів наша гіпотеза про те, що наша класифікація періодів формування системи номінацій англійського цивільного процесуального права не співпадає з традиційними періодизаціями історії англійської мови, знаходить своє підтвердження. [див. схему 3]

Схема 3. Порівняльний аналіз періодизацій

I Періодизація розвитку системи номінацій судочинства в англійській мові

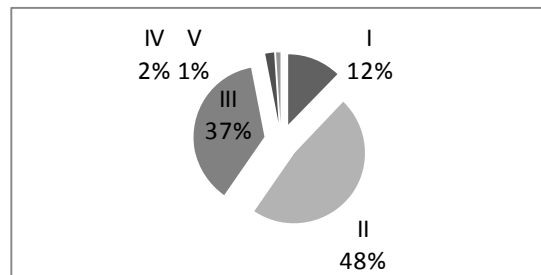
1st Періодизація історії англійської мови за Р. Морісом

EOE Періодизація історії англійської мови за Г. Світом

Аналіз фактологічного матеріалу показав, що терміни судочинства доцільно диференціювати за походженням їх основ. Це терміни, які є споконвічними лексемами (напр., *witness*, *bailiff*), що мають латинську (напр., *jury*, *prosecute*) і французьку (напр., *court*, *judge*) основи. При цьому ми зафіксували в англійській мові непряме запозичення більшості термінів з латинською основою через старофранцузьку (напр., *defendant*, *claim*).

З наведених свідчень випливає, що більшість утворених термінів судочинства припадає на другий і третій періоди [див. схему 4], що можна пояснити екстралінгвістичними факторами. Англійське право переживало в ті періоди реформування правової системи: утворювали нові судові органи й у зв'язку із цим вводилися нові судові посади, змінювали й запроваджували нові процесуальні норми, правила судової процедури й форми позовів.

Схема 4. Етимологічна структура системи номінацій судочинства в англійській мові

Питання дослідження юридичної терміносистеми розглядали переважно в рамках структурно-семантичного аналізу, у системі дискурсу. Ми вперше досліджуємо проблеми функціонування термінології судочинства в художньому й офіційному дискурсі, а також семантичного поля термінології судочинства в структурі художнього дискурсу.

У зв'язку з певною методологією дослідження важливим є розгляд семантичних полів, зокрема за рівнем (ступенем) їх термінологічності, чому й буде присвячено наше подальше дослідження. Можна розглядати семантичні поля за ступенем термінологічності або за ступенем збереження семантичного значення в певній галузі, а також за прагматикою контексту. У художньому дискурсі термін судочинства може зберігати своє значення повністю або частково чи повністю його втрачати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Давид, Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 400 с.
2. Ляшук А.М. Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Ляшук Анна Миколаївна.– Кіровоград, 2007. – 335 с.
3. Оськина С.Д. Актуальные проблемы развития и современного состояния английской терминологии гражданского процессуального права : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Оськина Светлана Дмитриевна. – Омск, 2007. – 187 с.
4. Пыж А.М. Функционально-прагматические и дискурсивные аспекты использования английской юридической терминологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Пыж Анна Михайловна. – Самара, 2005. – 184 с.
5. Саковская Н.В. Специфика двуязычной базы данных для подязыка юриспруденции : применительно к русскому и американскому варианту английского языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.21 / Саковская Наталья Валерьевна. – Москва, 2007. – 225 с.
6. Сапожник І.В. Номінативно-когнітивні та семантико-дискурсивні характеристики термінів комерційного права в сучасній англійській мові : дис. ... канд. наук: 10.02.04 / Сапожник Ірина Володимирівна.– Чернівці, 2007 – 403 с.
7. Скуратовська Т.А. Аргументація в американському судовому дискурсі (на матеріалі справ за участю суду присяжних): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Скуратовська Тетяна Анатоліївна. – К., 2002. – 196 с.
8. Ускова Т.В. Когнитивно-дискурсивные особенности англоязычной юридической терминологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ускова Татьяна Владимировна. – Москва, 2008. – 191с.
9. Online Etymology Dictionary. – Режим доступу : <http://www.etymonline.com>. – Назва з екрану.
10. Taavitsainen , Irma. Placing Middle English in Context. – New York : Mouton de Gruyter, 2000. – 518 p.

Andriy Panaskov

The diachrony of English courtroom nominations

The article focuses on the dynamics of the civil procedure vocabulary in English. A comparative analysis of the periods of English courtroom nominations formation and the periods of the English language development (H.Sweet, R.Morris) is suggested. The etymological structure of civil procedure nominations in British English is presented in the paper.

Key words: etymology, nomination, civil procedure, taxonomy, ontogenesis.

Людмила Воробйова

ЛІНГВІСТИЧНІ Й ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТОПОНІМІЧНОГО ФОНДУ Й ПРОЦЕСУ ЗАПОЗИЧЕННЯ ІНШОМОВНОЇ ТОПОНІМІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

На матеріалі писемних пам'яток XVII–XVIII ст. розглянуто період формування українського національного топонімичного фонду й процесу запозичення іншомовної топонімії українською та російською мовами. Проаналізовано мовні та позамовні фактори, які впливали на впровадження іншомовної топонімії в систему української та російської мов. Описано методика визначення національної та іншомовної топонімії в умовах відсутності державності.

Ключові слова: варіативність, український топонімичний фонд, українська топонімія, іншомовна топонімія.

Кінець XVII – початок XVIII століття щодо розвитку української мови є важливим із погляду функціонального впливу на нього іншомовної топонімії. Характерною межею іншомовних географічних назв у цей період є їхня різноманітність стосовно мови-джерела, а також їхня масовість у мові-приймачі. Це пояснюється характером мовного впливу й екстралінгвістичною ситуацією в Україні XVII – XVIII століття. Звичайно, у XVIII ст. найбільше нових думок, фактів, спостережень виявляється в писемних ділових пам'ятках та документах.

Мета статті – дослідити мовні та позамовні передумови формування українського національного фонду й запозичення іншомовної топонімії, проаналізувати українську, російську та іншомовну літописну літературу, у якій представлено різномовні варіанти географічних назв, що увійшли до складу українського топонімичного фонду наприкінці XVII – початку XVIII ст.

Процес формування українського топонімичного фонду пов'язаний із пробудженням національної свідомості наприкінці XVII – початку XVIII ст. – періоду самозбереження української спільності, що повстала на захист національних прав і вольностей. Українці в цей час почали відчувати себе окремим «соціумним тілом». У битвах, які вело Велике князівство Литовське, а тоді й Річ Посполита, українське військо виокремлювалося як самостійне формування, а поняття *Русь* тільки інколи розглядалося як сукупне для України й Білорусії.

Відтепер Україна бачилась у межах колишнього Галицько-Волинського князівства з центром у Києві. *Русь* ототожнювалась ще з Україною, хоча поступово топоетноніми *Русь*, *русини*, *руський*, *Роксоланія*, *рутенці* вже замінюються топонімом *Україна*, що має свої соціально-історичні причини [4, с. 130].

Наприкінці XVII століття досить сильною була позиція національної оборони шляхти двох напрямків: Русі римо-католицької та Русі православної. Проте в наступних десятиліттях активність першої послаблюється, а іншої посилюється – остання поєднує свої інтереси з козацтвом та поспільством. Національна самооборона здобуває організаційні форми в зародженні Козацької держави, що засвідчується збільшенням потуги й значення нової військової еліти нації – козаків – в організації освіти, книгодрукуванні, діяльності братств. Посилюється ототожнення понять «Русь» і «православна віра», зростає значення Києва та київського митрополита як лідера нації. Протопонім «Україна» здобуває все більшого поширення, хоча паралельно вживаються традиційні форми «Русь» і навіть «Росія», які часто поширюються на Україну й Білорусію, об'єднаних владою київського митрополита. При цьому слабшає державний патріотизм стосовно Речі Посполитої – Русь усвідомлюється як рівноправне самостійне утворення трьох братніх народів. Водночас посилюється вороже ставлення до «ляхів» і наближених до них вірою чи ідеологією, тобто українських відступників. Саме такий спектр національного самоусвідомлення й мала Україна перед початком визвольної війни Богдана Хмельницького, що фактично й підготувало її вибух [3, с. 230].

Роздуми українських мислителів XVIII ст. про самостійну державу, її природу й керівництво спровокувало було загрозливе зовнішнє становище України, з одного боку, серед татар і турок (більшою мірою), і з іншого боку, серед московитян (меншою мірою). Самоорганізація оборони стає каталізатором подібних державотворчих прагнень. Щодо становлення Козацької держави, то очевидним стає процес деморалізації українських князів і шляхти. У цій ситуації саме козаки починають виростати у військову еліту, а козацтво стає політичною силою України. Урядові спроби вписати козаків у структуру Речі Посполитої були малоефективні, бо вони мали на меті приборкати

козаків, а не розв'язати ворожнечість між двома політичними силами. Кульмінацією цього тривалого конфлікту стало спочатку національно-визвольне повстання Наливайка з виразною програмою Козацької субдержави. Наступні повстання 20–30-х років XVII ст. уособлюють другий етап збройної боротьби за національне визволення й за становлення Козацької держави [3, с. 113].

Таким чином, на початку XVIII ст. Україна, знаходячись на арені розподілу між трьома державами (Литвою, Польщею, Росією), формувала нову історію українського народу, яка, у свою чергу, впливала на розвиток української мови. Національна мова пробиває свою самостійність в умовах взаємодії контактуючих мов, що призводить до формування власного топонімічного фонду й процесу запозичення іншомовної топонімії. Топоніми іншомовного походження й власноукраїнські топоніми формують єдиний **український топонімічний фонд** паралельно зі спорідненою російською топонімією, що супроводжується появою різних національних конотацій, втратою первинного значення географічних назв та неофіційних уживань, які були зафіксовані у вигляді помилок. Про хаотичність цього процесу й підкорення його пануючому впливу однієї іншомовної системи можна говорити лише умовно. Різні моделі варіативності для різних пластів українського топонімікону, представленому в українських пам'ятках (власне українського, українсько-російського та іншомовного походження), стало свідомим юридичним усвідомленням українською нацією своєї аутентичності, яка перейшла на новий етап формування топонімічних норм. Поява розгалуженої системи українських пам'яток ділового міжнародного звучання – яскраве свідчення цього процесу, який потребує мовного й історичного аналізу для окреслення рівня національного самоусвідомлення, що простежується в напрямках пріоритетної варіативності топонімічних лексем.

На цей час українська топонімічна база була практично відсутня, бо не було ані власної території, ані власної традиції нормування. Проте існували лінгвістичний і екстралінгвістичний фактори, які поклали початок зародженню українського національного топонімічного фонду – при порушенні норм, зорієнтованих на латинську, польську, а потім російську традиції. Лінгвістичний фактор сприяв усвідомленню власної території з власним етносом за часів Богдана Хмельницького, а екстралінгвістичний фактор сприяв появі українських варіантів на рівні «помилки» в офіційних документах та появі нової української конотації власних назв.

Тексти українських писемних пам'яток XVIII ст. об'єднують у своїй структурі гетерогенні елементи церковнослов'янської, української народної, російської, латинської, польської, а згодом і англійської, німецької та французької мов. Таке багатомовне на перший погляд, строкате різноманіття було зумовлене взаємодією як лінгвістичного (внутрішнього), так і екстралінгвістичного (зовнішнього) факторів.

Лінгвістичний фактор реалізувався передусім через контакти різних мовних систем на лексичному рівні. При цьому іншомовна географічна назва стихійно-свідомо вводиться в ужиток лексичної системи мови-реципієнта, що призводить до змін морфологічної структури іншомовного топоніма або руйнує його основу.

Основна причина запозичення іншомовної топонімії на екстралінгвістичному рівні полягає у необхідності найменування нового явища та її входження в словниковий ужиток мови-реципієнта. У цьому випадку маємо на увазі назви географічних об'єктів, які ввійшли в мову та історію й закріпились у них через документи, грамоти, універсали, акти сотенних канцелярій та міських ратуш XVII–XVIII ст. Тривалість їхнього вживання носіями близьких за природою слов'янських мов була зумовлена передусім зовнішніми причинами:

- тісними політичними, соціально-економічними та культурними зв'язками України й Росії з країнами Західної Європи;
- соціально-економічними та політичними змінами у внутрішньому житті країн, що приймають іншомовну топонімію;
- роллю країни та мови, з якої відбувається запозичення онімів, на політичній арені світу;
- впливом латинської та польської мов на освоєння іншомовної топонімії українською й російською мовами як мов-посередників;
- відсутністю нації та державності.

Внутрішньосистемні новоутворення різноманітні як за своєю природою, так і за характером виконуваних ними функцій. Автономні процеси, які відбуваються всередині лексичної підсистеми мови, опосередковані зовнішніми стимулами. Останнє приводить у дію мовний механізм, який прагне дати вже відомому поняттю зручне для такого стану мовної системи значення, відповідне тим або іншим тенденціям у сучасному розвитку. Таким чином, зовнішні стимули нібито «оформлюють» внутрішньомовні фактори.

Дослідження лінгвістичних і екстралінгвістичних умов запозичення топонімів іншомовного походження виявляють сучасний стан корпусу топонімічної лексики, як в українській, так і в російській мовах та виявляють роль традицій при її адаптації. До цього розряду ми також відносимо українські топоніми іншомовного походження, бо перед тим, як набути «своїї», української конотації, вони належали все ж таки до «чужих» онімних одиниць із «іншою» національною конотацією. Одним із чинників, який ускладнює мовну ситуацію в Україні, є стан сучасного українського топонімічного простору, що, насамперед, характеризується гетерогенністю. Причинами цієї гетерогенності є значна діалектна роздробленість, властива раннім етапам розвитку української та російської мов і залученням до сучасного українського ономастикону алогенної онімної лексики.

Уся лінгвальна різноманітність, наявна на території України, відображена в українському топонімічному просторі, який містив, окрім онімів з інших мов і діалектів, що існують на території України, також безліч онімів з інших мов, які не мають територіального представництва в Україні. Ця обставина значно ускладнює передачу іншомовних топонімів українською й російською мовами.

Топоніми іншомовного походження, які потрапляли в українську мову й знаходились на території України, неминуче підлягали фонетичному та окситонічному акцентуванню, що дає змогу за правом соціальної власності в синхронному плані вважати їх українськими топонімами іншомовного походження. Такий стан речей і зроблені нами припущення, дають нам можливість говорити про формування українського національного топонімічного фонду і процесу запозичення іншомовної топонімії українською й російською мовами у зв'язку з екстралінгвістичними й лінгвістичними факторами.

Практично це можна довести, етимологізуючи деякі українські географічні назви. Сучасні міста – *Урзуф, Ялта, Мариуполь, Нікополь* – українські топоніми грецького походження; *Димер, Буча, Узин, Умань, Корсунь, Кут, Чигирин, Саврань* – українські топоніми тюркського походження [2, с. 89]; *с. Вельбовно* – український топонім німецького (тевтонського) походження (д.-в.-н. *welb-en* «возводити свод» и *ovan* «піч») [2, с. 50]; *Коростень* – (на корнуельському діалекті англійської мови *care* – «скальний ясен», а др.-англ. *stān* – «камінь, скала») – український топонім англійського походження; *р. Ірклій* (курд. *erq* «яр» і *leyi* – «ручей») – український топонім курдського походження; *Говерла* («дихаюча жаром») – український топонім болгарського походження [7, с. 132]; *Ушомир, Житомир, Конотоп, Новгород-Сіверський, Глухів, Лебедин, Хомутовка, Ворожба, Білопілля, Баштанка, Дніпріани, Верхній Рогачик, Біла Криниця* – українські топоніми слов'янського походження тощо.

Згадані вище географічні назви українські, оскільки вони співвідносяться з українськими денотатами і, крім цього, адаптовані й засвоєні українською мовою як на фонетичному й графічному, так і на морфологічно-структурному рівнях (лінгвістичний фактор). За цими ознаками *Лозова, Бахмут, Олександрівка, Єлизаветівка* (Молдавія) – не є українськими географічними назвами, тоді як *Лозова, Бахмут, Олександрівка, Єлизаветівка* (на території Донецької обл.), маючи ідентичні фонетико-графічні оболонки, але інший денотат (Україна), безумовно належать до українських топонімів. Крім того, до українських географічних назв іншомовного походження слід віднести ті, що етимологічно належать грекам, євреям, татарам на території їх компактного проживання в Україні.

Так, іншомовні ойконіми *Львів (Lemberg), Керч (Керкінітида), Нікополь (Микитина Застава, Слов'янськ), Одеса (Хаджи-бей, Одесос), Полтава (Лтава, Олтава), Севастополь (Себастос), Сімферополь (Акмечеть), Суми (Сутун), Херсон (Херсонес), Ялта (Яліта)* тощо є яскравим прикладом низки українських топонімів іншомовного походження.

Іншомовні географічні назви є прикладами зіткнення в міжмовній комунікації. Вони виконують функцію міжмовного, міжкультурного містка, допомагають подолати мовний бар'єр. Але при їх передачі українською мовою велика частина таких властивостей, як особливості форми, етимологія, здатність до видозміни й словотворення, зв'язок з іншими одиницями й категоріями мови втрачається. Якщо не брати до уваги такі ідентичні особливості, буде важко запровадити їх в інший лінгвістичний ґрунт, тим самим відкладаючи процес їх входження до українського національного топонімічного фонду.

Зовнішній вплив на українську мову, виникнення певних політичних, економічних і культурних умов стимулювали вживання іншомовної топонімічної лексики. Слід підкреслити також існування відкритої орієнтації на Захід у сфері торгівлі, політичної структури України наприкінці XVII – початку XVIII ст. Найважливіша соціально-психологічна причина, що сприяла масовому проникненню іншомовної топонімії в українську мову XVIII в., – престиж іноземної назви порівняно з відповідним словом рідної мови.

Українське мовознавство XVIII ст. є перехідним етапом до нової лінгвістики, формування якої ознаменував процес входження іншомовної топонімії в умови контактуючих мов у склад українського національного топонімічного фонду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бражник Л. М. Процеси освоєння німецьких топонімів у російській мові XVIII ст. : автореферат дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.01 / Л. М. Бражник Днепропетровск, 2006. – 20 с.
2. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – Киев : «Либідь», 1991. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
3. Каревин А. С. Русь нерусская. (Как рождалась «Рідна мова») / А. С. Каревин. – М. : Имерская традиция, 2006. – 224с.
4. Мозговий В. І. Засвоєння чи системна адаптація? До проблеми передачі власних назв іншомовного походження / В. І. Мозговий // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – №82. – Т. 2. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2006. – С. 33–35.
5. Мозговой В. И. Освоение иноязычной топонимии в русском языке XVII в. (на материале «Вестей-Курантов»): Дисс. ...канд.филол.наук. – Донецк, 1981. – 260с.
6. Стецюк Валентин. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Перша книга / Валентин Стецюк. – Львів-Київ, 1998. – 459с.

Lyudmyla Vorob'yova

Linguistic and extra-linguistic conditions of forming the Ukrainian national toponymic fund and the process of borrowing from the foreign toponymy in the late 17th – early 18th century

The article deals with the period of forming the Ukrainian national toponymy fund and the process of borrowing from the foreign toponymy by the Ukrainian and Russian languages based on the material of written documents of the XVII – XVIII centuries. Linguistic and extra-linguistic factors which influenced the introduction of foreign toponymy into the system of the Ukrainian and Russian languages are analyzed. The method of differentiating the national and foreign toponymy is described in the view of the state system's absence.

Keywords: variation, Ukrainian toponymy fund, Ukrainian toponymy, foreign toponymy.

Ганна Пашковська

I. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ЯК НОРМАЛІЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті досліджено лінгвістичні погляди І. С. Нечуя-Левицького, викладені в його публіцистичних статтях та граматичній праці. Основну увагу зосереджено на короткому аналізі орфографічних, морфологічних, фонетичних та інших норм.

Ключові слова: мовна норма, нормалізація, кодифікація.

Проблема мовної норми – одна з найактуальніших і найскладніших проблем сучасної лінгвістичної науки. Їй присвячено значну кількість праць українських [6; 8; 13; 15], російських [2; 3; 17; 19], празьких [4; 5; 10], німецьких [20; 21] лінгвістів, проте, незважаючи на це, у цій галузі є ще багато суперечливого, а то й зовсім недослідженого. Зокрема, одним із таких недостатньо вивчених є питання мовної творчості українських письменників у контексті витворення літературних норм мови. На сьогодні з погляду нормативності мови досліджено творчий доробок Т. Г. Шевченка [14], Б. С. Лепкого [1], Т. А. Зіньківського [18]. Потрапляла в поле зору дослідників і нормотворча діяльність І. С. Нечуя-Левицького, однак це були розвідки загального характеру, як-от: з'ясування його ролі в мовній дискусії початку ХХ ст. [16], розгляд проблеми нормалізації української літературної мови в епістолярії письменника [9] тощо. Праці ж, у якій був би зроблений детальний аналіз конкретних норм у лінгвістичному баченні та художньому їх утіленні письменником, поки що немає, хоча потреба в цьому вже назріла. Проаналізувавши лінгвістичні погляди, викладені в граматичних працях письменника, та з'ясувавши їх практичне застосування в публіцистичних і художніх текстах у зіставленні з сучасними мовними нормами, констатуємо важливість ролі письменника в процесі нормалізації сучасної української літературної мови та вагомість його внеску в усталення її норм. Тож мета нашої статті полягає в дослідженні мовних поглядів І. С. Нечуя-Левицького.

І. С. Нечуй-Левицький творив у складний період. Кінець XIX – початок XX ст. позначився мовними дискусіями, боротьбою навколо питань про розвиток української мови, про її нормалізацію. У цей час відбувалося виявлення й уточнення майбутніх норм на всіх мовних рівнях і письменник брав активну участь у цьому процесі. Важливим джерелом для дослідження поглядів І. С. Нечуя-Левицького на проблему нормалізації української літературної мови можна вважати такі його статті, як «Сьогочасна часописна мова на Україні» (К., 1907 р.), «Криве дзеркало української мови» (К., 1912 р.), а також окрему граматичну працю під назвою «Грамматика українського языка» (К., 1913-1914).

Статті «Сьогочасна часописна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» присвячено критичним роздумам автора про вплив галицької мови на розвиток загальноукраїнської літературної мови на народній основі. На початку XX ст. західноукраїнські культурні діячі на чолі з М. Грушевським, «щоб штучно поставити бар'єр між українською і російською мовами, почали насаджувати на Східній Україні правопис і лексику, що протягом десятків років вироблялися в Галичині на місцевій, діалектній основі» [7, с. 139]. Проте Галичина довгий час перебувала в чужому мовному оточенні, що зумовлювало проникнення в її писемну мову значної кількості полонізмів та германізмів, які потім засвоювалися українською мовою. Тому письменник не схвалював цього процесу і гостро критикував уживання в літературній мові таких запозичень. У статтях основним об'єктом своєї критики він обрав галицизми в галузі лексики, морфології та орфографії. Зупинимось коротко на деяких з них.

У сфері лексики І. С. Нечуй-Левицький виокремлює цілу низку «галицьких слів», які, на його думку, не варто вживати, оскільки існують «наддніпрянські варіанти». Наприклад, такими, з погляду зору автора, є лексеми *сливе, тільки, від, швидко, проценти, стосунки* та ін., замість яких доречніше використати *майже, лише, од, скоро, відсотки, відносини*. Проаналізувавши подібну низку слів, можна помітити недосконалість багатьох запропонованих письменником варіантів. Одні з них ігнорують стилістично-емоційне забарвлення слів, деякі спрощують літературну мову, відкидаючи істотні відтінки значень, частина є русизмами. Проте серед великої кількості запропонованих ним лексем чимало увійшло до літературної мови, стало її надбанням (*заохочувати, нехтувати, вчинок, житло, хист*).

У морфології І. С. Нечуй-Левицький виступає проти використання в іменниках середнього роду в місцевому відмінку закінчення *-ю* (*в чеканню, в руйнуванні, в значінню*) та в називному відмінку закінчення *-є* (*путтє, життє, насіннє*); закінчення *-у* в родовому відмінку для іменників чоловічого роду (*для народу, без закону, до оркестру*) та нульового закінчення для множини (*оповідань, писань, прохань*). Як бачимо, ці міркування автора, за винятком останнього, виявилися доречними. Це ж можна сказати й про заперечення автором галицького вживання частки *-ся* у дієприслівниках (*дивлячися, борючися*). Але його думка про нормативність форм *ходить (ходити), дивиться (дивитися), дивисся (дививися)* є помилковою. Хибним є й погляд про доречність уживання займенників *міні, міні* замість *мені*, однак автор справедливо вимагав використання форм *цей, оце* на місці *сей, отсе*. У давальному й місцевому відмінках прикметників та займенників письменник відкидає сонорний звук *й*, прирівнюючи його до давнього *ь*, а в дієприкметниках унормовує суфікс *-яний*, а не *-ений*, як-от: *одчиняний, заведяний, заметяний*, що також є ненормативним.

Гостро дискутує І. С. Нечуй-Левицький і стосовно орфографічних норм, зокрема правопису апострофа, *ь*, префіксів та прийменників.

Апостроф не визнавався І. С. Нечуєм-Левицьким. Письменник твердо переконаний, що «ні апострофів, ні твердих знаків не треба ставити перед я після губних букв» [12, с. 25]. На місці цього «галицького значка» «після приставок (приіменників) в словах перед самозгучними буквами, де в російських книжках ставляють *ъ* або *ь*» [12, с. 25] потрібно ставити *ь*, а в середині слів узагалі «непотрібний ніякий значок, ні *ъ*, або *ь*» [12, с. 26]. За цим принципом він пише слова типу *з'явились, об'ївши, п'єси, розівьється, славянських* тощо.

Також повного невизнання в І. С. Нечуя-Левицького отримала літера *ї*. На думку письменника, ця буква є зайвою, непотрібною для української мови, тому він пропонує писати замість неї звичайне *і* (у середині та кінці слів) або *йі* (на їх початку): *приїзжі, стоїть, цієі, йії, йїхать*.

Нормативними вважає І. С. Нечуй-Левицький відсутність *ь* у позиції після м'якого *л* перед наступним приголосним (*заправляник, білше, здебільшого*) або його наявність після літер *с, ц, з*, що стоять перед приголосними, після яких йде *і*, що походить від *ђ* (*с'мішних, досв'ідний, несв'ідомо*).

У правописі прийменників *з, с* письменник керується правилом, за яким «прийменник *с* вживається перед тими словами, що починаються з букв: *к, п, т, х, с*» [12, с. 32], в інших випадках він пропонує вживати прийменник *з*, наприклад: *с кого, с кимсь, с поганими, с тридцять, с хмарою, з чужих, з широким* тощо.

Щодо правопису префіксів, то І. С. Нечуй-Левицький встановлює такі норми: 1) префікси *с-* та *рос-* пишуться перед приголосними *к, п, т, х*; в усіх інших випадках уживаються префікси *з-* й *роз-*, останній із яких уживається також, коли «стоїть перед буквою *с* в середині слів» [12, с. 32]: *роклад, розставляються, розкидані, нерозсудливо, розшолопавши, розрізують*; 2) префікси *без-*, *через-* є єдиноможливими: *безсуперечно, беззахистно, безпрямінно, безтямки, безпосердно*.

Викладені в названих працях погляди письменника на норми тодішньої української літературної мови більш повно охарактеризовано І. С. Нечуєм-Левицьким у двотомному шкільному підручнику «Грамматика українського языка». Праця, присвячена для «двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народних шкіл», складається з двох частин.

У першій частині – «Етимології» – письменник розглянув фонетичні, словотвірні та морфологічні норми.

У параграфах, присвячених фонетичним особливостям, І. С. Нечуй-Левицький розглядає фонетичний склад мови, подає характеристику «повнозвучних» і «півзвучних» звуків, аналізує їх вимову, зупиняється на питанні чергування приголосних, милозвучності, таким чином висловлюючи свій погляд на фонетичні норми української мови. Певною мірою вони збігаються з нормами сучасної української мови (характеристика приголосних звуків, фонетичних змін, визнання літери *г*, вживання *ь* для позначення м'якості приголосних тощо), проте наявні й деякі відмінності. Зокрема, письменник виділяє 32 букви, не залучаючи до їх складу літеру *ї*, поділяє голосні букви на тверді (*а, е, и, о, у*) та м'які (*я, є, йі, йо, ю*), дещо обмежує позиції вживання звука *й*: «ставляють йі на кінці слів...або перед буквами *о* та *і*, щоб вимовлять *о, і*, як *йо*, або як *йі*» [11, с. 6] тощо.

Значно ширше розглянуто І. С. Нечуєм-Левицьким морфологічні норми. Виділяючи дев'ять частин мови, автор докладно зупиняється на кожній із них. Так, письменник ґрунтовно описав лексико-граматичні розряди та категорії іменників, прикметників, числівників і займенників; охарактеризував дієслово та його форми, а також незмінні частини мови – прислівник, прийменник, сполучник та вигук. Основна увага автора зосереджена на відмінюванні іменних частин мови та дієвідмінюванні дієслів, ступенюванні прикметників. Поряд із викладом граматичного матеріалу автор аналізує й фонетичні явища, які виникають унаслідок словозміни (подовження, спрощення, чергування), складні питання правопису (іншомовних слів, частки *не* разом з прикметниками, апострофа, літери *ї*, прийменників, префіксів, суфіксів тощо), лексичні та синтаксичні (сполучуваність іменника з числівниками, іменника з прийменниками) норми. Переважна частина морфологічних норм, які подає І. С. Нечуй-Левицький, в подальшому дослідженні кодифікувалася в сучасній українській мові. Проте є певні розбіжності у відмінюванні іменників (відсутність паралельних форм у давальному та місцевому відмінках іменників II відміни, помилкові закінчення для родового відмінка іменників III відміни, давального відмінка для іменників II відміни тощо), прикметників (наявність кличної форми, паралельність закінчень для прикметників жіночого роду в місцевому відмінку й т.ін.), числівників (відсутність для деяких числівників паралельних форм у знахідному відмінку, наявність кличної форми, помилкове відмінювання числівника *сорок* тощо), займенників (ненормативна форма особових займенників у місцевому відмінку, наявність паралельних форм у вказівних, означальних займенників і т.п.). Також письменник вважає нормативними форми дієприкметників на *-ший, -вший, -мий*, наявність середнього роду в дієслівних формах.

У розділі «Словозбудування» І. С. Нечуй-Левицький характеризує морфемний склад слова, подає відомості про значущі частини, докладно зупиняється на суфіксальних морфемах іменників, прикметників та дієслів, таким чином визначаючи засоби творення нових слів, в основному нормативні й для сучасної української мови. Виняток становлять суфікси *-ир, -ір, -л, -дл, -адл, -ал, -в, -р, -л*, які в сучасній українській мові перейшли до складу кореня. Також дещо спрощений у письменника підхід до правопису складних слів: вони в нього пишуться лише разом, за винятком географічних назв, які пишуться або разом, або через дефіс.

Свій аналіз словотвірних норм української мови І. С. Нечуй-Левицький завершує інформацією про зміни голосних і приголосних звуків унаслідок відмінювання та дієвідмінювання. Частина інформації з цього параграфу стосується фонетичних норм (зокрема, вимови церковнослов'янських слів). Щодо чергувань звуків, то переважно погляди письменника не відрізняються від сучасних нормативних. Лише деякі з названих автором чергувань, зокрема *см//ч, чс//ч, ч//ш, с//в*, у сучасній українській літературній мові не виділяються.

Після теоретичного викладу матеріалу подаються вправи та тексти для практичного засвоєння розглянутих норм.

Друга частина «Граматики» – «Синтакса» – присвячена розгляду синтаксичних питань української мови. Автор подає відомості про речення та його різновиди, аналізує просте та складне

речення. Так, при розгляді простого речення письменник характеризує головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення та звертання, синтаксичні норми вживання прийменників і відмінкових форм, пунктуаційні норми (вживання розділових знаків при звертаннях, прикладках, однорідних членах речення, при вставних словах та вставлених конструкціях). У межах складного речення автор основну увагу приділяє аналізу різновидів складнопідрядного речення; про складносурядні й безсполучникові речення він згадує лише побіжно при розгляді пунктуації. Так само, як і «Етимологія», «Синтакса» завершується вправами та текстами для практичного засвоєння теоретичного матеріалу.

Норми, викладені І. С. Нечуєм-Левицьким у цій частині «Граматики», переважно кодифікувалися в сучасній українській літературній мові, зокрема необхідність коми в складносурядних та складнопідрядних реченнях, тире між підметом і присудком, відокремлення комами звертань, прикладок, вставних слів, дієприкметникових зворотів тощо.

Отже, І. С. Нечуй-Левицький був пристрасним борцем за чистоту української літературної мови, брав активну участь у процесі її нормалізації. Погляди, викладені ним у публіцистичних та граматичних працях, переважно не відрізняються від нинішніх. Навпаки, велика кількість лексем і граматичних форм, які пропонував письменник, перейшли до сучасної мови: пізніша мовна практика прийняла саме ті варіанти, які відстоював автор. А це дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що в чомусь І. С. Нечуй-Левицький і помилявся, що частина його міркувань була суб'єктивною, все ж таки жива практика письменника відіграла важливу роль у виробленні норм сучасної української літературної мови, дослідження чого стане об'єктом наших подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Л.Ю. Бурківська. – К., 2003. – 299 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1978. – 320 с.
3. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959. – 492 с.
4. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 338–377.
5. Едличка А. Проблематика нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу литературного языка / А. Едличка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах / Доклады на IV заседании Международной комиссии по славянским литературным языкам 22 – 25 октября 1974 г. – М. : Наука, 1976. – С. 16 – 39.
6. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 304 с.
7. Іванченко Р. Т. Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості / Р. Т. Іванченко. – К. : Дніпро, 1980. – 189 с.
8. Коваль А. П. Слово про слово / А. П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1986. – 284 с.
9. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістоларії другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. П. Лушпинська; Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.
10. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок: сб. ст. / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 178 – 393.
11. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови. Частина I. Етимологія / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1913. – 164 с.
12. Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасна часописна мова на Україні / І. С. Нечуй-Левицький // Україна. – 1907. – Том I. – С. 1–49.
13. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
14. Січкач С. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми: дис. кандидата філол. наук : 10.02.01 / Січкач Світлана Анатоліївна. – Умань, 2003. – 256 с.+ 160 с. дод.
15. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
16. Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку XX ст. у процесі формування літературних норм української мови: дис. кандидата філол. наук : 10.02.01 / Р.А. Трифонов. – Х., 2000. – 215 с.
17. Филин Ф. П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи / Ф. П. Филин, Л. Н. Скворцов. Основы культуры речи: Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 231 – 236.
18. Школа Г. М. Мовна творчість Трохима Зіньківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини XIX століття: дис. кандидата філол. наук : 10.02.01 / Г. М. Школа. – К., 2007. – 172 с.
19. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык / Л. В. Щерба, Л. Н. Скворцов. Основы культуры речи: Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 191 – 204.

20. Nerius D. Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache im 18. Jahrhundert. – Halle (Salle): VEB Max Niemeyer Verlag, 1967. – 148 s.
21. Polenz P. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. XVII. Und XVIII. Jahrhundert. – Berlin, New York: de Gruyter. – 1994. – Bd. 2.
– 498 S.

Ganna Pashkovska

I. Nechuy-Levitskiy as normaliser of the Ukrainian literary language

In the article the analysis of I. Nechuy-Levitskiy's linguistic views on the norms, described in the writer's publicistic and grammatical scientific works, is given. Main attention is focused on the analysis of orthographic, grammatical, phonetic norms.

Key words: linguistic norm, normalization, codification.

Наталія Тома

**АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА У «ВЛАСНОРУЧНИХ ЗАПИСКАХ»
ПЕТРА МОГИЛИ**

У статті з'ясовано суть і місце абстрактної лексики серед інших лексичних підсистем української мови. Виділено і проаналізовано дану лексику у «Власноручних записках» Петра Могили. Досліджено семантику абстрактних лексем, з'ясовано особливості їхньої лексико-семантичної диференціації.

Ключові слова: абстрактна лексика, лексико-семантична група, абстрактне значення, терміноодиниця, система.

Абстрактна лексика з'являється на найвищому рівні розвитку мислення. У ній відображено систему світоглядних цінностей, уявлень людини про світ, про себе, про ставлення до іншої людини, до добра і зла, тобто абстрактна лексика виражає інтелектуальну, духовну та емоційну діяльність людини. Проблеми співвідношення абстрактного і конкретного в мові та мисленні, її здатність до абстрагування, до усвідомлення вторинного характеру абстрактності в історії розвитку людської думки й мови, суті і міри абстракції, шляхів розвитку абстрактного і конкретного в мові були об'єктами осмислення філософів та лінгвістів з античних часів і до сьогодні (Арістотель, І. Кант, Г. Гегель, Дж. Локк, К. Гельвецій, Д. Дідро, Ф. Буслаєв, С. Обнорський, І. Срезневський, Ф. Фортунатов, О. Шахматов).

Дослідники зауважують, що в різноманітних текстах абстрактна лексика є найбільш уживаною в порівнянні з іншими лексичними підсистемами. Особливості абстрактної лексики також були об'єктом вивчення у працях українських мовознавців: О. Потебні, І. Ковалика, В. Німчука, Л. Полюги. Зокрема, Л. Полюга вважає, що становлення і формування української абстрактної лексики в цілому відбулося в XIV – першій половині XVII ст. [9, с. 48].

У сучасній українській лінгвістиці абстрактна лексика стала предметом дослідження в академічному виданні «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983). Зокрема, тут охарактеризовано найважливіші семантичні групи абстрактної лексики – назви психічних відчуттів, рис характеру та їхнього зовнішнього вияву, назви процесів мислення, мовлення, лексику, що характеризує духовний світ людини, терміни, пов'язані з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичну та економічну лексику.

Проте абстрактна лексика на сьогодні не є достатньо вивченою. Причина цього полягає перш за все у складності самої природи абстрактних слів, адже семантична структура їх широка і різноманітна, до того ж, вони мають лише їм властиві словотворчі засоби. Складність впливає і з того, що далеко не всі абстрактні лексеми, відомі в мові, можуть бути представлені в лексиконі однієї людини [9, с. 19]. Не до кінця з'ясовано й теоретичні засади вивчення цього розряду лексики (Г. Уфимцева, О. Бондарко). Проблеми визначення критеріїв для виділення абстрактної лексики з-поміж інших лексико-семантичних систем, принципи класифікації лексем з абстрактним значенням не були поставлені ні у вітчизняній, ні в зарубіжній лінгвістичній літературі. Абстрактні слова

переважно досліджували спорадично, найчастіше йшлося про часткові питання, що стосувалися, наприклад, групи слів, а не всього комплексу проблем.

Саме слово *абстрактний* має широкі сфери використання: у загальномовному розумінні воно характеризує те, що не має чуттєво-конкретного вираження [11, с. 6], а як науковий термін – наповнюється відповідним змістом. Філософія виходить із суті конкретного і абстрактного, намагаючись з'ясувати корені цих понять, їх природу і взаємозв'язок. Якщо конкретне у філософії – це щось реальне, об'єкт, річ або сума речей, то абстрактне не є чимось наявним поряд із конкретним. Не існує воно і поза цим конкретним. Абстрактне – це одна із сторін конкретного.

У мовознавстві поняття *абстрактний* вживають, наприклад, у словосполученнях *абстрактне слово, абстрактний іменник, абстрактна лексика, абстрактна назва, абстрактне значення, абстрактна дія, абстрактне дієслово, абстрактні форми, абстрактне речення* [1, с. 30]. Термін «абстрактне слово» часто використовують у тому значенні, що й «абстрактний іменник». Позначені цими термінами лексеми прийнято називати *абстрактними* на протигагу так званим *конкретним іменникам*, що означають живі істоти, реальні речі, предмети. Абстрактні ж слова виражають субстантивно представлені якості, властивості, стани, дії, процеси. Синонімом словосполучення *абстрактний іменник* виступає слово *абстракт*, яке у Словнику української мови наводиться з позначкою «застаріле» [11, с. 6], але як лінгвістичний термін воно поширене в окремих слов'янських мовах.

Питання про абстрактність слів розглядалися у мовознавстві переважно стосовно іменника, саме в межах цієї частини мови утвердився поділ на конкретні та абстрактні субстантиви. Проте дослідники відзначають необхідність вивчення конкретності – абстрактності на базі інших частин мови. Як частина лексичної системи абстрактні слова характеризуються низкою ознак, спільних для всієї лексичної системи: вони пов'язані із позамовними факторами; називаючи об'єктивні дії, стани, ознаки об'єктів дійсності, є чутливими до змін у навколишньому середовищі; споріднені з іншими словами лексичної системи семантичною співвіднесеністю та словотвором, а в межах своєї мікросистеми утворюють лексичні відношення типу синонімічних та антонімічних.

Не викликає заперечення те, що ця категорія слів є важливою з погляду становлення і розвитку лексичної системи староукраїнської мови кінця XVI – першої половини XVII ст. Комплексний аналіз абстрактної лексики у староукраїнській мові має здійснюватися у зв'язку з розвитком усього лексичного складу мови та становленням історичної лексикології. До того ж, дослідження абстрактної лексики впливає з потреб не лише історичної лексикології, але й лексикографічного опрацювання цього розряду одиниць.

Мета дослідження – проаналізувати абстрактну лексику української мови першої половини XVII ст., яку використовує у своїх творах Петро Могила. Вивчення слів з абстрактним значенням сприятиме висвітленню основних закономірностей системного розвитку терміноодиниць, абстрактне значення яких сформувалося у процесі тривалого узагальнення. Аналіз абстрактних слів, що зафіксовані у творах Петра Могили, дасть змогу краще зрозуміти історію формування сучасних значень категорії абстрактності, сприятиме розкриттю основних принципів розвитку цієї лексики. Завдання пропонованого дослідження – виявити абстрактні слова у щоденнику П. Могили, здійснити їхній розподіл за лексико-тематичними групами, установити парадигматичні відношення, у які вступають досліджувані одиниці.

Петро Могила, релігійний і культурний діяч, богослов, мислитель, проповідник, письменник, відомий в історії України першої половини XVII ст. – складного періоду становлення української церкви та державності. Він є автором релігійно-дидактичних та богослужбових праць: «Свангеліє учителное», «Евхологiон, альбо Молитвослов, или Требник», «Катихисис сирэчъ исповэданіе православныя вэры католическія и апостолскія церкве восточныя», полемічного твору. Також йому належить кілька проповідей, наприклад, «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека» і «Розповіді про чудеса». Твори Петра Могили були важливим джерелом для укладання історичних словників Є. Тимченка та «Словника української мови XVI – першої половини XVII століття».

Дослідники розглядали його постать у різних аспектах: як освітнього діяча, засновника вищої школи, організатора церковного життя, видавця книг, захисника української культури, письменника-публіциста і проповідника. Проте деякі сторони його діяльності, наукової спадщини ще не вивчені. Сказане стосується лінгвістичного аспекту оригінальних і перекладних творів.

Про особливості мови творів київського митрополита знаходимо відомості у біографів (С. Голубев), дослідників давньої літератури (Л. Ушкалов), мовознавців (І. Огієнко, О. Горбач), філософів (В. Нічик), статтях мовознавця Г. Наєнко («Іншомовні елементи в мовотворчості П. Могили» та «Філософська проблематика «Требника» Петра Могили: термінологічний аспект»).

Не вивченою залишається абстрактна лексика (релігійна, філософська, наукова та ін.), яку використовував автор у своїй творчості і яка є важливою частиною лексичного складу староукраїнської мови XVII ст. Абстрактну лексику найчастіше вживають у релігійно-церковних текстах, оскільки вона виражає християнські світоглядні позиції, а саме книги богословського змісту переважають у творчості Петра Могили.

Формування досліджуваної абстрактної лексики відбувається в той період розвитку літературної мови, який є винятково показовим з погляду становлення національної мови. У цей час в Україні встановлюється і набуває розвитку система шкільної освіти, поширюється наукова література, посилюються зв'язки з науковою громадськістю в Польщі та Європі. Саме тоді формується українська наукова мова [8, с. 151]. З'ясування зазначених фактів відіграє важливу роль у плані характеристики проблем історичного розвитку лексики української мови.

Аналізуючи мовну ситуацію в Україні в першій половині XVII століття, варто зазначити, що у тогочасному світському житті функціонувала літературна мова, зорієнтована на живомовну основу, але в церковних текстах переважала церковнослов'янська (книжна) мова [8, с. 160]. П. Могила поряд із книжними використовував і слова «простої мови» у своїх творах як церковного, так і світського характеру.

Для розгляду беремо текст «Власноручних записок» Петра Могили, який не був об'єктом спеціальних лінгвістичних досліджень. Мова щоденника цікава передусім тому, що вона є переходом до нової української літературної мови, яка виникла як результат узаємодії книжної та розмовної. У записній книзі Могили, окрім рахункових поміток, знаходимо проповіді, оповідання, легенди, трактати, гімни. Записник вівся в 1628 – 1632 роках. З нього також дізнаємось про інтимні переживання молодого архімандрита, про його думки та мрії.

Сам текст може бути розглянутий як фактичне свідчення тих процесів, які відбувалися в духовному, державному і суспільному житті тогочасної України.

У «Власноручних записках» П. Могили наявна велика кількість абстрактної лексики. З тексту П. Могили випливає, що він використовував лексику на позначення явищ у сфері церкви та релігії. Наприклад: *безбожіє, безсмертіє, благий, благородный, благо, благовєріє, благовєрный, благодареніє, благодать, благоденствие, благодєянніє, благопріятный, благоразуміє, благоразумный, благораствореніє, благородіє, благосердіє, благословеніє, благословенный, благость, благостыня, благоутробіє, благоуханіє, благочестивый, благочестіє, благочестно, благый, блаженный, блуд, блужденіє, Богъ, божественный, божество, бєс, вєра, грєхъ, діавол, Дух, душа, жертва, моленіє, молитва.*

Значна кількість абстрактної лексики використовується на позначення сфери життя людини:

1) фізичні та фізіологічні характеристики людини – *безмвльвіє, воздержаніє, недуг, нечистота, облегченіє, очищеніє, сила;*

2) психічний стан людини, назви відчуттів та людських емоцій – *боязнь, воля, гнєв, гнивь, забытність, жалость, искушеніє, марність, мука, несвєдомость, озлобленіє, страхъ, смєхъ, сумнєнє, память, скорбъ, страсть, удивленіє, ужасъ, ярость, бєда, горе, жаданіє, жаль, лють, мука, наслажденіє, неволя, нещастье, нуднустъ, печаль, пилность, радость, скорбъ, смутокъ, страсть, туга, шаленство, щастье;*

3) розумова діяльність людини – *гадка, глупость, истина, мисль, мудрость, мудроразсудный, намисль, премудрость, помысль, разумъ, розумєнє, умъ, безумный, безуміє, безумніє, безумно;*

4) риси характеру людини, її звички – *благодарный, гордость, гордыня, зависть, злый, лєсть, лукавство, лєнивство, мечтаніє, милость, мрзький, нетрєпыє, пожадливість, покора, терпеніє, трьпеніє, хитрость;*

5) суспільне життя людей, стосунки між ними – *владза, виховання, згода, мир, моць, осужденіє, повага, пожиток, полза, помощь, похвала, почєсть, праця, труд, свобода;*

6) вчинки людей, визначені норми поведінки, етикет, морально-етичні поняття – *безчєстіє, вина, добро, доброта, добродєйство, добродєтель, добрый, достоинство, зло, злоба, любовь, милосердіє, щедрота;*

7) етична та естетична сфери буття людини – *безчєстіє, благо, благодать, досконалость, красота, ласка, ласкавость, любовь, милосердіє, милость, надежда, совєсть, справедливость, стыд, пыха, хвала, чєсть.*

Окрему групу становлять абстрактні дієслова – *благодарить, благодушєствовать, благословить, боятсь, вздатель, вьжделетъ, гнєватсь, долъготєрпєть, научить, ненавидєть, повєствувать.*

У проаналізованій лексиці широко засвідчені церковнослов'янізми – *благо, вєра, гордость, гнєв, грєхъ, жертва, ласкавость, лєсть, лукавство, милосердіє, мир, молитва, мука, совєсть, скорбъ, страсть, страхъ, чєстность;* питома українська лексика – *згода, ворожнєча, повага, смуток, сум,*

щирість; запозичення з польської мови – *владза, виховання, досконалість, пильність, праця*, що є відображенням загальної тенденції розвитку української мови у XVII ст. Також у творі наявні грецизми (*діавол, душа, сила*).

Абстрактні лексеми вступають в антонімічні відношення: *воля – неволя, добро – зло, мудрість – глупість, мука – насладження, радість – печаль, тріпіння – нетріпіння, щастя – нещастя, щедрота – пожадливість*. Серед синонімів маємо: *бѣда – горе, гадка – мисль, лєсть – лукавство, любовь – милосердіє, ласкавость; праця – труд, скорбь – смуток, сум; ярость – гнѣв*.

Значна кількість використаних абстрактних понять у «Власноручних записках» свідчить про багатство авторської лексики. П. Могила вживає абстрактну лексику на позначення усіх сфер життя. Використання цієї лексики сприяло можливості найбільш точно і різнобічно виражати погляди людей і стало підтвердженням високого рівня розвитку української культури першої половини XVII ст. – доби зародження церковно-ораторської та наукової діяльності. Літературна мова збагатилась новою абстрактною лексикою, що активно функціонує і сьогодні.

Аналіз мови оригінальних та перекладних творів таких непересічних постатей як П. Могила сприятиме узагальненню знань про системний склад української мови того часу, становлення і функціонування абстрактної лексики в ній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. О принципах и методах лингвостилистического исследования / О. С. Ахманова . – М. : Московский университет, 1986. – 184 с.
2. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) / С. Т. Голубев – Киев, 1883. – Т. 1. – С. XII+559+576 (прил.); Киев, 1898. – Т. 2. – С. VI +528+513 (прил.)
3. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
4. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія / П. Г. Житецький. – К. : Наукова думка, 1987. – 327 с.
5. Жуковський А. І. Петро Могила й питання єдності церков / А. І. Жуковський. – К. : Мистецтво , 1997. – 304 с.
6. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук . – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с.
7. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
8. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
9. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.
10. Собственноручныя записки Петра Могилы // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7.– Киев, 1887. – С.49–132.
11. Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І.К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
12. Словник української мови XVI – першої половини XVII століття / [уклад. Д. Г. Гринчишин].– Львів, 1994. – Вип. 1–4.

Nataliya Toma

Abstract vocabulary in Petro Mohyla's «Self-written notes» (Vlasnoruchny Zapysky)

In the article the essence and role of abstract vocabulary among other lexical systems of the Ukrainian language is considered. Abstract vocabulary is distinguished and analyzed in Petro Mohyla's diary. Semantics of abstract lexemes is investigated, the peculiarities of lexical and semantic differentiation are clarified.

Key words: abstract vocabulary, lexical-semantic group, abstract meaning, term unit, system

РОЗГОРТАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА *ХРЕСТ* У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проведено аналіз розгортання семантичної структури української лексики *хрест* як імені концепту, доведено, що функціонування сакральної частини концепту *ХРЕСТ* з часом звужується, натомість розширюється його несакральна частина.

Ключові слова: концепт, ім'я концепту, лексема, лексичне значення, семантична структура слова.

Вивчення семантики слова і надалі залишається актуальним у сучасному мовознавстві, особливо у зв'язку розвитком лінгвоконцептології, у якій семантику слова розглядають як засіб вираження сутності концепту.

Метою дослідження є аналіз розвитку семантичної структури лексики *хрест* в українській мові як імені концепту, який не був ще предметом ґрунтовного дослідження, установлення семантичного обсягу концепту *ХРЕСТ* з огляду відношення до сфери сакрального та несакрального. Оскільки «знання еволюції значення небайдуже для розуміння його нинішньої природи і структури» [14, с. 148], то розгляд матеріалу проводимо в історичному ракурсі (починаючи з X ст. і до сьогодні).

Загальновідомо, що семантична структура слова впродовж історичного розвитку мови зазнає певних змін (одні значення з'являються, інші – зникають, відбувається зміна значень тощо) під впливом як внутрішньомовних, так і позамовних чинників. На думку вчених, визначальна роль у цих процесах належить позамовним чинникам, адже «розвиток значення слова завжди мав внутрішнє мотивування, пояснюване актуальністю умов, у яких народжувались і закріплювались ті чи інші значення слова» [1, с. 14].

Функціонуючи з давнього часу до сьогодні, слово *хрест* поступово сформувало велике число значень і відтінків, ставши полісемантичною лексемою із розвинутою семантичною структурою, яка складається із окремих, «пов'язаних між собою» [5, с. 97] значень слова, що перебувають у відношенні семантичної похідності [13, с. 11]. Як зауважував Г. Пауль, «значення слів завжди пристосовуються до певного ступеня розвитку культури» [4, с. 126], архаїчна ж лексика, особливо сакральна, яка стосується релігійного культу й ритуалу, відзначається звичайно багатозначністю завдяки своїй уживаності [3, с. 201].

Простежимо історію розвитку семантичної структури слова упродовж писемної епохи розвитку української мови за представленням аналізованого слова в лексикографічних працях, зокрема «Словнику давньоруської мови» І. Срезневського, який фіксує лексику X-XIV століть, «Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.», «Словарі української мови» Б. Грінченка, що представляє лексику української мови XIX ст., та «Словнику української мови», у якому відображена лексика української мови XIX-XX століть.

В українській мові X-XIII століть давня українська мова співіснувала на території України із церковнослов'янською мовою, а тому словники мови цього періоду, зокрема «Словник давньоруської мови» І. Срезневського, відображають усю лексику, що побутувала в текстах, переважно церковнослов'янську. Слово-ім'я концепту *хрест* у цьому словнику представлене фонетичними варіантами *крѣсть*, *крѣсть*, *крѣсть*, *хрѣсть*, *хрѣсть*, які є носіями 4 значень: «1. Орудіє казни Римської і символ христіанства»; 2. «Напрестольный крѣсть»; 3. «Крѣсть тѣльный»; 4. «Крѣсть, употреблявшийся при присягѣ» [12, I, ч. 2, с. 1347].

Розглянемо поетапно в когнітивному аспекті кожне з цих значень. Перше – «Орудіє казни Римської і символ христіанства» – як бачимо, поєднує в собі як історичні, так і релігійні аспекти. Щодо історії, то відомо, що розп'яття – найжорстокіший з усіх винайдених людством способів страти, що має дуже давню історію. Хоч на хрестах розпинали своїх злочинців і вавилоняни, і перси, і фінікійці, і карфагеняни, усе ж хрест став символом знаряддя саме римської страти, оскільки римляни розпинали поряд з політичними злочинцями, винними у державній зраді та бунтарстві, ще рабів і представників простолюду. Вони також, хоч і лише у виняткових випадках, страчували і вільних римських громадян.

Щодо значення лексики *хрест* як символу христіанства, то К. Сімович вважає, що «першим ступенем символізації було переосмислення слова *хрест* «предмет, за допомогою якого здійснювали ганебну страту» → «найвища честь і слава»: Христос звеличений смертю [7, с. 202]. Отже, слово, що первинно не було пов'язане зі Спасителем, при виявленні символічного значення пов'язується

безпосередньо з Ісусом Христом. Саме тому хрест, на якому помер Христос, прийнявши тяжку і ганебну смерть заради прощення людських гріхів, став предметом побожного шанування, символом хресної жертви Спасителя. За словами апостола Павла, «а щодо мене, то нехай нічим не хвалюся, хіба тільки хрестом Господа нашого Ісуса Христа, що ним розп'ятий світ для мене, а я для світу» [Гал. 6: 14]. Цей хрест і сьогодні для всіх християн є святинєю і символом порятунку в Христі.

Друге значення «Напрестольный крестъ» представляє собою церковний хрест, який звичайно знаходиться на престолі і також є символом віри і поклоніння.

Третє значення слова *хрест* – «Крестъ тѣльный» – теж релігійне. Звичай носити натільні хрести сходить до перших сторіч християнства. Під час гонінь хрести зображали на тілі або носили тасмно зі страху переслідувань, а також, щоб язичники глузуванням або діями не паплюжили святиню. У житті православного християнина натільний хрест відіграє особливу роль – символу приналежності до Христової церкви.

Українці з давніх-давен носили хрести як талісман – оберіг від злих духів і взагалі від усього злого. Ходити без натільного шийного хреста вважалося на Русі великим гріхом. У народі говорили, що не можна спати без хреста, знімати його під час купання – людина залишається тоді без захисту від злих сил. Слову і клятві людини без хреста не довіряли, а про безсовісних і злих людей казали, що «хреста на них немає».

Для того, щоб виправдати себе в різних життєвих ситуаціях, люди присягалися найсвятішим. Щоб зміцнити дану клятву чи обітницю, заприсягнувшись, цілували хреста. Четверте значення лексеми, зафіксоване словником, – «Крестъ, употреблявшийся при присягѣ», свідчить про символічне значення *хреста* як «святині». Воно виникло у сфері судово-адміністративного спілкування на тій підставі, що в середньовічній Русі-Україні існувала офіційна традиція освячувати процес укладання політичних, торгівельних, судових та інших договорів і угод церковним обрядом цілування хреста. Обряд цілування хреста, який здійснювали за взаємною згодою сторін і при свідках, мав значення присяги, обітниці, що повинна була гарантувати дотримання всіх умов угоди. Порушення присяги, освяченої цілуванням хреста, тягнуло за собою важке покарання.

«Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» є словником-тезаурусом лише актової мови цього періоду. У ньому подано такі варіанти лексеми *хрест*: крестъ, крестъ, крѣсть, крѣсть, крѣсть, крижъ, що є носіями лише двох значень: «1. Предмет християнського культу. 2. Межовий знак у вигляді хреста» [10, I, с. 512]. Як бачимо, перші три значення лексеми у словнику І. Срезневського, об'єднані тут в одне значення, але водночас слово набуває і нового значення. Це пов'язано, очевидно із поширенням звичаю ставити хрест на церквах, носити на тілі, ставити на роздоріжжях та на межах. Народ вірив, що сила хреста дуже велика, тому в деяких селах (у чотирьох його кінцях) на межах, з метою відвернення епідемії, ставили осикові хрести.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка зафіксовано аж дев'ять значень слова *хрест*: «1. Крестъ. 2. Так же і мн. **хрести**. Печенье въ формѣ креста, которое пекутъ на крестопоклонной недѣлѣ. 3. Рукоять сабли. 4. Родъ орнамента на писанкѣ, на вышивкѣ. 5. Одно изъ созвѣздій. 6. – петрів. 7. – собачий. 8. мн. Трефи (въ картахѣ), 9. мн. = Хрестини» [9, IV, с. 413].

Оскільки словник Б. Грінченка частково тлумачний, а частково перекладний, то в першому значенні подано слово-переклад російською мовою *крестъ*. Очевидно, що йдеться про релігійний хрест з основними концептуальними компонентами *хрест* – «оберіг» та *хрест* – «святиня».

Символічне значення *хрест* – «оберіг» також вбачаємо у другому значенні «Так же і мн. **хрести**. Печенье въ формѣ креста, которое пекутъ на крестопоклонной недѣлѣ». Це пов'язано з четвертим тижнем Великого посту, *хрестопоклінним*. Цікавий звичай закріпився за серединою цього тижня. Її називали *середопістям*, або *хрестцями*. За народним повір'ям, уночі з середи на четвер «переломлювався» піст на дві половини. Почути хрускіт від цього могли тільки праведні люди. У цей день пекли з пшеничного борошна хлібці у формі хрестів. Частину ритуального печива з'їдали в той же день, частину – заривали в зерно, призначене для весняної сівби. Під час сівби брали в поле: частину з'їдали, частину закопували, щоб нива краще родила.

Із релігійним значенням пов'язане й останнє значення «мн. = Хрестини», оскільки хрестини відзначали з подвійною метою: охоронити дитину від усього злого і прилучити до християнської громади, тому день хрестин вважали великим і радісним святом, початком нового життя.

Інші значення, зафіксовані цим словником, є не сакральними, оскільки витворилися за уподібненням позначуваного предмета хресту як фігурі.

У «Словнику української мови» словникова стаття слова *хрест* виглядає так: «1. Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розп'ятий Христос). // Молитовний жест християн – знак, що нагадує такий предмет, зображується перехресним рухом

особливим чином складених пальців правої руки. 2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета, в дореволюційній Росії, а також у ряді зарубіжних країн. 3. Предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою. // Держак шаблі. // Те саме, що *хрестовина*. // Мітка, знак такої форми. 4. Спосіб вишивання перехресними стібками. // у знач. присл. хрестом, хрестами. Таким способом, коли стібки перехрещуються. 5. *перен.* Страждання, випробування, що випали на чийсь долю. 6. у знач. присл. хрестом. У вигляді, у формі такого предмета» [11, XI, с. 139-140].

Хоч словник видавали в радянський період (1970-1980 рр.), коли релігію і церкву забороняли і, навіть, переслідували, усе ж, як бачимо, релігійне значення лексеми збереглося, причому подане в словнику першим. Як зауважує В.Л. Фомін, «хрест поряд з нами завжди, з першої і до останньої миті життя, незважаючи на те, ким ми є, «ідеалістами» чи «матеріалістами», християнами чи вільнодумцями, «святими» чи грішними [15, с. 130].

Одне з сакральних символічних значень хреста – «оберіг». Такий хрест присутній у багатьох віруваннях та обрядах українців. Як символ Христової віри, хрест має відганяти нечисту силу й охороняти вірного не тільки по смерті, але й в усілякі моменти його щоденного й святкового життя: саме тому маленькі хрестики люди носять на собі як амулети, вимальовують їх на дверях хлівів, на вікнах та стінах хат, вишивають хрестом. Я. Розумний пише: «хрестом перемагають бісівські сили, хрестом Господь допомагав у битвах, захищені хрестом вірні люди перемагають супротивних супостатів, хрестом скоро рятуються від напасті ті, хто з вірою його закликає» [6, с. 11]. Злякавшись, люди кладуть на себе знак хреста, хрестяться, вірячи, що саме цей знак хреста має прогнати ту нечисту силу, яке той страх викликала. Таке ж оберегове значення має й благословення хрестом.

Люди вірять, що існує життя й після смерті, тому тяжким гріхом для християнина вважають не покласти хреста на могилу покійника, хоронячи його, для оберегу. Ця традиція має давню історію. Десь у X–XII ст. почали класти хрест на домовину, яку ховали в землю і на плиту, що вкривала землю над гробом. Поки надгробний хрест вийшов з-над домовини на поверхню землі, проминуло чимало часу, і тільки з XIV ст. хрест на гробах стає обов'язковим атрибутом. Надгробний хрест з одного боку нагадує про хрест, на якому Спаситель приніс себе за нас у жертву, а з другого боку, засвідчує надію на небесну радість і воскресіння для майбутнього життя. З огляду на вживання хреста над гробами, став він і символом смерті в усталеному вислові *іти на хрест* [11, XI, с. 139]. Концептуальний компонент '*хрест* – оберіг' тісно переплітається з '*хрест* – прикраса' у словосполученнях: *наперсний хрест* (1 знач.) та *болгарський хрест* (4 знач.), де поєднується первинне сакральне значення з похідним несакральним.

Для тих, хто народився в християнській частині світу, хрест є символом віри, святинею, отже, можемо виокремити концептуальний компонент *хрест* – «святиня». Його шанують усі християни: католики, православні, греко-католики, протестанти. Графіка хреста надзвичайно різноманітна. Залежно від кількості рамен (поперечок) розрізняють хрести однораменні, двораменні та трираменні. Двораменні хрести постали з огляду на вказівку Святого Письма, що над головою Христа було прибито напис «Ісус Назарянин цар Юдейський» [Матв. 27: 37], а трираменні хрести – з того, що під ноги розп'ятого почали прибавати дощечку, на яку могли б спиратися його ноги. У всьому християнському світі, зокрема і в Україні, у трираменних хрестах підніжка рівнобіжна іншим раменам хреста, – у росіян підніжка скісна.

Хрест як символ культу християнської релігії став узагальненим, об'єднувальним образом страдництва (концептуальний компонент хрест – «символ страдництва»). В українській літературній інтерпретації слово-поняття *хрест* несе насамперед ідею страждання, випробування, важкої й почесної ноші (у зв'язку з тим, що саме на хресті був розп'ятий Ісус Христос). Уперше таке значення *хреста* зафіксоване у словнику Б. Грінченка як переносне. На нашу думку, це символічне значення *хреста* з'явилося дуже давно і вбачаємо його ще в значенні «Орудіє казни Римської и символ христіанства», зафіксованому «Словником давньоруської мови» І. Срезневського.

Несакральна частина концепту ХРЕСТ представлена в «Словнику української мови» другим, третім, четвертим та шостим значеннями. Концептуальний компонент '*хрест* як відзнака, орден' актуалізований у назві *георгіївський хрест* зі значенням «дорево. орден, яким нагороджували в дореволюційній Росії генералів і офіцерів за бойові заслуги та за вислуги років // Знак цього ордену для нагородження «нижніх військових чинів» за бойові подвиги» [11, II, с. 52]. «Георгіївський хрест» (офіційна назва з 1913 р.) було засновано як військовий орден св. великомученика і переможця Георгія 26 листопада 1769 року. До цього він існував як прапор-символ. У XVIII ст. георгіївський хрест на бойових прапорах світового православного слов'янства символізував боротьбу з мусульманством, як за часів хрестових походів – католицький хрест.

«Словник української мови» фіксує лексему *хрест* і з несакральними побутовими значеннями: «Предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою. // Держак шаблі. // Те саме, що *хрестовина*. // Мітка, знак такої форми» [11, XI, с. 139] та «у знач. присл. **хрестом**. У вигляді, у формі такого предмета» [11, XI, с. 140]. Думаємо, що значення «предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою» функціонувало ще задовго до нашої ери, оскільки первісна людина утворила хрест, поклавши поліно на поліно, щоб мати вогонь. Отже, розглянувши функціонування лексеми *хрест* в українській мові за матеріалами лексикографічних праць бачимо, що семантична структура аналізованого слова впродовж історичного розвитку мови зазнала певних змін, що свідчить і про зміни в концептуалізації цього фрагмента дійсності. У сучасній українській мові спостерігаємо звуження сакральної сфери й активне поширення несакральної частини концепту порівняно з попередніми епохами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колшанский Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г. В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 5-31.
2. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 114 с.
3. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит / С. Наливайко. – К.: Просвіта, 2000. – 280 с.
4. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 с.
5. Плотников Б.А. Основы семасиологии / Б. А. Плотников. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 223 с.
6. Розумний Я. Від символізму до екзистенціалізму: християнські елементи в українській поезії двадцятого століття / Я. Розумний // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України. – Мюнхен, 1988–1989. – С. 28–45.
7. Сімович К. «Хресту Твоєму поклоняємось, Владико»: семантика архетипу *хрест* в українській мові / К. Сімович // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 201–209.
8. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
9. Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Т. 1–4. – К., 1907–1908.
10. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – Т. I. – А-М. – К. : Наук. думка, 1977. – 630 с.; Т. II. – Н-К. – К. : Наук. думка, 1978. – 591 с.
11. Словнику української мови : В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
12. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. – Т. I-III. – М. : Книга, 1989.
13. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 156 с.
14. Трубачев О. Н. Этимологические исследования и лексическая семантика / О. Н. Трубачев // Принципы и методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 147–180.
15. Фомін В. Етика та естетика хреста // Галицько-Буковинський хронограф: Гуманітарний альманах / В. Фомін, Р. Фомін. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1997. – 1 (2). – С. 129–141.

Alla Danylova

Development of the semantic structure of the CROSS (Khrest) lexeme in the process of historic development of the Ukrainian language

The article analyzes the semantic structure development of the Ukrainian lexeme «khrest»(cross) as a concept with the same name. It is proved that the functioning of the sacral part of the concept KHREST is converging with time, and its non-sacral part is widening instead.

Key words: concept, name of the concept, lexeme, lexical meaning, semantic structure of the word.

СЛОВОТВІР. ГРАМАТИЧНА БУДОВА МОВИ

Володимир Олексенко

НОВОТВОРИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ НЕСПРАВЖНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано словотвірну категорію несправжності крізь призму її вияву у неолексемах із префіксоїдами квазі-, псевдо- та лже-, які назалежно від значеннєвого контексту твірних іменників, крім основного, предикатного виражають ще й оцінне значення.

Ключові слова: категорія несправжності, неолексема, префіксоїд, словотвірний тип, формант.

Виявлення особливостей та основних тенденцій розвитку словотвірної системи певної мови становить одне з актуальних завдань сучасної лінгвістики. Його розв'язання неможливе без дослідження дериваційної системи на синхронному зрізі. Завдяки словотворенню мова постійно реалізує свої можливості у забезпеченні комунікативних потреб суспільства. Спостереження над шляхами розвитку лексичного складу мови засвідчують, що традиційно одним із важливих джерел лексичного збагачення було й залишається словотворення, тобто реалізація потенційних можливостей, закладених у цій підсистемі національної мови. Спираючись на власні словотворчі ресурси, а також запозичуючи певну частину їх з інших мов, українська дериваційна система формує потужний потенціал для утворення різноманітних лексичних одиниць.

Зміна стану й статусу української мови в кінці ХХ – на початку ХХІ століття сприяла активізації в ній інноваційних словотвірних процесів. Розвиток суспільства виявляється виразно й чітко в лексико-семантичному аспекті словотворення, зокрема в поповненні словотвірних типів новими похідними словами, в активізації тих чи тих семантичних розрядів лексики і твірних основ.

Характерним для мови цього періоду є інтенсифікація префіксації, що засвідчує зростання аглютинативності в лінгвальній практиці. Високою продуктивністю у творенні нових префіксальних лексем, на думку О. Стишова, вирізняються іншомовні, насамперед інтернаціональні префікси та префіксоїди. Активізується використання не лише тих словотворчих морфем, що мали високу продуктивність у попередні періоди розвитку української літературної мови (О. Г. Муромцева, В. М. Русанівський, К. Г. Городенська, А. В. Чернецька), у новітню добу (Г. М. Віняр, С. О. Соколова, К. В. Ленець, Т. А. Коць, О. А. Семенюк, Д. В. Мазурик), а й тих, які раніше мали обмежене використання [7, с. 165].

Словотвірну категорію несправжності (фіктивності, неістинності) у сучасній українській мові репрезентують три словотвірних типи, утворені префіксоїдами іншомовного походження **квазі...** (з лат. *quasi* – ніби, майже) – префікс, який означає «удаваний», «несправжній» [3, с. 516 – 517], **псевдо...** (з грец. *pseudos* – обман) – перша частина складних слів, що означає «несправжній, неправильний» [3, с. 772] та питомим слов'янським префіксоїдом **лже...** (перша частина складних слів, що значенням відповідає словам *несправжній, уявний*).

Основи **квазі-** та **псевдо-** синонімічні й досить активні в сучасній українській мові. Крім основного значення «несправжній, уявний, удаваний», вони надають новоутвореним лексемам негативної оцінки. За їхньою допомогою утворено багато прикметників та іменників. Основа **квазі-** має реалізацію здебільшого в складі прикметників і своїм значенням підкреслює позірність того, що названо другою основою слова: *квазіабсолютний, квазіаналоговий, квазідіагональний, квазікласичний, квазілінійний, квазіметричний, квазімінімальний, квазіпаралельний*. Пор.: *квазілегітимний* ← легітимний – удавано, не по-справжньому легітимний: *У цій ситуації Кабмін, я б так сказав, квазілегітимний, Верховна Рада вже нелегітимна, нова Рада ще не збиралася ... загалом, виходить, що суди, Президент і основні політичні партії стають набором основних гравців, які визначатимуть усі сценарії: як кризові, так і компромісні* (День, 30.08.07, с. 4); *квазіпатріотичний* ← патріотичний – удавано, не по-справжньому патріотичний: *То окрема мета – як провідники патріотичних чи квазіпатріотичних організацій ставляться до цього масово і престижного мовного турніру, що має виразно акцентований україноцентричний характер* (М. Слабошпицький); *квазіполітичний* ← політичний – удавано, не по-справжньому політичний: *Українське суспільство досить консервативне, воно не клює на різні фальшиві і квазіполітичні дрібнички* (День, 17.09.07, с. 3); *квазірелігійний* ← релігійний – удавано, не по-справжньому релігійний: *«Стати письменником*

церкви – ось найвища мета», вони сприймаються зовсім інакше, ніж **квазірелігійні** лементачії самозваних експертів «з духовності» (Березіль, 9 – 10/07, с. 170).

Використовуваний цей формант і для творення іменників: *квазігрупа, квазідіалог, квазідіатоніка, квазікільце, квазімногочлен, квазіморф, квазіорма, квазіобертання, квазіоптика, квазіпарламент, квазіперіод, квазіпорядок, квазісиметрія, квазісистема, квазіспеціаліст, квазісуфікс, квазіфлексія, квазічастинка*. Пор.: *квазіпарламент* ← парламент – несправжній, удаваний парламент: ... замість концентрації на тому, що нібито набуває парламент, проаналізувати, що відбирають у Державних Зборів (справжнього парламенту) й передають Палаті Регіонів (**квазіпарламенту**) (ПіК, 10/03, с. 9); *квазідіалог* ← діалог – несправжній (квазі) діалог: ...візантійська культурна традиція (що колись домінувала у світі східних слов'ян), котру екстраполюють на власне розуміння нового естетизму і з якою мають спробу відстороненого **квазідіалогу**... (ПіК, 20/04, с.37); *квазікучмізм* ← кучмізм – удаваний, несправжній кучмізм: Сам же экс-міністр Луценко вважає це не просто процесом, а початком реставрації **квазікучмізму** (УМ, 17.01.07, с. 2).

Часто прикметники й іменники утворюють словотвірну пару: *квазінаціональний – квазінаціональність, квазістійкий – квазістійкість, квазісиметричний – квазісиметричність, квазіаналітичний – квазіаналітичність, квазіобертений – квазіобертання, квазіреволюційний – квазіреволюціонер, квазістаціонарний – квазістаціонарність, квазіфлексійний – квазіфлексія*. Лише в деяких нечисленних назвах осіб (*квазівчений* (субст.), *квазіспеціаліст, квазіреволюціонер*), поодиноких назвах предметів (*квазігроші*) та ознак (*квазінауковий*) основа **квазі-** містить елемент оцінки [2, с. 144]. Серед новотворів сучасної української мови трапляються слова, у яких основа **квазі-** передає негативнооцінне значення: *квазідемократія, квазідержавна, квазіпартія, квазіуряд, квазіфракція* та ін., напр.: ... у парламент пройшли не лише **квазіпартії**, а й утворення майже класичного партійного татунку – *Рух, КПУ, СПУ* (Сучасн. №1, 2000, с.67).

Утворення з компонентом **псевдо-** в сучасній українській мові позначають:

1) назви осіб за характеристикою їхніх несправжніх ознак, функцій, за удаваною поведінкою: *псевдоідеолог, псевдокласик, псевдолікар, псевдоліквідатор, псевдомама, псевдоопонент, псевдопатріот, псевдореформатор, псевдоромантик* та ін., пор.: *псевдоборець* ← борець – несправжній, фіктивний борець: *І якщо виборці як і раніше підуть і проголосують за міфи, як, наприклад, багато кримчан, які неодноразово голосували за пенсії в рублях, зарплати в доларах, за балакунів на тему російської мови і псевдоборців проти НАТО, то змін буде мало* (День, 15.08.07, с. 4); *псевдоветеран* ← ветеран – несправжній ветеран: *Чи не час деякими псевдоветеранами зайнятися СБЦ* (УМ, 11.01.07, с. 10); *псевдореформатор* ← реформатор – несправжній реформатор, *псевдоопоненти* ← опоненти – несправжні опоненти: *І доводиться задовольнятися тим сурогатом політики, яким нас годує так званий реформатор Кучма, його так звані червоні опоненти. Так звані, бо і псевдореформатор Кучма, і його псевдоопоненти – це насправді близнюки-брати ...* (Д., 21.10.99); *псевдополітик* ← політик – несправжній, нещирий політик: *Бо такі псевдополітики йдуть туди саме для того, аби продати себе, а не для того, щоб представляти інтереси народу* (УМ, 10.08.07, с. 4); *псевдонауковець* ← науковець – несправжній науковець: *Але про якість наукових праць цих «проФесорів» згадувати не будемо і винесемо цей пласт псевдонауковців за скобки реальної науки* (<http://h.ua>, 29.11.07); *псевдоеліта* ← еліта – несправжня еліта: *Воістину природна, правдива еліта напружується, щоб жити, а псевдоеліта в особі авторів замовного листа до Президента живе, щоб не напружуватися* (ЛіЦ, 41/07, с. 3);

2) напрями і течії: *псевдоготика, псевдовчення, псевдокласицизм, псевдонаука, псевдоромантизм, псевдореалізм*. Напр.: *псевдоготика* – умовна назва течії в західноєвропейській архітектурі XVIII – поч. XIX ст., що наслідувала готичні зразки [6, т. 8, с.372]; *псевдонаука* – те, що видається за науку, але не є такою насправді [6, т. 8, с.373]; *псевдоромантизм* – у теорії та історії літератури назва романтизму XIX ст. та відміну від романтизму середньовічної літератури та мистецтва [Там само];

3) назви утворень: *псевдогамія, псевдоморфози, псевдоподії, псевдотумор, псевдонеоплазма*. Напр.: *псевдогамія* – у покритонасінних рослин утворення зародка без запліднення [5, с. 693]; *псевдоморфози* – мінеральні утворення, форма яких не відповідає хімічному складові й будові їх [12, с. 693]; у «Словнику української мови» – це кристал; *псевдонеоплазма* – несправжня [9, т. 2, с. 339]; *псевдотумор* – несправжня пухлина [Там само];

4) назви властивостей: *псевдологія, псевдоморфізм*. Напр.: *псевдологія* – пристрасть до фантазування з метою возвеличення власної особи [Там само, с. 336]; *псевдоморфізм* – властивість мінералів набирати кристалічної форми [5, с. 692];

5) назви хвороб: *псевдококсалгія, псевдопараліч, псевдотуберкульоз, псевдофурункульоз, псевдоцироз, псевдотуберкульоз*. Напр.: *псевдококсалгія* – хвороба Петерса [9, т. 2, с. 337]; *псевдопараліч* – хвороба, яка нагадує прогресивний параліч [Там само]; *псевдотуберкульоз* –

інфекційна хвороба свійських тварин [5, с. 693]; гостра інфекційна хвороба [9, т. 2, с. 339]; *псевдофурункульоз* – гнояки грудних дітей [Там само];

6) вади, патології: *псевдогідроцефалія*, *псевдогіперотрофія*, *псевдоксартація*. Напр.: *псевдогідроцефалія* – непропорційно велика голова порівняно з тулубом, яка зовні нагадує гідроцефалію [Там само, с. 336]; *псевдогіпертрофія* – збільшення органа [Там само]; *псевдоксартація* – уявне обмежене звуження кровоносної судини [Там само];

7) назви тварин, організмів: *псевдомонакс*, *псевдоскорпіони*. Напр.: *псевдомонакс* – рухома паличка, що не утворює спор [9, т. 2, с. 338]; *псевдоскорпіони* – ряд безхребетних тварин класу павукоподібних [8, т. 3, с. 44];

8) назви на означення несправжності ідеологій та інституцій: *псевдосоціалізм*, *псевдосуверенітет*, *псевдодержава*, *псевдопартія*, напр.: *псевдопартія* ← партія – несправжня, фіктивна партія: *Місія майже виконана – припинять своє існування нібито реінкарновані партії і непартії, псевдопартії і не зовсім партії, технологічні проекти, але головне – разом з ними зникнуть і партії-уламки, нароби В'ячеслава Чорновола і пам'ять про нього* (День, 11.07.07, с. 4); *псевдокраїна* ← країна – несправжня країна: *...задумайтесь і над тим, як живеться людині в самопроголошеній, вважай підпільній псевдокраїні, яку не визнає світ, а визнає лише Росія...* (ЛУ, 2/06, с. 3);

9) назви ознак, станів, явищ, якостей: *псевдовчений* (субст.), *псевдоготичний*, *псевдоісторичний*, *псевдокласичний*, *псевдонародний*, *псевдонауковий*, *псевдоонімний*, *псевдонімічний*, *псевдоромантичний*, *псевдоморальний*, *псевдогромадянський*, *псевдогероїчний*, пор.: *псевдонімічний* ← псевдонім – ознака, пов'язана з псевдонімом: *Немає сумнівів, що, якби Ленін жив у наш час, він би за «псевдонімічним» показником обов'язково потрапив до книги рекордів Гіннеса* (ПіК, 16.06.07, С.2); *псевдоправославний* ← православний – несправжній православний: *Звісно ж, його галасливого підтримали й комуністи, і псевдоправославні угруповання* (УМ, 06.06.07, с.2); *псевдореформи* ← реформи – несправжні реформи: *Народ не вдалося приспати злиднями і розмовами про псевдореформи* (ШП, 29.07.95);

10) назви результатів абстрактних дій, процесів, понять: *псевдовченість*, *псевдовчення*, *псевдогамія*, *псевдонародність*, *псевдонезалежність*, *псевдореволюційність*, пор.: *псевдорозширення* ← розширення – несправжнє (удаване) розширення: *І вся нелегальна торгівля зброєю, мотивована «псевдорозширенням впливу» на Близькому Сході, насправді «розширює» тільки кишені освинілих армійських генералів та їхнього депутатського даху»* (УМ, 22.02.07, с. 5); *псевдоутилізація* ← утилізація – несправжня утилізація: *За право дурити людей псевдоутилізацією тари у смертельному двобої зчепилися два міністерства: на кону 300 млн. гривень щороку* (УМ, 24.05.07, с. 7); *псевдоелітарність* ← елітарність – несправжня елітарність: *З критикою справи в Україні тугіші. Професійною, маю на увазі, чи тією, що на таку претендує. Тут, як в економіці, та сама клановість. Або псевдоелітарність. Або суперпровінційність* (Марія Матіос); *псевдозакон* ← закон – несправжній (легітимний) закон: *І наводить «результати» цієї роботи: «Після 1 червня у неповноважній Раді прийнято 39 псевдозаконів, із яких жоден не взятий до виконання»* (УМ, 05.09.07, с.5); *псевдопора* ← Пор(а) – несправжня (несправомовча) «Пора» (громадянська організація): *Але, незважаючи на це, Міністерство юстиції України якимось дивним чином лише за одну добу зареєструвало «псевдоПору», представники якої вирізали з дерева «липову» печатку й позиціонують себе від імені справжньої «Пори»* (УМ, 29.08.07, с.4).

Часто прикметники й іменники з компонентом **псевдо-** функціонують паралельно, маючи при цьому спільне лексичне значення: *псевдовчений* (субст.) – *псевдовченість* – *псевдовчення*, *псевдонародний* – *псевдонародність*, *псевдонезалежний* – *псевдонезалежність*, *псевдоромантичний* – *псевдоромантизм*. Основа **псевдо-** переважає у словах з оцінним компонентом, що не є термінами, на відміну від **квазі-**, сферою функціонування якої є переважно термінолексика. Основи, до яких приєднується **псевдо-**, не належать розмовній побутовій мові. Це прикметники *псевдоідейний*, *псевдоісторичний*, *псевдокласичний*, *псевдоморальний* та іменники *псевдовідкриття*, *псевдореформа*, *псевдотеорія*, *псевдонаука*, *псевдоспеціаліст*. Іноді основа **псевдо-** слугує для утворення термінолексем: *псевдогамія*, *псевдонім*, *псевдоскаляр*, *псевдосуфікс*, *псевдовектор*, *псевдотуберкульоз*. Як видно з наведених прикладів, обидві основи не поєднуються з розмовною побутовою лексикою і не втрачають «нальоту» книжності [2, с. 136 – 147].

Так, в українській мові вживаються як рівноправні слова *квазінаука*, *псевдонаука*, *лженаука* зі значенням «несправжня наука»; *квазіспеціаліст*, *псевдоспеціаліст*, *лжеспеціаліст* — «несправжній спеціаліст». Напр.: *Алхімія була оголошена квазінаукою* (Із журналу); *Від цього, правда, потерпіли деякі псевдонауки, як от історія літератури й інші...* (В. Підмогильний); *Кібернетику, правда, оголосили лженаукою, але поскільки накопичена інформація зникла невідомо-куди, дозволили*

(А. Крижанівський). Спільнокореневі утворення досить виразно ілюструють значеннєвий потенціал цих префіксоїдів. Семантика твірних іменників не відіграє вирішальної ролі у їхньому виборі [1, с.70].

Іменники, з якими сполучаються префіксоїди **квазі-**, **псевдо-**, **лже-**, характеризуються різноманітністю своїх значень: це здебільшого назви суспільно-політичних, мистецьких та інших течій, напрямів, понять ідеологічної сфери (*квазіпатріотизм, псевдоісторизм, псевдомистецтво, псевдоромантизм*), зрідка – назви осіб та абстрактних понять (*квазізірка, псевдотеоретик, псевдосвідок, псевдотлумачення*). Іменники, утворені за допомогою префіксоїдів **квазі-**, **псевдо-**, **лже-**, становлять дві тематичних групи:

1. Назви осіб за суспільно-політичною належністю: *квазімарксист, псевдомарксист; квазісоціаліст, псевдосоціаліст, лжесоціаліст; псевдобільшовик; лжепартієць*.

2. Назви суспільно-політичних, наукових, літературних, мистецьких напрямів, течій, понять: *квазімарксизм, псевдомарксизм, лжемарксизм, псевдокласицизм, лжекласицизм, псевдореалізм, лжегуманізм, псевдокультура, псевдомораль, псевдонародність*. Напр.: *Юрій Богуцький зауважив, що псевдокультура як явище, її низькопробні зразки ганьблять нашу державу в світі (Із газети); Надзвичайно вимогливо ставився М. Рильський до запозичень: «гнати мітлою треба всякі мовні виверти, манірну псевдонародність...» (Із журналу).*

На сполучуваності префіксоїдів з іменниками відбивається їхня генетична неоднорідність. Іншомовні префіксоїди **квазі-**, **псевдо-** виявляють більшу сумісність з генетично одноплановими основами й обмежено сполучаються з іменниками слов'янського походження: *квазінаука, псевдонаука*. Напр.: *Хіромантія, або визначення долі за лініями на долоні, – псевдонаука й забобон (Із газети)*. Префіксоїд **лже-** приєднується переважно до слов'янських імен, пор.: *лженаука, лжепророк, лжевчення, лжесвідок, лжемудрість*. Однак має досить широкі можливості сполучуваності з іменниками іншомовного походження, пор.: *лжетеорія, лжемистецтво, лжедемократія, лжеінформація*. Напр.: *Завзятий сутяжник, Лукашевич мав навіть придворного лжесвідка, що звався по-вуличному Брень (М. Рильський); Вчення Павлова до цього часу є гострішою зброєю проти численних ідеалістичних лжетеорій (Із журналу)*.

Префіксоїди, за допомогою яких утворюються іменники зі значенням несправжності, широко використовували в спеціальному термінологічному вжитку. Однак сфери їхнього використання певною мірою розмежовані: **квазі-** характерний для фізичної та лінгвістичної термінології: *квазіімпульс, квазіморфи*, напр.: *Квазіморфи можуть виступати як одиниці, паралельні службовому морфу (Із підручника); псевдо- вживається в мові біології та геології: *псевдовірус, псевдогусінь*, напр.: *Личинки метеликів називають гусінню, а личинки пильщиків — псевдогусінню (К. Шмиговський)*.*

Основною сферою використання префіксоїда **лже-** є природнича термінологія: *лжеакація, лжеапельсин, лжетичинка*, напр.: *Багато в Софіївці також лжеакацій, ільмових тополь, верб (По заповідних місцях України); Однією з ланок боротьби проти шкідників і хвороб... є впровадження у виробництво ... препарату фентіураму для обробки насіння на кукурудзообробних заводах проти хвороб і ґрунтових шкідників — дротяників та лжедротяників (Із журналу)*. Найвищою продуктивністю відзначається словотвірний тип із префіксоїдом **псевдо-**.

Кількісне зростання префіксальних утворень пов'язане насамперед із чинниками екстралінгвального характеру, пошуками нових номінативних та експресивних одиниць. Поширення неолексем із префіксоїдами **квазі-**, **псевдо-**, **лже-** зумовлене оцінним характером висловленого, зосередженням уваги на суспільних негативах, бажанням дати найзагальнішу нищівну характеристику чомусь, комусь, не заглиблюючись у конкретні причини соціальних негараздів.

Отже, специфіка категорії несправжності виявляється насамперед у тому, що префіксоїди назалежно від значеннєвого контексту твірних іменників, крім основного, предикатного виражають ще й оцінне значення. Вживання цих префіксоїдів залежить від функційно-стильових характеристик іменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Синонімія інтернаціональних та українських префіксів / О. К. Безпояско // Мовознавство.—1979. — № 6. —С. 66–70.
2. Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 136–147.
3. Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт. — К.: Довіра, 2000. — 1017 с.
4. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1974.
5. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1985.
6. Словник української мови. В 11 т. — К., 1970–1980.

7. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
8. Український радянський енциклопедичний словник / За ред. А. В. Кудрицького: У 3 т. – К., 1986 – 1987.
9. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред. Л. І. Петрух та О. Павловського: У 2 т. – Львів, 1995. – Т. 1–2.

Volodymyr Oleksenko

New lexical units with the meaning of falsity in modern Ukrainian

The article analyzes the word-formation category of falsity in the view of its realization in the newly built lexical units with prefixoids «quasi-», «pseudo-» and «non-» denoting both chief, predicative and evaluation meaning, regardless the meaningful context of the derivating nouns.

Key words: the category of falseness, neolexeme, prefixoid, word-building type, formant.

Інна Беркешук

ЧИННИКИ СЛОВОТВОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ НАЗВ МЕТАЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій розвідці проаналізовано чинники словотворчої поведінки назв металів у сучасній українській літературній мові. З'ясовано, що на словотворчу спроможність назв металів впливають мовні та позамовні чинники. Деякі з них пов'язані з високою продуктивністю твірного, а окремі, навпаки, сповільнюють утворення дериватів.

Ключові слова: чинники, словотворча поведінка, назви металів, твірне слово, дериват.

Новим етапом у дослідженні сучасного українського словотвору є вивчення сукупностей дериватів, об'єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови, що зумовлено зміщенням уваги дослідників з дериваційного форманта на твірну основу (твірне слово) як на чинник типології. Цей підхід згодом дістав назву основоцентричного [3]. Метою основоцентричного напрямку є опис дериваційного потенціалу різних класів твірних лексем, з'ясування лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які детермінують їхню словотворчу здатність.

У сучасній українській мові функціонує група іменників, які позначають метали. Мовні та позамовні чинники, що впливають на дериваційний потенціал аналізованих лексем в українській мові ще не були предметом розгляду, тому ставимо за мету визначити та проаналізувати ці чинники. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їхні структурні й функціональні параметри, проаналізуємо основні чинники, які впливають на словотворчу спроможність досліджуваної групи твірних.

Такими для назв металів є: лексична семантика; символічність значень; стилістична маркованість; синонімічність; структурна складність, похідність / непохідність; системне заміщення (надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват з іншим формантом, але з тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика назв металів є продуктивною щодо назв власне металів, назви сплавів є менш продуктивними. Найбільш повно дериваційний потенціал реалізують назви *алюміній* (*алюмінат, алюмель, алюмінід, алюмінон, алюмофосфат, алюмогель, алюмосилікати, алюмоферит, алюмінієвий, алюмоамонієвий, алюмокалієвий, алюмокобальтмолібденовий, алюмокремнієвий, алюмонатрієвий, алюмокельмолібденовий, алюмооксидний, алюмоплатиновий, алюмінієорганічний, алюмінотермічний, алюмінієвий, алюмініювати, алюмініувати*); *залізо*1 (*залізобетон, залізграфіт, залізопорфірін, залізоцемент, заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізце, залізяка, залізний, залізоамонійний, залізовуглецевий, залізорудний, залізонікелевий, залізохромовий, залізоплавильний, залізопрокатний, залізоробний, залізовмісний, залізистий, залізний*); *золото*1 (*золотце, золотник*¹, *золототисячник, золотар, золотодобувач, золотошукач, золотопромисловець, золотий* (у 1 знач.), *золотоносний, золотосайний, золототканий, золотовмісний, золотий, золотити* (у 1 знач.)); *платина* (*платинат, платиніт, платиноїди, платиноз, платинотипія* (спец.), *платиновий, алюмоплатиновий, платинохлористоводневий, платиновмісний, платиновий, платиноподібний*);

*срібло*1 (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)); *сталь* (*сталініт*, *сталебетон*, *сталебар*, *сталеливарник*, *сталеблоразплавник*, *сталеблорозкатник*, *сталетопник*, *сталеливарня*, *сталетопня*, *сталебий*, *стальний*, *стальовий*, *сталебий*, *сталити*, *сталювати*); *хром*1 (*хромаль*, *хроман*, *хромати*, *хромель*, *хромен*, *хроміл*, *хроміт*, *ферохром*, *залізохромовий*, *хромовий*, *хромистий*, *хромовий*) та ін.

Символічність значення. Серед назв металів широко використовуються в українській символіці образи *золота* та *срібла*, що уособлюють щось цінне, красу, добробут, високу оцінку. Слово *золото* часто вживають як звертання до близької людини. Слова-образи *золото* та *срібло* нерідко складають один комплекс (*срібло-золото*). «Протиставлення понять-образів *золото* і *срібло* можливе в умовах визначення ступеня їх цінносних властивостей, більшої або меншої вартості, важливості, як правило, з наданням переваги дорожчому золоту. Пор. у прислів'ях: Слово – *срібло*, а мовчанка – *золото*; Гості першого дня – *золото*, другого – *срібло*, третього – мідь, хоч додому їдь» [5, с.182]. Продуктивність аналізованих твірних лексем, що мають символічні нашірвання, становить 14 похідних від твірного *золото* (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотоссяйний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)) та 22 деривати від твірного *срібло* (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)).

Стилістична маркованість. До семантичної структури аналізованої групи твірних, крім прямого лексичного значення, входять спеціальні, термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін. Стилістичне маркування аналізованих твірних здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей.

У назвах металів є продуктивними як деякі давні назви, так і сучасні. Засвідчено такі давні лексеми: *вісмут*, *гірчець*, *курчатовий*, *марганець*, *оливо* 1, *серебро*, *спиж*², *сребро*, *цина*. Словотворчо спроможними є *вісмут* – *вісмутат*, *вісмутид*, *вісмутил*, *вісмутит*, *вісмутоводень*, *вісмутоводень*, *вісмутовий*, *вісмуторганічний*, *вісмутовмісний*, *вісмутистий*, *вісмутовий*, *вісмутистий*, *марганець* – *марганцевий*, *оливо* 1 – *олив'яний*, *спиж*² – *спижевий*, *сребро* – *сребряний*, *цина* – *циновий*, *циновий*. Майже усі їх сучасні відповідники також є продуктивними: *бісмут* – *бісмутат*, *бісмутит*, *бісмутоводень*, *бісмутовий*, *бісмутовий*, *магній* – *магнієвий*, *магнієорганічний*, *магнієвий*, *дубній* – 0 дериватів, *манган* – *манганівка*, *мангановий*; *свинець* 1 – *свинцевий*, *свинцеорганічний*, *свинцевмісний*, *свинцевистий*, *свинцюватий*, *свинцевий*, *свинцювати*; *срібло* – *срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблोलюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.) – *сріберний* – *срібряний* – *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблोलюбний*, *сріблоносний*, *сріблоразплавний*, *сріблотканий*, *срібноссяйний*, *срібно-кадмієвий*, *срібно-цинковий*, *срібловмісний*, *сріблистий*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.); *бронза* 1 – *бронзовий* (у 1 знач.), *бронзовий*, *бронзувати*; *олово* – *олововодень*, *оловий*, *олов'яний*, *оловорганічний*, *олововмісний*, *олов'яний*, *олов'янистий*.

Продуктивність лексем на позначення металів пов'язана з тим, що і твірні, і деривати широко використовують у спеціальній (переважно хімічній) літературі. Інакше кажучи, у мові фахової літератури існує необхідність виникнення відповідних дериватів – термінів, що позначають різноманітні вироби з металів, сполуки металів і т.ін. Наприклад, *амальгама* – *амальгамація* (у 1, 2 знач.), *амальгамовий*, *амальгамний*, *амальгамувати* (у 2 знач.); *плюмбум* – *плюмбат*, *плюмбід*, *плюмбіт*, *плюмбовий*; *титан* – *титанат*, *титаніл*, *титаніт*, *титаномагнетит*, *титаносилікат*, *титаноцирконат*, *титанометрія*, *титановий*, *титаноорганічний*, *титановмісний*, *титанистий*, *титановий*, *титанистий*, *уран* 2 – *уранат*, *уранізм*, *ураніл*, *уранініт*, *трансурани*, *актиноуран*, *уранопластика*, *уранофобія*, *урановий*, *уран-графітовий*, *урановмісний*, *урановий*; *цирконій* – *циркон*, *цирконат*, *цирконіл*, *цирконієвий*, *цирконієвмісний*, *цирконистий*, *цирконовий*, *цирконистий*. Таким чином, проведені дослідження дають підстави стверджувати, що фактор стилістичної маркованості словотворчо стимулює лексико-семантичну групу назв металів.

Синонімічність аналізованих твірних. На реалізацію дериваційного потенціалу впливає також наявність чи відсутність синонімів до твірних назв металів. Переважно в синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє та лексична одиниця синонімічного ряду, яка є домінантною, інші є малопродуктивними або взагалі не продукують похідних.

Серед назв металів трапляється чимало лексем, які перебувають у синонімічних відношеннях. Синонімічні ряди формуються із двох компонентів: *олово* (*олововодень*, *оловий*, *олов'яний*,

оловоорганічний, олововмісний, олов'янистий, олов'яний, олов'янистий), станум (0 дериватів); свинець (свинцевий, свинцеорганічний, свинцевмісний, свинцевистий, свинцюватий, свинцевий, свинцювати), плюмбум (плюмбат, плюмбід, плюмбіт, плюмбовий); сталь (сталініт, сталобетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, сталний, сталювий, сталевий, сталити, сталювати), криця (крицевий); латунь (латунний), мосяж (мосяжник, мосяжний, мосяжевий); магній (магнієвий, магнієорганічний, магнієвий), гірчець (0 дериватів) та ін. Переважно у синонімічних рядах словотворчо продуктивним є лише один член цього ряду, а інші синоніми інертними.

Структурна складність, похідність/ непохідність. Дослідження СП назв металів підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Серед складних аналізованих твірних лексем, зокрема *еквавольфрам* та ін., майже усі є словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр «похідності/ непохідності» аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення металів становлять ядро їхньої бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні твірні – периферію, пор.: *ртуть* – *ртутний*, *ртутити* але *еквавольфрам* – 0 дериватів та ін.

Системне заміщення. Серед іменників на позначення металів зустрічаються пари синонімічних заміників: *залізо* (*залізобетон*, *залізграфіт*, *залізопорфірін*, *залізоцемент*, *заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізце*, *заліз'яка*, *залізний*, *залізоамонійний*, *залізовуглецевий*, *залізорудний*, *залізонікелевий*, *залізохромовий*, *залізоплавильний*, *залізопрокатний*, *залізробний*, *залізвмісний*, *залізистий*, *залізний*) – *ферум* (*ферованадій*, *феровольфрам*, *феросиліцій*, *ферохром*, *ферумовий*), *золото* (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотосайний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)) – *аурум* (0 дериватів), *мідь* (*мід'як*, *мідник*, *мід'яр*, *мід'ярня*, *мідний*, *мідеплавильний*, *мідноливарний*, *мідянистий*, *мідяний* (у 1 знач.)) – *купрум* (0 дериватів), *срібло* (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблолюбець*, *срібний* (у 1, 3-7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*, *сріблоорганічний*, *сріблолюбний*, *сріблоносний*, *сріблоплавильний*, *сріблотканий*, *срібносайний*, *срібловмісний*, *сріблестий*, *среб'яний*, *срібляний* (у 1 знач.), *сріблити* (у 1 знач.)) – *аргентум* (0 дериватів) та ін. У мовленні ми частіше послуговуємося такими назвами металів як *залізо*, *золото*, *мідь*, *срібло* та ін., що й впливає на високу продуктивність цих твірних. Назви *ферум*, *аурум*, *купрум*, *аргентум* є дериваційно неспроможними. Аналізований чинник також впливає на використання форм множини у назвах металів: «Обмеження на використання форм множини зумовлені головним чином не мовними, а екстралінгвістичними причинами (відсутність аналогічних форм або зайнятість форми іншим значенням)» [5, с.16].

Одним із важливих чинників, який визначає словотворчу поведінку аналізованих класів слів, є позамовний чинник, зокрема важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окресленої групи лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини метали (*залізо*, *золото*, *срібло* та ін.).

Важливими для мовців є, з одного боку, ті, які здавна використовують у господарстві (*залізо*, *сталь*), виконували й виконують функції грошей (*золото*, *срібло*) тощо, а з іншого боку, почали активно використовуватися в сучасній промисловості, з чим пов'язана поява нових виробів, сплавів тощо, які номінуються аналізованими дериватами. Саме тому *алюміній* утворює 22 деривати (*алюмінат*, *алюмель*, *алюмінід*, *алюмініон*, *алюмофосфат*, *алюмогель*, *алюмосилікати*, *алюмоферит*, *алюмінієвий*, *алюмоамонієвий*, *алюмокалієвий*, *алюмокобальтмолібденовий*, *алюмокремнієвий*, *алюмонатрієвий*, *алюмокельмолібденовий*, *алюмооксидний*, *алюмоплатиновий*, *алюмінієорганічний*, *алюмінотермічний*, *алюмінієвий*, *алюмініювати*, *алюмінувати*), *залізо*1 – 20 дериватів (*залізобетон*, *залізграфіт*, *залізопорфірін*, *залізоцемент*, *заліза* (мн.), *залізко* (у 1 знач.), *залізце*, *заліз'яка*, *залізний*, *залізоамонійний*, *залізовуглецевий*, *залізорудний*, *залізонікелевий*, *залізохромовий*, *залізоплавильний*, *залізопрокатний*, *залізробний*, *залізвмісний*, *залізистий*, *залізний*), *золото*1 – 14 дериватів (*золотце*, *золотник*¹, *золототисячник*, *золотар*, *золотодобувач*, *золотошукач*, *золотопромисловець*, *золотий* (у 1 знач.), *золотоносний*, *золотосайний*, *золототканий*, *золотовмісний*, *золотий*, *золотити* (у 1 знач.)), *платина* – 11 дериватів (*платинат*, *платиніт*, *платиноїди*, *платиноз*, *платинотипія* (спец.), *платиновий*, *алюмоплатиновий*, *платинохлористоводневий*, *платиновмісний*, *платиновий*, *платиноподібний*), *срібло*1 – 22 деривати (*срібник* (у 2 знач.), *срібняк*, *срібляк*, *срібляник* (у 2 знач.), *сребреник*, *срібляр*, *сріблолюбець*, *срібний* (у 1, 3–7 знач.), *сріберний*, *срібряний*, *сріб'яний*,

сріблоорганічний, сріблолюбний, сріблоносний, сріблоплавильний, сріблотканий, срібносяйний, срібловмісний, сріблистий, среб'яний, срібляний (у 1 знач.), сріблити (у 1 знач.), сталь – 15 дериватів (сталініт, сталебетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, стальний, стальовий, сталевий, сталити, сталювати), уран² – 12 дериватів (уранат, уранізм, ураніл, уранініт, трансурани, актиноуран, уранопластика, уранофобія, урановий, уран-графітовий, урановмісний, урановий) та ін.

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, метали – лантаніди тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *гірчець* (заст.), *станум* та ін. Таким чином, важливість назв металів у господарстві, побуті та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованої групи твірних. Тому при аналізі дериваційного потенціалу твірних різних класів слів, а, зокрема, назв варто звертати увагу на частотність вживання твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови [6] фіксує частотність вживання лексем тільки в художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками. Наприклад, показник частотності слова *сталь*¹ становить 9, а твірне продукує 15 дериватів (*сталініт, сталебетон, сталевар, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталетопник, сталеливарня, сталетопня, сталевий, стальний, стальовий, сталевий, сталити, сталювати*).

Дослідження засвідчило, що є певні фактори, які пов'язані із високою продуктивністю твірних – назв металів (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання, стилістична маркованість). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, що позначено на низькому дериваційному потенціалі (неможливість сполучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми, надлишковість деривата). Відзначено також комплексний характер дії чинників. Наприклад, на нульову продуктивність твірного *гірчець* впливає не лише наявність синоніма *магній*, але й архаїчність самої лексеми *гірчець* (пор. також *олово – цина* та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З. О. Валюх – К. – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Великий тлумачний словник української мови [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
5. Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика та словозміна) / І. І. Погрібний: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац-ний пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2000. – 20 с.
6. Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 864с.; Т.2. – 856 с.

Inna Berkeshchuk

Factors of derivational conduct of metal nominations in the modern Ukrainian language

In the article the main factors of derivational conduct of metal nominations in the modern Ukrainian language are analyzed. It is specified that the derivational ability of instruments nominations are influenced by lingual and extra lingual factors. Some factors are characterized by a high productivity of formative elements, and some of them reduce the formation of derivatives.

Key words: factors, derivational conduct, metal nominations, formative, derivate.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ДВОСКЛАДНИХ БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ В «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» НАТАЛІ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

У статті досліджено функціонування двоскладних буттєвих речень в історичному тексті, зокрема виявлено найуживаніші дієслівні предикати на позначення існування, наявності, знаходження та проаналізовано їхню реалізацію в названому джерелі.

Ключові слова: буттєве речення, предикат існування, наявності й належності, знаходження, або локативний, суб'єкт, посесор, об'єкт.

«Історія України» Н. Полонської-Василенко, написана на основі архівних матеріалів, які тривалий час були заборонені й лежали в спецфондах, є важливим джерелом пізнання власної історії, значним явищем і підґрунтям для актуалізації історичної свідомості людини в нашій незалежній державі, для самоповаги молодих поколінь. Тому вивчення будь-якого лінгвістичного явища на такому цінному джерелі є актуальним особливо сьогодні, коли необхідно зберегти самобутність історії власного народу.

Об'єктом дослідження обрано двоскладні дієслівні буттєві речення, що стверджують факт існування, наявності певної субстанції в довіклілі.

Буттєві речення тривалий час учені зараховували або до односкладних номінативних (Л. А. Булаховський, Б. М. Кулик, С. П. Бевзенко, М. Я. Плющ, Н. Ю. Шведова, Г. О. Золотова, Л. О. Біятенко, О. М. Книш), які є засобом вираження буття природи чи довіклілля [9; 11; 14; 7; 2; 8], або до одноядерних / двоядерних двокомпонентних речень (І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська), які також позначають стан довіклілля, періоди часу, стихійні явища, що не викликані дією якогось суб'єкта [16]. Проте традиційне виділення буттєвих речень не охоплює усіх структур, тобто двоскладних конструкцій із дієслівним предикатом. Вивченню таких одиниць у лінгвістиці приділено недостатньо уваги: на матеріалі російської мови – це дослідження Н. Д. Арутюнової, Є. М. Ширяєва [1], В. В. Тихонової [13], Г. І. Володіної [3], на матеріалі англійської – Т. В. Воронцової [4], у яких здійснено граматико-семантичний чи логіко-семантичний аналіз буттєвих речень, встановлено семантичні можливості предиката як організатора пропозиції, описано семантичну структуру двоскладних буттєвих речень та її різновиди й засоби морфолого-синтаксичної реалізації.

В українстиці ця проблема достатньо не вивчена, хоч окремі аспекти аналізу таких структур висвітлено певною мірою. Зокрема, А. П. Грищенко виділяє буттєві речення в окремий тип «за характерним для них комунікативним завданням – повідомленням про існування, наявність у навколишній дійсності взагалі або ж в її окремих фрагментах відповідних об'єктів з властивими їм ознаками» [5, 43], причому особливої ваги для формування синтаксичної структури таких речень мовознавець надавав атрибутивним поширювачам, зазначаючи, що «наявність або відсутність атрибутивних характеристик при іменниках – назвах об'єктів, про які повідомляється в буттєвих реченнях, перебуває в безпосередній залежності від типу описуваної картини – звичайної (стандартної) і незвичайної (нестандартної)» [5, с. 43]. Одну з ділянок буттєвих речень – структур з семантикою посесивної наявності – було досліджено І. І. Данильчук [6]. Цей та інші різновиди двоскладних буттєвих речень, їхній структурно-семантичний аналіз на матеріалі художніх творів здійснено автором статті [10].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вияву функціонування буттєвих двоскладних речень в історичних текстах з метою визначення їхньої специфіки та впливу на загальну картину повідомлення. До того ж аналіз цих речень, представлених в науковому стилі, зроблено вперше. Мета статті полягає в дослідженні функціонально-семантичних особливостей двоскладних дієслівних речень, об'єднаних семантикою буття, існування, наявності. Усі аналізовані конструкції поділено на три різновиди: речення існування; речення наявності й належності та локативні.

Розглянемо кожну з груп. В аналізованому джерелі речення існування формують дієслівні предикати *бути*¹, *існувати*, *жити*, *відбуватися*. З функціонального погляду найуживанішим є дієслово *існувати*. Специфіка історичних текстів полягає в тому, що назване дієслово є досить поширеним, на відміну від художніх текстів, де воно трапляється дуже рідко. Конструкцій з дієсловом *існувати* в одновалентній лівобічній реалізації в аналізованому джерелі небагато, напр.: *Відомо, що існувало дві системи слов'янського письма...* (1, с. 239). У реченнях, де позицію предиката займає дієслово *існувати*, факт буття постає як певний процес, існування в часовому вимірі. Умови

для виявлення в семантиці дієслова *існувати* специфічної для нього семи часу передбачає наявність у реченні темпоральних поширювачів, що характеризують процес буття як такий, що протікає в часі. У такому разі дієслово має двовалентну реалізацію, що передбачає, крім лівобічної суб'єктної синтаксеми, наявність правобічних темпоральних чи локативних синтаксем. Специфікою історичних джерел є те, що темпоральний поширювач містить вказівку на дату – точний відрізок часу, обмежений одним століттям чи кількома. Напр., описуючи економічний стан України за Литовсько-Польської доби, зокрема господарство, автор пише: *В XIV ст. вже існували примітивні печі для її [руди] витоплювання* (1, с. 367). Характеризуючи духовне життя, зокрема освіту України за Княжої доби, історик наводить такі приклади: *Переклади з болгарської та грецької мов існували вже в XI–XII ст.* (1, с. 241). У таких випадках темпоральний поширювач, крім вказівки на час існування, означає тривалість буття – довго. Таке значення існування реалізовано не лише поширювачем з числівниково-іменниковою сполукою, а й прикметниково-іменниковою. Довготу існування ілюструє такий приклад: *Церковні братства існували в Україні з глибокої давнини* (1, с. 382). Інші темпоральні поширювачі вказують на короткий термін існування субстанції – недовго: *Київська держава, подібно до інших ранньосередньовічних держав, існувала недовго* (1, с. 35); *Галицька митрополія існувала недовго* (1, с. 35) чи на точно не визначений: *Деякий час існував титул Великого князя, але він щораз більше перетворювався на номінальний* (1, с. 179), або характеризують буття в плані сьогодення: *Рештки цих [змієвих] валів існують і донині* (1, с. 112).

Темпоральний поширювач може замінюватися локативним: *Поруч існував церковний суд* (1, с. 130); *Вони [школи для дітей вищої чади] існували при єпископських катедрах, при монастирях* (1, с. 240). Вказівку на місце та спосіб існування субстанції надають локативні й квалітативні поширювачі: *В монастирях, при церквах школи існували по-старому* (1, с. 394). У реченнях існування можливе одночасне функціонування темпоральних і локативних поширювачів, що вказують на місце й конкретний час вияву буття із зазначенням події, що відбулася в цей період, напр.: *Ще в «Руській Правді», через 60 років після охрищення* [орфографія збережена – Л. Л.], *існувало право і обов'язок кривавої помсти* (1, с. 101).

Позицію дієслова *існувати* може замінювати *бути*. Описуючи торгівельні зв'язки України із Заходом, історик пише: *Є [існують] відомості про торгівлю України з Чехією та Моравією* (1, с. 231); *Були [існували] торговельні зв'язки Галичини з Угорщиною* (1, с. 370). У значенні дієслова *бути* збігається лише частина компонентів змісту, кожне з них має специфічні семи. Так, напр., у реченнях: *У Києво-Печерському монастирі був [жив] лікар, св. Аганіт* (1, с. 241); *При дворі Володимира Мономаха був [жив] лікар-вірменин* (1, с. 241) у дієслові *бути* актуалізується сема існування, а в реченні *У князя Святоші був лікар Петро Сурянин* (1, с. 241) – сема наявності: *Князь Святоша мав лікаря Петра Сурянина*. Дієслово *бути* в окремих реченнях може замінюватися дієсловами *існувати* й *знаходитися* [перебувати]. Аналіз фактичного матеріалу показує, що такі заміни можливі за наявності, крім локативного поширювача, атрибутивного: *Найбільші ярмарки в Західній Україні були [існували, знаходилися, були розташовані] в Ярославі* (1, с. 373); *У Каффі був [існував, знаходився, розташовувався] найбільший ринок невільників* (1, с. 440); *У Київській митрополії були [існували] такі єпархії...* (1, с. 233).

У реченнях існування часто вживаним є дієслово *відбуватися*, яке реалізує буттєве значення внаслідок взаємодії двох типів синтагматичних відношень – через синтаксичні зв'язки й семантичну сполучуваність. Речення з названим дієсловом повідомляють про певні події, факти в історії нашого народу: *Року 1413 в Городлі над Бугом відбувся з'їзд Ягайла, Вітовта та польських і литовських магнатів* (1, с. 318); *Поволі в мистецтві відбувалась еволюція* (1, 260). З речень, що містять дієслово *відбуватися*, ми дізнаємося про деякі звичаї, обряди наших предків: *Здебільшого ярмарки відбувалися на великі свята – на Різдво, на Водохрищі, на Зелені свята, св. Миколая, св. Михайла, Першого, Другого Спаса, на Пречисту, Успіння Богородиці чи народження її тощо* (1, с. 373); *Ярмарки відбувалися на запусі, на Успіння та на Андрія* (1, с. 373). Такі приклади свідчать про глибокі вірування та пошанне ставлення українців до релігійних свят, про їхню працелюбність, адже тільки в свята вони могли відпочити. Про інший звичай – інтерцизу – договір між подружжям, яким встановлювався посаг нареченої та майно майбутнього чоловіка, що обходився без вінчання й існував у часи Литовсько-Руського князівства, – повідомляє таке речення: *Інтерциза та весілля відбувалися без церковного вінчання* (1, с. 412).

Про економічний стан України, зокрема про торгівлю за часів Литовсько-Польської доби, йдеться в реченні: *Внутрішня торгівля України, переважно продуктами рільництва та ремісничими виробами, відбувалась на постійних торгах у селах та містечках в неділі, а іноді й серед тижня* (1, с. 372); а про зовнішні зв'язки нашої держави в X–XI ст. – у реченні *Водночас з тим вивезенням мармуру та скла відбувався експорт до Угорщини з України* (1, с. 231).

Речення другої групи – наявності й належності – формують дієслівні предикати *бути*², *мати*, *володіти*, *належати*. Такі конструкції мають прочитання: *хтось володіє чимось*; *хтось має щось / когось*; *у когось є хтось / щось*; *хтось / щось належить комусь / до когось*. Семантично тотожні речення з дієсловами *бути* й *мати*, у певних умовах дистрибуції ці дієслова перебувають у відношенні взаємозаміни. Напр.: речення *В київському «кремлі», або «дитинці», було багато інших споруд: ...обнесений двір митрополита, недалеко від храму св. Софії, двори багатьох бояр* (1, с. 257) можна трансформувати в *Київський «кремль», або «дитинець» мав багато інших споруд...* Про наявність певних закладів, будівель, споруд у відповідних містах чи в інших населених пунктах повідомлено в таких реченнях: *В середині XVI ст. у Крем'яниці було 70 крамниць, в Луцьку – 40, у Холмі – 20* (1, 372); *Крім житлових будинків, у селах були будівлі ритуального призначення: так звані «точки», «майданчики»* (1, с. 49). Проте вони різні за синтаксичною структурою: у реченнях з предикатом *мати* функцію семантичного суб'єкта, що є власником, посесором, займає підмет, а в реченнях з *бути* роль суб'єкта виконує додаток, тому структури на зразок *у когось є щось і хтось має щось* є тотожними на глибинному рівні, на поверхневому – вони різні: *На дворі Святослава Ольговича в Путивлі було 700 чоловік челяді* (1, с. 225) → *Двір Святослава Ольговича мав 700 чоловік челяді*.

Найуживанішими в історичних текстах є висловлювання про наявність у власності посесора об'єктів володіння. Такі речення формують дієслівні предикати *мати*, *володіти*, *належати*. Власником є князь або інша знатна особа: *Мали окремі палаци Ізяслав, згодом син Володимира Мономаха – Мстислав* (1, с. 257); *Єфросинія Полоцька мала школу при монастирі в Полоцьку* (1, с. 240). Коли українські землі перебували в складі Литовсько-Польського князівства, володарем наших земель стала польська панівна верхівка. Напр.: *...домініканці з Польщі перед 1228 роком мали там [у Києві] монастир та конвент* (1, с. 453); *Величезні лятифундії мав також Станислав Потоцький* (1, с. 456). При предикатах *володіти*, *належати* об'єктом власності, як свідчить ілюстративний матеріал, найчастіше є земля, певна територія: *Данило володів Луцькою землею з Пересопницею, брати володіли майже всією Волинною* (1, с. 196). Загарбання українських територій іноземними поневолювачами ілюструють такі приклади з названими предикатами: *Володів Поділлям намісник польський Спитко, потім Свидригайло, потім – знову польський намісник* (1, с. 320); *У I пол. XV ст. Мукачівською домінією володіли сербські князі Стефан Лазарович та Юрій Бранкович* (1, с. 453); *Чорноморськими степами заволоділи печеніги* (1, с. 112). Про розподіл територій у Європі в X ст. повідомляють такі приклади: *До 980-их років Краків належав до Чехії* (1, с. 111); *Територія, яку захопив Володимир, ... не належала до Польщі* (1, с. 111); *Пізніше землі над горішньою Вислою – Краківщина – до 990-их років належали до Чеської держави* (1, с. 111). У реченнях наявності й належності, представлених в «Історії України», власником може бути не тільки особа, що займала панівне становище в суспільстві, а й держава-загарбник, тобто в таких повідомленнях йдеться про перебування окремої території під владою іншої держави: *Богемія володіла Краковом та Білою Хорватією* (1, с. 111); *Закарпаття належало до Болгарської держави* (1, с. 453); *До Брацлавщини в XVII ст. належали південна Київщина, Поросся та землі за Россю* (1, с. 456).

Семантичним суб'єктом може бути й неістота: у такому разі він позначає просторовий предмет як ціле, що вміщує частину, тоді схема з названим суб'єктом має таке прочитання: *щось має щось*, яка представлена такими прикладами: *Ці споруди [палаци] мали «сіни» – галерею, що сполучала дві половини будівлі* (1, с. 257). Про стан розвитку мистецтва, живопису, інших сторін духовного життя повідомляють такі висловлювання: *В середині XVI ст. граверство мало два осередки: у Львові та в Острозі* (1, с. 419). Суб'єктом може бути іменник на позначення певної території, яка володіла природними запасами: *Галичина мала славетні соляні родовища. Значне місце належало соляному промислові* (1, с. 367).

Предикат *належати* вимагає участі правобічної об'єктної синтаксеми, вираженої іменником у формі давального або прийменникового родового відмінка: *комусь належить щось*; *хтось / щось належить до когось / чогось*. Стан економічного й духовного розвитку України в певний відрізок часу ілюструють такі приклади з названим предикатом: *Серед інших галузей мистецтва поважне місце належало золотницарству – ювелірству* (1, с. 419); *Велике місце в економіці України-Руси належало ловецтву* (1, с. 225). Дієслівний предикат *належати* в історичних текстах вимагає й правобічного об'єктного поширювача, що означає стосунок особи до певного стану чи знатного роду, який виражений прийменниковим родовим відмінком: *Балабани, Демидецькі, Чолганські належали до заможної шляхти* (1, с. 458).

Специфіку стилю Н. Полонської-Василенко визначає й дієслово *зустрічати(ся)*, яке імплікує значення наявності: *В трипільських знахідках зустрічають кам'яні знаряддя високої техніки: добре обглажені, вишлифувані, просвердлені сокири, долота, ножі, серпи* (1, с. 50); *Асортимент посуду*

надзвичайно багатий. Там зустрічаються величезні глеки і малесенькі глечики – іграшки... Зустрічаються подвійні «біноклюваті» глечики, що нагадують українські подвійні глечики, з яких влітку селяни носять на поле обід (1, с. 50); Цікавий орнамент на них. Тут зустрічаються врізаний орнамент, наведений гребінцем з кількома зубами, здебільшого у формі спіралі (1, с. 50).

Третя група буттєвих речень – локативні – найповніше представлена прикладами, коли йдеться про опис шляхів, які пролягали з України в інші держави. Найуживанішими дієслівними предикатами в таких реченнях є *іти, пролягати, лежати*, який вказує не на позицію певного просторового поняття, а на існування його в певному місці, оскільки це дієслова вторинної семантики, у яких під «зовнішнім прикриттям» руху, позиції в просторі приховано справді буття в його просторових вимірах: *Володимиро-Торунський шлях ... йшов через Городіл, Холм, Люблин, Казімеж, Шеченов, понад Вислою – Вишеград, Плоцьк, Бобровники* (1, 229), тобто шлях існує в названих населених пунктах. В іншому реченні стверджено існування шляху, його місцезнаходження: *...з Червеня лежав шлях уздовж Сяну до Карпат і на Угорщину; інші шляхи вели з Києва на захід, на Австрію, Німеччину, Паннонію, долину Дунаю* (1, с. 112), де дієслово реалізує свою чотиривалентність, що є не досить поширеним явищем у граматиці, тобто воно вимагає участі, крім лівобічної суб'єктної синтаксеми (назви просторових понять, шляхів сполучення тощо), трьох правобічних локативних синтаксем: одна означає початок локалізації суб'єкта, друга – кінець, третя – шлях, через який пролягав відповідний суб'єкт (звідки? – куди? – яким шляхом?).

Шляхам в «Історії України» надано великої ролі: завдяки повідомленням ми дізнаємось про стосунки України із Заходом в XI ст, про зовнішню торгівлю нашої держави, про те, що ці шляхи містили в собі й небезпеку: *Шлях між Києвом та Регенсбургом був небезпечний: він йшов через багна, гори, від Кракова на Моравські ворота, Богемський ліс, Прагу, але вигоди торгівлі переважали небезпеку* (1, с. 230).

Отже, історичні тексти є важливим джерелом для встановлення типів двоскладних буттєвих речень та вияву їхніх функціональних особливостей. На відміну від художнього стилю, де аналізовані речення рідковживані, вживані лише з метою зображення побуту людей або певної історичної епохи, досліджувані тексти мають розгалужену систему функціонування, що виявлено насамперед у широкій реалізації буттєвих двоскладних речень, зокрема, частовживаними є конструкції з предикатами *існувати, мати, володіти, належати*. У роботі було виявлено буттєві речення з найуживанішими дієсловами, поза увагою є багато дієслів, зокрема, вторинної семантики, які в певних синтагматичних умовах реалізують буттєве значення, саме такі речення можуть стати об'єктом аналізу в подальших дослідженнях. Перспективним є й вивчення функціональних особливостей буттєвих двоскладних речень в інших наукових джерелах з метою вияву лексичного наповнення семантичної структури аналізованих конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип (структура и значение) / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М.: Русский язык, 1983. – 198 с.
2. Биятенко Л. А. Номинативные предложения в современном украинском литературном языке / Л. А. Биятенко: Автореф. канд. филол. наук: 10.02. 01. – К, 1958. – 19 с.
3. Володина Г. И. Формальный и семантический анализ предложений со значением наличия / Г. И. Володина: Автореф. канд. филол. наук: 10.02. 02. – М, 1979. – 23 с.
4. Воронцова Т. В. Семантико-синтаксическая организация бытийного предложения (на мат. совр. англ. языка) / Т. В. Воронцова: Автореф. канд. филол. наук. – Л., 1981. – 18 с.
5. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення / А. П. Грищенко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7. – С. 39–46.
6. Данильчук І. І. Функціонально-семантичне поле посесивності в українській мові / І. І. Данильчук: Автореф. канд. филол. наук: 10.02. 01. – Одеса, 1996. – 17 с.
7. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
8. Кныш О. Н. Экзистенциональные предложения в современном русском языке / О. О. Кныш: Автореф. канд. филол. наук: 10.02. 02. – Воронеж, 1990. – 23 с.
9. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського [У 2-х т.]: Т. 2. – К.: Радянська школа, 1951. – С. 332–354.
10. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові / Л. І. Лонська: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10. 02. 01. – К., 2001. – 249 с.
11. Сучасна українська літературна мова / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я.Грипас, Г. О. Козачук [навчальне видання]. – К.: Вища школа, 1994. – 415 с.
12. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

13. Тихонова В. В. Грамматическая и семантическая структура двусоставного предложения с бытийным значением / В. В. Тихонова: Автореф. канд. филол. наук: 10.02. 02. – М, 1979. – 23 с.
14. Шведова Н. Ю. Лексическая классификация русских глаголов / Н. Ю. Шведова // Славянское языкознание: IX Международный съезд славистов. – М.: Наука, 1983. – С. 306 – 322.

ДЖЕРЕЛА

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – 590 с.

Ljudmyla Lonska

Functioning of two-member stative sentences in «The History of Ukraine» by Natalia Polonska-Vasylenko

The article considers functioning of two-member stative sentences in the historical text, the mostly used verbal predicates denoting existence, presence, occurrence are singled out, as well as analyzed in the source mentioned.

Key words: stative sentence, predicate of existence, presence and belonging, occurrence, or locative, subject, possessor, object.

Наталія Ясакова

СЕМАНТИКА ОЗНАЧЕНОСТІ / НЕОЗНАЧЕНОСТІ У ФОРМУВАННІ ПЕРСОНАЛЬНОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТА РЕЧЕННЯ

У статті з'ясовано роль семантики означеності / неозначеності у формуванні персонального статусу суб'єкта речення. Встановлено, що семантику означеності / неозначеності по-різному виявлено у сфері першої, другої та третьої особи, вона бере участь у творенні специфічних типів персональності.

Ключові слова: семантика, персональність, означеність, неозначеність, особа.

У центрі багатьох сучасних досліджень з граматики української мови перебувають питання сутності, структури та взаємодії граматичних категорій, які, за словами І. Вихованця, найповніше відбивають «світобачення нашого народу, спосіб об'єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок і почуттів, а також потенціал творення нових слів» [3, с. 43].

Категорія персональності, що встановлює співвідношення між учасниками описуваної в реченні ситуації та учасниками комунікації, в українському мовознавстві ще не була об'єктом спеціального дослідження. Окремі аспекти відношення до особи висвітлювали у своїх працях К. Городенська, О. Кितिця, М. Мірченко, М. Плющ, Л. Погиба та інші. На матеріалі російської мови особливості вираження персональної семантики розглядали О. Бондарко, Т. Булигіна, В. Гак, В. Карасик, О. Падучева, Б. Успенський, І. Чаплигіна, О. Шмельов та інші. Проте й у російському мовознавстві відсутнє комплексне багатоаспектне дослідження категорії персональності, і чимало питань є нез'ясованими або дискусійними.

Осягнення сутності персональної семантики, дослідження всіх типів відношення до особи не можливе без встановлення численних зв'язків категорії персональності з іншими семантичними категоріями. Семантика особи може виражатись у зв'язку з суб'єктним, об'єктним значенням, виявом посесивності, семантикою активності / пасивності, означеності / неозначеності, темпоральності та локативності.

Мета пропонованої статті – з'ясувати роль семантики означеності / неозначеності у встановленні персонального статусу суб'єкта речення.

Суб'єкт речення реалізує функцію референції та індивідуалізації. На думку Ю. Степанова, за здатністю займати позицію суб'єкта в індоєвропейському реченні імена складають певну ієрархію: лексеми, що позначають осіб / людей загалом / тварин / рослини / речі / абстрактні об'єкти [11, с. 15]. Отже, найприроднішою позицією суб'єкта є для чітко означеного активного суб'єкта, яким є передусім назва особи.

Семантична категорія означеності / неозначеності актуалізує та детермінує ім'я, виражає його одиничність в описуваній ситуації або належність до класу подібних йому феноменів [7, с. 349]. У безартикульних мовах цю семантику виражають різноманітні мовні засоби, де помічено складну взаємодію іменних і дієслівних граматичних категорій у репрезентації суб'єкта як означеного,

частково означеного чи неозначеного, виявлено тісний зв'язок семантики персональності та означеності / неозначеності, активності / пасивності.

Категорії персональності та означеності / неозначеності актуалізують суб'єкт речення, тісно взаємодіючи між собою. Встановлення персонального статусу суб'єкта передбачає й встановлення ступеня його означеності й активності. Семантика персональності має складну природу, містить і семи означеності / неозначеності, активності / пасивності.

Ю. Степанов, характеризуючи категорію особовості / безособовості, зазначає, що вона співвідносить суб'єкт речення з якимось предметом в зовнішньому світі (референтом) і визначає ступінь його виділеності (окремішності) в просторі й часі. Протиставлення за особовістю / безособовістю вчений вважає градуальним, тобто таким, яке припускає наявність проміжних членів, кількість яких залежить від конкретної мови. Загалом для індоєвропейських мов Ю. Степанов визначає таку градацію речень за типом суб'єкта: 1) з суб'єктом «я» (*Я розмовляю*), 2) індивідом-особою, крім «я» (*Хлопчик розмовляє*), 3) індивідом не-особою (*Камінь упав*), 4) означеною кількістю індивідів – осіб або не-осіб (*Усі прийшли; Усі камені впали*), 5) неозначеною кількістю індивідів – осіб або не-осіб (*Курчат рахують восени; Там щось сиплется*), 6) означеним за просторово-часовими межами явищем внутрішнього і зовнішнього світу (*Мене нудить; Сьогодні зранку морозить*), 7) неозначеним за просторово-часовими межами явищем природи (*Холодно; Темно; Погано*). Для вченого важливим є розрізнення семантичної категорії особовості / безособовості та градації за означеністю / неозначеністю референції, яку розглядають теорія референції та прагматика, хоча, за словами Ю. Степанова, вони «часто існують у «склеєному» вигляді» [12, с. 272–273].

В. Гак подає таку градацію особових значень за ступенем означеності / неозначеності: 1) конкретно-особовий суб'єкт (з внутрішньою градацією від одиничності до множинності); 2) сукупний суб'єкт (*ми з тобою*); 3) збірний суб'єкт (*група студентів*); 4) неозначено-особовий суб'єкт (*стукать*); 5) узагальнено-особовий суб'єкт; 6) неозначено-вказівний суб'єкт (*це*); 7) усунений суб'єкт (*стукать!*); 8) безособовість (безсуб'єктність: *світає*) [13, с. 74]. О. Бондарко, подаючи загальну характеристику семантичної категорії та функціонально-семантичного поля персональності, вирізняє два типи персональності: конкретний персональний дейксис (конкретно-особовий і предметний) та неконкретний персональний дейксис (узагальнено-особовий і неозначено-особовий). Учений вказує на те, що конкретність (означеність) найбільшою мірою властива «я» і «ти» (у конкретно-особовому значенні) [13, с. 8]. Як бачимо, мовознавці констатують особливий зв'язок семантики персональності та означеності / неозначеності. Взаємодія цих значень призводить до появи особливих типів персональної семантики.

Означеність Я-суб'єкта є безсумнівною. «Основною точкою відліку в описі мовленнєвого спілкування будь-якою природною мовою є суб'єкт мовлення – мовець», – підкреслює В. Іванов [5, с. 541]. На думку Ю. Степанова, «індивідність, яку система мови приховує під іменем «людина», має полюс, індивідність у найвищому ступені – «я» самого мовця, і мова постійно оперує цим полюсом як мірою індивідності імен, суб'єктів речень і відповідно їхніх предикатів» [10, с. 88]. Така лінгвістична унікальність **я** пов'язана з природою осягнення світу людиною й була предметом осмислення в численних працях з філософії М. Бубера, Е. Левінаса, Ж. П. Сартара, Ю. Хабермаса та ін. Так, за Ж. П. Сартром, усвідомлення себе є єдиним модусом існування, який можливий для усвідомлення будь-чого [9, с. 28].

У реченнях, де підмет виражений займенником **я** в називному відмінку однини, суб'єкт референції збігається з суб'єктом мовлення й суб'єктом мислення та є чітко експлікованим, наприклад: *Я весь час дякую Богові за те, що послав мені таку втіху* (І. Багрянний); *Я завжди любила запах верби* (В. Шевчук). Персональний статус суб'єкта може виражатися й напівлатентно, через морфологічну форму дієслова, яка є носієм цілої низки граматичних значень, зокрема й семантики особи. Унікальну індивідність Я-суб'єкта в такому разі не акцентовано, проте означеність суб'єкта не підлягає сумніву, наприклад: *Співаю, аж сам себе слухаю!* (І. Нечуй-Левицький); *Засну, розтисши кулак з пальцями-павуками* (В. Герасим'юк). Коли мовець є носієм фізичного чи психічного стану, суб'єктна синтаксема може бути виражена займенником **я** в непрямих відмінках, наприклад: *Не їсться мені, губи розтулити не спроможуся...* (Григор Тютюнник); *Я слухав, хоч мені кортіло часом пожбурити в нього чорнильницю...* (В. Шевчук). У такому разі підкреслено деагенсивність суб'єкта, незалежність дії предиката від волі мовця, відбувається нашарування суб'єктної та об'єктної семантики, увагу сконцентровано на семантиці предиката, отже, можна говорити про деяке послаблення означеності суб'єкта. Проте означеність, одиничність **я** в українській мові не підлягає повній нейтралізації, тому реченням із Я-суб'єктом не властиве узагальнено-особливе значення.

У реченнях із Ти-суб'єктом суб'єкт референції і суб'єктом мовлення та суб'єктом мислення не збігаються. **Ти** може мати конкретно-особове й узагальнене значення. Саме Ти-суб'єкт є характерним для узагальнено-особових речень, які можна розглядати як особливий випадок неозначеної референції: висловлювання може стосуватися будь-якої з трьох осіб або всіх трьох водночас [11, с. 126]. У таких конструкціях **ти** може вказувати на мовця, співрозмовника, третю особу через узагальнення однотипних ситуацій, втрачаючи конкретну особову віднесеність. Ти-суб'єкт узагальнено-особових речень може бути виражений відповідним займенником, проте частіше є невербалізованим. Очевидно, творення специфічного узагальненого значення другої особи, коли нейтралізовано конкретну особову віднесеність Ти-суб'єкта, підтримується незаповненою позицією підмета. На думку Т. Булигіної та О. Шмельова, вибір нульового чи ненульового варіанта регулюється досить складними правилами і, хоча інколи можливі обидва варіанти, вважати узагальнено-особове речення еліптичним двоскладним не можна: в багатьох випадках ненульовий займенник не може бути вжитий [13, с. 44]. Такі речення можуть відображати результати колективного досвіду носіїв мови, наприклад: *Що посіси, те й пожнеш; Людей питай, а свій розум май; Їж борщ з грибами – держи язик за зубами; Хвали море, а держися землі*. За допомогою узагальнено-особових речень мовець може вказувати на однотипність, подібність осіб, які беруть участь у комунікації; риси, ситуації, які, на його думку, є типовими для людини, наприклад: *Не знаєш того щастя дитиною, не знаєш його й вирісиш...* (М. Коцюбинський); *Поки молодий, хіба про віру думаєш?* (П. Загребельний); *По-справжньому життя відчуваєш після шістдесяти* (В. Шевчук); *Медитацією над борцем ситий не будеш* (В. Слапчук).

Прагматика таких висловлювань, на думку Ю. Рилова, полягає «у виведенні з певних причин справжнього суб'єкта та кваліфікативної ознаки з мовленнєвого акту й представленні його, з одного боку, як неозначеного, усуненого, з іншого боку, як генералізованого. Саме через сему генералізованості суб'єкт пов'язаний з учасниками комунікації» [8, с. 65]. Т. Булигіна і О. Шмельов вважають, що референт узагально-особового нульового варіанта **ти** – це «результат абстракції ототожнення ряду однотипних ситуацій», «висловлювання стосується не одного конкретного випадку, а цілого класу однотипних ситуацій» [2, с. 335]. Це може бути узагальнення повторюваних дій, станів одного індивіда (найчастіше – мовця) або узагальнення різних індивідів [13, с. 62]. У будь-якому разі узагальнення передбачає неозначеність, отже, нереферентне вживання **ти**, породження генеративної семантики відбувається через втрату семантики означеності, яка властива **ти** конкретно-особовому.

О. Клименко в дисертаційному дослідженні «Типи неозначеного суб'єкта-діяча в англійській та українській мовах» неозначеним вважає такого діяча, «особистість якого не визначена в межах речення, що виражає окрему ситуацію» [6, с. 6], і зараховує до неозначених суб'єктів такі, які виражені займенниками **ми**, **ти** (в узагальнено-особових реченнях), **ви**, **вони** та їхніми нульовими відповідниками. Дослідниця вирізняє два основних типи неозначеного суб'єкта-діяча: неозначеного узагальненого діяча й неозначено-особового діяча [6, с. 6]. Варто зауважити, що обрані назви типів неозначеного суб'єкта спираються на традиційну термінологію, проте не відбивають суті описуваних явищ. Некоректність усталених термінів «неозначено-особові», «безособові» речення відзначали багато лінгвістів, однак досі не запропоновано інших прийнятних найменувань.

Займенники **ми**, **ви** можна вважати такими, що вказують на неозначеного діяча, оскільки вони можуть мати інклюзивне та ексклюзивне значення. **Ми** може вказувати на мовця й співрозмовника (співрозмовників), мовця й третю особу (осіб); **ви** – на кількох співрозмовників або співрозмовника й третю особу (осіб). Множина **ми** та **ви** є особливою, чітко означеними є тільки стрижневі компоненти **я** і **ти**, решта суб'єктів потребують уточнення з контексту, ситуації мовлення. Отже, неозначеність **ми**, **ви** є частковою. Вона може усунути за допомогою інших повнозначних слів, наприклад: *Ми з сестрою дуже любимо квітки...* (І. Нечуй-Левицький); *То були найкращі часи, коли ми з батьком вирушали купатись* (В. Шевчук) Тільки в спонукальних формах першої особи множини, де виявлено тільки **ми** інклюзивне, а отже, потенційним суб'єктом дії разом із мовцем може бути тільки слухач (слухачі), склад суб'єктів дії, на які вказує **ми**, є більш означеним, наприклад: – *Тікаймо звідсіля, браття! – промовив Микола. – Тікаймо!* (І. Нечуй-Левицький); – *Ходім знайдемо затишніше місце, – згодився Варський* (В. Шевчук).

Речення із суб'єктом **ми** можуть мати узагальнено-особове значення. У такому разі предикативна ознака може бути приписана будь-якій людині, оскільки, на думку мовця, є характерною рисою цього типу суб'єкта, наприклад: *Ми ніколи не стаємо тим, ким мали б стати!* (В. Герасимчук); *Про душу ми всі знаємо стільки, скільки про Бога* (В. Шевчук). Семантика узагальнення виразно реалізується за відсутності суб'єктної синтаксеми, коли акцентовано увагу на значенні предиката, наприклад: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем* (Нар. тв.).

На позначення третьої особи, що перебуває за межами комунікативної ситуації і є об'єктом повідомлення, вживаються усі іменники та ціла низка займенників. Найвищий ступінь індивідуалізованості у цій сфері характерний для власних назв осіб. Якщо суб'єкт виражений іменником у непрямому відмінку, його означеність послаблена, наприклад: *Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан...* (М. Коцюбинський); *Знов згадав [Барон] про цілковиту свободу, про той вічний абсолют, від якого професора скривило, наче від гіркого* (О. Гончар); *...Від надміру коричневого в кімнаті пахне курявою* (В. Шевчук). Речення із суб'єктом третьої особи можуть мати неозначену й узагальнену семантику різного характеру. Суб'єкт у такому разі може називатися (*людина, кожний, хтось, щось*) або встановлюватися через семантику й граматичну форму предиката. Речення з суб'єктом, який виражений неозначеним займенником, не тотожні односкладним неозначено-особовим реченням. У першому випадку неозначеність суб'єкта дії є акцентованою, у другому позначення суб'єкта дії є несуттєвим [13, с. 66].

В українській мові є розгалужена система неозначених займенників, які можуть указувати на неозначені суб'єкти різних типів. І. Дудко розмежовує фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені та напівнеозначені займенники. Найнижчий ступінь неозначеності, на думку дослідниці, виражають займенники, утворені за допомогою форманта *де-*, вказують на об'єкт, що існує реально і може бути відомий мовцеві, але не визначений для адресата. Середній ступінь неозначеності властивий займенникам з формантом *-сь*, які вказують на наявний, але не відомий слухачеві й мовцеві об'єкт, і найвищий ступінь неозначеності виражають займенники з формантом *-небудь*, що позначають невідомість об'єкта та невизначеність його існування [4, с. 18]. Неозначеним суб'єктам, які виражені відповідними займенниками, властивий вищий ступінь індивідуалізації, ніж суб'єктам, тих речень, де відповідна синтаксема не вербалізована. Словесно виражений суб'єкт переважно сприймається як одиничний, тому такі двоскладні речення не можуть повідомляти про узуальні, узагальнені дії.

В односкладних реченнях, які традиційно називають неозначено-особовими, провідною є семантика третьої особи, яка протиставляється учасникам комунікації, а конкретизація суб'єкта дії відступає на другий план. Такі речення можуть уживатися, коли суб'єкт є невідомим обом комунікантам або одному з них, наприклад: *...Воєнком і його бойова подруга встигли одержати у віддачу від Лободи веселу історійку про того генерала, якого в поїзді обікрали...* (О. Гончар); коли суб'єкт добре відомий обом учасникам спілкування, наприклад: *Все було правильно і врівноважено, мене любили й опікували [батьки]* (В. Шевчук). Односкладні речення з дієслівним предикатом у формі третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу чи множини минулого часу часто уживаються, коли суб'єктом дії є неозначена група осіб, конкретизація яких є не можливою і не потрібною: – *Де Родим? – Поховали Родима* (П. Загребельний); *Одної неділі справляли весілля Настині з Петром, другої вінчали Гната* (М. Коцюбинський); *Він [дідусь] уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму...* (М. Коцюбинський); а також тоді, коли суб'єктом дії є кілька конкретних осіб, відомих із ситуації мовлення чи контексту, наприклад: *Сиділи навпроти два каторжанина – батько й син, ждали одправки. Прості селяне. <...> Ідуть поз прозурку оце, де Луценко, і тільки брязь-брязь кайданами* (А. Тесленко). Суб'єктом може бути неозначена кількість осіб, які належать до певної групи, окресленої обставиною, наприклад: *В Братському монастирі задзвонили на утрєню* (І. Нечуй-Левицький); *А у селі не забувають Карпа...* (М. Коцюбинський); – *Тебе викликав завуч, – сповістили мені в класі* (В. Шевчук). Суб'єктом може бути й одна особа, тоді форма дієслівного предиката вказує на те, що цю особу не знає один з комунікантів, мовець не бажає чи не може її назвати, наприклад: *Викликають свідків* (М. Коцюбинський); – *Тут до мене прийшли. – Трубка дзенькнула в невідомій далечі* (П. Загребельний); *Мене запросили до ресторану* (В. Слапчук). Така форма може вживатися й тільки для того, щоб акцентувати значення предиката, наприклад: *Її сватають. <...> Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід...* (М. Коцюбинський); *Привезли хліб*.

На думку М. Шелякіна, саме завдяки несуттєвості позначення суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях вони можуть уживатися в різних випадках, коли суб'єкт відомий чи невідомий комунікантам, а також тоді, коли мова йде про узуальні й узагальнені дії [13, с. 67]. У односкладних неозначено-особових реченнях з предикатом, який позначає звичну, типову для носіїв мови, повторювану дію, суб'єктом може бути необмежене коло осіб, наприклад: *Над околицею плив дим – палили торішній бур'ян* (В. Шевчук), або будь-яка особа, тобто може реалізуватися узагальнене значення: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (нар. тв.). Отже, неозначеність суб'єкта у сфері третьої особи не дорівнює його невідомості. Неозначено-особова семантика може мати різний характер: неозначеність суб'єкта може бути акцентована, якщо суб'єкт виражений відповідним займенником, або відступати на другий план.

Особа може бути суб'єктом і деяких так званих безособових речень, які можна вважати трансформами відповідних односкладних неозначено-особових структур: *Роботу покинуто* (М. Коцюбинський); *Хочеться матері, щоб дитину її таки було в купелі скупано, кропилом покроплено* (О. Гончар). На думку О. Болюх, специфіка таких речень «полягає в тому, що в їхній формально-граматичній структурі семантика діяча не дістала лексичного вираження, тому що в семантико-синтаксичному ярусі відповідна їй суб'єктна синтаксема зазнала кількісної модифікації й стала інтерпретуватися як неозначений суб'єкт дії, а потім редукувалася, а дієслова у функції головного члена, які вказували на неозначену множинність суб'єктів дії, замінилися предикативними формами на **-но**, **-то** або безособовими дієсловами на **-ся (-сь)**, у структурі яких відсутні будь-які граматично навантажені афікси, що характеризували б особу суб'єкта дії» [1, с. 8]. Суб'єктом таких речень може бути невідома особа (особи): *Вкрадено таблицю з собору!* (О. Гончар); коло осіб, які відомі з контексту, ситуації мовлення: *Дмитрик лежить у лікарні. Зламано ногу його взято в лежача* (М. Коцюбинський); одна відома з контексту чи ситуації мовлення особа, наприклад: *Хлопця роздягнуто, він кутається в ковдру. Нянька поправляє це щось і гасить світло* (М. Коцюбинський); *Потім, коли біля собору наздогнала його Наталка, були знову виправдання, пояснення, іменем дітей благалося...* (О. Гончар). Форма третьої особи дієслова-присудка в цьому випадку є формальною, адже може сполучатися також із Я-суб'єктом, Ти-суб'єктом за підкреслення їхньої деагенсивності, неконтрольованості дії. Завдяки відсутності в структурі предиката граматичних афіксів, які б вказували на персональний статус суб'єкта речення, дія сприймається як відсторонена, неконтрольована, стихійна. Порівняймо такі речення: – *А батько де?* – *Газами на війні отруїли* (О. Гончар) і *Очі випалило на фронті...* (О. Гончар). У першому випадку повідомляється про дії ворогів, у другому – війна постає як неконтрольована, стихійна сила.

Імпліцитне вираження суб'єкта або вираження за допомогою непрямих відмінків іменника при особовому дієслові, ужитому в «безособовому» значенні, може виражати неозначеність суб'єкта унаслідок різних причин: невідомості, швидкого перебігу подій, великої кількості суб'єктів, їхнього хаотичного руху тощо: *Ганні кольнуло в грудях коло самісінького серця...* (І. Нечуй-Левицький); *...Звідкісь сипонуло дітлашні...* (П. Загребельний); *Собака відчув небезпеку, метнувся, знову заблибли очі й білі, дивовижно білі зуби, клацнуло десь перед обличчям, і до носа вдарив гострий дух собачої шерсті...* (В. Шевчук); *Мотоцикл перекинуло, блиснув червоний шолом, і джигулястий наїзник опинився в кущах* (В. Шевчук). За відсутності спеціалізованої синтаксеми суб'єкт може сприймається як ще більш неозначений, як певний простір, межі якого окреслено обставиною, наприклад: *В кав'ярні було затишно* (М. Коцюбинський); *На дні міжгір'я тихо, похмуро* (М. Коцюбинський); *...В Радогості ще палало...* (П. Загребельний). Загалом найбільша неозначеність суб'єкта властива так званим безособовим реченням, де вербалізовано тільки предикат, який вказує на фізичний стан навколишнього середовища. «Аргумент з семантичною функцією носія всеохоплюючого фізичного стану у формальній структурі відповідного безособового речення має імпліцитне, а предикат цього стану – лексичне вираження» [1, с. 6], наприклад: *Обвидніло* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Нехай лишень виясниться, бач, нахмарило!* (І. Нечуй-Левицький).

Як бачимо, наявний тісний зв'язок між означеністю / неозначеністю та персональним статусом суб'єкта речення. Персональну кваліфікацію суб'єкта речення можна розглядати як один із засобів установлення його означеності. Різним персональним типам суб'єктів властивий різний ступінь означеності, а відповідну семантику по-різному виявлено у сфері першої, другої і третьої особи, модифікуючи значення персональності або беручи участь у творенні його специфічних типів. Вивчення всіх типів персональних значень та їхніх відтінків, засобів їхнього вираження в українській мові сприятиме дослідженню способів категоризації навколишнього світу, властивих українському народові, встановлення їхніх етноспецифічних рис.

Найвищий ступінь означеності та індивідності властивий Я-суб'єкту. Ти-суб'єкт може мати конкретно-особове, а також специфічне узагальнено-особове значення, творення якого відбувається за послаблення означеності суб'єкта. У разі множинності суб'єктів їхня означеність є частковою.

Найширший спектр семантичних відтінків за ступенем означеності / неозначеності суб'єкта властивий третій особі. Він-суб'єкт, що перебуває за межами ситуації спілкування, є менш означеним, ніж особи комунікантів і може бути виражений іменниками різної семантики, займенниками та імпліцитно. Він-суб'єкт може мати конкретно-особове, неозначено-особове, предметне та неозначено-предметне значення. Спеціалізованим засобом для вказівки на неозначений суб'єкт дії або стану є відповідні займенники. Вони можуть вказувати на різні за характером неозначеності суб'єкти, що через наявну окрему синтаксеми є акцентованими. За відсутності суб'єктної синтаксеми неозначеність суб'єкта відходить на другий план, сприймається як неістотна.

Особливий характер вираження персонального значення властивий таким реченням, де предикат, виражений формами на **-но, -то** або так званими безособовими (одноособовими) дієсловами на **-ся (-сь)**. Дія або стан у таких реченнях сприймаються як відсторонені від суб'єкта, для якого характерна деагенсивність, нашарування об'єктної семантики, унаслідок чого суб'єкт може сприйматися як менш означений, ніж у відповідних активних конструкціях. Найбільша неозначеність суб'єкта властива тим реченням, де суб'єктна синтаксема не може бути вербалізована внаслідок просторової невизначеності меж суб'єкта-носія природного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болюх О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / О. В. Болюх. – К., 1992. – 16 с.
2. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
3. Вихованець І. Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3-х томах / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 3–47.
4. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Дудко. – К., 2002. – 24 с.
5. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры / В. В. Иванов. – Том. I. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 912 с.
6. Клименко О. В. Типи неозначеного суб'єкта-діяча в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Зіставно-історичне та типологічне мовознавство» / О. В. Клименко. – К., 2003. – 21 с.
7. Николаева Т. М. Определенности / неопределенности категория / Т. М. Николаева // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 349.
8. Рылов Ю. А. Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки / Ю. А. Рылов. – М. : Гнозис, 2006. – 304 с.
9. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр; пер. с ф., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
10. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 358 с.
11. Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
12. Степанов Ю. С. Личности/безличности категория / Ю. С. Степанов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь; Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 272–273.
13. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость /А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др. – СПб. : «Наука» С.-Петербургское отделение», 1991. – 670 с.

Nataliya Yasakova

Semantics of definiteness / indefiniteness in the subject's personal status formation

The article explicates the role of the semantics of definiteness / indefiniteness in the subject's personal status formation. The semantics of definiteness / indefiniteness is certain to manifest itself differently in the spheres of the first, second and third person, as well as to participates in creating some specific types of personality status.

Key words: semantics, personality, definiteness, indefiniteness, person.

РЕАЛІЗАЦІЯ ГЕШТАЛЬТНО-МЕТАФОРИЧНОГО РІЗНОВИДУ В КОНТЕКСТІ ВІДІМЕННИКОВО-ДІЄСЛІВНОЇ ДЕРИВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено аналіз мотиваційних особливостей відіменниково-дієслівних найменувань асоціативно-термінальної мотивації, яка ґрунтується на неістинній метафоричній мотиваційній базі, описано реалізацію мотиваторів гештальтно-метафоричного різновиду із концептуальної структури ментально-психонетичного комплексу.

Ключові слова: мотиватор, гештальт, асоціативно-термінальна мотивація, концепт.

Дослідження явища мотивації в когнітивно-ономасіологічному аспекті дає змогу встановити сталі зв'язки знакових засобів мови з етносвідомістю, способами інтеріоризації етносом світу дійсності, власного довкілля, культури, звичаїв, традицій тощо.

Обраний предмет дослідження – українські відіменникові дієслова – в ракурсі їхніх мотиваційних закономірностей демонструють різні можливості висвітлення в ономасіологічній структурі фрагментів структури свідомості. До того ж у цих дериватах поєднано два головні граматичні класи слів – дієслова та іменники, що є позначеннями антиномії динаміки і статичності усвідомленій мовцями дійсності.

Відіменниково-дієслівна деривація, яка є однією з найпродуктивніших у сучасній українській мові, розглядається за принципом поля, оскільки в масиві відіменникових дієслів розмежовуються деривати, які, згідно із принципами похідності, однозначно утворені від іменників, та одиниці, напрямок похідності яких не є послідовним. Регулярність похідності дієслова від іменника є ознакою ядра, домінанти словотворчого поля, невизначеність такого напрямку – ознакою периферії як маргінальної сфери поля. Наявність такої маргінальної сфери пояснюється історичним перетворенням морфів на субморфи в іменниках, рівною формальною складністю дієслів та іменників за умови визнання нульових суфіксів, наявністю іменників з абстрактними та конкретними значеннями при невизначеності семантичної похідності, неможливістю встановлення процесів засвоєння мовою запозичених лексем та першості їхнього запозичення, наявністю в мові замість багатьох таких дієслів синтаксичною конструкцією «дієслово – іменник» і навпаки.

Окреслення ядерної зони поля відбувається з огляду на певні закономірності: встановлення напрямку від простішого до більш складного, належності дієслів до певного словотворчого типу чи класу за аналогією та мотиваторів-іменників до певної семантичної групи. До того ж префіксація іменників зумовлює їхню похідність від дієслова.

У когнітивно-ономасіологічному аспекті творення дієслів від іменників розглядається як формування сталого зв'язку процесу з компонентами субстанцій, що ситуативно забезпечують протікання дії, формування стану, відношення.

Реконструкція цього механізму передбачає встановлення етапів породження номінативних одиниць від мотиву, сенсомоторного сприймання позначуваного до формування уявлення про нього (етап аперцепції) і далі – до формування поняття, його розширення, уточнення (етап інтеріоризації), творення мотиваційної бази (етап внутрішнього програмування), вибору ономасіологічної структури слова (етап селекції) і занурення найменування до мовної системи і мовлення (етап парадигмізації та синтагмізації).

Зважаючи на ці етапи, творення відіменникових дієслів в українській мові розглядається нами з позицій вибору зі структури знань певного фрагмента, що є мотиваційною базою слова, а потім селекції з цієї бази мотиватора-іменника, отримання ономасіологічного базиса за принципом аналогії і надання знакові семантики.

З огляду на це, мотивація визначається як наскрізна лінгвопсихоментальна операція встановлення семантичної і формальної залежності мотиватора і мотивата на підставі складної системи зв'язків різних компонентів структури етносвідомості. Мотивацію в роботі досліджену через когнітивно-ономасіологічний аналіз, що є двовекторним, спрямованим від структури знань про позначуване до ономасіологічної структури слова і навпаки. Названий аналіз включає два етапи: концептуальний, метою якого є моделювання концепту та визначення мовної репрезентації його компонентів, та інтерпретацію ономасіологічної структури, яка містить ономасіологічну ознаку та базис, у проекції на структуру значення найменування.

Перший етап когнітивно-ономасіологічного аналізу передбачає встановлення структури знань, на підставі якої відбувається внутрішнє програмування мотиваційної бази дієслова та селекція його мотиватора – субстанціонального компонента цієї бази. Концептом ми вважаємо різносубстратну одиницю свідомості, названу ментально-психонетичним комплексом, що складається з вербалізованого ядра істинних об'єктивних знань про позначуване (диктуму пропозиції), модусу як оцінно-емоційного компонента концепту; асоціативно-термінального фрагмента неістинних, метафоричних знань, що корелює з образами, психічними функціями почуттів, відчуттів, інтуїцією, а також з архетипами колективного безсвідомого.

З урахуванням такої структури концепту головними принципами когнітивно-ономасіологічного аналізу є гомоморфічний менталізм як дослідження мови на підставі мисленневих структур та операцій, психонетичність як додатковий чинник ономасіологічного механізму, що враховує зв'язки мислення з іншими психічними функціями, аксіологічність, спрямована на пояснення репрезентації оціночних характеристик мовного коду, прагматизм як урахування діяльнісно-комунікативних потреб людини в процесі номінації та етноцентризм, що забезпечує проекцію номінаційних процесів на національну картину світу, етнічну культуру, міфи, традиції, звичаї тощо.

Мотивація встановлюється нами щодо кожного окремого значення слова, зважаючи на семантичну похідність значень у мотиватора та мотивованого слова. У результаті когнітивно-ономасіологічного аналізу українських відіменникових дієслів, залежно від обраного в процесі селекції фрагмента концепту, ми виокремили асоціативно-термінальний типи мотивації, що має певні різновиди. Поширеним у масиві українських відіменникових дієслів, є асоціативно-термінальна, що використовує в структурі концепту фрагменти необ'єктивних, неістинних знань про позначуване, які корелюють з пропозиційними компонентами диктуму.

Асоціативно-термінальна частина концепту пов'язана насамперед із відчуттями та створеними на їхній підставі образами, а також із модусом. Мотиватори-термінальні є результатом мисленневої операції симіляції (аналогізації, уподібнення) різних понять та концептуальних сфер, що зумовлює поповнення знаків одного концепту позначеннями іншого. Така операція ґрунтується на пізнавальній здатності людини розуміти одну предметну сферу (реципієнтну зону) в термінах іншої (донорської зони), що уможливорює мовну метафоризацію.

Асоціативно-термінальний тип мотивації за загальним механізмом є метафоричним, оскільки вибір знакових засобів мотиваторів відбувається за подібністю. Така мотивація демонструє певні закономірності етносвідомості, пов'язані зі звичаями, побутом, традиціями, міфами народу, його характером, що відбиваються в мові. Метафоризація має діяльнісний, телеологічний характер, тому що занурена в картину світу певного етносу, його гносеологічну діяльність, буття і вмотивована цими чинниками. Процеси симіляції донорської та реципієнтної концептуальних сфер є різноманітними залежно від механізму та залученості інших психічних функцій свідомості, поряд із мисленням. Зважаючи на це, одним з різновидів асоціативно-термінальної мотивації є гештальтно-метафоричний.

Гештальтно-метафоричний різновид мотивації ґрунтується на зв'язках асоціативної частини концепту із зоровими, слуховими, смаковими та ін. відчуттями, що формують певні цілісні нерозчленовані структури свідомості – гешталти, які доповнюються їхнім мисленневим усвідомленням та мовним позначенням.

Українські відіменникові дієслова, мотивовані гешталтами, здебільшого ґрунтуються на аналогізації зорових відчуттів і уподібненні цілісних фігур як зорових образів. Це пов'язане переважно з кольором предметів, що переноситься на психічний стан людини. Зорові фігури руху певних істот переносяться відіменниковими дієсловами на позначення конфігурації предметного світу, зовнішності людини тощо. Донорськими зонами сфери ЛЮДИНА є переважно ТВАРИНА, РОСЛИНА, РЕЧОВИНА тощо, а гешталти зі сфери ЛЮДИНА використовуються на позначення природних явищ, дій, артефактів. Нечастотним є використання як мотиваторів знаків гештальтів на підставі тактильних, слухових відчуттів.

Гештальтно-метафоричний різновид асоціативно-термінальної мотивації ґрунтується на зв'язках асоціативної частини концепту із зоровими, слуховими та ін. відчуттями, що формують певні нерозчленовані структури свідомості – гешталти. Мотиватор, який обирається при творенні відіменникових дієслів гештальтного різновиду мотивації, є знаком іншого концепту, що утворює зв'язок з позначуванним на підставі фігури, структури, образу, за якими проводиться аналогізація.

Термін «гештальт» запозичений із гештальтпсихології. У дослідженнях Лейпцизької школи формування гештальтів у людини розглядається на підставі трьох етапів: а) дифузного, що характеризується переживанням напруги, невизначеності через сприйняття хаотичності світу; б) структуризації як намагання упорядкувати поле сприйняття та осмислити його; в) постгештальтного періоду утворення геометрично впорядкованого зображення [7, с. 26–52]. Безперечно, гештальтна

аналогізація, отримавши знакову форму в асоціативно-термінальній частині позначуваного концепту, доповнюється семантичною та смисловою, оскільки знак гештальта має певний зміст і значення. Тому гештальтний різновид виникає на тлі загального метафоричного механізму тяжіння концептуальних сфер. О.О. Селіванова виокремлює такий різновид асоціативно-термінальної мотивації з огляду на вплив зорових, слухових, тактильних та ін. відчуттів на процеси набуття концептом нового знака і використання цього знака для творення найменувань [6, с. 3,4].

Українські відіменникові дієслова, мотивовані гештальтно, здебільшого ґрунтуються на аналогізації зорових відчуттів, що відбивається в семантиці мотивації: *бронзовіти* – «набувати кольору бронзи, виділятися бронзовим кольором» [СУМ, 1, 239]; *сріблитися* – «надавати кольору і блиску срібла (у 1 знач.), ставати сріблястим // Виділятися з-поміж чого-небудь, на чомусь сірувато-білим кольором, виблискуючи, як срібло; 2) сивіти, блищати сивиною» [СУМ, 9, 619]; *янтари́ти* – «виділятися жовтим, янтарним кольором» [СУМ, 11, 646]; *восковіти* – «набувати кольору воску, стати блідо-жовтим» [СУМ, 1, 490]; *перламутритися* – «мінитися, переливатися різними барвами, як перламутр» [СУМ, 3, 322]; *кров'яніти* – «ставати червоним, багряним; червоніти, багрянити» [СУМ, 4, 362]; *маковіти* – «шаріти, рум'яніти, червоніти, як мак» [СУМ, 2, 554]. Означені дієслова передають колористичні асоціації етносвідомості щодо хроматичних та ахроматичних кольорів.

У художній творчості українських письменників подібні дієслова вживаються для передачі внутрішнього стану героїв та опису природи: «*Кругле, як і в найстаршого брата Степана, обличчя його збуряковіло, а зеленуваті очі, й так холодні, ще дужче схолодніли*» (В. Захарченко, Дім під ясенями, 136); «*Великий віз скочувався далеко вниз, зорі чітко хрусталили на сталевому небозводі*» (У. Самчук, Марія, 8); «*А вікно золотилося й цвіло все більше, вогневіло фантастично, розписане найгеніяльнішим майстром у дивні візерунки*» (І. Багряний, Людина біжить над прірвою, 279); «*Дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться*» (О. Гончар, Собор, 49); «*... а очі, ще живі, повні безпорадного розпачу і докору, дивилися йому просто в зіниці, скляніли, застигалися смертною млою*» (З. Тулуб, Людолови, 2, 170).

Утворені на підставі зорових відчуттів кольору й аналогізації гештальтів, асоціати корелюють із рівнем якості диктуму концепту. Зв'язки можуть встановлюватися щодо предикатів «світитися», «блищати» тощо: *фосфорувати* – «мати властивість світитися після дії яких-небудь променів перев. протягом тривалого часу // Світитися в темряві слабким голубувато-зеленим світлом; фосфорувати» [СУМ, 10, 631] (мотиватор – асоціат гештальтної природи); «*Здавалося, що їх очі фосфоряться в темряві, запалені непримиримою зневажністю*» (З. Тулуб, Людолови, 1, 136); *вогніти* – «1) бути як вогонь, горіти; 2) яскраво відсвічувати; палати» [СУМ, 1, 715].

Зорові відчуття фігур руху певних істот створюють підстави для перенесення назв цих істот до сфери асоціатів інших концептів, служать мотиваторами дієслів: *зміїтися* – «1) звиватися; тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою лінією; витися, кружитися, в'юнитися, клуботатися, клубочитися» [СУМ, 2, 158]; «*Тут же кілька офіцерів помчало до колон, що зміїлися позаду й попереду*» (С. Тельнюк, Яром-долиною..., 96); *гадючитися* – «звиватися, як гадюка» [СУМ, 2, 11]; *в'юнитися* – «1) вигинаючись, звиваючись, рухатися; 2) проходити, пролягати, текти тощо непрямо, вигинаючись, петляючи // Закручуватися, кучерявитися (про волосся)» [СУМ, 1, 795]; «*Тільки скроня біліла сивиною та вус пружко в'юнися донизу*» (В. Захарченко, Моцар, 64). Цікаво, що друге значення дієслова *зміїтися* – «2) прихоплюватися, непомітно з'являтися і зникатися (про посмішку)» – утворене шляхом дифузно-метафоричного різновиду мотивації на підставі вбудованого в асоціативну частину концепту ЛЮДИНИ сценарію знань про поведінку змії.

Гештальти-фігури є базою мотивації українських відіменникових дієслів, що ґрунтуються на тяжінні концептуальних сфер РОСЛИНА та ЛЮДИНА або ТВАРИНА: *стовбурчитися* – «1) підійматися вгору, стояти сторч (про шерсть, пір'я і т. ін.); наїжачуватися» [СУМ, 9, 720]; «*Піт виступав на чолі пана Грохольського, але так само пихливо стовбурчилися його вусики...*» (З. Тулуб, Людолови, 1, 279);

ПРИРОДНІ ЯВИЩА – КОМАХИ: *заметелитися* – «почати літати в різних напрямках, кружляти і т. ін. (про значну кількість чого-небудь)» [СУМ, 3, 205]; «*Жуки заметелилися, біли в шибки машини*»; *роїтися* – «кружляти в повітрі (про сніжинки, порошок і т. ін.)» [СУМ, 8, 874];

АРТЕФАКТИ – ЛЮДИНА, її тіло: *пружинити* – «1) прогинатися під дією якої-небудь сили та розпрямлятися, коли ця дія припиняється // Напружуватися й розслаблятися (часто ритмічно); 2) напружуватися, робити міцним, тугим (про м'язи, тіло і т. ін.)» [СУМ, 8, 361]; *вишнурковуватися* – «оказ. в одну лінію шикуватися»: «*... Вже люди вишнурковуються з церкви, а ми з дяком усе ще сидимо*» (Л. Костенко, Маруся Чурай, 116); *здотяніти* – «стати сторч»; «*Почутив, як здотяніло волосся на голові*» (В. Захарченко, Моцар, 46); *запетляти* – «оказ. не дивитися у вічі, щось приховуючи»: «*Запетляв сизими очима Осман*» (С. Тельнюк, Яром-долиною, 278).

Донорською зоною асоціатив-гештальтів багатьох концептуальних сфер є РЕЧОВИНА: *драгли* – «(1) труситися, коливатися, як драгли» [СУМ, 2, 404]; *умилити* – «довести (коня) до сильного потіння, до появи на шкірі ніби мильної піни» [СУМ, 10, 438]; *скляніти* – «(1) виділятися скляним блиском» [СУМ, 9, 286]; *сатинувати* – «надавати паперові блискучого, атласистого вигляду; лощити» [СУМ, 9, 61]; *оксамититися* – «густо розростатися, нагадуючи оксамит (про траву)» [СУМ, 3, 98].

Гештальтно мотивовані дієслова вживаються в пейзажних описах, створюючи особливу образність та виразність: «*А якою гарною стає така біла хата вночі, при місяці, коли тіні від гілок помережать її*» (О. Гончар, Людина і зброя, 83); «*Лід посередині річки найжачився, надувся, став хребтом, а обабіч того хребта, між ним і берегом, вже текла вода*» (І. Багрянний, Людина біжить над прірвою, 261); «*Із синюватої сутні найжилувались голі дерева, пропечатувался скелет двоверхової розбитої станції*» (В. Захарченко, Дім під ясенем, 113). Зазвичай такі дієслова узгоджуються з контекстним оточенням, створюючи метафору конструювання [5, 55], тобто поширення метафоричного фону на контекст. Так, природа описується нерідко за допомогою відіменникових дієслів – позначень концептів ЖИВА ІСТОТА, ЛЮДИНА: «*...і тонка нитка обрію, що пульсувала вгорі, мов жива жилка простору*» (П. Загребельний, Диво, 9).

Деякі дієслова, ґрунтуючись на зорових гештальтах, можуть створювати ефект мерехтливого значення [8, с. 21–29] і використовувати двозначність лексеми при одночасній реалізації одразу двох значень: «*Твою свободу охрестили грати*» (Л. Костенко, Берестечко, 5). Дієслово *охрестити* в контексті має два значення: «здійснити обряд хрещення» та «мати форму хрестів, як грати». Д. О. Аксельруд називає це явище псевдомотивацією внутрішньої форми, тобто індивідуально-авторським прочитанням смислової структури (фіктивною або вже згаслою у мовній свідомості схожістю у тексті слів, що накладаються) [1, 56–65]. Таке мерехтливе значення можливе лише на підставі мотиваційних особливостей слова, що первинно було тісно поєднане з гештальтом мотиватора «хрест», звідки й отримало таку семантику, а потім така мотивація мовби згасла, хоча й не зруйнувалася. Л. Костенко використала це мотиваційне явище з метою створення контрасту свободи та неволі.

Окрім зорових відчуттів, гештальтну мотивацію дієслів опосередковують також слухові, що утворюють сталі образи: *джмеліти* – «// Швидкими рухами, польотом і т. ін. створювати такі звуки (одноманітні, дрижачі)» [СУМ, 2, 263]; «*ось уже кілька місяців не здригається від бомб зеленій Сент-Ітван, не джмелять по дворах смертоносні осколки*» (О. Гончар, Земля гуде, 43); *пиляти* – «(2) граючи на музичному інструменті, переважно смичковому, видобувати з нього різкі, негармонійні звуки // Видавати одноманітні різкі звуки (про комах)» [СУМ, 6, 354]; *бубоніти* – «(1) говорити невиразно; бурмотіти» [СУМ, 1, 245]; *залебедити* – «(1) залепетати» [СУМ, 2, 72] тощо. Цікавим є поєднання гештальтної мотивації на підставі слухових відчуттів із структурно-метафоричним різновидом в українському дієслові *розтрубити* – «оказ. розголосити всім, поінформувати всіх»: «*Про знищення партизанського загону купріянівців німці розтрубили по всій Полтаві*» (О. Гончар, Земля гуде, 199). У створенні такого значення бере участь й ономазіологічний базис – префікс *роз-* зі значеннями «направлення руху в різні боки» та інтенсивно-кількісного способу дієслівної дії.

Тактильні відчуття також використовуються у процесі творення подібних дієслів: *каменіти* – «(1) ставати твердим, як камінь (у 2 знач.)» [СУМ, 4, 86]; *леденіти* – «пронизувати холодом; холодити, морозити (у 2 знач.)» [СУМ, 4, 468]. Варто вказати на здатність того самого знака використовуватися на позначення як зорових, так і тактильних гештальтів. Так, дієслова з мотиватором *їжак* на підставі знань про загальний вигляд цієї тварини та про можливі контакти її з людиною (колоти голками) вживаються зі значеннями – «бути схожим на їжака»: «*А з того боку вже найжачився ятаганамі загін яничарів*» (З. Тулуб, Людолови, 2, 105) – та «колоти, мов голками»: «*Незвичні відвідини холоду їжачили тіло...*» (І. Ле, Роман міжгір'я, 306).

Гештальтний різновид метафоризації є цікавим для дослідження, оскільки він задіює не лише семантичні та когнітивні ресурси свідомості, а й її психологічні можливості. Прибічник гештальтпсихології Вюрцбурзької школи К. Бюлер підкреслював важливість психологічного підґрунтя метафори – уявлень людини – і її намагання визначити невідоме через відоме, відтворивши схожість зовнішніх рис. Він першим серед лінгвістів відзначив концептуальний статус будь-якої метафори: «У сприйманні ми відчуваємо подвійність сфер і дещо схоже на проникнення однієї з них в іншу, що зникає лише у разі більшої уживаності таких утворень» [2, с. 316–317]. К. Бюлер спирався на відоме твердження Г. Пауля про те, що «метафора – це дещо таке, що витікає з природи людини і проявляється не лише в мові поезії, а також і насамперед – в побутовому мовленні народу. Для створення метафор застосовуються живі та найбільш яскраві уявлення» [2,317].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксельруд Д. А. Текст и сложные лексические единицы // Теоретические основы словосочетания и вопросы создания сложных лексических единиц / Д. А. Аксельруд. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ, 1988. – С. 56–65.
2. Бюлер К. Теория языка.: Перевод с нем. [Общ. ред. Т. В. Булыгиной]. – М.: Прогресс, 1993. – 528 с.
3. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 331 с.
4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М.: Высшая школа, 1990. – 342 с.
5. Медведева Л. М. Типы словообразовательной мотивации и семантика производного слова / Л. М. Медведева // Вопросы языкознания. – 1989. – №1. – С. 86–97.
6. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Соколова Е. Е. Проблема целостного сознания в Лейпцигской школе (Обзор эмпирических и экспериментальных исследований) / Е. Е. Соколова. – М.: Прогресс, 1991. – 235 с.
8. Хахам И. Я. Мерцающее значение слова в поэтическом тексте // Функции единиц языка в системе текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца / И. Я. Хахам. – М., 1987. – Вып. 294. – С. 21–29.

Galyna Kocherga

Realization of the gestalt-metaphoric variant in the context of the noun-verbal derivation in the Ukrainian language

The article analyzes the motivation peculiarities of the noun-verbal names in the associative-terminal motivation, based on the false metaphoric motivation basis. Realization of the gestalt-metaphoric motivators in the conceptual structure of the mental-psychonetic complex is described.

Key words: motivator, gestalt, associative-terminal motivation, concept.

Наталя Романова

**ЗНАКИ ПУНКТУАЦІЇ В ІНТИМНІЙ ЛІРИЦІ Г. ГЕССЕ:
ЕНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті з позицій енергетики мовлення та поетичного тексту проаналізовано специфіку живання розділових знаків як маркерів емоційного переживання і стану автора. Розгляд лінгвістичного феномена ґрунтується на німецькомовній інтимній поетичній спадщині Г. Гессе.

Ключові слова: інтимна лірика, розділовий знак, кома, крапка, знак оклику, тире, енергетика.

Поетичний текст (далі текст) як одна з найвищих завершених одиниць творчої мовленнєво-мисленнєво-емоційної діяльності втілює в єдності форми і змісту картину фікціонального світу [1, с. 3], відображає особливості духовного та естетичного сприйняття дійсності (енергій). Роль пунктуації в організації внутрішніх зв'язків тексту досить вагома: розділові знаки з'єднують, членують, виокремлюють, розгортають мовні елементи, втілюючи тим самим авторські уявлення про світ у вигляді деталізованої мовної картини [2, с. 6], «їм властива адаптативна сила, що виявляється в реалізації функцій мовних одиниць» [5, с. 53].

Виходячи з концепції про те, що творча робота – це процес упорядкування енергій, пошук і створення нової енергетичної форми, можна констатувати енергетичну суть поезії. Її енергопотенціал у цілому живе в обсязі, тілі слова, смислах, образах, символах, пунктуації тощо. Під останньою розуміємо ієрархічну систему одиниць (пунктуаційні позиції, пунктуаційні фігури і пунктуаційні сценарії), завдяки якій текст реалізує свою архітектоніку, свій зміст, свої експліцитні та імпліцитні смисли.

Поезія – це завжди реакція на (енергетичну) потребу, позначення останньої. Приміром, з'ява інтимної поезії репрезентує енергетичний дефіцит Любові, тобто найчистішої, найтоншої, найсильнішої, найтаємнішої, найсакральнішої енергії, без якої не мислиме земне життя. Не занурюючись у детальний аналіз теорій любові, маємо на меті розглянути енергетичний аспект розділових знаків у німецькомовній любовній ліриці Г. Гессе, яка містить інформацію не тільки про почуття, емоції та думки автора, але й передає особливий модус пунктуації німецької мови (до реформування правопису (2005 р.) існувало 52 правила пунктуації, сьогодні їх залишилось 12).

Варто зазначити, що в лінгвістиці питання пунктуації вже давно й різнобічно досліджуваний предмет. Виокремлюють сім основних напрямів: теоретичний, у руслі якого вчені намагаються визначити поняття «пунктуації» (К. Беккер, Н. С. Валгіна та ін.); історичний, репрезентанти котрого акцентують увагу на динаміці змін пунктуації в перебігу розвитку певної мови (О. Білінг, К. І. Белов та ін.); зіставний, де ставлять питання про спільне та відмінне у функціонуванні пунктуації у текстах різного жанру чи різних мов (І. Ангелова, І. М. Колегаєва та ін.); методичний, представники котрого ведуть пошуки оптимальних шляхів навчанням пунктуації в різних навчальних закладах, поєднуючи лінгвістику й методику (С. І. Абакумов, С. М. Бондаренко та ін.); нормативно-кодифікаційний, у рамках якого фіксують мовні норми пунктуації, відображають тимчасове співіснування в мові старого й нового (А. І. Баранов, М. М. Нікольський та ін.); стилістичний, окремі підходи якого орієнтовані передусім на функціональний аспект пунктуації (художнього) тексту (Г. Н. Акімова, В. І. Коньков та ін.); текстовий, де пунктуацію інтерпретують крізь призму організації текстової тканини, розгортання комунікативної перспективи художнього слова (В. В. Жильцова, Л. М. Кольцова та ін.) [4, с. 4–5].

Що стосується тлумачення пунктуації з позицій енергетичних тенденцій у мовознавстві, то спираємося на концепцію В. Г. Таранця [10, с. 23–59], яка є ідеально-матеріальною чи лінгвофізіологічною за суттю й енергетично структурованою за вживанням. На думку вченого, наявність нового / відомого чи реми / теми у фразі – основній одиниці комунікативного процесу – релевантне різним ритмічним структурам. Виокремлюють два загальні типи інтонації: завершений та незавершений.

Інтонація завершеності в німецькій мові характеризується висхідно-спадним чи спадним рухом мелодії, а також спадним до кінця фрази рухом інтенсивності [9, с. 221]. На зміну інтенсивності у фразі суттєво впливає якість складів (наголошений – ненаголошений) (пор., напр.: *Komm her und höre drinnen / Das Lied in meiner Brust, / Daß du mit allen Sinnen / Mich lieben und mein sein musst* [14, s. 21]).

Інтонація незавершеності має підвищення тону в кінцевій частині висловлювання [7, с. 280] і репрезентує переривчастість мовлення (пор., напр.: *Ich singe von deinem seidenen Schuh / Und von deinem rauschenden Kleid, / Ich träume dich jede Nacht, o du, / Meine Böse, mein Herzeleid!* [14, s. 57]).

З огляду на енергетичні моделі висловлювання, пунктуація залежить не тільки від смислової частини тексту, його архітектоніки, загальних принципів естетичного оформлення мовного матеріалу, але й від руху думки, емоцій, сили духу, складу інтелекту. Таємниця творчості включає також такі категорії, як талант, інтуїція, натхнення, дар [6, с. 357]. Правомірною є думка Ю. Шевельова щодо міри наближення до авторського задуму, котру вбачають у вивченні позатекстових факторів. За останніми стоїть «щось, без чого, власне, нема поезії, як без води нема життєвих умов для рослин і істот, а ця вода проливається з хмар і хмарин, а їхня форма непередбачена і неповторна і не може бути подиктована людським розумом... [13, с. 408]».

Звернімося до тих фактів біографії Г. Гессе, котрі інформують про його кохання. Фолькер Міхельс пише: «...wie bei sehr vielen seiner Vorläufer waren auch bei Hesse die frühesten Verse Liebesgedichte, ob sie nun um eine Maria oder Gertrud kreisen, denen er seine erste Veröffentlichung *Romantische Lieder* (1899) gewidmet hat, oder um Jugendlieben wie Eugenie Kolb, Julie Hellmann, Helene Voigt, Elisabeth La Roche und seine erste Frau Mia. Sie enthalten alle Themen, die einen Verliebten beflügeln und ihm zu schaffen machen: Flirt, Mutwille, Sehnsucht, Verzweiflung, Eifersucht, Ungeduld, Leidenschaft, Bedürfnis nach Nähe, Glück und Trauer über die Vergänglichkeit jeder Erfüllung [15, s. 110]». Мова йде про хронологію і тематику формально двох періодів: перший період ототожнюють із *закоханістю*, романтикою почуттів і триває близько 8 років (*Romantische Lieder*), другий – із *коханням*, модальна шкала якого досить полярна: від кокетування, пустотливості до пристрасного бажання, та від відчаю, ревнощів, нетерпіння до пристрасті. Другий період триває понад 30 років (з огляду на рік написання вірша «*Zu einem Bildnis*» [1933]). Г. Гессе обожнював жінок, уважав їх неземними, красивими, загадковими створіннями. Чоловікам треба благоговійно ставитися до цього роду, тоді зоряне небо і Бог будуть здаватися ближчими, як зазначає Г. Гессе у своєму першому романі «*Peter Camenzind*» [15, s. 111].

Як людина і як поет він сподівався досягти співзвучності, гармонії з Космосом і Природою, якими керує Любов, постійно оновлюючи й креативно перетворюючи на поліфонічну гаму (пор., напр.: *Du in meinem Blute innen, / Liebe du, was soll dein Träumen / Willst ja nicht in Tropfen rinnen, / Willst in Strömen, willst in Fluten / Dich vergeuden, dich verschäumen!* [14, s. 77]). За Г. Гессе, митець повинен жити передусім заради твору. Твір – це Бог, якому треба служити. І цей Бог, як не дивно, не терпить інших Богів поряд із собою (йдеться про родинні й подружні взаємини). За рік до свого золотого ювілею Г. Гессе у вірші «*Einem Mädchen*» скаже: «*Viele Frauen hab ich gekannt, / Viele mit Schmerzen geliebt, / Vielen wehe getan* – [14, s. 97]». Пунктуаційні знаки цього уривку – коми та тире –

видаються унормованими. Водночас препозиція коми до великих літер *V* слів *Viele, Vielen* та тире до великого *N* слова *Nun* наступного рядка вибудовує особливий «пунктуаційний сценарій», який перетворює горизонтальні зв'язки у вертикальні, лінійні – в нелінійні. Ця пунктуаційна позиція свідчить про сильне енергетичне навантаження розділових знаків. Так, кому перед другим рядком уживають для позначення відмежування когнітивної та емоційної сфер, перед третім рядком – емоційної сфери та фізичного стану. Енергія знань і енергія емоцій різні за своєю вібрацією, їхня природа тонкоматеріальна, кома як посередник між цими різновидами енергій містить у собі частково енергію знань, частково енергію емоцій та частково власну енергію. Сумарність вище зазначених енергій (енергетичний потенціал) дає змогу відмежування на тонкому й фізичному планах. Інтонаційний еквівалент коми виражається у незначному підвищенні тону [3, с. 20].

Енергія болю якісно інша, ніж енергія емоцій, онтологія першої грубоматеріальна. Отож енергетичні компоненти коми збільшуються за рахунок останньої. У цьому світлі енергетичний потенціал коми зростає, підсилюється і стає на порядок вищим. Тире вживається для позначення не тільки протиставлення, а і переходу до іншої проблеми, рішення якої темпорально окреслене і спрямоване (пор. 4-й та 5-й рядки третьої строфи / *Nun im Abschiednehmen grüß ich in dir / Noch einmal alle Zauber der Anmut*). Енергетичні компоненти тире співвідносимо з енергіями часо-простору. Новітня генерація філософів виокремлює для теперішнього часу особливу енергію, котра керує з'єднанням фізичної матерії. Без даної енергії матерія розпадеться, розсиплеться. Ієрархія багатомірного простору релевантна якості енергій. Останні розрізняють за Рівнями. Кожний Рівень – це певний світ, який існує в індивідуальному діапазоні енергій, які розташовуються в Ієрархії по висхідній: від низьких частот енергій до високих у напрямку до Абсолюту [8, с. 32, 138, 171].

Аналіз розділових знаків свідчить про творче використання автором пунктуації, наявність власної пунктуаційної стратегії і тактики, які спрямовані на створення максимально тісного смислового ряду, максимальне упорядкування комунікативних намірів і цілей. З огляду на обсяг статті пропонуємо розглянути енергетичний аспект пунктуації на матеріалі віршів із першого, романтичного періоду та другого, більш зрілого періоду. Інвентарний список розділових знаків поезії «*Liebeslied*» (1892 р.): 1 *Betty, schöne Kellnerin, / 2 Lach nicht so gemein! / 3 Du sollst meine Königin / 4 Und mein Engel sein. / 5 Ach, du weißt nicht, wie ich litt, / 6 Als mit Worten und mit Geste / 7 Du mir ferneren Kredit / 8 Weigertest vor allen Gästen! / 9 Wenn du heut nicht reagierst, / 10 Ja dich strenger zeigst und kälter, / 11 Wisse, daß du dann verlierst / 12 Deinen Freund und deine Gelder!* [14, с. 9] містить: кому (8 випадків), знак оклику (3 випадки), крапку (1 випадок) та особливу пунктуацію – абзац (4 випадки). Наявність абзаців сигналізує про поворот думки, зміну макрокомпозиції. Водночас абзаци є ремаркою, яка, з одного боку, пояснює причину психічного збудження ліричного героя і відповідну мовленнєву поведінку в першій строфі, з іншого, – про його афективний стан у третій строфі. Часова дистанційність абзаців (теперішнє – минуле) є запорукою розгортання комунікативної перспективи. Медіальна позиція абзаців урівноважує систему пунктуації в тексті, створює нові візуальні фігури мовлення. Інтонація тире виражається у сильному пониженні тону [3, с. 21].

Препозиція коми до великої літери 2-го, 6-го, 10-го, 11-го рядків формує просторовий континуум твору, вибудовує стратегію соціально-психологічної поведінки героя. Сильна позиція коми у 1-му рядку дає змогу виокремити іменну жіночу енергію, яка межує із енергіями краси та фізичної праці. Енергетику коми можна охарактеризувати як ускладнену: негативна енергія жіночого начала, витончена природна енергії краси та енергія грубої матерії – праці. Препозиція коми до 10-го й 11-го рядків репрезентує вставне речення, модифікує і опосередковує зв'язок між психічним, раціональним і грубоматеріальним. Законами і правилами оформлення писемного мовлення позицію коми можна охарактеризувати як нормальну, нейтральну за статусом. Енергетична насиченість цієї коми релевантна психічній енергії в стані афекту, енергії думки під час («блискавичного») розмірковування та власній енергії. Кома в 11-му рядку вживається для вираження волонтерного застереження адресата щодо наслідків непоміркованої поведінки. При цьому кома перебуває в тісному, хоч і дистанційно віддаленому, смислово зв'язку зі знаком оклику, максимально взаємодіє з ним і вибудовує єдиний замкнений енергетичноінформаційний простір, який опозиціонує до всієї системи розділових знаків поезії. Такий пунктуаційний дифузний «тандем» створює картину нашарованості світу, відбиває дисонанс «частини» і «цілого», слугує засобом застереження щодо поглиблення штучності в ієрархічності гендерних / моральних / мовленнєво-культурних відносин адресанта та адресата.

Позиція крапки у першій строфі розглядуваного вірша – сильна. Тут крапку вживають не тільки для позначення завершеності висловлювання, але й для підтвердження намірів, бажань мовця. Препозиція до абзацу дає змогу з'єднати в нерозривне ціле «мисленнєві блоки» різного гатунку: програму поведінки і душевні страждання, тобто наслідок і причину, водночас це – не скільки грань,

стілки «нейтральна смуга» між темою і ремою, котра залишає простір для виважених дій ліричних героїв. Енергетичний потенціал крапки визначаємо як волюнтативнолінгвістичний, тобто як поєднання енергій: бажання, волі, мовленого і писаного слова. Інтонація крапки знаходить своє втілення у пониженні тону.

Усебічно обмежуючи словниковий матеріал, конденсуючи поетичне слово, добираючи певну систему пунктуації, Г. Гессе намагається звільнити себе від переживань, хвилювань і передати їх іншим. Покажемо це на прикладі аналізу пунктуації одноіменної поезії так званого другого періоду «*Liebeslied*» (1921 / 1922 pp.): 1 *Wo mag meine Heimat sein?* / 2 *Meine Heimat ist klein*, / 3 *Geht von Ort zu Ort*, / 4 *Nimmt mein Herz mit sich fort*, / 5 *Gibt mir Weh, gibt mir Ruh*; / 6 *Meine Heimat bist du*. [14, s. 89]. Частотність і діапазон розділових знаків тексту репрезентовано лаконічно: кома – 4 випадки, крапка, крапка з комою, знак питання – 1 випадок відповідно. Знак питання перебуває у сильній позиції і вживається для позначення запиту інформації. Його ініціальність дає змогу адресату стати активним співучасником роздумів, співавтором у моделюванні поетичної картини світу. Енергія знаку питання пронизує весь семантичний континуум тексту і акумулюється в іншій сильній позиції пунктуації – крапці. Вертикальний і горизонтальний зв'язки між знаком питання і крапкою в тексті передають динаміку розвитку емоційного стану, моделюють рух думки та емоцій, репрезентують конвергентність і дивергентність поетичного мислення. Сильна пунктуаційна позиція обох розділових знаків тотожна рамковій конструкції в німецькій мові.

Кожна з 4-х ком передбачає поступове, послідовне, логічне розгортання думок і емоцій. Пунктуаційну позицію цих знаків можна охарактеризувати як слабку через значну дистанційність зв'язку між новим і відомим. Водночас числова символіка трактує чотири як корінь усіх речей, джерело [12, с. 351], Божественний порядок, магичні ключі до розуміння космічної гармонії [11, с. 414]. Отож цілком ймовірно, що цей прийом є цілеспрямованою пунктуаційною стратегією автора. Енергетичний потенціал коми в цілому досить «строкатий»: від оціннісної енергії до енергій соціуму, місця проживання, психічної енергії та енергії болю.

Крапка з комою в препозиції до великої літери *M* вибудовує новий «пунктуаційний сценарій», котрий відбиває структуру автономності і цілісної єдності, гармонійності між частиною і цілим, внутрішній резонанс людини. Енергетика крапки з комою тотожна енергетиці вакууму. Інтонаційно цей розділовий знак супроводжується зниженням тону [3, с. 20].

Таким чином, Г. Гессе у рамках пунктуаційної системи використовує різні комбінації розділових знаків: від нормативних, унормованих (двокрапка, знак оклику, знак питання, кома, крапка, крапка з комою, крапки, тире) до особливих, авторських (абзац, апостроф, великі літери, два тире, дужки, кома + абзац, лапки), які руйнують межі діючих норм і правил. Комбінуючи пунктуацію, митець створює передусім шкалу емоцій, презентує своєрідність логіки останньої. Розділові знаки регулюють (вибудовують) довготу фраз, їхню ритмічну організацію (частоту пульсації) розгортанням «пунктуаційного кроку», плавність чи дискретність мовлення, різкість чи м'якість наголосів, темп розгортання слова, фрази, фрагмента тексту.

Виокремлено пунктуаційні домінанти, які співвідносимо з комою у сильній позиції тексту та фрактальні побудови, чи нерегулярні пунктуаційні фігури (комбінації знаків). Останні є відкритими, варіативними в сильній позиції. Енергетика розділових знаків відображає енергії фізичного, інтелектуального, психічного, духовного, метафізичного світів. Здійснене дослідження розкриває перспективи вивчення енергетики пунктуаційної системи в поезіях іншої тематики чи прозових творах Г. Гессе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белехова Л. І. Словесний образ в американській поезії: лінгвокогнітивний аспект / Л. І. Белехова. – М. : ООО «Звездапад», 2004. – 376 с.
2. Борисова Т. С. Стилістичні функції знаків пунктуації у сучасній англомовній драмі / Т. С. Борисова // Нова філологія. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 32. – С. 6–8.
3. Бровченко Т. А. Соотносимость информационных единиц просодии усного и письменного текста / Т. А. Бровченко, В. Г. Волошин, Н. В. Петлюченко // Записки з романо-германської філології. – Одеса, 2008. – Вип. 22. – С. 13–25.
4. Кольцова Л. М. Художественный текст через призму авторской пунктуации: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : 10.02.01 «Рус. яз.» / Л. М. Кольцова. – Воронеж, 2007. – 49 с.
5. Кобяков О. О. Статус мовчання у парадигмі невербальних та вербальних засобів комунікації / О. О. Кобяков // Наукові записки. Серія Філологічна. – Острог, 2009. – Вип. 11. – С. 50–54.
6. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль : підруч. і пос., 2005. – 416 с.
7. Потапова Р. К. Особенности немецкого произношения : [учеб. пос. для ин-тов и фак. иностр. яз.] / Р. К. Потапова, Г. Линднер. – М. : ВШ, 1991. – 319 с.

8. Секлитова Л. А. Словарь космической философии / Л. А. Секлитова, Л. Л. Стрельникова. – М. : Амрита-Русь, 2004. – 208 с.
9. Стеріополо О. І. Теоретичні засади фонетики німецької мови : [підруч. для студ. та викл. вищ. навч. закладів] / О. І. Стеріополо. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 320 с.
10. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи / В. Г. Таранец. – К. ; Одесса : Вища школа, 1981. – 150 с.
11. Тресиддер Д. Словарь символов / Д. Тресиддер ; [пер. с англ. С. Палько]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 448 с.
12. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов / Е. Я. Шейнина. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; Х. : «Торсинг», 2001. – 591 с.
13. Шерех Ю. Третья сторожа / Ю. Шерех. – К. : Дніпро, 1993. – 590 с.
14. Hesse H. Liebesgedichte / H. Hesse. – Frankfurt am / M. : Insel Verl., 2002. – 128 S.
15. Michels V. Nachwort // Hesse H. Liebesgedichte. – Frankfurt am / M. : Insel Verl., 2002. – S. 109–117.

Natalya Romanova

Punctuation marks in intimate lyrics of H. Hesse: energetic aspect

The article analyzes peculiarity of using punctuation marks as markers of the author's feelings and emotions viewed from the energetic aspect in regarding speech and poetic texts. The linguistic phenomenon is considered on the intimate lyrics by H. Hesse.

Key words: intimate lyrics, punctuation mark, comma, full point, dash, exclamation mark, energetic.

Тетяна Чубань, Тетяна Левченко

ПАРАМЕТРИ ГРАМАТИЧНОЇ ПЕРФЕКТИВАЦІЇ ВЕРБАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ

У статті проаналізовано питання про значення спостереження над дієсловом у процесі вивчення української мови, визначено основні аспекти дослідження перфективації дієслів у сучасній українській мові. Виділено й охарактеризовано лексико-семантичні групи вербальних дієслів української мови, що мають свої особливості в сполучуваності з префіксами як реалізаторами словотвірної-граматичної та граматичної функції.

Ключові слова: одновидові дієслова, двовидові дієслова, вербальні дієслова, відіменні дієслова, видові особливості.

Сучасний стан розвитку морфології тісно пов'язаний з ідеєю про необхідність аналізу внутрішньої структури власне-дієслівних категорій, зокрема категорії виду як основної загальнодієслівної категорії. Вчення про аспектологію як галузь мовознавства почало формуватися значно пізніше, ніж, наприклад, морфологію і синтаксис, але воно має вже досить сталу систему базових понять, відображену в теоретичних працях і підручниках.

За відношенням до категорії виду дієслова поділяють на одновидові, парновидові та двовидові. У працях «Словотвірна структура слова» (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко) [1], «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (А. П. Загнітко) [4] та статтях К. Г. Городенської «Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення» [2] і «Видові протиставлення в системі сучасних дієслів» [3] описано особливості українського дієслова, видову структуру вербальних дієслів та видові кореляції відіменних дієслів, вияв похідних граматичних категорій дієслів.

Актуальною проблемою є з'ясування особливостей морфологічної структури дієслова, вираження видових значень вербальних дієслів, адже вони (видові значення) охоплюють усі без винятку форми дієслова, тобто мають універсальний характер. Отже, мета статті – встановити і описати особливості перфективації вербальних дієслів у сучасній українській мові.

Синкретизм дієслівних префіксів має досить широкий діапазон: від семантичної багатозначності префікса до нейтралізації його як словотвірної морфеми і перетворення лише на показник доконаного виду. У дієслівній системі сучасної української мови немає префіксів, які вживалися б тільки для утворення доконаних корелятивів, як, наприклад, суфікси імперфективації, тобто жоден префікс не є граматичним показником виду загалом. Цю функцію виконують лише деякі дієслівні префікси, які функціонують передусім як засоби утворення дієслів доконаного виду. Оскільки

граматична, або видотворча, функція не єдина і не основна для них, то правомірніше говорити не про граматичні чи видові префікси загалом, а тільки про певні префікси, які у відповідному семантичному контексті дієслів стають виразниками доконаного виду, тобто засобами граматичної перфективації. У сучасній аспектології вважається, що префіксальні видові пари утворюють таких двох співвідносних дієслів, які за повної ідентичності своїх лексичних значень розрізняються граматичним значенням виду, а саме: безпрефіксне дієслово виражає тривалість і нецілісність дії, процесу або стану, а префіксальне – їхню цілісність. Лексична тотожність безпрефіксного і префіксального дієслова засвідчує повноту десемантизації префікса, тобто втрату ним своїх словотвірних значень. У структурі граничних дієслів кожен префікс досить специфічний за ступенем його граматичної формалізації. Здебільшого він встановлюється інтуїтивно, що спричинило непослідовність, а нерідко – й помилки у наданні певним префіксам статусу видового, або граматичного, префікса.

У сучасній аспектології дієслова односпрямованого руху, незважаючи на граничний характер виражених ними дій, вважають одновидовими дієсловами недоконаного виду, бо префікси, крім граматичного значення доконаного виду, надають їм різних просторових значень, пор.: *летіти, влетіти, вилетіти, відлетіти, залетіти, злетіти, долетіти, прилетіти*.

Поширена також думка, згідно з якою основним критерієм визначення того чи того префікса як суто видового, граматичного є неможливість утворити від префіксального дієслова доконаного виду імперфектив другого ступеня, тому що він тотожний безпрефіксному першого ступеня. Якщо ж префіксальне дієслово має вторинний імперфектив, то воно перебуває поза видовою співвіднесеністю з первинним імперфективом. Ідеться про тріади на зразок *взутити – звзутити – звужувати; писати – дописати – дописувати; колоти – розколоти – розколювати* й под. Обстеживши весь масив перфективних дієслів сучасної української мови, ми дійшли висновку, що збігаються лексично з безпрефіксними дієсловами недоконаного виду і не утворюють вторинних імперфективів лише дієслова з префіксом по-. З іншого боку, для багатьох перфективних дієслів, префікси яких зазнали часткової або повної десемантизації, можливі суфіксальні імперфективи. Це пояснюють високою продуктивністю імперфективації, а також більшою виразністю недоконаного виду в другій видовій парі. Нам здається, що абсолютизувати критерій відсутності / наявності вторинного імперфектива при визначенні префіксальних видових пар не можна, бо це, як свідчать матеріали Словника української мови, призводить до помилок, адже тут дієслова звучання з префіксом про-, очевидно, як такі, що не мають вторинного імперфектива, об'єднані у видову пару з відповідними безпрефіксними дієсловами недоконаного виду, напр. *продзеленчати – дзеленчати, продзеленькати – дзеленькати, продзенькати – дзенькати* та ін., а частина дієслів конкретної фізичної дії з префіксом з-/зі-, с- через те що від них утворюються вторинні імперфективи, не вважаються корелятами доконаного виду до відповідних безпрефіксних дієслів недоконаного виду. Ідеться про дієслова типу *жати – зжати – зжнати* (пшеницю), *орати – зорати – зорювати* (поле), *рубати – зрубати – зрубувати* (дерево) та ін. З таким представленням видової співвіднесеності зазначених дієслів не можна погодитися, тому що дієслова звучання, виражаючи внутрішньо необмежені дії, взагалі не корелюють за видовою ознакою. Що ж до вербальних дієслів конкретної фізичної дії, то вони, як уже відзначалося вище, належать до дієслів з граничною семантикою, що забезпечує їм за наявності десемантизованих перфективних засобів видову співвіднесеність з префіксальними формами доконаного виду. Найбільш граматикалізованим у семантичному контексті цих дієслів виявився префікс з-/зі-, с-, бо в нього повністю знівелоувалося просторове значення. Саме тому в підручниковій та й почасти в науковій літературі його кваліфікують як один з основних, поряд з префіксом по-, засобів граматичної перфективації дієслів конкретної фізичної дії. Ми дотримуємося думки, що префікс з-/зі-, с- справді найбільш десемантизований. Але повністю не граматикалізований, бо він увиразнює результативне значення, закладене в лексичній семантиці дієслів творення, на позначення різних видів трудової діяльності людини, пор.: *сукати – зсувати, ткати – зіткати, кувати – скувати*, а також дієслів, що означають дії, які спрямовані на об'єкт з метою його руйнації або знищення, пор.: *зризти – згризти, рубати – зрубати, ламати – зламати* та ін. Пор.: *Жінка тче килим; Жінка зіткала килим; Коваль кує підкову; Коваль скував підкову; Господиня пече пиріжки; Господиня спекла пиріжки; Двірники рубують куці; Двірники зрубали куці*. Ті аспектологи, які граматичну доконаність пов'язують з результативністю дії, процесу або стану, співвідносні дієслова типу *молоти – змолоти, доїти – здоїти, жувати – зжувати* й под. трактують як префіксальні видові пари. Це спричинилося до непослідовності у визначенні статусу дієслів конкретної фізичної дії та деяких інших з префіксом з-/зі-, с-. Так, наприклад, у Словнику української мови дієслова *збудувати, змурувати, зварити* подано як кореляти доконаного виду дієслів недоконаного виду *будувати, мурувати, варити*, а подібні до них дієслова, зокрема *зробити* (іграшку), *скувати, зсувати, зіткати, сколотити* (масло),

скосити, зорати, здоїти, згоїти та ін., не об'єднано у видові пари із співвідносними безпрефіксними дієсловами недоконаного виду.

Вже стало традицією ставити аспектуалізацію того чи того префікса в залежність від семантики дієслівних основ. Для кожного з них встановлено обсяг тих дієслівних основ, поєднуючись з якими він утворює форми доконаного виду, нейтралізуючи всі свої словотвірні значення. Проте, як засвідчують сучасні аспектологічні дослідження, корпус цих дієслів визначено інтуїтивно, що породило розбіжності в окресленні його лексико-семантичних меж.

Здатність дієслів недоконаного виду корелювати за видовою ознакою повинна насамперед ставитися в пряму залежність від граничності виражених ними дій, процесів та станів, тобто від спрямованості їх на досягнення своєї внутрішньої межі. Цей критерій не новий в аспектології, він проголошений давно, особливо в русистиці, але практично, встановлюючи видові пари дієслів, ним не скористався послідовно ніхто. Не визначено чітко навіть основні лексико-семантичні групи дієслів, які передають граничні дії, процеси та стани.

У системі вербальних дієслів сучасної української мови, за нашими спостереженнями, граничний, внутрішньо обмежений характер мають дії, які виражають дієслова двох великих за обсягом лексико-семантичних груп: дієслова односпрямованого руху та дієслова конкретної фізичної дії. Саме вони потенційно можуть формувати видові кореляції. Решта дієслів, серед них лексико-семантичні групи із значенням різноспрямованого руху, звучання, звукового вияву, мовлення та мислення, означають неграничні, внутрішньо необмежені, тривалі дії, рідше – процеси й стани. Вони перебувають поза видовою співвіднесеністю.

Другий критерій поширюється тільки на ті дієслова недоконаного виду, які потенційно можуть корелювати в межах видової пари з дієсловами доконаного виду. Він передбачає наявність десемантизованих перфективних засобів, які, приєднавшись до таких дієслів, змінюють лише граматичне значення недоконаного виду на граматичне значення доконаного виду. Як уже зазначалося, у дієслів односпрямованого руху таких перфективних засобів немає. Вони зовсім не беруть участі у процесах граматичної перфективації, тому що наявні в сучасній українській мові дієслівні префікси надають їм не тільки граматичного значення доконаного виду, а й словотвірних просторових значень.

У структурі дієслів конкретної фізичної дії залежно від їх індивідуального лексичного значення десемантизуються різні префікси, але не всі вони перетворюються на граматичні показники доконаного виду. Процес їхньої формалізації здійснюється вибірково і досить складно, передусім тому, що граматичне значення доконаного виду тісно пов'язане з результативністю або завершеністю дії. Основним засобом граматичної перфективації цих вербальних дієслів є префікс *по-*. Про його суто граматичний статус, на думку більшості аспектологів, свідчить передусім відсутність вторинних імперфективів у дієслів доконаного виду з цим префіксом, пор. видові пари: *молоти – помолоти, молотити – помолотити, полоти – пополоти, пороти – попороти, шити – пошити, будувати – побудувати* та ін. Напр.: *Комбайн молотить пшеницю. – Комбайн помолотив пшеницю; Жінка поле картоплю – Жінка пополотала картоплю* і т.д. Слід зауважити, що, відводячи префіксу *по-* роль виразника граматичного значення доконаного виду, аспектологи при цьому ігнорують те, що він увиразнює результативне значення, на досягнення якого спрямовані дії співвідносних дієслів недоконаного виду. З огляду на це вважаємо, що й префікс *з-* / *зі-*, *с-* у структурі тих дієслів доконаного виду, від яких не утворюються вторинні імперфективи, повинен кваліфікуватися як граматичний формант, оскільки його просторове значення повністю нівелювальоване, пор. видові пари: *будувати – збудувати, в'язати – зв'язати* (шапку), *пекти – спекти* й под. Напр.: *Сім'я будує хату. – Сім'я збудувала хату; Дівчина в'яже собі шапку. – Дівчина зв'язала собі шапку*. Деякі з цих вербальних дієслів не корелюють за видовою ознакою тоді, коли виражені ними дії визначають професійне заняття людини, пор.: *Він будує* (*Він – будівельник*). *Вона в'яже* (*Вона – в'язальниця*) і т.д.

Префікс *на-* через стійкий характер свого просторового значення рідко вживають як засіб граматичної перфективації вербальних дієслів конкретної фізичної дії, пор. видові пари: *малювати – намалювати, писати – написати* та ін. Напр.: *Художник малює картину. – Художник намалював картину; Діти пишуть твір. – Діти написали твір*. Дієслова *малювати, писати* не співвідносяться за видовою ознакою, якщо вони вказують на професійне заняття людини, пор.: *Він малює* (*Він – художник*), *Він пише* (*Він – письменник*).

Параметри граматичної перфективації вербальних дієслів конкретної фізичної дії за допомогою префікса *за-*, який у сучасній українській мові вживають передусім як засіб утворення нових дієслів доконаного виду з темпоральним та просторовим значеннями, також обмежені, бо навіть ті поодинокі дієслова або їх окремі ЛСВ, поєднуючись з якими, він найбільше десемантизується, виражають значення результативності або завершеності дії. Саме тому його статус на рівні таких ЛСВ

вербальних дієслів пропонуємо визначати як найбільш граматикалізованого префікса, який гранично зближився з видовими префіксами. Ідеться, зокрема, про співвідношення дієслів *засмажити* і *смажити* на рівні ЛСВ «готувати м'ясо, рибу тощо переважно із жиром на вогні, на жару без використання води», пор.: *Жінка смажить коропа і Жінка засмажила коропа; запекти і пекти* на рівні ЛСВ «готувати їжу, нагрівати на вогні, на жару (у печі, в духовці), пор.: *Пекти качку в духовці і Запекти в духовці; зарізати і різати* на рівні ЛСВ «убивати на м'ясо свійських тварин або свійських птахів». Пор.: *Різати гуску й Зарізати гуску*.

Решта дієслівних префіксів, зокрема в-/у-, ви-, від-, при-, про-, роз-, зовсім рідко виконують роль граматичних перфективаторів. Коло вербальних дієслів конкретної фізичної дії, з якими вони реалізують цю функцію, у різних аспектологічних дослідженнях, навчальних підручниках та посібниках визначають неоднаково. Серед видових пар, утворених за допомогою цих префіксів, виділяють такі, як *бити – вбити* («позбавити життя, умертвити кого-небудь»), *топити – втопити, красти – вкрасти, топити – втопити* (у печі, грубці тощо), *полірувати – відполірувати* та ін. Нам здається, що більше підстав кваліфікувати ці префікси з тих же причин, що й у префікса за-, як найбільш десемантизовані засоби перфективації вербальних дієслів конкретної фізичної дії, які гранично зблизилися з видовими префіксами в межах деяких їх ЛСВ.

Менш послідовно, ніж у вербальних дієслів конкретної фізичної дії, виявлена граничність дій у вербальних дієслів зі значенням інтелектуальної діяльності, тому що в семантичній структурі більшості таких дієслів поєднуються ЛСВ, дії яких мають як граничний, так і неграничний характер. На рівні своїх граничних ЛСВ ці дієслова корелюють за видовою ознакою здебільшого з перфективними, утвореними за допомогою префікса по-. Так, наприклад, у вербальному дієслові *рахувати* парновидовими є ЛСВ, що означають «називати числа в певному порядку» та «визначати, встановлювати кількість кого-, чого-небудь, суму», які є спільними і для від субстантивного дієслова *лічити*, пор.: *Школярка рахує (лічить) до десяти – Школярка порахувала (полічила) до десяти; Касир рахує (лічить) гроші – Касир порахував (полічив) гроші*.

Вербальне дієслово *множити* співвідноситься з перфективом *помножити* в межах ЛСВ, що вказує на виконання дії множення, пор.: *Учень множить чотири на два – Учень помножив чотири на два*. Лише деякі вербальні дієслова із значенням інтелектуальної діяльності на рівні одного-двох своїх граничних ЛСВ співвідносяться з перфективом; утвореним за допомогою префікса на-, пор. видові пари *креслити – накреслити* («виготовити малюнок, схему тощо»), *плутати – наплутати* («наробити помилок у чому-небудь»), напр.: *Інженер креслить діаграму – Інженер накреслив діаграму*.

Деякі префікси, поєднуючись із вербальними дієсловами зі значенням інтелектуальної діяльності, у процесі своєї десемантизації так само гранично набувають статусу виразників доконаного виду. Показовим прикладом такої граматикалізації є префікс ви- у структурі дієслова *вивчити*, що виражає значення «засвоїти, запам'ятати» (пор.: *Дівчина вчить алфавіт і Дівчина вивчила алфавіт*) і «дати освіту» (пор.: *Батько вчить сина і Батько вивчив сина*), а також префікс на- відповідно у структурі дієслова *навчити*, що означає «передати кому-небудь певні знання, навички тощо» (пор.: *На уроках вона вчила дітей писати, читати та рахувати – На уроках вона навчила дітей писати, читати та рахувати*).

Вербальні дієслова стану, що визначають положення кого-, чого-небудь у просторі: *лежати, сидіти, стояти, висіти* через внутрішню необмеженість виражених ними станів взагалі не можуть корелювати за видовою ознакою. Характерно, що деякі з них мають спільнокореневі вербальні дієслова із значенням дії, пор.: *лягати, сідати*, які на протигагу їм, співвіднесені з формами доконаного виду, але не префіксальними, як у парновидових вербальних дієслів зі значенням дії, а з суфіксальними, пор.: *лягти, сісти*, причому, крім нульового суфікса, для їхнього утворення, використані й допоміжні засоби видової корелятивності – зміна наголосу та чергування приголосного звука (д) із (с), пор.: *сідати – сісти*. Напр.: *Одні пасажири сідають, інші лягають на траву – Одні пасажири сіли, інші лягли на траву; Сонце сідає за гори – Сонце сіло за гори; Курява лягає на шлях – Курява лягла на шлях і т.д.*

Отже, граматична перфективація вербальних дієслів – це поєднуваність з префіксами, які в їхній структурі на рівні деяких або всіх ЛСВ повністю нейтралізували свої словотвірні значення, перетворившись на виразників граматичного значення доконаного виду. Домінантне становище у процесах граматичної перфективації посідають вербальні дієслова конкретної фізичної дії, периферійне – вербальні дієслова зі значенням інтелектуальної діяльності. Основним їхнім граматичним перфективатором є префікс по-. Найближче до нього стоїть префікс з- / зі-, с-. Кілька префіксів, зокрема за-, на-, в-/у-, ви-, у структурі багатьох вербальних дієслів як виразників відповідних ЛСВ гранично наблизилися до префікса по- як суто граматичного засобу перфективації

дієслів. Десемантизація префіксів від-, при-, про- та роз- у структурі вербальних дієслів конкретної фізичної дії та інтелектуальної діяльності людини – явище нетипове, спорадичне. Поза процесами десемантизації перебувають префікси над-, о-/об-, пере-, перед- та під-. У межах отриманих результатів можна окреслити перспективу подальшого студіювання у цьому напрямку: простеження засобів видотворення в системі багатозначних дієслів та доведення видової неоднорідності вербальних багатозначних дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
2. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики: зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 116–119.
3. Городенська К. Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів / К. Г. Городенська // Слово. Стиль. Норма: зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 118–121.
4. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
5. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.

Tetiana Chuban, Tetiana Levchenko

Parameters of grammatical perfectivation of verbs denoting action

The article regards the importance of observing the verb in the process of studying Ukrainian and determines main aspects in investigating perfectivation of Ukrainian verbs. The authors single out and characterize lexical and semantic groups of verbs denoting action in the Ukrainian language, that have certain peculiarities in their collocations with prefixes as elements implementing word-building/grammatical and grammatical functions.

Key words: single-aspectual verbs, bi-aspectual verbs, verbs denoting action, nominal-originated verbs, specific peculiarities.

Наталя Навроцька, Андрій Пузік

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНХОАТИВНИХ ДІЄСЛІВ, ЯКІ ВИРАЖАЮТЬ ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИ, У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглянуто семантичні особливості дієслів інхоативної семантики, які виражають психоемоційний стан особи. Подано зіставний аналіз, який проведено на матеріалі дієслів англійської, німецької та української мов. Виявлено, що досліджені інхоативні дієслова виражають різноманітні емоції та комплекси емоцій.

Ключові слова: інхоативна семантика, психоемоційний стан, дієслова, які виражають психоемоційні стани.

Дослідження семантики дієслів, які виражають психоемоційний стан особи, є актуальним у зв'язку з декількома проблемними питаннями. По-перше, виникають труднощі зарахування того чи того дієслова до такого, яке виражає психоемоційний стан особи. По-друге, перша проблема породжує необхідність виявлення можливих семантичних класифікацій, які б урахували та виокремлювали такий семантичний клас дієслів, як психоемоційні. По-третє, відсутність зіставно-порівняльних досліджень семантичних особливостей дієслів, і наявність, переважно, описових робіт також обумовлює актуальність дослідження семантики дієслів, які виражають психоемоційний стан особи, на матеріалі неспоріднених та різноструктурних мов.

Методологія аналізу дієслів, які виражають психоемоційний стан особи в різноструктурних мовах, різниться від методології проведення зіставно-порівняльного дослідження. Проблемам порівняльного аналізу таких вербативів присвячено праці О. В. Селяєва [4], С. В. Смагіної [5], М. П. Фабіан [6]. У процесі дослідження слід урахувувати різні класифікації дієслів. У традиційних класифікаціях вербативів (Дж. Ейтчисон, Дж. Гурфорд, Б. Хізлі, Н. О. Кобріна) виокремлено дві групи – дієслова дії та дієслова стану [1; 8; 9; 10]. У роботі З. Є. Фоміної та праці *Deutsche Verben* згадано дієслова, які виражають психоемоційний стан особи, проте ці наукові дослідження також

мають описовий характер та виконані на матеріалі німецької мови. Отже, актуальність зіставно-порівняльного дослідження семантики дієслів, які виражають психоемоційний стан особи, на матеріалі неспоріднених та різноструктурних мов умотивована тим, що більшість робіт мають переважно описовий характер, предметом дослідження є дієслова, які виражають окремі емоції або комплекси емоцій («ненависть», «кохання», «радість», «каузація смерті» тощо) [4, 5, 6].

Метою дослідження є зіставно-порівняльний аналіз семантичних особливостей інхоативних дієслів, які виражають психоемоційний стан особи, в англійській, німецькій та українській мовах. З огляду на це були поставлені такі завдання: 1) виокремлення семантичного класу інхоативних дієслів, які виражають психоемоційний стан особи в англійській, німецькій та українській мовах, із загального корпусу відібраних дієслів для дослідження; 2) зіставний аналіз семантичних особливостей інхоативних дієслів, які виражають психоемоційний стан особи; 3) виявлення кількісних розбіжностей щодо вираження дієсловами дослідженої семантики емоцій та комплексів емоцій. Як емоційні дієслова (від лат. *emotioverbum*) трактуємо вебативи, що виражають внутрішні стани людини, які не виникають самі собою, а каузовані тією чи тією оцінкою події з боку суб'єкта (напр., укр. *злякатися*, англ. *to enapour* – *закохатися*, нім. *sich erschrecken* – *налякатися*).

Матеріалом дослідження є дієслова української (1680 одиниць), англійської (829 одиниць) та німецької мов (883 одиниці), що виражають психоемоційний стан людини, які були відібрані суцільно з одномовних словників української (Словник сучасної української мови в 11 томах), німецької (Словник сучасної німецької мови в 10 томах) та англійської (Великий Оксфордський словник у 14 томах) мов.

Класифікація дієслів відбувалася не лише за виявленням їхніх тлумачних характеристик. Інхоативні дієслова були виокремлені із загальної кількості досліджених одиниць за допомогою такої формули тлумачення (далі ФТ): «S ситуації починає перебувати в певному емоційному стані...» (як суб'єкт ситуації трактуємо особу або групу осіб, що надає оцінку дійсності, зазнає впливу від наявної дійсності через вживання відповідної вербально вираженої оцінки) (напр., *to flip, to freak; aufbrausen; залютувати*, ФТ: «S починає лютувати, виражати лютість словами або вчинками»). Отже, було виявлено таку кількість інхоативних дієслів серед усіх досліджених вербативів: англійська мова – 51 (6, 15%), німецька мова – 13 (1, 47%), українська мова – 549 (33 %).

Дослідження семантичних особливостей інхоативних дієслів, що виражають психоемоційний стан особи, передовсім, було спрямоване на виявлення емоцій та комплексів емоцій, які вони виражають. За основу взято фундаментальну класифікацію емоцій, створену американським психологом Керолом Ізардом, який виокремлює десять фундаментальних емоцій (радість, інтерес-зацікавлення, гнів, горе-страждання, страх, сум, здивування, презирство, відразу, сором) та інші комплекси емоцій (любов, ненависть) [2, с. 84–88]. Серед інхоативних дієслів було виявлено такі, які виражають емоції. Емоції, які виражають інхоативні дієслова англійської, німецької та української мов представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Емоції, які виражають **інхоативні** дієслова англійської, німецької та української мов.

Емоції	Англ. мова	Нім. мова	Укр. мова	Приклади інхоативних дієслів
Радість	1	0	42	<i>To perk; зажартувати, звеселішати, повеселіти.</i>
Інтерес-зацікавлення	1	0	25	<i>To latch; вабитися, вражатися.</i>
Страх	0	2	27	<i>Sich erschrecken; зажахатися.</i>
Горе-страждання	1	0	28	<i>To suffer; зачахнути, зачучверіти.</i>
Сум	0	0	38	<i>Зажебоніти, похмуритися, присмутитися.</i>
Гнів (злість)	5	1	55/16	<i>To flip; aufbrausen; залютувати.</i>
Вина (провина)	1	0	0	<i>To blush.</i>
Сором	0	3	4	<i>Засоромитися, зняковіти.</i>
Відраза (огида)	1	0	0	<i>To befoul.</i>
Разом	10	6	235	

Як видно з таблиці 1, у трьох досліджуваних мовах, інхоативні дієслова виражають такі емоції, як радість, інтерес-зацікавлення, гнів. Інші емоції виражають лише невелика кількість досліджених інхоативних дієслів. Хоча фундаментальні емоції і вважають міжкультурними феноменами, однак визнають, що соціокультурні фактори відіграють значущу роль в визначенні емоційної експресії. Як доведено, кожна культура має свої особливі «правила вираження» емоцій, їхнє порушення може мати наслідки для особи [2, с. 86]. Носії англійської, німецької та української мов різняться особливостями та колоритом своїх культур.

Дієслова інхоативної семантики української мови виражають такі емоції, як радість, інтерес-зацікавлення, горе-страждання, сум, гнів, вину, сором, огиду. Дієслова, які виражають такий емоційний стан, як **радість** (бажана емоція, хоча і не обов'язково постійно, є швидше побічним продуктом подій та умов, ніж наслідком прямого бажання отримати її [2, с. 85]): *звеселіти*, ФТ: «S стає веселим, веселішає» (*А як коли, то було звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, – аж серце трепече!*). Дієслова, які виражають **інтерес-зацікавлення** (у стані зацікавлення в людини підвищується увага, допитливість та захопленість об'єктом інтересу [2, с. 84]): *зацікавлюватися* (*зацікавитися*), ФТ: «S починає виявляти зацікавлення, увагу до кого-, чого-небудь» (*Я зацікавився спортом, як і кожний хлопець на моєму місці, але таланти виявив пізніше, коли працював уже на заводі*). Дієслова, які виражають **страх** (каузується за рахунок швидкого підвищення щільності нервової стимуляції, яка привносить звістку про реальну або уявну небезпеку [2, с. 87]): *зажахатися* (*розм.*), ФТ: «S починає відчувати жах, починає жахатися» (*Зажахались яничари. Хто був живий – пустивсь навтіч*). Дієслова, які виражають **горе-страждання** (коли людина зазнає цю емоцію, вона відчуває самотність, відсутність контактів з людьми, має відчуття жалю до себе [2, с. 85]): *зачучверіти* (*розм.*), ФТ: «S починає ставати слабкішим, стає поганішим» (споганіти-споганітися) (*Зовсім зачучверів він*). Дієслова, які виражають **сум** (коли людина зазнає цю емоцію, вона відчуває самотність, відсутність контактів з людьми, має відчуття жалю до себе через неможливість контакту з кимось [2, с. 85]): *зажурюватися* (*рідко*), ФТ: «S починає перейматися почуттям журби, смутку» (*Оженився, то вже й зажурився. Не женився – не журився*). Дієслова, які виражають **гнів** (енергія людини, яка швидко мобілізує м'язи та викликає відчуття сили, хоробрості та впевненості у собі [2, с. 86]): *забаскаличитися* (*діал.*), ФТ: «S починає виступати проти» (вперается) (*На залициння молодих, забаскаличившись, мовчала*). Дієслова, які виражають **сором** (емоція мотивує бажання сховатися, зникнути [2, с. 87]): *засоромитися* *див. засоромлюватися*, ФТ: «S починає відчувати сором» (*Роман засоромлюється й мовчить: слово «м'ясо» він вимовляє «мнясо»*).

Група дієслів інхоативної семантики англійської мови є меншою за обсягом (51 одиниця) порівняно з українською мовою, проте чисельнішою, ніж у німецькій мові. Англійські інхоативи виражають такі емоції, як, наприклад, **радість**, *to perk – ставати більш веселим*, ФТ: «S ситуації стає більш веселим, активним, зацікавленим чимось», (*She seemed kind of tired, but she perked when Helen came over. – Вона здавалася трохи втомленою, але вона звеселішала, коли прийшла Хелен*), **інтерес-зацікавлення**, *to latch – зацікавитися*, ФТ: «S ситуації стає зацікавленим чимось» (*Don't just latch on to the latest management fads. – Не цікався лише останніми вигадками менеджменту*), **горе-страждання**, *to suffer – страждати*, ФТ: «S ситуації стає поганим через неприємну ситуацію» (*I'm worried and I'm beginning to suffer. – Я хвилююсь та починаю страждати*), **гнів**, *to flip – вибухати*, ФТ: «S ситуації стає раптово дуже злим та незадоволеним» (*I just flipped and started shouting. – Я вибухнув та почав кричати*), **вину** (виникає внаслідок порушення моральних, етичних або релігійних норм [2, с. 88]): наприклад, *to blush – почервоніти*, ФТ: «S ситуації стає червоним від провини, збентеження» (*Kate blushed scarlet. – Кейт почервоніла*).

Дієслова інхоативної семантики, в німецькій мові (13 дієслів) виражають такі емоції, як страх: *sich erschrecken – налякатися, зажахатися*, ФТ: «S ситуації починає відчувати страх» (*Herr Doctor, erschrecken Sie sich nicht. – Доктор, не лякайтеся*); злість виражає дієслово *aufbrausen – гніватися*, ФТ: «S ситуації починає відчувати злість» (*Er fragte sich, wie er denn gestern so gegen den armen Bruder aufbrausen können. – Він нитав себе, як же він вчора міг проти бідного брата вскинути гнівом*); сором виражають дієслова *sich röten – почервоніти, sich erröten – червоніти, почервоніти, durchröten – почервоніти*, ФТ: «S ситуації починає відчувати сором, вкривається рум'янцем».

Отже, було виявлено, що не у всіх трьох мовах дослідження виявляються еквіваленти до дієслів, які виражають психоемоційний стан. Наприклад, серед інхоативних дієслів англійської мови не виявлено такого, яке виражає страх. Річ у тім, що еквівалентами таких дієслів української мови, як *налякатися* та німецької мови *sich erschrecken* в англійській мові є одиниці іншого рівня – словосполучення *to become frightened, to become scared*.

Серед інхоативних дієслів виявлені такі, які виражають комплекси емоцій (складаються із двох-трьох або більше фундаментальних емоцій) [2, с. 89]. Комплекси емоцій, які виражають інхоативні дієслова англійської, німецької та української мов представлено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Комплекси емоцій	Англ. мова	Нім. мова	Укр. мова	Приклади інхоативних дієслів
Любов	1	0	35	<i>To enamour; влюбитися, закохатися.</i>
Бажання	0	0	25	<i>Забажати, зволяти.</i>
Втома	7	0	0	<i>To knacker, to sicken.</i>
Нерішучість (емоційна слабкість)/байдужність	0	3	1/77	<i>Verdummen, завагатися.</i>
Жорстокість/негідна поведінка /жадність	1/1	0	1	<i>To coarsen, to relapse; пожадобитися.</i>
Тривожність (збентеження)	9	0	37	<i>To crimson; to darken; забажровіти.</i>
Хорообрість	0	2	21	<i>Sich stärken; Відважитися.</i>
Гідна поведінка	0	0	15	<i>Самозаспокоїтися.</i>
Ненавість	1	0	2	<i>To deepen; ненавидіти.</i>
Врівноваженість	4/8	1/1	50	<i>To calm; sich beruhigen; полюдніти.</i>
Довіра	0	0	8	<i>Ввіряти, ввірятися, заспокоюватися.</i>
Емоційне відчуття	9	0	30	<i>To develop; збуджуватися.</i>
Гордість (пиха)	0	0	12	<i>Зазнаватися, зачванитися.</i>
Разом	41	7	314	

Серед досліджених дієслів української мови інхоативної семантики виявлено такі, що виражають різноманітні комплекси емоцій: 1) гідну (обачливу) поведінку: *берегтися*, ФТ: «S починає обачно сприймати свій стан» (*Прошу тебе, бережися ти і бережи всіх, щоб не слабували*); 2) м'яку поведінку (поліпшення особистісних властивостей): *подобрішати* (док. до *добрішати*), ФТ: «S стає добрішим» (*Онися Степанівна, зачувши гостинця, трошки пом'якішала (пом'яшала), подобрішала і спустила голос нижче на цілу октаву*); 3) хотіння/воління: *забажати* (діал.), ФТ: «S починає хотіти щось», *забагнути* (*забагти*) (=забажати), ФТ: «S починає дуже хотіти щось» (*Який злий мусить бути цей котрий забажє безжурно коштом другого!*); 4) байдужість: *байдужіти*, ФТ: «S стає байдужим» (*Ми часом байдужіли до себе, занушувались.., а він (командир загону) завжди з'являвся до нас свіжий, чистий, бадьорий*); 5) ненавість: *зненавидіти* (рідко *ізненавидіти*) (перех.), ФТ: «S починає відчувати ненавість, починає перейматися почуттям ненависті до когось-небудь, чогось-небудь» (*Сама генеральша знала Махамеда. І його зненавиділа, що як приходилось проїздити або проходити повз нього, то вона завжди одверталась й спльовувала*); 6) тривожність: *бентежитися*, ФТ: «S починає перебувати у стані замішання, ніяковіння» (*Серед товаришів він завжди веселий, жартівливий, а це мовчить, бентежитьсь*); 7) хорообрість, наприклад, *відважуватися* (недок.), ФТ: «S починає робити щось, пов'язане з небезпекою» (*Вона була першою у Слободі жінкою, яка відважилася виступити на трибуні*); 8) любов (кохання): *залюбуватися* (=замилуватися), ФТ: «S починає милуватися чимось, кимось» (*Вона мала багато поклонників, але сама не залюбувалася ніколи*); 9) співчуття (добррозичливість): *жаліти*, ФТ: «S починає берегти, оберігати щось» (*Пустився в бійку – чуба не жалій!*); 10) емоційне відчуття: *зазнавати*, ФТ: «S починає відчувати, почувати щось-небудь» (*Я теж зазнала великого розчарування в житті...*); 11) гордість: *закрасувати* (=закрасуватися), ФТ: «S починає красуватися, виділятися своєю красою» (*Чарівничою манною Закрасує він весною*). Дієслово, яке виражає жадність: *пожадобитися* (розм., рідко) (=поласитися), ФТ: «S стає жаль щось» (*Невже вона пожадобилася на громадське добро й забрала (шафи, стільці тощо) на свою квартиру?*).

Інхоативні дієслова англійської мови також виражають комплекси емоцій: 1) любов: *to enamour* – *закохатися*, ФТ: «S ситуації стає закоханим в когось»; 2) втоми: *to sicken* – *ставати хворим*, ФТ:

«S ситуації стає хворим» (*He finally sickened of the endless round of parties and idle conversation. – Він нарешті захворів від нескінченних партій та нерозумних розмов*); 3) негідну поведінку: *to relapse – поводитися погано знов*, ФТ: «S ситуації починає знов поводитися погано» (*Clara soon relapsed into her old ways. – Клара знов стала поводитися погано*); 4) тривогу: *to darken – присмугнутися*, ФТ: «S ситуації стає менш позитивним стосовно чогось» (*As he got drunker, his mood darkened. – Як він п'янішав, він присмугнувався*), *to darken – ставати темним*, ФТ: «S ситуації стає злим, обличчя стає чорним» (*The captain's face darkened as he read. – Обличчя капітана ставало темним, коли він читав*); 5) невдоволення: *to deepen – ставати занепокоєним*, ФТ: «S ситуації стає більш занепокоєним», 6) врівноваженість: *to calm – заспокоюватися*, ФТ: «S ситуації стає спокійним та заспокоюється після нервово збудження, незадоволення» (*She lit a cigarette to calm herself down. – Вона запалила цигарку, що заспокоїтися*), 7) доброзичливість: *to mellow – ставати м'якішим*, ФТ: «S ситуації стає ніжним та більш приємним» (*Paul's certainly mellowed over the years. – Пол, дійсно, став м'якішим через роки*), 8) емоційне відчуття: *to explode – вибухнути*, ФТ: «S ситуації починає виявляти свої почуття (як злість) раптово» (*Paul exploded. 'What has it got to do with you?' he yelled. – Пол вибухнув. «Що треба робити з тобою?» він прокричав*), 9) збентеження: *to blush – почервоніти*, ФТ: «S ситуації стає червоним від збентеження» (*Wilson saw she was watching him and blushed. – Вілсон побачив, що вона дивилася на нього та почервонів*).

Інхоативні дієслова німецької мови також виражають комплекси емоцій. Декілька комплексів не було зафіксовано серед досліджених дієслів англійської та української мови. Мужність виражає дієслово *sich stärken* – підкріплюватися, ставати сильнішим, ФТ: «S ситуації підкріплюється, стає сильнішим, виносливішим» (*Er stärkte sich sehr schnell und sprach weiter. – Він швидко відновив сили та доповідав далі*), *sich schaukeln* – заспокоювати від хитання, ФТ: «S ситуації заспокоюється». Слабкість виражають такі дієслова, як *erblassen* – бліднути, ФТ: «S ситуації стає блідим від переживань, хвилювань», *verkrüppeln* – ставати немічним, ФТ: «S ситуації стає немічним» (*Die Leute verkrüppeln und sterben ab. – Люди ставали немічними та померали*), *verblöden* – ставати дурним, дурнішати, ФТ: «S ситуації стає нерозумним від чогось (від роботи)». Такий психоемоційний комплекс, як доброта виражає дієслово *sich erweichen* – ставати добрішим, лагідним, ФТ: «S ситуації стає добрішим, лагіднішим» (*Sie erweichen sich auch. – Вони також стають лагіднішими*).

Отже, дієслова німецької мови, які були зараховані до категорії інхоативних, виражають як емоції (страх, сором, злість), так і комплекси емоцій (доброта, мужність, слабкість, спокій), хоча вони і виявилися нечисленними. Порівнянню з дієсловами англійської та української мови їхня незначна кількість спричинена етноспецифікою носіїв німецької мови.

У результаті дослідження виявлено, що дієслова інхоативної семантики мають більшу чисельність в українській мові, ніж в англійській та німецькій: серед дієслів української мови виявлено найбільшу кількість інхоативних дієслів – 549 (33%) зафіксовано українських інхоативів; 51 (6, 15%) англійських; 13 (1, 47%) німецьких інхоативів. Дієслова інхоативної семантики української мови виражають різноманітні емоції та комплекси емоцій (радість, інтерес-зацікавлення, горе-страждання, сум, гнів, вину, сором, відразу, любов, бажання, втому, нерішучість, гідну поведінку, доброзичливість, гордість, довіру, емоційне відчуття). Дієслова інхоативної семантики англійської мови виражають також емоції та комплекси емоцій (страх, інтерес-зацікавлення, горе-страждання, гнів, вину, відразу, любов, втому, жорстокість, негідну поведінку, тривожність, урівноваженість, ненависть, емоційне відчуття). Відзначено тенденцію: українському інхоативному дієслову відповідає англійській еквівалент у формі словосполучення, що і пояснює кількісні розбіжності досліджених дієслів у порівнюваних мовах. Дієслова німецької мови, які належать до інхоативних, виражають як емоції (страх, сором, злість), так і комплекси емоцій (доброта, мужність, слабкість, спокій). У подальших розвідках актуальним є порівняння частотності емоцій та комплексів емоцій, які виражають інхоативні дієслова, з емоціями та комплексами емоцій, які виражають есивні та каузативні дієслова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грамматика английского языка : Морфология. Синтаксис / Н. А. Кобринна, Е. А. Корнеева, М. И. Оссовская, К. А. Гузеева. – С.-Петербург : Союз, 1999. – 496 с.
2. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 440 с.
3. Калиуценко В. Д. Типология отыменных глаголов : Монография / В. Д. Калиуценко. – Донецк, 1994. – 422 с.
4. Селяев А. В. Сопоставительный анализ лингвистических средств выражения положительных и отрицательных эмоций в британском и американском вариантах английского языка: дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 / А. В. Селяев. – Н.- Новгород, 1995. – 211 с.

5. Смагина С. В. Глаголы удивления в английском и русском языках: дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.20 / С. В. Смагина. – Пятигорск, 1996. – 211 с.
6. Фабиан М. П. Структурные аспекты типологического сопоставления лексико-семантических полей (на материале украинского и английского языков) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.20 / М. П. Фабиан. – К., 1988. – 17 с.
7. Фомина З. Е. Эмоционально-оценочная лексика современного немецкого языка: дисс. на соискание уч. степени докт. филол. наук : 10.02.04 / З. Е. Фомина. – М., 1997. – 399 с.
8. Aitchison Jean. Words in the Mind / J. Aitchison. – Oxford : Blackwell, 1987. – Режим доступа к книге : <http://users.ox.ac.uk/~aitchiso/JA-arts.html>
9. Lock Graham. Functional English Grammar/ G. Lock. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 296 p.
10. Hurford James R. Semantics : A Course Book / Hurford James R., Heasley Brendan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 293 p.
11. Deutsch kontrastiv: typologisch-vergleichende Untersuchung zur deutsche Grammatik / Heide Wegener. – Tübingen : Stauffenburg-Verl., 1999. – 235 s.
12. Deutsche Verben / Thomas T Ballmer, Waltraud Brennenstuhl. – Tübingen : Narr, 1986. – 413 s.

Natalia Navrotska, Andriy Pouzik

The semantic peculiarities of the inchoative verbs denoting psychoemotional state of a person based on the contrastive analysis

The semantic peculiarities of the inchoative verbs denoting psychoemotional state of a person are regarded in the article. The contrastive analysis based on the English, German and Ukrainian languages is presented. It was revealed that the inchoative verbs denote different emotions and emotional complexes.

Key words: the inchoative semantics, the verbs denoting psychoemotional states.

Галина Весельська

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНУВАННІ ГРАДАЦІЙНИХ СПОЛУЧНИКІВ

У статті проаналізовано нові явища у функціонуванні градаційних сполучників на матеріалі публіцистичних та художніх творів української мови початку XXI століття, визначено їхні вторинні семантико-синтаксичні сфери.

Ключові слова: градаційні сполучники, семантико-синтаксична функція, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, складносурядні речення, функціональні стилі сучасної української літературної мови.

На початку XXI століття спостерігаємо зміни у функціонально-стильовому навантаженні градаційних сполучників, які досі чітко не окреслені в кількісному та якісному вимірах. Вони протиставлені іншим виразникам семантико-синтаксичних відношень у складносурядному та простому ускладненому реченнях, з огляду на що потрібно простежити закономірності в їхньому функціонуванні.

Сполучники сурядності як виразники градаційних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами в простому та між предикативними частинами в складносурядному реченнях стали предметом спеціальних досліджень порівняно недавно [9; 6; 11; 12]. До цього їх аналізували серед єднальних і зіставно-протиставних сполучників [2, с. 501; 13, с. 192; 1, с. 15–21], або як градаційно-єднальні [10, с. 178–179] чи єднально-градаційні [13, с. 161] сполучники.

У нових граматичних студіях названо різну кількість градаційних сполучників. Одні дослідники виокремлюють 11 [14, с. 473], другі – 14 [4, с. 349], треті – 48 [7], а четверті обмежуються лише парними градаційними сполучниками **не тільки... але й, не стільки... скільки, не те щоб... але, хоч і... але** та ін. [3, с. 286]. Дехто з мовознавців речення з парними сполучниками **як... так і, не тільки... а й, не лише... а й, якщо не... то, стільки... скільки** кваліфікує як периферійні між складносурядними і складнопідрядними [5, с. 41].

Функціональне навантаження градаційних сполучників визначають як вираження спеціалізованих градаційних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами речення

в простому чи предикативними частинами в складносурядному реченні та функціонуванні деяких із них у неспеціалізованій ролі виразників приєднувальних семантико-синтаксичних відношень [6, с. 26]. Залежно від того, який тип відношень превалує над іншим, виокремлюють дві групи градаційних сполучників: ті, що є виразниками лише градаційних семантико-синтаксичних відношень, а саме власне-градаційні, і ті, які передають два типи семантико-синтаксичних відношень – градаційні і приєднувальні, або градаційно-приєднувальні [11, с. 367–370]. Мета пропонованого дослідження – проаналізувати найуживаніші власне-градаційні та градаційно-приєднувальні сполучники в публіцистичному та художньому стилях української літературної мови початку XXI століття. Їх відібрано з-поміж 35 власне-градаційних і 10 градаційно-приєднувальних сполучників.

У системі власне-градаційних парних сполучників, які вказують на перехід дії чи стану через певну межу, посилюючи або послаблюючи значення попереднього поєднуваного компонента, найуживанішими є **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й, не просто... а й, не так... як, як... так і, якщо не... то, якщо не то... хоча(б)**, що потіснили в ужитку донедавна широко використовувані **не тільки... а й, не тільки... але й**. Сфера функціонування цих сполучників охоплює сучасні наукові тексти та художні твори, однак найвищу продуктивність вони виявляють на газетних шпальтах, напр.: *Здивував правоохоронців не лише обсяг виявлених речовин, а й їх зацікавила «широта» пропонованого асортименту* (Україна молода, 16.10.09); *Зіпсував його [свято] не лише снігопад, що накрив усю Волинь увечері напередодні, а й невідомі зловмисники, які обстріляли приміщення газети близько 23-ї години того ж дня* (Україна молода, 15.10.09); ... *колишні кріпаки саме тут знаходили не лише прихисток та свободу, але й можливість працювати на вільній землі...* (Журавлик, 09.08); *Однак саме цим людям потрібен не просто заробіток, а й їм необхідно працювати на цей заробіток* (Урядовий кур'єр, 20.10.09). *Вигнавши у березні 1943-го усіх німців із населених пунктів площею понад 2,5 тисячі квадратних кілометрів, українські повстанці не просто поставили українську адміністрацію, а й налагодили повноцінне існування цього маленького острівка незалежності...* (Україна молода, 15.10.09). Дослідники пояснюють активніше функціонування **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й** тим, що «автори намагаються якомога ширше залучити ті сполучники, що властиві саме українській мові...» [9, с. 9]. Ця причина зумовлює дедалі активніше вживання градаційного сполучника **не так... як** – аналога **не стільки... скільки**. У мовленнєвій практиці XXI століття **не так... як** функціонує переважно в художніх та публіцистичних текстах, поєднуючи однорідні члени речення чи дві предикативні частини в складносурядному реченні і вказуючи на перехід дії в бік посилення чи послаблення, напр.: *Малий. Біда ж мені на чужині, – не так же тій сиротині, як бідній головоньці* (В. Шевчук); ... *Рогатинець – автор «Перестороги» – документу незвичайного розбудження не так релігійного, як власне національного і загальнолюдського* (Українське слово, 21–27 січня 2009).

Сучасна проза тяжіє до використання тих власне-градаційних сполучників, які ще більше увиразнюють доданий компонент до попереднього, посилюючи чи послаблюючи його значення. Це зумовило вживання авторами складених парних сполучників, у яких друга частина експресивно підсилена частками **навіть, та й, ще й** та ін., напр.: *Не те що яблуку ніде було впасти, а навіть і зайвого ковтка свіжого повітря не вистачало на трьох підприєм'єрних показах російських фільмів – «Піп» Володимира Хотиненка, «Чудо» Олександра Прошкіна і «Цар» Павла Лунгіна* (Україна молода, 15.10.09); *Бачите, ми, редакція, працюємо не тільки для вас, а ще й із вашою допомогою, і часом вона просто безцінна* (Католицький вісник, 8.02.09); ... *в інших обласних центрах ситуація з дорогами не лише не краща, ніж у нас, а й навіть гірша* (Місто, 22.10.09); *Цей статус підтвердила невдала спроба участі цього співака в минулому сезоні «Танцюю для тебе»: він [Віктор Павлик] не просто вилетів першим, а ще й образився* (Україна молода, 16.10.09).

У сучасних періодичних виданнях автори широко використовують синтаксичні конструкції, у яких засобом поєднання компонентів є власне-градаційний сполучник **як... так і** для вираження градаційної семантики з єднальним відтінком, що супроводжує натяк на паралельність, одночасність розгортання подій у складносурядному реченні чи подібність характеристик зображуваних подій, явищ, процесів, названих однорідними членами речення, один із яких підсилює або послаблює попередній, напр.: *Мар'яна. Щойно ми були на «круглому столі» з технічних засобів для інвалідів, участь у якому брали як самі споживачі, так і виробники цих приладів* (Україна молода, 27.12.08); *Навчання тривалістю один-два дні проходять як медики, так і пересічні громадяни* (Україна молода, 15.10.09); *Тож для поліпшення ситуації потрібні дії як закладів освіти, так і роботодавців* (Урядовий кур'єр, 20.10.09).

Помітно розширюють сфери свого функціонування і парні градаційні сполучники **якщо не ... то, якщо не то ... хоча (б)**, які, на думку К. Г. Городенської, вказують на задоволення щонайменшим порівняно з ідеальним чи можливим [7, с. 320], напр.: *Кіноклубна культура у часи відлиги набула ролі*

інтелектуальних та художніх віддушин, кіноклуби стали осередками **якщо не** дисидентства, **то** вільнодумства (Україна молода, 11.06.08); *На фоні збільшення проблем, безробіття, падіння доходів населення, падіння купівельної спроможності, взагалі соціального рівня, це може призвести **якщо не** до зіткнень, **то** до соціальної напруженості* (Житомирщина, 20.11.08); Валентин Євгенович. ... банк... зумів знову звестися на ноги і, головне, – виконати свої зобов'язання перед клієнтами, як ви самі відчуваєте, у них довіра до банку **якщо не** залишилася, **то хоча б** відроджується (Житомирщина, 22.10.09). Дедалі частіше дослідники фіксують уживання сполучника **якщо не... то** в неспеціалізованій ролі виразника розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням взаємоусунення, напр.: ... *це їй досі в українських селах на Різдво кладуть під святковий стіл **якщо не** плуг, **то** леміш від нього* (Г. Лозко).

Як відомо, функціонально-позиційні властивості градаційно-приєднувальних сполучників полягають у тому, що вони приєднують лише постпозитивний компонент до попереднього, посилюючи чи послаблюючи його семантичне навантаження [6, с. 27]. У функціонуванні градаційно-приєднувальних сполучників спостерігаємо тенденцію до надання переваги насамперед сполучникові **та ще й**, напр.: *Але де взяти достатньо грошей, **та ще й** в умовах нинішньої енергозбитковості галузі?* (Урядовий кур'єр, 21.10.09); ... *інших у його віці **та ще й** при сидячій роботі порозносило, сопуть та пріють, пуза несучи...*(Г. Шкляр); *За показником ворожать про майбутнє: якщо це молодий гарний парубок, **та ще й** з грішми..., то для цієї родини майбутній рік буде щасливим...* (Г. Лозко). Крім нього, таку саму функцію виконує градаційно-приєднувальний сполучник **ще й** (розмовний варіант **іще й**), напр.: ... *під час археологічних розкопок на місці колишньої оселі Богдана Хмельницького знайшли... кахлі з гербом генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського, нашого знаменитого земляка, **ще й** гетьмана* (Житомирщина, 22.19.09); *Окрім того, що це нестримно смішно, **іще й** вельми адекватно соціальному завіконню, цей нібито анекдот вартий серйозної уваги дослідників масової свідомості* (Україна молода, 27.12.08). Складений градаційно-приєднувальний **а то й** як виразник градаційно-приєднувальних семантико-синтаксичних відношень сьогодні також розширює свої функціонально-стильові параметри, напр.: *Дацюк. ... якщо місце наріхтувати, пригодувати макухою, насіння льоновою прижарити чи так каші наварити, **а то й** баняк картоплі, то можна і його обдурити* (Г. Шкляр); *Коли там чоловікові голитися, як тиждень, **а то й** два, чоловік не чув коло себе запаху жінки?!* (М. Матіос).

Градаційно-приєднувальні сполучники **і навіть, та навіть** не змінили кардинально своїх стильових особливостей. Вони є характерними засобами зв'язку однорідних членів переважно в мові сучасної української преси та публіцистики і зрідка трапляються в науковому стилі, оскільки певною мірою увиразнюють приєднувальний член речення з попереднім, що не властиве науковому викладові думок, напр.: *Попри те, що після вбивства Бандери ..., Старшинського зустріли з почесними **й навіть** відзначили орденом Червоного прапора, героєм він не почувався* (Україна молода, 15.10.09); ... *люди Лазаренка... зверталися по допомогу у вирішенні майнових питань до Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко **і навіть** побували в уряді на прийомі...* (Україна молода, 16.10.09); ... *ми осягли другу половину життя Сковороди, яку він провів на Слобожанщині – в Харківській губернії, в сусідніх російських містах Белгороді, Курську, Орлі **та навіть** у південному Таганрозі* (В. Стадниченко); *Але проти такого рішення виступили РНБО **та навіть** деякі міністерства...* (Україна молода, 13.10.09). Варто наголосити, що вагоме значення в структурі цих сполучників має перший складник, завдяки якому увиразнюють підкреслюється додаткову семантику єдності.

Проаналізований матеріал засвідчує, що в українській літературній мові початку ХХІ століття помітні нові тенденції у функціонуванні градаційних сполучників, зумовлені багатьма чинниками, передусім намаганням авторів надати перевагу власне українським засобам синтаксичного зв'язку та ввести до книжного синтаксису розмовні експресивні варіанти. Із-поміж спеціалізованих виразників градаційних семантико-синтаксичних відношень у художньому та публіцистичному стилях української літературної мови функціонально активніше вирізняються власне-градаційні парні сполучники **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й, не так... як, як... так і, якщо не... то, якщо не то... хоча(б)** та градаційно-приєднувальні сполучники, найуживанішими серед яких є **та ще й, ще й (і ще й)**. Визначені зміни дають підстави зробити загальний висновок про розширення сфери використання власне-градаційних та градаційно-приєднувальних сполучників у сучасній українській літературній мові. Перспективу дослідження вбачаємо в обґрунтуванні синкретизму градаційних сполучників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові: [навч. посібник] / С. П. Бевзенко. – К. : КДПІ ім. О. М. Горького, 1987. – 79 с.
2. Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л. А. Булаховський // Вибрані праці: В 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 498–543.
3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка: [учебник для вузов] / Н. С. Валгина. – М. : Высш. школа, 1973. – 423 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Глушкова Галина Миколаївна. – Донецьк, 1998. – 184 с.
6. Городенська К. Градаційні сполучники української мови (проблемні питання) / Катерина Городенська // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2009. – Вип. 475–477. – С. 25–30.
7. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Городенська. – К. : Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
8. Городенська К. Сполучникова реалізація семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях / Катерина Городенська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 8–15.
9. Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / К. Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 7–13.
10. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
11. Спільник Т. Складні речення сучасної української мови із семантикою градації / Тетяна Спільник // Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С. В. Ломакович. – Х., 2008. – С. 361–371.
12. Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Спільник Тетяна Миколаївна. – Харків, 2004. – 177 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
14. Сучасна українська літературна мова / 2-е вид., переробл. і доп. [за ред. А. П. Грищенка]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

Halyna Veselska

New phenomena in functioning of gradative conjunctions

New phenomena in functioning of gradative conjunctions in the Ukrainian literary language are described, the new features in their functioning in publicistic and belles-lettres styles are analysed, their secondary semantic-syntactical spheres are determined.

Key words: gradative conjunctions, semantic-syntactical function, transposition semantic-syntactical sphere, compound sentences, functional styles of modern Ukrainian literary language.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Ірина Левчук

МІКРОТЕМА «АВТОР КНИГИ» В СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ФІЛОЛОГІЧНИХ РЕЦЕНЗІЙ ХІХ – ХХІ ст.

У статті розглянуто специфіку структурно-семантичної організації однієї з обов'язкових мікротем рецензії «Автор книги». З'ясовано основні моделі побудови цієї мікротемати, вирішено домінуючі лексико-синтаксичні конструкції.

Ключові слова: мовознавчі та літературознавчі рецензії, структурно-семантична організація тексту, оцінна інформація.

Серед проблем сучасної лінгвістики вагоме місце належить вивченню специфіки структурної організації наукового тексту. Зокрема, мовознавча наука має кілька ґрунтовних праць про особливості наукової комунікації – монографії С. Я. Єрмоленко [1], А. П. Коваль [2], Н. Ф. Непийводи [4], М. М. Пещак [5], Т. В. Радзівської [6] та ін. Проте досі в українській лінгвістиці не проаналізовано детально жанри наукової літератури, специфіку їх структурно-семантичної організації. Варто зауважити, що в дослідженнях українських мовознавців принагідно порушено проблеми організації текстів «ядрових» жанрів наукового стилю, однак поза увагою все ж залишено тексти «периферійних» жанрів. Тому актуальність роботи зумовлена важливістю і необхідністю спеціального вивчення особливостей структурної організації саме «периферійних» жанрів наукового стилю.

Мета статті полягає в з'ясуванні динаміки структурно-семантичної організації мікротемати «Автор книги» протягом ХІХ – ХХІ ст., а також у виявленні в ній особливостей використання мовних засобів різних рівнів, що впливають на рецензентську оцінку. Об'єктом нашого дослідження є мовознавчі та літературознавчі рецензії кінця ХІХ – початку ХХІ століття, розміщені на сторінках журналів «Дивослово» (Д.), «Мовознавство» (М.), «Слово і час» (СіЧ), «Сучасність» (С.), «Критика» (К.) та в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (Записки НТШ).

Як відомо, термін «рецензія» походить від лат. *recensio*, що значить «огляд», «розгляд», «оцінка». Літературознавчий словник-довідник подає цю дефініцію так: «Рецензія — один із провідних жанрів літературної критики, що розглядає й оцінює твори художньої літератури, мистецтва, визначає їх вартість та характеризує допущені, на думку критика, хиби, недоліки» [3, с. 242]. Проте в центрі уваги рецензента перебуває насамперед автор книги. Цю міні-тему вирізняє велика кількість мотивів та їхнє варіювання в структурі науково-публіцистичного тексту.

Найчастіше в коло зору рецензента потрапляє автор аналізованої книги як учений, дослідник, якому належать й інші праці, тобто особа, що має певну репутацію в науковій сфері. Отже, в рецензії майже завжди можна знайти оцінні характеристики автора книги, які, до речі, можуть бути як позитивними, так і негативними.

В аналізованих рецензіях мікротема «Автор» здебільшого розпочинає огляд, але не відокремлено, а в тісному поєднанні з іншими міні-темами та мотивами. Зокрема, маємо взаємопроникнення мотивів «цінності для адресатів» і «теми книги» з «характеристикою особи автора». Наприклад: «...заголовок передостанньої праці **недавно помершого вельми заслуженого польського історика А. Повіньського, професора варшавського університету, присвяченої одній з найважливіших сторінок польського державного устрою, цікавий і для нас з огляду на руські землі, що належали до Польської Корони, вже в часи, обняті сією працею**» (Записки НТШ. – Т. 18. – С. 10).

Характерне також поєднання мотивів «повідомлення про видання», «наукова цінність книги» й «особа автора», що яскраво ілюструється прикладом: «**Вже само те, що від р. 1880 *Szkice dra Kubalі* виходять отсе в 3-тім виданю, свідчить про вартість сих праць автора, не так може плодovitого, як таланovitого. Зі всіх праць його *Szkice* найбільше варті науково, як через сумлінність оброблення, так і через те, що доторкають ся поля дуже інтересного**» (Записки НТШ. – Т. 19. – С. 27).

Іноді характеристика особи автора є стрижневим компонентом вступної частини рецензії. Зокрема, наголошується на авторитеті дослідника, його наукових інтересах і досвіді, відданості своїй справі та наполегливості в пропагуванні своїх наукових поглядів тощо, як-от: *«Дослідженню естетики українського поетичного слова першої чверті ХХ ст. присвячена монографія відомого українського лінгвіста, автора понад 60 наукових праць з питань теорії та історії художньої мови, стилістики, культури мови доктора філологічних наук Лесі Олексіївни Ставицької»* (Серажим К. // Д. – 2001. – № 7. – С. 68).

Значно частіше відомості про автора книги читач отримує згодом, після короткого огляду видання, або ж поступово в ході ознайомлення з основними положеннями, висловленими рецензентом. Основними компонентами характеристики особи автора є: а) професія, спеціальність, науковий ступінь та ін.; б) досвід роботи; в) внесок у науку чи іншу сферу діяльності.

Щоправда, така деталізована оцінка науковця не є обов'язковою, а радше належить до факультативних ознак рецензії. Тому автори часто вдаються до акцентуації окремих пунктів, уміло поєднуючи їх з іншими міні-темами: «Достоїнства книги», «Недоліки», мотивом «мова та стиль» тощо. Проте навіть через дещо поверхову характеристику автора книги все ж зрозуміле ставлення до нього рецензента, підкреслене, зокрема, і добором специфічних лексико-синтаксичних конструкцій. У текстах рецензій ХІХ ст. стрижневим компонентом характеристики автора книги є лексема «автор», на яку нашаровано лексеми з атрибутивною семантикою: «популярний», «шановний», «многозаслужений», «звістний», «загально визнаний». Варто додати, що ці ж лексеми, за винятком «многозаслужений» та «звістний», активно використовують й у текстах ХХ – поч. ХХІ ст. У сучасних рецензіях набули поширення опорні лексеми «дослідник», «науковець». Атрибутивні характеристики особи автора зазнали певного розширення, з'явилися раніше не вживані з цією метою лексеми: «відомий», «видатний», «надійний», «досвідчений», «впливовий», «талановитий». Наприклад: *«Досвідчений літературознавець, впливовий критик-аналітик, який бере безпосередню діяльну участь у мистецькому процесі, Григорій Штонь досліджує проблематику, здавалося б, академічну, але досі не вирішену...»* (Будний В. // СіЧ. – 1999. – №9. – С. 89).

Почасти рецензент висловлює своє ставлення до науковця шляхом опосередкованої оцінки, наприклад, говорячи про обізнаність автора з предметом дослідження, про його вміння та наукові здобутки: *«Проф. Бакула підійшов до створення книги, вже маючи за плечима значний науковий доробок як історик і теоретик літератури, в колі його зацікавлень, окрім польської, перебували й інші слов'янські культури, зокрема українська»* (Корбич Г. // СіЧ. – 2000. – № 10. – С. 92).

Нерідко наголошується на педагогічному досвіді науковця як важливому чиннику в створенні книги. Зокрема, здебільшого цей фактор розглянуто в контексті аналізу мови та стилю викладу матеріалу. Наприклад: *«Відзначимо також авторський стиль викладу: за ним відчувається неабияка практика Т. І. Панько в спілкуванні з аудиторією, з читачами, педагогічна майстерність автора»* (Єрмоленко С. // М. – 1993. – № 5. – С. 71).

Позитивно оцінюють рецензенти такі характеристики автора, як широка ерудиція, логіка наукового мислення, ґрунтовність знань, неупередженість та об'єктивність, глибина інтерпретації досліджуваних явищ, наукова толерантність тощо.

До речі, дотримання дослідником толерантності – головна складова мотиву «наукової скромності і такту автора». Рецензентові може імпонувати, що 1) автор не прагне «закрити» тему своїм дослідженням; 2) учений сам визнає певну обмеженість своєї праці; 3) науковець згадує про внесок попередників; 4) автор з повагою ставиться до колег та ін. Мовне оформлення цього компонента позначене авторським «я», як-от: *«Зроблено спробу, як скромно сказано в анотації, відтворити образ В. Винниченка...»* (Кірраль С. // Д. – 1998. – № 7. – С. 56); *«Характерна риса автора монографії – толерантне ставлення до тих, хто працював у царині теорії та історії літературної критики. Він не вдався до легкого «знищення» книжок радянської доби, а відібрав з них найменші, так би мовити, елементи об'єктивної істини»* (Пустова Ф. // Д. – 2000. – № 12. – С. 58).

Варто зазначити, що в рецензіях ХХ ст. (до останніх двох десятиліть) визначальним елементом оцінки автора праці були його методологія та ідеологічне спрямування. Здебільшого ставлення рецензента до автора підкреслювалося добором різних оцінних лексико-синтаксичних конструкцій. Порівняємо: *«геніальний лінгвіст», «світовий вчений», «революціонер», «марксист», «учитель-борець», «фундатор матеріалістичного мовознавства»* (про М. Я. Марра) (Безкровний // М. – 1935. – № 6. – С. 147) і *«агент німецької і польської контррозвідок», «лакей з панського передпокою»* (про Донцова), *«колишній петлюрівський міністр освіти», «популяризатор націоналістичного правопису»* (про І. Огієнка) (Н. К. // М. – 1935. – № 6. – С. 151–158). Зауважимо, критика особи автора вирізнялася категоричністю й недоброзичливим характером, однак цього вимагала радянська ідеологія.

У сучасних рецензіях позитивно поціновано уникнення автором книги ідеологічних впливів і методологічних крайнощів, як-от: «Успішно вийшовши з полону московсько-комуністичного літературознавства, вони [автори. – І. Л.] так само успішно уникнули полону т. зв. модерно-американського літературознавства» (Вертій О. // Д. – 2000. – № 3. – С. 52). Особливим елементом характеристики автора є вирізнення його морально-етичних якостей (очевидно, простежується виховний момент для читачів), наприклад: «...треба також підкреслити: ті книжки міг написати і видати тільки великий трудівник, який робить свою справу з моральних спонукань, не сподіваючись на винагороду. Шляхетний трудівник, ідеаліст ще тієї старої батьківської школи, де сама добра справа вважалася достатньою винагородою» (Сверстюк Є. // С. – 2000. – № 9. – С. 140).

Специфічним функціонуванням мовно-виразових засобів вирізняється міні-тема «Автор книги» в рецензіях, написаних на вшанування пам'яті науковця. Здебільшого деталізована характеристика особи автора є домінуючим компонентом вступної частини, зрідка – висновкової. Вибір її мотивів та їхня мовна реалізація значною мірою залежить від характеру взаємин, які були між рецензентом і автором. Зокрема, звернення уваги на авторитет дослідника, його наукові здобутки, громадську діяльність актуалізують офіційну тональність тексту. Проте частотне використання емоційно-експресивних засобів та прийомів (епітети, метафори, повтори, інверсії тощо) посилює публіцистичність. Наприклад: про Д. Нитченка – «Нещодавно всіх нас опечалила звістка про смерть цього невтомного й безмежно відданого справі українознавства діяча й письменника. Він прожив довге життя і залишив по собі сорок книжок – цілу бібліотеку цікаву та різнобічну – поезію, прозу, літературознавство, мовознавство, дитячу літературу, мемуари, листування, публіцистику. А ще ж письменник займався громадською діяльністю... І – повсякденна думка про Україну, про підневільну і про незалежну. Шлях пройшов довжиною в 94 роки – великий, нелегкий і плідний шлях» (Крижанівський С. // СіЧ. – 2000. – № 1. – С. 117–118). Зауважимо, особливість комунікативної ситуації зумовлює наявність у тексті конотацій жалю, скорботи (опечалила звістка).

Водночас факт прижиттєвого особистого знайомства уможливує більший вияв індивідуального в організації тексту, зокрема, якщо рецензент – учень автора. Спостерігаємо посилення емоційного чинника в характеристиці особи науковця, як-от: «Авторам даної рецензії пощастило потрапити під опіку Володимира Івановича. Це про таких людей, як він, сказав І. Франко: «Ти сам себе таким зроби, Щоб інших ти навчати міг» (Павленко Г., Сулима М. // СіЧ. – 2000. – № 6. – С. 89). Специфічною рисою реалізації цієї мікротеми є домінування елементів публіцистичного стилю, почасти – художнього. Наприклад: «...Є люди, яких забути неможливо, і чим далі плине час, тим болючіше, гостріше відчуваєш їхню відсутність. Таким був Володимир Кречотень. Шляхетний, мудрий, врівноважений, з ледь усміхненими очима, незабутній Володимир Іванович до нестями любив українську давню літературу, а ми, його учні, любили нашого мудрого вчителя за добру науку, порядність, терплячість, підтримку, за таке рідкісне в наш час уміння вислухати й зрозуміти. І дай нам, Боже, хоч соту долю тих чеснот, які були притаманні цій людині» (Там само. – С. 92). Позитивна конотація оцінних характеристик посилюється нанизуванням атрибутивних лексем (шляхетний, мудрий, врівноважений, незабутній, мудрий тощо) і протиставленням. Зауважимо, стильова відокремленість цитованого компонента від власне рецензії маркована також графічно (три крапки на початку). Прикметно, що в цій комунікативній ситуації відсутній мотив критики автора, а отже, дотримано не лише науковий такт, а й національну традицію (як відомо, про небіжчика або добре, або нічого).

Очевидно, зайвим буде акцентувати, що вже сама згадка про автора на ім'я та прізвище — традиційна форма засвідчення шанобливого ставлення до людини в науковому спілкуванні. Наприклад: «Сей найновіший зошит «Справоздань» містить в відділі статей лиш одну цікаву для нас статтю **Маріяна Соколовського**...» (Записки НТШ. – Т. 19. – С. 32); «**Петрові Сороці** належить визнання передусім за те, що він мав відвагу взятися за творчість Емми Андіївської, бо це неабиякий виклик» (Бойчук Б. // СіЧ. – 1999. – № 10. – С. 87).

Проте рецензенти значно частіше вдаються до найменування автора згідно з формулою: «науковий ступінь + прізвище», що, очевидно, є не лише виявом наукового етикету, а й способом рекламування певної праці, так би мовити, — через ім'я автора. Зокрема такий спосіб найменування автора характерний для текстів рецензій ХІХ ст., згодом переважає формула «ім'я + прізвище».

Прикметно, що в рецензіях для називання автора фактично не послуговуються гоноративом *пан / пані*. Формулу «пан + прізвище» фіксуємо лише в окремих текстах 30-х років ХХ ст. Проте лексема «пан» у них має різко негативну семантику, зумовлену тодішньою ідеологічною пропагандою. Саме така формула називання автора характерна для рецензії на книгу Івана Огієнка, що підтверджує вже заголовок «Рідна мова» **пана Огієнка**. Негативна конотація гоноратива актуалізується безпосередньо

контекстом: «Українська літературна мова зможе вільно розвиватися на Західній Україні тоді, коли трудящі маси покінчать з польськими панамі і з українською буржуазією, покінчать з Донцовими і Огієнками» (Н. К. // М. – 1935. – № 6. – С. 158).

У сучасних рецензіях маємо поодинокі випадки використання лексем «пан» / «пані» як вияв ввічливого, повагового ставлення до автора, як-от: «У вступній частині **пані Масенко** наголошує важливість мовного чинника в процесі націстворення» (Швед П. // К. – 2005. – Ч. 5. – С. 21).

Цілком правильним буде й твердження про те, що рецензент висловлює своє ставлення до автора не лише наголошуючи на достоїнствах, а й на недоліках книги або ж критикуючи автора як такого. Зауважимо, мотиви критики можуть бути різноманітні, проте специфічною характеристикою цієї критики є її доброзичливий характер (як того вимагає наукова толерантність), тому рецензент часто послуговується лексико-синтаксичними конструкціями з бажальною семантикою.

Однак спостережено суттєву відмінність у доборі лексико-синтаксичних конструкцій для реалізації мотиву «побажання авторів» в рецензіях протягом к. XIX – поч. XXI ст. Зокрема, в рецензіях XX ст. втрачаються конструкції зі стрижневими предикатами «пожадати», «бажати», натомість домінують усталені мовні формули з дієсловами умовного способу: «*варто було б*», «*можна було б*», «*слід було б*» і т. ін., тобто відбулася зміна стандартних лексико-синтаксичних конструкцій.

Звичайно, мотиву «критики автора» не властиві гострота й категоричність, навпаки – за допомогою вставних і вставлених слів і словосполучень рецензент намагається «пом'якшити» критику. Проте не завжди рецензент обмежується лише тактовною згадкою про хиби аналізованої праці та винуватця їх. Значно частіше науковець удається до ґрунтового розгляду недоліків, а отже, й до поглиблення мотиву «критики автора», подекуди висловлюючи негативне ставлення до автора книги. Саме добір лексико-синтаксичних конструкцій в оформленні цього мотиву виявляє позицію рецензента щодо колеги-науковця та його праці. Інколи рецензент дорікає автору за наукову нескромність: «*Нарешті, гадаємо, несправедливо приписувати собі пальму першості, ... як і бути новатором введення в науковий обіг... терміна учіння*» (Пасічник С. // Д. – 1998. – № 1. – С. 61). Зокрема, дослідник справедливо зауважує: «...індивідуальна точка зору з певної проблеми — це ще далеко не завжди наукове відкриття», тим самим змушуючи й читача уважніше оцінити наукову вартість книги.

Зауважимо, висловлення різко негативного ставлення до автора книги, очевидно, не є свідченням високого наукового такту самого рецензента. Адже коли зауваження до аналізованої наукової праці – традиційний структурний елемент рецензії, то різка критика власне наукових умінь і навичок автора, на нашу думку, річ небажана, навіть якщо рецензент тим самим намагається відстояти достоїнства читачів. Мабуть, навіть критика власне особи автора, але у традиції художнього чи публіцистичного стилів є більш прийнятною, адже не несе різко негативної семантики, напр.: «*Се і не було би зле, противно, коли б лишень д. Балов не зносив ся під небеса на крилах фантазії, але тримав ся землі і ходив по ній як кождий другий чоловік. Коли ж бо він робить инакше...*» (Записки НТШ. – Т. 20. – С. 41). У текстах сучасних рецензій усе частіше з'являються нові прийоми оформлення мотиву «критики автора», зокрема створення гумористичного чи іронічного підтексту (насамперед у текстах літературознавчих рецензій). Характерною ознакою такого підтексту є те, що це не зловтішання, не глузування, а, так би мовити, гумор або іронія зі знаком «плюс» (з позитивним емоційним забарвленням). Така критика має на меті порадити, указати на недоліки праці, щоб їх виправити.

Мікротема «Автор книги» у філологічних рецензіях кінця XIX – початку XXI ст. вирізняється такими стрижневими складниками, як: а) подання відомостей про автора праці; б) висловлення рецензентом свого ставлення до нього, тобто оцінні характеристики автора (обізнаність його з предметом дослідження, уміння та наукові здобутки автора рецензованої книги, критичні зауваження та побажання тощо). Традиційно мотив «критики автора» займає в рецензії значно менше місця, ніж опис достоїнств. Однак, критикуючи автора, рецензент може також висловити власний погляд щодо певної проблеми (елемент полеміки). У дальших студіях варто буде зосередити увагу на вияві індивідуально-авторського чинника в структурно-семантичній організації рецензій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1982. – 210 с.
2. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови: Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1970. – 306 с.

3. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва та ін.] – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 591 с.
4. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ «МФА», 1997. – 303 с.
5. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / М. М. Пещак. – К. : Українознавство, 1994. – 272 с.
6. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзівська. – К. : Наукова думка, 1993. – 192 с.

Irina Levchuk

The microtheme «the author of the book» in structural and semantic organization of philological reviews of the XIX-XXI centuries

The article considers peculiarities of structural-semantic organization of the review's obligatory microtheme «the author of the book». Basic attention is given to the speciality of the model-constructing microtheme.

Key words: linguistic and literary reviews, structural and semantic organization of the text, evaluative information.

Надія Шимків

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКОВИХ ЕПІТЕТІВ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ПРЕДСТАВНИКІВ «ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ»

Статтю присвячено прикметникові як основному категоріальному засобові вираження епітетів. У ній розглядаються семантичні та експресивно-стилістичні особливості якісних і відносних ад'єктивів, простежуються основні чинники, які забезпечують їхнє функціонування як художніх означень.

Ключові слова: епітет, якісний прикметник, відносний прикметник, художнє означення.

Епітети, як образні засоби мови, посідають особливе місце в системі тропів. Значною мірою саме в семантиці й структурі епітетних конструкцій зосереджене індивідуальне художньо-словесне моделювання світу, за яким ідентифікують стильові напрями, течії, періоди літературного процесу. В історії різноаспектного дослідження художніх означень, яка сягає ще античної поезики, простежують різні підходи, методи та завдання. Всебічне вивчення функціонального навантаження епітетів передбачає чітку класифікацію їх виразників не тільки за семантичним, а й за структурно-морфологічним принципом.

Розкриваючи особливості формування і вираження епітетів, мовознавці насамперед привертають увагу до двох основних лексико-граматичних категорій: прикметника з синтаксичною функцією присубстантивного означення і якісно-означального прислівника, що, виконуючи роль обставини способу дії, виступає придієслівним означенням. Крім того, до виразників епітетів належать дієприкметники, іменники-прикладки, форми орудного відмінка іменника, предикативні величини, інакше кажучи, такі граматичні форми й конструкції, яким властиве образно-означальне функціональне наповнення. Якщо йдеться про епітети як художні образні означення, що називають характерну властивість предметів, явищ, то звичайно в цьому випадку найчастіше провідним виражальним засобом виступають ад'єктиви з притаманними їм семантикою та експресивно-стилістичними рисами. А. Грищенко зазначає: «Функціонально-семантичну основу прикметника становить його здатність виражати ознаку, виступати атрибутом у внутрішньограматичній системі речення [2, с. 14]. Ад'єктиви, конкретизуючи певні іменники, тобто виявляючи багатогранну сукупність атрибутивних ознак позначуваних предметів, суттєво впливають на формування словесного художнього образу. «Те, що прикметник є основним категоріальним засобом вираження епітетів, – зауважує О. Сидоренко, – зумовлено двома чинниками: а) його семантикою статичної ознаки (якостей, властивостей, відношень); б) зв'язками з іменником, предметність якого він конкретизує через свою ознакову (атрибутивну) семантику» [4, с. 350].

Характерними рисами змістової структури прикметників є поєднання в ній власне ознакового та граматичного емотивно-оцінного, значеннєвих пластів. Ад'єктиви відзначаються не тільки високим ступенем семантичної ємності, але й широким діапазоном валентності, яка виявляється у їхній

сполучуваності з різноманітними семантичними групами іменників у складі епітетних конструкцій, що активно вживаються в багатьох мовних стилях. Однак особливо активно епітетні сполуки функціонують у поетичній мові, семантично гнучкий потенціал якої максимально зорієнтований на вербалізацію художніх образів

Мета нашої статті полягає в тому, щоб простежити семантико-функціональні особливості прикметників, уживаних в ролі епітетів, у текстах українських поетів «Празької школи».

Неоромантики, символісти, неокласики настільки активно користувались художніми означеннями, що стильовий період у розвитку української літератури початку ХХ століття називають «епітет ним» [4, с. 339]. Аналіз поетичних текстів представників «Празької школи» теж засвідчує високочастотне використання цих тропів, виражених передовсім якісними прикметниками. Це пояснюється їх семантичною розгалуженістю, здатністю градаційно реалізовувати якісні й кількісні параметри ознаки, значними можливостями метафоричного переосмислення. Такі ад'єктиви сполучаються з іменниками, які вербалізують різні концепти, зокрема й ті, що втілюються в образи, особливо значущі для досліджуваної творчості, наприклад *земля*. В аналізованих поетичних творах відповідна лексема вжита насамперед зі значеннями: 1) «край, країна, держава» та 2) «верхній шар земної кори, ґрунт, який обробляється», з якими узгоджується семантика прикметникових епітетів. Так, ад'єктиви *єдина*, *страждальна*, *німа*, *чужа*, *ворожа (земля)* не лише позначають відповідну ознаку, але й конотують емотивні компоненти (любов, співчуття, ненависть тощо), що виявляють ставлення ліричного героя до зображуваного: «*І враз запахне солодко крушина, От як тоді, під весен каламуть, І як тоді, коли свою єдину Ти землю покидав на глум чужим*» (О. Лятуринська); «*Так вийшовши з глухого степу, З зітхань **страждальної землі**, Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть*», «*І жодного сенсу, і жодної міри, На тричі покараній, **клятій землі***» (Є. Маланюк). Наведені поетичні уривки демонструють епітетні конструкції, в яких прикметники актуалізують перше зі згаданих значень іменника «земля».

Натомість друге з них реалізовано в сполуках, які містять прикметники з іншою семантикою. Такі ад'єктиви позначають різноманітні властивості земної поверхні, ґрунту, як-от: *благодатна*, *чорна*, *волога*, *зимна*, *тепла*, *димуча*, *напнята*: «*Земля благодатна і чорна До решти знесила ноги*» (О. Ольжич); «*Не все ти, **земле чорна** віддала З плодючого, розораного лона*», «*Лиш де-де хтось в одчаю крикне різко і в судорогах **землю рве вологу***» (А. Гарасевич); «*А тепер наші душі і топчуть, і раять Ваші кроки останні по **зимній землі***» (О. Теліга); «*Ще вабить в синь співуча далеч зітханням **теплої землі***», «*Та ялини й смереки про вічнозелене шумлять, І наїжилась ними **димуча, напнята земля***» (Є. Маланюк).

Трапляється своєрідне нанизування семантично близьких епітетів, що посилює експресивність поетичних висловів. Це простежуємо в обох аналізованих випадках: «*Земля! Земля! **Плодюча, повногруда!** Як та, невірна, де родила мати!*» (О. Ольжич); «*Ще не раз бурем'ям повіє **Ненаситна спрагла земля***» (А. Гарасевич). Або ж: «*І тут лякає черепом руїна, **чужа земля, ворожа і німа***» (О. Лятуринська). Варто зауважити, що в останньому прикладі емотивну конотованість означень *чужа*, *ворожа* розгортає метафоричний епітет *німа (земля)*. Подекуди спостерігаємо поєднання семантично віддалених характеристик (*земля **хвиляста та лагідна***), друга з яких забезпечує створення позитивного настроєвого фону: «*Внизу – **хвиляста, лагідна земля**, Вгорі блакить – **блаженна і широка***» (Є. Маланюк).

Якісні прикметники, що функціонують як епітети, здебільшого є полісемантичними. Причому розвиток вторинних значень у змістовій структурі базується не тільки на реальних, але й на потенційних семах, зумовлених асоціативним зближенням предметів за будь-якою прикметою. Тому ознаки, що їх виражають якісні прикметники, не є властивістю, притаманною одному чи навіть декільком однорідним предметам. Отже, порівняно з відносними, якісні прикметники мають високий ступінь сполучуваності з широким колом іменників.

Дослідження поетичної мови А. Гарасевича, Ю. Дарагана, О. Лятуринської, О. Теліги, Олега Ольжича та ін. засвідчило, що найвищу сполучувальну валентність у їхніх творах виявляють якісні прикметники *чорний*, *синій*, *мертвий*, *холодний*, *сліпий*, *дикий*, *блакитний*, *ясний*, *темний*, *прозорий*, *солодкий*, *сонний*, *білий*, *гострий*, *жорстокий*, *сивий*. Так, епітет *чорний* зафіксований у складі 115 різних сполук, *синій* – 70, *мертвий* – 55, *холодний* – 45, *сліпий* – 40, *дикий* – 35, *блакитний* – 30 тощо. Указані художні означення у поетичній мові «пражан» переважно поєднані з такими словами: *весна*, *вітер*, *день*, *небо*, *степ*, *поле*, *гори*, *ліс*, *путь*, *тінь*, *ніч*, *серце*, *кров*, *душа*, *дух*, *рай*, *спокій*, *пісня*, *слово*, *гріх*, *сон*, *тиша*, *крик*, *час* та ін.

Прагматичний аспект ознаковості прикметників виявляється у їх оцінювальних можливостях. Оцінна семантика властива передусім якісним ад'єктивам, які підлягають ступенюванню, що є наслідком порівняння кількох референтів за ознаками, характерними для істот, предметів та явищ.

Епітети, виражені формою найвищого ступеня порівняння прикметників, набувають експресивності, яку спостерігаємо у рядках О. Теліги, Ю. Липи, Ю. Клена та інших поетів «Празької школи»: *«Хоч людей довкола так багато, Та ніхто з них кроку не зупинить, Якщо кинути в рухливий натовп Найгостріше слово – Україна»* (О. Теліга), *«У найзв'язтіших очах Іскриться дух мій бунтівливий»* (Ю. Клен), *«О сповни найясніші мрії: над Києвом дай зріти голуби!»* (О. Лятуринська).

Надзвичайно велика міра якості, надмірна інтенсивність вияву ознаки передається якісними прикметниками за допомогою дериваційних засобів - префіксів **пре-**, **над-**, суфіксів **-енн-**, **-ущ-** тощо. Розглянемо ті префіксальні й суфіксальні форми епітетів, які є найбільш стилістично позначеними: *«Ти мала димний і сосновий смак, Моя п'ятнадцята прекрасна осінь!»*, *«Придушу свій невинний спогад. Буду радість давати й сміх»* (О. Теліга), *«Пливе земля у простір неспокойна, Надранні хмари – просять у танок»* (А. Гарасевич), *«...невблаганне сонце сушить дні мої...»* (Ю. Клен), *«І то крізь дійсність вдерлось невисипуще, Солодке й необорне зло»* (Є. Маланюк).

Якісні прикметники поділяються на два підкласи: емпірійні і раціональні. Емпірійні ад'єктиви виражають ознаки, які виникають у свідомості людини внаслідок одноетапної розумової операції зіставлення тієї якості предмета, яка була сприйнята органами чуття, з поняттям норми якості, характерної для цього класу предметів. Такі прикметники активно функціонують в аналізованих поетичних текстах: *мокрій брук, радісний Бог, рвучкий вихор, рожевий обрій, родючі лани, розлогий степ, рухливі пальці, світлий день, сива мла, синє небо, сліпий жебрак, тихе плесо* тощо. Цей підклас охоплює кілька тематичних груп, основним критерієм розмежування яких виступає те, яким органом чуття сприймають певну ад'єктивну ознаку. У поетичних текстах «Празької школи» найбільш поширеними є прикметники-епітети, що виражають:

а) ознаки предметів, які сприймаються органами зору: *багрянний лан, білі вишні, білокрилі чайки, блакитна безодня, бурі простори, зелений гай, похмурий день; бездонне провалля, безкряя далечінь, близьке небо, великі шляхи, висока могила, широка далечінь, глибокі сліди, далекі поля, низьке небо, бурхливі води, бистра річка;*

б) ознаки предметів, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *пекучий вітер, болючий крик, гостре гілля, легкий вітер, владні обійми; волога земля, суха листва, гаряче сонце, холодна осінь, холодні джерела, зимна вода; голосне слово, дзвінка мова, лункий степ, тихий вітер; свіжий вітер, запашний степ.*

Усі якісні прикметники поділяють на первинні та похідні, що також певним чином впливає на їхнє образне функціонування. Групу непохідних у сучасній українській мові ад'єктивів в поезії «пражан» репрезентують лексеми: *багатий, бистрий, великий, веселий, гіркий, глухий, гордий* тощо. Частина з них належить до постійних епітетів. Як готові образні засоби вони вживаються не лише у фольклорі, але й у художній літературі, зокрема в досліджуваній поезії «пражан»: *«Полоскала бистра річка. Коронкові грона весело вплела волічка синя і червона», «Вже не чекати гостя з Лугу. Дми, вітре, вітре вий! Як цілий світ, велику тугу не понести самій», «Покинеш ти скупе дідівське поле, сьорбнеш гіркої наймитської долі»* (О. Лятуринська) тощо.

Проте основна частина якісних ад'єктивів – це похідні слова, мотивовані іменниками, прикметниками та іншими частинами мови. Сукупна семантика цих деривованих прикметників містить відповідні емотивно-оцінні компоненти, є яких виступають словотворчі засоби, передовсім афікси: *«Ще кличе половецьким свистом Степів жорстока широчінь, Де кров текла вогнем барвистим, Вогнисто брязкали мечі», «За шал жагучої жадоби, За хижу пристрасність обійм, Назустріч йдуть криваві доби, Гримить грозою грізний бій»* (Є. Маланюк), *«Тільки в душу, безборону і порожню, Сум летить непереможним, чорним змієм»* (О. Теліга).

Дослідження зображальних можливостей епітета, його взаємозв'язків із різними елементами поетичної лінгвосистеми розкриває неординарне мислення автора художніх текстів, особливості його творчої манери. Цікавим із цього погляду є аналіз епітетів, виражених відносними прикметниками, які називають ознаки предметів і явищ навколишньої дійсності через зв'язок із іншими предметами і явищами. Відносні прикметники також характеризуються помітною експресивністю, яка здебільшого залежить від експресивного потенціалу їхніх твірних слів, особливо іменників. Тобто ступінь стилістичної виразності похідних відносних прикметників визначає експресивність базового денотата, до якого апелює мовець. Хоча семи «інтенсивність», «ступінь міри виявлення ознаки» не властиві поняттєвому змісту відносних ад'єктивів, проте активне вживання останніх у нетипових для них сполуках зумовлює набуття відносними прикметниками семантичних компонентів якості. Йдеться про так зване оякіснення, яке досить активно відбувається в поетичній мові. Простежується воно і в поезії «пражан», в якій значна кількість художніх означень виражена первісно відносними прикметниками: *бузкова мла, вишневі очі, готична тінь, електрична кров, епічні будні, залізний*

свист, замогильний спів, історичний вітер, казкові сни, крилаті сили, міжпланетний туман, молочна мла, молочне небо, пекельний квіт, шрапнельна весна.

Перехід у якісні залежить від лексико-семантичних і тематичних груп відносних прикметників. Відомо, що найчастіше в якісні переходять ад'єктиви, які позначають ознаки за стосунком до матеріалу. У поезії «пражан» до цієї тематичної групи належать прикметники, що виражають ознаки, об'єднані в такі підгрупи: «метал», «дорогоцінне каміння», «тканини»– *бронзовий, гранітний, діамантовий, залізний, золотий, кам'яний, крицевий, кришталевий, криштальний, мармуровий, металевий, мідний, олив'яний (олов'яний), ржавий, скляний, смарагдовий, срібний, сталевий, оксамитний.*

«Оякісненню» піддаються також відносні прикметники, які позначають особу або її національність. Відповідного асоціативного переосмислення в аналізованих поетичних текстах зазнають ад'єктиви: *азійський, аравійський, батьківський, більшовицький, вояцький, вражий, гайдамацький, дитинний, дитячий, дівоцький, дівочий, дідівський, запорізький, козацький, комісарський, лицарський, людський, наймитський, підсоветський, потьомкінський, прадідівський, прадідний, пролетарський, татарський, хижацький, циганський.* Модифікують своє значення і ті відносні прикметники, які належать до тематичних груп «місце і простір» (*балтійський, батурицький, ганзейський, варязький, заобрійний, звенигородський, кімнатний, надобрійний, небесний, пекельний, північний, половецький, пустельний, скитський, степовий, український, херсонський, чужинний*) та «час» із підгрупами «пори року», «місяць», «доба» (*весняний, вечірній, вечоровий, днедавній, жовтневий, нічний, осінній*). Яскраву образність розвивають відносні прикметники, пов'язані з релігійною тематикою: *біблійний, Божий*, а також відносний прикметник *кривавий (кровавий)*. Досліджений матеріал підтверджує думку В. Виноградова про те, що «якісні і відносні прикметники в сучасній мові не утворюють різко відокремлених самостійних граматичних розрядів. Вони виступають лише розгалуженнями одного загального граматико-семантичного типу» [1, с. 207] Якісні значення – вторинні, вони можуть проявлятися у відношенні між особами, абстрактними поняттями, якість виводиться із відношення до дії тощо [1, с. 183, 185].

Відносні прикметники набувають якісності завдяки метафоризації, яка характеризується певними особливостями. У цьому випадку перестає домінувати конкретна предметна співвідносність, а основним стає абстрагований від неї певний семантичний складник якісної характеристики. Наприклад, у сполученні «залізна сила» («Залізна сила, що не має меж, Дихання Бога в сльози перетопить» (О. Теліга) прикметник залізна частково десемантизований, перестає вказувати на стосунок до відповідного металу і стає виражати якісну ознаку «міцний», яка притаманна не тільки цьому, але й іншим денотатам.

Розвитку якісних значень у відносних прикметників сприяє встановлення подібності між ознаками різних предметів, позначуваними відносними і якісними прикметниками. Під час «оякіснення» відбувається посилення експресивних і стилістичних компонентів у змістовій структурі слова: «Дригнули **хмар криваві вії**, І кожна блискавка – як вузь» (Ю. Клен), «Ще й досі чую грози музик В моїй **могильній самоті**» (Є. М. : 133), «Тече крізь жовті сіни **Олив'яна вода**» (А. Гарасевич). При цьому можуть виникати асоціації за:

кольором: «День дзвонить – **золота голубінь**, День співа – блакитна безодня», «Згадались мимохоть тамті, криваві листопади, Як падали між **ржавих трав** На чорну землю», «Від білих хмар лиш **смарагдова тінь**» (Є. Маланюк), «А зимну ніч, безсилу від тремтінь, Бере в обійми **полум'яний ранок**» (О. Теліга);

за силою звуку, глибиною його переживань: «Залізну пісню Несуть вітри з глибокого провалля В далекий гомін сизого простору На тихі руна вічно срібних плес» (А. Гарасевич), «Щоб мав ти в **залізній свисті** Для крику і для мовчань – Уста рішучі, як вистріл, Тверді, як лезо меча» (О. Теліга), «Ось вплива русалкою вона, Лукаво розкриваючи обличчя, Заляте **срібним сміхом тишини**» (Є. Маланюк);

за відчуттями: «Крізь ці гучні **епічні будні** Трудніш нести ліричний спів», «Ми не зазнали іншої музики І інших слів в вогні **залізних літ**» (Є. Маланюк), «Сліз їдких, **полинних** рукавом не витру» (О. Лятурицька), «Дарма, що **смертний холод** їм в зіниці Уже блакитну вологість улив» (Ю. Клен), «І туга, наче ржа, що їсть залізо. І небо – оливо... **Чужинна самота...**» (А. Гарасевич);

за зовнішнім виглядом: «А незнищенна спадщина віків Під мертвими скляними небесами Кудись пливе порожніми морями...» (Ю. Клен), «Над горою вдень **шовкове небо**» (О. Ольжич), «Відвівши віч жагучий гнів, Криві шаблі татарських брів, **Гадючий стан**, в едаб повитий, А з степу – вітер... **теплій вітер**» (Є. Маланюк).

Дослідження поетичної мови представників «Празької школи» виявило, що в їхніх творах активно функціонують епітети, виражені прикметниками. Такі ад'єктиви, розкриваючи різноманітні ознаки, властиві предметам, явищам, є засобом їхньої оцінно-емотивної характеристики.

Особливо значні можливості метафоричного переосмислення мають якісні прикметники. Полісемантичність цих ад'єктивів дозволяє їм сполучатися з широким колом іменників різних тематичних груп. Найвищу валентність виявляють ад'єктиви зорового та внутрішньо-психологічного сприйняття. У таких сполученнях виникає й розкривається не тільки образна семантика прикметникових означень, але й творяться різноманітні концептуальні образи, які є знаковими для аналізованої поезії «пражан».

Нанизування в епітетних конструкціях семантично-близьких прикметників-означень, а також форма найвищого ступеня порівняння цих слів, що передається за допомогою різних дериваційних засобів, сприяє посиленню експресивності поетичних висловів.

Аналізований матеріал засвідчує, що відносні прикметники, функціонуючи як епітети, у поетичній мові «пражан» теж зазнають різноманітної трансформації: збагачується їхня змістова структура, поглиблюються емотивно-оцінні значеннєві пласти, розширюється сполучуваність ад'єктивів із іншими словами. Семантику похідних відносних прикметників зумовлюють значення твірних слів. Характер цієї дериваційної взаємодії впливає на формування нових метафоричних семем у змістовій будові відносних прикметників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва : Учпедгиз, 1947. – 257 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 206 с.
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

Nadiya Shymkiv

The peculiarities in functioning of adjectives-epithets in the poetic language of representatives of «Prague school»

The article considers the adjective as the main categorical means of expressing epithets. Semantic, stylistic and expressive peculiarities of the qualitative and relative adjectives and the main causes of their functioning as fictional attributes are analyzed.

Key words: epithet, qualitative adjective, relative adjective, fictional attribute.

Ілона Романюк

ЕМОЦІЇ У ФОРМУВАННІ ДІАЛОГІЧНОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТЕКСТІВ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО)

У статті узагальнено погляди лінгвістів на проблему вибору терміна «емоція» або «емотивність», досліджено відбір відповідних лінгвальних та позамовних засобів у мовленні мовців, які передають їхній емоційний стан у процесі діалогічної взаємодії.

Ключові слова: діалогічне мовлення, емоційність, емотивність, емотивний стан мовця.

На сьогодні спостерігаємо зацікавленість лінгвістів проблемами взаємодії мовців у процесі комунікації. Лінгвістика ставить у центрі дослідження особистість людини. Мовленнєва взаємодія мовців передбачає передачу не лише знань, ідей, дій, а також і почуттів, емоцій. Вагомою особливістю мовленнєвої взаємодії є те, що спілкування несе в собі особистісний характер, тобто суб'єктивний, оскільки кожний мовець сприймає і передає інформацію, почуття, емоції залежно від своєї комунікативної мети. Мова не може функціонувати поза емоціями. Будь-яке висловлювання мовця супроводжується емоцією, «будь-яка мовленнєва дія стимулюється емоцією та відбувається на відповідному емоційному тлі» [2, с. 31]. Отже, емоція є основним складником комунікативного процесу, оскільки впливає на формування діалогічного тексту.

Саме в діалозі, який найповніше відображає мовленнєву ситуацію, приховуються відповідні чинники для реалізації емотивної функції мови. «Емотивна функція мови – функція вираження почуттів, емоцій, переживань тощо. Вона передає суб'єктивну оцінку мовця щодо відповідної ситуації» [3, с. 195]. Мовці будують свої висловлювання, оформлюючи їх відповідними емоціями, які відображають певну мовну ситуацію, емоційний стан мовця та залежать від соціальних і особистісних стосунків між співрозмовниками. Емотивний чинник є провідним для дослідження діалогічного мовлення мовців, оскільки емоції впливають на формування, розвиток та результат процесу комунікації. Отже, ця проблема є актуальною і потребує поглибленого вивчення.

Мета статті – дослідити мовні та позамовні засоби, які передають відповідний емоційний стан мовців у процесі діалогічної взаємодії. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) схарактеризувати погляди лінгвістів на проблему вибору терміна «емоція» чи «емотивність»; 2) з'ясувати, які мовні та позамовні засоби передають ті чи ті емотивні стани мовців у прозових діалогічних текстах І. С. Нечуя-Левицького; 3) окреслити межі дальшого дослідження.

Лінгвістика емоцій (емотіологія) сформувалася на межі психології та мовознавства і є сферою наукових інтересів багатьох лінгвістів (В. І. Шаховський, А. В. Кунін, Г. Х. Шингаров тощо).

Ш. Балі зазначав, що в мові все емоційно [1]. У процесі гармонійного або негармонійного діалогічного мовлення мовців виникають певні емоції, які відіграють вагомий роль у виборі тих чи тих мовних і позамовних засобів взаємодії з партнером комунікативного процесу.

Емоції кваліфікують як «психічні процеси, що протікають у формі переживань та віддзеркалюють особистісну значущість й оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини» [4, с. 393]. Головною характеристикою емоцій є їхня суб'єктивність.

Отже, відповідна мовленнєва ситуація, соціальні та особисті відносини між мовцями, їхні наміри та емоційний стан формують відповідні інверсовані висловлення, які і задають тон діалогічному акту.

На сьогодні поряд із традиційним терміном «емоційність» використовують термін «емотивність». Однак не існує й досі єдиного погляду на їхній статус. Деякі лінгвісти пропонують розмежовувати ці терміни (В. А. Звєгінцев, В. М. Телія, Г. Х. Шингаров та ін.), оскільки вважають, що емотивність є явищем психологічним, а емоційність – лінгвістичним. Г. Х. Шингаров зазначає, що «у психології поняття емоції використовується для сфери чуттєвих переживань, а емотивність – для називання психічних процесів, пов'язаних з емоціями, але не тотожних з ними» [8, с. 91].

Однак більшість лінгвістів дотримуються думки про те, що емотивність є мовною категорією (А. В. Кунін, В. І. Шаховський, О. Р. Мокрова тощо). О. Р. Мокрова зауважує, що «на мовному рівні емоції трансформуються в емотивність; емоція є психологічною категорією, а емотивність – мовною, оскільки емоції можуть викликатися й передаватися в мові й мовою» [5, с. 559]. Емоції є психологічним явищем, оскільки пов'язані з біологічними процесами людини. Психологи пропонують розрізняти такі основні емоції: радість, подив, страждання, лють, огиду, презирство, страх, сором [4, с. 395–396].

Отже, емотивність є лінгвістичною категорією, оскільки допомагає передати наші почуття словами, а емоція – лише певна чуттєва реакція на відповідні події, явища об'єктивної дійсності, які передаються позамовними засобами (жести, поза, міміка). Емоції в процесі мовленнєвої взаємодії мовців отримують лінгвістичне оформлення й реалізуються через емотивність. Тому в процесі діалогічної взаємодії мовців доречно говорити про емотивне тло їхніх висловлювань.

Емотивність репрезентована на всіх рівнях мовної системи: 1) фонетичному (фонологічні зміни звуків, інтонація, паузи і т.ін.); 2) морфологічному (спеціальні афікси, деякі граматичні форми, словоскладання тощо); 3) лексичному (підсилювальні частки, метафори та ін.); 4) синтаксичному (порядок слів, еліipsis, повтори тощо).

У письмових діалогах важлива правильна передача емотивного стану мовця, оскільки від цього залежить вибір відповідних мовних і позамовних засобів, а отже, й адекватне розуміння діалогічного тексту. Емотивність є текстовою категорією, оскільки реалізується в тексті, зокрема діалогічному, і виражає емотивний стан мовців, функцію впливу й регулює поведінку адресата.

Емотивний стан мовців у розмовних діалогах можуть передавати як вербальні, так і невербальні засоби мови. О. М. Пешковський наголошував на зв'язку емоцій з інтонацією, вважаючи вираження емоційного мовлення основною і, на його думку, одвічною функцією [7].

Інтонація дає змогу передати відповідний емоційний стан мовця через тембральні та тональні особливості його мовлення, напр.:

Чом ви, мамо, не вибрали конопель? – спитала невістка.

– Бо тебе ждала. Завтра полізеши та й вибереш сама, бо це ж коноплі сукупні: і мої й твої.

– То ви йдіть завтра в поле, а я буду коноплі брати, – обізвалась невістка.

– І на поле підеши, і коноплі сама вибереш, – сказала баба спокійненько.

– *Ба не вибиратиму. Ви нічого не робите цілий день, а на мене скидаєте усю роботу. Он і досі не прибрали дитячої постелі, й хати навіть не замели й досі, і вечері не варили, – вже сердито говорила невістка (І. Нечуй-Левицький).*

Діалог являє собою розмову між бабою Палажкою та її невісткою. Інтонація обох мовців досить спокійна. Але свекруха починає провокувати свою невістку, про що свідчить лексична наповненість її репліки (функцію провокації передають дієслова наказового способу). Інтонація виражена в коментарях автора і дає змогу передати емоційний стан мовців (баба Палажка говорить спокійно, а невістка вже сердито, тобто вона роздратована поведінкою свекрухи).

Розглянемо наступний мовний матеріал:

– *Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та oddай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня, – кричала баба Кайдашиха.*

– *Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! – репетувала Мотря, піднявши лице вгору (І. Нечуй-Левицький).*

Звертання *суко* є ненормативним, оцінним і виражає негативне ставлення до співрозмовника та емоційний стан мовця, оскільки Кайдашиха роздратована. Лексична наповненість реплік та інтонація мовця (*баба Кайдашиха кричить*) виражає не лише її емоційний стан, але й ставлення до ситуації. На що Мотря теж починає репетувати, виражаючи свою негативну реакцію на закиди Кайдашихи. Або:

– *Одчепись од мене, сатано! – гукає сердито Варка.*

– *Ой, вмру, таки сьогодні ввечері вмру за тобою! Побачиш! Вмру! не діжду, поки й сонце зайде, серденько моє, моя зіронько, моя ти цокотушечко, моя щебетушечко! – щебече Антін найделікатнішим солоденьким тихим тоном і наближає своє лице трохи не до самісінького Варчиного лица.*

– *Про мене, вмирай хоч і зараз! Не буду за тобою плакати, – каже Варка, оступаючись на один ступінь од Антона (І. Нечуй-Левицький).*

З діалогу видно, що Варка роздратована, адже вона в мовленні використовує негативне звертання *сатано*, яке є оцінним і стилістично-зниженим. Це звертання не тільки привертає увагу співрозмовника, але й виражає ставлення до нього. Інтонація Варки (*вона гукає сердито*), репрезентована окличною конструкцією та коментарями автора, демонструє її емоційний стан та ставлення до співрозмовника. Антон продовжує чіплятися до Варки. Його мовлення насичене окличними конструкціями та зменшено-пестливими звертаннями на зразок *«серденько моє, моя зіронько, моя ти цокотушечко, моя щебетушечко»* для привернення уваги й вираження свого ставлення до співрозмовника. Але оклична інтонація мовця несе в собі відповідні тональні особливості *«щебече Антін найделікатнішим солоденьким тихим тоном»*, що дає змогу зрозуміти справжній намір мовця та його ставлення до співрозмовника.

Як відомо, не тільки інтонація допомагає передати емоційний стан мовця, але й невербальні засоби мови, напр.:

– *От і одразу видно, що не хазяйка! – почав архієрей, стоячи на порозі: і помийниця повнісінька помий, а ти й не догадалась винести її домашнім відомим звірятам. І обід у тебе не готовий, і мух повна хата, що й рота страшно роззявить.*

Це зовсім роздратовало старосвітську матушку. Вона трохи не звертенилась.

– *То затуляйте рота, коли в нас мух повно. Хіба мухи бджоли? Хіба ми їх плодимо, чи що? Самі винні, що обід не готовий, бо їздите не тоді, коли треба, не в свій час. Ваше місце в церкві, а не в пекарні. Були в нас архієреї, але ми ще не бачили таких, щоб у ніч зазирали та в горшки заглядали. Оттак пак! продай жінку, продай діти та став церкву! Хіба жінка товаряка чи віця? так-то й продати жінку. А хто мене купить та ще й з дітьми? Хіба який чернець з Лаври або з монастиря Михайлівського? Це справді аж чудно! Неначе наважились, щоб нас з світу звести! – І матушка пустила язик, як млин, на всі застави.*

– *І кажу правду в вічі, – тягла далі матушка. На мені рясни нема, то й з мене рясни не здіймуть, бо я в спідниці ходжу, а не в рясі.*

Вікарій тільки очі витріщив на таку матушку (І. Нечуй-Левицький).

Архієрей провокує матушку на сварку. Матушка починає відповідати в конфліктній формі, використовуючи відповідні лексичні засоби та інтонаційні (питальні, окличні конструкції). Власне діалог перетворюється на монолог матушки. Архієрей здивований такою поведінкою матушки та тільки мовчить, витріщивши очі. Отже, передати емоційний стан архієрея допомагають невербальні засоби мови. Або:

– *Коли б ви, мамо, знали, як чудно звать Кавунову наймичку, – обізвась Микола.*

– *А як же її звать? – знехотя спитала мати.*

– Нимидора, – сказав Микола. – Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

– І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, – сказала мати так собі, навмання.

Син зморщив губи, насутив брови й скрививсь (І. Нечуй-Левицький).

Діалог є розмовою сина з матір'ю. Син намагався матері розказати про дівчину, яка йому сподобалась, але мати цього не зрозуміла. На слова матері син не відповів, а лише «зморщив губи, насутив брови й скрививсь». Міміка допомагає зрозуміти емоційний стан сина (незадоволення, образа) та його реакцію на слова матері.

Паузи в мовленні мовців зазвичай наявні під час їхнього емоційного напруження, стресової ситуації, напр.:

– Ти плачеш, Зося? – спитав її Яким, а в самого голос затрусивсь.

– Ні, Якимцю! то мені... так... собі...

Зося згорнула книжку і залилась слізьми (І. Нечуй-Левицький).

Мовець ставить запитання, та його інтонація пов'язана з емпазією (*голос затрусивсь*), що вказує на схвильованість, переживання за співрозмовника. У відповідь Зося припиняє плакати й намагається щось сказати, заперечити факт того, що вона плаче. Зося настільки засмучена, що в її мовленні наявні паузи. Вона не може стримуватися і починає знов плакати. Або:

– Чого тобі, чоловіче, треба? – питає в його панотець тихим голосом.

Виграївець тільки вирячив тороплені очі й не може розказати діла од великого роздратування.

– Я... він... на гатці... до моєї жінки... отой шибеник... каже... – почав плутать плутанину *виграївець* (І. Нечуй-Левицький).

Панотець ставить запитання тихим голосом. Саме коментар автора й допомагає передати емоцію питальної конструкції (*панотець спокійний*). Виграївець намагається повідомити панотця про те, що до його жінки чіпляються. Його емоційний стан, стан роздратування, передають паузи та невербальні засоби мови (*вирячив тороплені очі*).

Отже, вербальні та невербальні складники в діалогічному мовленні мовців у прозових творах І. Нечуя-Левицького дають змогу адекватніше передати зміст повідомлюваної інформації, зобразити ставлення до співрозмовника, відтворити емоційний стан та почуття мовців. Емоційний стан мовців у розмовних діалогах зазвичай передає інтонаційна організація їхніх висловлювань (тембр, тон, паузи), невербальні засоби (мовчання, міміка, жести), відповідна побудова реплік та їхня лексична наповненість. У письмових розмовних діалогах емоційний стан виражений і в коментарях автора. У дальшому дослідженні варто звернути увагу на негативно-оцінну лексику як на показник емоційного стану мовців у процесі діалогічної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М.: Изд-во ин. лит., 1961. – 394 с.
2. Диалог о диалоге / [отв. ред. Ю. П. Зотов]. – Саранск : Изд-во Морд. ун-та, 1991. – 143 с. - (Межвуз. сб. науч. трудов).
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
4. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2001. – 592 с.
5. Мокрова О. Р. Полистатусная презентация категории эмотивности в эмотиологии / О.Р.Мокрова // Вестник Башкирского ун-та. – 2008. – Т. 13. – № 3. – С. 559–561.
6. Нечуй-Левицький І. С. Прозові твори. Зібрання творів у десяти томах / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1965 – 1968.
7. Пешковский А. М. Интонация и грамматика / А. М. Пешковский // Сб. Избранные труды. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 177–191.
8. Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Г. Х. Шингаров. – М. : Наука, 1971. – 223 с.

Iona Romanyuk

Emotions in forming the dialogic text (on the material of I. S. Nechuy-Levitsky's literary prose)

The article regards the views of the on the problem of the term choice between "emotion" or "emotiveness", explores selection of corresponding lingual and non-verbal means in speech of communicators, that express their emotional state in the process of dialogic co-operation.

Keywords: dialogic speech, emotion, emotiveness, emotional state of speaker.

Оксана Степаненко

ЗООМОРФІЗМИ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті представлено особливості функціонування зооморфних метафор у поезіях шістдесятників. Досліджено механізми перенесення назв тварин та лексем із вказівкою на світ тварин на зовнішність, інтелектуальні здібності, емоційну сферу, соціальний статус та інші характеристики людини та визначено специфіку оцінних конотацій таких перенесень.

Ключові слова: метафора, тварина, зооморфізм, конотація.

Окремі аспекти функціонування системи зооморфізмів у мові стали об'єктом зацікавлення багатьох українських лінгвістів. Порівняльному їх аналізу в українській, російській, чеській, іспанській та французькій мовах і проблемам перекладу присвятили свої дослідження М. Волочай, Г. Кривенко, Л. Миронюк, Н. Лобур, О. Орловська, О. Павлюк, Ю. Скиданенко. Зооморфізми у складі фразеологічних одиниць розглядають О. Селіванова, Д. Ужченко, І. Покровська. Зооморфізмам в жаргонно-сленговій комунікації приділяють увагу Л. Ставицька, Т. Ніколашина. О. Крижко здійснила спробу дослідити роль зооморфізмів у творенні української мовної картини світу.

Об'єктом нашого наукового зацікавлення стали зооморфні метафори як один з найбільш поширених і найбільш яскравих семантичних експресивних засобів. У статті розглянемо особливості функціонування зооморфізмів у поезіях шістдесятників – Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка.

Здавня тварини становили близьке оточення людини. Вона спостерігала за зовнішністю, поставою, рухами, поведінкою та життям тварин, усі зовнішні ознаки були виявом їхнього певного внутрішнього стану. Тому значну частину назв тварин використовують для образної характеристики чи соціальної оцінки особи за тими чи тими ознаками і властивостями. Т. Ніколашина справедливо зауважує, що в мовній картині світу лінгвокреативне мислення ніби підводить людину і тварину під один знаменник, послуговуючись однаковими мовними засобами для характеристики тварини та внутрішнього стану людини або емотивної характеристики її дій, станів тощо, адже відомо, що метафора ґрунтується на когнітивно спрощеному, елементарному зіставленні порівнюваних явищ [5, с. 127–128].

Перенесені на характеристику особи прямі найменування тварин (аніمالізми / зооніми / зоосемізми) прийнято називати зооморфізмами [2; 4; 5]. Такі метафори ґрунтуються на реальних (об'єктивних) або вигаданих (суб'єктивних) характеристиках тварин, якими наділяє їх творча фантазія етнокультурної спільноти [1]. Нерідко певні характеристики приписують тваринам без відповідного біологічного підґрунтя для цього. Частина таких ознак збігається з описом зоологів, інші є наслідком помилкового тлумачення, а деякі до тварин узагалі неприйнятні, оскільки тварина не може бути еґоїстичною чи безпринципною. Тому виокремлюють два аспекти значення зооніма: реальну тварину як позамовну називають референтом, а цю саму тварину, певним чином представлену у мовній свідомості групи людей, – денотатом [3, с. 81].

Аналізуючи зооморфізми, причетні до опису людини, Н. Лобур [4] і Т. Ніколашина [5] видокремлюють такі аспекти цього макрополя: зовнішність (портретна характеристика), вікові особливості, характер, інтелектуальні здібності, психоемоційні ознаки та стани, різні види діяльності, поведінка, стиль життя, суспільний статус тощо.

Зооморфічні метафори, як правило, виявляють чіткі оцінні конотації, оскільки вони практично завжди приписують людині ознаки, що мають оцінний характер. О. Крижко зазначає, що зооніми зазнають «конотативної категоризації» з певних об'єктивних причин завдяки тій ролі, яку тварини відіграють у житті людини. Характер і змістова спрямованість емотивних асоціацій часто визначаються не властивостями тварини, а її «життям» у національному фольклорному і літературному контексті. Значущість тварини в культурно-господарській діяльності етносу (її наявність та поширеність у його природному середовищі) також має істотне значення для набуття певним аніمالізмом додаткових співзначень.

Таким чином, зооморфні метафори є певною лінзою, яка відображає «погляд» українського етносу на представників тваринного світу, і дають змогу дослідити роботу гностико-асоціативного оцінного апарату етнічної мовної свідомості. Виступаючи носіями певних національно детермінованих асоціативних стереотипів, експресивні метафори типу *тварина* → людина здатні позначати суттєві віхи у розумінні та «відчуванні» етносом того фрагмента реального світу, який він безпосередньо сприймає [2, с. 63].

Найчастіше зооморфні перенесення надають суб'єктові метафори яскраво вираженої пейоративної маркованості. Риси, ознаки, властивості представників тваринного світу спрямовуються на підрив довір'я до людини, приниження її гідності тощо. У лінгвістиці послуговуються термінами «дисфемізм» або «какофемізм», які репрезентують «троп, що полягає в заміні звичайної, нейтральної назви грубим, вульгарним словом або висловом з метою приниження об'єкта її позначення, для емоційного підсилення та увиразнення висловлення; іноді це є виявом мовної бравади, прагненням епатувати слухача» [6, с. 132]. Дисфемізми – це зооморфічна метафора стосовно людини, уживання грубих, лайливих, непристойних слів.

Аналіз поетичної творчості шістдесятників засвідчує, що зооморфні образи є вагомим складником їхньої художньої систем. Автори вдаються до використання родових та видових назв тварин та лексем із вказівкою на світ тварин.

Серед родових назв тварин, що зазнають метафоричного перенесення, натрапляємо на такі: *звір* та похідні *звіря*, *звірятко*, *звірина*; *бестія*, *пташеня*, *птаство*: *Я трохи звір. Я не люблю неволі. Я вирвуся, хоч лапу відгризу* (К, 208)³, *Довіра – звір полоханий, втече. Він любить тиху паморозь дистанції* (К, 82), *Затінюй очі капелюшком з крисами, худе звіря із траурними рисами* (К, 233–234), *Хапай своє життя, звірятко повногруде!* (К, 403), *Моя Пісне Пісень! Золоте пташеня мого саду* (К, 251). В останніх трьох прикладах відчувається вплив фольклорної традиції – використання зменшувально-пестливих форм зоонімів у ролі звертань до дітей.

Якщо проаналізовані зооморфізми володіють нейтрально- чи негативно-оцінними прирощеннями, то нижченаведені, як зазвичай і в узуальному мовленні, набувають пейоративної маркованості: *Мене вбивала звірина двонога* (Т, 74), *Між бестіями ходиш, чоловіче, Та розпізнаєш їх лиш на війні* (Т, 102). У наведених рядках на перший план виступають властиві одиницям *звірина*, *бестії* семи 'дикість', 'хижість'.

Симоненків новотвір *людинозвір* покликаний створити образ істот з людською подобою та лютою, жорстокою – звіриною – вдачею: *У табунах людинозвірів Живуть самиці і самці, Гібриди зміїв і вампірів, їх сила й розум – в кулаці. Пильнуйте, люди добрі й щирі, Не спіть, учені і жєнці! Чатують вас людинозвірі З страхіттям атомним в руці* (С, 405).

Лексема *птаство* актуалізує семи 'сукупність', 'велика кількість' і виступає контекстуальним антонімом до орнітоніма *орли*: *Буває час орлів, а нині різне птаство з державної руки сипнули їм шиона* (К, 261).

Зооморфізми, утворені на основі видових назв, активно функціонують у мікрополях, що асоціативно співвідносяться з:

а) особливостями портрета людини, напр.: *В очах у неї плавають медузи* (К, 191), *Така вона стомлена, анемічна, гіпопато-гіпонемічна* (К, 400), *Брів ластів'ячих лет Заб'ється в зморщок сить* (ЗЯ, 64), *На Лесбосі ніколи не була ти, Де ж ти взялась, до чорта, така, Із ніжними колінами теляти, Яке навек злякалося бика?!* (ЗЯ, 119);

б) рисами характеру: *Я – алкоголік страченої суті, її Сізіф, алхімік і мурах* (К, 187) – працьовитість, *Народ мій є! В його волячих жилах Козацька кров клекоче і гуде!* (С, 103) – витривалість тощо;

в) психоемоційними станами, настроями:

- схвильованістю: *Метелик у серці моїм Вогкими крильми тріпоче* (ЗЯ, 44);
- ніжністю: *ніжність моя голубина* (С, 141);
- пристрастю: *Мої долоні на твоєму лоні Тремтіли, мов на лампі мотилі. Лампада сонця в молодому тілі принаджувала жителів темнот. Метелики згоряли очманілі і налітали, спалені стокрот* (ЗЯ, 72);
- замріяністю: *Розцяцькованих мрій павіани і пави Повтікали лякливо під купол світань* (С, 313);
- сумом і неспокоєм: *чайки-зигзиці Влітали в серце молоде й трудне* (Т, 7);
- нерозсудливістю і злістю: *І голову свою з важких заков Я увільнив і в серці поборов Безумство беркута й злобу дракона* (ЗЯ, 86).

Слова-назви конкретних видів тварин зберігають загальнономвні символічні конотації:

меліоративні – вони характерні для зоонімів, що позначають тварин, яким народна уява приписує позитивні риси: *Пристрасним, орлино-мудрим зором Дивишся у Всесвіт з-під повік* (С, 300), *Ти прийди, усміхнися мені, Ластів'ятко моє кучеряве* (С, 360), *в твої сон запригся коник-стрибунець* (К,

³ Тут і далі в круглих дужках вказуємо сторінку відповідної книги поезій. Список умовних скорочень див. наприкінці статті.

73), хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб'ята, анциболи (К, 32), Ти ж не буй-тур, не сокіл і не рись, ти ж **олелятко** сонячних галявин (К, 375). Прикметно, що інколи позитивну оцінку в таких зооморфах підсилює демінутивним суфіксом;

пейоративні – таких у поетичних текстах шістдесятників, як і в загальнозживаному словнику, більшість. Ці метафори нерідко покликані створити образи ворогів, лиха, нещастя, загрози: *І то нічого – що чигали **круки**, Що промайнуло так багато літ* (К, 85), *Втомилась душа від **шулік*** (К, 316), *Чого-чого, а **вороння** над Україною завжди було досить* (К, 154), *Чимраз жахніша зброя і скорбота, Скреготний усміх **ящура** з печер* (Т, 118) – вірш «Людство»; обмежених, неординарних, підступних, злих людей: ***Тхорезний** дід, котрий писав доноси – такого теж за старість пожаліть?* (К, 267), *Тупої ремігайлівки **воли!** Вам залигали душу недоріку* (К, 167), *В президії – мала слухняна **миш**, Що любить втаємничений престиж, Кота й свою нору, куди безплатно Привозять їй щодня державний книш* (Р, 86) *Гаврило нап'ється сивухи щодня І б'є себе потім у груди: – Ну, чим я сьогодні, скажіть, не **свиня?** Дивіться і кайтеся, люди!* (С, 135), *Блажен ой муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні **вужем*** (К, 216), *Мій друг – у масці? Це неправда! Нас Єднала щирість, доля, Україна... Але з-під маски появилася **плаз**, Як льотне полум'я, злоба зміїна* (Т, 101), *Я чув, як серце жалісно кричить, Щоб ворога лежачого не бить. А розум говорив мені спокійно: Затям, що завжди **гадина** лежить* (Р, 18), *Не задавлю у серці **змія** – Він ссе і ссе собі помії З моїх бездонних нечистот* (С, 280). Таким чином, негативної оцінки зазнають зооніми на позначення хижих птахів і звірів, деяких домашніх тварин, шкідливих гризунів, плазунів. У деяких випадках пейоративність зооморфів настільки сильна, що вони виконують функцію дисфемізмів (пор. вищенаведені метафори *воли, свиня, гадина* тощо).

Автори-шістдесятники вдаються також і до метафоричного вживання лексем на позначення світу тварин. Серед цих мовних одиниць фіксуємо:

а) конкретизатори індивідуальних властивостей тварин: *Здрігався мозок, **загнаний**, як лось* (К, 243), *В своїй істоті звіра **хижість** Згаси, та зовсім не затьми* (ЗЯ, 145), ***чіпкохвостий** нездара* (К, 253);

б) назви дій, процесів і життєвих циклів, характерних для тварин: *Я **пурхала** в саду* (К, 68), *А він в житах мистецтва **підпадьомкав*** (К, 152), *згряя проблем і протиріч, що **жалять** кожну мить* (К, 79), *Життя – це оббирання реп'яхів, що **пазурами** уп'ялися в душу* (К, 178), *Майбутні злочинці іще в личинці* (К, 110), *Лише чіпкохвостий нездара **чіпляєсь** за кожну владу і висить вниз головою, як мавпа руда сапажу* (К, 253), *Але він не зумів почути **Квакотіння** твоїх думок* (С, 240);

в) назви на позначення частин тіла тварин: ***мушля** вуха* (К, 155), *в серці **ворухнеться** Краси твоєї молоде **жало*** (ЗЯ, 16).

Великою кількістю смислових прирощень у поетичних творах шістдесятників вирізняється лексема *крило*, а також назви дій, пов'язаних з цією частиною тіла птахів. У метафорах, що містять цю мовну одиницю, нівельовано пряму денотативну співвіднесеність лексеми *крило* («літальний орган птаха»), а натомість актуалізуються її конотативні значення: «плече», «руки»: *За зорею рідною й далекою Ти тужила на моїм **крилі*** (ЗЯ, 89);

«заплетене волосся»: *Заснути так під золотим **крилом** коси твоєї* (ЗЯ, 100) – тут семантика лексеми збагачена додатковими семами 'захист', 'укриття';

«сила, енергія, здатність до великих звершень, подвигу» (найбільш уживане значення): *Пахне хлібом земля, Що дала мені сонце й **крила*** (ЗЯ, 90), *Мені вітри позичили **крило*** (К, 236), *Найліпше любитись в надрання, Як никне нічна каламуть, Як сон переходить в кохання, І **крила** на плечах ростуть* (ЗЯ, 125). Саме тому пошкоджувати крила, позбуватися їх – трагедія для ліричного героя. Це означає перестати бути пристрасним, натхненним, збайдужіти, згубити власну суть: *До тебе підійшов я без **крила**; Що ж ти, знімівши В показній покорі, В мені шукала – змія чи орла?!* (ЗЯ, 86), *І вже йому ні слава, ні хула не зможе вік надборкати **крила*** (К, 216), *Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сні. Лиш не зроби слухняною рабою, не ошукай і **крил не обітни!*** (К, 315), *Спасибі вам за побажання злетів **Лечу на перебитому крилі**, В Червону книгу запишіть поетів, Поети теж зникають на землі* (К, 264).

Водночас у В. Симоненка фіксуємо використання одиниці *крило* в незвичному оказіональному значенні: *Я готовий кричати щосили, Надриваючи голос свій: Непотрібні людині **крила**, Серце й розум потрібні їй!* (С, 184). Тут аналізована лексема називає, ймовірно, пусті фантазії, марення.

Д. Павличку властиві метафоричні вживання лексеми *крило* та похідної від неї *крилатий* для характеристики жінки як істоти неземної, міфічної: *Обніми мене руками, **Пригорни** мене **крильми*** (ЗЯ, 130), *Крізь двері привідчинені на стінці, Я бачив тільки тінь, летючу тінь. Вона належала **крилатій** жінці, Судьбі з моїх юнацьких сновидінь* (ЗЯ, 194). На переконання Л. Костенко, крильми володіє і людська душа: *А може, спомин – це далекий вирій, де вже посмертно гріється душа?.. То*

де ж вона зігріється вже зараз?! До кого ж вона **крильми** *припадає*? (К, 397). У цьому контексті вислів *припадати крильми* співвідносний з дією «обіймати», а фактично – підживлюватися духовною енергією, одержувати психологічну підтримку тощо.

У поетичних текстах шістдесятників натрапляємо і на індивідуально-авторські неологізми, для яких лексема *крило* є твірною: *Ми розкрилені і роз'ятрені Піднімались в небеса. Понад зорями, понад водами Пролетили ми три світи* (ЗЯ, 97), *І дух людський знемігся, **одкрилатів*** (К, 266). Вони відповідно наділені меліоративними та пейоративними конотаціями, оскільки, знову ж таки, вказують на наявність чи брак крил як ейфорії, натхнення, здатності творити.

г) назви нерахованих сукупностей тварин: *косяками ідуть таланти* (К, 107), *Пасеться обов'язків цілий **табун*** (К, 304).

д) назви дій та процесів, пов'язаних із доглядом за тваринами тощо: *метушлива бездарність **отари** свої **пасе*** (К, 107), *Великі поети не вмiють писати віршiв. Ключав їх орел в печiнку i сумнiв снi випасав* (К, 175), *Така тепер на світі **коновальня**, що треба мати нерви, як дроти* (К, 209), *Що ви **скакали** у слові? В слові ж тільки сонця* (К, 158).

Таким чином, зооморфні метафори в поезіях шістдесятників виражають певні соціальні типи та еталони людської поведінки. Уживаючи в переносному значенні родові й видові зооніми, письменники дають характеристику й оцінюють як зовнішні прикмети людини, так і її внутрішні властивості. Метафоричного вживання зазнають також лексеми-конкретизатори індивідуальних властивостей тварин, назви дій, процесів і життєвих циклів, характерних для тварин, назви на позначення частин тіла тварин, назви їх нерахованих сукупностей, а також дій та процесів, пов'язаних із доглядом за тваринами. Пейоративні зооморфізми переважають над меліоративними, що пов'язано з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гутман Е. А. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) / Е. А. Гутман, Ф. А. Литвин, М. И. Черемисина // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 147–165.
2. Крижко О. А. Етнічні символи та стереотипи в українській зоонімній терміносистемі / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвузів. зб. наук. ст. Лінгвістика і літературознавство. – К. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – Вип. 11. – С. 62–69.
3. Литвин Ф. А. Об изучении разновидностей зооморфных характеристик (на материале английского языка) / Ф. А. Литвин // В помощь преподавателям иностранных языков. – Новосибирск: Наука, 1974. – Вып. 5. – С. 81–93.
4. Лобур Н. До характеристики зооморфізмів (на матеріалах української та чеської мов) / Н. Лобур // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 102–106.
5. Ніколашина Т. Зооморфізми в жаргонно-сленговій комунікації / Т. Ніколашина // <http://revistas.ucm.es/fll/15781763/articulos/ESLC0808110125A.PDF>
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський та ін.] – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- К** – Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. Дніпро, 1989. – 559 с.
ЗЯ – Павличко Д. Золоте яблуко. Поезії / Д. Павличко. – К. : Основи, 1998. – 207 с.
Р – Павличко Д. Рубаї / Д. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 167 с.
Т – Павличко Д. Три строфи: Поезії / Д. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 127 с.
С – Симоненко В. Спадщина : у 2 т. / Василь Симоненко: упорядкув., передм., алф. покажч., підбір світлин В. Яременка. – К. : ВД «Персонал», 2008. – (Б-ка українознавства; Вип. 14). – Т. 1 : Поезія. – Кн. 1. – 464 с., іл.

Oksana Stepanenko

Zoomorphisms in the poetry of the '60s

The article regards features of functioning of zoomorphisms in the poetry of the '60s. The transferring mechanism of names of animals and lexemes indicating the world of animals in the meanings of appearance, intellectual ability, emotional sphere, social status and other characteristics of the humans were investigated as well as specific evaluation connotations of such transferences identified.

Keywords: a metaphor, an animal, a zoomorphism, a connotation.

Олена Слюніна

ЛІНГВОПОЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРИРОДНОЇ СТИХІЇ ПОВІТРЯ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ПАВЛА ГІРНИКА

У статті розглянуто особливості лінгвального вираження концепту повітря в поетичній картині світу Павла Гірника через дієслівні та прикметникові метафори.

Ключові слова: концепт, семантичне наповнення, повітря, вітер.

Поетичні голоси 80-х – 90-х років ХХ століття різняться за емоційною напругою: поряд з поетами-новаторами Ю. І. Андруховичем, В. Д. Герасим'юком, І. А. Малковичем, І. М. Римаруком на ниві літературного слова працюють поети-традиціоналісти В. О. Базилевський, П. М. Гірник, Л. В. Голота, Л. М. Талалай, П. М. Мовчан, чію поезію часто через відсутність надскладної метафоричності та ідеологічних закликів називають «тихою», «канонічною» або «традиційною». У поетичному світогляді зазначеного періоду широко представлено трансцендентальні мотиви, художньо-естетичний потенціал збагачується за рахунок звернення до естетики міфологічних, фольклорних уявлень, історичної пам'яті народу, а також через гостре переживання майстрами художнього слова таких екзистенціальних проблем, як швидкоплинність земного буття та самотність людини в багатомільярдному світі.

Серед сузір'я сучасних поетів-традиціоналістів помітне місце посідає П. М. Гірник – лауреат національної премії імені Т. Г. Шевченка 2009 р. Його слушно називають «спадкоємцем шевченківської інтонації», продовжувачем традицій Є. П. Плужника та П. Г. Тичини [3]. Творчість цього видатного митця є маловивченим явищем в українській літературі. Поетична спадщина П. М. Гірника здебільшого проаналізовано в роботах літературних критиків. Зокрема, високо поцінують його художній таланти П. І. Осадчук, М. Ф. Слабошпицький, М. С. Якубовська. Так, однією з особливостей художнього почерку поета М. Ф. Слабошпицький називає зовнішню скромність його лірики: «Поетичні знахідки в молодого автора, – говорить дослідник, – не заакцентовані надмірно, не виставлені напоказ, як товари у вітрині магазину, вони підпорядковані головному задуму і заховані в самісіньку глибину вірша» [4, с. 75]. А ось П. І. Осадчук звернув увагу на філософсько-історичну спрямованість поезій П. М. Гірника: «Є щось у поета від баладних козацьких, від історичних пісень» [5, с. 5]. М. С. Якубовська, характеризуючи творчу манеру майстра художнього слова, відзначає, що в багатьох його віршах «зосереджується самотність як спосіб вияву буття особистості ліричного героя, який намагається підсумувати пройдений шлях, збираючись на новий виток дороги» [16, с. 576]. Цієї ж думки дотримується й Н. П. Анісімова, яка підкреслює, що особливість індивідуального стилю поета виявляється в інтонації глибокої ліричної замисленості, елегантного суму, відчуття самотності. «Проблема відчуження, результатом якої є самотність людини, стає наскрізним екзистенціалом поетичного світу П. М. Гірника, – пише дослідниця. – Його трактування суголосне концепції С. К'єркегора про самотність, яка є передусім наслідком виходу людини за межі буденності – у буття героя» [1, с. 490].

Оскільки творчість П. М. Гірника не вивчена з позицій мовознавства, то видається актуальним дослідити специфіку лінгвального вираження окремих концептів у поезіях цього майстра слова. Таким чином, метою статті є лінгвопоетичний аналіз вербалізації концепту **ПОВІТРЯ**. Розглянувши мовне втілення цього концепту в збірках «Спрага» (1983), «Летіли гуси» (1986), «Китайка» (1994), «Коник на снігу» (2005), «Смальта» (2006), було встановлено, що концепт **ПОВІТРЯ** постає як макроутворення – у його складі виділяємо низку мікроконцептів, серед яких провідну позицію у творчості П. М. Гірника займає мікроконцепт **ВІТЕР**. Ще за часів античності представник Мілетської філософської школи Анаксимен говорив, що вітер – це повітря в активному вияві.

Мовну репрезентацію концепту **ВІТЕР** досліджували І. Грицик, Т. М. Берест, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Корнодудова, Н. В. Осколкова, І. Б. Циганок. Проблему експлікації концепту **ВІТЕР** в українській мові висвітлює й Л. А. Лисиченко у своїй монографії: «Значення» концепту як ментального явища в силу його складності передається в мові не окремим словом, а лексико-семантичними мікрополем мовних елементів, що можуть сполучатися в текстах із ключовим словом концепту, – наголошує авторка. – Наприклад, концепт «вітер» виражається не тільки цим словом, а і численними словами, що характеризують його за силою (*вітер, вітриган, вітрило, вітерець, буря, ураган*), за напрямом (*північний, південний, східний, західний*), а також за проміжними напрямками (*південно-східний, північно-західний*), за додатковими погодними умовами (*хурделиця, завія, завірюха*), за локальними ознаками (*тайфун, торнадо, бриз, мусон, майстро, трамонтан*). Таке

широке уявлення про концепт «вітер» складається як сума спостережень різних носіїв мови, у кожного з яких окремо *вітер* може пов'язуватися з окремим комплексом ознак» [12, с. 22].

Семантико-символічне наповнення концепту найяскравіше, на думку І. Грицик, репрезентує такий аспект, як *вітер-вісник*. Автор наголошує на здатності вітру переносити інформацію. Ним виділено кілька груп, де «об'єктом перенесення є: а) звук-голос; б) звістка, інформація; в) формально названа людина (люди)» [9, с. 48].

На матеріалі морської термінології Н. М. Корнодудова аналізує семантичні зсуви лексико-семантичної групи «Вітер». Дослідниця виділяє кілька семантичних ознак вітру, серед яких основними називає рух/переміщення та інтенсивність [11, с. 125].

У царині художнього мовлення концепт вітер розглядає І. Б. Циганко, який намагається з'ясувати семантико-функціональну специфіку образу вітру в поетичному мовленні Є. Ф. Маланюка. Автор зазначає, що «в контексті всієї мовотворчості Є. Ф. Маланюка виявляються два напрямки авторського бачення образу вітру. Коли поет говорить про волелюбність, оновлення чогось, швидкоплинність і легкість, вітер постає як явище природи з благотворною силою, якщо ж ідеться про нестриманість, неспокій, гнів, сум, перешкоди, то виступає руйнівною силою» [15, с. 157].

В 11-томному Словнику української мови запропоновано таку дефініцію слова *вітер*: «Більший або менший рух потоку повітря в горизонтальному напрямі» [14, с. 687]. Це значення є домінантним у поезії П. М. Гірника: *Буде вітер, буде хмара / Грозова* [7, с. 23], *Занімили чорні хмари. / Занімили – посивіли. / Тільки вітер* [4, с. 36], *А вітер попів сіє по стерні* [7, с. 63], *Наче мальва суха, що насіння кидає на вітер* [4, с. 68], *Тільки вітер і попів над нами* [7, с. 95]. У цих прикладах семантика слова *вітер* повністю збігається зі словниковим коментуванням. *Вітер* постає *явищем природи, погодною умовою*.

У більшості культур та релігій повітряна стихія має амбівалентну природу, постаючи в ролі живого дихання всесвіту або ж уособлюючи руйнівну силу злих демонів. Широко використовується образ вітру й у художній літературі, де він здатний передавати цілу гаму почуттів героя – від піднесення до переживання глибокої меланхолії. Завдяки цьому концепту поету вдається передати тривогу, передчуття чогось лихого, втрати, горя. Розглянемо, які лінгвістичні засоби використовує майстер слова, описуючи прощання козака з коханою перед битвою: *Над пущою вітер невтішно гуде, / І хмари – мов коні зловісні. / Безжальний, чорний ворог іде. / Бувай, о бувай, Марисю* [5, с. 26]. Душевний стан неспокою передано майстром слова за допомогою звукового образу вітру, який створює дієслово *гуде*. В атмосферу тривоги вводить і сполучуваність лексеми вітер з прислівником *невтішно*, а також порівняння хмар зі зловісними кінями, через яке передано інтенсивність та швидкість повітряної стихії, оскільки пересуватися по небозводі хмари можуть лише під впливом повітряних потоків.

Семантична площина *вітер – життєві негаразди* виразно виявлено в рядках: *Перебуду з тобою лихий вітролом, / Не обмовлюсь про кпини, про болі і муки* [4, с. 57], де концепт **ВІТЕР** вербалізує лексема *вітролом*. Зазначимо, що в Словнику української мови це слово витлумачено як «бурелом» [14, с. 689], «сильний вітер (ураган), що ламає дерева в лісі» [14, с. 257]. Посилує негативний компонент епітет *лихий*, а також слова самого поета, який, переживши кпини, болі та муки, намагається про них надалі не згадувати.

Змальовуючи образ вітру, П. М. Гірник рідко вживає зорові образи, оскільки вітер неможливо побачити, а тільки почути його звук чи відчути силу. Однак іноді через вживання епітета на позначення кольору *чорний* поет інтенсифікує в складі концепту значення *негаразди, ворожість*. Читаємо: *Танцюймо востаннє, без слова і крику. / Коли й охолонем на чорних вітрах, / То прийде з весілля заплакана скрипка / І пісню поставить у нас в головах* [5, с. 15], *Рушай, козаче! / Чорна хуртовина / Тебе жене в холодну чужину* [5, с. 64]. «У слов'янській міфології, – зауважує І. Б. Циганок, – серед вітрів виділяються добрі і злі» [15, с. 157]. Саме до «злих» вітрів зараховують *вихор, бурю, ураган, хуртовину, завірюху*. Таким чином, уживаючи лексему *хуртовина*, П. М. Гірник підкреслює негативний смисловий компонент у складі концепту. Ще більш показовою в цьому плані є наступна ілюстрація, де вміщено індивідуально-авторське порівняння ліричного героя зі шрамом на скелі: *Дорога додому, сніги по війні, / Відлуння, що впало на трави. / Ти йдеши, ти не маєш ні сліз, ні вини... / Означений вітром, як шрам на скелі, / У чорній сорочці на свято* [7, с. 33]. Під дією руйнівної сили вітру на скелях утворюються тріщини, що нагадують рубці. Такі ж глибокі шрами залишає в душах людей війна, руйнуючи домівки, забираючи рідних. Промовистим художнім фактом є усвідомлення ліричним героєм себе на святі, зодягненим у чорну сорочку, адже його дітям доведеться «прикидатись в золі» [7, с. 33], а сестра «лишилась вдовою» [7, с. 33].

Окрім свої власних переживань, поет також вболіває за долю батьківщини, відтак, концепт **ВІТЕР** вміщує в собі значення «соціальні негаразди»: *Тобі, Вітчизно, під всіма вітрами / Судилося чекать і ворожить* [4, с. 13].

У мовно-поетичних сюжетах П. М. Гірника переважають емоції туги, печалі та смутку. Поет часто використовує образ вітру для інтенсифікації цього почуття, вибудовуючи семантичну площину **вітер – печаль**: *А я боюся нині розуміти, / Яка печаль між нами пролягла, / І чути вітер, скрижанілий вітер, / Що душу розтина на два крила* [5, с. 52]. Дотиковий образ вітру створює прикметник із семою 'холод', однак цей холод співвідносний з почуттям глибокої печалі. Мінорної тональності образ вітру набуває і як елемент осінньої завмираючої природи: *Оце й усе... / Тоненький лід на голосі. / Осінній вітер віє по душі* [5, с. 68]. Тут вітер також співвіднесений із поняттям глибокого суму, який переживає автор, що виявлено в дії стихії на душу ліричного героя. Промовистим фактом є сполучуваність ключового слова з прикметником *осінній*, адже в літературній традиції осінь часто осмислена як пора печалі та суму. Привертає увагу й звуковий образ вітру в такому контексті: *«Ще лихі колядують вітри навесні / І завії проймають до самого серця»* [4, с. 57]. У цьому вірші негативний оцінний компонент представлений через використання прикметника *лихі*, а також метафори *завії проймають до самого серця*, де маємо перенесення холоду та пронизливості вітру в площину внутрішніх переживань автора. Подібні інтенції помітні й у рядках *Там, де вітри гомонять і холонуть серця* [5, с. 48], де метафоризація образу здійснюється на основі співвідношення холодно у природі – холодно в душі. Подібні значення має лексема *хуртовина* в такій поезії: *Лиши собі пекельну хуртовину / І, як останній, як найтяжчий гріх, – / Ту стежечку круту і не єдину, / Якою ти до матері не встиг* [4, с. 12]. Тут йдеться не про заметіль як погодні умови, а про давній біль ліричного героя, який виникає під впливом почуття провини. Підкреслює цей факт вживання епітету *пекельна*, тобто така, що здатна обпикати, мучити. Важливим елементом при цьому є вказівка на те, що цю хуртовину герой носить у себе в душі. Осмислення вітру як символу печалі помічено й в інших віршах: *Свічечка на протязі журби – / Вихопить з п'ятьми знайомі риси / Вічних тем, запитань і шукань»* [5, с. 58], *«Яка там печаль – / Хуртовина / Останнього віча* [8].

У межах концептосфери «емоційний стан людини» вітер може передавати психологічний стан самотності. Отже, концепт збагачується смисловим наповненням **самотність: Безлюдний світ, і вітер – гульма** [4, с. 26]. Виразно мотив самотності проглядає в думках смертельно пораненого козака, якого не буде навіть кому поховати: *Вовки поховать мене, а вітри відспівають* [4, с. 40]. Інколи автор порівнює себе з самотнім вітром: *Заблукаю в косах, як самотній вітер, / Нахились до вуха... й промовчу* [4, с. 28]. Гостре переживання відірваності від рідної землі також передано за допомогою персоніфікованого образу стихії: *Не займай мого серденька у лихий годині. / Голоситимуть за мною вітри на чужині* [4, с. 68].

Через ознаки мінливості та постійного руху стихія вітру усвідомлювалася носієм змін, що зумовлює появу у світоглядній парадигмі П. М. Гірника такої семантичної площини, як **вітер – переміни**: *І вже я не тут, бо лежати не сила. / Оновлений вітер жене каламуть* [4, с. 71]. За таких умов вітер сприймається автором як явище природи з благотворною силою, оскільки наділений здатністю розвіяти лихоліття та тривогу. Цікавим при осмисленні вітру як повороту до чогось нового є індивідуально-авторське усвідомлення вітру як певної гри: *Герої, бавтесь в державу, / В квача, у дурня, у слова, / У вітер, що колись повіє* [7, с. 128]. Роздумуючи про можливість настання змін у світовому масштабі, поет звертається до прийому персоніфікації стихії: *І шалений вітер молодечим свистом / Розгойда планети заспану колицку* [4, с. 41].

Лінгвальний образ вітру в ліриці поета передусім пов'язаний з модусом перцепції: слуховим, дотиковим та зоровим. Основним рівнем сприйняття концепту є звуковий. При характеристиці слухових образів доцільно виділити дві групи. До першої будемо зараховувати безпосередньо звуки вітру, а до другої – звуки, які витворені за участю стихії. Отже, у першій групі слуховий образ вітру створено за допомогою дієслів із семою 'звук': *плаче, гуде, стогне, свистить* тощо: *Гули, зірвавши якорі, / Вітри у щоглах крокв* [4, с. 19], *Застогнуть вітри, у Дніпро посуваючи кручі* [5, с. 60], *Гули вітри за нашими дідами, / А завівають попелом і нас* [4, с. 55], *Говоріте, ліси і гаї, / Та не вітром, а духом* [6, с. 25], *Хай гудуть над землею вітри німоти* [4, с. 58], *Софіє, наречена і вдова, / По кому вітер плаче у бійницях* [4, с. 16]. Наведені предикативні конструкції є загальноновживаними метафорами. Однак трапляються у творчості П. М. Гірника й оригінальні поетичні трансформації. Так, при характеристиці звукових образів вітру привертає увагу ботаноморфна метафора *В широкім полі смичок тополі / Торкає вітру ледь чутні струни* [4, с. 46], де семема 'вітер' та 'тополя' збагачені семою 'тогожний музичному інструменту'. Цікаво розглянути й антропоморфну метафору *«До вуст приклав сопілку вітер»* [4, с. 45], у якій асоціацію побудовано на основі зіставлення дії

людини, що грає на музичному інструменті з шумом повітряної стихії. Зауважимо, що метафори, де звук вітру порівняний з грою на музичних інструментах, мають міфологічне підґрунтя, оскільки, як зазначає О. М. Афанасьєв, «винахідниками музичних інструментів вважалися боги, володарі гроз, віхол та вітрів» [2, с. 94].

У лінгвально-поетичних контекстах П. М. Гірника слуховий образ вітру може розгортатися й без вживання лексем на позначення концепту: *Нітелень. Ліс затих і замовк. / Вечоріло* [4, с. 33], *Рипить верба* [4, с. 14], *Були струмки грайливі і тверезі. / Диміла декорація зими. / Дуби терпіли мовчки. А берези / Вже лопотіли першими крильми* [4, с. 33], *Не кричить солов'ї, не шуміте, ліси, / пожурімося, доле* [4, с. 38], *Ще на кручах рипить, як порожній вітряк, / У сльотаву негоду пра-Київ* [4, с. 48]. У наведених ілюстраціях звуки утворюються за участю вітру, однак іншими реаліями: *лісом, деревами, вітряком*.

Моделюючи образ вітру, П. М. Гірник також звертається й до дотикових відчуттів, які створено через вказівку на силу вітру: *Шалений вітер. Чорне поле. / Дубів розвихрені чуби* [4, с. 55], *Хай нахилиє траву забуття не роса – / Дужчає вітер, і мова стискається важче* [5, с. 9], *По дорозі по останній / Чи то чайка, чи то мати, / Чи то вітер, чи то лютий, / Чи вуста, чи неслухняні – / Козака несуть...* [4, с. 36], *І небо, і кручі, і вітер щосили, / І голос високий німіє до млості, / І кряче минуле з тої могили, / Де тліли шаблі і подлубані каті* [5, с. 39], *Вже дзвони б'ють по під грудьми / І в небо падає Софія, / Аж вітер бані обдима!* [4, с. 17].

Дотикові образи створюються також через вказівку на ступінь тепла повітряних мас. У мові такі інтенції забезпечуються переважно валентністю з прикметниками, що є носіями семи 'холод', а також відповідним контекстом: *Дорога. Небо. Три тополі. / Холодний вітер у лице* [6, с. 27], *І чути вітер, скрижанілий вітер* [5, с. 52], *Зимна осінь. Вітряно і кволо. / Дві вікні, дві стулі, дві сльози»* [7, с. 52], *Оце вже і вдома. / Холоне під вітром калина* [5, с. 41]. Оригінально холодність вітру передає поет через зооморфну метафору: *І вітер ліг до ніг – холодний пес* [4, с. 37]. Цілком можливо, що такий образ міг виникнути під впливом фразеологізму *собачий холод*. Варто відзначити, що зооморфні метафори не є характерними для опису вітру в поетичному мовленні П. М. Гірника, однак викликають великий інтерес, оскільки в них особливо яскраво виявлені індивідуально-авторські переосмислення концепту. Наприклад, при змалюванні осіннього пейзажу автор через анімалістичне порівняння вітру з жовтим оленем передає швидкоплинність часу: *Поруділим потічком сухого возню / Лється плац чарівниці босої / На дерева... Очима тебе зупиню, / Акварельне видиво осені! / Вітер оленем жовтим летів через ліс, / Загубився і цез, як спалах. / Тільки руки обвуглені білих беріз / Ледь знялися над ним і упали* [4, с. 33]. Таким чином, стає зрозумілим використання епітету *жовтий*, що можна пояснити художньою палітрою осені, яка розмальовує навколишній світ жовтими, оранжевими, багряними фарбами.

Характерною ознакою лінгвального образу вітру у віршованій творчості П. М. Гірника, як вже зазначалося, є наскрізний антропоморфізм. Пояснюється таке осмислення стихії міфологічними уявленнями про вітер як живу істоту – народна свідомість не може сприймати природу як мертву та бездушну, багата уява наділяє явища неживої природи людськими рисами та прагненнями. Вітер не став винятком. У поетичній мові П. М. Гірника одухотворення стихії забезпечено через уживання дієслів із семами 'рух' та 'звук'. Як і людина, вітер має здатність *говорити, плакати, співати, рухатися та ходити*: *Прийдуть вітри з попелища, де сталася хата. / Мовчки мені і матусі налиють вина. / Проводи, мамо. Ми знову зустрілись на гробі* [7, с. 48], *Про степи широкі, де гуляє вітер* [4, с. 41], *От і джерела взялися питьмою / От і громи відгули. / Вітер гуляє над тою золою, / Де ночували орли* [7, с. 108], *Заходить вітер просто в двері. / Навпомацки залазить в ніч, / Гуде і кублиться в папері. / Йому не спиться. І мені / Чомусь мовчиться і не спиться* [4, с. 53], *Гудуть вітри на різні голоси* [4, с. 24]. Поодинокими є контексти, у яких вітер конкретизується як жива істота, набуваючи рис людського організму: *І вітер задихане скло / Пече крижаними очима* [8], *За тобою білі руки / Завірюха ломить* [4, с. 33]. Олюднення стихії простежено в порівнянні байдужих друзів з віхолою: *То хай би друзі не приїхали, / Бо з ворогами рада є / А ці сидять собі, як віхола, / І теревенять про своє* [7, с. 122].

Мистецтво поезії народжене з глибин сучасності й народного духу. Повністю цю тезу підтверджує поезія П. М. Гірника. Проаналізувавши мовний матеріал кількох збірок майстра слова, робимо висновок, що лінгвальне вираження концепта ВІТЕР у ліриці поета має підґрунтям міфологічні уявлення, поетичну традицію та індивідуально-авторську візію. Для досліджуваного концепту характерним є таке смислове наповнення: *вітер – погодна умова, явище природи, вітер – життєві негаразди, вітер – печаль, смуток, вітер – самотність, вітер – переміни, вітер – жива істота*. Доволі часто концепт ВІТЕР наповнений у поетичній моделі світу П. М. Гірника дієслівними

метафорами із семами 'звук' (*плаче, колядує, голосить, свистить, гуде*), 'рух' (*прийде, гуляє, заходить*), прикметниками із семами 'холод' (*холодний, скрижанілий*) та 'сила' (*шалений, лютий*). Ще однією характерною рисою творчої манери художника слова при змалюванні образу вітру є наскрізний антропоморфізм. Отже, концепт ВІТЕР є важливим виразником ціннісних світоглядних орієнтирів П. М. Гірника, а багатство та оригінальність семантичних модифікацій цього образу засвідчує самотність та неповторність поетичного стилю майстра слова.

Перспективу дослідження вбачаємо в дослідженні інших ключових концептів ідіостилю П. М. Гірника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анісімова Н. П. Стоїть душа віч-на-віч з самотою...: художнє вираження екзистенціалу самотності в поезії Павла Гірника / Н. П. Анісімова // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2009. – № 21. – С. 489–501.
2. Афанасьев А. Н. Дерево жизни : [Избранные статьи] / А. Н. Афанасьев. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
3. Гірник П. М. Біленька хата під соломою – рай на Україні [Електронний ресурс] / Інтерв'ю. – Режим доступу : <http://sumno.com/article/pavlo-girnyk-bilenka-hata-pid-solomoyu-raj-na-ukra/>.
4. Гірник П. М. Спрага : [вірші, поема] / П. М. Гірник. – К. : Радянський письменник, 1983. – 78 с.
5. Гірник П. М. Летіли гуси [поезії] / П. М. Гірник. – К. : Молодь, 1988. – 80 с.
6. Гірник П. М. Смальта : [поезії] / П. М. Гірник. – Хмельницький : Видавець А. А. Цюпак, 2006. – 64 с.
7. Гірник П. М. Коник на снігу : [збірка поезій] / П. М. Гірник. – К. : Факт, 2005. – 136 с.
8. Гірник П. М. Китайка [електронний ресурс] / П. М. Гірник. – Режим <http://poetry.uazone.net/hirnyk/>
9. Грицик І. Символозначення вітер-вісник у смисловій парадигмі архетипу вітер / І. Грицик // Матеріали до українського мистецтвознавства. – 2002. – № 2. – С. 47–49.
10. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
11. Корнодудова Н. М. Візуальне уявлення семантичних зсувів у морській термінології (на матеріалі дослідження лексико-семантичної групи «Вітер») / Н. М. Корнодудова // Мова і культура. – 2002. – Вип. 4. – Т. III. – Ч. 1. – С. 125–129.
12. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко – Харків : Видавнича група «Основа», 2009. – 191, [1] с.
13. Осколкова Н. В. Особенности структуры эстетического поля денотативного класса <ветер> (на материале русской поэзии XVIII-XX вв.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. В. Осколкова. – Архангельск, 2004. – 26 с.
14. Словник української мови: В 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 801 с.
15. Циганок І. Б. Концепт *вітер* у поетичному мовленні Є. Ф. Маланюка / І. Б. Циганок // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2006. – № 20. – С. 155–158.
16. Якубовська М. С. У дзеркалі слова : Есеї про сучасну українську літературу / М. С. Якубовська – Львів : Каменяр, 2005. – 751 с.

Olena Slyunina

Linguo-poetic interpretation of the nature element air in the poetical speech of Pavlo Hirnyk

The peculiarities of the lingual expression of the concept «air» in the poetical model of the world of Pavlo Hirnyk are described in the article.

Key words: concept, semantic sphere, air, wind, Pavlo Hirnyk.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Флорій Бацевич

ЗАГАЛЬНИЙ ДЕЙКСИС ФІЗИЧНОГО І ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДСТОРОНЕННЯ (на матеріалі часток *ОН, ОСЬ, ОТО*¹)

У статті проаналізовано частки сучасної української мови *ОН, ОСЬ, ОТО*, встановлено їхню спільну комунікативну функцію, смислові вияви в різних контекстах уживання, парадигматичні зв'язки. Виявлено, що досліджувані лексеми виконують комунікативну функцію найзагальнішого вказування (дейксису), різняться мірою залученості внутрішнього світу людини в зміст повідомлюваного. Вони виформовують мікропарадигму, члени якої поєднані гіперо-гіпонімічними та антонімічними зв'язками.

Ключові слова: прагматика, дискурсивні слова, дейксис, загальний дейксис, частки, дейктичні частки, парадигматичні зв'язки.

У сучасному живому мовленні носіїв багатьох мов помітно активізувалися так звані дискурсивні слова, тобто лексичні елементи, які формують зв'язність дискурсів (текстів), вносячи в них неповторні комунікативні смисли синтетичного семантико-прагматичного характеру (див., напр.: [2; 7; 8; 3; 4; 5; 9] та ін.). Серед дискурсивних слів одними з найактивніших є частки. Активізація часток як носіїв складних прагматичних комунікативних смислів, пов'язаних із ментально-психологічними, вольовими, естетичними тощо особливостями мовців – загальна тенденція сучасних функціонально-комунікативно розвинених мов (української зокрема) до урізноманітнення способів діалогізації, вираження особистісного начала.

Як відомо, значна кількість дискурсивних слів, вносячи в акт комунікації виразне особистісне начало, виконує дейктичну (вказівну) функцію. У літературі, присвяченій проблемам дейксису, серед мовних засобів вираження вказувальності найчастіше згадують займенники, займенникові прислівники, прийменники, прономіналізовані слова різних частин мови, дієслівні категорії часу, особи та деякі інші (див., напр.: [6, с.128]). Частки, зазвичай, у цьому списку відсутні, або згадують лише виразно дейктичні *он, ось, це, оце* (див., напр.: [10, с. 82–87]).

У згаданій групі дейктичних лексем за семантико-прагматичними особливостями вирізняють частки *он, ось і ото*¹. Нижче визначимо семантико-прагматичні особливості кожної зі згаданих часток з метою встановлення їхнього загального семантико-прагматичного смислу в межах виконуваної ними спільної дейктичної функції.

Частка *ОН* та її похідні

У «Словнику української мови» (в 11-ти тт.) (далі СУМ) із восьми виділених лексико-семантичних варіантів частки *ОН* шість кваліфіковано як вказівні (дейктичні) і два як підсилювальні (СУМ, Т.V, с. 695–696).

Типові контексти уживання досліджуваної частки подаємо нижче.

1. Імена конкретних об'єктів або їхніх анафоричних заміників, напр.: – *Он він іде з відром.* – *Тоська тицьнула пальцем кудись у вікно* (В.Шевчук); – *Спить [Денис] ... Он він. Бачиш?* (Г. Тютюнник); *Он, бачиш, кінь осідланий / Тупає ногою* (Т. Г. Шевченко); *Он гай зелений похилився / А он з-за гаю виглядає / Ставок, неначе полотно* (Т. Г. Шевченко).

2. Ім'я нематеріального об'єкта (явища, факту, події тощо), напр.: – *Он і смерть прийшла до нього ...* (із розмови); – *Он торік умерла Катря Кравчиха...* (Марко Вовчок); – *Он події які почалися!* – *задумливо хитнув головою [Дмитро Іванович]* (В. Винниченко).

3. Предикат фізичного сприйняття, зокрема у формі наказового способу дієслова, напр.: – *Он чуєш!* – *і він [Пахом] завмер на своєму місці...* (Є. Гуцало); – *Он подекують, під Гадячем на Полтавщині справжні люди таки знайшлись, зовсім нагнали пана* (Ю. Смолич); *Он гляньте краще на той табун диких гусей* (М. Коцюбинський); – *Он, чуєте? / Співають...* (Т. Г. Шевченко).

4. Займенники або прислівники місця чи способу дії, напр.: – *Однеси лист... Он туди, два вікна видно* (М. Коцюбинський); *Значить он чого батько поїхав на ярмарок* (П. Вирган); *«Он як це все*

відбувалося» – подумав він [учитель] (А. Колісниченко); – У мене ще он скільки справ (із розмови); – Посвіти мені... / Он щось ходить! / Он під дубом щось там робить (Т. Г. Шевченко).

5. Зміст усього висловлення, напр.: Он зірка в небі пролетіла (В. Сосюра); – Іди он готуйся до іспиту (з розмови); – А де Степан? – А он під тином / Неначе вкопаний стоїть (Т. Г. Шевченко).

Спостереження над уживанням досліджуваної частки в художньому і живому розмовному мовленні дають змогу константувати, що вона є носієм узагальненого комунікативного смислу прагматичного характеру ‘загальний дейксис фізичного й психологічного відсторонення’ або ‘загальний дейксис об’єктивного, незаангажованого спостерігача’. Цей загальний комунікативний смисл реалізований у межах двох його граневих виявів:

(1) ‘дейксис відстороненого фізичного сприйняття конкретного об’єкта (у широкому сенсі слова)’; при цьому частка лексичною сферою своєї дії має ім’я цього об’єкта, напр.: Он Микола пішов; Он дерево, яке ти шукав. У цьому вживанні в розмовному мовленні частка он може бути замінена вказівним жестом.

(2) ‘дейксис ментального (психічного, психологічного) відсторонення від факту, події тощо’. При цьому частка сферою свого вияву має весь зміст висловлення, наприклад: Он у Василя доля як щасливо склалася / дітей оженив на багатих / хату відбудував ось яку... (з розмови); Он яке твориться / На сім світі (Т. Г. Шевченко).

У низці контекстів цього граневого вияву комунікативний смисл частки он поєднується зі значенням ‘дейктичне підкреслення підсумкових міркувань’, напр.: То понаставляли / Ті фігури он для чого: / Щоб люди не крали (Т. Г. Шевченко).

Найвиразніше другий граневий смисл частки он виявляється в усталених зворотах на зразок [Ах, так] он [воно] як; Он [воно] що; [Ах] он ти [він, вона, воно] який [яка, яке] та деяких інших.

Обидва граневі типи вияву загального комунікативного смислу частки он тісно генетично пов’язані: другий, більш абстрактний, розвинувся з першого; це дейксис, який відійшов від конкретного об’єкта і став дейксисом факту, події, стану тощо.

Похідні досліджуваної частки, зокрема, оно і онно подано в словнику ‘те саме, що он’ (СУМ, т. V, с. 698), тобто в межах визначених вище типів загального комунікативного смислу.

Як варіант частки он можна розглядати також частку онде та її розмовну форму ондечки.

Частка онде в СУМі (СУМ, т. V, с. 696) представлена як носій тих самих комунікативних смислів, що й он. Це підтверджують також наші спостереження. Можна говорити про вияв двох граневих смислів:

(1) ‘відсторонений дейксис фізичного сприйняття конкретного об’єкта’, напр.: Онде злодій итемпований / Кайдани волочить; Он розбійник катований / Зубами скрегоче (Т. Г. Шевченко);

(2) ‘дейксис ментального відсторонення від факту, події тощо’, напр.: Онде як / Шукав волошечок у житі, / А тут тобі припливсь козак (Л. Глібов).

Частка Ось та її похідні

Із семи виділених лексико-семантичних варіантів частки ось у СУМ п’ять кваліфіковані як вказівні, два – підсилювальні (СУМ, т. V, с. 796–797).

Спостереження над уживанням часток ось, осьде, осьдечки показують, що за певними параметрами вони є функціонально-комунікативними антонімами часток он, онде, ондечки. Нижче спробуємо це довести, спираючись, передовсім на функціонально-комунікативні особливості частки ось, тому що названі її похідні мають виразний розмовний характер і їхня частотність уживання в сучасній українській мові значно нижча.

Типові контексти вживання частки ось подаємо нижче.

1. Ім’я конкретного фізично сприйманого об’єкта (у широкому сенсі слова), напр.: – Тут, ось її двері (Леся Українка); – Ось він! – [Микола] показав пальцем на вчителя (М. Стельмах); ... Як гадина в’ється / Ось і дуб той кучерявий... (Т. Г. Шевченко).

2. Ім’я нематеріального об’єкта, а також факта, артефакта, події, дії, стану тощо, напр.: Ось один із тих віршів (М. Коцюбинський); – Ось і перелом... Таки швидко знайшли (А. Кокотюха); Ось саме ця подія і закарбувалась у пам’яті (М. Коцюбинський).

3. Займенники, прислівники, займенникові прислівники, напр.: – Ось що робить ... (Т. Г. Шевченко); – А то ось чому: я не можу себе вважати особою не дотикальною (М. Коцюбинський); А я у гай ходила по квітку ось яку (П. Тичина); – Ось тут бандити стріляли в сердегу, – зітхнув Свирид Яковлевич (М. Стельмах); Ось тепер все тільки починається (В. Шевчук).

4. Зміст усього висловлення, напр.: Ось приходить і другий підпасич ... (П. Мирний); – Ось як це було (Є. Гуцало); А тепер осталась / Ось що робить (Т. Г. Шевченко); Ось ми і виїхали на толоку (І. Франко); – Ось він мене й скарав на смерть (Є. Гуцало).

5. Ім'я предиката конкретної фізичної дії та дій ментальних, психічних тощо, зокрема, вжитих у наказовому способі, напр.: – *Ось сиджу і плачу! Смішно?* (Із розмови); *Ось він встав, кашлянув* (А. Кокотюха); – *Ось хвилююсь як мала дитина ...* (В. Шевчук); *Ось слухай же, що роблять / Заздроці на світі!* (Т. Г. Шевченко).

Загальний комунікативний смисл частки *ось* можна визначити як 'дейксис особистісної сфери адресанта', або 'дейксис заангажованого мовця'. Цей комунікативний смисл прагматичного характеру реалізований у межах двох граничних виявів.

1. 'Дейксис безпосередньої перцепції мовцем об'єкта'. Ця грань комунікативного смислу реалізована в контекстах, де частка *ось* має своєю лексичною сферою вияву ім'я безпосереднього об'єкта перцепції (слухового, зорового, тактильного, смакового тощо сприйняття), напр.: – *Але повернемося до гармати. Ось вона* (О. Довженко); – *Ось цей хлопець, – показав учитель на Романа ...* (М. Стельмах); – *Ось вино з водою, пані* (Леся Українка); – *Обиукали, знайшли ось, – Филька витяг з кишені й подав якісь папери* (А. Головка);

2. 'Дейксис ментальної близькості мовця до факту, події тощо, про які він сповіщає слухача'. Цей граничний варіант загального комунікативного смислу виявляється переважно в контекстах, де спостерігач-наратор виявляє внутрішню (духовну, психологічну, ментальну тощо) близькість до повідомлюваного. Ним зазвичай стають осмислені людиною факти, події, стани, відношення тощо, напр.: *Ось читають, як він забив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві ...* (М. Коцюбинський); *Ось ти кажеш, Мартинов, зненависть... А по-моєму, не лише зненависть, а й любов рухає армії вперед ...* (О. Гончар); *Ось так би йти, йти – й нікуди не прийти ...* (Є. Гуцало).

Підтипами другого граничного вияву комунікативного смислу є:

а) 'особливо очікувана духовно-ментальна близькість адресанта до повідомлюваного', напр.: – *І ти для того товчешся по ранках, не спиши..., щоб зазирнути в ті очі, що, може, ще бачать образ святого, до якого ось, тільки молились ...* (М. Коцюбинський); *Ось у який час подали ми, товариші, руку на братство, на товариство* (О. Довженко); *Ось і шлях знайомий, снігом заметений* (А. Головка); *Ось ми і виїхали на толоку* (І. Франко); у двох останніх випадках уживань частка *ось* є мовленнєвим синонімом до дискурсивного слова *нареши́ти*;

б) 'дейксис неочікуваного, раптового вияву ментально-духовної близькості до повідомлюваного', напр.: – *Ага, ось ти про що! – краєм рота ошкірився Данило Горбокінь* (Є. Гуцало); – *Дивись! Ось що вичваряє! – Іван аж руками сплеснув* (Є. Гуцало); *Кілька разів збирався одписати Вам ... Аж ось сам занедужав ...* (М. Коцюбинський); *Йшли так з півгодини. Аж ось скінчилися очеретяні тини ...* (М. Коцюбинський); – *Ось воно що! – подумав я* (З розмови);

в) 'дейксис особливо інтимної психологічної близькості до повідомлюваного', напр.: – *Ось слухай же, що то роблять / Заздроці на світі* (Т. Г. Шевченко); – *Ось гляньте, які молодці!* (О. Довженко); – *Ось побачите, що отсе сам ходить, а далі й усю худобу переносить* (І. Квітка-Основ'яненко);

г) 'дейксис ментального підсумку (якихось думок, очікувань, мрій тощо)', напр.: *[Онисим] – Ти, батьку, як мала дитина... Ось тому-то я змушений сам навідатись до тебе в гості ...* (Є. Гуцало); *«Ось це й сталось!» – подумав сумно [Григорій]* (А. Колісниченко).

Частка *ОТО*¹

Частка *ото*¹ виразно діалогічна, її вживають як у власне діалогічному, так і в монологічному мовленні, діалогізуючи його напр.: – *То йди топись! – А жінка! Діти / – Ото ж то, бачиш, не бреши* (Т. Г. Шевченко); *Так ото однієї осені, ще не гаразд листя опало, як упав сніг* (Панас Мирний).

Досліджувана частка прив'язує смисл повідомлюваного до моменту мовлення, «тут і тепер» спілкування, тобто перебуває поза категорією ретроспекції чи проспекції розгортання текстових подій. У висловленні завжди функціонує в рематичній позиції, переносячи увагу адресата на ту частину повідомлюваного, у межах якої вживається сама, навіть якщо позиційно зпередує в межах теми, напр.: *Уже ото й перші півні проспівали були, а він усе не спав* (А. Головка).

Уживання частки *ото* пов'язане з необхідністю вказування мовцем на щось важливе, осмислене ним, але значною мірою «зовнішнє», напр.: – *Ото кидай, Давиде, цю дурну забавку та й мети до нічліжки* (М. Стельмах); *Ото указ надрукують: / «По милості божій ...»* (Т. Г. Шевченко); *«Ото думай, Іване, думай... – муркотів він сам собі під ніс...* (А. Кокотюха).

Сферами лексичної дії досліджуваної частки є:

1) імена конкретних фізично сприйманих об'єктів: *Михайлик дивився, як зелені зірки дмуться та лупають перед давно сподіваним дощем. Яке наймення їм, він сливе не відав: ото-о є Віз Великий..., а ото Волосожар, а то – Чумацький Шлях* (В. Ільченко); – *Дивись, ото Іван пішов. З вудками, на річку* (Є. Гуцало);

2) предикати різного типу і форм вираження:

а) дієслівні, напр.: – *А йдіть обідати! Ото забалакалися, – гукнула з танку тітка* (М. Коцюбинський);

б) іменні, напр.: *Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі ... – ото мужицька доля* (М. Коцюбинський);

в) прикметникові, напр.: – *Знаси, ото все неправдиве, що кажуть у відділі* (з розмови);

3) зміст усього висловлення, напр.: – *Я кину, та п'ятий, та десятий – ото вже й ешалон маєш!* (О. Гончар); *Ото сяде Демко в свято під хатою та й почне думати, як то йому з недолі вибитися* (Г. Григоренко).

Аналіз контекстів уживання частки *ото* дозволяє сформулювати її загальний комунікативний смисл як 'дейксіс позиції зовнішнього спостерігача-наратора, пов'язаний із фізичною відстанню від об'єкта та ментальним дистанціюванням від змісту повідомлення'. Інакше кажучи, навіть переймаючись тим, про що він говорить, мовець презентує себе як спостерігач-наратор, для якого повідомлюване є не *це*, а все-таки *ото*. Найповніше цей комунікативний смисл виявляється у випадку вживання частки в контекстах незалежної позиції, напр.: – *Тільки ти обережненько. Може як-небудь прохідними дворами. – Ото! Буду це я в кучугурах лазити!* (А. Головка).

Загальний дейксіс відсторонення чітко виявляється також у контекстах, де мовець апелює до ситуації, у яку він не включений, дистанціює себе від неї, хоче в ній розібратися тощо, напр.: *По паузі сказала [Христя] стиха: – Сьогодні Зінька таки сумна була. Питала мене, чи правда, що ото балакають?* (А. Головка).

Виявлений загальний комунікативний смисл втілюється в такі граневі підтипи:

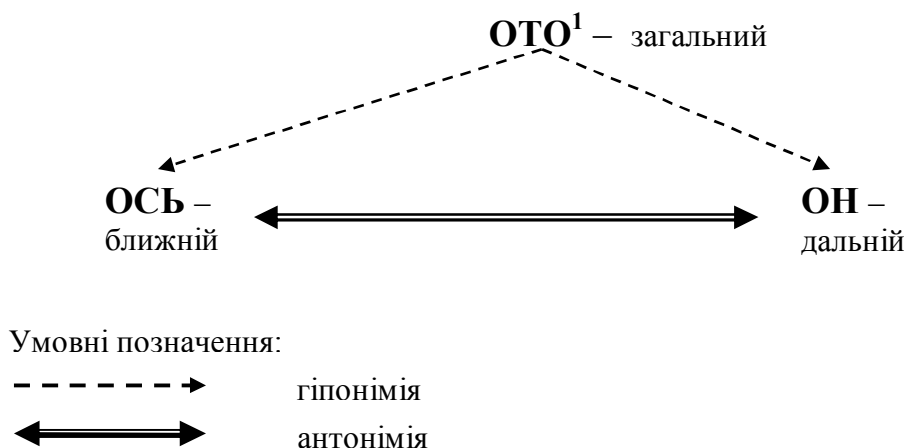
1. *Ото*¹ – 'загальний фізичний (зовнішній) дейксіс спостерігача'. Найповніше виявляється в контекстах, які супроводжує (чи може супроводжувати) вказівний жест, напр.: – *Ото він! – тицьнув пальцем [колишній студент] у бік професора* (А. Кокотюха); *Ото церков Богданова. / Там-то він молився* (Т. Г. Шевченко); – *Ото її книги, а це мої* (Б. Жолдак). Останній приклад особливо наочно демонструє прагматику дистанціювання від об'єкта, який не є власністю мовця (*ото*) і підкреслення зі своїм (*це*).

2. *Ото*² – 'загальний ментальний (внутрішній) дейксіс відсторонення адресанта'. Адресант (мовець) є спостерігачем-наратором, а не учасником події, дії, вчинку, факту тощо. При цьому наратор зазвичай спирається на пам'ять адресанта, його інтерпретацію подій, фактів, дій тощо, напр.: *Ото вони собі ідуть / Прийшли додому, / І живуть* (Т. Г. Шевченко); – *Ото воно так було ... – і старий почав детально оповідати про все, що сталося ...* (А. Колісниченко).

Ментальне відсторонення мовця від змісту повідомлюваного, погляд на зображуване як на «картинку збоку» уможливує в деяких контекстах синонімізацію зі словом *якось* – носієм комунікативного смислу широкої приблизності. Адресант активно втягує адресата (слухача, читача) у власну інтерпретацію змісту висловлення, перебуваючи ніби «збоку» того, про що йдеться.

Отже, у межах аналізованої групи часток частка *ото* своїм граневим виявом загального комунікативного смислу (*ото*¹) посідає позицію найзагальнішого вияву фізичного дейксісу, формуючи чітку парадигмальну структуру взаємозв'язків часток дейктичного типу *ото*¹, *ось*, *он*. Загальна схема парадигматичних зв'язків аналізованої групи часток має такий вигляд:

Фізичний дейксис

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов (ред.). – М., 1993. – 243 с.
3. Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки НУ в сучасному українському мовленні / Ф. Бацевич // *Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. hab. Michałowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin.* – Szczecin: Wyd-wo Un-tu Szczecińskiego, 2007. – С. 247–256.
4. Бацевич Ф. Семантико-прагматичні особливості дискурсивного слова НАВІТЬ у сучасній українській мові / Ф. Бацевич // *Слово. Думка. Людина. Збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. До 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора Л. А. Лисиченко.* – Харків, 2008. – С. 29–36.
5. Бацевич Флорій. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки І (Й) у сучасному українському мовленні / Ф. Бацевич // *Українська мова і література в школі.* – 2008. – № 1. – С. 41–44.
6. Виноградов В. А. Дейксис / В. А. Виноградов // *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 128.
7. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар – М.: Языки славянской культуры, 1998. – 322 с.
8. Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 286 с.
9. Киселева К., Пайар Д. Введение / К. Киселева, Д. Пайар // *Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания* / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – С. 3–16.
10. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (На матеріалі української, російської та англійської мов) / С. І. Терехова. – Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2007. – 400 с.

Florij Batsjevych

General Deixis of Physical and Psychological Alienation (on the basis of Particles ОН, ОСЬ, ОТО)

The article analyzes modern Ukrainian particles ОН, ОСЬ, ОТО. Common communicative function of the particles is stated as well as the expressions of their senses in different contexts. Their paradigmatic relations are also in focus. The article regards the lexemes under consideration performing a communicative function of the most general indication (deixis) and differing in accordance with the degree of inner human world involvement into the content of the utterance. The particles form the micro-paradigm, the members of which are in hiper-hyponimic and antonymic relations.

Key words: pragmatics, discourse words, deixis, general deixis, particles, deictic particles, paradigmatic relations.

Олена Селіванова

ПРОБЛЕМА КОМУНІКАТИВНОГО ВПЛИВУ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено розглядові дискусійних проблем теорії комунікативного впливу, який є мовленнєвою дією адресанта, спрямованою на зміну мислення, психоемоційних станів, оцінок, поведінки адресата і керованою цільовою установкою спілкування.

Ключові слова: комунікативний вплив, комунікативна взаємодія, персуазивний дискурс, комунікативна стратегія, маніпуляція.

Домінування в сучасній лінгвістиці когнітивно-дискурсивної наукової парадигми зумовлює особливу увагу дослідників мови не лише до процесів комунікації, а й до когнітивних процесів, які опосередковують спілкування, а також до когнітивних зрушень, що постають як наслідок комунікації. Зогляду на це в структурі теорії комунікації, комунікативної лінгвістики та дискурсології виникають нові перспективні галузі, метою яких є дослідження регуляторних механізмів і чинників впливу на свідомість людини, зокрема й у процесах мовної комунікації за допомогою засобів природної мови, що мають високу впливову й маніпулятивну потужність, а також шляхом тиражування ідеології тотальних і панівних дискурсів, їхніх схем, шаблонних думок, образів, метафор, оцінок тощо. Тим самим людина в процесі спілкування занурюється до мережі мови та культури як колективного надбання народу, до дискурсивних просторів соціуму й опиняється перед загрозою втрати й нівелювання себе як особистості. На такий подвійний комунікативний вплив мови й дискурсів нашаровано ще й мовленнєвий вплив партнерів по спілкуванню. Отже, окреслені ракурси проблем комунікативного впливу є актуальними і потребують теоретичного та практичного розроблення.

Мета нашої статті – критичний аналітичний огляд складних і дискусійних питань теорії комунікативного впливу. Теоретико-методологічним підґрунтям такого огляду є наявні в лінгвістиці концепції комунікативного та мовленнєвого впливу, теорії комунікативної взаємодії, ефективності й успішності мовного спілкування, розглянуті під кутом зору епістем антропоцентризму та дискурсоцентризму мови, феноменологічних постулатів сучасної когнітивної семантики.

Дослідження мовленнєвого впливу беруть свій початок ще з часів давньогрецьких риторик. Навчання ораторському мистецтву передбачало певні різновиди мовленнєвого впливу на слухачів, однак риторичним аспектом він не обмежувався. Одним із перших питань про вплив мови на сприйняття дійсності поставив Ф. Бекон у своєму «Новому Органоні». У СРСР уже у 20–30-ті р. р. ХХ ст. у межах психології проблематика мовленнєвого впливу розглядалася в наукових працях М. Рубакіна, який вважається класиком цього напрямку, Я. Шафіра, С. Вальдгарда, С. Бернштейна, Л. Якубінського й ін. Як зазначає О. Леонтьєв, із середини 1930-х р. р. подібні дослідження з огляду на зрозумілі причини не проводилися й не публікувалися; вони знову відродилися лише у 1960–1980-ті р. р., головним чином у межах психолінгвістики. На Заході основний масив теоретичних й експериментальних досліджень соціально орієнтованого мовленнєвого впливу з'явився у 1940–1960-ті р. р. Ці дослідження пов'язані з такими гучними іменами, як Г. Ласвелл, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, Д. Кац, Дж. Клеппер, Л. Ховленд, Дж. Олпорт, І. Кац і багато інших [6, с. 258].

У другій половині ХХ ст. повернення до проблем впливу в спілкуванні було зумовлене формуванням прагматичних концепцій мовлення, загальної теорії комунікації, психолінгвістики, лінгвістичної теорії аргументації, дискурсології тощо. Потреба в таких дослідженнях була визначена глобалізацією світу, розширенням сфер спілкування людей, переглядом загальної концепції людини в суспільстві, пов'язаним із демократизацією та своєрідним поєднанням персоніфікації людини як особистості в соціумі, культурі з деперсоніфікацією під впливом домінанти дискурсу, панівної ідеології й боротьби дискурсів. У СРСР проблеми мовленнєвого впливу розглядалися в межах психолінгвістики (праці Т. Дрідзе, О. Леонтьєва, Є. Ножина, О. Негневицької, Л. Сахарного, Ю. Сорокіна, Б. Бгажнокова, Є. Тарасова й ін.). У США в 1980 р. Президент Американського лінгвістичного товариства Д. Болінджер у книзі «Мова: заряджена зброя» звернувся до лексичних механізмів впливу [14], що сприяло активізації цієї проблематики. Роком раніше Р. Блакар висунув плідну ідею щодо використання мови задля впливу на сприйняття світу співрозмовником [13, с. 134]. Дослідник підкреслював, що будь-яке нейтральне використання мови передбачає вплив на сприйняття світу і спосіб його структуризації. Мовленнєвий вплив він розумів як здійснення влади і вважав цю ідею одночасно несподіваною й перспективною [3, с. 134–135]. Дійсно, увага до мовленнєвого впливу в аспекті прагнення влади стала визначальною у критичному дискурсоаналізі й

політичній лінгвістиці. Однак сьогодні теорія мовленнєвого впливу прагне до отримання статусу окремої лінгвістичної дисципліни.

Й. Стернін розуміє теорію мовленнєвого впливу як нову сучасну науку, предмет якої – ефективність спілкування [10, с. 4]. На його думку, ця наука є міжгалузєвою, але її базою залишається комунікативна лінгвістика. У сучасному суспільстві ця наука є нагальною потребою для вдосконалення навичок міжособистісного й ділового спілкування, для педагогіки та виховання, для ефективної реклами, масової комунікації, ефективного менеджменту, ефективного політичного впливу [10, с. 5]. О. Леонт'єв, навпаки, звужує теорію мовленнєвого впливу до рівня лише соціально орієнтованого спілкування, яке передбачає зміну в соціально-психологічній чи соціальній структурі суспільства або стимуляцію прямих соціальних дій шляхом впливу на психіку членів певної соціальної групи або суспільства в цілому. До засобів мовленнєвого впливу дослідник зараховує масову комунікацію, форми пропаганди із завданням соціально-психологічного впливу, рекламу тощо [6, с. 256–257].

Розуміння сутності теорії мовленнєвого впливу передбачає насамперед тлумачення її предмета – мовленнєвого впливу. Концепція Й. Стерніна керується широким значенням мовленнєвого впливу як ефективного спілкування в аспекті його цілеспрямованості та мотиваційної зумовленості. Однак будь-яка комунікація має певні мотиви, мовні й немовні цілі та стратегії, тому наука про впливову ефективність спілкування практично тотожна напрям комунікативної лінгвістики, що вивчає кооперативну комунікативну взаємодію. Згідно з концепцією Й. Стерніна, ефективність спілкування є досягненням мовцем власних цілей і збереженням балансу відношень із співрозмовником (тобто досягненням комунікативної рівноваги) [10, с. 66–67]. Проте досягнення власної мети адресантом часто-густо призводить до конфліктних ситуацій або визначається приниженням статусу обличчя співрозмовника, тому, на нашу думку, варто розрізнити ілюкативну й кооперативну ефективність: перша характеризується досягненням власної мети мовцем безвідносно до встановлення балансу, а друга сприяє комунікативній кооперації, можливо, і шляхом лише часткового досягнення мети адресантом. Отже, попри деклароване мовознавцем широке поле досліджень комунікативного впливу, таке визначення ефективності перетворює сферу вивчення комунікативного впливу на нецікаву та звужену ділянку в розмаїтті комунікативних ситуацій. Суперечливою є також теза про поєднання в понятті ефективності двох результатів: досягнення мети мовцем і комунікативної рівноваги зі співрозмовником. У теорії комунікативного впливу має найбільшу вагу змішана ефективність, яка визначається збалансованим поєднанням досягнення мети адресантом і збереження комунікативного співробітництва з адресантом.

Якщо розуміти комунікативний вплив у вузькому значенні, якого надає йому О. Леонт'єв, то теорія комунікативного впливу обмежена дослідженнями інституційних сфер спілкування, які становлять лише частину, хоч і значну, ситуацій мовленнєвого впливу. На нашу думку, більш реалістичною є позиція А. Баранова, який зауважує, що об'єкт теорії впливу – когнітивні, психологічні, соціальні, мовні й інші механізми, що дають змогу впливати на свідомість, на процес прийняття людиною тих чи інших рішень [1, с. 213]. З огляду на це теорія впливу – міждисциплінарна галузь, складовою якої є теорія комунікативного впливу, яка також має чимало дотичних моментів із когнітологією, соціологією, психологією, логікою, конфліктологією, комунікативістикою, дискурсологією тощо. Оскільки теорія комунікативного впливу застосовується у практичній діяльності людини, її можна кваліфікувати як напрям прикладної лінгвістики на межі з комунікативною лінгвістикою, дискурсологією та психолінгвістикою. Отже, комунікативний вплив ми кваліфікуємо як мовленнєву дію адресанта, керовану цільовою установкою мовного спілкування та дискурсивною практикою сфери спілкування, спрямовану на зміну мислення, психоемоційних станів адресата, оцінки ним певного явища тощо незалежно від типу комунікативної взаємодії. О. Іссерс цілком слушно зауважує: «Феномен мовленнєвого впливу пов'язаний передовсім з цільовою установкою мовця – суб'єкта мовленнєвого впливу. Бути суб'єктом мовленнєвого впливу – значить регулювати діяльність свого співрозмовника (не лише фізичну, а й інтелектуальну)» [4, с. 21]. Й. Стернін розглядає три частини теорії мовленнєвого впливу: риторику, спрямовану на вплив у публічному мовленні; вплив у міжособистісному спілкуванні та в умовах масової комунікації (у рекламі, паблік рілейшнз, ЗМІ).

У теорії мовленнєвого впливу дискусійним є також питання щодо односуб'єктності чи двосуб'єктності впливу в процесі комунікативної взаємодії. Американська дослідниця Р. Лакофф виокремлює у складі дискурсивної практики персуазивний дискурс (persuasive discourse), який відрізняється від звичайної розмови функцією переконання. На її думку, дискурс – персуазивний тоді, коли він нерівноправний, тобто коли спроба впливу свідомо здійснюється одним із комунікантів [17, с. 27–28]. Така позиція є жорстко опозитивною концепції мовленнєвого впливу Й. Стерніна, адже ні

про яку комунікативну рівновагу в процесі мовленнєвого впливу тут не може бути й мови. Твердження щодо односпрямованості впливу Р. Лакоффа поділяють чимало дослідників дискурсу через неможливість поєднати цілі мовця з рівновагою комунікативного акту.

Прихильники протилежної концепції розглядають мовленнєвий вплив як взаємодію комунікантів на підставі ідентифікації їхніх моделей світу та взаємного коригування структур свідомості (К. Бурк, Ч. Ларсен, А. Баранов, Р. Блакар та ін.). Концепція ідентифікації запропонована К. Бурком і виходить із феноменологічних постулатів. Згідно з нею мовець і адресант уподібнюють свої моделі реальності шляхом використання мовного коду [15]. Така позиція подібна до розгляду впливу в умовах комунікативної рівноваги Й. Стерніна. У ряді робіт наведено протилежні концепції відображені у двох типах мовленнєвого впливу: перший використовують у сфері координативних відношень, другий – у відношеннях субординації. Координативний мовленнєвий вплив здійснюється за умови регуляції суб'єктом впливу на вільну у своїх вчинках і думках людину, яка керується власними потребами. Однак, на нашу думку, такий компроміс не може вирішити проблему, оскільки подібна позиція в цілому надає перевагу односуб'єктності, адресат впливу є пасивним спостерігачем намагань суб'єкта, а вплив, позбавлений об'єкта, не може здійснитися як вплив. Тому в науковій літературі спостерігаються висновки щодо відсутності принципових відмінностей між субординативним і координативним мовленнєвим впливом [2, с. 100–142].

Суперечливим також є розгляд питання відносно усвідомленої чи неусвідомленої (підсвідомої) природи мовленнєвого впливу. Обстоюючи обов'язковість свідомого планування впливу, дослідники навіть виокремили особливий тип мовця, орієнтованого на мовленнєве підкорення адресатів і контроль за планом впливу, назвавши його «маккіавелістом». Натомість К. Келлерман вважає, що попри стратегічність будь-якої комунікації, вона здійснюється автоматично, без усвідомлення стратегії [16, с. 288]. Така позиція, на наш погляд, є невмотивованою, адже стратегія завжди усвідомленим і осмисленим планом дій, неусвідомленими є мотиви мовлення.

Подвійність природи мовленнєвого впливу як усвідомленої (інтенційної) й неусвідомленої (неінтенційної) дії на адресата цілком слушно обстоює російський дослідник В. Карасик, який вважає головними засобами свідомого мовленнєвого впливу авторитет, зокрема, забезпечений більш високим владним статусом; маніпуляцію, аргументацію, фізичну та психічну силу. Мовленнєвий вплив на підставі підсвідомого, позараціонального може застосовувати зовнішні ситуативні механізми прогнозованого моделювання текстів, що є одним із завдань нейролінгвістичного програмування [5, с. 47–85]. О. Іссерс, поділяючи концепцію подвійності природи впливу, натомість зауважує, що всі способи інтенційного впливу можуть бути застосовані і при неінтенційному мовленнєвому впливі, коли мовець не усвідомлює (або остаточно не усвідомлює) мету мовленнєвих дій і способи її досягнення, але має мотив або установку [4, с. 26]. Й. Стернін за принципом усвідомленості / неусвідомленості об'єкта впливу відокремлює мовленнєвий вплив, який здійснюється «з метою переконати людину свідомо прийняти точку зору співрозмовника, свідомо прийняти рішення про якусь дію»; від маніпулювання як впливу на людину з метою спонукати її зробити щось неусвідомлено або всупереч його власному бажанню, думці, наміру [10, с. 72]. На наш погляд, наведене розуміння впливу суперечить обстоюваній дослідником дефініції мовленнєвого впливу, по-друге, свідомо чи несвідомо реакція об'єкта впливу не усуває самого впливу, незалежно від того, чи є він впливом або маніпулюванням. Р. Чалдіні у книзі «Психологія впливу» виокремлює шість принципів психологічного впливу на масову свідомість через підсвідоме: послідовності, взаємного обміну, соціального доказу, авторитету, доброзичливості та дефіциту. Учення про вербальний вплив на підсвідомість звичайно пов'язують з ім'ям Дж. Вайкері – фундатора теорії «25 кадрів». Такий вплив почасти зумовлений тим, що людина може усвідомлено сприймати лише обмежену можливість порогів сприйняття інформацію, решта її надходить до психічних структур неусвідомленою. Тому навіть за умови контролю людини за здійсненням плану мовленнєвого впливу, вона задіює й підсвідомі механізми.

Неоднозначною в теорії мовленнєвого впливу є типологія й диференціація способів впливу. Дослідники або обмежують мовленнєвий вплив одним типом (приміром, Р. Ватс пов'язує його зі зміною психічного стану адресата [18, с. 9]), або виокремлюють такі типи: зміну у свідомості та зміну в поведінці [12, с. 78]; соціальний вплив, волевиявлення, пояснення, інформування, оцінний та емоційний вплив [11, с. 46–50]. За перлюкутивною реакцією розрізняють зміну ставлення до якогось об'єкта; формування спільного емоційного настрою; перебудову категорійної структури індивідуальної свідомості, уведення до неї нових категорій [7]. Дослідники розглядають типи мовленнєвого впливу під кутом зору класифікації мовленнєвих актів за іллокутивною силою (приміром, доведення, переконання, вмовляння, вселяння, наказ, прохання, спонукання [10, с. 64–66]), однак «з наведеної таксономії видно, що основою класифікації є не спосіб впливу на партнера, а тип

мовленнєвих дій в аспекті іллокуції» [4, с. 22]. Як здається, типологізація мовленнєвого впливу залишається практично не розробленою проблемою цього напрямку прикладного мовознавства.

Важливий доробок теорії мовленнєвого впливу становить виокремлення його чинників. Л. Мурзін розглядає як найпотужнішу впливову систему природну мову, у межах якої практично всі компоненти є потенційно сугестивними. Дослідники вважають, що весь загал впливових ефектів має правопівкульну орієнтацію, що передбачає домінування емоціогенних структур і механізмів. Значну роль у мовленнєвому впливові відіграє паравербаліка спілкування, її конгруентність із вербальними засобами. Й. Стернін виділяє 14 чинників мовленнєвого впливу: зовнішність, дотримання комунікативної норми, встановлення контакту зі співрозмовником, погляд, фізичну поведінку під час мовлення, стиль спілкування, розміщення у просторі, зміст, мовне оформлення, обсяг повідомлення, розташування елементів змісту, час, кількість учасників, адресат [10, с. 55–56]. Отже, впливовий потенціал мають сама мова, учасники спілкування, паравербаліка комунікативної взаємодії, різноманітні ознаки та сугестивні властивості спрямованого на адресата повідомлення. Не можна недооцінювати й дискурсивні параметри комунікативного впливу, керовані ідеологією панівного дискурсу влади, когнітивною й соціокультурною специфікою осадових дискурсів, якими є фразеологія, фольклор, дискурси родини, віросповідання тощо. Дослідження комунікативного впливу має широкі перспективи в ракурсах лінгвокультурології, теорії міжкультурної комунікації, дискурсології, іміджелогії, політичної та юридичної лінгвістики, психолінгвістики, рекламної справи, теорії масової комунікації, нейролінгвістичного програмування тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 360 с.
2. Баранов А. Н. Языковые механизмы вариативной интерпретации действительности как средство воздействия на сознание / А. Н. Баранов, П. Б. Паршин // Роль языка в средствах массовой информации. – М., 1986. – С. 100–142.
3. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти / Р. М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Наука, 1987. – С. 88–125.
4. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 284 с.
5. Карасик В. И. Социальный статус человека в лингвистическом аспекте / В. И. Карасик // «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания. – М., 1992. – С. 47–85.
6. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
7. Почепцов О. Г. Коммуникативные аспекты семантики / О. Г. Почепцов. – К. Вища школа, 1987. – 131 с.
8. Селиванова Е. А. Принцип дискурсоцентризма и стратегические программы дискурса украинской телерекламы / Е. А. Селиванова // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отд. РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Ставрополь, Краснодар: АПСН: Кубанское рег. отд., 2008. – С. 76–89.
9. Селиванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник / МОН України / О. О. Селиванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие / И. А. Стернин. – Воронеж: Полиграф, 2001. – 252 с.
11. Федорова Л. Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения / Л. Л. Федорова // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 46–50.
12. Чахоян Л. П. Коммуникативная интенция в структуре речевого произведения / Л. П. Чахоян, Г. Д. Невзорова // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск: Изд-во ПГПУ, 1986. – С. 78–87.
13. Blakar R. M. Language as a means of social power / R. M. Blakar // Pragmalinguistics: Theory and practice. – The Hague: UP, 1979. – P. 130–144.
14. Bolinger D. Language – the Loaded Weapon: the Use and Abuse of Language Today / D. Bolinger. – L., N.Y.: Longman, 1980. – 214 p.
15. Burke K. Language as symbolic action / K. Burke. – Berkeley: University of California Press, 1986. – 514 p.
16. Kellermann K. Communication: Inherently strategic and primarily automatic / K. Kellermann // Communication. Monographs. – N.Y., 1992. – V. 59. – P. 288–300.

17. Lakoff R. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising / R. Lakoff // Analyzing discourse: text and talk. In Tannen, D. (Ed.) – Washington: Georgetown University Press, 1982. – P. 25-42.
18. Watts R.J. The pragmalinguistic analysis of narrative texts / R.J. Watts. – Tübingen, 1981. – 220 p.

Olena Selivanova

The problem of communicative influence in modern linguistics

The article focuses on debatable problems of theory of communicative influence, which is the speech action of addressant, directed on changing of thought, psychological and emotional states, evaluation, conduct of addressee and the guided having a special purpose communicative setting.

Keywords: communicative influence, communicative co-operation, persuasive discourse, communicative strategy, manipulation.

Світлана Романчук

ВИКОРИСТАННЯ ПАРАЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ПРОПОВІДІ ЯК ЖАНРИ РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ

У статті проведено дискурсивний опис проповіді як жанру. Розглянуто використання паралінгвістичних засобів у проповіді як дискурсі. З'ясовано, що виразною рисою паралінгвістичного оформлення проповіді є інституційність та обмеження у використанні кінем. Вказано, що найбільшого поширення у проповіді набули такі фонаційні паралінгвістичні засоби, як інтонація, наголос, тон, темп.

Ключові слова: проповідь, дискурсивний аналіз, паралінгвістика.

У сучасній лінгвістиці вивчення проповіді як жанру викликає значний інтерес. Це зумовлено як власне лінгвістичними причинами, так і змінами в суспільстві: процесами духовного відродження, поверненням до церковної спадщини та ораторського мистецтва, втіленого в проповіді як морально-духовному жанрі.

У науці достатньо праць, у яких досліджують мовленнєві жанри (М. М. Бахтін, Ф. С. Бацевич, А. Вежицька та ін.), аналізують мовні явища в прагматичному аспекті (Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, Ю. М. Лотман, Ч. Морріс і Ч. Пірс, О. О. Селіванова та ін.). Однак на сьогодні мало вивченими є лінгвістичні особливості творів деяких жанрів, зокрема проповіді. У зв'язку з цим виникає потреба в характеристиці проповіді як жанру, що містить лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, тобто дискурсивному описі.

Ученими було звернуто увагу на те, що окремі фонаційні та кінетичні засоби є не тільки екстралінгвістичними фактами дійсності, а й важливими рушіями комунікації, що детермінують і уможливають використання сконденсованих словесних фраз, здатні заповнювати «недостатній мінімум вербальної структури висловлювання» [5, с. 7].

Паралінгвістика стала об'єктом дослідження багатьох мовознавців: І. М. Горелов, Г. В. Колшанський, Р. К. Потапова, Є. Д. Поливанов, Б. А. Успенський та ін. Проте спроба встановити статус і критерії паралінгвістичних засобів викликала труднощі, зумовлені інтерпарадигматичним характером досліджуваного явища, яке перебуває на межі між лінгвістикою, психологією та фізіологією [1]. У мовознавстві по-різному представлений статус досліджуваних позамовних явищ. Наприклад, Г. В. Колшанський стверджує, що позавербальні комунікативні системи людини є «підпорядковані і вторинні» [6, с. 19]. І. М. Горелов виокремлює паралінгвістичний знак, розглядає його як складову семіотичної системи. На його думку, паралінгвістичний знак є більш обмеженим, ніж знак лінгвістичний, оскільки не здатний представляти «денотати, що є конструктами абстрактного мислення» [5, с. 96].

Незважаючи на важливість проблеми, у науці мало вивчені паралінгвістичні одиниці проповіді. Тому мета статті — прослідкувати роль використання і структуру паралінгвістичних засобів проповіді. Для реалізації поставленої мети вважаємо за потрібне розв'язати такі завдання: з'ясувати сутнісні характеристики релігійного дискурсу, здійснити аналіз дискурсу проповіді та визначити особливості паралінгвістичного оформлення проповіді.

Насамперед наголосимо, що під дискурсом, слідом за Н. Д. Арутюновою, розуміємо зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками [2, с. 125].

Розглянемо сутнісні характеристики проповіді. По-перше, вона реалізує як усну, так і писемну форми літературної мови, адже перед її виголошенням священник обов'язково готує текст, який, до речі, має певні особливості. Це пов'язано із призначенням проповіді як жанру, який перед собою

ставить мету закликати вірян до примирення з Богом, оскільки, як засвідчує Біблія, після гріхопадіння кожен потребує покаяння. По-друге, мета проповіді — навчити людей жити згідно з принципами християнської моралі, допомогти їм знайти сенс буття та ін.. По-третє, проповідь, на нашу думку, підпорядкована дискурсивному опису, адже саме він дає змогу визначити як інтра-, так і екстралінгвістичні її чинники. Про це також зазначає і С. О. Кот, який здійснив дискурсивний аналіз Різдваної проповіді як морально-духовного жанру словесності [7].

Проповідь є самостійним жанром релігійного дискурсу, оскільки вона поєднує в собі характерні риси, притаманні будь-якому жанру: комунікативна мета, концепція автора, концепція адресата, зміст події, чинник комунікативного минулого, чинник комунікативного майбутнього, мовне втілення. Проповідь – це тематично, композиційно і стилістично завершений різновид усного повідомлення.

Основною ознакою релігійного слова як складової мовного коду релігійної комунікації, як справедливо зауважує Ф.С. Бацевич, є «неконвенціональне розуміння мовного знака, тобто сприйняття слова не як умовного позначення предмета (в широкому сенсі слова), а як його складову або навіть сутність» [3, с. 143]. Неконвенціональне сприйняття слова в християнстві створює атмосферу особливого ставлення до мовлення, спілкування з Богом (молитви). Тому успіх проголошеної священником проповіді ґрунтується на вірі у святість Божого Слова.

Проповідь перебуває і в контексті соціолінгвістичного аналізу дискурсу (текст у ситуації реального спілкування), оскільки вимагає від священника врахування соціальних ролей, які склалися в суспільстві. Важливе місце в цьому аспекті належить церкві – релігійній організації духовенства та вірян, об'єднаних спільністю вірувань і обрядовості. Аналіз релігійного дискурсу дозволяє відкрити нові характеристики мови релігії.

На ґрунті аналізу моделей спілкування в соціолінгвістиці і компонентної структури дискурсу, виокремлено основні компоненти релігійного дискурсу проповіді: 1) учасники; 2) хронотоп; 3) мета; 4) цінності (зокрема ключовий концепт); 5) стратегії; 5) матеріал (тематика); 7) різновиди й жанри; 8) прецедентні (культурогенні) тексти; 9) дискурсивні формули [7, с. 14].

Вважаємо за доцільне звернути увагу на цінності релігійного спілкування загалом, і проповіді зокрема. Вони зводяться до тлумачення цінностей віри: розуміння гріха і доброчесності, виконання Десяти Божих Заповідей, спасіння душі, відчуття свята. Проповідь священника створює атмосферу миру, справедливості, спокою, надії, що так важливо для тих, хто зневірився в житті. Тому закономірною вважаємо специфіку релігійного дискурсу – відкрите ствердження цінностей.

Використання парамовних засобів чітко регламентовано. Аналіз літературних джерел і особисті спостереження дають нам усі підстави стверджувати, що в проповіді використовуються такі паралінгвістичні засоби: фонаційні, мануальні, мімічні, пантомімічні та ситуаційні.

Досить широко репрезентовані фонаційні паралінгвістичні одиниці. Основною вимогою їхнього уживання є виклад проповіді як благородної та сповненої почуттями бесіди. Граматичний і ораторський наголос – два основні різновиди, що їх використовує проповідник. Характерна риса проповіді на рівні фонаційних паралінгвістичних засобів – застосування мотиву модуляції голосу: його рух у межах середніх тонів. Гучність мовлення проповіді визначена акустичними характеристиками храму, у якому вона лунає. Проповідь як різновид публічного виступу виголошують у більш повільному темпі, ніж розмовне мовлення: оптимальний темп мовлення проповіді складає близько 70-80 слів за хвилину.

Принагідно наголосимо на слухній думці С. О. Кота, який, розглядаючи вимоги щодо використання мануальних паралінгвістичних засобів, підкреслює, що тут найголовніше «уникнути крайнощів під час вживання» [8, с. 28].

У кожній проповіді використовують ситуаційні паравербальні засоби комунікації (візуальні, нюхові, тактильні, друковані), у той час, як наявність чи повна відсутність кінем інших видів (крім фонаційних) повністю зумовлена соціальним чинником (досвідом проповідника). Ці категорії структуровані так: *природні* ситуаційні засоби та *штучні*.

У дискурсі проповіді вагоме місце займають візуальні паралінгвістичні засоби. Залежно від напрямку християнської конфесії виокремлюють такі природні засоби: у православ'ї та католицизмі богослужіння може відбуватися не тільки вдень, а й вночі за майже повної відсутності денного світла; у протестантів поодинокі проводять ночі пильнування, але світло вимкнене. До штучних зараховуємо такі засоби: особливості побудови та оздоблення храму, вік, вбрання священнослужителів, а також вік, стать вірян.

Світло в православному храмі є передусім образом небесного, Божого світла. Особливо воно знаменує собою Христа як Світло світу (Ін.8:12), Світло від Світу (Символ віри), Світло істине, яке світить на кожну людину, котра іде у світ (Ін.1:9). Зовнішнє світло ілюмінується всередині храму в дуже обмеженій кількості, лише як образ нематеріального світла. Цим визначений характер

внутрішнього освітлення храму. Світло в православному храмі, на відміну від протестантських Домів молитви, ніколи не призначали для освітлення приміщення в звичайному розумінні.

Кожен ступінь священства (диякон, ієрей та архієрей) має своє вбрання. Богослужбове вбрання духовенства, зокрема в Різдвяну ніч, має білий колір. У церковній символіці білий колір – це символ Божого світла, яке переливається усіма барвами веселки, що ніби містить їх у собі.

Загальне символічне значення церковних риз – це вираження через видимий матеріальний образ духовного взірця праведності та чистоти, до якого мають наблизитися душі вірян для участі у вічній радості об'єднання Христа з церквою.

У протестантських храмах пастор не носить такого яскравого й багатого вбрання, як в ортодоксальному християнстві. Однак часто на богослужіннях віруючі виконують театралізовані дієства, сюжети яких беруть з Біблії. «Герої» сценок своїм одягом відтворюють ту чи ту добу, настрій і передчуття чогось незвіданого. Принагідно зауважимо, що для вірян (мирян, пастви) усіх христинських деномінацій існують певні обмеження в одязі.

У храмах протиставлено місця, де повинні перебувати священнослужителі та парафіяни. Зокрема, у православному храмі ритмічно організовані дії, що супроводжують мову як пастиря, так і пастви, одяг, аксесуари, ритуальні дії, частини храму та ін. Під час читання проповіді священник перебуває на амвоні, обличчям до парафіян; миряни біля амвону. Віруючі ж протестанських конфесій сидять у залі Домів молитови та уважно сприймають повчання пастора, разом із ним читають Біблію, слідкують за його жестами та мімікою. Проповідник Божого Слова повинен стежити за доречним використанням мімічних паравербальних засобів, адже вони посилюють емотивне сприймання почутої вербальної інформації.

Вважаємо за доречне відобразити органічний зв'язок проповіді з паралінгвальною і поведінковою комунікацією. Про це зазначає Ф.С. Бацевич: «Релігійне слово зароджувалося як вербальна складова ритуалу і тому природно, що воно зберігає цю близькість» [2, с. 144]. Це реалізовано в поклонах, піднятті очей і рук до неба, певних поставах тіла тих, хто молиться, особливі жести благословення. У деяких християнських обрядах використовують такі паралінгвістичні одиниці, як хресне знамення, омовіння рук або ніг, ритуальне цілування рук, кадіння.

Отже, під час проповіді реалізовано такі паралінгвістичні риси, як чітка інституційність, обмеження у сфері вживання кінем. Найбільшого поширення в проповіді набули фонаційні паралінгвістичні засоби: інтонація, наголос, тон, темп. На нашу думку, розгляд цієї наукової проблеми варто продовжити в контексті вивчення психолінгвістичних параметрів використання паралінгвістичних засобів у проповіді, оскільки проповідь як жанр релігійного дискурсу спрямована на формування внутрішнього світу людини, а також зміну її світоглядних позицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуазизов А. А. О статусе и критериях установления паралингвистических средств / А. А. Абдуазизов // Филологические науки. – 1980. – №6. – С. 66–71.
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – С. 538.
3. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: [підручник] / – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
4. Біблія: книги Священного Письма Старого та Нового Заповіту/ пер. проф. І. Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1170 с.
5. Горелов И. М. Паралингвистика: прикладной и концептуальный аспекты / И. М. Горелов // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 96–114.
6. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1974. – 80 с.
7. Кот С. А. Дискурсивний аналіз проповіді як морально-духовного жанру словесності (на матеріалі православної Різдвяної проповіді): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. А. Кот. – К., 2006. – 20 с.
8. Кот С. А. Проповедь как дискурс (паралингвистическое оформление) / С. А. Кот // Язык и культура. Серия «Филология». – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2002. – Вып. 5. – Т. 1. Философия языка и культуры. – С. 161–168.

Svitlana Romanchuk

Using paralinguistic means in the sermon as a genre of the religious discourse

The article considers discursive description of sermon as a genre. The paralinguistic means used in the sermon as a discourse are regarded. The expressive feature of paralinguistic registration of sermon is proved to be institution and limitation in the use of kynems. It is indicated that most frequent in a sermon are such background paralinguistic features, as intonation, accent, tone,

ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті проаналізовано усне мовлення дітей 6-10 років, подано кількісний склад та частотність використання різних видів мовленнєвих актів.

Ключові слова: класифікація мовленнєвих актів, експресиви, репрезентативи, комісиви, директиви.

Дитяче мовлення є об'єктом дослідження онтолінгвістики. Незважаючи на значний інтерес до цієї галузі мовознавства, як окрема дисципліна вона набула свого розвитку лише в останній чверті ХХ ст. [5, с. 3]. На сьогодні існують різні терміни для визначення науки, що вивчає дитяче мовлення: онтолінгвістика, вікова психолінгвістика [2, с. 84 – 118], мовленнєвий онтогенез, логогенез [4, с. 120 – 142]. Українські онтолінгвісти О. Ю. Моїсеєнко, О. О. Рувьова, І. В. Сухан проводили дослідження мовленнєвої діяльності дітей інших країн (Англія, Греція, Росія, Франція тощо). Запропоноване дослідження є актуальним, оскільки в ньому проаналізовано дискурсивно-прагматичний аспект мовлення дітей, які є носіями української мови. Наукова новизна нашого дослідження полягає у визначенні дискурсивно-прагматичних особливостей спонтанного діалогічного мовлення дітей. Метою дослідження є аналіз мовленнєвих актів дітей молодшого шкільного віку в різних ситуаціях спілкування. Матеріалом стали дані магнітофонних та графічних записів живого спонтанного мовлення дітей 6 – 10 років під час спілкування з однолітками та дорослими в різних комунікативних ситуаціях.

На сьогодні існує значна кількість класифікацій мовленнєвих актів, найпопулярнішою серед них є таксономія Дж. Серля, у якій виділено п'ять класів: 1) репрезентативи або асертиви; 2) директиви; 3) комісиви; 4) декларативи; 5) експресиви [3, с. 170 – 195]. Правомірно зробити припущення, що діти молодшого шкільного віку використовують не всі різновиди мовленнєвих актів. Відповідно до вищезазначеної класифікації можна виділити мовленнєві акти, якими не послуговуються діти, до них належать декларативні акти (інституціолізовані), такі, як «вироки», «призначення», «визначення» та ін.

Експресиви належать до іллокутивних актів, що виражають внутрішній психологічний стан мовця. У дітей експресиви з'являються дуже рано, оскільки вони є первинними проявами емоційного стану, і зберігають своє значення протягом усього життя. Окремо та в сполученні з іншими мовленнєвими актами вони завжди притаманні мовленню, і жоден інший засіб передачі не може замінити їх або зменшити їхню кількість серед інших засобів спілкування. Дитина будує спілкування з оточуючими за допомогою комунікативних одиниць, серед яких виділяється категорія експресивних засобів. Експресивне спілкування становить механізм, за допомогою якого можна передати ставлення одного партнера до іншого. Але експресиви не завжди точно виражають стан співрозмовників у зв'язку з аморфністю та невизначеністю. Серед експресивних мовленнєвих актів дітей 6 – 10 років можна виокремити наступні групи:

1) прихильне / позитивне ставлення до особи / об'єкта, наприклад,

(1) донька під час гри пояснює, чому вона допомагає мамі:

Валерія Б. (7,2) [у дужках подано вік дитина – Л.Б.]: *На / я за маму заплатила / мама мій друг //;*

(2) хлопчик висловлює своє захоплення побаченим:

Олексій М. (8,4): *Вау / оце мотік / клас //;*

2) негативне ставлення до особи / об'єкта, наприклад,

(1) сестричка до старшого брата, коли він не дозволяє їй погратися на комп'ютері:

Настя К. (7,9) : *Жадіна ти противна//;*

(2) учень 2-го класу до першокласника, коли той на перерві пропонує йому підкласти під двері петарду:

Владислав М. (8): *Ти / мабуть / того (крутить пальцем у скроні) // Забирай цю чепуховину і мотай звідси //;*

3) подяки, наприклад, дівчинка в бібліотеці:

Настя Л. (7,4): *Дякую/ книжка точно цікава //;*

4) вибачення, наприклад, хлопчик ліктем підбив однокласниці:

Ігор С (8,7): *Вибач / я нечаяно //;*

5) вітання / прощання, наприклад, хлопчик до мами однокласниці:

Максим М. (9,1): *Добрий день / а Валерію можна?// ;*

б) скарги, наприклад, учениця розповідає вчителю, що однокласник після уроків пішов не додому, а гуляв мікрорайоном:

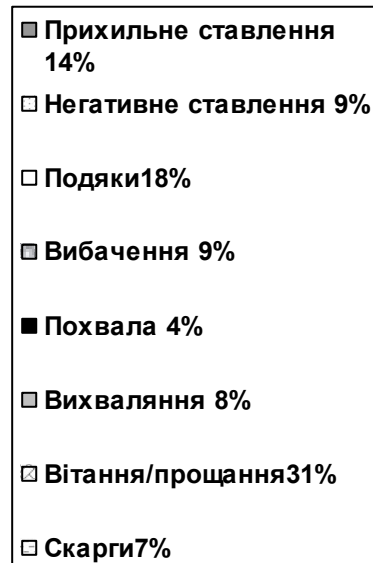
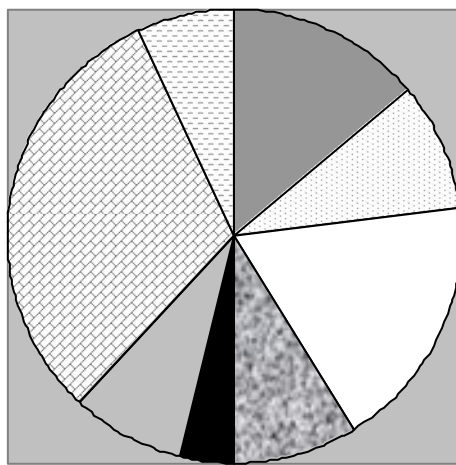
Світлана К. (6,10): *Наталя Петрівна / ми йшли додому вчора / а Руслан за нами йшов //*.

Таких типів експресивних мовленнєвих актів, як благословення та прокльони, у мовленні молодших школярів зафіксовано не було.

Спілкування дітей має високий ступінь емоційності та експресивності. У такому спілкуванні повною мірою простежується використання всього спектру мовленнєвих засобів, що передають емоції. Високу частотність вживання експреси вів можна пояснити тим, що пріоритетним для дітей молодшого шкільного віку є особистість співрозмовника та власна емоційна сфера. Це є основною причиною розповсюдженості емоційних контактів, у процесі яких діти не тільки висловлюють свої емоції, але й співчують своєму співрозмовникові.

Аналіз кількісного складу кожної групи експресивів, який демонструє діаграма 1, засвідчив, що найчастіше діти використовують мовленнєві акти вітання та прощання, найменше зафіксовано мовленнєвих актів похвали.

Діаграма 1

Завдання репрезентативів (асертивів) – фіксувати відповідальність за повідомлення про певний стан справ, за істинність поданого судження. Використовуючи репрезентативи, мовець бере на себе відповідальність за істинність повідомлення. Модальність істинності в репрезентативах може виражатися експліцитно (за допомогою дієслів «знати», «уявляти собі» тощо) або відновлюватися зі змісту діалогу. У цих мовленнєвих актах може передаватися як відома, так і досі не відома інформація. У зв'язку з цим В. Богданов усі типи репрезентативів поділив на констативи (відома інформація) та афірмативи (досі невідома інформація) [1, с. 25–37]. Серед репрезентативів, які використовують діти молодшого шкільного віку, за видами предикації можна виділити такі типи:

1) констатація-пояснення:

наприклад, дитина пояснює мамі, як роблять хліб:

Валерія К. (6,10): *А той дядя / що меле / він називається мельник //*;

2) наявність / відсутність об'єктів:

(1) Юля Х. (8,8) : *Зато в неї немає диска Руслани //*;

(2) Микита М. (7,11): *У мене вже є одна релікта //*;

3) встановлення фактів:

Богдан М. (9): *У мене цей удар не виходить //*;

4) встановлення атрибуції суб'єктів / об'єктів:

Михайло М. (8,2): *Це Віка її (закладинку – авт.) забрала //*;

5) інформування про плани, наміри:

Валерія Б. (7,5): *Я буду вчителькою //*;

Наталя О. (8,4): *Я не хочу вчителькою бути // Я хочу лікарем стати //*;

б) констатація виконання дій:

Наталя К. (8,2): *Та я вже ж поклала //*;

7) констатація стану:

Валерія Б. (8,2): *У мене не хватає сил //*.

До особливостей мовлення дітей в цій групі мовленнєвих актів можна зарахувати просторові пояснення на зразок: *Я там осью напишу / да/ а коли буде контрольна / то буду там писать //*.

Аналіз засвідчив, що найчастотнішими репрезентативами є констатації фактів з граматичними засобами реалізації: прості стверджувальні та заперечні речення. Інколи молодші школярі за допомогою репрезентативних мовленнєвих актів пояснюють свій стан (діаграма 2).

Діаграма 2

Іллокутивна сила комісивів полягає в тому, що мовець (адресант) зобов'язується виконати ту чи іншу дію. Причому ця дія, на думку мовця, може бути спрямованою як на користь адресата, так і на користь самого мовця, що дає підстави диференціювати конкретні мовленнєві акти в межах функціонального типу за принципом бажаності / небажаності дій мовця щодо адресата. До складу комісивів дітей входять:

1) обіцянки:

Олексій К. (7,5): *Я тобі сказав / я приготуюся і зложу портфель //*;

Катя Ц. (8,3): *Мам / я як захочу красиво писать / то я буду красиво писать //*;

2) згоди / незгоди:

Настя Л. (7,4): *Ну / будь ласка / принеси //*;

Олексій Л. (8,2) : *Добре принесу //*;

3) попередження:

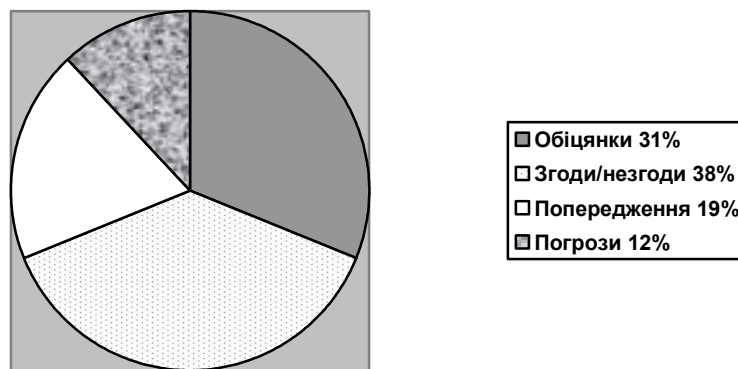
Наташа О. (8,5): *Тихо / бо пересадю //*;

4) погрози:

Вікторія П. (9): *Не дай Бог / ти мені щось в щоденнику написала //*.

Останні два види комісивів діти вживають тільки в спілкуванні з однолітками або молодшими за віком співрозмовниками. Потрібно зауважити, що діти досліджуваного віку не використовують мовленнєвих актів урочистої обіцянки, клятви, приймання віри. Такі висловлювання в їхньому мовленні можуть вживатися тільки як псевдоакти. Найчастотнішими серед комісивів є згоди / незгоди, а також акти обіцянки (діаграма 3)

Діаграма 3

Директивні мовленнєві акти, які, за визначенням Дж. Серля, можуть бути використані мовцем з метою спонукання слухача виконати певні дії [3, с. 187], це одні з найперших мовленнєвих актів дитини. М. Халлідей у своїх спостереженнях довів, що вже перші висловлювання дітей скеровані на партнера з метою впливу на нього [6, с. 74]. Уже в перших мовленнєвих актах паралельно з

проханнями про виконання дорослими якоїсь дії з'являються й «негативні прохання»: семантично їх інтерпретовано як заборону. На цьому ж етапі виникають і перші запити інформації. Спочатку діти ставлять питання, які потребують доволі простих відповідей («так» або «ні»), а з часом питання починаються словами «де?» й далі «чому?». Оскільки директиви є найчисельнішими серед усіх типів мовленнєвих актів, то їхній більш докладний аналіз є перспективою нашого дослідження.

Отже, аналіз мовлення дітей засвідчив, що під час живого спілкування діти послуговуються не всіма типами мовленнєвих актів. Найбільш чисельними є директиви та експресиви, оскільки вони з'являються ще на так званому «домовленнєвому етапі» і до віку 6-10 років набувають широкого видового розгалуження. Також варто зауважити, що у реальному спілкуванні за допомогою одного висловлювання може здійснюватися не одна, а відразу декілька дій. Існують мовленнєві акти, які, маючи ознаки, характерні для різних іллокутивних актів, створюють, так звані, «змішані» типи. Наприклад, запрошення (*Пішли пий чай з шоколадкою*) можна характеризувати одночасно і як директив, оскільки дівчинка спонукає свою подругу піти з нею, і як комісив, оскільки мовець бере на себе обов'язок або особисто, або за допомогою інших осіб забезпечити наявність чаю та шоколаду. Скарга може одночасно бути й репрезентативом, оскільки відображує певний стан справ у дійсності, й експресивом, оскільки виражає незадоволення мовця цими діями, а також директивом, тому що мета скарги – не просто проінформувати адресата, а спонукати його вжити відповідних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В. В. Классификация речевых актов / В. В. Богданов // Личностные аспекты языкового общения: межвуз. сб. науч. тр. / [отв. ред. И. П. Сусов]; Калинин. гос. ун-т. – Калинин: КГУ, 1989. – С. 25–37.
2. Горелов И. Н. Основы психолингвистики / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов; [3-е изд. перераб. и доп.]. – М.: Лабиринт, 2001. – 304 с.
3. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII. – С. 170–195.
4. Фрумкина Р. М. Детская речь как уникальное свидетельство для наук о человеке / Р. М. Фрумкина // Психолонгвистика: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 320 с.
5. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи // С. Н. Цейтлин. – М.: Гуманит изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
6. Halliday M. A. K. Linguistic studies of text and discourse / M. A. K. Halliday / [ed. Jonathan Webster]. – London-New York, 2002. – 288 p.

Lyudmila Bot

Pragmatic features in the speech of primary school children

The article analyzes verbal speech of children aged from 6 to 10. The quantitative composition of different types of speech acts and the frequency of their usage are presented.

Keywords are: classification of speech acts, expressive lexical

Роксолана Назарчук

КОМУНІКАТИВНІ ТИПИ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТИВ У ВИСЛОВЛЮВАННЯХ ІЗ ОБ'ЄКТАМИ-АРТЕФАКТАМИ Й ОБ'ЄКТАМИ-ПСИХОФАКТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті здійснений функційно-ономасіологічний аналіз дієслівних предикатів сучасних української, польської та англійської мов. Виокремлено функційно-відображальні типи дієслівних предикатів з урахуванням денотативних статусів імен їхніх об'єктів.

Ключові слова – комунікативна лінгвістика, функційно-ономасіологічний аналіз, дієслівний предикат, об'єкт.

Сучасна спрямованість комунікативних лінгвістичних досліджень актуалізує питання про створення функційно-ономасіологічної (за своєю сутністю комунікативно зорієнтованої) типології предикатів. У цьому руслі загальноновизнаною вважається потреба врахування семантики предиката (і насамперед — дієслівного) як компактного, «згорнутого» найменування цілої ситуації: «У плані змісту дієслівний предикат — це щось більше, ніж просто лексичне значення. Виражаючи певне значення, він одночасно містить у собі макет майбутнього речення. Предикат має «місця» або «гнізда», що їх заповнюють у реченні слова, чії категоріальні ознаки відповідають категоріальним

ознакам «гнізда» [6, с. 83]. Саме у сфері дієслова перетинаються проблеми, що торкаються важливих аспектів комунікативної лінгвістики взагалі і мовленнєвого породження висловлювання зокрема, а саме: співвідношення номінації та предикації, лексичного та граматичного, ролі мовця і слухача, системності й асистемності у мові та багато інших [4, с. 4–7, с. 31–35]. Водночас, донедавна питання дієслівної номінації розглядали найчастіше під семасіологічним кутом зору, а функційно-комунікативний підхід до вивчення дієслова залишався практично не розробленим. Тому актуальність аналізу відображального (ономасіологічного) потенціалу дієслівної лексики, що становить перший етап у дослідженні специфіки комунікативної організації найважливіших типів дієслівних предикатів, є безсумнівною.

Своєрідність семантики дієслова полягає у її релятивності; дієслово, як зауважує Р. М. Гайсина, є «глобальним найменуванням процесуальної ситуації» [5, с. 42], значення якого містить два складники: несубстанційний (де відображені ознаки процесу) та субстанційний (де відображені лінгвістично суттєві ознаки учасників процесуальної ситуації — їхні кількісні, якісні, функційні характеристики). Отже, можемо говорити про субстанційні семи в структурі значення дієслова, які детермінують його синтагматичну поведінку. Схожі твердження подибуємо у Н. Д. Арутюнової: «До значення предикатів може належати ціла серія семантичних доважок, котрі стосуються (1) ситуації, що передує позначуваній дії, (2) подальшій ситуації, (3) фізичних або інших ознак об'єкта дії, (4) фізичних або інших ознак суб'єкта дії, (5) типу інструмента або засобу дії, (6) способу дії, (7) мотиву дії, (8) мети дії, (9) інтенсивності дії або градації ознаки, (10) кванторних характеристик суб'єкта або об'єкта дії, (11) оцінки» [2, с. 231]. Отже, сутність дієслівної номінації у тому, що процес (а він може виявлятися як дія, стан чи відношення) називається у сукупності з його учасниками та характеристиками, тобто вже семантикою у дієслівній лексемі закладена внутрішня підготовка до «зустрічі» з іменною одиницею. Які ж диференційні компоненти субстантивної природи можуть належати до дієслівного значення? У лінгвістичній літературі немає єдиної класифікації таких компонентів, відсутнє їхнє єдине термінологічне позначення. Залежно від аспекту розгляду (лексико-семантичного чи синтаксичного) їх називають аргументами, актантами, сирконстантами, партиципантами, глибинними відмінками, семантичними валентностями, предикандумами тощо [1; 6; 8; 11; 12].

Окреслення іменних імпліцитних (за термінологією Ф. С. Бацевича [3, с. 42]) рис семної структури дієслова дає підстави для дослідження закономірностей виформовування функційно-відображальних зв'язків дієслів з референтно-таксономічними класами актантів та сирконстантів для дальшого встановлення типології предикатів конкретної мови. Функційно-ономасіологічний підхід забезпечує не просто опис валентних властивостей дієслівного предиката (тобто врахування «кількісних» і «якісних» партнерів, предетермінованих дієсловом), а вияв семантико-денотативних, семантико-функційних характеристик актантно-сирконстантних учасників. Зокрема, спроба типології дієслівних предикатів стосовно «природно-відображальних» класів імен суб'єктів представлена в працях Ф. С. Бацевича [3]. Вирізані функційно-ономасіологічні типи дієслівних предикатів (далі — ФОТДП), а саме: *діяльність*, *вияв*, *функціонування*, *плин*, *місцезнаходження* [4, с. 116–139], встановлено з урахуванням денотативних класів таких імен, як «Людина», «Тварина», «Рослина», «Артефакт», «Натурфакт», «Психофакт» та ін. Згадані ФОТДП мають виразні комунікативні ознаки своєї «поведінки», які виявляються в їхніх морфологічних, синтаксичних і трансформаційних особливостях. Водночас, ідея синтагматичної значущості дієслова пов'язана не так зі сферою суб'єктних, як зі сферою об'єктних відношень. Як справедливо вважають дослідники, саме права (смилова) валентність дієслівного предиката є вирішальною для реалізації його відображального потенціалу, але водночас вона належить до найскладнішої, найбільш «заплутаної» частини дієслівного «вузла» [7; 9]. Отже, створення повної ФОТДП диктує дослідження функційно-відображальних зв'язків дієслівних предикатів з усіма їхніми можливими актантами і сирконстантами (за термінологією Л.Теньєра). Це вимагає оперування величезною кількістю дієслівних лексем, а також лексем інших частин мови, які виформовують ліву та праву потенційну та реальну валентність цих дієслів. Тому на початках можуть досліджуватися окремі класи дієслів та їхніх комунікативних «сусідів». Зв'язки дієслів української, польської, англійської мов з референтно-відображальними класами їхніх об'єктів ще не були спеціальним предметом досліджень, тому саме вони стали матеріалом наших спостережень.

Найвні лінгвістичні концепції найчастіше містять розгляд дієслівно-об'єктних зв'язків в аспекті семантико-синтаксичному: іменні групи виокремлюються за типами «відмінкових» відношень (ролей), валентнісних заповнень, з урахуванням кількості і змісту аргументів. Проблеми ролєвої граматики особливо активно обговорювалися у 70–80р.р. ХХ-го століття, однак, модифікуючись під впливом нових тенденцій у дослідницьких парадигмах, вони залишаються актуальними до сьогодні.

Незаперечне визнання дієслова носієм валентності стає вихідним пунктом у дослідженні дієслівного значення і у побудові цілого ряду дієслівних класифікацій. Принципи семасіологічного аналізу застосовано для створення типології дієслів німецької мовної системи з урахуванням лексичного наповнення об'єктних позицій [9, с. 100–114], класифікації англійських об'єктних дієслів за категоріями, котрі позначають дію, виконувану над об'єктом [10].

Функційно-ономасіологічне дослідження відображального потенціалу дієслівних лексем української, польської, англійської мов в аспекті характерних для них зв'язків з референтно-таксономічними класами імен об'єктів засвідчило різний обсяг таких зв'язків: від функційної співвіднесеності з достатньо широкими денотативними класами до відображальної «закріпленості» за певними вузькими референтно-таксономічними класами, аж до їхніх індивідуальних членів. На першому рівні функційно-ономасіологічної класифікації виокремлено три найбільші референтно-відображальні класи: *теург*, *жива матерія*, *нежива матерія*. Перший клас представлений лише декількома одиницями: *молити*, *благати* (Бога), *wysławiać* (Boga), *glorify* (Lord). Другий клас — *жива матерія* — об'єднує дієслова трьох референтно-відображальних підкласів: людей (гомофакти), представників тваринного світу (бестіафакти) і представників рослинного світу (фітофакти). Клас *неживої матерії* умовно розпадається на такі референтно-таксономічні підкласи: натурфакти, артефакти, соціофакти та психофакти з власним поділом у межах кожного із них.

Артефактами, які підлягали детальнішому аналізу, вважаємо речі, предмети, що є продуктом цілеспрямованої людської діяльності, наприклад:

- продукти харчування, напої: *gotувати* (їжу), *kisić* (kapustę), *guzzle* (tea);
- одяг, взуття: *виношувати* (одяг), *wkładać* (chustkę), *pounce* (cloth);
- побудови та їх частини: *обличковувати* (стіну), *przybudować* (pawilon), *construct* (nest);
- механізми, засоби праці, зброя, інструменти: *глушити* (двигун), *nakręcać* (zegarek), *fret* (knife);
- засоби пересування: *відв'язати* (човен), *startować* (samolot), *fly* (plane);
- результати (продукти) інтелектуальної діяльності: *оркеструвати* (музичний твір), *drukować* (broszury), *stage* (opera) та ін.

Психофакти трактуємо як імена, що позначають внутрішній психічний світ людини (її почуття, переживання, душевні стани). Наприклад: *наганяти* (сум), *вилити* (горе), *заронити* (підозру); *tlumić* (gniew), *okazać* (niepokój), *wyrazić* (współczucie, wdzięczność); *impose* (lie), *induce* (doubt).

Спостереження над значною кількістю висловлювань із об'єктами-артефактами у сучасних українській, польській та англійській мовах дають змогу виокремити такі відображальні типи їхніх дієслівних предикатів:

1. Дієслівні предикати, що відображають появу об'єкта як фізичної реалії, напр.: *Рано починається день тих, хто споруджує канал* (ОГ); *przybudowali pawilon handlowy* (KSJP); *A barricade that state troopers had erected at the entrance* (TC).

2. Дієслівні предикати, що відображають появу об'єкта як результату інтелектуальної діяльності людини, напр.: *Його ув'язнено за те, що... він проповідував думки грецьких філософів* (ЛУ); *Drukował swoje wiersze w tygodnikach literackich* (KSJP); *Columbia University's music department had agreed to stage the opera* (NSOED).

3. Дієслівні предикати, що відображають рух об'єкта та його частин, напр.: *Цар Одиссей пригнав свої човни* (МЗ); *nakręcić zegarek*; *They were guzzling tea in the common room* (AS).

4. Дієслівні предикати, що відображають перетворення об'єкта

- зі змінами термічного характеру, напр.: *Моя ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальцеві смажила* (ГТ); *prasować suknię żelazkiem* (KSJP); *He cracked eggs, got breadcrumbs and soon fried one of his wonderful fish suppers* (GS);

- зі змінами хімічного складу, напр.: *квасити капусту можна і в дерев'яних бочках* (СУМ, IV, 131); *marynować jarzynę w occie z dodatkiem przypraw smakowych i korzeni* (KSJP).

Зіставний розгляд висловлювань із об'єктами-психофактами у досліджуваних мовах дає підстави стверджувати, що найбільш комунікативно значущими виступають дієслівні предикати, які відображають:

- появу об'єкта у внутрішньому світі людини, напр.: *... розумніше було б повернутися додому і таких великих думок у серці їй розумі не плекати* (ВШ2); *... а заронили солодку приємність їй чудові одурманливі запахи, якими дихав – надихатися не міг...* (ВШ1); *Skrzywieniem ust wyraziłam niezadowolone...* (KG); *Endeavoured to induce in me his passion for the planting of rare shrubs* (NSOED);

• зникнення об'єкта з внутрішнього світу людини, напр.: *I я йшов до тебе гори, **траплячи** останню силу...* (ВШ2); ... ***pokonałam** kiedyś strach* (KG); *I did my best to **erase** that horror from my mind* (LK).

Процесуальність (поява / зникнення) у вияві психофактів може супроводжуватися інтенсивністю, як-от: *They have **slurred** his faults...* (SR); *Try and **slur** the integrity of the police* (NSOED). У разі реалізації дієслівними предикатами комунікативного типу «зникнення об'єкта з внутрішнього світу людини» психофакти зазвичай комунікативно «поводяться» як природні явища, «тіла», стихії, тобто як натурфакти: *І лиш нудьгу всередині **сколише*** (МЗ); ...*сховався з головою і зібрав волю, щоб **погасити** той зрадливий неспокій...* (ВШ2); *Nie chciałam drżeć przez całe życie, ... **tlumić** w sobie gniew i śmiech...* (KG).

Цікаво, що, як і у разі наявності суб'єктних зв'язків [3, с. 169–174], імена об'єктів-психофактів не мають характерних лише для них дієслівних предикатів; часто відбувається «переймання» дієслівних предикатів з інших функційно-ономасіологічних сфер завдяки образним уявленням, метафорі.

Закономірності комунікативної орієнтації дієслівних предикатів на певні характеристики їхніх об'єктів засвідчують взаємовплив семантики дієслова й об'єкта в їхній внутрішній семній організації: перетин дієслова й об'єкта відбувається у межах глибинної структури предиката, де закладені місця для суб'єктів / об'єктів визначеної семантики, денотативного віднесення.

Повна ФОТДП україні необхідна для створення комунікативних граматики національних мов, вирішення багатьох питань контрастивної лінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, зокрема, розуміння принципів виформовування мовцем пропозиції висловлювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Апресян Ю. Д.* Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1967. – 348 с.
2. *Арутюнова Н. Д.* К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова // *Аспекты семантических исследований*. – М.: Наука, 1980. – С. 156–249.
3. *Бацевич Ф. С.* Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда – Львов: Світ, 1997. – 392 с.
4. *Бацевич Ф. С.* Функционально-отражательное изучение лексики (на материале русского глагола) / Ф. С. Бацевич. – Львов: ЛГУ, 1992. – 71 с.
5. *Гайсина Р. М.* Соотношение семантики и синтагматики глагола // *Исследования по семантике* / Р. М. Гайсина. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1992. – С. 41-48.
6. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
7. *Плотникова А. М.* Русские глаголы с включенной актантажной рамкой: лексико-семантическое и денотативное пространство: дис. ... канд. филол. наук / Анна Михайловна Плотникова. – Екатеринбург, 1997. – 226 с.
8. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
9. *Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания* : [науч. сборник / отв. ред. Бондарко А. В.]. – СПб.: Наука, 1992. – 304 с.
10. *Уфимцева А. А.* Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева – М.: Наука, 1986. – 240 с.
11. *Chafe W. L.* Meaning and the Structure of Language / W. L. Chafe. – Chicago: University of Chicago Press, 1971. – 360 p.
12. *Fillmore Ch. J.* The Case for Case / Ch. J. Fillmore // *Fillmore Ch. J. Form and Meaning in Language*. – Stanford: Stanford U-ty Press, 2003. – Vol. 1: Papers on Semantic Roles. – P. 23–122.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВШ1 – Шевчук В. Біс плоти / В. Шевчук. // Шевчук В. Біс плоти. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 213-294.

ВШ2 – Шевчук В. У пащу Дракона / В. Шевчук. // Шевчук В. Біс плоти. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 117-212.

ГТ – Тютюнник Г. Вир / Г. Тютюнник. – К.: Дніпро, 1964. – 534 с.

ЛУ – Українка Леся. Твори: в 5 т. / Леся Українка. – К.: Держлітвидав, 1951-1956.

МЗ – Зеров М. Вибране / М. Зеров. – К.: Дніпро, 1966. – 540 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

AS – Sillitoe A. Saturday Night and Sunday Morning / A. Sillitoe. – HarperCollins, 1976. – 317 p.

- GS – Story G. The Summer Visitor / G. Story. // The Last Map in the Heart. Western Canadian Fiction. – Saskatoon: Thistledown Press Ltd, 1990. – P.274-283.
- KG – Grochola K. Trzepot skrzydeł / K. Grochola. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008. – 170 s.
- KSJP – Komputerowy słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1998.
- LK – Kearns L. Blue Moon / L. Kearns. // The Last Map in the Heart. Western Canadian Fiction. – Saskatoon: Thistledown Press Ltd, 1990. – P.118-125.
- NSOED – The New Shorter Oxford English Dictionary on CD-ROM. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
- SR – Ross S. The Painted Door / S. Ross. // The Last Map in the Heart. Western Canadian Fiction. – Saskatoon: Thistledown Press Ltd, 1990. – P.226-244.
- TC – Capote T. Music for Chameleons / Capote T. – Penguin, 1980.

Roksolana Nazarchuk

**Communicative types of verbal predicates in the utterances with objects «artefacts» and objects-
«psychofacts»
in Ukrainian, Polish and English languages**

In the present paper the functional-onomasiological analysis of Ukrainian, Polish, and English verbal predicates is made. Based on the denotative status of their object names, certain functional-reflective verb types are distinguished.

Key words: communicative linguistics, functional-onomasiological analysis, verbal predicate, object.

Наталія Бербер

**ХУДОЖНЯ ТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО СВІТУ У РОМАНІ МАРІЇ МАТІОС
«МІСТЕР І МІСІС Ю-КО В КРАЇНІ УКРІВ. MR. & MS. U-KO IN COUNTRY UA»**

У статті здійснено комплексний аналіз стилістичного функціонування власних назв та похідних утворень як засобу художності. З'ясовано комунікативно-прагматичні особливості власних назв у тексті художнього твору, встановлено набуття ними соціальних конотацій, розглянуто проблему соціальної експлікації онімів.

Ключові слова: онім, топонім, антропонім, апелятив, конотація, символ.

Стрімкі, кардинальні зміни, що відбуваються сьогодні в соціально-політичній і економічній сферах життя, виразно і швидко виявляють себе не тільки в мові засобів масової інформації, а й у художній літературі. Поряд із гостро сатиричним політичним романом Марії Матіос «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA» згадаймо принаймні «політичну журналістику» Оксани Забужко «Let my people go: 15 текстів про українську революцію» (К.: «Факт», 2005 р.), книги Юрія Rogozi «Уб'ють Юлю» та Валентина Чемериса «Загадка Віктора Януковича», політичний трилер «Прицільна дальність» Яна Валетова. Однак саме гомеричний роман-симфонія (за жанровим визначенням самої Марії Матіос), сповнений фантастичним сюжетом та алюзивний за своїм змістом, презентує цікаву палітру художніх засобів, прикликаних вловити гострі болючі питання сучасності. Для досягнення перлокутивного ефекту авторка використовує різноманітні лексичні одиниці, серед яких помітне місце займають власні назви, при цьому соціальний складник у семантиці власних назв набуває особливого алюзійного значення. Доробок українських учених у царині літературно-художньої ономастики представлений дослідженнями Ю. О. Карпенка, Л. О. Беляя, В. М. Калінкіна, В. М. Галич, Г. П. Лукаш, Н. С. Колесник, Л. П. Кричун, Т. Б. Гриценко, М. Р. Мельник, Т. І. Крупеньової, О. Ю. Карпенко, М. І. Зубова, проте вивченню онімного простору сучасної літератури, на нашу думку, недостатньо приділяється уваги.

Матеріалом дослідження послуговував роман Марії Матіос «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA». Зазначимо, що художній доробок Марії Матіос сьогодні є мало вивченим, серед мовознавчих праць окремі спостереження знаходимо у Н. Шарманової, І. Тимченко, Т. Беляєва. З огляду на сказане, актуальність статті зумовлена недостатністю досліджень української літературної ономастики, зокрема присвячених розглядові онімного простору сучасної української прози, особливо це стосується нового перспективного напрямку – ономастики сатиричного роману, –

представленого розвідкою Л. Кричун, статтями І. Назаренко.

Мета статті – комплексний аналіз стилістичного функціонування власних назв та похідних утворень як засобу художності. Предметом аналізу є комунікативно-прагматичні особливості власних назв у тексті художнього твору, набуття ними соціальних конотацій, проблема соціальної експлікації онімів тощо.

Особливістю функціонування власних назв у романі Марії Матіос вважаємо їх алюзійний характер, що спричиняє набуття ними соціальних конотацій, тобто таких контекстуальних сем, що актуалізуються через відображення соціально значущих фактів, процесів, явищ тощо. Як наслідок – розширення семантики відомого імені, яке ідентифікує не лише об'єкт, а й саму подію та предмети, пов'язані з об'єктом. У такому разі можемо констатувати «зростання» оніма до рівня конденсованого символу.

Так, у досліджуваному романі спостерігаємо метонімічне розширення значення оніма, що, як зазначає В. Зайцева, нерідко підвищує метафоричний «потенціал» імені [3]. Серед екстралінгвальних чинників такої трансонімізації найбільш поширеними є: 1) катастрофи, стихійні лиха: утопленик **Титанік** [9, с. 32]; **цунамі** на прекрасне жіноче ім'я **Катріна** [9, с. 14]; **шторм Зета** [9, с. 43]; 2) війни, революції, теракти: велике побоїще під **Аустерліцом, Букрином і Сталінградом** одночасно [9, с. 33]; **11 вересня**, коли півсвіту готувалося до плачу [31]; 3) історичні періоди (хрононіми) з меморіативною функцією: **есесерівські часи** [9, с. 42]; **часи стовпотворіння** [9, с. 43]; Зненацький, без попередження **напад Гітлера на СРСР** справив на Сталіна менший шок, аніж вплинула на іноземних представників та місцевих боярів раптова істерика доброго і працьовитого козака **Кожух-Тулупа** [9, с. 82]. Як зазначає В. Сльченко, «актуалізація тих чи інших соціальних сем у значенні імені може слугувати для творення специфічних синтаксичних фігур» [1: 9], так, наприклад, використання антитези «зненацький, без попередження **напад Гітлера**» – «істерика доброго і працьовитого козака **Кожух-Тулупа**» у складнопідрядному реченні прикомпаративного типу посилює ефект висловленого, а антропонім Кожух-Тулуп набуває стійких соціально-експресивних конотацій. Протиставлення двох політичних епох – епохи «кучмізма» (такий онім є частотним у ЗМІ) та часу початку правління В. Ющенка – відбувається не лише шляхом використання відповідних хрононімів-апелятивів, а й у композиційному оформленні – перовсім, у виділенні абзаців, які формують суб'єктивну модальність тексту: **Іще інші часи... / Та Бог із ними, із тими часами, що були модними раніше! / Зараз іде мова про часи, коли земля запалала під ногами членів елітного клубу «Любих друзів»...** [9, с. 27]. Посилена парцеляція на абзаци у книзі «блискучого аналітика» Марії Матіос зумовлена специфікою її публіцистичного мовомислення, де «кожен абзац – сконденсований поетичний образ, що, як у мозаїці, творить ідейно-тематичне ціле художнього тексту [7, 273]. Емфатичність другого речення підкреслена знаком оклику. Використання еліптичного речення наче уповільнює розповідь, створюючи ефект роздумів, спогадів оповідача, три крапки актуалізують «іще», підкреслюють незавершену думку оповідача. Лексичні темпоральні маркери – дейксиси «інші», «ті» при апелятиві «часи» та дистрибуція обставинних прислівників «раніше», «зараз» створюють хронотон твору. «Опис часу, – стверджує В. А. Кухаренко, – це завжди опис людини у часі» [8, 87], тому хрононіми в текстах Марії Матіос часто структуровані описово, із вживанням антропонімів або їх заміників: «А добрі і всепрощаючі укри плескали від радості в долоні, що закінчилася **епоха любих друзів і їхнього Батька**» [9, с. 129]; Отож уже два тижні Уля цілими днями снувала крихітною – два на два метри – камерою, і вона їй нагадувала бункер, бачений колись на Прикарпатті під час поїздки туди **в часи її господарювання у Мітиній хаті** [9, с. 89].

Знаходимо в романі яскраві «приклади конденсаційних символів, здатних репрезентувати повторювані доміанти історичних значень і закріплювати у колективній пам'яті відповідні «уроки історії» [11, 50]: Так, ніби хто наврочив **цей новітній Єрусалим і Мекку**, якими заповідалася стати ближчим часом дивна країна укрів [9, с. 15]; **укрівські содом і гоморра** [9, с. 25]; **З'єднані Шви Атлантиди** [9, с. 11]; ми неодмінно на всіх парах полетіли б шукати країну, куди так несподівано і **(зауважте!) одночасно вірвалося цунамі ускладчину з торнадо...** [9, с. 15]. Безперечно, погоджуємося з думкою Л. Павлюк, що «історичні постаті мають закріплені за ними «символьні» ознаки, які використовуються для означування референтів модерного дискурсу на підставі постульованої схожості сучасних діячів до їх історичних «прототипів»» [11, 51]. Аксіозакріплені в суспільній свідомості є символи-особи, репрезентовані через низку визначних імен: **хронічний Цицерон мислі** [9, с. 35]; **Спілберг живих масок-шоу** [9, с. 36]; український **Білл Гейтс без Microsoft-а** [9, с. 37]; **Олекса Довбуш-Гуйдима** [9, с. 83]; укрівський **Цицерон Папа Льоня** [9, с. 85]; **Джейн Ейр Бонд 007** [9, с. 44]; **Орлеанська Діва** [9, с. 44]; **модерний Ларошфуко афоризмів** [9, с. 35]. Негативний фокус символічної репрезентації виявляється навколо діяльності соціально небезпечних осіб, образів

диктаторів: *розвінчаний Бен Ладен Конотопської відьми* [9, с. 36]; *далекий родич Адольфа* [9, с. 36]. Художній сатиричний дискурс помітно розширює семантичний обсяг власних назв і легко нарощує ряди формул їх переносного вживання: *цей новітній Єрусалим і Мекку* [9, с. 15]; *укрівські содом і гоморра* [9, с. 25]; *як на Христа перед Голгофою* [9, с. 33].

За нашими спостереженнями, авторка активно утворює номінації нових соціально значущих реалій, використовуючи онімні ряди. Так, наприклад, «помаранчеву революцію» репрезентовано через низку хрононімів – онімизованих апелятивів: *трагікомедія* [9, с. 108], *колорит* [9, с. 109], *дуренство* [9, с. 111], *драмо-комедія початку нового тисячоліття* [9, с. 33], *революція кольору сонця* [9, с. 112]. Політичні акції, події в соціально-економічному житті є важливим екстралінгвістичним чинником трансонімізації (*першопрохідник французького алфавіту в системі НАТО* [9, с. 35]; *єдиновірний єдино вірної дороги до світового Соціального Інтернату* [9, с. 36]; *фінансовий Сорос піддіваних звуків* [9, с. 36], *з часів Еклектичних Сумішей* [9, с. 78]; *епоха любих друзів і їхнього Батька* [9, с. 129]); крім того – кіно, мистецтво, музика, спорт (*Шварценберг зубодробильних боїв* [9, с. 35]; *сторож і вірний Санчо Панса Орлеанської Діви* [9, с. 35]; *єдиний стильний чувак від Бріоні* [9, с. 36]; *професійний ФОРМУЛА-іст* [9, с. 37]; *переписувач Святого Письма та аксіоми про 30 срібних* [9, с. 39]; *єдина прометее-жінка* [9, с. 39]; *власний іміджмейкер, від якого пахне Фаренгейтом* [9, с. 37]); реклама (*vanish Папи* [9, с. 37]; *ВЕНЕТТО-любець* [9, с. 35]).

Номінаціям осіб роману «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ко in country UA» притаманні алюзійна та символічна функції, що є важливими для розкриття авторського задуму твору. Алюзійно-символічні назви, якими насичений твір Марії Матіос, закріплюють за собою стійкі конотації, що нерідко створюються шляхом використання експресивних варіантів імен: українських імен-демінітивів (*Сашко Чвертьяков, Ігорьок Макай, Сашко Буй-Тур-чинов, Пашко Казнарєнко, Грицько Пустомельченко, Ромко (Ромчик) Збавич, Іванко Хлющ, Оксанка Біловолос, Геник Чревоненко*); імен, що асоціюються з «високим» або «низьким» стилями (*Всесвят Тискун, Інна Деві Христос Богоявленська, Олекса Довбуш-Гуйдима, Петрусь-чорний вус Безпильний, Мішаня Плотський, Юрась Куценко*); гіпокористичних імен (*Тама Підшикуратова, Мітя Якунович*); гіпокористичних імен з числовим індексом (*Мітя-2*) чи кодом країни (*Мітя UA*); скорочених віріантів імен (*Місіс Ю-Ко, містере U-Ко*); іншомовних варіантів імен (*Серж Кідалов, Евжен Шарчук, Тигран Синьобіловіл*). Актуалізація звукового потенціалу імен, що є важливим засобом створення додаткових конотацій, може виявлятися також у різних стилістичних фігурах: повтор антропонімів (*Петрусь – це Петрусь* [9, с. 77]); нагромадження теонімів, антропонімів на позначення різних осіб (*На землях укрів поклонялися / Ісусу, / Будді, / Магомету, / і Єгови / одночасно* [9, с. 19 – 20]; *Коли б за мізансценою спостерігав Богдан Ступка разом зі своїм Остапом чи й сам Іннокентій Смоктуновський із Безруковим-Ієшуа, – у них би повідвалювалися щелепи від авторського генія Пашка Казнарєнка* [9, с. 54]; *Після Шевченків, / Симеренків, / Гончарів, / Лимарів, / Зірвіголів / і З'їжюшку / Мітя UA звучало, як пароль: / незвично, / екзотично, / гранично, / ба, навіть клично* [9, с. 70]); градаційний перелік алонімів (*Це тільки через багато років назвуть її / найпривабливішим харизматичним трансформером цілої країни УКР: / парфумерною принцесою, / Джейн Ейр Бонд 007, / Шовковою Леді / й Орлеанською Дівою* [9, с. 44]). Останній приклад доводить, що характерним для авторки є вживання логоепістем із онімним компонентом, що являє собою гру з «накопиченим цитатним фондом мови» [6; 105]. Сюди зараховуємо й такі контексти: *«Молодь що робить? Вибирає Пенсі й Кола, а ти, сину, вибери необхідність»* [9, с. 84]; *«І нічого дивного в тому не було, бо давно чуло Улине серце, що колись таки прийде до неї любов, як приходять до християн три праздники в гості». / Як святе Рождество, / як святий Василій / і як святе Водохреще»* [9, с. 68]. Як бачимо, посилені парцеляція на абзаци та використання логоепістем – характерні риси ідіостилу Марії Матіос, що виявляються як домінування «експресії» над «стандартом».

Створення стійких соціально-експресивних конотацій пов'язане з часовим чинником, наприклад, існування семи *хабарник* в імені Лазарєнко може детермінуватися періодом кримінального переслідування носія імені: *тепер уже панамського підданого Пашка Казнарєнко* [9, с. 66]; *сам Пашко, тепер уже багаторічний турист розкішних смугастих апартаментів закритого типу* [9, с. 66]. Емоційно-оцінний характер семи зумовлений суспільними реаліями, зокрема протизаконними або комічними, казусними подіями в біографії політиків: *триразовий чемпіон у номінації сидіння на двоярусних полицях* [9, с. 35], *жертва Станіславської курки-несучки* [9, с. 35]; *хрещений батько Анни Ахметової* [9, с. 35] – про Віктора Януковича. Таким семам властива відтворюваність у тексті Матіос – вони, стаючи провідною рисою персонажа, беруть участь у його номінації: *кандидата, у якого виявилися яйценепробивні груди* [9, с. 109]; *Пригадуєте, у Папи був іще один пасинок: Мітя, що стеріг жіночі головні убори та любив смугастий одяг* [9, с. 107] – про Віктора Януковича;

претендент на історичні науки і регалії [9, с. 34]; *котрийсь із найосвіченіших, тих, що кохався в народних звичаях укрів і любив усякі історичні, а особливо істеричні аналогії...* [9, с. 118] – про Романа Безсмертного). Отже, подаючи додаткові відомості про денотат, Марія Матіос впливає на його денотативне значення через введення соціально-експресивних сем. Імена з вираженими соціально-експресивними конотаціями легко метафоризуються [2, с. 149], набуваючи форми *pluralia tantum*: *нестори Івановичі* [9, с. 14], *піскуни* [9, с. 14]. Така група транспонованих онімів, що перейшли у розряд апелятивів, в романі є численною: «9 ВЕРЕСНЯ 0005 РОКУ все змішалось в бідній країні укрів: / люди і юди, / коні і conto, / дивани і диктофони, / «Майбахи» і ойстрахи, / ... Шенгени і «Рошени», / суші, арфуші й мертві душі...» [9, с. 13]. Асоціативність таких імен призвела до того, що «апелятиви-транспозити змінюють свою валентність у напрямку до розширення меж і можливостей сполучуваності, здатні регулярно отримувати в тексті додаткові смисли, у багатьох випадках перетворюючись на символ» [10, с. 223].

Апелятивізації піддаються й реальні прізвиська, зафіксовані у ЗМІ та широко вживані в комунікативній практиці українців: *підрахуй живих, мертвих і ненароджених – Серж Кідалов* [9, с. 38]. Стилестична експресивність відонімного апелятива *підрахуй* досягається ускладненням його логоепістемою *живих, мертвих і ненароджених*. У самому ж реальному прізвищі спостерігаємо фоносемантичну гру слів-пейоративів. Порівняймо зі вживанням онімів у статті «Захист Ківалова» політичного оглядача громадсько-політичного видання «Свобода» Л. Капелюшного: *одіозний «Підрахуй»; «кидок»; ківаловщина. ... Ківалов у сучасному українському житті не факт і не персоналія. Це – явище. Бакаї, щербані чи білоконі, боделани, різаци чи януковичі – всі вони були коліщатками злочинної системи й чим більше, зухваліше здирничали, тим більше їм було довіри. ... Ківалов був злощасним «Підрахуєм».* [4, с. 3]. Схожість йменувань дає нам підстави стверджувати, що Марія Матіос широко застосовує стилестичні прийоми публіцистики.

Серед індивідуально-авторських номінацій письменниці часто фіксуємо відонімні неолексеми, повнота сприйняття семантики яких залежить від фонових знань реципієнта: *прихильник яблук із нашої батьківщини* [9, с. 35], *бікфорд – руки* [9, с. 35]. Відбувається апелятивізація ідеонімів – блоку «Яблуко» і політичної партії «Батьківщина» та антропоніма Брюс Бікфорд.

Різний художній ефект досягається в процесі вживання зворотів з апелятивами *боярин, діва, король, козачок, господар, місіс* тощо: *про їхнього боярина, що тоді годував бджіл* [9, с. 77]; *діва Інна Деві Христос Богоявленська* [9, с. 37]; *король сафари, козачок «Козачка»* [9, с. 37]; *господар Трахтимирівських кісток і забутої слави, павлоїд, Дуся в екзилі – Ігорьок Макай* [9, с. 38]; *Місіс Ю-Ко* [9, с. 77]; *парфумерна принцеса* [9, с. 44]; *Шовкова Леді* [9, с. 44]; *містере U-Ко* [9, с. 77]; *сам Бого-Царь Плутин* [9, с. 64].

Номінуючи персонажів, Марія Матіос використовує «внутрішні» можливості онімичної експресії – фонетичні, морфологічні, семантичні, синтаксичні, тобто залучає словесну гру, «адекватне сприйняття якої, – погоджуємося з думкою Т. Сербіної, – відчуття комізму сказаного відбувається лише за умови того, що одержувач інформації розкриє, тобто відновить первинний дійсний зміст прецедентних висловлювань, а це, в свою чергу, потребує наявності у читача відповідної кількості історико-культурних знань» [12, с. 93]. Найпоширенішими в Марії Матіос стилестичними прийомами є такі, передовсім, стилестична етимологізація, що полягає в семантичній актуалізації внутрішньої форми імені (*сивий Сиваш* [9, с. 8]). Актуалізація внутрішньої форми використовується для створення розгорнутого образу й для суто формальних атракцій, часто для творення каламбурів. У каламбурному, жартівливому словотворенні порушення нормативних словотвірних технік здійснюється свідомо для побудови okazіоналізма з новим оцінним значенням, підсиленою експресією [5, с. 115–116]: «*І тоді котрийсь із найосвіченіших, тих, що кохався в народних звичаях укрів і любив усякі історичні, а особливо істеричні аналогії, закричав: «Еврика! Знаю! Можу! Тільки канібалізм! І то на очах у Батька! Щоб не називав нас смердами!» / Здається, це був Ромчик» (Роман Смердний)* [9, с. 118]; *Утримувач царственного гаманця, чверть сотенних акцій і автокартріджів, наглядач частин і частот, заборонний знак перед дверима раю і дверима до царственной опочивальні, дитя власного розуму і сприятливої погоди – Сашко Чвертьяков* [9, с. 34]; *з берегів туманного альбіону підпрягли Бориса Бреховольського* [9, с. 108] (читаймо: підпрягли вола); *завідував ХБНЗУ багаторічний шаровик (той, що шарив усюди і скрізь) і всезнайко-кошовий Евжен Шарчук* [9, с. 82]; *цукровар і Шоколадний Заєць – Петрусь-чорний вус Безпильний* [9, с. 34–35] і далі: *Бог дав, що його улюблений Шоколадний Заєць утопився у чані власного... шоколаду. А пара нерозпізнаних негідників іще довго вила над булькаючим казаном гостро модну колісь пісеньку з приспівом «Я шоколадний заяц, я ласковий мерзавец»* [9, с. 128]; *два, як рідні, брати Кабачники: один – завсідник кабаків, інший – кабачна прислуга* [9, с. 39]. В останньому прикладі трансформована логоепістема *два, як рідні, брати* пердбачає наявність фонових знань реципієнтів з

творчості Юрія Федьковича (повість «Три як рідні брати») та самої Марії Матіос (новела «Чотири – як рідні – брати»). Використання логоепістем, джерелами яких є власне твори Марії Матіос, – характерна риса ідіостилю письменниці. Часте їх застосування знаходимо у біблійних, епіграфах і в самих текстах авторки. Як бачимо, у каламбурах відбувається декодування антропонімів.

Ще одним прийомом є стилістична фіктонімізація, за якої імена «не вигадуються, а начебто «підлаштовуються» під властивості, якості, ознаки денотата» [1:16]. Між реальними іменами та фіктонімами встановлюються різні види семантичних відношень: синонімічні (*Кудла – Кучма, Холод – Мороз, Руслан Бодє-поле – Руслан Боделан*); антонімічні (*Петрусь-чорний вус Безпильний – Петро Порошенко, Північна Пальміра – Південна Пальміра, «Євро-сліпота-0005» – «Євро-бачення-2005»*); когіпонімії (*Біловолос – Білозір*); суміжності (*Мішаня Плотський – Михайло Бродський, Давид Зубанія Великий – Жванія Давид*). Використовується прийом «перекладання» з однієї мови на іншу (*Олександр Лупулов – Олександр Волков*) або словотворення із залученням історичних назв топонімів (*місто Борисфенополь – Дніпропетровськ*), декомпозиція імен (*Сашко Буй-Тур-чинов – Олександр Турчинов, номінацію Буй-Тур* увиразнено вживанням епітетів, що входять до семного поля лексем *буй, тур: цього несамовитого Буй-Тур-чинова* [9, с. 117], *цей скажений Буй-Тур* [9, с. 117]; *майор Микола Довго-меле-мельченко – Микола Мельниченко, Леонід Крав-Чув – Леонід Кравчук*); таксонімії (*Муромцева – Богатирьова, Богоявленська – Богословська, Тигран Синьобіловіл – Тарас Чорновіл, Нестор Махно – Нестор Шуфрич, Микола Юленко – Микола Томенко, Пашко Казнаренко – Павло Лазаренко, Конотопська відьма – Наталя Вітренко*). Нерідко у функції власних назв використовуються апелювати (*Папа «всіх укрів» – Л. Кучма, Батько – В. Ющенко*). Така стилістична онімізація має оказіональний характер і також пов'язана з тропеїчним вживанням слів та зворотів.

Досить поширеними є фонематичні перетворення, які супроводжуються семантичними: *Мітя Янукович – Віктор Янукович, Всесвят Тискун – Святослав Пискун, Генік Чреволенко – Євген Черволенко, підрахуй живих, мертвих і ненароджених – Серж Кідалов – Сергій Ківалов, Юрась Куценко – Юрій Луценко, Ігорьок Макай – Ігор Бакай, телепилип з конопель Пліховишек – В'ячеслав Піховшек, Степан Гаврош – Степан Гавриш, просто – Йосиф Пінський – Йосип Вінський, Іванко Хлющ – Іван Плющ*.

Наявна також група антропонімів із семантико-дериваційними перетвореннями: *Грицько Пустомельченко – Григорій Омельченко, Юрій Крамоломазін – Юрій Кармазін, Петро Симуляненко – Петро Симоненко, Тама Підшкуратова – Тамара Прошкуратова*. Отже, тропеїчне вживання імен (власних назв у ролі загальних і апелютивів – у функції онімів) є важливим засобом сатири в романі «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ко in country UA».

Підсумовуючи, зазначимо, що оказіональні номінації Марії Матіос спираються на наявність фонових знань в адресата, легко декодуються, надають тексту яскраво вираженої сатиричності. Поширена група оказіональних апелютивів, що є важливим знаряддям розвитку експресивно-оцінного, образного потенціалу словотворення. Номінації в романі «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ко in country UA» мають соціокультурну природу. Більшість номінацій у творі є алюзійно-символічними, а тому апелюють до культурно-історичного досвіду різних країн. Ономатворчість «грант-дами української літератури» (як часто називають Марію Матіос критики), будучи релевантною ознакою ідіостилю письменниці, вирізняється своєю самобутністю і потребує, на нашу думку, детального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єльченко В. І. Експресія власних назв як засіб публіцистики: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / В. І. Єльченко. – К., 2003. – 20 с. – укр.
2. Єльченко В.І. Соціально-експресивні конотації онімів у ЗМІ // Наукові записки Інституту журналістики. – К: Ін-т журналістики, 2002. – Том 9. – С. 145–150.
3. Зайцева В. В. Метонімічні перейменування у сфері власних назв / В. В. Зайцева. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2008_7/6.html
4. Капелюшний Л. Захист Ківалова / Л. Капелюшний // «Свобода». – №4 (474). – 2005. – С. 3.
5. Карпіловська Є. А. Неузале словотворення: правила «три без правил» / Є. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2005. – Том 8. – № 1. – С. 106 – 117.
6. Каспаров Б. М. Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования / Б. М. Каспаров. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 424 с.
7. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 432 с.

8. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Одеса: Латстар, 2002. – 292 с.
9. Матіос Марія. «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA» / Марія Матіос. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2006. – 136 с.
10. Назаренко І. Особливості функціонування квантитативних транспозитів-онімів / І. Назаренко // Лінгвістичні студії. Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 221–226.
11. Павлюк Л. Символ та ідентифікація в політичному дискурсі мас-медіа / Л. Павлюк // Журналістика. – К., 2006. – Вип. 5 (30). – С. 48–57.
12. Сербіна Т. Модифікація логоепістем у газетних текстах / Т. Сербіна // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 16. – С. 92–96.

Natalya Berber

Artistic textualization of political world in novel «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA» by Maria Matios

The paper contains a comprehensive study of onoma space of novel «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA» by Maria Matios. The attempt to define the role of proper names in public opinion formation was made. The actualization of the social component of proper names values in the novel is considered. The features of creating social connotations of proper names depending on extralinguistic factors were found. "Growth" of onomas to level of symbols was shown.

Keywords: toponym, anthroponym, proper name, appellative, social connotation, symbol, allusion, transnimation, surname.

Олеся Гаврилашук

**ГЕНДЕРНИЙ ЧИННИК ВИБОРУ НОМІНАЦІЇ АДРЕСАТА ХУДОЖНЬО
ТРАНСФОРМОВАНОГО ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ**

У статті висвітлено особливості впливу гендерного чинника на вибір номінації адресата зверненого мовлення, відображеного в художньому тексті. Зокрема, проаналізовано гендерно марковане вживання лексем для створення номінацій адресата художньо трансформованого внутрішнього мовлення.

Ключові слова: гендерний чинник, ситуація спілкування, номінація адресата мовлення, фіксоване зовнішнє мовлення, художньо трансформоване внутрішнє мовлення.

Актуальним у сучасному мовознавстві є дослідження актів комунікації з позицій прагмалінгвістичного підходу із залученням інструментарію когнітивної лінгвістики. Перспективне в цьому плані – вивчення звертання як виразника засобу апеляції, зокрема і з огляду на гендерний чинник. Цікавим об'єктом дослідження вважаємо не тільки власне зовнішнє та зображене в художньому тексті зовнішнє мовлення, а й художньо трансформоване внутрішнє мовлення, у якому здатні яскраво виявлятися особливості вибору того чи того звертання та їхні прагматичні функції.

Грунтовний аналіз одиниць та конструкцій апеляції в зазначених напрямках дасть можливість виявити закономірності в наданні адресантом переваги певним звертанням, що зумовлено як впливом на нього як мовну особистість соціальних та ієрархічних ролей співрозмовників, так і його власними індивідуально-психологічними особливостями.

Об'єктом дослідження мислетворчої діяльності людини під час вибору того чи того звертання визначаємо внутрішнє мовлення (ВМ). Проте, оскільки функціонування зазначеного мовлення відбувається на психічному рівні свідомості, воно не може бути безпосереднім об'єктом вивчення. Натомість ми виявлятимемо закономірності функціонування звертань на матеріалі прозових текстів сучасної української літератури, у яких автори відтворюють ВМ, почасти тотожне власному (у випадку переповідання епізодів зі свого життя).

Внутрішнє мовлення, відображене в художньому творі, може бути потрактоване як безпосередній акт спілкування. Так, М. Скаб зазначає: що «більшість актів так званого внутрішнього мовлення, які, на думку окремих дослідників, не орієнтовані на сприйняття, а отже, і спілкування, і відповідно не є мовними ланцюгами, у яких реалізується комунікативна функція мови, теж можуть

бути потрактовані як акти спілкування [...] прикладів такого типу досить багато в текстах художньої літератури» [13, с. 18].

Надзвичайно важливим є упорядкування термінології на позначення поняття внутрішнього мовлення та суміжних із ним понять. Дефініція терміна «внутрішнє мовлення» відображає власне психічний процес вербалізації мислення, але з тієї причини, що ми розглядаємо ВМ у художньому тексті, виникає потреба пошуку відповідного до цієї мовної дійсності позначення.

Часто в мовознавстві «ВМ ідентифікують із такими поняттями як «невласне пряма мова» (А. Андрієвська), «вільна пряма мова» (Н. Сахарова), «зображене внутрішнє мовлення» (Г. Ярмоленко), «внутрішнє мовлення» (І. Артющков), «художньо трансформоване внутрішнє мовлення» (Н. Сакварелідзе), «внутрішня рефлексія» (І. Семенов) тощо» [12, с. 3].

Зважаючи на те, що елементи досліджуваного нами ВМ не є текстовими вкрапленнями, а постають цілісною самодостатньою мовною тканиною передачі авторського мовлення, бачимо доречним надати перевагу термінові «художньо трансформоване внутрішнє мовлення» (ХТВМ). Плянємо такий вибір тим, що ВМ через свою природну специфічну форму (обіграні конструкції, асоціативність та символічність вербальних компонентів і т. ін.) повинно бути трансформоване автором для однозначної і вичерпної передачі думок читачеві (прийнятні та зрозумілі конструкції речень, виразне лексичне наповнення).

Оскільки оперуватимемо поняттями «внутрішнє мовлення», «художньо трансформоване внутрішнє мовлення» та «зовнішнє мовлення», вводимо також поняття «фіксоване зовнішнє мовлення» (ФЗМ) на позначення зовнішнього мовлення, переданого в тексті.

Особливістю формально-граматичного маркування автора-адресанта є виклад від першої особи однини. До таких текстів часто бувають включеними елементи, у яких до автора звертаються інші учасники акту спілкування (автор-адресант стає адресатом). У такий спосіб можемо прослідкувати, як таке номінування автора впливає на вибір ним звертань до себе. Власне тоді автор є одночасно адресантом і адресатом, а засіб зверненості в такому разі називаємо самозвертанням.

Також пропонуємо розрізняти активного і пасивного адресатів: активний є безпосереднім учасником ситуації спілкування і може сприймати звернення до себе та реагувати на нього, наприклад, у зовнішньому мовленні, фіксованому зовнішньому мовленні та художньо трансформованому внутрішньому мовленні (при самозвертанні); пасивним називаємо такого адресата, який не може почути звернення до себе через його локалізацію у вербальному мисленні людини чи в художньо трансформованому внутрішньому мовленні.

Для ілюстрацій теоретичних положень ми обрали досить поширені в художніх творах контексти ХТВМ, що містять номінації адресата мовлення. Зазвичай такі найменування можуть бути художнім засобом автора, як, наприклад, вважає Л. Рудько: «Іменування автором своїх персонажів не буває випадковим, кожний антропонім містить у собі певний смисл (етимологічний, чи, частіше функціонально-звичаєвий), котрий висвічує якусь ознаку носія наймення, породжує своє асоціативне поле» [11, с. 5].

Вибір номінації адресата ХТВМ характеризує відносна незалежність від реакції (вербальної або дієвої) адресата на ту чи ту форму звертання. Художній текст дає можливість зазирнути в психологію людських стосунків через автора-посередника, хоч сам автор може цього й не усвідомлювати. Тому загальна тенденція має вияв у трактуванні номінацій ВМ як, з одного боку, сміливих, критичних, правдивих, точних та яскравих, але, з іншого боку, вони часто можуть не відповідати дійсності через надмірну емоційність адресанта, що маємо змогу простежити за контекстом твору, а таким чином глибше зрозуміти їх мотивацію.

Матеріалом розвідки обрано тексти романів сучасних українських письменників: Оксани Забужко, Марії Матіос, Людмили Баграт, Любка Дереша, Леоніда Кононовича і Олександра Винокурова. Усі ці твори написані від першої особи однини, тобто художньо трансформоване внутрішнє мовлення персонажів максимально точно відображає специфіку передаванні думок автора.

Художньо трансформоване внутрішнє мовлення відображає такі відмінності у виборі номінацій адресата.

Самозвертання в художньо трансформованому мовленні чоловіків та жінок. Самозвертання як чоловічого ХТВМ, так і жіночого є традиційними, усталеними та поширеними в українській мові. Про це свідчать номінації *золотко*, *шановний: Ну, Павлусю, ну, золотко. Пригадай, що ти – майстер спорту з боксу...* (Л. Кононович) у чоловічому мовленні та *голубко, золотце, моя люба: Пізно, голубко, пізно... все пізно* (М. Матіос); [...] *але в тебе нема вибору, золотце* [...] (О. Забужко); *Хіба що для тебе, моя люба* (Л. Баграт) – у жіночому мовленні. Також у жіночому мовленні фіксуємо лайливі оцінки найменування *дурепо, ідіотко, занудо: Чекаєш, дурепо* (М. Матіос); [...] *молоснуло, як ляпасом: стоп, ідіотко, гальмує* [...] (О. Забужко); *Замовкни, занудо!* (Л. Баграт).

Жінка обирає частіше негативно забарвлену лексику, що свідчить про схильність до самокритики, часто перебільшеної: *І якщо подумати без надриву, істерики та ілюзій, то скажи мені, глупа жєницино, чи воно тобі треба знати [...] ?* (М. Матіос); *[...] та хто ти ваще така, сліши, ти, забацана Ukrainian, дитя відрадненської комунальної «хрущовки» [...]* (О. Забужко).

Самокритика в мовленні чоловіків, на противагу жіночим самозвертанням, передана зменшено-пестливими формами імені: *А може, то не було вигнання... Га, Юрчику?* (Л. Дереш); *Погуляв, Павлуню? Дякуй Богові й долі, що сьогодні прокинувся* (О. Винокуров) та позитивно забарвленою, вжитою із прямим значенням лексемою шановний: *Е, шановний, вставай. Надворі вже геть спочило* (О. Винокуров). Отже, чоловік висловлює негативне ставлення до своєї поведінки номінаціями, які виконують функцію протиставлення, хоча знаходимо і критику, «запозичену» із відомого літературного твору А.-К. Дойля «Шерлок Холмс»: *А, отже, мій непуцящий Вотсоне, мала вже голодна* (Л. Дереш). Такий вибір номінації адресата може лише підтверджувати думку про інтелектуальне спрямування розмови чоловіків.

У мовленні чоловіків зафіксовано самозвертання, що служать для урегулювання суспільних відносин: *Бо у тебе, Михайле, це завжди було* (Л. Дереш); *Це, Романе Петровичу, не детектив читати* (О. Винокуров). Сюди також зараховуємо прізвище, за допомогою якого прийнято звертатися у вузькому колі осіб: *А, може, ти хворий, Банзаю, може у тебе гашишній делірій, або онейроїдна шизофренія, або гострий невербальний галюциноз, або все на купу, га?* (Л. Дереш) та професійне псевдо: *Он як, Оскаре. Ти хочеш зрівнятися з ними, правда!* (Л. Кононович).

Звертання до пасивного адресата художньо трансформованого внутрішнього мовлення чоловіків та жінок. Звертаючись до осіб, адресант використовує їхні власні назви, а також загальні номінації. Якщо адресатом є близька адресантові людина, то адресант-чоловік варіює формами імен для передавання свого настрою і ставлення до дійсності, наприклад, із позитивним забарвленням: *Карольцю, люба моя, з'явивсь на тому місці, де хвилька накочується на берег... і я допливу...* (О. Винокуров) та негативним: *Мар'яшко, дурено малолітня, пробач, будь ласка* (Л. Дереш). Натомість у мовленні жінок фіксуємо повні форми імен близьких адресантові людей: *Нещасний ти чоловік, Миколо: любив машину – розбив, любив жінку – злавав [...]* (О. Забужко); *Вибач, Яне, але з Шотландією доведеться попрощатися* (Л. Багра́т).

Коли в зовнішньомовленнєвому спілкуванні між комунікантами є певна дистанція в стосунках, то чіткіше її відображають звертання жіночого мовлення. Наприклад, адресантка вживає в ХТВМ номінацію *Костянтин*: *Ось ти припустився цієї помилки, Костянтине* (Л. Багра́т), що свідчить про намагання адресантки збільшити дистанцію у стосунках із адресатом, оскільки в зовнішньому спілкуванні застосовує зменшено-пестливу форму імені *Костю*. Називання адресата повною формою імені (як більш офіційною) відбувається підсвідомо як наслідок зовнішньомовленнєвої практики адресантки.

Чоловіки, виражаючи обраними номінаціями адресата соціальні ролі та суспільну ієрархію, вказують на: різницю у віці: *Ні, Бузі Абрамовичу, не пізно* (О. Винокуров); ділові стосунки (за допомогою прізвища): *[...] де ти? вийди, Корію!* (Л. Дереш); і просто шанобливе ставлення взагалі: *У разі чого: не знаю, не був, не брав. І взагалі, пане Андрію, яке вам діло до мене, мого лібідо і до моїх уподобань?* (Л. Дереш).

Якщо в мовленні жінок у самозвертаннях більше самокритики, то в мовленні чоловіків часто присутня критика пасивного адресата, а саме за допомогою загальних назв: *[...] розплющ очі, кретине!* (Л. Дереш); *Ну, що, генсеки й сексоти, комсорги й парторги, лягаві й кагебісти, стукачі, піддавкувачі, підсвистувачі... де тепер ваша ідеологія?* (Л. Кононович). Кожна номінація адресата чоловічого мовлення використана один раз, зрідка – двічі, водночас як жінки при звертанні часто повторюють ту саму назву (*голубе, серце, чоловіче, чувак, золотко моє, коханий, любий, рідний, милий мій, братіку, братці, колего, пані й панове, панове*): *Чудесний збіг, братіку, – я так само, тільки що це значить – реалізуватися?* (О. Забужко); *Але чи можна долучити до слідства, до слідства, панове, а не до наукових експериментів, такий вид доказів – жіночий щоденник?* (М. Матіос). Такий вибір при звертанні може бути виявом «лексичного консерватизму жінок», згідно з яким жінка частіше використовує «мовні стереотипи», що є важливими для збереження етнічної мови у двомовному чи полімовному соціумі [14, с. 31].

Чоловіки, висловлюючи через зверненість позитивне ставлення до адресата, обирають поширені звертання *золотко* і *люба моя*: *Як я про тебе, золотко, забув!* (О. Винокуров). Жінка надає перевагу емоційнішим, хоч і традиційним (притаманним українській мові), лексемам із переносним значенням (*серце моє, життя моє, доле моя*): *Ге, серце моє, так у цьому ж вся й штука...* (О. Забужко); *Яне, Боже мій, життя моє, доле моя, якби ти тільки знав, як мені боляче!* (Л. Багра́т).

Нейтрально забарвлені лексеми при звертаннях адресанта-чоловіка і адресанта-жінки відтворюють усталені в мовленнєвій практиці номінації адресата ЗМ і різняться лише тим, що в мовленні жінки відсутні етикетні найменування. Наприклад, у чоловічому ХТВМ: *панове, хлопці*, останнє з яких регулює стосунки між чоловіками, бо є прийнятним у певному середовищі: *Ну, хлопці, дорого вам обійдеться вбивство Сенсея ...* (Л. Кононович).

Під впливом емоцій чоловіки і жінки часто звертаються до Бога. Ми відзначили, що подумки чоловік просить допомоги тільки в Бога, а жінка також звертається до інших адресатів: *Доле, мій янголе-охоронцю, хоч хтось!* (Л. Баграт), оскільки вірить у можливість їхньої допомоги. У ХТВМ чоловік надає перевагу емоційно забарвленим найменуванням Бога *Господи* і *Боже батьку*: *Боже батьку, поверни мені пам'ять!* (О. Винокуров). Жінка вживає номінації *Боже* і *Господи*: *Господи, допоможі мені, допоможі* (Л. Баграт), а також проханням через молитву дотримується традиційного і цілком прийнятного звертання *Отче наш*.

ХТВМ чоловіка та жінки містить суттєво відмінні лексеми на позначення звертань до тварин. Власною назвою адресата послуговується лише жінка: *Иди звідси, Алі!* (Л. Баграт) – до кошеняти. Вона емоційніше характеризує тварину, висловлює ставлення семантичним наповненням лексем та зменшено-пестливими суфіксами в них, напр.: *Не бійся, малий!* (Л. Баграт) та *Маленький хвостатий зраднику! Ну, начувайся!* (Л. Баграт) – до кошеняти.

Адресант-чоловік звертається до тварин найменуванням *друже* (до їжачка та до власного собаки), вказуючи в такий спосіб також на рівноправні стосунки із адресатом-твариною, а саме відношення до неї: *Їжак. А щоб ти, друже, був живий-здоровий!* (О. Винокуров). Підтвердженням висловленого вище може бути думка Л. Ставицької про те, що «в жіночому логосі частіше фокусується опредмечування речі, а не відношення» [14, с. 31].

Номінації адресатів-неістот зафіксовано нами тільки у жіночому ХТВМ. Вони представлені назвами, що характеризують адресата у певній ситуації: *Прощавай, тісна кімнато!* (Л. Баграт) та емоційно забарвленими найменуваннями: *Прощавай, затишний мій* (Л. Баграт) – до стільця; *Мене охопило нестерпне бажання викинути слухавку з кабінки, якнайдалі від себе. Підступна гадюко, з мене досить твоєї отрути* (Л. Дереш) – до телефонної слухавки.

Проаналізовані нами лексичні особливості номінацій адресата мовлення, вживані у ХТВМ чоловіками і жінками, засвідчили гендерно марковані розбіжності. Самозвертання жінок найчастіше представлені самокритичними або нейтральними за забарвленням номінаціями, тоді як чоловіки критикують себе назвами із позитивним значенням (для протиставлення).

При звертанні до пасивних адресатів чоловік часто обирає офіційне називання (*ім'я + по батькові*), встановлюючи в такий спосіб бар'єр у спілкуванні, а жінка формою імені адресата (повною, короткою, зменшено-пестливою) зменшує та збільшує дистанцію під час комунікування. Загальні назви на позначення адресата мовлення зазвичай відображають ставлення адресата-чоловіка до адресанта, а загальні назви в мовленні адресата-жінки містять найчастіше характеристику та оцінку.

Отже, у номінуванні адресата мовлення чоловіком та жінкою існують помітні розбіжності. Нашим наступним завданням є встановлення певних закономірностей і принципів у доборі називань адресата мовлення чоловіками і жінками. У процесі цього необхідно зважати на вагому роль індивідуально-психологічних особливостей людини та вирішальну роль емоційного стану в момент називання адресата. Наголосимо, що на індивідуально-психологічні особливості людини має значний вплив соціалізація чоловіків і жінок у певний період історії, специфіка їх відповідного виховання та національного менталітету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баграт Л. Зло : [роман] / Людмила Баграт. – Львів : Кальварія, 2002. – 288 с.
2. Винокуров О. І. Журналюга-1: Під одним дахом зі смертю : [роман] / Олександр Винокуров. – К. : Браво, 2003. – 248 с.
3. Винокуров О. І. Убий мене, убий... : [роман] / Олександр Винокуров – К. : Браво, 2003. – 276 с.
4. Дереш Л. Культ : [роман] / Любо Дереш. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 240 с.
5. Дереш Л. Поклоніння ящірці : [роман] / Любо Дереш – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 176 с.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : [роман] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2004. – 176 с.
7. Кононович Л. Г. Я, зомбі. Довга ніч на Сунжею : [роман] / Леонід Кононович. – К. : Джерела М, 2000. – 352 с.
8. Кононович Л. Кайдани для олігарха: Кримінальний роман : [роман] / Леонід Кононович. – Львів : Кальварія, 2001. – 208 с.
9. Кононович Л. Мертва грамота : [роман] / Леонід Кононович. – Львів : Кальварія, 2001. – 252 с.

10. Матіос М. Щоденник страченої. Психологічна розвідка : [роман] / Марія Матіос. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2005. – 192 с.
11. Рудько Л. П. Звертання в сучасній англійській мові (на матеріалі п'єс Б. Шоу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук 10.02.05. – Одеса, 1984. – 20 с.
12. Семенюк В. Я. Внутрішнє мовлення: лінгвостилістичні аспекти інтерпретації української художньої прози ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / В. Я. Семенюк. – Київ, 2006. – 20 с.
13. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / Мар'ян Стефанович Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с. – Бібліогр.: С. 231–269.
14. Ставицька Л. Мова і стаття / Л. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34. – Бібліогр.: с. 29.

Olesia Gavrylashchuk

Gender factor of transformed inner addressee nomination in fiction

The article deals with the peculiarities of influence of gender factor on the nomination choice of addressee that is reflected in a text of fiction. In particular, a gender marked use of lexemes to make nominations of addressee of transformed inner indirect speech has been analysed.

Key words: gender factor, communicative situation, addressee nomination, speech as recorded in a text, transformed inner indirect speech in fiction.

Світлана Єрьоменко

**ОСОБЛИВОСТІ ОФІЦІЙНОГО ЛИСТУВАННЯ
ВІНСТОНА ЧЕРЧИЛЛЯ**

У статті проаналізовано офіційне листування Вінстона Черчилля з різними адресатами. Визначено типи листів та їхню специфіку, основними характеристиками яких є політематичність, діалогічність, ініціативність, екстравертність.

Ключові слова: лист, офіційне листування, типи листів, діалогічність.

Лист є настільки багатofункціональним явищем, що навіть сама чисельність мовознавчих та літературознавчих досліджень є цьому яскравим підтвердженням. У мовознавчих студіях досі немає одноставної думки щодо функціональної належності листа. Так, наприклад, у низці досліджень ([1; 5; 10; 19 та ін.]), відомих і знаних будь-яким філологом, окремо не виділено епістолярного функціонального стилю мови. У той самий час інші ведуть мову про лист як міжстильове явище [2; 14; 17 та ін.]. Є й група, що виділяє окремий епістолярний стиль, який функціонує в мові нарівні з іншими [4; 12; 13 та ін.]. Одиницею епістолярного стилю є лист, який використано в інших функціональних стилях мови, підтверджуючи таким чином глобальність інтертекстуальності [18].

У літературознавчих студіях лист розглядають як жанровий різновид документальної літератури [8], «один із жанрів мемуарно-публіцистичної літератури, є своєрідним комунікативним документом, що написаний відразу, адресований одній особі, значно рідше – загалу, призначений для повідомлення чого-небудь, із певними характерними ознаками, а саме: орієнтацією на адресата, власним ставленням автора до реальних подій, збереженням його особистісного стилю, почуттів, настроїв у момент написання епістоли» [9, с. 12]. На сучасному етапі в літературі з'явилася низка праць, присвячених дослідженню особливостей приватного епістолярію письменників і політичних діячів [7; 8; 9 та ін.], адже саме приватне листування (як і інші жанрові різновиди документальної літератури) цікаве мірою наявності в ньому особистості автора, воно уможливило отримання об'єктивних уявлень про світоглядні цінності людини, її уподобання й творчу індивідуальність [8].

Велику розмаїтість думок можна побачити при визначенні типів листування. Не заперечують загальний розподіл листів на офіційні та приватні [11], але пропонуються також і детальніші класифікації. Так, наприклад, лінгвісти виділяють інтимно-дружні, колегіально-дружні та приватно-ділові [13]; також розрізняють традиційно-ритуальне листування, емоційно-інтимне листування, інтелектуально-емоційне листування [6, с. 8]. Окремо дослідники ведуть мову про письменницький епістолярій [8; 9 та ін.] та його одиницю епістоли (тобто лист) [8]. Наведені детальні класифікації, як бачимо, майже всі мають дефісні позначення, що не сприяє уточненню поняття, яке треба витлумачити.

Ураховуючи чинник стосунків між адресантом і адресатом, виділяють такі типи: листи відповідні (написані як відповідь на зустрічний лист адресата) та ініціативні (написані без якогось стимулу з боку адресата). Останні можуть залишитися без відправки, а можуть навіть бути не призначеними

для відправки, тобто це так звана «уявна» комунікація з адресатом [2]. Ми вважаємо, що розподіл листів на ініціативні та відповідні кореспондує з розподілом реплік усного комунікативного акту, де виокремлені репліки-стимули (мовлення адресанта) та репліки-реакції (мовлення адресата), що підкреслює онтологічну єдність усного (бесіда) та писемного (листування) спілкування.

Наступним критерієм розмежування типів листів є їхній адресат, звідси виділяють багатоадресатність та моноадресатність листування, тобто спрямованість ілюктивної сили останнього на об'єднану (професійно, соціально, за віком або гендером) групу людей або на одну особу.

Відповідно до тематики листів, розрізняють монотематичні та політематичні листи; екстравертні, спрямовані на висвітлення об'єктивних подій, та інтравертні, що передають почуття та емоції адресанта.

Аналізуючи лист, визначаючи його структурні та категоріальні особливості, їхню мовну репрезентацію, пропонуючи класифікації типів листів, дослідники розглядають лист як результат взаємодії двох комунікантів у процесі їхнього спілкування в умовах опосередкованої комунікації [13; 14]. Дійсно, однією з найважливіших характеристик листа є його діалогічність, яка проявляється у його безпосередній спрямованості до адресата.

Незалежно від статусу комунікантів та особливостей листа, його основними категоріальними ознаками є антропоцентричність, модальність. Пор.: «лист антропоцентричний за своєю природою, оскільки виражає точку зору індивіда, який здійснює передавання смислу свого повідомлення іншій особі/особам» [3, с. 48]. Адресантом тексту листа завжди є людина, яка є індивідуальністю, реципієнт – також конкретна особистість або їхня сукупність, як, наприклад, листи, адресовані сім'ї, колегам, партнерам – напр.: *My dear children... Dear friends...* тощо.

Як кожному тексту, листу притаманні категоріальні ознаки зв'язності й інформативності [17]. Іншими словами, лист – це завершений текст, який має всі ознаки останнього, з акцентом на категорії модальності: саме в особистому листі найяскравіше виявлені індивідуальні характеристики його автора. Тому не дивним є той факт, що низка досліджень мовної особистості проводиться саме на матеріалі епістолярного жанру, який уможлиблює розгляд індивідуума не лише як носія певного світогляду (об'єктивованого відповідними мовними одиницями), а й як учасника комунікації, який діє відповідно до своєї мети, враховуючи чи не враховуючи правила та принципи спілкування [15; 16 та ін.].

Наведені міркування ще раз підтверджують, що лист є «особливо сприятливим для дослідження особистості у всьому багатстві її проявів» [2, с. 64] і посідає у вивченні історичної особистості найважливіше місце. Лист – це свідцтво симультанності реакції автора на подію та її опис. Лист за своєю жанровою специфікою, – найменш запланований та структурований з усіх «особистих» жанрів. Лист, надісланий до адресата, залишається (теоретично – назавжди) у його володінні, тобто виступає свідцтвом (часто єдиним) істинного «Я» адресанта, незалежно від того, яке враження цей лист залишив у його безпосереднього отримувача та пізніших читачів-дослідників.

Отже, у цій статті лист визначено передовсім як жанровий різновид документальної літератури, як об'єктивне першоджерело знань про особистість на відповідних етапах її життя, про її світоглядні та ціннісні орієнтири. По-друге, лист розглядається як продукт взаємодії комунікантів у міжособистісному спілкуванні, у процесі якого виявлено не лише їхні цілі та принципи ведення спілкування, а й психологічні характеристики.

Метою цієї статті є розгляд особливостей офіційного листування британського прем'єр-міністра Вінстона Черчилля з президентом США Франкліном Рузвельтом та головою уряду СРСР Йосипом Сталінім.

Листування між Вінстоном Черчиллем і президентом Сполучених Штатів Ф. Рузвельтом (1882 – 1945) розпочалося у вересні 1939 року й тривало сім років. Листування Вінстона Черчилля з Й. Сталінім (1878 – 1953) тривало протягом шести років (1940 – 1945) і, як у випадку листування з американським президентом, охоплювало період Другої світової війни, коли й Черчилль, і Рузвельт, і Сталін очолювали уряди союзницьких країн.

Політичний і громадський діяч, Черчилль мав різноманітних адресатів свого офіційного листування. Але головними з них були Ф. Рузвельт та Й. Сталін, союзники-суперники часів Другої світової війни. Рівні, вони намагаються у своїх листах встановити та зберегти партнерські й взаємовигідні стосунки, обговорити низку спільних питань і проблем, виробити певні рішення тощо. Саме такий офіційно-особистісний характер листування вже зазначений у контактній рамці листів і може виражатися такими лексичними одиницями-лімітаторами, як: *Personal and Secret, Personal and Private, Secret*, до цих іменників та прикметників може додаватися прикметник у найвищому ступені *most*, що підсилює лише особистісну спрямованість листів – *Personal and Most Secret, Most Secret*,

Most Immediate and Secret, Personal and Most Secret Message from Mr Churchill to Marshal Stalin. У декількох листах спостерігаємо навіть винесення на початок листа цілих речень, які підкреслюють конфіденційність інформації: *Mr President, all the above is for your own information. The above is for your eye alone* (ChWP; ChS).

У листуванні з президентом США та головою СРСР часів Другої світової війни Вінстон Черчилль виступає насамперед як ініціатор спілкування, що підтверджено такими кількісними даними: ініціативні листи становлять 338 одиниць (75,1%) до Й. Сталіна та 317 одиниць (57,6%) до Ф. Рузвельта, тоді час як відповідні 112 одиниць (24,9%) до Й. Сталіна та 233 одиниці (42,4%) до Ф. Рузвельта.

Більшість офіційних листів Черчилля є політематичними (від обговорення військових операцій, постачання військової техніки, спільних дій, планів на майбутнє до обговорення політичних діячів, проблем зі здоров'ям та сімей). Вони становлять 383 одиниці (85,1%) до Сталіна та 464 одиниці (84,4%) до Рузвельта. Так, наприклад:

'We are most grateful to you for meeting our difficulties <...>

It has been a great pleasure to meet M. Molotov <...>

So far all has been well with the convoy <...>

I take the occasion to send you my sincere good wishes...' (ChS, p. 45).

Черчилль у наведеному вище прикладі листа до Сталіна дякує за розуміння труднощів, які існують у Великій Британії, потім йде обговорення зустрічі з Молотовим, потім Черчилль переходить до теми військових конвоїв, які супроводжували поставки техніки до СРСР. І завершується лист побажаннями якнайшвидшої перемоги над Німеччиною.

Монотематичні листи, у яких обговорюється лише одна тема, становлять 67 послань (14,9%) до Сталіна та 86 послань (15,6%) до Рузвельта.

У кількісному співвідношенні усі проаналізовані листи Черчилля до Ф. Рузвельта та Й. Сталіна є діалогічними та екстравертними, що становить 550 одиниць (100,0%) і 450 одиниць (100,0%) відповідно.

На діалогічність офіційного листування Черчилля вказують такі ознаки:

– вказівка на попередні листи, послання адресата або їхніх частини (як правило, за допомогою поєднання присвійного займенника *your* з відповідним іменником): **'Your message about Rochat's note. <...> Your declaration about the Red Sea area'** (ChWP, p. 486);

– спонування адресата, виражене дієсловами наказового способу: **'Remember it is the inflexible policy of His Majesty's Government'** (ChWP, p. 337);

– прохання, побажання, подяки, поздоровлення, висловлені адресату;

– звертання до адресата не лише у контактній рамці листа, а й у самому тексті (*Mr President, my dear Mr President, my dear friend, Marshal Stalin, my dear Marshal Stalin, my friend Stalin*): **'Mr President, you can judge these hazards for yourself'** (ChWP, p. 337); **'But do not, I beg you, my friend Stalin, underrate the divergences which are opening about matters which you may think are small to us but which are symbolic of the way the English-speaking democracies look at life'** (ChS, p. 120).

У наведених вище прикладах представлені різні форми звертань, що мають офіційний характер й неофіційний (поєднання присвійного займенника *my* та прикметника *dear* з іменником на позначення посади співрозмовника). Власне такі неофіційні звертання до співрозмовника є поодинокими в листах до Сталіна та широко представлені в листах до Рузвельта, що можна пояснити й різними стосунками між керівниками держав, і різним ставленням Черчилля до них. Крім звертань, у наведених прикладах на діалогічність листа вказує поєднання особового займенника *you* з дієсловами розмірковування (*you can judge, you may think*), а також форма наказового способу (*do not underrate*) та прохання (*I beg you*):

– постановка питання до співрозмовника у листі: *'I suggest that we use the code word 'Terminal' for the forthcoming Berlin Conference. Do you agree?'* (ChS, p. 57); **'Do you think it is going to be a hard winter and will this suit your strategy?'** (ChS, p. 87); **'Do you mind if I say something like this on Wednesday in Commons'** (ChWP, p. 455);

– цитування думок, висловлень адресата: *'In your paragraph I you speak of accepting 'the Yugoslav precedent as a model for Poland'* (ChS, p. 68); *'Now that we are, as you say, 'in the same boat', would it not be wise for us to have another conference?'* (ChWP, p. 1592);

– поєднання особового займенника (II особа – you) з дієсловами, що позначають процес говоріння, написання, розмірковування тощо: **'Thank you for your message of May 27th informing me that you think the time has come to resume diplomatic relations with Romania, Bulgaria and Finland with the possibility that similar action can be taken with regard to Hungary in the near future'** (ChS, p. 145); *'I*

thought you might be interested in some of its contents, though it is extremely lengthy and dull' (ChWP, p. 337).

Цитати введено в текст листів Черчилля за допомогою особового займенника II особи *you* та дієслів говоріння – *you speak, you say*.

Кількісне співвідношення різновидів листів, представлених у приватному та офіційному листуванні Вінстона Черчилля, наведено в таблиці 1. Таблиця також ілюструє наявність як спільних, інтегральних ознак усіх листів Вінстона Черчилля, так і диференційних, властивих тільки одному з двох типів.

Таблиця 1.

**Типи листів у приватному та офіційному листуванні
Вінстона Черчилля з різними адресатами**

Тип листа	Приватний		Офіційний			
			до Й. Сталіна		до Ф. Рузвельта	
Діалогічний	650	100,0%	450	100,0%	550	100,0%
Монологічний	-	-	-	-	-	-
Політематичний	650	100,0%	383	85,1%	464	84,4%
Монотематичний	-	-	67	14,9%	86	15,6%
Ініціативний	386	59,4%	338	75,1%	317	57,6%
Відповідний	264	40,6%	112	24,9%	223	42,4%
Екстравертний	479	73,7%	450	100,0%	550	100,0%
Інтровертний	171	26,3%	-	-	-	-

Наведена вище таблиця свідчить, що інтегральними ознаками листування Вінстона Черчилля є діалогічність, політематичність, екстравертність та ініціативність листів. Диференційною ж ознакою приватних листів, обумовленою близькістю стосунків комунікантів приватного листування, що сприяє вираженню емоцій, почуттів, переживань адресанта, є інтровертність.

До диференційних ознак офіційного листування треба віднести наявність монотематичних листів, а також абсолютну відсутність листів інтровертних. Тут само треба зазначити, що при наявності досить жорстких шаблонів форми офіційного листування, персональні стосунки кореспондентів відбиті й у їхньому офіційному спілкуванні: пор. близькість процентних даних за ініціативністю листів Черчилля до дружини і до Ф. Рузвельта 59,4% і 57,6%, тоді як до Сталіна ця цифра значно більша (75,0%). Теж саме справедливо й для ознаки «відповідність»: 40,6% для дружини, 42,4% для Рузвельта і тільки 24,9% для Сталіна, що засвідчує стриманість останнього в листуванні, відсутність довіри.

Основним висновком із зазначеного є констатація залежності кількісних і якісних показників (ознак, характеристик) листування не від однієї особи, як у інших «особистих» жанрах (автобіографії, щоденнику, мемуарах), а значною мірою й від іншої особи – адресата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 342 с.
2. Гиндин С.И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения / С.И. Гиндин // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 67–77.
3. Давыденко Т. Г. Письмо как малоформатный канонический текст: подходы к изучению / Т. Г. Давыденко // С любовью к языку. Сборник научных трудов. – М. – Воронеж: ИЯРАН, Воронеж. гос. ун-та, 2002. – С. 45–51.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Сучасна українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища школа, 1989. – 238 с.
5. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
6. Комарова С. И. Функционирование перифразы в эпистолярном стиле вт. п. XVIII века / С. И. Комарова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – русский язык. Днепропетр. гос. ун-т. – Днепропетровск, 1990. – 17 с.
7. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К.: Дух і література, 2001. – 300 с.
8. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-х – 50-х років ХХ століття / В. І. Кузьменко. – К., 1998. – 305 с.
9. Курило Л. М. Епістолярій Олеся Гончара і творча індивідуальність письменника / Л. М. Курило: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.01.01. – українська література. – К., 2006. – 17 с.

10. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учебник для студентов филологических специальностей / В. А. Кухаренко. – 3-е изд., испр. – Одесса: Латстар, 2002. – 202 с.
11. Ленець К. «Друже мій єдиний!..» (Початкова формула-звертання у листах Т.Шевченка) / К. Ленець // Урок української. – 2003. – №8 – 9. – С. 31–32.
12. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько та ін. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
13. Нижникова Л. В. Текстовые категории, присущие письму, и специфика их реализации / Л. В. Нижникова // IV Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови, присвячена пам'яті професора В. Л. Скалкіна: Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 297–302.
14. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища / Н. В.Павлик // Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во ЛНПУ імені Т. Г. Шевченка «Альма-матер», 2005. – С. 241–248.
15. Парсамова В. Я. Языковая личность ученого (Ю. Лотмана) в эпистолярных текстах / В. Я. Парсамова: Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02.01. – русский язык. – Саратов, 2004. – 223 с.
16. Попова О. В. Языковая личность Ивана Грозного (на материале деловых посланий) / О. В. Попова: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – русский язык. – Омск, 2004. – 177 с.
17. Потапенко Л. В. Антропоцентризм как коммуникативно ориентированная категория жанра письма / Л. В. Потапенко // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин, 1990. – С. 46-53.
18. Сватко Ю. И. Онтология интерпретации / Ю. И. Сватко // Понимание как усмотрение и построение смыслов. Сб. научн. тр. – Тверь: ТГУ, 1996. – С. 83–95.
19. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
20. ChWP – The Churchill War Papers/ Edited by Martin Gilbert. Volume III. – London: Heinemann, 2000. – 1821 p.
21. ChS – Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the USSR and The President of the USA and The Prime Minister of Great Britain during the great Patriotic War of 1941-1945. – Volume I. – Moscow: Progress Publishers, 2006. – 403 p.

Svitlana Yeryomenko

The peculiarities of Winston Churchill's official correspondence

The article deals with Winston Churchill's official correspondence with different addressees. The types of letters, their characteristics are singled out. They are polythematic, initiative, extroversive, dialogical.

Key-words: letter, official correspondence, types of letters, dialogical.

Наталія Калина

ЧИННИКИ ЄДНОСТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ В МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТАХ

У статті проаналізовано фактори, що поєднують лінгвокультурну спільноту, сформовану в межах міжнародного проекту «Ініціативи Змін»: віртуальна мовна картина світу, код культури, культурні установки комунікативної поведінки, культурна конотація, культурний контекст, категорія політкоректності.

Ключові слова: міжнародний проект, лінгвокультурна спільнота, фактори єдності, мовна картина світу, політкоректність.

Дослідження закономірностей функціонування мовної свідомості людини стає одним з перспективних напрямів розвитку сучасної лінгвістики. Розроблення зазначеної проблеми об'єднує досягнення різних сфер сучасної науки про мову, до яких належать когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія, теорія мовної комунікації тощо. Основним у цьому напрямі є те, що мову розглядають не як ізольований феномен, який можна пояснити за допомогою понять, що відносяться до самої мови, а в тісному взаємозв'язку з позамовними явищами та прагматичними чинниками. У центрі уваги перебуває мовна комунікація, і лінгвістика поступово взаємодіє з іншими дисциплінами, що тією чи іншою мірою розглядають комунікацію.

У завдання лінгвокультурології як наукової дисципліни входить вивчення і опис взаємозв'язків мови та культури, мови та етносу, мови та народного менталітету. Вона представляє, за висловом Г. С. Воркачева, лінгвокультуру як лінзу, через яку дослідник може побачити матеріальну та духовну самобутність етносу [1] Найбільш узагальненим є трактування лінгвокультурологічного напрямку як вивчення мови в нерозривному зв'язку з культурою, згідно яким лінгвокультурологія є «цілісним

теоретико-описовим дослідженням об'єктів системи культурних цінностей, відображених у мові [5, с. 238].

У статті ґрунтуємо положення про те, що культура лінгвокультурної спільноти (ЛКС), організованої у рамках довготривалих міжнародних проектів (МП), – це специфічний набір цінностей і поведінкових норм, що склалися на основі тих фрагментів контактуючих культур, які характеризуються культурними концептами, що поділяються членами даної ЛКС. У лінгвокультурній реальності міжнародної співпраці формується дискурс, який розуміється як «вербалізація певної ментальності» [6, с. 9], «вербально опосередкована діяльність у спеціальній сфері» [12, с. 4]. Таке розуміння дає підстави стверджувати, що одним з його різновидів є дискурс міжнародних проектів (ДМП). Актуальність лінгвокультурологічного підходу до ДМП обумовлена трьома чинниками: 1) лінгвокультурологія передбачає дослідження і опис культурного простору тієї чи іншої ЛКС крізь призму мови [3, с. 29]; 2) ДМП, у свою чергу, розуміють як мову учасників комунікативного процесу міжнародних проектів, віддзеркалення мовного та культурного стану певної ЛКС; 3) в усних і письмових текстах ДМП реалізовано наявні в ЛКС установки й вимоги до створення мовного продукту, відповідного зовнішнім умовам ситуації породження цього продукту, тобто породження відповідних текстів у певному культурному контексті. З огляду на це, мета статті – ідентифікація чинників, що забезпечують єдність ЛКС МП, на матеріалі текстів ДМП «Ініціативи Змін» (ІЗ).

«Ініціативи Змін» (Initiatives of Change Caux) – одна з найвідоміших довготривалих програм міжнародної співпраці, заснована на ідеях ведення неурядового діалогу культур та ідеологій, довіри, доброї волі та мирної співпраці, запропонованих у 30-х рр. 20 ст. Оксфордською групою вчених і суспільних діячів (the Oxford Group) під девізом морального переозброєння (Moral ReArmament). Відповідно до принципів проекту «Ініціативи Змін» в містечку Ко (Caux), Швейцарія, щорік, у липні-серпні, проходять конференції, форуми, семінари, на які приїжджають чисельні представники широкого спектру неурядових рухів. У організації та обслуговуванні проекту беруть участь волонтери з різних країн (у тому числі й з України), серед яких була і автор статті.

Вивчення ДМП виходить з бачення дискурсу не як статичного фрагменту комунікативного простору мовного колективу, а як динамічної дискурсивної практики, яка постійно замінюється під впливом дискурсивних стратегій, що визначають рамки та зміст міжкультурної комунікації. Такий підхід ґрунтується на відомій тезі М. Фуко про те, що дискурс, будучи фрагментом лінгвокультурної реальності конкретної мовної спільноти, спирається на складну систему правил, що задають параметри породження та інтерпретації будь-якої соціально значущої поведінки людини, у тому числі – й її мовних творів [10]. У такому тлумаченні термін «дискурс» (а також похідний термін М. Фуко «дискурсивна практика») описує спосіб мовлення і обов'язково має визначення – *який* або *чий* дискурс, оскільки дослідників цікавить не дискурс узагалі, а його конкретні різновиди. Вони задані широким набором параметрів: мовними характеристиками, стилістичними особливостями, специфікою тематики, систем переконань, способів міркування і, безперечно, світоглядом. Більш того, передбачається, що спосіб мовлення багато в чому зумовлює і створює саму наочну сферу дискурсу, а також відповідні їй соціальні інститути. По суті, визначення *який* або *чий* дискурс може розглядатися як показник комунікативної своєрідності суб'єкта соціальної дії, причому цей суб'єкт може бути конкретним, груповим або навіть абстрактним [11, с. 51, 52]. Використовуючи, наприклад, термін дискурс міжнародних проектів, маємо на увазі не стільки те, як говорять про міжкультурну комунікацію, скільки те, як абстрактний соціальний агент «міжнародні проекти» виявляє себе в комунікативних формах – що сповна відповідає традиційним термінам типу мова міжнародних проектів.

Структурна цільнооформленість ЛКС ІЗ має вияв у дискурсивній практиці його представників і базується на шести чинниках. Передовсім, це спільні для них концепти, які складають конкретну мовну картину світу (у трактуванні З. Д. Попової та І. А. Стерніна, сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень соціуму про дійсність на певному етапі розвитку [9, с.5]). Ми назвемо її віртуальною мовною картиною світу, оскільки вона є сукупністю зафіксованих в ДМП уявлень ЛКС, обмеженої просторово-часовими рамками МП ІЗ. Спираючись на тексти міжнародних конференцій, форумів, семінарів, проведених у Ко в липні-серпні 2007–2009 рр., виділяємо ядерний концепт віртуальної мовної картини світу ЛКС ІЗ – «РІЗНОМАНІТНІСТЬ» (*DIVERSITY*), яка «має вияв у неповторності та різноманітті особливостей, властивих групам та спільнотам, які складають людство» [2]. Концептосферу «*DIVERSITY*» складають концепти «*Cultural diversity*», «*Ethnic diversity*», «*Ecological diversity*», «*Biological diversity*», «*Political diversity*» тощо.

Другим чинником, об'єднуючим ЛКС ІЗ, є спільний код культури. В. В. Красних розглядає його як «сітку», яку «культура «накидає» на навколишній світ, членує, категоризує, структурує й оцінює його» [4, с. 297]). Код культури ЛКС ІЗ являє собою фреймову структуру, тобто систему концептів,

пов'язаних таким чином, що для розуміння будь-якого з них ми повинні розуміти цілісну структуру, до складу якої вони входять [13, с. 111]. Встановлено, що вказані концепти реалізуються в 7 фреймах:

Фрейм «Права людини» (*Human Rights*) складається зі слотів: *equal rights, social rights, economic rights, religious liberty, privacy intervention, freedom promotion, publicity* (віддання гласності порушень прав людини), *universality* (загальна пріоритетна цінність прав людини), *rights inflation* (проблема збалансованої цінності прав людини, запровадження і дотримання яких вимагає великих фінансових витрат).

Фрейм «Дискримінація» (*Discrimination*) представлений слотами: *affirmative action* (або *positive discrimination* – цілеспрямована політика відновлення прав меншин, що дискримінуються), *burden of the past* (небажання визнавати рівні права жінок, сексуальних, етнічних та ін. меншин через традиції дискримінації, расизму і тому подібне), *gender discrimination* (права жінок в ісламських країнах), *gay marriage, animal rights*.

Фрейм «Держава» містить слоти: *self-determination, new sovereignty* (повний суверенітет для демократичних країн і умовний, аж до його втрати, там, де права людини порушуються), *separation of powers, democratic elections, democracy at a transnational level, homelessness*.

Фрейм «Судова практика» представлений слотами: *blind justice* (рівність всіх перед законом), *criminal justice* (кримінальна відповідальність за порушення прав людини), *capital punishment* (неприйнятність страти).

Фрейм «Насильство» містить слоти: *use of force* (by governments), *torture* («*ticking bomb argument*» – проблема вживання тортур до потенційних терористів), *ethnic cleansing, security* (право на виживання і захист від насильства), *barbarism* (порушення окремою особою або групою осіб прав людини і культурно-поведінкових норм, можливе в будь-якій культурі).

Фрейм «Глобалізація» складається із слотів: *globalization of economy, globalization of cultures, clash of civilizations, equality between cultures*.

Фрейм «Терпимість» реалізований слотами: *respect to human rights, relativism* (мирне співіснування ідеологій, моральних цінностей, норм поведінки, релігій, виключаючи ті, де порушуються права людини), *intolerance to intolerance* (нетерпимість до будь-яких порушень прав людини).

Третім чинником є спільні культурні установки комунікативної поведінки (за визначенням І. Г. Ольшанського, це «ментальні зразки», котрі є продуктом взаємодії двох і більше індивідів, і котрі відіграють роль своєрідних приписів [7, с. 37]). Взаємодіючи в процесі міжкультурної комунікації, представники контактних в ІЗ культур визначають для себе спільні та взаємоприйнятні цінності (*shared values*), накопичують і реалізують у своїй комунікативній поведінці спільний досвід, який символізується набором спільних та взаємоприйнятних цінностей. Цей процес передбачає створення спільного розуміння концептів (*shared meaning*) шляхом достовірної інтерпретації вербальних і невербальних символів (слів, дій, об'єктів), що репрезентують їхнє значення, тобто створення міжкультурної компетенції.

По-четверте, вони поділяють уявлення культурної конотації – «когнітивній за своїм характером інтерпретації денотативного або образно мотивованого аспектів значення у термінах і категоріях культури» [7, с. 39]. Основою спільної для всіх членів ЛКС ІЗ культурної конотації служить колективна міжкультурна компетенція. Це складний феномен з багатьма складовими, серед яких знання базових концептів культури, уміння оперувати ними в дискурсі, позитивне відношення до комунікативних партнерів, здатність встановлювати і підтримувати стосунки необхідні для спільної діяльності, володіння англійською мовою на рівні достатньому для сприйняття і концептуалізації інформації і вироблення комунікативних стратегій у дискурсі.

По-п'яте, вони функціонують у спільному культурному контексті, який розуміється як сукупність інституційних, ціннісних, когнітивних умов реалізації подій або фактів, з одного боку, і сукупність виразних засобів, використовуваних людьми за цих обставин, з іншого [8, с. 465]. Спільний культурний контекст ЛКС характеризується просторово-часовими, цільовими, комунікативними обмеженнями міжнародної програми ІЗ.

І, нарешті, шостий чинник: учасники конференцій в проекті ІЗ за визначенням повинні оперувати набором мовних засобів політичної коректності (ПК), оскільки вони є прибічниками діалогу культур і світоглядних платформ. Сьогодні ПК – неодмінна частина мовної практики демократичного суспільства, оскільки вона задає формальні основи взаємодії культур на принципах співіснування різних соціумів. Під ПК розуміється «прагнення знайти нові способи мовного вираження замість тих, які зачіпають почуття та гідність особистості, обмежують її права звичною мовною нетактовністю та прямолинійністю відносно расової та статевої належності, віку, стану здоров'я, соціального статусу,

зовнішнього вигляду тощо» [15]. Проблема ПК має два аспекти: 1) те, як вона концептуалізована мовою (ПК як концепт); 2) те, як ПК реалізована в мові (ПК як дискурсивна категорія).

Концептосфера ПК, що представляє соціально-культурне явище, пов'язана з ланцюгом політичних, соціальних і культурних змін, які зменшують бар'єри між етнічними, гендерними, культурними, ідеологічними спільнотами, що мають свої особливості і феноменальні риси. У сучасному багатополарному світі політична коректність стала ключовим концептом культури, який відрізняється комунікативно-соціальною значущістю, як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурної спільноти загалом.

У статті політкоректність розглядається, з одного боку, як категорію міжкультурної комунікації, яка спричиняє або перешкоджає взаємодії культур у ЛКС ІЗ, а з іншою, як категорію лінгвокультурології, що свідчить про віддзеркалення в мові процесів позамовної дійсності, активізованих у процесі здійснення міжнародного проекту. З огляду на розуміння складної природи концепту ПК, його роль як одного з чинників єдності ЛКС ІЗ визначаємо з урахуванням лінгвокультурологічного аспекту, характерною рисою якого є бачення концепту не лише як ментального утворення, а й як обов'язково маркованого етнічною, гендерною, віковою тощо специфікою.

Під час конференцій ІЗ в липні-серпні 2009 р. автором цієї статті проведені ряд пілотних оцінок значення ПК за методикою американських соціологів Н. Гросса та С. Симмонса [14]. Зокрема, метою одного з експериментів було з'ясування наявності відмінності рівня впливу категорії політкоректності на дискурсивні практики учасників конференцій залежно від їхнього віку. Під час реєстрації інформантам п'яти вікових груп видано картки, де запропоновано оцінити своє відношення до політкоректності, обравши одну з чотирьох відповідей на питання про те, наскільки вони політкоректні у своїй комунікації.

Таблиця 1. Відношення до ПК залежно від віку.

Вік	Політично коректні	Помірно коректні	Політично некоректні	Байдужі
18-25	42.4%	12%	36.1%	9.5%
26-35	56.5%	35.0%	7.5%	1%
36-49	41.5%	49.9%	8.6%	0%
50-64	49.4%	42.7%	3%	5.9%
65+	15%	61.3%	0%	23,7%

Результати пілотного експерименту були зведені в таблицю, з якої видно, що вікові групи 26–35, 36–49 і 50–64 років показують найбільш високий відсоток ПК, відповідно, 91.5%, 91.4%, і 92.1%. У віковій групі 18-25 років більш за третину респондентів негативно відносяться до ПК. У старшій віковій групі близько чверті респондентів байдужі до ПК. Практично всі респонденти, що відзначили заперечення ПК або байдужість до неї, – це учасники з країн Західної Європи та США. Опитування підтвердило правомірність включення ПК до чинників, які об'єднують ЛКС ІЗ.

Отже, культура лінгвокультурної спільноти, організованої в межах довготривалого міжнародного проекту ІЗ, – це специфічний набір цінностей і поведінкових норм, для яких характерні культурні концепти, виокремлювані членами ЛКС. У дискурсивній практиці ЛКС ІЗ реалізовано лінгвокультурні та концептуальні категорії, які ідентифікуються як шість базових чинників, що визначають структурну цільноформленість ЛКС. До чинників, що зумовили єдність ЛКС ІЗ належать: спільна для його учасників віртуальна мовна картина світу з ядерним концептом «РІЗНОМАНІТНІСТЬ» (*DIVERSITY*), спільний код культури, реалізований у 7 фреймах, спільні культурні установки комунікативної поведінки, спільні для членів ЛКС уявлення культурної конотації, спільний культурний контекст ІЗ, комунікативні умови політичної коректності. Окреслена в статті проблема потребує дальшого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки – 2001. – № 1. – С. 64–72.
2. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии, 2 ноября 2001 г. (Принята 31-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО) [Электронный ресурс на французском, английском, испанском, русском, китайском и арабском языках] – Париж, 2001. – Режим доступа к публикации : <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf>

3. Иванова С. В. Политический медиа-дискурс в фокусе лингвокультурологии / С. В. Иванова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 1(24). – С. 29–33.
4. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / В. В. Красных – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с.
5. Лучинина Е. Н. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания / Лучинина Е. Н. // Критика и семиотика. – Тверь : Тверской гос.ун-т, 2004. – Вып. 7. – С. 238–243.
6. Михалёва О.Л. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия: [Текст] : монография / О. Л. Михалёва. – Иркутск: Иркут. ун-т, 2005. – 320 с.
7. Ольшанский И. Г. Лингвокультурология в конце XX в.: итоги, тенденции, перспективы / И. Г. Ольшанский // Лингвистические исследования в конце XX века. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 26–55.
8. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология / Э.А. Орлова. – М. : Академический Проект, 2004. – 480 с.
9. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж, 2002. – 60 с.
10. Фуко М. Дискурсивные закономерности / М. Фуко. // Археология знания: [пер. с фр. / общ. ред. Бр. Левченко]. – К. : Ника-Центр, 1996. — С. 23–77.
11. Фуко М. Порядок дискурса / М. Фуко // Воля к истине. – М., 1996. – С. 49–96.
12. Шевырдяева Л.Н. Язык современного американского судебного дискурса. (на материале решений Верховного суда США) : автореф. дисс. канд. филол. наук : специальность 10.02.04 «Германские языки» / Л. Н. Шевырдяева. – Москва : МГУ, 2009. – 19 с.
13. Fillmore Ch. Frame semantics / Ch. Fillmore // The Linguistic Society of Korea (ed.). Linguistics in the Morning Calm. – Seoul : Hanshin Publishing Co, 1982. – P. 111–137.
14. Gross N. The social and political views of American professors / Gross N., Simmons S. (Working Paper, September 24, 2007). – available at : http://www.wjh.harvard.edu/~ngross/lounsbey_9-25.pdf
15. Merriam Webster Collegiate Dictionary, Electronic Edition, 1994–1995, Merriam Webster Incorporated – available at : www.m-w.com/cqi-bin/dictionary.

Nataliya Kalyna

Language-cultural community unity factors in international projects

The article considers factors responsible for structural integrity of the language-cultural community created within the framework of the international project «Initiatives for Change»: shared virtual language map of the world, shared culture code, shared cultural rules of communicative behavior, shared cultural context, political correctness.

Key words: international project, language-cultural community, unity factors, language map of the world, political correctness.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОСЕМІОТИКА

Любов Савченко

ВОРОЖІННЯ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО КАНОНІЗОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті представлено традиційні форми ворожіння українського народу та східних слов'ян і відображення їх в українських фразеологічних одиницях (ФО). Зазначено, що для здійснення історико-етимологічного опису цих ФО необхідно залучати широкий етнографічний, фольклорний і лінгвістичний матеріал. Аналіз походження ФО підтверджує, що найчисельнішою є група одиниць, пов'язаних із гідромантією.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), етнокомпонент, етимологія, лінгвокультурологія, ворожіння.

Невичерпною темою для фразеології, актуальність якої спрямована на відтворення фразеологічної картини світу, є традиційне співвідношення понять «мова – культура – етнос». На слов'янському ґрунті базовими у вивченні цього питання були праці таких учених, як Ю.Д. Апресяна, В.І. Кононенко, В. М. Мокієнка, В. М. Телії, С. М. Толстої, М. І. Толстого, В. Д. Ужченка та ін. Особливий інтерес до розв'язання проблем мови і культури, фрагментів картини світу, які закодовані у ФО, виявлення їхньої етимологічної семантики, що вимагає глибокого аналізу, насамперед, застарілого архівного матеріалу. У семантиці ФО відображено світорозуміння та світосприйняття народу, акумульовано накопичені віками знання багатьох поколінь, їхні релігійно-міфічні уявлення. Про те, що свої культурні тексти народ зберігає в окремих висловах (загадках, замовляннях, прислів'ях, приказках), говорив ще відомий український етнограф Г.О. Булашев, стверджуючи, що «поема скорочується до загадки; прислів'я народжується з легенди» [8, с. 16]. Розглядаючи фразеологізм як «текст у тексті», «мікротекст», варто пам'ятати, що в системі мови він виступає репрезентантом «макротексту», того вербального етнокультурного утворення, у процесі згортання якого і виникла обрядова ФО.

Не випадково російські вчені однією з образних назв фразеології визнали «чорний ящик» історико-культурної та мовної інформації» [9, с. 8]. Вивченню сприяють результати дослідження порівняльної фразеології, оскільки без цих свідчень важко говорити про національну специфіку ФО, як і про вузько локальні ФО. Як відомо, при історико-етимологічному дослідженні фразеології особливу роль відіграє чинник, який М. В. Жуйкова називає «культурною глибиною» реконструкції: що далі в часі знаходяться витoki якогось сталого виразу, то більше різноманітної інформації треба залучити, щоб побачити в ньому результат складної взаємодії мовних та екстралінгвістичних явищ минулого» [4, с. 377]. Джерелами нашого дослідження слугували лексикографічні праці та фольклорні збірки XVII – поч. XX ст. таких авторів: К. Зіновієва, П.П. Білецького-Носенка, М.В. Закревського, М.Ф. Комарова, М. Номиса, Б.Д. Грінченка, І.Я. Франка, В.Г. Дубровського та ін.

Метою розвідки є лінгвокультурний та етимологічний опис ФО, безпосередньо пов'язаних із визначенням майбутнього способом ворожіння, під якими замасковані магичні ритуали. Ворожіння та гадання з давніх-давен стали часткою духовної культури українців, віддзеркалення якої вбачаємо у фразеології та пареміології. Сьогодні зафіксовано й описано близько сотні їх видів, і кожен із них переслідує визначену мету і є певним ритуалом. На підставі цих обрядодій виникла низка ФО, у яких відбиті давні способи передбачення долі людини за допомогою ворожіння.

1. Відображення гідромантії у ФО. Здавна слов'яни вважали воду святою і надавали їй очищувальні сили та надмірних властивостей. Потрібно зазначити, що вода неодмінний елемент у різних способах ворожіння. На сьогодні, за спостереженнями В. М. Мокієнка, описано вісім різновидів гідромантії – дівочих ворожінь на воді про заміжжя [11, с. 412]. На основі народних уявлень про ворожіння за водою в науковій літературі описано явище гідромантії. Вода співвідносна з природно-ландшафтним кодом культури, її з давніх-давен виділяє подвійна символіка. З одного боку, завдяки своїм природним властивостям воду пов'язують зі здатністю до відображення, вона є як засобом магичного очищення, з іншого, її осмислюють як магичний небезпечний простір – межа між світом живих і світом мертвих, тим світом [2, с. 145]. Роль межі виконувала, як відомо з міфології, ріка, тобто вода. Образ ФО *на плаву* (зі сл. *триматися*) зі значенням *‘у життєздатному стані’* співвідносний з процесуально-діяльним кодом культури і «містить просторову метафору, в

якій життєздатний стан людини уподібнюється знаходженню предмета на поверхні водного простору, коли предмет не йде на дно» [2, с. 421]. Простежуємо архетипову опозицію «верх / низ»: протиставлено поверхню води, що означає «життєвий простір», і водяні глибини, дно, що символізують небезпеку, смерть, простір, здатний заховати у своє лоно все живе. Порівняйте ФО: *проти води пливе; за водою піти (плисти); плисти вниз по ріці*.

Віками освячений метод ворожіння на воді полягає у викликанні злого духу, що живе у водоймі. Наговорити на воду для того, щоб знайти викрадача речей, – обов'язок кожного пристойного знахаря. У давніх словниках фіксуємо ФО *вивести на чисту (свіжу) воду*, яка безпосередньо пов'язана з архетипним протиставленням «чистий / брудний». Протічна вода – символ очищення, життя. Через протічну воду простежувався ніби зв'язок з потойбічним світом, померлими родичами, в основі якого лежить опозиція «свій / чужий». Слов'янські фразеологи неодноразово зверталися до виявлення моделі етимону ФО. Версія Ю.А. Гвоздарьова, О.К. Біріха пов'язує її виникнення з поширеною в минулому практикою так званого Божого суду: підозрюваного в злочині кидали у воду, якщо він не тонув, його вважали винним [див. 3, с. 24; 1, с. 88]. Версія, описана М. М. Шанським, О. І. Молотковим, пов'язує виникнення ФО *виводити на чисту воду* з професією рибалок, які намагалися витягнути пійману рибу на відкрите місце й не дати їй сховатися в кущах [див. 13, с. 91; 14, с. 35]. А. О. Івченко звертає увагу на виникнення ФО з моделі «викрити підступні дії нечистого, виявити справжню причину порушення спокою» [7, с. 96], пов'язуючи її з діяльністю чортів, які сидять у болоті. На думку В. М. Мокієнка, «при всій вишуканості дотепність цієї гіпотези, поки що не видається доведеною» [10, с. 145]. Цей зворот уживався в XVIII ст. в основному у формі *вивести на свіжу воду*, і мова зазвичай йшла про якесь шахрайство. Ця інтерпретація «добре узгоджується з магічною практикою та віруваннями слов'ян» [4, с. 46]. Із ритуалом кидання у воду підозрюваного пов'язують і ФО *як у воду опущений*. У чистій свіжій воді так звані ясновидці ніби бачили портрет якоїсь людини. Чаклуни, пильно вдивляючись у воду, силою погляду й очей викривали особу, що вчинила зло, убачаючи її образ на поверхні води. Етимологія ФО *як у воду дивився* безпосередньо пов'язана з обрядом ворожіння на воді. Згідно з повір'ям, подивившись у чисту воду, можна дізнатися про своє минуле чи майбутнє, побачити своїх наречених. Воді надають властивості відображати «задзеркальний» світ, отже, її порівнюють із дзеркалом. Давнє ворожіння полягало в дослідженні поверхні води, що перебуває у вільному стані, в пошуках різновидів зображень, знаків і символів. Із гідромантією пов'язують також історію походження ФО *вилами по воді писано* з семантикою 'невідомо, як буде', зафіксованої в збірках, починаючи з XIX ст. зі значенням 'неправда' і 'пропало'. Як бачимо, значення ФО протягом часу уточнювалося, семантика відшліфовувалася. На основі поданого нижче прислів'я, яке паралельно з ФО зафіксоване в збірках М. Номиса та М. Ф. Комарова, *це ще вилами писано – а граблями скорожено, гребено* можемо простежити процес творення стійкого словосполучення за схемою часового вживання: *прислів'я + стійкий вислів* (до кінця XIX ст.) → *стійкий вислів* (XX – XXI ст.). Існує кілька версій походження ФО: власне російська ФО, пов'язана з ворожіння, коли каміння кидали у воду, а стеження за утвореними колами і їх пересіченнями й тлумачили [14, с. 27]. Слово *вили* початково означало *кола* (рос. слово *вилок* діал. *вил* 'завиток'). Як зазначає В. І. Зимін, згодом це значення стало неактуальним і в російській мові його помилково пов'язали зі словом *вили* у значенні 'знаряддя праці' [6, с. 490]. Навіть у словнику В. І. Даля ФО *рос. это ещё вилами на воде писано* подана як ілюстрація із зазначеною інтерпретацією. На нашу думку, гіпотези етимології цієї ФО варто докладно проаналізувати, оскільки друга частина прислів'я *...граблями скорожено*, зазначена вище, схиляє нас ближче до поняття *вили* як знаряддя праці. Отже, можливо, в образі цих вільних словосполучень передано звичайний процесуально-діяльнісний акт. Крім того, цей стійкий вислів уживаний в інших мовах: *грец. Χαλ υδατος γραφελν, лат. In aqua scribere*. Оскільки ця ФО зафіксована в інших європейських мовах, виникає питання про ймовірність гіпотези, пов'язаної з російським діалектним словом *вили*, і, відповідно, є потреба в подальшому аналізі та дослідженні її етимології.

2. Відображення каромантії у ФО. Каромантія, кероскопія (від гр. *kegos*, «віск») – ворожіння по шматочках розплавленого воску, яке особливо розповсюджене в слов'янських країнах. У посудину з водою виливали розплавлений віск (інколи розтоплене золото), а за фігурками, які виходили з застиглої речовини, витлумачували майбутнє. М.М. Забилін описує гадання воском: «о святкахъ льють воскъ ил олово въ воду и, по вылитымъ фигурамъ, заключаютъ о своемъ жребіи, о счастьеѣ, несчастьѣ, неудачѣ, урожаѣ или голодѣ» [5, с. 19]. Передбачають майбутнє за формою воску, який захолюнув у воді. Із цією магічною дією пов'язана поява ФО *як з воску вилив* – 'хорошо, акуратно здѣлать вещь' (пор. *як викапаний*, зі сл. *схожий*). Як зазначає В.Д. Ужченко, «викапували, виливали з воску чи з сирого яйця зображення людини й по-своєму мудрували над ним. Звідси – *як викапаний, як*

вилитий. Та ворожбитне ремесло давно вже не популярне й міцно забулося. А тому й чуємо в народі – як *викопаний* (від *викопати*)» [12, с. 81].

3. Відображення косциномантії у ФО. Косциномантія – ворожіння на решеті, украй поширене у святковий час із періоду середньовіччя. Решето підвішують на нитці до пальця ворожбита так, щоб воно могло поволі обертатися. У Росії такий забобонний спосіб ворожіння був надзвичайно поширеним. Намагаючись виманити якнайбільше грошей, такі ворожбити створювали на ходу неймовірні, фантастичні історії, передрікаючи простим слухачам щасливий шлюб, неочікуване багатство, пригоди. У словнику В. І. Даля зафіксовано ФО *рос. показать Москву в решето* зі значенням ‘обмануть, одурачить’, у якій простежують узагальнені негативні прояви до цього ритуалу через антропонім *Москва* як відображення всього народу. В.М. Мокієнко вважає, що ця ФО «виражає презирливо-насмішкувате ставлення до ворожіння» [11, с. 420]. Багата фразеологічна спадщина варіативних стійких висловів семантичного ряду ‘обманувати’ збереглася в давніх українських збірках і словниках. Підставою для існування ФО *попа в решеті возити* стали магичні обрядодії ворожіння, пов’язані з етнокомпонентом *решето*. На прикладі цієї одиниці простежується процес фразеоредукції, еліптичного стягнення існуючої формули. У лексикографічних працях XIX – поч. XX ст. виявлено такі словникові статті: *попа в решети в церкві возити* → *попа в решеті возити* → *попа возити*. Вільні словосполучення базуються на нереальній абсурдній ситуації, що відбувається в церкві. Від давнього ворожіння на решеті, у якому людина відчувала і вбачала щось потойбічне, нереалістичне, що не піддається логічному аналізу й матеріальному розумінню, бере свій початок і ФО *чудеса (диво, чудо) в решеті* з семантикою ‘вираження захоплення’. Матеріали фольклорно-етнографічних джерел свідчать, що ця одиниця зазнала процесу фразеологізації, оскільки її фіксують як у вигляді прислів’я, так і ФО (пор., укр. *чудеса в решеті: дір багацько, а не мож із жадної вилізти* (І.Я. Франко); рос. *чудеса в решете: дыр много, а выскочить некуда* (В.І. Даль). Як бачимо, з’являється усічена форма вислову, оскільки друга пояснювальна частина згодом утратила свою актуальність.

4. Відображення к’ямеомантії у ФО. К’ямеомантія – давнє ворожіння на бобах, яке полягало в поясненні витягнутого бобу за кольором, формою тощо. Розкидаючи жменьку горошин, ворожбити дивилися, як падають зерна – і на підставі цього пророкували майбутнє. Правда, найчастіше їхні клієнти так і «зоставалися на бобах», тобто ні з чим. Із цього приводу М.М. Забилін пише: «Еще в началѣ XVII вѣка существовало гаданіе на бобахъ, гдѣ запрещается вѣрить бобамъ и также изъ народной пословицы: «чужую бѣду бобами разведу, а къ своѣй то бѣдѣ и ума не приложу» [5, с. 21]. Сучасний фразеологічний словник фіксує ФО, етимологія яких базується на к’ямеомантії: *розводити боби (на бобах)* – ‘вести непотрібні розмови’; *на бобах* – ‘лишитися ні з чим’. На жаль, у збірках та словниках минулих століть не виявлено аналогічних ФО. Лише М. Номис подає стійке сполучення слів з етнокомпонентами *біб, решето: чи буде решето бобу, чи не буде*, оскільки в решето для ворожіння часто клали боби.

5. Відображення хіромантії у ФО. Хіромантія – ворожіння за формою руки та лініями на долоні. Джерела цього модного нині гадання губляться в тисячоліттях. Мистецтво читання по руці є своєрідною формою пророкування, передбачення особливостей характеру людини. Хіроманти вважають, що кожній людині вготована його доля й про неї нібито знає один Бог. У системі ворожіння українців здавна відомий метод хіромантії. Стійкі вислови з компонентом *долоня*, у якому відображені міфологічні уявлення людини про певну частину тіла, на якій зберігається вся інформація про її долю, подають у фольклорних збірках XIX ст. М. Номис фіксує вислів *списала вона мені як на долоні своє життя*, що співвідносний із соматичним кодом культури, інтерпретація якого полягає в розкритті минулого та майбутнього людини з долоні. У фольклорній збірці І. Я. Франка до стійкого вислову з *долоні тобі не вичитаю* зазначається культурний коментар, що підтверджує висловлену думку про прихований спосіб ворожіння: ‘натяк на хіромантію, якою у нас звичайно займають ся Циганки’. Дещо у видозміненому вигляді та чітко відточеною семантикою сучасний фразеологічний словник фіксує ФО з компонентом *долоня: як (мов, ніби) на долоні написано; як (мов, немов) на долоні*. Крім того, у збірці І. Я. Франка описано ФО з компонентом *хараман: пустити (знути) харамана*. На нашу думку, лексема *хіромантія* зазнала фонетичних змін і варіацій у процесі народного діалектного мовлення на території Галичини, де записані ці одиниці. Автор подає історико-етимологічний коментар, який підтверджує сценарій виникнення ФО: «*Харамана*» – очевидно, перепсована народною етимологією «*хіромантія*», *ворожене з лінії долоні. Спеціально Циганки мають у нас привілей дурити сим вороженнем селян і видурювати від них датки*. Таким чином, хіромантія як спосіб магичного ворожіння за долонями руки стала базою для виникнення ФО.

Фіктивні результати гадання, які оголошували чаклуни, не справджувалися, що призвело до невіри в хіромантию та виникнення несмішливо-іронічної конотації в основі вислову.

Чільне місце в національній картині світу займають ФО, які передають духовне світобачення народу. Проте необхідно зауважити, що історико-культурну інформацію про походження того чи того стійкого вислову, пов'язаного з матеріальними надбаннями, на відміну від духовних, легше розпізнати, а також реконструювати початкову модель словосполучення. Не дивно, що зазначені ФО важко піддаються історико-етимологічному та лінгвокультурологічному опису, оскільки духовна культура – ніби віками створюваний клубок із різнокольорових ниток, і, щоб його розмотати, необхідно поступово й ретельно шукати істину. На прикладі ворожінь ми систематизували здобутки вчених на шляху до розв'язання питань виникнення ФО на основі магічних обрядових ритуалів із залученням мовного, етнографічного та фольклорного матеріалів. Варто зазначити, що ця проблема вимагає детального подальшого розв'язання, оскільки загалом коди духовної культури у фразеології і, зокрема, у гаданнях і ворожіннях у системі світогляду слов'ян, ученими вивчалися фрагментарно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К. Словарь фразеологических синонимов русского языка / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – М. : Астрель: АСТ, 2001. – 495 с.
2. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / [отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия]. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
3. Гвоздарёв Ю. А. Пусть связь речений далека. Очерки по русской фразеологии / Ю. А. Гвоздарёв. – Ростов н/Д. : Книжное издательство, 1982. – 206 с.
4. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : моногр. / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту Лесі Українки, 2007. – 416 с.
5. Забылин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания суеверия и поэзия / М. Забылин. – М. – Репринтное воспроизведение издания 1880 года. – Симферополь : Таврида, 1992. – 607 с.
6. Зимин В. И. Этимология фразеологизмов как ключ к миропониманию народа / В. И. Зимин, Н. А. Потапушкин // Материалы Международной научной конференции : в 2-х частях. – Тула : Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2002. – С. 46–53.
7. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Око, 1996. – 160 с.
8. Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / [пер. Ю. Буряка]. – К. : Довіра, 2006. – 383 с.
9. Мокиенко В. Русская фразеология для чехов / В. Мокиенко, Л. Степанова, Т. Малински. – Olomouk, 1995. – 205 с.
10. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1990. – 160 с.
11. Мокиенко В.М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 464 с.
12. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 279 с.
13. Фразеологический словарь русского языка / [под ред. А. И. Молоткова]. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 335 с.
14. Шанский Н.М. Опыт этимологического словаря русской фразеологии / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – М. : Русс. язык, 1987. – 240 с.

Lyubov Savchenko

Fortunetelling as a form of socially canonized conduct in the phraseological picture of the world

In the article, traditional forms of fortunetelling of Ukrainians and Eastern Slavs are described and their reflection in the Ukrainian phraseological units (PU) is singled out. Numerous ethnographic, folklore and linguistic material appears to be used for making the historical and etymological descriptions of these PU. The analysis of the PU origin shows that by quantitative characteristics the most commonly used are PU connected with hydromancy.

Key words: phraseological unit (PU), ethnocomponent, etymology, culture-oriented linguistics, fortunetelling.

*Світлана Лавриненко***ВЕРБАЛІЗАЦІЇ СМИСЛОВИХ КОНТУРІВ ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ**

У статті розглянуто вербалізації смислових контурів народноюрідичної інформативності українського героїчного епосу. Аналіз свідчить, що тексти дум включають систему етнодетермінованих індексацій первісних уявлень сфери природного, сімейного, майнового, адміністративного права.

Ключові слова: українська дума, народноюрідична інформативність.

Дослідження способів взаємодії ментальної та вербальної картин світу носія етнічної свідомості, спроби осмислення діалектики переходу від світоглядної до мовно-когнітивної парадигми відбивають сучасні потреби гуманітарного пізнання, а отже, посідають важливе місце у колі актуальних завдань лінгвістики ХХІ століття. Вивчення мовного оформлення первинних правових уявлень, відтворених усною традицією, є дотичним до зазначеної проблематики. У працях провідних знавців природи фольклорного слова С. Єрмоленко [7], Л. Дунаєвської [6], В. Давидюка [5], В. Жайворонка [8], В. Кононенка [10] неодноразово йшлося про непересічну роль народної творчості в збереженні цілісної системи важливих знаків етнобуття. Здійснений О. Івановською [9], М. Гримич [3], І. Усенко [15] аналіз енграм звичаєвого права засвідчує, що традиційна культура завжди була осередком формування етноправових уявлень. Народноюрідичний потенціал фольклорного тексту реалізується через мовні фіксації елементів правової свідомості, правових норм, правових відношень. Тексти українських дум презентують вказівки на носіїв правового досвіду та правові прецеденти. Вивчення способів вербалізації народноюрідичних уявлень, закодованих думовим епосом, потребує на увагу через брак спеціальних розвідок такого типу.

Метою статті є логіко-семантико-когнітивне дослідження енграм стихійної правосвідомості, відтворених народними думами. Завдання пов'язані з виявленням мовного підґрунтя правової культури українців та пошуками вербальних свідчень участі різних членів суспільства в правовому житті етносу.

Фіксації квантів правосвідомості представлені в аналізованих текстах системою первісних кваліфікацій, здійснених персонажами й виконавцями та дешифрованих реципієнтами фольклорних творів.

З точки зору сучасної юриспруденції «сфера правосвідомості є необхідним елементом генезису, функціонування та розвитку права» [4, с. 6]. Національна правосвідомість – вагоме свідчення етнічної самоідентифікації: стрижневий комплекс юридичної компетенції формується з приводу і на основі осмислення суб'єктом (людиною, групою, громадою, народом) власної ролі в національному суверенітеті, побудові незалежної держави, створенні правової системи, правотворчості [1, с. 13]. Оцінки феномену етноправосвідомості представлено у працях Й. Васьковича, В. Грищука, В. Жмира, О. Манохи, В. Медведчука, О. Мироненка, П. Рабіновича, Ю. Римаренка, В. Тація, Б. Тищика, В. Чеховича, М. Юрія та ін.

Тексти народних дум транслюють конвенціональні образи етноправосвідомості, пов'язані з такими рисами української ментальності, як вільнодумство, прагнення злагоди, емоційність, зважливий прагматизм, толерантність, відсутність національної ворожнечі, що знайшли свій вияв у міфологічних уявленнях, смаках, релігійних поглядах творців і носіїв українського епосу. Унікальність фольклорної правосвідомості полягає в тому, що вона є втіленням особливого виду емоційних переживань, пов'язаних з ідеями честі, гідності, віри та обов'язку – сплавом історичних, моральних, культурних, правових чинників буття окремої людини й цілої спільноти.

Характер знань, переконань, ідеалів, які складають основу правосвідомості, свідчить про наявність у вказаного феномену двох рівнів – стихійного та обґрунтованого. Перший корелює з національною психологією, другий базується на науці, документальних свідченнях, історичних фактах. Українські народні думи презентують переважно стихійний рівень правосвідомості, пов'язаний з формуванням повсякденних уявлень щодо норм, закорінених у систему ментальних структур етносу.

Предметом нашої уваги є вербалізації смислових контурів права у народних думах ранньої козацької доби, тематично пов'язаних із героїчною боротьбою українців проти турецько-татарських загарбників. Авторами цих творів здебільшого були кобзарі – виразники ідейних настанов українського козацтва. Цілком закономірно в аналізованих текстах знайшли відображення народноюрідичні уявлення козацької етносубгрупи. Елементи правосвідомості, збережені народними думами, спираються на звичаєве право, зміст якого не встановлювався рішеннями правотворчих

органів, а формувався в процесі правової практики. Первісні норми звичаєвого права були позбавлені юридичного забезпечення, але згодом набули його внаслідок закріплення звичаєво-соціального нормативу в тій чи іншій формі. Звичаї, більшість із яких побутували в Запорозькій Січі, склали своєрідне «козацьке право». Крім цього, джерелом звичаєвого права запорожців були трансформовані норми давньоруського права, а також запозичені концепти римсько-християнського права, звичаї та правові норми Речі Посполитої і Московської держави [1, с. 12]. Підґрунтям формування козацької правосвідомості стали: верховенство та повновладдя субетносу, що забезпечувало незалежність і самостійність розвитку спільноти; спроможність етносоціуму брати участь у процесах державотворення; особливий режим суспільного життя з повним і неухильним дотриманням усталених правил; сукупність поглядів, що виражали повагу до гідності та честі людини; контроль над діяльністю керівних установ; відповідність між значущістю ролі суб'єкта та його соціальним становищем, правами та обов'язками, винністю та карністю.

За специфікою відтворення народноюрідичних уявлень у окрему підгрупу перш за все виділено «невільницькі плачі» («Невольники», «Плач невольників» «Невольники на каторзі» та ін.), «які слід відносити до найдавніших зразків жанру, сформованих на основі похоронних речитативів» [11, с. 267]. У текстах невольницьких плачів ідеї сфери народної правосвідомості представлені системою первісних юридичних кваліфікацій, що стосуються ствердження права людини на життя, свободу, фізичну недоторканість, перебування на рідній землі, контакт із родиною. Дума «Плач невольника» окреслює смислові контури прав бранців на визволення через викуп за сприяння близьких та рідних: *«Нехай отець і матуся мою козацькою незгодоньку будуть добре знати, // Грунти й маєтки будуть збувати, // Великі шкерботи собирати // Та мою козацьку головоньку з тяжкої неволі визволяти»* [13, с. 39]; характеризує ступінь інтенсивності порушення прав невольників: *«Тоді козакам, бідним невольникам, // Тяжкая неволя добре далася знати: // Кайдани руки та ноги повривали, // Сирая сирця тіло козацьке-молодецьке до жовтої кості проїдала»* [13, с. 39]; стверджує право полонених залишатися патріотами рідної землі та апологетами християнської віри: *«Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, // Ти наповнена сріблом та золотом, дорогими напівками, // Тільки в тобі трудно пробувати. // Що в тобі козаки, бідні невольники пробувають, // Празника святого Різдва й Великодня не знають // Та про віру християнську думают та гадають, // Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають»* [13, с. 39–40]; фіксує волевиявлення людей, насильно позбавлених свободи, пов'язане зі сподіваннями на порятунок та відновлення прав: *«Визволь нас, боже, з тяжкої неволі // На святоруський берег, // На край веселий, між мир хрещений, в города християнські!»* [13, с. 40].

Уявлення про порушення прав бранців сконцентровані в іменних словосполученнях: *бідні невольники, безчасні невольники, козацька незгодонька, тяжкая неволенька, турецькая каторга*, їх індексують предикати: *проклинати, плакати, розлучати, рятувати*.

Найважливішими мотивами дум про визволення з турецької неволі («Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» та ін.) є свобода, особиста мужність, відвага, сила духу, честь, відданість товариству, патріотизм, культ християнської віри. Водночас у текстах аналізованого циклу гостро засуджують та інтерпретують як велике безчестя, зраду інтересам козацтва, віровідступництво людей, що через обставини чи в інтересах особистої вигоди переходили на бік ворога, порушуючи освячені віками норми моралі, суспільного співжиття українців, козацького побратимства.

Сюжет думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» не прив'язаний до конкретного історичного факту, а відображає типовий для того часу гостро драматичний епізод боротьби за повернення свободи. Напруженість ситуації посилює те, що троє козаків, які прагнуть вирватися з полону, є рідними братами, при цьому старший і середульший – на конях, а наймолодший – «піший пішаниця». Це і є основою конфлікту думи, у якій на перший план висунуто проблему козацької честі. Молодший брат просить старших взяти його з собою. Середульший хотів би так зробити, але під тиском жорстокого та егоїстичного старшого брата залишає молодшого в чистому полі напризволяще. Дума має дуже багато варіантів, котрі умовно можна поділити на три сюжетні різновиди. Один із них пов'язується зі смертю всіх трьох братів (менший помирає з голоду, старших вбиває турецька засідка); другий – із загибеллю наймолодшого і поверненням додому старших братів; у третьому наймолодший стає жертвою нападників, а найстаршого після повернення додому громада засуджує до смерті за бездушність, що обернулася злочином проти життя залишеного в небезпеці брата. Як бачимо, дума яскраво представляє народноюрідичний аспект, трансльований через відображення суспільних законів життя українського народу, його переконань і поглядів, системи моральних цінностей. У аналізованому

тексті презентовано уявлення сфери національної правосвідомості, що постають у формі сукупності соціальних норм, зобов'язань, заборон. Зокрема, зафіксовано право людини боротися за власне звільнення: «...три брати з города Азова // З турецької бусурменської // Великої неволі утікали» [13, с. 66]; право розраховувати на допомогу ближніх у скрутну хвилину: «Братія мої рідненькі як соколи сивенькі! // Станьте ви, братія, підждіте, // Свої козацькї-молодецькї коні припиніте // І мене, пішого-піхотинця, между себе возьміте, // Хоч мало-немного, версту місця, підвезіте, // У християнській городи підвезіте» [13, с. 66]; право обрати тип поведінки, який може відповідати чи суперечити інтересам та потребам інших осіб (середній брат пропонує старшому дотримуватися заведеного порядку і не відмовляти в допомозі наймолодшому втікачеві): «Станьмо ми, брате, надждімо, // Свої козацькї-молодецькї коні припинімо, // Брата свого найменшого, // Пішого-піхотинця, надждімо...» [13, с. 68]; право надати посильну (часткову) допомогу особі, що потерпає: «Став середульший брат // З клену-древа верхи ламати, // Своєму братові найменшому, // Пішому-піхотинцю на прикмету залишати» [13, с. 69]; право людини на родинні стосунки: «Стали ті два брати // До отцевського двору дождждати, // Стали отець і матуся // Із хлібом і сіллю виходжати» [13, с. 71–72]; право отримати долю спадщини: «А ще худо, брате, отцеве імуцество // На три часті розділяти, – // Лучче ми будемо, брате, // На дві часті паювати» [13, с. 71]; право винуватого на каяття: «Став середульший брат за стіл сідати, // Гірко плакати й ридати, // Дрібні сльози проливати, // Став він своєму отцю-неньці // Усю правду казати: // «Що в одному ми полку бували // І одному пану служили – // У турецькїй-бусурменській у тяжкїй неволі, // У городі Азові пробували, // Із города Азова умісті із полону тікали, // Тільки ми свого брата найменшого, // Пішого-піхотинця, // У турецькїй, у бусурменській великїй неволі покидали» [13, с. 72]; право батьків на посмертне вшанування сина: «Стали отець-мати обіди справляти, // Молебні наймати» [13, с. 72]. Коло правових зобов'язань народна свідомість, відтворена думою, окреслює через уявлення про мотиви порушення порядку, які стають причинами умисного залишення людини в небезпечному для життя стані: «Що як будемо ми, брате, // Свого брата найменшого, пішого-піхотинця, // Ждати-ожидати, // Козацькїй-молодецькї коні зупиняти, // Буде за нами велика неволя, // Сильна погоня ганяти, // Будуть нас у полон, у гіршу неволю завертати, // Будуть наше тіло на три часті // Сікти-рубати; // То нум же ми, брате, тікати. // Лучче нашому найменшому, // Пішому-піхотинцю, у турецькїй неволі // Самому помирати» [13, с. 68]. Сферу заборон презентує засудження злочинного нехтування батьківськими правами на достовірну інформацію про сина: «Став же найстарший син за стіл сідати, // Своєму отцю-неньці неправду казати: // «Не в одному ми полку бували, // Не одному пану служили, // Що ми свого брата найменшого // За дев'ять літ у вічі не видали» [13, с. 71]. Порушення прав потерпілої особи на допомогу в думі потрактовано як безчестя, гірше від смерті: «Лучче було, брате, // У турецькїй-бусурменській неволі // Усім трьом помирати, // Чим нам свого брата, пішого-піхотинця, // У великїй неволі покидати» [13, с. 68]. Фіксація уявлень про покарання презентує народноюрідичні енграми, пов'язані з усвідомленням неприпустимості деформації ustalених норм співбуття: «Стали найстаршого сина із двору зсилати, // Стали його обществом-народом // До розстрілу випроводжати» [13, с. 72].

Вербальними сигналами, що окреслюють смислові контури юридичної компетенції, зафіксовані текстами народних дум про втечу з полону, є протиставлені абстракти «воля» / «неволя».

До групи дум турецько-татарської тематики належить ще кілька циклів текстів, що оповідають про реалії похідного життя воїнів, які спинили наступ чужинських орд на східнослов'янські землі, змальовують труднощі й героїку морських походів. Такі думи, як «Буря на Чорному морі», «Козак нетяга», «Козак Голота» не містять елементів жалібного чи голосильного характеру, проте включають певні повчання, котрі реалізують виховний потенціал. Смислові контури народної правосвідомості в зазначених текстах засвідчують кваліфікації випадків порушення соціального регламенту й покарання як засобу відновлення порядку.

Дума «Козак Голота» відтворює народноюрідичні уявлення про право козака на власні дії: «Ой там гуляв козак Голота, // Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота» [13, с. 20]; право дотримуватися соціальних норм, зобов'язань, заборон: «То гуляє козак Голота, погуляє, // Ні города, ні села не займає» [13, с. 20]; право захищати своє життя в протистоянні з іноземним завойовником, багатим татариним, який має злочинний намір полонити Голоту й продати за велику ціну в рабство: «Без міри пороху підсипає, // Татарину гостинця в груди посипає» [13, с. 21]; право розпорядитися майном вбитого ворога: «Він тоді добре дбав, // Чоботи татарські істягав, // На свої козацькі ноги обував; // Одежу істягав, // На свої козацькі плечі надівав; // Бархатний шлик іздіймає, // На свою козацьку голову надіває; // Коня татарського за поводи взяв, // У город Січі припав» [13, с. 22].

Народною юридичній інформативності дум наведеного типу притаманний певний гіперболізм, що виявляється передусім в описах перебільшених можливостей козаків та гумористичному змалюванні їхніх правових амбіцій.

Спеціальної уваги потребує цикл дум про смерть козака («Федір безродний, бездольний», «Смерть братів Самарських», «Смерть козака на Кодині-Долині» та ін.), у яких на фоні скорботних мотивів прощання зі смертельно враженим героєм та звеличення його перемог, патріотичних вчинків і високих духовних якостей, відтворено народною юридичні уявлення щодо права козака мати джуру: «Тільки поміж тим трупом Федор бездольний, // Посічений та порубаний, // Да й на рани смертельні не змагає; // А коло його джура Ярема, гей, промешкає» [13, с. 26]; права козака віддавати джурі розпорядження: «Ей, джура Яремо, // Та добре ж ти дбай, // Да на коня сідай, // Да їдь понад лугом Базалугом, // Та понад Дніпром-Славутою» [13, с. 27]; обов'язок джури виконувати накази козака: «То джура Ярема, ой да добре дбає, // Да на коня сідає, // Ой да перед ним повертає» [13, с. 27]; право воїна висловити останню волю щодо власного майна: «Гей, джура Яремо, // То дарую я тобі по смерті своєї // Коня вороного, // Ей а другого білогривого, // І тягеля червоної, // Од піл до коміра золотом гаптовані, // І шаблю булатную, // Пицаль семип'ядную!» [13, с. 26–27]; право героя на посмертне вшанування: «Отаман військовий, // Та добре він дбав. // Да в суботу із семисот п'ятдесят козаків вибирав, // Да в суботу проти неділі, // У четвертій полуночній годині, // У луг Базалуг козаків висилав. // Ой то вони прибували. // Да тіло козацькеє знаходили, // На червону китайку клали, // Тіло козацькеє-молодецькеє обмивали, // А шаблями суходол копали, // А шапками да приполами персть носили, // Да високу могилу висипали // І прапірок у головах, ей, устромили, // Да премудрому лицарю славу учинили» [13, с. 28].

Тематичний цикл дум про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників презентує низку аспектів фольклорної правосвідомості. Народною юридичною інформативністю думового масиву реалізується синкретично, кванти правових смислів постають із контексту, підтексту й притексту, спираються на фонові знання носіїв традиції, вербалізовані в індексаціях суб'єктів, предикатів, атрибутів, артефактів стихійної правосвідомості. Дешифрація енграм народною юридичного досвіду, збереженого усною епічною спадщиною, потребує заглиблення у сфери національної історії, культури, етнографії. Перспективи дослідження пов'язуємо з подальшим вивченням способів вербалізації смислових контурів права, відтворених текстами народних дум доби Хмельниччини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Д.В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Д.В. Андреев. – К., 2003. – 21 с.
2. Беценко Т.П. Текстово-образні універсалії думового епосу: Структура, семантика, функції: [монографія] / Т.П. Беценко – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – 400 с.
3. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – поч. XX ст.: [монографія] / М.В. Гримич. – К.: Віпол, 2004. – 588 с.
4. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / О.В. Гришук. – Харків, 2008. – 33 с.
5. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору: [монографія] / В.Ф. Давидюк. – [2-е видання]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 309 с.
6. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза: Еволюція епічних жанрів: [монографія] / Л.Ф. Дунаєвська. – К.: Вища школа, 1997. – 447 с.
7. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова: [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 245 с.
8. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
9. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: [монографія] / О.П. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.
10. Кононенко В.І. Мова у контексті культури: [монографія] / В.І. Кононенко. – Київ-Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.
11. Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / З.Б. Лановик, М.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
12. Мойсієнко А.К. Мова, як світ світів. Поетика текстових структур: [наукове видання] / А.К. Мойсієнко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 280 с.

13. Народні думи: [збірник / упоряд., автор передмови і приміток С.В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1986. – 173 с.
14. Прадід Ю.Ф. Юридична лінгвістика / Ю.Ф. Прадід // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 21–25.
15. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.: [наукове видання] / [І.Б. Усенко, В.Д. Бабкін, І.В. Музика та ін.]; відп. ред. І.Б. Усенко. – К.: Наукова думка, 2006. – 278 с.

Svitlana Lavrynenko

Verbalization of law sense contours in ukrainian folk dumas

The article presents the study of the verbalization of sense contours of folk juridical informative texts related to Ukrainian heroic epic literature. The дума texts contain the system of ethnically determined indexations of primitive ideas in the spheres of natural, family, private and administrative law.

Key words: Ukrainian дума, folk juridical informativity.

Людмила Рудакова

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті конкретизовано шляхи мовного вираження експліцитної соціокультурної інформації про країну, мова якої вивчається.

Ключові слова: соціокультурна компетенція, денотативні реалії, конотативні реалії, безеквівалентна лексика, конотативна лексика, ономастична лексика, аббревіатури, антропоніми, топоніми, «хрононіми», фразеологізми, алюзії, мовленнєві кліше.

Глобальна мета навчання іноземної мови сьогодні – підготовка до адекватної інтеркомунікації, яка може бути забезпечена формуванням іншомовної комунікативної компетенції, тому особливої актуальності набуває формування соціокультурної компетенції. Зростає роль засвоєння не лише мовних та мовленнєвих знань, навичок і вмінь, а й соціокультурної інформації як знань про іншомовну культуру, відомостей про країну, мова якої вивчається, які підлягають засвоєнню та забезпечать діалог між культурами.

Формування соціокультурної компетенції буде ефективним за умови занурення тих, хто вивчає іноземну мову, в іншомовне мовленнєве і культурне середовище. Доцільність занурення в культуру, систему цінностей, світосприйняття та світорозуміння іншого народу при навчанні іноземної мови наголошена неодноразово багатьма вченими, зокрема: І. Л. Бім, Н. Ф. Бориско, Є. М. Верещагін, Г. Д. Гачев, І. В. Гюббенет, І. О. Зимня, Г. В. Колшанський, В. Г. Костомаров, О. М. Леонтьєв, В. А. Маслова, Ю. І. Пассов, О. Д. Райхштейн, В. Л. Скалкін, Л. П. Смелякова, О. Б. Тарнопольський, Г. Д. Томахін, L. Bloomfield, D. Brown, F. Debyser, J. van Dijk, C. Fries, R. Lado, R. Oxford, A. Reboullet, R. Scarcella, A. Wierzbicka тощо.

Багато аспектів формування соціокультурної компетенції, як складової комунікативної компетенції, яка передбачає володіння іноземною мовою як феноменом національної культури народу, мова якого вивчається, не розроблено належною мірою. Ми вбачаємо, що ліквідувати таку диспропорцію можливо за умови розвитку студентів-філологів як білінгвів, як вторинних мовних особистостей з притаманними їм лексиконом, тезаурусом і прагматиконом. Оскільки соціокультурна інформація про англomовний світ у процесі вивчення іноземної мови передусім виражена словесно, мета нашої статті – проаналізувати можливі шляхи її мовного вираження взагалі та в американському варіанті англійської мови зокрема.

Слово, що є основним носієм інформації, має лексичне значення, ядром якого виступає поняттєве концептуальне значення. Крім концептуального ядра, до складу значення слова входять додаткові, змінні значення – конотації та пресупозиції. Ця частина слова називається *лексичним фоном* або *культурним компонентом семантики*. Слова з культурним компонентом, обмежені рамками конкретної лінгвокультурної спільноти, культурою конкретного народу, складають *лексику з країнознавчим компонентом семантики* або є *словами з культурним компонентом* [3 – 8; 13 – 14; 17].

Соціокультурні явища та поняття іншого народу називаються реаліями [3; 11, с. 121–128; 13–14; 17–19]. Національні реалії бувають денотативними і конотативними.

Денотативні реалії позначають речі й явища, які не мають відповідностей в інших культурах та аналогічного лексичного значення в інших мовах. До них можна віднести українські *борці* і *вареники*, російські *валенки* та *самовар*, британські *pub* і *pudding*, іспанські *кориди* і *тореадор*, французькі *одеколони* і *трубадур*, американські *skunk* – скунс, який живе в Північній Америці, ссавець із дуже неприємним запахом, *Boswash* – ряд міст на північно-східному узбережжі Сполучених Штатів від Бостона (*Bos – ton*) до Вашингтона (*Wash – ington*).

Конотативні реалії – це речі та реальні явища, що відрізняються від аналогічних в іншій культурі своїм культурологічним та історичним фоном. Вони набули особливих додаткових значень, що мають культурно-історичні асоціації лише в певній культурі. Наприклад: *melting pot*; *Big Apple*; *witch-hunt*; *think tanks*; *brain factories*; *Gold Rush*; *yuppies = young urban professionals*; *western*; *carpet-baggers*; *white collar*; *pink collar*; *blue collar*; *smore = something more*.

Денотативні реалії відображують найбільш суттєве в національній культурі й позначені так званою безеквівалентною лексикою, яка в іноземній мові складає невеликий відсоток від загальної кількості лексичних одиниць. Безеквівалентна лексика не може бути перекладена та співвіднесена з конкретним словом в іншій мові [2; 3; 6 – 7; 12 – 13; 17]. Переклад безеквівалентних слів порушує узус, для нього характерні інформаційні втрати. З метою запобігання – вдаються до транслітерації або калькування, наприклад: *бандана*, *джинси*, *джип*, *одеколони*, *сомбреро*, *сандвіч*, *balalaika*, *babushka*, *bandura*, *samovar*.

Прикладами денотативних реалій, а отже й безеквівалентної лексики, в американському варіанті англійської мови є *banjo*, *bungalow*, *cent*, *dime*, *nickel*, *moccasins*, *tomahawk*, *wigwam*, *jeans*, *zucchini* тощо. Через унікальність реалії, безеквівалентні лексеми, важкі для розуміння. Проте, за твердженням І. В. Гюббенет, якщо їх включити до знайомого контексту (опис побуту, звичаїв та традицій), позначувані реалії легко розпізнаються, а отже легко пояснюються або коментуються [9 – 10]. Більшість таких реалій входить до різного роду словників і довідників. Наприклад, у словнику іншомовних слів знаходимо: *бунгало* – легка позаміська будівля з верандами, селянський будинок, переважно в Індії, Малайї; *банджо* – струнний щипковий музичний інструмент, створений на основі реконструкції народного інструменту американських негрів; *цент* – розмінна монета Канади, Голландії, Ліберії, Шрі-Ланка, США [15, с. 86].

Значну частину безеквівалентної лексики складає ономастична лексика – власні назви. Це лексичні одиниці (слова та словосполучення) однієї з мов, які не мають ані повних, ані часткових еквівалентів серед лексичних одиниць певної мови [2, с. 4; 14; 19]. До них відносять імена людей – антропоніми (*A. Lincoln*, *K. Vonnegut*, *B. Obama*), географічні найменування – топоніми (*Washington, D.C.*, *the USA*, *Harvard*, *Pearl Harbour*, *New England*), назви історичних подій – хрононіми (1492, *Boston Tea Party*, *the Civil War*, *D-Day*), а також назви організацій, закладів, газет, пароплавів, готелів тощо.

Крім ономастичної лексики, денотативні реалії позначаються скороченнями й абрєвіатурами. Як правило, абрєвіатури – це складні скорочення власних імен. Наприклад: *MIT – Massachusetts Institute of Technology* – один з найвідоміших політехнічних навчальних закладів Америки, політехнічний інститут у Массачусетсі; *Cal Tech – Institute of Technology in California* – політехнічний інститут у штаті Каліфорнія на західному узбережжі США (в Пасадені); *BBC – British Broadcasting Corporation*; *CIA – Central Intelligence Agency*; *CNN – Cable News Network*; *FBI – Federal Bureau of Investigation* тощо.

Крім загальноприйнятих абрєвіатур, включених до різних словників і довідників, існує значна кількість часткових скорочень, притаманних неофіційному мовленню та просторіччю. Наприклад: *Condo – condominium* (помешкання, житловий будинок, у якому окремі квартири викуповуються і належать різним власникам, пор. – кооперативний будинок); *Phys Ed – physical education lesson*, *P.T. – physical training lesson*; *Pencey Prep – Pencey Preparatory School* (тут – приватна школа закритого типу для хлопчиків з багатих родин).

Як показує лінгвосоціокультурний аналіз, в англійській мові, особливо в її американському варіанті скорочення й абрєвіатури вживаються частіше, ніж в українській або російській мовах. Прикладами є:

а) імена відомих осіб – антропоніми: *F.D.R. – Franklin Delano Roosevelt*;

J.F.K. – John Fitzgerald Kennedy – застосовується для позначення міжнародного аеропорту в Нью-Йорку. В Америці зазвичай широко вживають пестливі форми імен або середні імена (middle name) відомих діячів, у тому числі президентів: *Bill Clinton* замість *William Clinton*, *Jim*, *Jimmy Carter* замість *James Carter*, *Ronnie Reagan* замість *Ronald Reagan*;

б) назви міст, адміністративних одиниць – топоніми: *NYC – New York City*, *LA – Los Angeles*, *Washington, D.C. – District of Columbia*;

в) назви державних та воєнних закладів, різних фірм та компаній, суспільних та політичних організацій: *HR – House of Representatives* (палата представників в американському конгресі); *NASA – National Aeronautics and Space Administration* (Національне управління з аеронавтики та досліджень космічного простору США, НАСА); *PTA – Parent-Teacher Association / PTO – Parent-Teacher Organization* (асоціація батьків і вчителів, яка утворюється кожного року, пор. батьківський комітет);

г) назви агентств новин, теле- і радіокомпаній: *ABC – American Broadcasting Company*, *AP – Associated Press*, *CNN – Cable News Network*, *UPI – United Press International*, *VOA – Voice of America*;

д) назви навчальних закладів, реалій системи освіти: *Columbia – Columbia University in New York* (Колумбійський університет у Нью-Йорку); *IQ – Intelligence quotient* (коефіцієнт розумового розвитку, що встановлюється за допомогою спеціальних психологічних тестів);

е) назви закладів мистецтва: *The Met – Metropolitan Opera House* («Метрополітен-опера», найвідоміший оперний театр США, розташований у Нью-Йорку); *MOMA – Museum of Modern Art* (музей сучасного мистецтва у Нью-Йорку);

є) назви посад: *D.A. – district attorney* (прокурор округу);

ж) назви побутової апаратури, автомобілів: *VCR – video cassette recorder* (відеомагнітофон); *MG – midget* (спортивна машина);

з) назви свят, знаменних подій і дат: *D-Day – Disembarkation Day* (день «Д», день початку бойових дій, у даному випадку день висадки американських військ в Європі на узбережжі Нормандії у червні 1944 року).

Крім безеквівалентної лексики, соціокультурна інформація може бути передана конотативною (або фоновою) лексикою. До неї відносять слова, які мають схожі значення, проте відрізняються від еквівалентних іншомовних слів лексичним або конотативним фоном. Наприклад, в українській мові *хліб-сіль*, крім основного значення – їжа, має додаткові конотації та символізує гостинність, у російській *береза* – чистоту і ніжність. Розглянемо приклади з американського варіанту англійської мови: так, *dude ranch* позначає багаті ранчо у Сполучених Штатах, де відпочиває «золота молодь»; *Ivy League* – «Ліга плюща», неофіційне об'єднання людей, які навчалися в найстаріших і найпрестижніших університетах Америки – Гарварді, Йелі, Принстоні тощо, і вважають себе інтелектуальною елітою країни.

Значна кількість американської безеквівалентної лексики сьогодні перейшла в інші мови світу і набула в них нових конотацій. Наприклад, слово *бакси (bucks)* широко використовується у просторіччі для позначення не лише американських доларів, а й грошей взагалі; *банджо (banjo)* асоціюється з веселим народним гулянням або етнографічним ансамблем, який виконує мелодії аборигенів Північної Америки; *джинси (jeans)* означають популярний в усьому світі одяг.

Для надання особливого колориту розповіді або додаткових конотацій країнознавчим реаліям американські письменники іноді звертаються до реалій інших культур. Так, у романі Доктору «Регтайм» підкреслюється, що Сполучені Штати – країна іммігрантів, зокрема з Росії. У романі використовується слово «бабушка» – *babushka* у значенні *хустина, зав'язана під підборіддям*, для позначення жінок, які живуть у «російському» кварталі Нью-Йорку [14, с. 62].

Соціокультурна інформація глибоко закорінена у фразеологізмах. Фразеологізми мають великий національно-культурний потенціал завдяки своєму образно-асоціативному фонду, збагаченому культурно-історичними конотаціями та «етноситуативній вмотивованості внутрішньофразового контексту» [1; 16, с. 69 – 70; 18]. Наприклад: *Let the aces run their races* – дати дорогу «зіркам», надати можливість комусь діяти, як йому заманеться, не заважати; *Start at the bottom, inherit the top* – почни з простішої роботи, досягнеш усього, одержиш все; *Start big and you'll end big* – добрий початок справи може гарантувати успішне його завершення; *Personality always wins the day* – сильний, тобто особистість, завжди перемагає; *To get the whole pie* – добитися всього, дослівно – отримати весь пиріг; *To toss the quarter* – жеребкувати, зіграти в орлянку; *To whistle indoors* – свистіти у приміщенні – погана прикмета.

Національно-культурний елемент, виражений експліцитно та імпліцитно, не лише утворює фон фразеологічної єдності, а й є стрижнем смислового значення [1, с. 5]. Так, виникнення сталих виразів *let the aces run their races* і *start at the bottom, inherit the top* можна пояснити вірою американців у здійснення *рівних можливостей* та прагненням досягти *американської мрії*; у фразеологізмі *to toss the quarter* згадується американська реалія – розмінна монета у 25 центів. *The world is an oyster, but you don't crack it open on a mattress; start big and you'll end big; personality always wins the day; to get the whole pie* можуть означати поважне ставлення до ділових людей, несприйняття лінощів, бездіяльності; *To keep one's fingers crossed, to whistle indoors, to knock on wood (touch wood – Br.E)*

свідчить про певний вплив забобонів на повсякденну поведінку американців, котрі, на думку Г. Д. Томахіна, «вже ніхто не сприймає всерйоз, проте які все ж таки існують» [18, с. 65].

Найбільший соціокультурний потенціал, без сумніву, мають фразеологізми, до складу яких входять назви національних реалій та безеквівалентна лексика, наприклад: *another day, another dollar; sandwich-man; double Dutch; double-decker; Old Glory; Stars and Stripes; dime a dozen*. Наведені фразеологізми та сталі вирази доцільно систематизувати за характером реалій, з яких вони складаються, відповідно:

а) фразеологізми з антропонімами:

Abraham Lincoln's sincere voice – посилення на президента Лінкольна, відомого чесністю та непідкупністю; *as stupid as Nixon* – «дурний, як Ніксон» – натяк на Уотергейтський скандал;

б) фразеологізми з топонімами: *something from Missouri* – те, що потребує підтвердження, викликає недовіру; *Watergate* – Уотергейт, назва готелю у Вашингтоні, де у 70-і роки минулого століття знаходилася штаб-квартира демократичної партії США і де з відома президента Р. Ніксона були встановлені «жучки» для підслуховування; асоціюється з Уотергейтським скандалом. За аналогією використовується «новий Уотергейт» (*new Watergate*) – будь-який політичний скандал в США за участю високопоставлених осіб;

в) фразеологізми з безеквівалентною лексикою, назвами грошових одиниць: *Dollar for dollar* – долар у долар, стільки, скільки коштує річ; *to look like a million dollars* – дуже добре виглядати, на мільйон доларів, як мільйон доларів; *to make a fast / quick buck* – легко, без зайвих зусиль заробити гроші; *not worth a dime / not worth a red cent* (пор. – *not worth a farthing (Br)*) – мілкий, майже нічого не вартий, дуже дешевий; *to cost a pretty penny* – дуже дорогий, багато коштувати, обійтись у копійечку;

г) фразеологізми з етнографічними реаліями, притаманними Америці або ті, які асоціюються із цією країною: *to jazz something up* – підбадьорювати, діяти збуджуючи; *to make hamburger out of smth* – побити когось (частіше фігурально), подолати когось або щось; *to paddle one's own canoe* – займатися своїми справами, не заважати; *to play 'possum* – а) прикидатися хворим або мертвим; б) прикидатися тим, хто не розуміє або не знає про щось; в) обманювати когось; *to skunk one's opponent* – вигравати з легкістю, «висадити в суху».

За національно-культурним і образно-асоціативним потенціалом до фразеологізмів близькі афоризми (крилаті вирази) та алюзії. З усієї описаної в нашій статті соціокультурної інформації, афоризми й алюзії є найскладнішими для розпізнавання та розуміння, оскільки потребують від іншомовного читача неабиякої ерудованості та начитаності.

Прикладом відомої алюзії в американській літературі є назва повісті Д. Селінджера «Над прірвою у житті», запозичена з вірша Р. Бернса «Пробираючись крізь жито...» («*Coming thro' the rye*»). Пояснення вибору такої назви автор, Д. Селінджер, доручає головному герою – Холдену Колфілду, який розповідає молодшій сестрі про те, що йому хотілося б стати «ловцем дітей у житті», щоб застерегти, зберегти їх від нещирості та байдужості світу, в якому вони живуть. Назва повісті стає символом його прагнень.

Для американців характерне використання афористичних висловлювань відомих осіб, наприклад:

– президента Лінкольна *United we stand, divided we fall* – «В єдності наша сила» (з промови А. Лінкольна на захист об'єднання США перед громадянською війною);

– негра-священника, керівника боротьби за права негрів у Сполучених Штатах у середині ХХ століття Мартіна Лютера Кінга *Free at last* – «Нарешті вільні» та *I have a dream...* – «У мене є мрія...»;

– цитат з Біблії *No good deed goes unpunished* – «Жодне добре діло не залишається непокараним»;

– девіз Сполучених Штатів *E Pluribus Unum* (лат.) – *One from many* – «З багатьох єдність», символізує єдність країни, яка складається з багатьох різних штатів, людей різних рас, вірувань і національностей;

– державний гімн США, написаний Ф. Кейем *The Star-Spangled Banner* – «Зоряний прапор»;

– напис на деяких американських монетах *In God We Trust* – «Богу ми ввіряємо себе» та багато інших.

До експліцитної, вираженої мовними одиницями, соціокультурної інформації слід віднести мовленнєві кліше та формули мовленнєвого етикету, наприклад: *How'dy!, How come? (Why?), All hail!, How do you do?* тощо.

Отже, аналіз мовних засобів вираження соціокультурної інформації дозволяє зробити такі висновки. Експліцитна соціокультурна інформація називає денотативні та конотативні соціокультурні реалії. Денотативні реалії позначені безеквівалентною лексикою, суттєве місце в складі якої займають ономастична лексика та скорочення, часткові і повні (аббревіатури). Конотативні реалії виражені конотативною (фоновою) лексикою. Крім безеквівалентної та конотативної (фонової) лексики, соціокультурна інформація також широка репрезентована сталими виразами: фразеологізмами,

афоризмами, алюзіями та мовленнєвими кліше і формулами мовленнєвого етикету. Систематизацію експліцитної / мовної соціокультурної інформації представлено схемою на рис. 1.

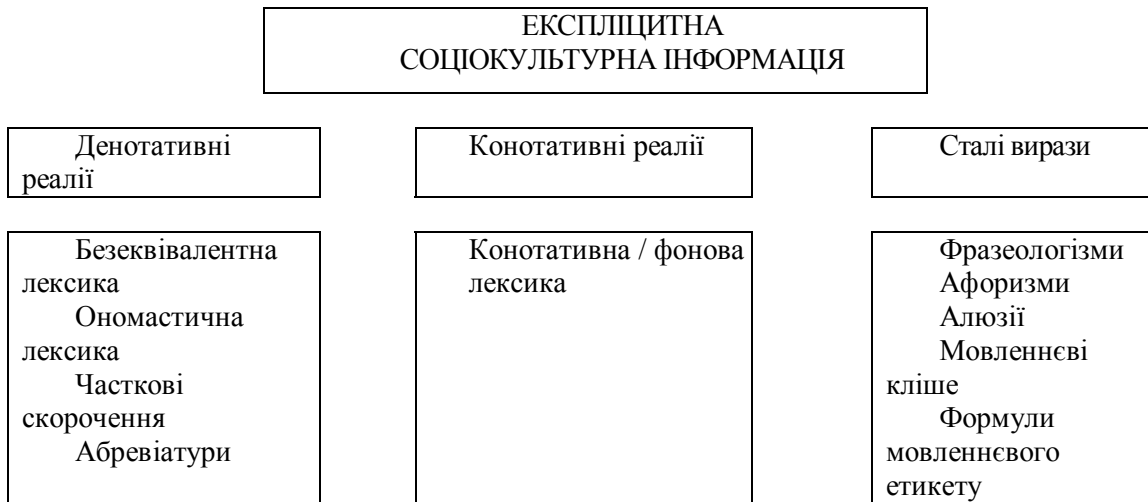

Рис. 1. Систематизація експліцитної соціокультурної інформації.

Володіння засобами мовного вираження соціокультурної інформації сприятиме розпізнаванню та адекватному використанню останньої під час інтеркомунікації. Відображена експліцитно соціокультурна інформація є важливою для формування лексики студентів-філологів. Вона є основою для подальшого формування тезаурусу вторинної мовної особистості. Перспективу дослідження вбачаємо у ґрунтовному аналізі імпліцитної соціокультурної інформації у складі лексем з ідіоетнічним ореолом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Н. Лингвострановедческий аспект английских фразеологизмов : автореф. дис...канд. филол. наук : 10.02.04 / Б. Н. Ажнюк – К., 1984. – 24 с.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Бархударов Л. С. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
3. Вайсбурд М. Л. Реалии как элемент страноведения / М. Л. Вайсбурд // Русский язык за рубежом. – 1972. – № 3. – С. 98 – 100.
4. Верещагин Е. М. Об учебном лингвострановедческом словаре безэквивалентной лексики / Е. М. Верещагин, Костомаров В. Г. // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам / Под ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – С. 79 – 109.
5. Винокур Т. Г. Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект / Т. Г. Винокур, М. Я. Гловинская и др. – М.: Русский язык, 1993. – 58 с.
6. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин / Под ред. В. Россельса. – М.: Международные отношения, 1980. – 352 с.
7. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Международные отношения, 1986. – 152 с.
8. Волошина А. В. Безэквивалентна і фонова лексика у східнослов'янських мовах : Дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / А. В. Волошина – Кіровоград, 2001. – 195 с.
9. Гюббенет И. В. К проблеме понимания литературно-художественного текста / Гюббенет И. В. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 109 с.
10. Гюббенет И. В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста / Гюббенет И. В. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 206 с.
11. Журавлева Л. С. О работе с художественными произведениями в процессе обучения языку / Л. С. Журавлева, М. Д. Зиновьева // Современное состояние и проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации на 5-ом международном конгрессе преподавателей русского языка и литературы. – М.: Русский язык, 1982. – С. 121 – 128.
12. Рудакова Л. П. Засвоєння соціокультурної інформації у процесі читання художньої літератури у мовному вузі / Л. П. Рудакова // Іноземні мови. – 1996. – № 2. – С. 27 – 29.
13. Рудакова Л. П. Поняття про соціокультурну інформацію / Л. П. Рудакова // Актуальні проблеми вивчення мови, мовлення і перекладу: Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія «Філологія». – Вип.2. / Відп. ред. І. В. Корунець. – К.: Вид. центр Київського держ. лінгв. ун-ту, 1997. – С. 131 – 137.

14. Рудакова Л. П. Навчання студентів розуміння соціокультурної інформації при читанні англомовної художньої літератури у вищих мовних навчальних закладах : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання : германські мови» / Рудакова Л. П. – К., 2004. – 255 с.
15. Словник іншомовних слів. – К.: Українська енциклопедія, 1977. – 775 с.
16. Телия В. Н. Культурологический компонент фразеологии (к проблеме культурно-национального миропонимания) / В. Н. Телия // Вторая междунар. конф. «Язык и культура» : Тезисы. Ч. 1. – К. : КИМО, 1993. – С. 69 – 70.
17. Томахин Г. Д. Лексика с культурным компонентом значения / Томахин Г. Д. // Иностранные языки в школе. – 1980. – № 6. – С. 47 – 50.
18. Томахин Г. Д. Реалии в культуре и языке / Томахин Г. Д. // Иностранные языки в школе. – 1981. – № 1. – С. 64 – 69.
19. Томахин Г. Д. Америка через американизмы / Томахин Г. Д. – М. : Высшая школа, 1992. – 256 с.

Lydmila Rudakova

Language Means of Socio-Cultural Information Expressing

The article touches upon the ways of expressing explicit socio-cultural information.

Key words: socio-cultural competence, denotative realia, connotative realia, non-equivalent words, words with connotations, proper names, abbreviations, personal names, geographic names, historic data, idioms, allusions, clichés.

Олена Кулик

ПОНЯТТЯ МОВНОГО ЗНАКА В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті зроблено спробу узагальнити результати лінгвістичних досліджень стосовно проблеми мовного знака. Авторка посилається на позиції різних дослідників (М. Іванович, В. Русанівського, О. Селіванової, В. Чапленка та ін.) у трактуванні конкретних питань щодо передачі інформації мовними знаками.

Ключові слова: мовний знак, структура знака.

Проблема значення мовного знака залишається в лінгвістиці питанням дискусійним і є предметом дослідження багатьох науковців, але однозначного та загальноприйнятого визначення категорії значення мовного знака не існує й на сьогодні. Об'єктивною причиною є глобальність поняття *значення*, що ґрунтується на невичерпності та постійних змінах як зовнішнього світу, так і людської свідомості, а суб'єктивною – те, що проблема значення може розглядатися з різних точок зору й вирішуватися різними способами.

Протягом останніх десятиліть лінгвістичні дослідження зазнали значних змін, які розширили й без того досить просторі горизонти мовознавства. Окремі науковці (Р. Карнап, Л. Блумфільд, В. Панфілов, В. Солнцев, А. Лосєв, О. Мельничук, З. Попова) наголошували на односторонньому характері мовного знака та на невключеності значення до структури знака. Ф. де Соссюр, Р. Якобсон, Ю. Степанов, В. Звеґінцев, В. Кодухов, М. Кочерган, А. Уфїмцева розглядають знак як двостороннє утворення, тому що знак без значення втрачає смисл.

Стрижневим у нашій статті є теза про єдність мови і мовлення, що дає можливість звернутися до розгляду знака не тільки як елемента мовної системи, але і як знака актуалізованого, тобто як комунікативної одиниці мови в її мовленнєвому використанні.

У цій роботі ми спробуємо проаналізувати та узагальнити думки окремих науковців, перш за все зосередившись на спільному парадигматичному бутті мовних знаків у системі людської комунікації, на їхньому семіотичному статусі.

Мова виникла з тих звуків, які людина, маючи мовний апарат, спочатку мимоволі видавала у зв'язку з якимись переживаннями. Коли людина відчувала біль, радість, здивування, то вона це виявляла рухами рук, голови (так виникла мова жестів) або ж рухами мовних органів, які мимоволі утворювали звуки. Пізніше з цими несвідомими (рефлекторними) звуками людина почала пов'язувати уявлення про певні явища й речі – так утворилися мовні знаки. Таким чином, мова давніх людей складалася із звукових комплексів, у яких фонологічну роль відіграло місце артикуляції звука та його відносна висота. Розвиток фонетичної будови мови йшов у напрямку розмежування голосних та приголосних звуків, становлення голосних різного ступеня підняття та ряду, оволодіння середньоязиковою, передньоязиковою артикуляцією. Слів було небагато, і вони означали сукупність

явищ. Це пояснюється тим, що людина сприймала довколишній світ ще невиразно, нерозчленовано. Такі слова мали лише конкретне значення, абстрактних не було взагалі. Словниковий склад мови постійно поповнювався, а його смислова база розширювалася. Основним джерелом поповнення словникового запасу людини ставала праця. У первісній мові, замість речень, виступали слова-речення. Розвиток первісної мови йшов не від слів-вигуків до їх поєднання в речення, а, навпаки, шляхом членування стихійного мовного потоку на слова – члени речення.

У лінгвістиці поняття «мовний знак» та «символ» часто вживаються як синоніми, але варто розмежовувати значення цих термінів. Мовний знак – це двобічна матеріально-ідеальна одиниця системно організованого мовного коду, яка має певний зміст і служить засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації (тобто це безпосереднє значення), а символ – позначення з одночасним поєднанням двох різних речей чи явищ, це щось конкретне (предмет, образ), те, що має свій особистий зміст і, разом з тим, відображає дещо загальне, абстрактне (поняття, ідею, гіпотезу, концепцію).

В авторефераті дисертації І. Мамчич «Мовознавча спадщина Василя Чапленка» проаналізовано нетрадиційні судження В. Чапленка про походження мови. Лінгвіст основними ознаками мовного знака вважав: 1) умовність, або довільність; 2) традиційність; 3) соціальну зумовленість; 4) виникнення через суміжно асоціативні зв'язки; 5) непроникненість (термін, уведений В. Чапленком).

Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. *стіл*, нім. *Tisch*, англ. *table*; укр. *цвях*, рос. *гвоздь*, чеськ. *hřebík*, нім. *Nagel*, англ. *nail*) і, навпаки, однаковими експонентами позначають різні поняття (рос. *луна* «місяць», укр. *луна* «відлуння», рос. *конец* «кінець», болг. *конец* «нитка», укр. *магазин* «крамниця», англ. *magazine* «журнал»).

Традиційність мовного знака пояснюється тим, що кожне покоління носіїв мови успадковує її від попередніх як певну культурну спадщину, майже без змін.

Окрема людина не здатна створити свою мову, тому що вона виявиться незрозумілою для інших членів мовного колективу, хоча фізично людина може вигадати будь-яку довільну комбінацію звуків, отже, мовні знаки обов'язково соціально зумовлені.

В основі функціонування й розвитку людської мови як знакової системи знаходиться механізм асоціативного мислення. Асоціативні зв'язки між значенням слова і предметом, яке воно позначає, не природні, оскільки людина набуває їх шляхом розвитку, і тому часто можлива їх заміна.

Принцип непроникненості полягає в тому, що в певному акті мовлення кожен із мовців може вжити лише один знак з мовної системи. Саме непроникненістю мовного знака вчений пояснює факти випадання з практичного мововжитку одного з двох хресних імен у західних українців. «Переплетіння цих ознак, яке мовознавець називає пучковістю, творить природу мовного знака» [4, с. 5].

Рисами мовних знаків, як зазначає О. Селіванова, дослідники вважають: 1) двобічність/однобічність; 2) системність як залучення знака до кодової системи з огляду на його синтагматичний та парадигматичний взаємозв'язок з іншими знаками мови; 3) відтворюваність як здатність повторюватися в цілісному, стійкому, фіксованому вигляді; 4) інформативність як придатність до передачі інформації; 5) здатність до узагальнення, відображену в можливості знака репрезентувати не лише конкретний референт, а й клас однорідних референтів; 6) комбінаторність як властивість до сполучення з іншими знаками; 7) довільність відносно позначуваного; 8) немотивованість/мотивованість іншими знаками мовного коду тощо [7, с. 123].

Дискусійною проблемою є питання довжини мовного знака. Деякі науковці доводять, що мовним знаком є всі структурні складники мови: фонемі, морфемі, слова, синтагми, оскільки вони для мовної свідомості щось означають.

Мілена Іванович у книзі «Збирка вежбања из украјинског језика фонетика * фонологија * правопис (одломци)» описує такий експеримент: запропонували схарактеризувати тварин, а назви для них придумали – *харарана* і *зілюля*. Перше слово опитувані пов'язували з чимось великим, старим, недобрим, а друге – з малим, молодим, приємним, добрим. Різні звуки викликають неоднакові асоціації. Зокрема, як «погані» звуки опитувані називали *х, ш, ж, ц, ф*, як грубі – *д, б, г, ж*, як гарний, ніжний – *л* [2, с. 18]. Уважають, що в українській мові цей звук пов'язаний із відчуттям плинності, його українці чують у звуках природи (*лити, плавати, плисти, плакати, булькати*), а, наприклад, у японській мові такого звука немає, отже, ідея плинності в японців із цим звуком не пов'язується. Є мови, у яких дуже високий відсоток голосних (їх багато, наприклад, в екваторіальній зоні навіть, кажуть, що палюче сонце цьому сприяє: воно любить голосні), у деяких – багато приголосних (переважно у північних народів).

В. Русанівський у книзі «Структура лексичної і граматичної семантики» наводить такий приклад: «Навіть не знаючи семантики російських обласних слів типу *смздать*, *стелебесить*, ми можемо підозрювати, що вони позначають не зовсім приємні поняття. Справді, обидва слова означають «украсти». Можна припускати, що наявність у корені приголосних *м-з-д*, *т-л-б*, *к-л-д*, *т-р-т*, *к-л-с* з певною ймовірністю асоціюються з негативним сприйняттям семантики російського слова. Пор. ще приклади: *скалдырничать* «виявляти скупість», *склуситься* «стати негідником», *скудышить* «пліткувати», *тендерить* «мимрити», *тухтырится* «гніватися, сердитися» і под. [6, с. 60]».

На основі великої кількості фактичного матеріалу із застосуванням складних методів та комп'ютерних обчислень дослідники доходять висновку, що в мові виразно виявляється тенденція до фонетичної мотивованості слова.

Однак, оскільки фонема є найменшою односторонньою мовною одиницею (має тільки план вираження й не має значення), її не можна вважати знаком. Це одиниця, яка служить для побудови й розрізнення знаків, що, за термінологією Л. Єльмслева, є фігурою [1, с. 121]. Фонема не має і перелічених вище функцій, які притаманні знакові.

Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові *рука* є дві морфеми. Корінь *рук-* виражає ідею руки, а флексія *-а* має аж три граматичні значення: називний відмінок, однина, жіночий рід. Однак ці значення реалізуються не самостійно, а тільки в складі цілого слова. Морфема не може виступати одиницею комунікації самостійно. Ураховуючи зазначене, морфему слід уважати напівзнаком (термін В. Кодухова) [3, с. 59].

Слово – двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції, через що є підстави саме слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, тому що складається із знаків і належить до рівня структур. Оскільки слова комунікативну функцію виконують у реченні, точніше у висловлюванні, то деякі науковці схильні думати, що повноцінним мовним знаком є тільки речення. Частина дослідників (зокрема, Л. Єльмслев, А. Греймас, Ж. Курте) запропонували розглядати висловлення й дискурс як знак у таких семіотичних напрямках: перший розглядає текст як макрознак, другий звертається до знакової організації тексту та дискурсу.

Здійснений О. Селівановою аналіз праць вітчизняних та зарубіжних лінгвістів засвідчив, що «фонема має лише асоціативний зміст, а морфема, хоч і відкриває перший змістовий рівень мовного членування, реалізує принцип єдності значення й форми лише у слові. Тому більшість науковців (Е. Бенвеніст, С. Ульман, В. Звегінцев, О. Смирницький, З. Попова та ін.) вважають, що найменшим мовним знаком є слово, природа якого й на сьогодні залишається невизначеною в лінгвістиці [7, с. 126]».

Отже, у мові виділяють такі рівні: *субзнаковий* – рівень мовних одиниць, які не є знаками, а лише складниками знаків (належать фонемі); *знаковий* – рівень мови, на якому її одиниці виступають як знаки (словосполучення, слова і морфеми); і *суперзнаковий (надзнаковий)* – рівень мовних одиниць, що складаються зі знаків (речення).

З. Партико пропонує описувати знак (слово) як структуру, що складається з чотирьох компонентів: коду (кодового образу) знака, відображеного еталонного образу (значення знака) і посилання на фрагмент світу (Рис. 1.)

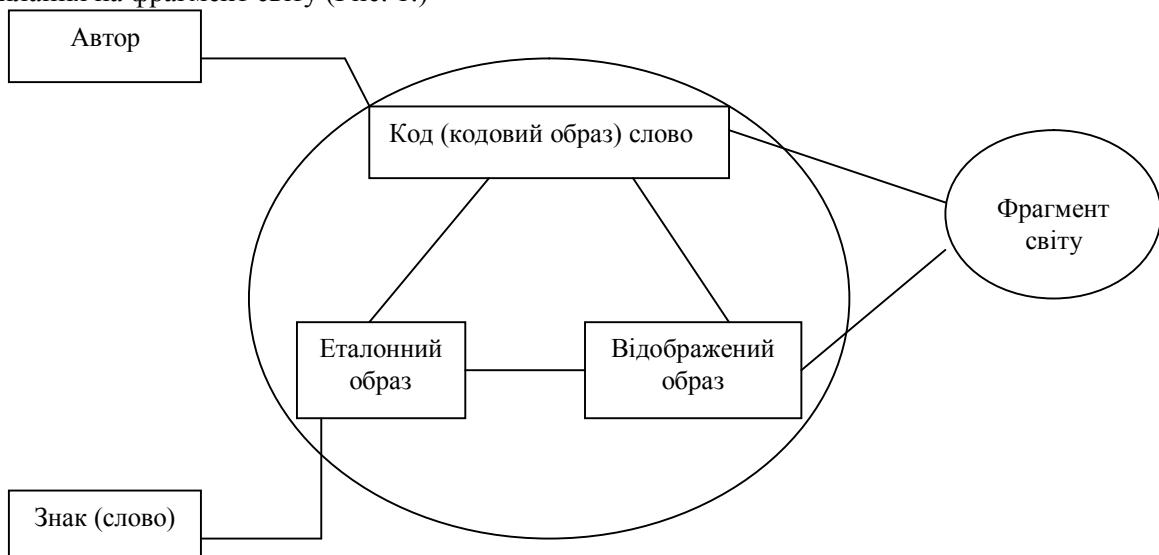

Рис. 1. Структура знака (слова)

Науковець зазначає, що фрагментом світу для знака може виступати: реальний матеріальний світ (наприклад, справжнє яблуко), реальний ідеальний об'єкт (наприклад, наука) або ірреальний ідеальний світ (наприклад, вигадана казкова істота – *Котигорошко*). Код – це звучання чи літерний запис слова (наприклад, шість послідовних літер: *я, б, л, у, к, о*). Еталонний образ – це ті суттєві ознаки відображеного образу, які дають змогу відрізнити цей фрагмент світу від інших (наприклад, зображення контуру типового яблука як в ілюстрованому словнику). Відображений образ – це відображення реципієнтом різноманітних часових, візуальних, аудіальних, смакових, тактильних, нюхових, емоційних, інформаційних чи інших характеристик фрагмента світу (наприклад, як фотографія яблука) [5, с. 49–50].

Отже, мова є своєрідною поліфункціональною, багаторівневою, ієрархічною, глобальною за значенням семіотичною системою. Мовний знак проектується на комунікативні процеси і розглядається як багатовимірний інформаційний комплекс, що вводиться в мовлення відповідно до комунікативних намірів мовця та сприймається слухачем як у нормативному, так і в прагматичному інформаційних полях. Усі інші знакові системи в генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.

Ми розуміємо, що викладеного вище недостатньо для вичерпного пояснення феномену мовного знака, оскільки осторонь поки що залишаються його власні функції в мові та функціонування в мовленні, зокрема прояв асиметрії мовного знаку. У цьому ми вбачаємо перспективу нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике / Л. Ельмслев – М. : Изд-во иностранной литературы, 1962. – Вып. 2. – С. 117–136.
2. Івановић Милена. Збирка вежбања из украјинског језика фонетика * фонологија * правопис (одломци) / Милена Івановић. – Ваљево : Ваљево принт, 2006. – 30 с.
3. Кодухов В. И. Значение и функция // Семантика языковых единиц / В. И. Кодухов – Л., 1975. – С. 57–60.
4. Мамчич І. П. Мовознавча спадщина Василя Чаплєнка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2002. – 22 с.
5. Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи : навчальн. посібник / Партико З. В. – Л. : ВФ Афіша, 2006. – 416 с.
6. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: Напрями та проблеми : підручн. / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 712 с.

Olena Kulyk

The notion of a linguistic sign in the linguistic tradition

The article considers results of linguistic research regarding the linguistic sign issue. The author refers to viewpoints of various scientists (such as M. Ivanovych, V. Rusanivsky, O. Selivanova, V. Chaplenko and others) in the interpretation of particular issues concerning transmission of information by means of linguistic signs.

Людмила Овсієнко

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ У МОВОЗНАВЧІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена проблемі лінгвокультурологічного концепту у мовознавчій науці. Аналізується поняття «лінгвокультурологія» з погляду різних мовознавців. Особлива увага звертається на лінгвокультурологічний термін «концепт» та на тлумачення цього поняття лінгвістами.

Ключові слова: мова, культура, взаємодія, лінгвокультурологія, концепт, культурно значимий концепт, термін, поняття, мовознавці.

Українська мова, як і будь-яка мова світу, є засобом спілкування між людьми, матеріалом формування і становлення особистості, її інтелекту, волі, почуттів. Мова сприяє виявленню і задоволенню матеріальних та духовних потреб людей, об'єднує їх у суспільство. З одного боку,

розглядаємо її як похідну від нього, а з іншого – як головний фактор самоорганізації суспільства і невід’ємну ознаку таких спільнот як рід, плем’я, народність, нація, культура тощо.

Останнім часом актуальними стали дослідження мови з погляду її взаємодії саме з культурою. Адже мова – це дзеркало культури, в якому відбивається не тільки реальний світ, що оточує людину, а й суспільна свідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, побут, мораль, система цінностей, світосприйняття тощо.

Радикальні зміни в економічному, політичному, мовно-культурному житті нашої держави, світові процеси інформатизації та інтеграції детермінують запит на практично орієнтованих фахівців, підвищують вимоги до фундаментальних знань, багатофункціональних умінь і навичок. Глобалізаційні впливи позначаються і на стані філологічної освіти. Тому питанню взаємозв’язку мови і культури, проблемі формування мовної особистості варто приділяти якомога більше уваги не лише в науковій літературі, а й у процесі навчання та виховання.

Взаємозв’язок та взаємодію культури і мови у процесі їх функціонування вивчає лінгвокультурологія. Вважається, що ця наука виникла в останні роки ХХ століття як результат антропологічної парадигми в лінгвістиці. Першим, хто у своїх працях звернувся до питання синтезу мови і культури, був В. фон Гумбольдт («О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода»). Це питання також розглядали вчені-мовознавці С. Алексеев, С. Воркачов, Ю. Степанов, В. Маслова, В. Кузнецов, О. Селіванова, В. Долинський та інші.

В. Маслова визначає суть науки та її завдання таким чином: «Лінгвокультурологія – це наука, що виникла на перетині лінгвістики та культурології, і яка досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені у мові» [11, с. 8]; «Завдання лінгвокультурології – експлікувати культурну значимість мовної одиниці (тобто «культурні знання») на основі зіставлення прототипної ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці, його символічного прочитання з тими «кодами» культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом» [11, с. 10–11]. В. Шаклеїн вбачає завдання лінгвокультурології «у розгляді феноменів мови та культури, які зумовлюють один одного, що передбачає, перш за все, багатоаспектність проблематики лінгвокультурології, можливість різних системних підходів до вирішення лінгвістичних питань» [15, с. 138]. Такий підхід до визначення завдань лінгвокультурології узгоджується з основними завданнями когнітивної лінгвістики. Хоч необхідно визнати, що на формування останньої мали вплив ідеї В. Фон Гумбольдта, гіпотеза Сепіра-Орфа, праці О. Потебні тощо.

Найважливіша функція мови полягає в тому, що вона зберігає культуру та передає її з покоління в покоління. Саме тому мова відіграє вирішальну роль у формуванні особистості, національного характеру, етнічної спільності, народу, нації. Як відомо, у різних мовах існують спеціальні терміни для позначення об’єктів матеріальної культури (наприклад, їжа, напої). Наявність таких термінів пов’язане з існуванням особливих звичаїв і цінностей, характерних для певної культури. Основою поняттєво-термінологічного апарату для лінгвокультурології є поняття концепту, який можна розглядати із двох боків: як лінгвістичне і філософське поняття.

Основним завданням нашої статті є аналіз підходів до розуміння терміна «концепт» та тлумачення цього поняття лінгвістами.

Термін «концепт» (у російській мовознавчій літературі) з’явився з початком 90-х років ХХ ст. (праці Н. Арутюнової, Д. Ліхачова, Ю. Степанова, М. Ляпіна, О. Кубрякової та інших). Цим терміном для позначення певного поняття послуговується не тільки лінгвістика, а й філософія, культурологія та інші науки.

Одним із перших у світовій лінгвістиці звернувся до дослідження цього питання С. Аскольдов-Алексеев, який вважав, що найбільш важливою функцією концептів є функція заступництва, тому що, будучи розумовим утворенням, концепт у процесі думки заміщає безліч предметів того самого роду. Концепт може заміщати як реальні предмети, так і деякі сторони предмета або реальні дії [1].

Д. Ліхачов, продовживши міркування С. Аскольдова, запропонував вважати концепт «алгебраїчним вираженням значення, яким носії мови оперують в усному й писемному мовленні [10]».

Таким чином, у руслі досліджень С. Аскольдова і Д. Ліхачова процес утворення концептів можна представити як процес спрощення сприйманої різноманітної дійсності. Однак дотепер немає єдиного визначення цього терміна. Одні вчені під концептом розуміють деякі підстановки значень, сховані в тексті «заступники» безлічі предметів, що полегшують спілкування й тісно пов’язані з людиною та її національним, культурним, професійним, віковим досвідом [1].

Практично будь-який концепт може бути представлений найрізноманітнішими мовними засобами: готовими лексемами і фразеосполученнями; вільними словосполученнями; структурними і

позитивними схемами речень, що несуть типові пропозиції (синтаксичні концепти); текстами або сукупностями текстів (за необхідності виявляти складні або індивідуально-авторські концепти) [12].

А. Залевська зазначає, що «концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а в деяких випадках, і впливає на неї [6]. Концепт – основна частинка культури в ментальному світі людини» [6, с. 40].

В. Кузнецов дає терміну таке визначення: «Концептом є загальний ментальний зміст..., те, що називають також смыслом... Така інтерпретація смислу мовного виразу має давню традицію, її приймали В. Гумбольдт, Г. Фреге, Б. Рассел, А. Черч, деякі представники російської філософії, зокрема Г. Шпет, І. Ільїн, М. Лосський та інші [9, с. 21]». Л. Чернейко та В. Долинський також зазначають, що термін «концепт» не новий у лінгвістиці, він ототожнюється з терміном «поняття» [2, с. 21]. Можна зауважити, що й на сьогодні визначення цього терміна не є усталеним з огляду на те, що у лінгвістичних дослідженнях він уживається як синонім «значення слова» [6]. Загалом простежується значна кількість підходів до розуміння цього терміна.

У когнітивній лінгвістиці концепт – це відображення у свідомості всього ментального досвіду, засвоєного людиною за час її життя і такого, що відображає накопичені людиною враження, відчуття, уявлення та образи, що складаються в єдину концептуальну систему. Мовна свідомість є сукупністю концептів, або смислів. О. Кубрякова зауважує, що концепт – «термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відображеної у людській психіці» [8, с. 90–93]. Дефініція терміна «концепт» також подається у працях В. Телія [14, с. 94–95], О. Селіванової [13, с. 77].

Варто також звернути увагу на лінгвокультурологічне розуміння терміна «концепт». На думку С. Воркачова, простежується декілька підходів у розумінні цього поняття [4, с. 48]. Учений аналізує концепт як одиницю колективного знання чи свідомості. В. Телія теж наголошує на тому, що концепт обов'язково має національно-культурну специфіку [14, с. 96]. Безперечно, у разі лінгвокультурологічного аналізу розмежування концептів абстрактних і реально «речовинних» сутностей гранично закономірне: увага переважно надається духовній культурі, але так звана матеріальна культура знаходиться з нею в тісному взаємозв'язку. За умови використання цього підходу втрачається цілісність картини або моделі світу, лише за місцем і роллю концепту в системі можна з'ясувати його значимість.

Лінгвокультурологія відносно є «новою» наукою, тому її термінологічна система знаходиться на стадії формування основних понять, про що свідчать спроби дослідників знайти якнайточніші найменування для центральних термінів.

У працях В. Кононенка використовується словосполучення «визначальні слова-поняття» [7, с. 64]. В. Жайворонок застосовує термін «концепти історико-культурної свідомості народу», вважаючи їх не просто словами-знаками, а мовними одиницями, наповненими етнокультурним змістом, які здебільшого і функціонують у культурних контекстах і позначені образністю та етносимволікою [5]. С. Аскольдов-Алексеев зазначає, що «концепт – це індивідуальне сприйняття, якому надається загальна значимість» [1, с. 268]. Когнітивісти переконані, що «мова кодує частково і вибірково способи мислення та аналізу, які є еволюційно старшими, ніж мова; і більше того – ми знаємо про наші слова більше, ніж закодowano у мові загалом» [8, с. 91].

О. Селіванова вважає, що «спільним для всіх концептуальних досліджень є пошук деякої структури, проміжної мови...» [13, с. 124] А. Вежбицька створила методику опису значення слова за допомогою семантичних примітивів [3]. У своїх працях вона пропонує описувати суспільство через ключові слова, які репрезентують основні культурні концепти, і «культурну граматику», яка відображає перелік підсвідомих правил мислення [3].

Одне із вразливих місць багатьох сучасних лінгвокультурологічних досліджень – це продукування глобальних висновків про менталітет та національно-культурну специфіку того чи іншого явища на локальному матеріалі (досліджуються мовні факти однієї мови чи явища лише одного мовного рівня). Однак, навіть за умови міжмовного та міжрівневого дослідження, охопити мегатекст дуже складно.

Отже, концепт – одиниця ментального рівня, яка у певній системі (картині світу) виконує роль стрижневого елементу. Тому погляд на концепти як на ментальні конструкти, що «стоять» лише за «абстрактними» сутностями, не може бути застосований у межах лінгвокультурології. Власне і

національно-культурну специфіку не можна вважати параметром релевантним для зарахування тих чи інших одиниць до концептів. Широкий погляд на розуміння культурно значимих концептів уможливило пояснення взаємозв'язків мови, мислення та культури, дає змогу дослідити процеси творення значень. Перед лінгвокультурологією сьогодні стоїть важливе завдання – вивчити принципи вербалізації ментальних одиниць – концептів та їхнього функціонування в мегатексті методом зіставлення з аналогічними одиницями інших мов з метою виявлення культурно значимої інформації і культурно значимих концептів певної мови, що у результаті повинно привести до вичерпного опису мовної картини світу та її специфіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово / Аскольдов-Алексеев С. А. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Долинский В. А. Имя Судьба как объект концептуального и ассоциативного анализа / В. А. Долинский, Л. О. Чернейко // Вестник Московского университета. – 1996. – № 6. – С. 20–41.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Вежбицкая А. – М. : Русские словари, 1997. – 411 с.
4. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 28–50.
5. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – № 32. – 2002. – С. 51–53.
6. Залевская А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта / Залевская А. А. – Воронеж, 2001. – С. 36–44. – (Методологические проблемы когнитивной лингвистики).
7. Кононенко В. І. Мова і народна культура / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 62–69.
8. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянкова, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Наука, 1996. – С. 90–93.
9. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / Кузнецов В. Г. – М. : Наука, 1991. – С. 20–25.
10. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1983. – № 1. – С. 12–16.
11. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию / Маслова В. А. – М. : Наука, 1997. – С. 8–12.
12. Савельева О. Г. Концепт «еда» как фрагмент языковой картины мира : лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 03 «Славянские языки» / О. Г. Савельева. – Краснодар. – 2006. – 24 с.
13. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Селиванова Е. А. – К., 2000. – С. 76–125.
14. Телия В. Н. Русская фразеология : семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Наука, 1996. – С. 94–96.
15. Шаклеин В. М. Становление и развитие теории лингвокультурной ситуации в лингвокультурологических исследованиях / В. М. Шаклеин // Язык и культура. Культурологический компонент языка. – 1998. – № 2. – С. 137–140.

Liudmyla Ovsienko

Linguistic and cultural concept in linguistics

The article is devoted to the problem of linguistic and cultural concept in linguistics. It analyzes the notion of «linguistic and cultural study» regarded by various linguists. Particular attention is paid to the term of «concept» and interpretation of this notion by linguists.

Key words: language, culture, interaction, linguistic and cultural study, concept, a culturally important concept, term, notion, linguists.

Ірина Царьова

ЕТНОГРАФІЧНА ПІДОСНОВА ОБРЯДОВИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЛІТНЬОГО ЦИКЛУ НАРОДНИХ СВЯТ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті розглянуто фразеологію літнього циклу народних свят Східної Слобожанщини: Зелені свята, Русалії, Пресвята Трійця, Івана Купала, День пророка Іллі, Маковея, Преображення Господнє, Свято Успіння Пресвятої Богородиці.

Ключові слова: етнолінгвістика, обряд, фразеологія, фразеологічна одиниця.

Для сучасного розвитку етнолінгвістики актуальним є всебічне комплексне вивчення обрядових фразеологізмів (далі – ОФ) – фразеологізмів, які найтісніше пов'язані з життям і побутом народу, різноманітними реаліями й елементами матеріальної та духовної культури. Такі дослідження, висвітлюючи мовні факти на широкому історичному й етнографічному тлі, у своїй сукупності покликані збагатити науку про людину й суспільство новими матеріалами, розкрити невідомі сторінки історії народу, становлення й еволюцію його духовності.

Семантику слова в матеріальній і духовній культурі вивчали О. Байбурін [3], М. Гаврилюк [10], В. Мокієнко [17]; реконструкції архаїчних форм обрядів, вірувань, народного календаря – О. Андрєєва [2], Т. Голі-Оглу [11], В. Жайворонок [13], М. Філіпчук [23]; осмислення мовного плану вираження й плану змісту сімейної обрядовості – М. Бігусяк [4], В. Дроботенко [12], В. Конобродська [15], І. Подюков [19], О. Тищенко [21].

Останнім часом об'єктом спостереження етнолінгвістів, зокрема етнофразеологів (Л. Бондарчук [5], Є. Брисіна [6], В. Васильченко [7], Н. Ворокова [9], О. Каракуця [14], К. Мізін [16]), усе частіше стає фразеологічна одиниця (далі – ФО), адже етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носіїв етнічної свідомості є основою культурної конотації фраземного знака. Тому цілком природно, що вчені (етнографи, фольклористи, історики, мовознавці) у своїх дослідженнях апелюють до історико-етимологічного аспекту ФО, убачаючи в ньому цінне фактографічне джерело [18, с. 5].

В етнокультурній парадигмі сучасної лінгвістики особливе місце відводять обрядовій фразеології, вивчення якої потребує активізації, оскільки вона є засобом відображення в мові національно-культурної специфіки, носієм елементів, що своєю різноманітністю й повнотою характеризують обрядову картину світу. Тому *актуальність дослідження* зумовлена необхідністю поглибленого вивчення можливостей ФО в мові, спрямованістю на пошук закономірностей обрядових номінацій, їх концептуального й структурно-семіотичного моделювання на синхронічному та діакронічному зрізах.

Обрядовість у східнослов'янців, а також її мовна площина, демонструючи виразні національні риси, зберігає чимало спільного, загальнослов'янського, зумовленого єдиними генетичними коренями. Проблеми вивчення специфіки календарної обрядовості Східної Слобожанщини, а також фразеології, що її відбиває, залишаються ще недостатньо розробленими. Актуальним і важливим є вивчення ОФ в етнолінгвістичному плані, яке розкриває нові аспекти семантики обрядових знаків (слова, предмета, дії тощо), специфіку їх синонімії, ареальну варіативність мовних і позамовних явищ обряду. Варто зауважити, що ОФ календарного циклу східнослов'янських говірок ще не були об'єктом спеціального дослідження, зокрема в ракурсі їх семантичної реконструкції за чотирма циклами: зимовим, весняним, літнім, осіннім.

Мета дослідження – проаналізувати фразеологію літнього циклу народних свят східнослов'янських говірок, дослідити її еволюцію, культурологічні потенції.

З-поміж урочистостей літнього обрядового циклу важливими були *Зелені свята*. Вони не мають точно визначеної дати, їх відзначають через сім тижнів після *Великодня*. Спочатку йшла *Свята неділя* (Сват), *Зіслання Святого Духа* (Брус), *П'ятидесятниця* (Антрац) – п'ятдесятний день після Великодня. Після неї – понеділок, присвячений *Пресвятій Трійці*. Але в народі рамки цього свята дещо ширші. Вони охоплюють період між сьомим і восьмим четвергами після Великодня. Власне сьомий тиждень та його четвертий день називали *Зеленим*, *Клецьким*, або *Русальним* (Білк). За восьмим тижнем та його четвертим днем закріпилася назва *Троїцький*. Період від *Зеленого (Семик)* до *Троїцького четверга* називали в народі *Зеленими святами* (Антрац, Білов, Поп), *Зелени святки или квітчальна неділя* (Иванов 1898, с. 113). До всіх днів приурочені різноманітні обрядові дійства, які мають давнє походження. Головний їх атрибут – прикрашання садиби зеленим гіллям і запашною травою – *чорноклен вішати* (Старб), *клецькою травою квітчати* (Поп), *зелень слати* (Лиз), *траву стелити* (Дан), *лепехою клецькати* (Білк) [8].

Русалії – календарний період від *Івана Богослова* (21 травня) до *Трійці*. *Русалії*, як зазначав Б. Грінченко, – від слова «русали», тобто розигри: пісні, танці, ігри, танки, що проводили просто неба, а за народними уявленнями, *Русалії* від слова «русалки» – містичної істоти, що стала такою внаслідок насильницької смерті: потонула нехрещеним дітям чи наклала на себе руки, утопившись від нерозділеного кохання. Упродовж тижня перед *Трійцею* русалки ходять по землі, звідси й назва *Русальний* (Білк, Лут) або *Гряна неділя* (Сват). Четвер – день, коли ніхто не працював, щоб не розгнівити русалок, – *Русалчин Великдень*, *русальчин велик день*, *русальчинь велик день* (Иванов 1898, с. 46, с. 114). На *Русалчин Великдень* уся нечисть (упірі, відьми, повітрулі, гонихадарники тощо) заgravали, справляючи *бісівські весілля* (Поп). Русальний святковий вузол є відправним для гіпертекстової відсилки, що започаткована в голосіннях – запрошення приходити в гості – і

позначена хрононімом *Свята неділя*. Вихідний хрононім – *Гряна неділя* (Гр. 1996, Т. 1, с. 334). В основі акцептабельності деяких лексій русального вузла лежать уявлення про появу на *Зеленому (Русальному) тижні* русалок [1]. *Русалії* завершувалися *Трійцею*, тому їх називали *трійцькі ночі* (Лиз). У такі ночі русалки розстеляють біля криниць та на берегах річок «своє полотно» та білять його, змочуючи водою – звідси ОФ *біління полотна* (ЛозО) [8].

У народі свято *Пресвятая Трійця* особливо пошанівне, хоч про його походження серед простих людей нема чіткої думки. У східнослов'янських говірках зафіксовані обрядові ФО: *Бог засія зелень* – Бог створив землю на Пресвяту Троицю (Білк); *триденне свято* – Христос з Петром і Павлом присіли під зеленою короною дерева (Чмир); триденність свят пов'язана з Богом-отцем (неділя), Богом-сином (понеділок) та Богом-духом святим (вівторок) [25]; *трійчанські свята* – свято Трійці (Сват); *нарвати т'рав на дев'яти межах* – жінки до схід сонця в трійчанські свята йшли до лісу, щоб заготувати лікарських трав (Лиз); *клячана роса* – роса, яку збирали на свято Трійці, якою лікували хворі очі (Кррч). У суботу, власне напередодні Трійці, селяни рвали материнку, чебрець, полин, лепеху тощо і прикрашали запашним зіллям світлиці – *обтикували с'тини (лави, вікна, ворота, образи, сараї)* – [на Троиц'у обтикували ворота ч'орнокле'ном т'іки веч'е'ром / шоб злі'духи до двора не при'ставали//] (Лиз); *украшать квичаломь* – Вь этот праздник жилища украшаются «квичаломь» (древесныя ветки) и зеленью (Кам'ян) (Иванов 1898, с. 113); *глетчана аля* – стежка, яка вела від дороги до порога, обтикана в *Клячальну суботу (батьківську суботу)* (Білк) високими галузками клена, липи, ясена чи осики [8].

Початок липня збігається зі святом, яке прийшло до нас з далекого минулого – *Івана Купала, Івана купала* (Иванов 1898, с. 80, с. 114). За народними слов'янськими віруваннями, у ніч на *святого Івана* в лісі розквітає папороть, і хто побачить цю квітку, стане щасливим або дізнається про всі таємниці світу. Семантична структура назви *Купало* включає різноманітні значення: 1) свято Різдва Іоанна Хрестителя, 2) переддень свята Івана Купала, 3) міфічна істота, 4) ритуальний предмет: факел, гілка, прикрашене деревце тощо, 5) жіночий міфологічний персонаж, дівчина, яка роздає квіти під час ворожіння купальської ночі, 6) опудало – атрибут свята, 7) вогнище в ніч на Івана Купала, 8) учасники обряду, 9) спеціальна квітка, 10) купальська пісня [1, 13]

2 серпня святкують *день пророка Іллі, Святого Іллі, Іллі-Пророка* (Білк), *Іллі Громоносного* (Лут), *Ілли Гризного* (Иванов 1898, с. 114), *громові свята, празники* (Гр. 1996, Т. 1, с. 330). За язичницькою міфологією, Ілля – це Перун, тому і оспівували його як сівача озимого посіву. Ілля уособлював силу, що здатна покарати підлу нечисть. Найчастіше серед ОФ східнослов'янських говірок фіксуємо: *Ілля з колобком* (Лиз), *зав'язати Іллі бороду* (Ган) – зібрати новий урожай хлібу до Іллі; *но'ва но'винка на Святого Іллінка* – зібрана солома до Іллі-Пророка (Макар), пор. *новая новина на Ильин день* – спят на Ильинской (первой) соломе (РНПК, с. 178); *рій до Іллі* – останній день, коли можна качати мед. На основі повір'їв: «рои тильки до Илли» (Иванов 1898, с. 114), «Ильинский рой и не в корысть» (РНПК, с. 180), тому що пізній рій не встигав заpastися медом. На Іллю додавалось роботи пасічникам: звільняли наповнені соти літнього медозбору й востаннє переганяли бджіл: *ба'гатий як Іллі соти* (Ствч), пор. *богат, как Ильинский сот* (Даль 1957, с. 889).

Маковей, день Семи Святих Мучеників, Маккавеї, Маковей (Білк, Луган), *Перший спас* (Старб), *Маковія, Спась на води* (Иванов 1898, с. 115). З цього дня (14 серпня) розпочинається *Спасівка* – піст, який триває два тижні. *Як соловейко в Спасівку тьохне*. – Він тоді тебе полюбе, як соловейко в Спасівку тьохне (Луб, Луган, Шульг). У ментальній пам'яті східнослов'янців зафіксовано побутовий факт, що *соловейко співає, поки дітей не введе*, тобто десь у травні-червні, а зозулі в серпні (Спасівка) вже ніхто не чує. Звідси формула неможливості варіантно-синонімічної групи оксюморонного типу 'ніколи' ('не скоро', 'дуже довго чекати') представлена в структурно-семантичній моделі «як (коли) + тварина + здійснити неможливу дію» [22, с. 92–93]. ОФ *святить мако'війчик, святити мако'вейку, освячувати мако'вейний букет* (Білк) – святити в церкві воду, квіти й мак на *Перший Спас*. Обрядовою їжею є «шулики» – ламані коржі з маком і медом. Звідси ОФ *пекти шулики, їсти шулики* (Білк), *здять маковики (шулики)* (Иванов 1898, с. 115), *угоцять шуликами* (Поп).

На *Преображення Господнє (Другий Спас, Яблучний Спас)* у церкві святити груші, яблука, мед і *об'жинкові (об'жиночні) вінки (снопи)* (Дем, Осин), *спасову бороду* (Глад, Сол) – жмут колосся жита й пшениці – [Об'жиноч'ні снопи йеслі не поsv'атит' на Преображен'а іл'і на Мако'v'йа / то буў бол'шої гр'ех //] (Дем). [Спасовою] (Божою) бородою = (бородою Волоса) = Волосовою (Іллєвою, Ільковою) бородою звичайно називали незжаті стебла, що їх зв'язували жінці в пучок та залишали після жнив на кінці зжатої ниви («спасові борідки») [7, с. 34]. У системі української етнокультури символіку цієї номінації пов'язують з календарною обрядовістю: така «спасова борода» була ритуальним субстратом Божої бороди (через це її й тримали «під іконами, Богами; це була жертва

богові Спасу») [13, с. 574]. Селяни до цього дня не їли *грішних яблук (груш)* (Лут, Нещер) – так називали садові фрукти до *Яблучного Спаса*. Повернувшись із церкви, їли яблука з медом і запивали *яблуневим вином (узваром)*. – [Йе́ду на Спаса́ нада́ запива́т' йяблуч'ним узва́ром / шоб сад пло́ди дава́у //] (Сват). На *Спаса* закінчують жнива, селяни *обжинки справляють* (Лиз) – святкують урожай [8].

28 серпня – *Успіння Пресвятої Богородиці*, або, як кажуть на Луганщині, *Перша Пречиста*. Протягом осіннього періоду є три Пречисті, що про них у народі говорять: «Перша Пречиста жито засіває, Друга дощем поливає, а Третя – снігом покриває». У цей день *одчи'няють б'рами* (Ствч), *розкри'вають к'луни* (Лиз) – відкривають хліви й комори для розміщення просушеного урожаю (гречки, жита, овесу, пшениці). Символічним дійством є *похід по калину* – на *Успіння Божої Матері* дівчата на виданні збирають калинові пучки, грона. – [Ми о́то хо́дили по ка́лину у Доўги́ї л'іс / там була кри́нич'ка, а возл'е́ не́йї росла ка́линка // нар'вем г'розд'а і п'ід ст'р'іху в'ішали / шоб сва́т'йа до́дому хо́дили //] (Берез) [8].

Фразеологічний склад мови помітно оновлюється. Виникають нові ФО, витісняють чи актуалізують вживані, посилюючи тим самим релевантну рису фразеологічної картини світу – її мобільність [20]. В. Мокієнко наголошує, що факт існування фразеологічної системи та її постійне оновлення не підлягає сумнівам. У фразеології діяхронічне та синхронічне тісно переплетені, пряме значення ФО актуалізовано в художньому й живому мовленні, слівний характер звороту постійно накладає відбиток на цілісне значення фразеологізму [17, с. 6]. Якісну динаміку у фразеології ареалу особливо яскраво засвідчують на прикладах обрядові звороти, які 100–150 років тому вербалізували дійсні суспільні реалії. Мотивуючими при творенні ОФ є мікроконцепти: *борода, вино, вінок, груші, дні тижня, зелень, калина, квіти, мак, рій, русалії, свята (святки), снопи, соловейко, солома, соти, трава, узвар, шулики, яблука*.

Отже, діяхронічний аналіз обрядової фразеології є актуальним і перспективним для подальших наукових розвідок, оскільки дозволяє осмислювати ФО в історичному та часовому зрізах, на тлі культурно-національного дискурсу.

Список скорочень назв населених пунктів

Антрац – Антрацит; Берез – Березівське Попаснянського р-ну; Білк – Білокуракине; Білов – Біловодськ; Брус – Брусівка Біловодськ. р-ну; Ган – Ганнусівка Новопсковськ. р-ну; Глад – Гладкове Білокуракинськ. р-ну; Дан – Данилівка Біловодськ. р-ну; Дем – Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну; Лиз – Лизине Білокуракинськ. р-ну; ЛозО – Лозно-Олександрівка Білокуракинськ. р-ну; Луб – Луб'нка Білокуракинськ. р-ну; Кам'ян – Кам'янка Новопсковськ. р-ну; Кррч – Красноріченське Кремінськ. р-ну; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Макар – Макаретине Білокуракинськ. р-ну; Марк – Марківка; Нещер – Нещеретове Білокуракинськ. р-ну; Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну; Поп – Попасна; Сват – Сватове; Старб – Старобільськ; Сол – Солідарне Білокуракинськ. р-ну; Ствч – Стативчине Білокуракинськ. р-ну; Шульг – Шульгинка Старобільськ. р-ну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алатирева Н. Б. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Н. Б. Алатирева. – Одеса, 2002. – 17 с.
2. Андреева О. Н. Семантика календарного празника в честь святого Ильи-пророка (На общерусском фоне и материале тамбовских говоров) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Андреева Ольга Николаевна. – Тамбов, 2003. – 223 с.
3. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 240 с.
4. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бігусяк Михайло Васильович. – Івано-Франківськ, 1997. – 205 с.
5. Бондарчук Л. М. Обрядова весільна лексика польської мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / Л. М. Бондарчук. – К., 2003. – 20 с.
6. Брысина Е. В. Этнолингвокультурологические основы диалектной фраземики Дона : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Брысина Евгения Валентиновна. – Волгоград, 2003. – 543 с.
7. Васильченко В. Омонімія компонентів фразеологічних одиниць : етнокультурний контекст / В'ячеслав Васильченко // Дивослово. – 2009. – № 12 (632). – С. 31–36.
8. ВК – Власна картотека І. В. Царьової.
9. Ворокова Н. У. Этнокультурная специфика идиоматики : (на материале рус. и кабард-черкес. яз.) : автореф. дис. на соискание научн. степени д-ра філол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнит.-истор., типолог. и сопост. языкознание» / Н. У. Ворокова. – М., 2003. – 35 с.
10. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. Гаврилюк. – К. : Наук. думка, 1981. – 278 с.
11. Голі-Оглу Т. В. Походження обрядових календарних термінів весняного циклу (на матеріалі української, російської, білоруської, урумської та румейських мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 «Заг. мовозн.» / Т. В. Голі-Оглу. – Донецьк, 2003. – 17 с.

12. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / В. Ю. Дроботенко. – Донецьк, 2001. – 23 с.
13. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
14. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Каракуця Ольга Миколаївна. – Х., 2002. – 212 с.
15. Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / В. Л. Конобродська. – Л., 1999. – 21 с.
16. Мізін К. І. Компаративна фразеологія : монографія / К. І. Мізін. – Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.
17. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
18. Мокиєнко В. М. От автора / В. М. Мокиєнко // Бирих А. К., Мокиєнко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии : Историко-этимологический справочник. – Санкт-Петербург : Фолио-Пресс, 1999. – С. 5–14.
19. Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры : учеб. пособие / И. А. Подюков. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 127 с.
20. Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова», 10.02.02 «Рос. мова» / А. А. Смерчко. – К., 1997. – 22 с.
21. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі : монографія / О. В. Тищенко. – К. : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 236 с.
22. Ужченко Д. В. Що за структурно-семантичною східнословобанською фразеологічною моделлю / Д. В. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 2 (17). – С. 90–106.
23. Філіпчук М. В. Етносимволіка мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Укр. мова» / М. В. Філіпчук. – К., 2007. – 20 с.
24. Cultural models in language and thought / Edit. by Holland D., Quinn N. – Cambr.: Cambr. UP, 1987.
25. <http://www.savka-house.com.ua>.

ДЖЕРЕЛА

Гр. 1996 – Словарь української мови [уклад. Б. Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4; **Даль 1957** – Даль В. И. Пословицы русского народа [Текст] : сборник / В. И. Даль. – М. : Гослитиздат, 1957. – 990 с.; **Иванов 1898** – Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / [под ред. В. Иванова]. – Х., 1898. – Т. 1. – 1008 с.; **РНПК** – Русский народный православный календарь : В 2-х т. / [авт.-сост. В. В. Усов]. – М. : Изд. Дом «МСП», 1997; **SFJP** – Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego / Skorupka S. – Warszawa, 1967, 1968. – Tom 1, 2. «Wiedza powszechna».

Irina Tsaryova

Ethnographic background of the ritual summer cycle phraseologic units in the folk festivals of Eastern Slobzhanschina

Phraseology of the ritual summer cycle in the folk festivities of Eastern Slobzhanschina is considered in the article including Green holidays (Zeleny Svyata), Rusalii, Saint (Presvyata) Trinity, Ivan Kupala (John the Baptist), St. Prophet Illya's Day, Makoveya, Divine Resurrection (Preobrazhennya), St. Mary's Assumption (Uspinnya Presvyatoyi Bogorodici).

Key words: ethno-linguistics, rite, phraseology, phraseological unit.

Олена Красовська

КУЛЬТУРОМОВНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЗВЕРТАЛЬНИХ ВИРАЗІВ ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

У статті проаналізовано звертання в епістолярних текстах Лесі Українки, визначено особливості формування мовленнєвої компетенції українців, сформульовано основні риси мовленнєвого етикету.

Ключові слова: культура мови, мовленнєвий етикет, звертальні конструкції, епістолярій, адресат.

Поняття культура мови та культура поведінки невід'ємно пов'язані з іншим, не менш важливим, поняттям мовного етикету. В українській літературній мові існує ряд формул спілкування, які, за лінгвістичним словником визначаються як система «стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у виразній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах» [3, с. 413]. В українській мовознавчій науці питанням

формування культури мови на матеріалі формул мовного етикету присвячено дослідження С. К. Богдан, А. П. Коваль, Н. П. Плющ, К. В. Ленець, С. Я. Єрмоленко тощо.

Мета нашої статті: дослідити формування культуромовних традицій на матеріалі епістолярних звертальних конструкцій. Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що звертальні вирази епістолярного тексту Леся Українки недостатньо вивчалися у цьому аспекті. С. К. Богдан уважає, що поняття «етикет» вужче, ніж «спілкування», бо етикетною «вважається тільки та ситуація, для якої суттєвими є відмінності між мовцями (їхній вік, соціальний статус, стать тощо)» [1, с. 10]. На думку дослідниці, «структуру мовного етикету визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій, які властиві всім мовцям: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо» [1, с. 11].

Цієї ж думки дотримується й Н. П. Плющ, але відзначає, що мовний етикет містить ще й «соціально-мовні символи етикетного рівня (наприклад, етикетні формули заперечення (незгоди і ствердження), згоди, формули запитання, що використовуються в певних соціальних-культурних рівнях)» [2, с. 92].

Отже, мовний етикет обслуговує комунікативний акт від початку й до його завершення. Відомо, що культура мови та культура поведінки формуються під впливом багатьох чинників. Найбільш дієвим є вплив різноманітних комунікативних ситуацій, які можуть виникати як спонтанно, так і готуватися заздалегідь. В епістолярних текстах такі ситуації, як правило, продумані, оскільки лист має писемну форму. Своєрідність такого тексту якраз і полягає у використанні значної кількості формул мовного етикету, які допомагають в епістолярному спілкуванні.

«Камертоном, що налаштовує на певний стиль спілкування, без сумніву, виступають звертання й звертальні вирази» [1, с. 15]. З метою збереження українських традицій Леся Українка обирає найбільш уживані в Україні звертання *мамо, тату, доню, сестро, сину, брате, бабусю, діусю, пані, пане, панно, паничу, панове, добродію, добродійко, добродії, товаришу, товариство, друже, приятелю, подруго, колего* тощо. В епістолярію письменниці вони представлені як окремі лексеми, так і в поєднанні з прикметниками на означення ввічливості: *гrecний, чемний, шанобливий, обхідливий, приятний, люб'язний, поштивий, шляхетний, високоповажний, шановний* тощо.

Використання у звертаннях народнопоетичних образів та художніх засобів – одна з характерних рис епістолярію письменниці. За допомогою цих засобів мовні одиниці набувають емоційного звучання, чітко визначається конотація: *«Прощай, серденько моє, мамочко!»* [4, с. 100]; *«Мамочко, серце моє, постарайся чим-небудь розбивати собі настрій, щоб не вбиватись».* [6, с. 91]; *«...бувай здорова, мамочко-голубочко. Цілую тебе...»* [6, с. 99]; *«Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!»* [4, с. 32]. У цих мовних одиницях часто вживаються демінутивні форми з позитивною оцінкою, які виконують роль носіїв позитивних емоцій (радості, любові, щастя, ніжності). Часте використання листів для спілкування дає можливість письменниці урізноманітнити формули звертань. Любов і повагу до своїх батьків Леся Українка висловлює через одиничні та поширені звертання, які найчастіше містять прикметники *любий(-а, -ая); милий(-а, -ая); дорогий(-а, -ая)* та займенники *моя, мій*: *«Бувай здорова, мамочко!»* [4, с. 30]; *«Ну, бувай здорова, мамочко моя, цілую тебе, і папу...»* [6, с. 35]; *«Не бійся, люба мамочко, вразити мене листами»*[6, с. 98];[5, с. 168]; *«Люба моя мамочко!»* [4, с. 309]; *«Знаєш, любий папочка. Я ніколи не маю ні претензії, ні охоти перероблювати...»* [5, с. 353];[5, с. 230].

Позитивне стилістичне забарвлення звертань передається в листах письменниці, як правило, за допомогою прикметників, що вживаються у повній стягненій і нестягненій формі, що характерно для фольклорних текстів. Отже, листи – своєрідні твори, які не просто передають інформацію, але й одночасно вчать адресата ввічливості, лагідності, сприяють формуванню культуромовної компетенції: *«Цілую тебе міцно, моя золотая»* [6, с. 90]; *«Бувай здорова, моя лілейно-рожева, моя золотая»* [6, с. 105]; *«Велике спасибі тобі за листа, любая»* [6, с. 189]; *«А тебе, моя Лідія, моя білая, моя любая, міцно, міцно цілую»* [5, с. 312].

На вибір звертання суттєво впливає характер узаємин із адресатом. Близькі, товариські взаємини дозволяють скористатись звертаннями *друже, подруго, брате* тощо: *«Ах, друже мій, як би ти знала, які у мене тепер смішні плани ...»* [4, с. 299]; *«Бувайте здорові, друже мій, сподіваюсь, що Ви подужали»* [4, с. 255]; *«Бувайте здорові, шановний і дорогий друже»* [5, с.348]. В офіційному вжитку Леся Українка послуговується звертаннями *пане, пані, панове*: *«Високоповажана пані!»* [5, с. 268]; *«Високоповажані панове!»* [6, с. 458]; *«Вельмишановний пане Петруненько!»* [6, с. 449]. Найчастіше такі звертальні формули в листах письменниці позбавлені офіційного звучання, бо вжиті з прикметниками *дорога (-ий), люба (-ий)*: *«Тільки, дорога пані, не лякайтесь ...»* [5, с. 119]; *«Не*

обіцяю Вам, люба пані «гримати» на Вас ...» [5, с. 117]; «Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога пані, щоб Ви знали ...» [5, с. 110].

Звертання *добродію, добродії, добродійко* – традиційні для українців, і в поєднанні з прикметниковими означеннями *високоповажний, високоповажаний, вельмишановний (-а), шановний (-а)* характеризують адресата як освічену людину, яка добре знає український етикет: «*Високоповажаний добродію! Прошу вибачити, що я не одразу відповіла на Вашого листа.*» [6, с. 254]; «*Вельмишановна добродійко! Тільки що отримала Вашого листа ...*» [6, с. 229]; «*Шановна добродійко!*» [5, с. 256]. Леся Українка використовує описані конструкції в листах до незнайомих або мало знайомих людей.

Звертання *товаришу, товаришко, товариші* стали офіційними в Україні лише після 1917 року, але письменниця широко використовує їх у листуванні, оскільки українці послуговуються такими звертаннями здавна, ще з козацької доби, про що свідчать різні народнопоетичні тексти. Ці звертальні вирази офіційного звучання, тому, як правило, в листовних текстах письменниці вживаються з прикметниками-означеннями *високоповажаний, високошановний, шановний*: «*Ні, товаришу, як бачите, і не залишила, і не забула ...*» [6, с. 93]; [6, с. 154]; «*Високоповажаний товаришу, посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума*» [5, с. 357]. Хоча для епістолярію Лесі Українки характерне поєднання опорних лексем з пояснювальними означеннями не лише офіційного характеру, але й дружньо-товариськими (*добрий, щирий, дорогий*): «*Скажіть, дорога товаришко, що Ви думаєте про мене ...*» [5, с. 159]; «*Моїм невідомим прихильникам моє вітання, а Вам, дорогий товаришу, щире стискання руки*» [5, с. 208]. Вони надають листам емоційного та оцінного звучання. Ураховуючи характерні риси адресатів, письменниця використовує відповідні конструкції не лише з позитивною, але й з негативною оцінкою: «*Коли вже Вам так дуже хочеться, дорогий товаришу, то смійтесь собі ...*» [6, с. 194]. Характерна риса звертальних виразів епістолярію Лесі Українки полягає у використанні прийому «поєднання неposedнуваного», тобто використання офіційних звертань з інтимізуючими означеннями-прикметниками та займенниками *мій, наш, милий, любий (-а), ніжний (-а)* тощо, що не лише сприяє емоційно-експресивному навантаженню текстів листів, але й слугує засобом формування психологічного впливу на адресата: «*Однак простіть, мій товаришу, може Вам сей тон не подобається ...*» [6, с. 140]; «*Бувайте здорові, товаришу милий ...*» [6, с. 15]; «*Люба моя товаришко!*» [5, с. 198]; «*Се справжнє щастя, люба товаришко, що ми хутко побачимось!*» [5, с. 133]; «*Бувайте здорові, моя добра, ніжна і люба товаришко*» [5, с. 211].

На формування мовленнєвої компетенції українців значний вплив спричиняють іншомовні звертальні вирази, якими багатий епістолярний текст Лесі Українки. У листах письменниці значна кількість німецьких, латинських, англійських та французьких звертань, за допомогою яких вона передає свої почуття, переживання й ставлення до адресата. У німецьких звертаннях використовуються означення, що не лише оцінюють співрозмовника, а й характеризують рівень стосунків: «*Liebe, lielste Wunder blume!*» (*любий, найлюбіший чарівний квіте* – нім.) [5, с. 242]; «*Liebe, ferne Lotosblume!*» (*Любий, далекий лotosовий квіте!* – нім.) [5, с. 205]; «*Бувайте здорові, sie liebe, liebste!*» (*Люба, найлюбіша* – нім.) [5, с. 207]. Такі звертальні конструкції часто позбавлені називання на ім'я, чим створюється своєрідний психологічний підтекст: «*Тепер, liebe Ferne, (люба, далека – нім.) пишу Вам зараз же по отриманні Вашого листа ...*» [5, с. 194]. Німецькі звертання містять народнопоетичні образи, що є характерною рисою саме українського мовного етикету: «*А на літо, аби дав мені бог заробити гроші за недавно послані до російських журналів праці (між іншим і за Вас), liebe morgenseele (люба ранкова душе – нім.)*» [5, с. 160]; «*Цілую тебе, «моя славна дівчинко» – нім.*» [5, с. 89]; «*А тим часом бувайте здорові, liebe ferne Freundin (люба далека приятелько – нім.)*» [5, с. 143].

Італійські звертання часто містять характерні для етикету українців означення *золота, найдорожча, дорога моя, люба*: «*Тебе Giqlio d'oro, міцно-міцно цілую.*» (*золота Лілеє* – іт.) [6, с. 102]; «*... до побачення, Giqlio carissimo! (найдорожча Лілея – іт.)*» [5, с. 372]; «*Міцно цілую тебе, так міцно, як люблю тебе, mio Giqlio bianchissimo ...*» (*моя найбільша Лілея – іт.)* [5, с. 237].

В італійських та латинських звертаннях для передачі інтимних почуттів письменниця досить часто використовує якісні прикметники в найвищому ступені порівняння, що є характерною ознакою й мовленнєвого етикету українців: «*Carissima mia (моя найдорожча – лат.), кінчаю листа...*» [5, с. 233]. У французьких звертаннях значна кількість називань на ім'я, та вони, як правило, вжиті з означеннями-прикметниками (аналогічно до україномовних): «*Chere petite Radinette!*» (*Дорога маленька Радочко!* – фр.) [4, с. 339]; «*Дорогий Радочку!*» (фр.) [4, с. 395]; «*Cher petit Radis!*» (*моя маленька Радо* – фр.) [5, с. 36]; [5, с. 94].

Отже, звертання, що представлені в епістолярних текстах Лесі Українки, значною мірою впливають на формування культуромовної компетенції українців. Звертальні вирази, якими

послугується письменниця, визначаються своєрідними рисами: наявністю народнопоетичних образів (*матінко-ластівочко, матінко-голубонько*), традиційних прикметників-означень (*дорогая, золотая, рідная*) та відповідних звертальних номенів (*пані, панове, добродію, добродійко, добродіі, товариш, товариство*) тощо. Епістолярний текст письменниці представлений і нетрадиційними конструкціями (*пане-товаришу, пане-добродію*), які впливають на культуромовну компетенцію як письменниці, так й адресата. Іншомовні звертальні вирази, теж певною мірою позначаються на мовленнєвому етикеті українців та, зокрема, на звертальних виразах. Передбачається дослідження інших етикетних конструкцій (формул прохання, вибачення, побажання, віншування), що представлені в епістолярію Лесі Українки, та формування на їхньому ґрунті культуромовної компетенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475с.
2. Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету / Н. П. Плющ. // Українська мова і сучасність. – К. : НМК ВО, 1991. – С.90–98.
3. Формановская Н. И. Речевой этикет [Текст] / Н. И. Формановская. // Лингвистический энциклопедический словарь [за ред. В. Н. Ярцевой]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 10. – 544с.
2. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 11. – 480с.
3. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 12. – 696с.

Olena Krasovska

Ukrainian language cultural tradition

(based on expressions of appeal in L. Ukrainka's epistolary)

The article regards appeals in the epistolary texts by Lesya Ukrainka's, the peculiarities of speech competence of the Ukrainians are determined, the basic features of speech etiquette are formulated.

Key words: language culture, speech etiquette, constructions of appeal, epistolary, recipient.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ*Тетяна Вільчинська***КОНОТОВАНИСТЬ САКРАЛЬНОГО КОНЦЕПТУ «БОГ» У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**

Статтю присвячено розгляду конотативної природи етнокультурного сакрального концепту «Бог» у мовній картині світу українців. У ході дослідження було підтверджено, що конотація як культурно-історичне та психоментальне явище безпосередньо стосується концепту та визначає його аксіологічну маркованість.

Ключові слова: конотація, концепт «Бог», мовна картина світу, аксіологічна маркованість.

Розвиток сучасного мовознавства в антропоцентричному напрямі передбачає вивчення зв'язку мови із мисленням людини, її внутрішнім світом, загальнолюдськими та національно-культурними цінностями. Проблема співвідношення мови й мислення сьогодні особливо актуальна у зв'язку з розвитком когнітології, що досліджує концептуалізацію реальності людською свідомістю та її оформлення в мовні знаки. Реальна дійсність виражається через мовну та обов'язково оцінюється. Основним засобом реалізації в мові семантичної категорії оцінки традиційно вважають конотацію, яка, як відомо, є культурно-історичним та певною мірою психосоціальним явищем, що трансформується зі зміною культурного фону. Лише ґрунтовне вивчення конотації як одного з основних понять прагмалінгвістики дасть змогу правильно осмислити діалектику його взаємовідношень із такими поняттями, як «мовна» і «концептуальна картина світу». Конотація, як і картина світу, є одним із найважливіших феноменів, безпосередньо пов'язаних з осмисленням і сприйняттям людиною навколишньої дійсності. Незважаючи на те, що вивченню конотації було присвячено чимало досліджень, визначення цієї лінгвофілософської категорії досі залишається суперечливим і дискусійним, особливо з огляду на те, що останнім часом конотація вийшла далеко за межі експресивно-оцінно-стилістичних меж, у яких вона починала своє існування, і охопила соціально-політичні, морально-етичні, етнографічні й культурологічні поняття, у той чи той спосіб відображені в мові [1, с. 71].

Конотація виникає під час уживання слова певними соціальними групами в різних історичних умовах, змінюється зі зміною культурного тла, може відзначатися індивідуально-психологічними особливостями, які залежать від особистості мовця, його мовленнєвої поведінки тощо. Якщо йдеться про конотативну семантику, що виявляє себе в художніх текстах, то на неї впливають асоціативні уявлення письменника, його здатність виражати етноментальні основи загальнонародного світобачення та власне ставлення до національних цінностей.

На рівні власне семантичного аспекту конотація – це різноманітні асоціації, пов'язані в сприйнятті мовців із тим або тим позначуваним предметом, які можуть об'єктивуватися в переносних значеннях слова, фразеологічних одиницях, порівняннях тощо. На рівні прагматичного аспекту вона виявляє в різних мовних формах емоційне ставлення мовця до позначуваного об'єкта, емоційні оцінки цього об'єкта та його експресивні характеристики. У найширшому розумінні до конотації включена й функціонально-стильова та часова характеристика мовних одиниць та їх внутрішня форма [9, с. 267–268].

Різні типи конотацій, асоціативні, аксіологічні та інші параметри безпосередньо стосуються концепту, оскільки він є багатовимірним смисловим утворенням, у якому виділяють оцінку, образну й поняттєву складові [3, с. 109]. Тому концептуальний аналіз спрямований не лише на основні змістові аспекти концепту, а й на додаткові, супровідні, що свідчить про важливу роль конотації в розкритті його смислової структури. У пропонованій статті зосереджуємо увагу на виявленні широкого спектру конотацій, що їх актуалізує концепт «Бог» у мовній картині світу українців.

Український народ у пошуку нових ціннісних орієнтацій постійно звертається до вічних джерел духовності, серед яких одним із найпотужніших є релігія. Це зумовлено насамперед абсолютною відповідністю християнської моралі національним уявленням про систему норм і принципів поведінки, тому етичне вчення християнства було і є духовним підґрунтям морального виховання українців. Релігійні образи, символи в усі часи становили вагомий чинник розвитку лексичної системи. Релігійна лексика активно переосмислювалася, а семантична трансформація слів супроводжувалася розширенням кола їх лексичної сполучуваності, формуванням нових конотацій.

Новий лінгвокогнітивний підхід актуалізує проблему дослідження саме культурної семантики, яке навряд чи можливе без уведення поняття «етноконотація», що відображає взаємозворотний зв'язок культури – мови – особистості, у якому мова відіграє важливу роль, оскільки саме через її посередництво все, створене народами в минулому, впливає на індивіда. Структура етноконотації є

відкритою, тому будь-які зрушення у системі ціннісних орієнтацій можуть змінювати аж до біполярності аксіологічну маркованість концептів. Це є особливо актуальним для етнокультурних концептів, які, занурюючись своїм корінням у міфопоетичний світ давнього народного світосприймання, зберігають для нас багато неперевершених зразків етносимволіки. Складаючись історично, такі концепти завжди постають залежними від психіки, асоціативних образів, духовності та ментальності етносу. Невід'ємна складова національних культурних концептів – оцінність. Саме позитивні чи негативні оцінки, що залежать від суб'єктивних почуттів, ставлення мовців, пронизують мовно-концептуальну картину світу, яка також може бути не лише об'єктивною, але й суб'єктивною. Адже саме мова (слово) є посередником між особистістю і світом.

Зауважимо, що саме сакральна лексика належить до конотованої. Уживаючись на позначення релігійних понять, вона, крім того, що називає певну реалію, обов'язково оцінює її, засвідчуючи тим позитивне чи негативне ставлення до неї. Конотативна забарвленість притаманна й сакральним концептам. З одного боку, вона зумовлена різними конотативними ознаками, уже відображеними в семантиці лексеми-номена концепту, з іншого – доповнюється тими постійними переживаннями (а концепти, за Ю. Степановим, «переживаються»), що супроводжують його в ментальному світі людини.

Особливу увагу в цьому плані привертає такий ядерний концепт, як «Бог», осмислення якого наповнює людську свідомість високою духовністю, просвітленням, сигналізуючи про його позитивну маркованість. Водночас амбівалентність відповідного сакрального образу, передусім у язичницькому сценарії, зумовлює оцінні відхилення в негативну сторону. Тому той самий об'єкт в одних умовах може сприйматися позитивно, а в інших – негативно. Так, Бог може як оберігати, допомагати, так і карати. Простежимо вияви конотації, зумовлені смисловими фрагментами аналізованого концепту.

Розуміння Бога як «верховної сутності, наділеної вищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, яка створила світ і керує ним», як «головного об'єкта віри і поклоніння», як «істини, добра і краси» [12, с. 58], крім того, що мотивує аналогічні концептуальні смисли, формує й позитивнооцінне ставлення до нього. Концепт «Бог» мислиться передусім як позитивно маркований, що підтверджує на різних рівнях його лінгвальна концептуалізація. Насамперед це стосується графіки, зокрема, застосування великої літери при написанні різних номінацій Бога з метою вираження шанобливого ставлення до нього. Подібну орфографічну норму пропонують поширювати й на слово *Божий* в усіх словосполученнях, а також на займенники *Він, Той* та інші, що вживаються на позначення Бога. Зауважимо, що таку практику засвідчує багато як наукових, так і художніх текстів (І. Огієнко, Л. Струганець, Л. Гнатюк, О. Федик, Б.-І. Антонич).

На семантичному рівні позитивну оцінку досить часто конотує актуалізація внутрішньої форми багатьох теонімів, передусім таких субстантиватів, як: *Святий, Праведний, Правдивий, Всеблагий, Всеоживляючий* та под. Значною мірою характер позитивної конотації зумовлений і етимонами лексичних одиниць – номенів Бога, наприклад, етимологічною співвіднесеністю слова *Бог* із поняттями «багатство», «добро», пізніше – «податель добра» [2, с. 43]. Загалом же науковці частіше схиляються до думки, що «етимологічний родовід і первісне значення слова *Бог* й досі не цілком з'ясовані та пояснюють це тим, що в основі концепції Бога різні поганські народи, навернені до християнства, вбачали неоднакові поняття: «греки – красу (Бог Краси), римляни – силу (Бог Сили), євреї – закон (Бог Закону), християни – любов (Бог Любові)» [4, с. 63]. Зауважимо, що подібне пояснення, можливо, й не сприяє з'ясуванню етимології згаданого вербалізатора, однак ця інформація виразно свідчить про його позитивну маркованість.

Проте основним мотиватором оцінно-емотивних конотацій є семантика досліджуваного концепту. Більшість концептуальних смислів, акумульованих у ній, конотують позитивну оцінку Бога в українській етнокультурі, у якій його осмислено як вищу сакральну цінність, що викликає подив, захоплення, бажання прославляти, наслідувати. Не можна не схилитися перед тим, хто є «Любов», «Істина», «Добро» і «Краса», не прагнути пізнати його або бути схожим на нього [10, с. 70-72]. Очевидно, цим пояснюється і фіксація у лексикографічних працях такого позитивно конотованого переносного значення в структурі слова *Бог*, як: «найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь» [8, с. 206].

Відомо, що кожен пізнаваний об'єкт дійсності характеризується набором аксіологічно релевантних ознак, на які варто зважати, виводячи загальну оцінку. Ці ознаки часто протиставлені одна одній, що зумовлює варіацію оцінок. Подібне простежуємо в конотаціях, властивих лексемі *Бог*. Одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій породжує не лише віру в Бога, а й страх перед ним, боязнь утратити Божу прихильність, бути покараним, що зумовлює зміщення на аксіологічній шкалі в сторону негативної оцінки. Відчуття Бога супроводжується в таких випадках, швидше, негативним ставленням, викликає почуття досади, незадоволення. Фактично йдеться про

емотивний аспект конотації, тобто про вираження емоційного ставлення мовця до позначуваного об'єкта [9, с. 267].

У лексикографічній практиці емотивно-оцінні конотативи кваліфікують зазвичай за допомогою відповідних ремарок. На жаль, дефінування слова *Бог* у тлумачних словниках сучасної української мови обмежене позначками, що вказують лише на функціонально-стильову характеристику слова (*книжн. Передвічний, церк. Творитель, дит. Бозя*), яку досить часто визнають конотативною, спираючись на широке розуміння відповідного терміна (Е. Кузнецова). Проте зазначена кваліфікація лексем не обов'язково корелює із власне емотивно-оцінними конотаціями.

Значно більше відомостей про конотованість досліджуваного концепту надають фразеологічні словники. Зауважимо, що фразеологічний пласт із ключовою лексемою *Бог* є досить помітним в українській «мовно-фразеологічній картині світу» (термін В. Ужченка). Чимало інформації в цьому плані містять спеціальні фразеологічні лексикографічні джерела. Так, серед одиниць, зафіксованих у них, знаходимо такі, що виражають не тільки захоплення, радість, тобто позитивнооцінне ставлення (*дасть Бог, Бог милував, хай Бог одверне, хай Бог боронить* та под.), але й експлікують негативну оцінку і навіть можуть функціонувати як лайливі (*Бог би тебе скарав, Бог розумом зобидив, в три Бога й ін.*) [11, с. 36–43].

Помітний пласт у межах фразеологічних одиниць становлять паремії. Їх специфіка полягає в тому, що вони не лише акумулюють найістотнішу інформацію стосовно позначуваного (у нашому випадку – Бога), а й досить переконливо демонструють національно-культурні властивості мовної системи, ілюструючи риси етнічної мовної картини світу українців. Особливо цікавою у цьому плані є група безеквівалентних пареміологічних одиниць (*як у Бога за пазухою*), які виражають переважно національні морально-ціннісні пріоритети, що не знаходять логіко-образних відповідностей в інших мовах.

Певні відомості про експлікацію етномовної специфіки аналізованого концепту у сфері фразеології містять і спеціальні перекладні праці. Звернення до таких джерел, зокрема, засвідчує, що ряди фразеологічних одиниць зі словом *Бог* в українській мові є численнішими, ніж, наприклад, у російській. Пор.: укр.: *чоловік мислить, а Бог радить; чоловік крутить, а Бог розкручує; людина намічає, а Бог постановляє* і рос.: *человек предполагает, а Бог располагает* [6, с. 12].

Подібне зіставлення виявляє дещо відмінний підхід лексикографів до виділення в семантичній структурі лексеми *Бог* окремих значень. Так, у російській лексикографічній практиці *Бог* – це тризначна лексема: «1. У релігії: верховна всемогутня істота, що управляє світом, або одна з таких істот. 2. У християнстві: Триєдиний Бог, творець і всезагальна основа світу. 3. *перен.* Предмет, якому поклоняються, обожають (*заст., книжн.*)» [5, с. 52]. Натомість в аналогічних українських джерелах останнє значення частіше вважають відтінком, крім того, не зафіксовано також ЛСВ, співвідносний із другим значенням. На нашу думку, інтерпретація російських лексикографів більш переконлива. По-перше, у ній акцентовані ті відмінності, що існують між богами і Богом у язичницькому і християнському сценаріях. По-друге, значно актуалізована позитивна конотація, виражена не через відтінок, як в українських словниках, а через окреме переносне значення. Необхідно вказати на те, що хоча в дефініціях, репрезентованих в опрацьованих загальномовних словниках, і зафіксовано певні когнітивно-психологічні та емоційно-онтологічні кореляції, властиві національній свідомості, проте лексикографічна практика, спрямована на уніфікацію і однотипність тлумачень, безперечно, не виявляє всіх лінгвальних реалізацій відповідного концепту та пов'язаних із цим особистісних асоціативно-образних трансформацій і конотацій, притаманних концепту «Бог» у цілісній етномовній картині світу.

Із посиленням впливу релігії на суспільство розширюється й діапазон сакральних номінацій, що відображають духовне життя народу. Так, з'являється чимало емотивно забарвлених назв, що є своєрідними синонімами до основних теонімів, наприклад: *Агнець Божий, Божя Десниця, Божя Правця, Боже Слово, Троїчний Бог, Предвічний Дух*, побудованих за типом атрибутивних словосполучень. Не меншою образністю позначені й атрибутивні синтагми зі словом *Божий* у позиції залежного компонента, що засвідчують виникнення певного метафоричного ряду, на зразок: *Божий дар, Божя дорога, Боже дерево, Божя пташка, Божя роса, Божя постіль* та ін. [7, с. 81]. Оцінно маркованими є також апозитивні синтагми, як-от: *Бог-Слово, Бог-Образ, Бог-Суддя* й под.

Отже, конотація – важлива складова в семантичній структурі як самих номенів *Бога*, так і їх похідних. Щодо останніх, то в українській мові варто розрізняти серед них виразні конотативи, у семантиці та зовнішній формі яких зв'язок зі словом *Бог* є прозорим: *божественний, божеський, божитися, божниця, божкар, божуха, набожний* та ін. Сюди ж належать і композити, де слово *Бог* становить один із компонентів, – *богоязливий, богобоящий, боговідступний, богомільний, богомаз, богогласник* [8, с. 209]. Та окремо розглядати деривати, етимологічно пов'язані з лексемою *Бог*, як-от:

убогий, убозтво, багатий, багатство, небога, небіжчик, а також збіжжя, багаття, конотативність яких підтримує актуалізація їх первісної внутрішньої форми. Частина вказаних похідних вербалізаторів зумовлює експліцитно виражену оцінну маркованість концептуальної семантики: *Богонько, Богочко, Біженько, Біжечко, Божок* [7, с. 60]. Лексеми на зразок *зубожіти, убогий, небіжчик* тощо (за умови актуалізації їх первісної внутрішньої форми) можуть реалізувати аналогічну конотацію імпліцитно.

Певний стосунок до поняття Бога засвідчує й ономастична лексика, зокрема автентичні імена, мотивовані відповідним словом (*Богдан, Богуслав*), та багато запозичених з імпліцитною мотивацією: *Гаврило* – «муж Божий», *Іван* – «Божа благодать», *Данило* – «суд Божий», *Захар* – «пам'ять Божа», *Матвій* – «Божа людина». Обираючи подібні імена для своїх дітей, давні українці прагнули умилювати цим Бога та захистити своїх нащадків. Поширення таких імен сьогодні вселяє надію, що разом із ними повернуться в наше життя і високі християнські ідеали.

Виявлена конотативна забарвленість лексеми *Бог*, як і інших вербалізаторів аналізованого концепту в українській мові, засвідчує й його виразну етноконотованість. Як одна з найважливіших ментальних величин, він відзначається національною специфікою, що дає змогу вважати його константою української культури, значущою одиницею картини світу українців, у якій цей концепт супроводжують відповідні емоції, оцінки, переживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) / В. И. Говердовский // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 71–79.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Карасик В.И. Языковый круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів. – К.: Україна, 1995. – 429 с.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., доп.]. – М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. – 944 с.
6. Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / [уклав Г. Бігун]. – К.: Тандем, 2003. – 320с.
7. Словарь української мови: в 4 т. / [упор. Б. Грінченко]. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 495 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
9. Українська мова: енциклопедія. / [редкол.: В.М. Русанівський (гол.) та ін.]. – [вип. 2-е, вип. 1 доп.]. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Флоренский П. Оправдание Космоса / П. Флоренский / [сост., вступ. ст. и примечания К. Г. Исупова]. – СПб: РХГИ, 1994. – 224 с.
11. Фразеологічний словник української мови: в 2-х т. / [укл.: В.М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 1. – 528 с.
12. Христианство. Словарь / [под ред. Л.Н. Митрохина и др.]. – М.: Республика, 1994. – 559с.

Tetyana Vil'chyn'ska

The connotation of sacral concept «God» in Ukrainian linguistic world-image

This article is dedicated to the consideration of connotative nature of ethnocultural sacral concept «God» in Ukrainian linguistic world-image. During the investigation it was confirmed the connotation as a cultural-historic and psycho-mental phenomenon is directly related to the concept and determines its axiological marking.

Key words: connotation, the concept «God», linguistic world-image, axiological marking.

КОГНИТИВНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ КАТЕГОРИИ «НАРОД, ПЛАТЯЩИЙ ДАНЬ» В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ КОНЦЕПТУАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

У статті представлена спроба інтерпретації проблеми «свобода – рабство» за допомогою діахронічного аналізу концептуотворювальної лексики категорії «данина» (в основі якої знаходяться зоономінації), що відображає аксіологічні настанови східнослов'янського суспільства XI – XVII ст.

Ключові слова: східнослов'янська концептуально-мовна картина світу, категоризація, концептуотворювальна лексика, діахронічний аналіз.

Философские, психологические, исторические, социокультурные аспекты категорий, репрезентирующих морально-этические принципы социума определенного исторического периода, исследуются учеными различных научных направлений (Э. Бенвенист, Дж. Лакофф, Б. Рыбаков, Ю. Лотман, Б. Успенский, А. Гуревич, М. Попович). Лингвисты также пытаются пролить свет на эту глобальную проблему, изучая язык как средство представления когнитивных знаний (Д. Лихачев, Ю. Степанов, В. Топоров, В. Иванов, Н. Толстой, В. Кононенко, Е. Селиванова). Когнитивные исследования последних лет, касающиеся вопросов категоризации действительности, преимущественно относятся к синхроническому анализу фиксированных состояний категорий и концептов (Е. Кубрякова, С. Воркачев, Г. Слышкин, Н. Болдырев, З. Попова, И. Стернин и др.).

Сравнительно-исторический подход к изучению языкового материала, в частности концептообразующей лексики, позволяет через фрагментарное воссоздание когнитивно-языковой реальности картины мира определенного хронологического среза установить истоки сформировавшихся на сегодняшний день морально-этических понятий и категорий. Наше исследование является результатом философско-лингвистического осмысления эволюции категории «дань», получившей свое развитие в смысловом пространстве общевосточнославянской концептуально-языковой картины мира XI – XVII вв. Цель работы заключается в динамическом рассмотрении данной когнитивной категории через совокупность ее языковых диахронических репрезентаций. Сложность и многомерность категории «дань», в основе которой лежат разноплановые понятийные компоненты, предполагает привлечение в качестве исследовательского материала текстов памятников письменности донационального периода развития восточнославянских языков и исторических сведений.

В узких рамках статьи сложно показать всю тяжесть того груза, который взвалил на себя некогда, частично под давлением силы, частично добровольно, человек. Речь пойдет о категории «дань», которая имела в истории различные формы и была номинирована как обобщающими наименованиями (*жертвоприношение, дань, оброк, подать, пошлина, поклон* и пр.), так и конкретизирующими (*кунное, воловое, боровое* и т. д.). В современной экономической культуре в этой функции закрепился термин *налог*. В И. Даль, выделяя *налоги прямые, косвенные и чрезвычайные*, так определяет значение этой номинации: «подати, повинности деньгами или припасами, платежи, *налагаемые* на сословия, на торговлю, промыслы». Форма *налога* репрезентирует свою семантику «труд, тягость, тяжелая работа, напряжение, натуга; стар. *утеснение, гнет*» в таких паремиях, как *конь налогом берет, человек смиреньем, вол налогом берет (тянет), а конь урывком* (Даль II, 431), где четко прослеживается осознание параллели *человек-раб – рабочий скот*.

Дань (слово *дань* родственно др.-инд. формам в значении «дар, пожертвование», лат *dōtis* «приданое» от *дать*; ср. *дарить, дар, подать, благодать*) (Фасмер I, 484), изначально предполагала добровольное пожертвование, дарение. Полагают, что первой формой дани являлся обряд жертвоприношения, где объектами жертвоприношения языческим богам являлись люди, растительная пища, животные. Жестокое и неоправданное, с точки зрения современной морали, человеческое жертвоприношение со временем заменяется «оферованием» животных. Христианство, провозгласившее войну языческим богам, которые требовали человеческих жертв, само представило человечеству образец добровольного пожертвования – богочеловека, Агнца Божьего, Иисуса Христа. Образ Агнца, невинного ягненка, явился в этом случае снятием противоречия в тройном противопоставлении *Бог – Жертва – Человек* через *медиацию* («прогрессирующее посредничество» – термин К. Леви-Стросса) – замене одной оппозиции на другую, менее сильную. Ягненок (овца) со временем стал символизировать высшее проявление жертвенности. Кроме овцы, издавна ритуально востребованными являлись бык, вол, баран, козел, которых, как правило, сжигали в огне как символе очищения: *Давидъ не самому собѣ ку воли чинилъ, але подобно ку воли, затвердѣлому а упорному*

Жидовскому народови, которому и самъ Богъ ... розказаль былъ офэры паленые зъ барановъ, быковъ, воловъ и козловъ собэ, якобы на фалу а отводечы ихъ отъ боговъ поганскихъ (Пыт., 78).

Вопрос о размере той части дохода, которая забирается у человека властными структурами, является основным вопросом налогообложения в сфере экономики; касается он и проблемы формирования аксиологических установок общества в культурном контексте определенного временного среза. Критерии определения объема подати в истории экономических отношений были различны. По мнению великого мыслителя Ш. Монтескье, установление размера того, что забирает, и что оставляет власть населению, требует много мудрости и ума [3, с. 337].

Уже в Библии четко был определен размер добровольного пожертвования (имевшего в ветхозаветные времена две формы – жертвование за грех как его искупление и жертвование повинности как восстановление прав преступившего религиозный закон), которое со временем трансформирует свой изначальный смысл и превращается в принудительный налог: «... и всякая **десятина** на земле из семени земли и из плодов дерева принадлежит Господу» (Моис. Пятикн.). Так называемая «церковная десятина» в пользу церкви платилась славянами всех сословий и рангов. В «доход» церквям и монастырям уходила десятая доля от общей прибыли: *оуставилъ ієсмь святои Софьи, ать іємлетъ Пископъ за десятиною от вирь и продажъ .р. гривень, новыхъ кунъ* (Уст. Св. 1137 г.); *О недаване десетинны належачое зъ маєтности Липска до церкви Липское, по сту золотыхъ польскихъ постановеного* (АВК I, 84. 1649 г.). Полагают, что денежный сбор *десятина* появился на Руси в XVI в. в результате трансформации *сборного* (сбор с приходских церквей и монастырей на содержание епархии архиерея) и других церковных пошлин: *благословенной куницы, куницы с оброком, явленной куницы* (плата духовенства за дозор грамот *десятиннику*) и т. д. [2].

Измерение доли мирской подати также часто имело форму *десятины* – десятой доли от доходов домашнего хозяйства, промысла, торговли и пр. (ср. *десятина (десятое) из рыбы, из хлеба, векша десятая*), что зафиксировано в письменности исследуемого периода: *по десяти взверциць; аще хоцещи по възкиэ, да мы возмемъ* (ПНЧ. XII – XIII вв.); *Да не дадоуть тоты люди ... ни дан ... ни подводу, ни десэтиною от бчол, а ни от свини* (Cost. II, 517. Нямц. 1454 г.); *собрано было съ торговыхъ и съ промышленныхъ и со всякихъ людей съ ихъ русскихъ товаровъ за десятую пошлину за денги соболми и всякою мяскою рухлядью ...* (ДАИ IX, 33. 1676 г.). Десятина долгое время была распространенной формой различных натуральных и денежных плат: *С песцов рослых и недопесков осенних и вешних битых ... имать десятая пошлина с промыслу по гривне с рубля* (Там. кн. Сиб., 339. 1689 г.). Др.-русск. *деся* связывают с индоевропейским корнем **dekmt* «две пятерки» (ср. гот. *handus* «рука») (Фасмер I, 508; ИЭССРЯ I, 245 – 246). Понятие «десять» телесно ориентировано на количество пальцев рук человека и поэтому является одним из самых архаичных примитивных понятий сознания (ср. др.-русск. новгор. *пятина*). Увеличение в дальнейшем размера подати, обозначенного Библией как *десятина*, в психологическом плане приводило к «когнитивному» дискомфорту, а в реальности к восстаниям и бунтам, которые жестоко подавлялись государственной машиной.

В современном обществе все работающие люди платят обязательный *подоходный налог* как один из видов основного налога физических лиц, определяемый государством. Известное выражение политического деятеля и юриста Т. Джефферсона «вводя подоходный налог, вы создаете нацию обманщиков» стало в сфере политиков и финансистов крылатым. Отношение к налогообложению населения всегда отличалось противоположными суждениями. Так, если известный экономист А. Смит считал, что налог для налогоплательщика – признак свободы, а не рабства, то задолго до него Ф. Аквинский утверждал, что налог – это дозволенная законом форма грабежа [7]. Таким образом, философский аспект налогообложения непосредственно связан с проблемой свободы и рабства человека в обществе. Решение этой проблемы зависит от нашего трактования того, что такое «свобода» и что такое «рабство». Если согласиться с определением свободы как «осознанной необходимости», то налог является осознанным добровольным «пожертвованием» граждан своему государству. Путь к этому осознанию являлся долгим и тернистым.

С самых давних времен дань, утратившую характер добровольности, платили пушниной, мясом и другими продуктами животноводства. Платила Русь, платили и Руси. В самых ранних летописях говорится о том, что князь Олег наложил на племя древлян дань по *черной кунэ* с человека. По сведениям академика С.Г. Струмилина, повинности Руси платили многочисленные северные племена: чудь, меря, весь, мурома, черемись, мордва, пермь, печора, ямь, литва, зимигола, корсь, норова, либь [8, с. 456–457]. С помощью дани временно примирялись враждующие стороны. Победителю, физически более сильному, платили за то, что он в дальнейшем не будет разорять и опустошать землю, убивать и забирать в рабство людей. По сути, это был откуп от насильника, дававший, как правило, недолгую передышку, признание того, что побежденные становятся

подданными, попадая в рабскую зависимость. По определению В. Даля, *дань* – это «подать, повинность, денежная или ясачная, оброк; *срочная плата покоренного народа победителю*» (Даль I, 423).

Основная тяжесть поборов ложилась, конечно же, на простых крестьян (*черных людей, смердов*) и горожан: *коли вси землзне имуть давати дань оу татары то серебро имють тако же ти люди дати* (Розов, 20. 1375 г.). Князь Владимир просит варягов подождать месяц, пока для них соберут *куны: пождэте даже вы куны сберуть* [1]. Стонал славянский народ и от поборов собственных феодалов: *Копимъ серебро и соболи и ина узорочья, а не губите своихъ смърдь и своей дани* (Новгор. I лет., 167. XIII в.).

Интересен с психологической точки зрения контекст, представленный в «Хронике» М. Стрыйковского: ... *Мовечи, ижем ся я уже помстила смерти мужа своег, те а не хочу большог податку толко ми да́те тепер за дан по три голуби и по три вроби* (Стрыйк., 441б). Отомстившей за смерть мужа княгине Ольге не нужны материальные ценности, она удовлетворена мстью и требует символическую дань, демонстрируя свою силу и превосходство.

По свидетельствам Потапова А.П., в эпосе алтайских народностей нет слов *родственники* (*сородичи*) или *братья*. Таких людей называли *народ, платящий дань* [4, с. 33]. Этот факт очень показателен в плане языковой фиксации когнитивных категорий, определяющих жизнь народа. В одной из сибирских грамот с аналогичной семантикой представлено слово *кунный* – «народ, платящий натуральный оброк мехами»: *И тех де казаков нашли на тундре кунная самоядь* ... (Гр. Сиб. Милл. II, 200. 1607 г.).

С данью отдавали, дарили, наследовали имения и города: *так жь Бобруескъ вбэ половине и с данью и с землею* (ПГ I, 51. 1387 г.). Земли, с которых платилась дань, назывались *данными*, а люди, платившие эту дань, – *данниками*: *А се я Хведко Кословский ... светчю ... иж ... продал есми пану Андрушкоу Федоровичоу вечно данники з данью и со всеми податки и пожитки* (AS I, 69. Луцк. 1474 г.); *Павель держит две земли данньныхъ, даетъ съ тыхъ земль ... чотыри куницы* (КЗ, 169. 1490 г.); *вси тые люди, данные и поляницы, болкуновичину дають съ вола по три гроши* (КЗ, 167. 1497 г.). Существовало даже такое понятие, как *двоеданцы*, – «ясачные народы, платившие дань двум государствам – России и Китаю» (ср. *данничествовать, данничать* «быть данником, платить дань, будучи народом подвластным кому», *данщик* «сборщик податей») (Даль I, 413).

Все формы налогообложения рассматриваются нами как развитие категории «дань». Синонимами слову *дань* являлись многочисленные лексемы типа *поплатки, оброк, полюдное, подачка, подушное, подымное, поживотное, поклон* и др.: *а дастъ мнэ оброка на годъ 5 куницъ* (ДАИ I, № 8); *А тьи роботы и дани и поплатки имаеть робити и давати къ нашей потребизнэ* (АкЮЗР I, 6. 1408 г.); *съ тое земли дани даетъ копу грошей а полюдя 2 куницы* (КЗ, 169. 1490 г.). *Подачка* предполагала только натуральную дань: *а я кнззь Семен Юрьевич маю придати ку святому Иоанну к Голианом полумерокъ меду из людми и з грошми и зо всеми подачки оу вотчизне моей* (AS I, 89. Степань. 1489 г.) (ср. ряз.-кас. *дача* «подушное, оброк», пенз. *подачка* «кусочек со стола слуге»). Длительное существование денежно-натуральных расчетов отразилось в появлении термина *пополнок*, означавшего «придача, дополнение к денежной плате за покупку, часть покупной цены, уплачиваемой натурой». *Пополнок* выплачивался волами, жеребцами, лошадьми, меринами (АФЗХ II, 6 – 358. XV – XVII вв.).

Однако образованное от глагола *подати* (*подавати*) в значении «определять размер платы», слово *подать* (*податокъ*) как обобщающий термин для всех видов дани, казенных налогов вообще, оброков, подушных и поземельных сборов занимает ключевую позицию, номинируя соответствующий концепт. Податки платились тяглыми людьми как деньгами, так и натуральными продуктами: шкурками животных, мясом, хлебом и пр.

Многие названия единиц оклада, оброка, дани, сборов, податей были связаны с такими активными видами жизнедеятельности населения, как земледелие, животноводство (ср. *платить «по животам»*), охота, пушной промысел, торговля. В основе такого рода терминологии – наименования сельскохозяйственных и диких животных, птиц, рыб, игравших в жизни восточных славян особую важную роль и ставших названиями денежных единиц, пошлин (*куны, куницы, белки, векши, веверицы, горностальные деньги, соболиные деньги, яловичные деньги*), денежных оброков (*бобровое* (*бобровицзна*), *вепровицина* (северн. *боровое* от *боров* «самец свиньи», «свиная туша»; ср. *боровицк, боровник* «лицо феодальной администрации), *коневое* (*коневицина*), *подвода, куница выводная, куница новоженная, куница свадебная, деньги за белки, писчая белка, куры, лось, рыбное, сокольничье* (*сокольщина*), *яловица* (*яловицина*), феодальных и трудовых повинностей (*заяц, звати* (*поимати*) *людей на медведи* (*на лоси*), *ходити на бобры, ловицизна, волковицина*), натуральных оброков (*белка* (*бела, бель*), *кунный ясак* «натуральный налог, выплачиваемый мехом пушных животных», *голова*

свина, зад яловичей, яловицина, барановщина, лопатка баранья (говяжся), лосось, судак, масло коровье, мясо свиное, сокол, тетерев, рыба пята (третья), кормити коня, кормити собак, кури (куря), курва свежая, лебедь, боров, голубь, лец (лецовина), лиса (лисица), куница шерстью), торговых и проездных пошлин (боровое, козица торговая, коневое (коневщина), пятнати коней, роговое, рыбное), судебных пошлин (куна перекладная, куна сметная, куница явленная с грамотою, писчая белка), системы денежных расчетов (скот, соболиный платеж, соболинное жалованье, соболина казна, кунная система (ср. кунное собрание «общественный сбор денег») и др. Ряд концептообразующих номинаций «меховой» денежной и налоговой системы восточных славян подробно рассматривался нами в ряде публикаций [5; 6].

Невероятное, с точки зрения современного человека, количество наименований пошлин отражало специфику взаимоотношений государства, властных структур с народом. Выбор терминов налоговой системы зависел от основных экономических и политических интересов властимущих. В государственной системе этого периода мздоимство, взяточничество через понятия «сбор», «пошлина», «поклон» и т. п. было узаконено и возведено в ранг обязательности: первоначальный компонент логической оппозиции *дать* подразумевал действие *взять*, что закреплялось в сознании с помощью различных средств вербализации. Так, «Статут» польского короля Казимира Великого гласил: чтобы обжаловать приговор, надо заплатить чиновникам, в зависимости от их рангов, мехами или изделиями из меха: каштеляну Краковскому горностаями, каштеляну Сандомирскому и Люблинскому белками или ласками, судьям Краковскому и Сандомирскому куницами, а подсудкам лисицами: *Колі хто нагани(т) алюбо наре(ч) сказанію старосты краковьска(г) имеешь емоу о(т)кладать лоупежмы гор(н)остаинными а старосте соудомирьскомоу а любобэ(л)скомоу ласицами соу(д)и крако(в)скомоу и соудомирьскомоу коуницами ...* (ВС, 30 зв. XIV – XV ст. – ССУМ I, 539). В одном из актов XVI в. говорится о таком виде побора, как *поклон*, который оплачен шкурой лисицы: *поклону его мсти пну войту через него послалемъ лисицу, которая коштовала петдесят грошей* (АВК XXXIX, 32. 1578 г.).

В древнерусском, а затем старорусском, староукраинском, старобелорусском языках долгое время функционировали общие наименования пошлин и повинностей, связанных с названиями конкретных животных. Мотивированность этих названий как неперемное условие ясности ситуации «за что платить» проявлялась через внутреннюю форму слова, которая достаточно прозрачна и на сегодняшний день. Приведем конкретные примеры.

Если говорить о специфике возникновения налоговой терминологии, то она непосредственно зависела от доминирующей сферы деятельности населения. Так, на юго-западе Руси с его сельскохозяйственной ориентацией, кроме общих названий пошлин, функционировали термины с прямым указанием на их принадлежность к земледельческой сфере и животноводству, в частности, на их связь с выполняющими тяжелую работу домашними животными, например: *воловица, подводное, подвода, ямицина, отводное, поконевицина (конем служить)*. За «милости» князя лошадьми «отслуживали» повинность на государственной службе: *Кому даст великий князь пустовщину, селищу посощинное ... съ того господарю конемъ служитьи и на пріездъ конь даетъ* (АЗР I, 69. 1459 г.). В «Собрании государственный и частных актов», говорится о службе конем, которая заменяет другие дачи (дани): *а нам ему и с той земли служить конем, а ишеи службы никотороу не знат, никотороу дачи, одно конем* (АВК I, 20а. XV в.).

Поконицина (поконевицизна) как денежный эквивалент за пользование лошадьми была одной из распространенных повинностей на территории Белой Руси: *Артыкуль 2. О поконевищичызне, листъ 88* (КПД, 100. 1554 г.); *врядникъ Косовский ... с повѣту Дорогицкого за листы господарьскими поконицину выбравши мель* (АВК XXII, 76. 1555 – 1565 гг.). От конской сохи, как и от воловой, в XVI в. собирали по 10 грошей: *... отъ коньское сохи ... по десети грошей ... мають давати* (КПД, 246. 1554 г.). Однако, *который чолвэкъ одною клячою у сохэ робить, абы платилъ яко отъ полсохи, то есть, 5 грошей* (АЗР III, 105. 1559 г.).

На юго-западе также существовала такая единица оклада, как *вол* (воловое. воловица): *вси тые люди, данные и поляници, болкуновщину даютъ съ вола по три гроши* (КЗ, 167. 1497 г.); *За тые вызволеные роботы и поседи [плата за аренду земли], съ которыхъ есьмо ихъ вызволили, мають намъ тые люди наши и куничьники, кожъдый з нихъ на кожъдый годъ отъ кожъдое сохи воловое по полукопью грошей давати* (КПД, 69. 1529 г.). *Воловица (воловое)* как вид сельскохозяйственной пошлины платилась «с сохи»: *Людей церковныхъ, которыхъ князь Иванъ Мстиславскій вызволилъ, къ посэвицинэ и воловицинэ и въ подводы и къ ишимъ поилиномъ тыхъ не привлацали* (АЗР II, 401. 1544 г.); *отъ сохи воловое десеть грошей, ... а отъ полсохи, то есть отъ одного вола, пять грошей ... мають давати* (КПД, 246. 1554 г.).

Существовавшие долгое время подати на домашний скот (или домашним скотом) тяжким бременем лежали на простом народе. Обилие наименований видов натуральных и денежных платежей поражает и свидетельствует об огромной важности расчленения в сознании и закреплении в языке отдельных понятий, связанных с конкретным животным, значимым в хозяйственной жизни человека и имеющим свой денежный эквивалент. Это связано с особенностями архаичного мышления, которое активно репрезентировало такие понятия с помощью языковых средств. Расчлененность понятия – обязательное условие образования и функционирования понятийного ядра диахронического (генетического) концепта.

В памятниках письменности четко прослеживаются механизмы перехода от «натуральной» налоговой терминологии к ее денежному выражению: переход от конкретных форм оплаты к абстрактным происходит с помощью длительного параллельного употребления названия пошлины и ее «металлического» эквивалента. В этот период входящие в сложные и составные названия денежных единиц наименования конкретных объектов платы были необходимы как переходный этап перестройки мышления и сознания человека, привыкшего знать, за что конкретно он платит.

Так, например, среди многочисленных составных наименований, в состав которых входила лексема *пеня(е)зи*, в юго-западной письменности зафиксированы *куничные пенязи* в значении «куничное» (*державъцамъ и тивуномъ, хто будетъ выбирати куничьные п(е)н(я)зи, по три п(е)н(я)зи мають имъ давати* – КПД, 69. 1529 г.) и *поконевские пенязи* в значении «плата за пользование лошадыми» (*абы его кролевская милость п(е)н(е)зи поконевськіе, што есте по копе грошей водле ухвалы соймоволе давали вамъ поварачати росказати рачыль* – КПД, 252. 1554 г.), отражающие важнейшие для белорусов сферы жизнедеятельности, указывающие на значимые для населения объекты хозяйствования, особенности юридическо-правовых отношений и пр. Этот механизм перехода имел характер системности и регулярности (ср.: *пенези гуменные, пенези житные, пенязи лянные, пенези медовые, пенязи неводничые, пенези отвозные, пенязи подводные* и т. д.).

Категория «дань», выражаемая в древнерусском языке большим количеством слов, в том числе и зоономинациями, постепенно сокращает количество своих репрезентаций, абстрагируя идею «налог». Необходимость репрезентации многих опытов посредством соотносимого одного целого появляется в связи с таким свойством абстрактного мышления как обобщение. Возникает потребность в универсальном термине для обозначения данной категории мышления. Совокупность соответствующих индивидуальных опытов, представленных в концептуально-языковой картине мира славян, формируется со временем в одну категорию мышления «налог» на основании наличия определенных характерных черт, являющихся общими для понимания этого процесса. Как следствие этого психологического феномена – ограничение семантического объема лексем, а затем утрата большинства номинаций. Однако, если фрагмент действительности не назван или утрачен языком, это не означает, что его нет в психологической реальности. Вся генетическая информация «оседает» в когнитивных механизмах памяти человека и «срабатывает» в соответствующей поведенческой ситуации.

Постепенное исчезновение конкретизирующих языковых репрезентаций категории «дань» приводит к семантическому сужению ее смыслового поля и еще большему абстрагированию. Прочно заложенная в сознание славянина необходимость платить, обусловленная экстра- и интралингвистическими факторами, постепенно переходит в потребность, невозможность не платить, а значит подчиненность, зависимость от того, кто обладает властью и деньгами (= силой), и означает позицию «отдавать, а не брать». Отношение к дани как неизбежной необходимости, и даже нахождение в этом явлении положительных моментов, желательности характеризует ментальность восточных славян: ср. *Дай Бог подати, не дай Бог просить. Дать – не устать, да было бы что. Лучше дать, нежели взять. Что Бог не даст, того никто не возьмет.* Иногда «воспитанная» веками привычка платить всегда и за все дает «сбой»: *Всяк хочет взять, а никто не хочет дать* (ср. укр. *ні дати, ні взяти, дати жити*; белор. *даваць у хамут, даваць у скуру* (возможно, первоначально: *даваць скуру* (шкуру)?) (Даль I, 412; СФСУМ, 162; СФБМ, 352, 353).

Изучение вопросов когнитивно-языковой категоризации действительности в диахронии позволяет достаточно объективно проанализировать процессы когниции знаний, накопленных человечеством на протяжении многих веков. Перспективность работы определяется ее вкладом в сравнительно-исторические и когнитивно-лингвистические исследования динамичных процессов формирования универсальных культурных категорий. Язык как способ репрезентации ментальности является тем инструментом, с помощью которого кодируется генетически важная информация, определяющая дальнейшую эволюцию народа. Изучение вербальной представленности концептуального пространства в диахроническом аспекте позволяет установить степень

социокультурной релевантности значимых категорий и концептов в истории, осмыслить специфику их развития в генетически единой культуре восточнославянского этноса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Евгунов, А.И. Взгляд на торговлю Древнейшей Руси / А.И. Евгунов // Современник. – 1848, № 8 (август) – С. 113 – 146.
2. Ксанф, М.Е. Органы епархиального управления в древней Руси / М.Е. Ксанф // Православное обозрение. – 1874. – № 6 – С. 51 – 55; № 7 – С. 177 – 178.
3. Монтестье, Ш. Л. Избранные произведения / [Общая ред. и вступ. статья М. П. Баскина] / Ш. Л. Монтестье – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 337.
4. Потапов, А.П. Очерки по истории алтайцев / А.П. Потапов – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1953. – 444 с.
5. Пруткая, Н.В. «Меховая» денежная система восточных славян в лингвистическом и этнокультурном аспектах / Н.В. Пруткая // Сборник IV Международной научной конференции «Скарына и наш час». – Гомель: ГДУ ім. Скарыны. – 2008. – 390 с.
6. Пруткая, Н.В. Опыт этнолингвистического описания зоонаименований пошлин в восточнославянских языках донационального периода / Н.В. Пруткая // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. Вип. 8 – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С. 262 – 267.
7. Сміт, А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт – Port-Royal, К., 2001. – 592 с. – С. 505 – 559.
8. Струмилин, С.Г. Очерки экономической истории России / С.Г. Струмилин – М.: Изд-во АН СССР, 1964. – 548 с.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ ИСТОЧНИКОВ

- АВК** – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. I – XXXIX. – Вильна, 1865 – 1915.
- AS** – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366 – 1506, Lwów, 1887; t. III, 1432 – 1534, Lwów, 1890.
- АЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею: т. I – V. – СПб, 1846 – 1853.
- АИ** – Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссиею: т. I – V. – СПб, 1841 – 1842.
- АкЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и западной России, собранные и изданные археографической комиссиею. т. I – XV. – СПб, 1863 – 1892.
- Бельск.** – «Хроника» М. Бельского н. XVII в. Рукопись ГПБ. F. IV, 688.
- Гр. Сиб. Милл.** – Миллер Г.Ф. История Сибири. – М. – Л., 1937 – 1941.
- ГСБМ** – Исторический словарь белорусского языка. – вып. 1 – 29, Минск: Наука и техника, 1983 – 2009.
- Даль** – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: т. I – IV. – М.: Русский язык, 1978 – 1981.
- ИЭСРЯ** – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 5-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1993. – т. 1 – 2.
- КЗ** – Литовская метрика. Книга записей. – РИБ, т. XXVII. – СПб, 1910.
- КПД** – Литовская метрика. Книга публичных дел. – РИБ, т. XXX, 1914.
- Cost.** – Documentele moldovenești Înaite de Ștefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931; vol. II, Iași, 1932.
- Новгор. I лет.** – Новгородская I летопись. Синодальный список / Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950. – С. 13 – 100.
- ПВЛ** – Литовская метрика. Переписи войска литовского. – РИБ, т. XXXIII. **Пыт.** – «Вопросы и ответы православному з папезником» – РИБ, т. VII.
- Розов** – Южнорусские грамоты / Собр. В. Розовым: т. I. – К., 1917.
- Стрыйк.** – «Хроника» М. Стрыйковского XVII в. Рукопись ГПБ. F. IV, 688.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XVст.: В 2 т. – К, 1977 – 1978.
- СФСУМ** – Сучасний фразеологічний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с.

СФБМ – Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: У 2 т. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя Броўкі, 2008. – 672 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – т. 1 – 4.

Natalia Koch

Cognitive reality of the category «the people who pay a tribute» in the Eastern Slavs' language picture of the world

The article presents the attempt of interpretation of the problem «freedom – slavery» through diachronic analysis of concept-forming vocabulary of the category «tribute» (zoo-nominations are in its basis), that reflects axiological sets of the Eastern Slavs' society of the XI – XVII cc.

Key-words: the Eastern Slavs' conceptual-language picture of the world, categorization, concept-forming vocabulary, diachronic analysis.

Олексій Бумов

КОНЦЕПТУАЛЬНА МЕТАФОРА В ДАВНЬОАНГЛІЙСЬКІЙ ЗАГАДЦІ

Статтю присвячено аналізу концептуальних метафор в давньоанглійській загадці. Розглянуто механізм метафоризації та його функціональну природу. Окреслено базові домени, що стали джерелом метафоричних перенесень.

Ключові слова: загадка, концептуальна метафора, домен, геіштальт, реціпієнтна зона, донорська зона.

Давньоанглійська загадка є здебільшого коротким віршем, у якому адресат має визначити відповідний денотат-розгадку, зашифрований у метафоризованій формі. Загадки охоплюють досить великий обсяг тем і зображують найяскравіші реалії життя давньоанглійського періоду. Загадка як жанр художньої творчості не лише заохочувала читача сприймати світ в іншому ракурсі, а й сприяла його інтелектуальному розвитку та виконувала виховну функцію. Незважаючи на те, що давньоанглійська загадка часто мала в першу чергу розважальний статус, вона також була способом відображення довкілля та культурних традицій тогочасного англійського етносу.

У науковій літературі наявні чисельні дослідження загадки в її формально-семіотичному, тематично-змістовому та лінгвокультурологічному аспектах (Ю. І. Левін, С. Г. Лазутін, З. М. Волоцька, С. Я. Сендерович, Т. Грін, А. Тейлор, Е. Кьонгес-Маранда та ін.). Деякі дослідники давньоанглійських загадок (А. Тейлор, Дж. Портер, Р. Джорджес, А. Дандес та ін.) зосереджують увагу на їхній тематичній класифікації, описують їхній зв'язок із іншими фольклорними жанрами та висвітлюють семіотичну й логічну природу такого типу тексту.

Проте в названих дослідників розроблення проблем загадки має фрагментарний характер і не є комплексним. У сучасному мовознавстві виникає нагальна потреба дослідження продуктів усної народної творчості під кутом зору відтворення в ній етнічної свідомості, характеру народу, його культури. Загадка як семіотичний та культурний продукт відображає світогляд, спосіб мислення та культурні традиції. Здавна відповідь на неї «здебільшого визначала подальшу долю людини: її життя, смерть, добробут. Загадка мала іноді й ритуальний характер, а в сучасному світі вона перетворилася на предмет інтелектуальної розваги, гри, переважно дітей» [4, с. 206]. Навіть за наявності значного обсягу загадок спроба алгоритмізації процесу відгадування є не легкою, оскільки «саме на прикладі загадки можна виразно побачити усе свавілля людського мислення, зокрема мовного, та його небажання вкладатися в певні межі та рубрики» [2, с. 284]. Таким чином, актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення давньоанглійської загадки як результату творчого переосмислення народом довкілля, внутрішнього досвіду людини в розрізі новітніх лінгвістичних напрямів та концепцій.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз когнітивної структури давньоанглійської загадки на підставі опису механізму метафоризації та його функціональної природи. Ми вважаємо аналіз концептуальних метафор у давньоанглійській загадці першим кроком до більш ґрунтовного та усебічного вивчення англійської загадки в ракурсі когнітивних механізмів в етнічній свідомості носіїв мови. Матеріалом дослідження послужили 99 давньоанглійських загадок, вилучених із Інтернет-джерел [7], та матеріали тлумачного словника англійської мови Longman Dictionary of Contemporary English [8].

Головним методом дослідження стало метафоричне моделювання, розроблене американськими дослідниками Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, які розуміли метафору як явище, що «пронизує наше повсякденне життя, причому не лише мову, а й мислення та діяльність, адже наша понятійна система, у межах якої ми думаємо та діємо, за своєю суттю є метафоричною» [1, с. 25]. Метафора відображає процес пізнання світу, є найпродуктивнішим творчим засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, уподібненої до неї в якомусь відношенні. Концептуальна сфера (домен), що постачає знаки, які переносяться до іншої сфери, названа джерелом (source domain), або донорською зоною. Сфера, яка запозичує знаки із джерела, є мішенню (target domain), або реципієнтною зоною [5, с. 102].

Метафора є одним із найважливіших механізмів побудови давньоанглійських загадок, надаючи їм експресивності та образності. Метафора в загадці також може служити чинником шифрування «із метою сховати від адресата істинну інформацію, але зробити це майстерно, щоб усе ж таки надати співрозмовникові можливість розгадати загадку» [4, с. 206]; або чинником підказки, що реалізується певним набором тактик (схожості ситуацій, пропозиціоналізації, гіперонімії, тощо).

У результаті аналізу наявних давньоанглійських загадок було виділено кілька чітко окреслених донорських зон метафоризації, які охоплюють спектр найбільш знакових та найбільш зрозумілих і опанованих реалій тогочасного життя.

З огляду на антропометричність мови, відповідно до якої «знаки, що представляють людину, її тіло, властивості, дію, поведінку й інші ознаки, застосовуються на позначення інших предметних сфер» [6, с. 31], найбільш поширеним принципом поєднання двох зон – донорської та реципієнтної – є антропоморфізм як семіотичний принцип метафоризації, згідно з яким донорською зоною є суперконцепт ЛЮДИНА [3, с. 381], що посідає центральне місце серед інших, надаючи чимало знакових ресурсів для метафоричного перенесення. Цей суперконцепт представлений кількома доменами. Зокрема, доволі поширеними є назви частин тіла на позначення реципієнтних зон артефактів. Так, у загадці *Head down, nosing, I belly the ground* (*Опустивши голову донизу, я рухаюся вперед, тягнучи живіт по землі*) розгадка *плуг* постає в образі ЛЮДИНИ, завдяки уподібненню його частинам людського тіла. Підказку в цій загадці реалізовано через тактику пропозиціоналізації, що «представляє в тексті загадки певні компоненти структур репрезентації знань, що спрямовують увагу адресата на істинні, об'єктивні риси денотата, який є відгадкою» [4, с. 214]. У представленій загадці такими рисами є предикати, локативи та об'єкти: *My master lifts me and lowers me and rams me down into the ground* – *Мій господар піднімає та опускає мене і занурює мене в землю*; *I am a ground-skulker* – *Я крадькома пробіраюся землею*. Загалом, увазі адресата пропонується чіткий сценарій, у якому детально описано процес оранки – одного із поширених видів занять у тогочасному суспільстві.

У деяких інших загадках метафоричне шифрування знаками донорської сфери ЛЮДИНА «відбувається шляхом аналогізації частин тіла з частинами денотата-відгадки» [4, с. 209]. Так, у загадці про *фортецю* її внутрішній двір позначено як живіт, що дає змогу встановити розмір та призначення денотата: *My belly is great* – *Мій живіт (двір) великий*, тобто може вмістити велику кількість людей (воїнів). Внутрішній двір фортеці в цій загадці – це вмістище, у якому може сховатися велика кількість людей. Тактику пропозиціоналізації у представленій загадці реалізовано через набір предикатів, що дають змогу отримати чітке уявлення про призначення денотата: *I spit forth spears* – *Я випльовую стріли*; *I swallow battle weapons* – *Я ковтаю бойову зброю*; *I guard a full flock of old treasures* – *Я охороняю велику кількість старовинних скарбів, де старовинні скарби* – вірогідно, життя або добробут тих, хто знайшов притулок у фортеці. У загадці про *стис* спостерігаємо кілька назв частин тіла: *My neck is slim, my head is bright and my sides are dun* – *Моя шия струнка, голова яскрава, а боки сірувато-коричневі*. Шифрування денотата-відгадки метафоричними найменуваннями частин тіла супроводжується підказкою, репрезентованою якісними характеристиками та зоровими гештальтами (*bright, slim, dun*).

В окремих загадках донорськими доменами для їхніх розгадок є вербалізовані найменування осіб. *Лисиця* у загадці постає воїном: *I am a warrior* – *Я – воїн*, причому в представленому прикладі подано описовий портрет денотата із вказівкою на його істинні риси: *I have a white throat. My head and sides are tawny. Two ears tower above my eyes* – *Я маю біле горло. Моя голова та боки темно-жовтого кольору. Два вуха піднімаються над очима*. Із воїном також порівнюється *перо для писання* та *вогонь*, причому в загадці про останній подано два можливі сценарії «поведінки» денотата: в обережних руках він приносить користь хазяїну, наповнюючи оселю теплом, тобто є другом; а при необачному використанні може зруйнувати оселю, тобто перетворюється на ворога. У загадці про *відра* та *коромисло*: *Captives, prisoners of war bound together as one* – *Бранці, зв'язані один з одним в єдине ціле відра*, що висять на коромислі представлені як зв'язані люди в полоні. Метафорична

підказка тут відбувається за рахунок подібності двох портретів (зв'язані бранці та наповнені водою відра, причеплені до коромисла). В іншій загадці *спис* ототожнено зі слугою, що віддано служити своєму пану: *I serve my lord – Я служу своєму пану*; або *My lord bears me bound for war – Мій пан несе мене на війну*, де *пан* – це сам воїн, що бере участь у бойових діях.

У деяких загадках доволі розповсюдженим є використання назв спорідненості для позначення денотатів-відгадок. Наприклад, *I am a mother to billion creatures – Я – мати мільярдів створінь (Вода – Мату)*; *The moon is my father, the sea is my mother, I have a million brothers – Місяць – мій батько, море – моя мати, я маю мільйон братів (Місяць – Батько, море – мати, хвилі – брати)*; *I was an orphan before I was born – Ще до народження свого я був сиротою (Зозуля – Сирота)*. Підказку в наведених загадках реалізовано за допомогою подібності сценаріїв (пор. життя зозулі, що підкидає пташенят у гнізда до інших птахів, та життя сироти, що виховується в сиротинці чи прийомній родині), гіперболізації (*billion creatures, million brothers*) та дифузній метафорі, що зашифровує процес утворення хвиль. У багатьох випадках загадки представлені у формі розповіді від першої особи із частим уживанням особового займенника *I* та присвійного *my* на позначення неістот. Часте звернення до персоніфікації сприяє виконанню загадкою однієї зі своїх основних функцій – увиразнення образу денотата.

Подекуди слова, що позначають психоемоційний стан людини, також є джерелом метафоричних перенесень. Приміром, у загадці про *книгу* розгадка ототожнено із почуттям захоплення: *I am lady's delight – Я – захоплення жінки*, а *чорнила* – із задоволенням: *I am a high pleasure for my lord – Я – велике задоволення для свого пана*. Цікавою в цьому контексті є загадка про *місяць*, який є радістю для грабіжника: *I am a plunderer's joy – Я – радість грабіжника*. Тут шифрування здійснено на підставі дифузної метафори (більшість злочинів скоєно в темряві, при світлі місяця).

Значний обсяг досліджених нами загадок ґрунтується на уподібненні артефактів, природних явищ, натурфактів ІСТОТІ. У таких загадках суб'єкт не є чітко окресленим, його часто зашифровано в метафоричних предикатах – знаках концепту ІСТОТА. Причому, у деяких загадках шифрування ґрунтується на цілком реальному сценарії, що репрезентує «дії» денотата-відгадки. У загадці *I saw a wonderful creature carrying light plunder between its horns (Я побачив чудове створіння, що на рогах своїх віднесло денне світло)* можна простежити чіткий сценарій зміни дня ніччю. Окрім цього, підказку в цій загадці реалізовано через гештальтний образ місяця як тварини, що має роги. У загадці про *граблі* вони є «дивним» створінням (ця якісна характеристика, скоріше, відволікає увагу адресата від добре відомого предмета побуту), наприклад: *I saw a strange creature that feeds the cattle – Я побачив дивне створіння, що годує худобу*. Ця загадка також містить детальний опис такого «створіння», у якому перераховано основні функції цього побутового знаряддя (*a useful slave, it scruffs the ground, scratches plants or drags fields – корисний раб, він «розрізає» землю, зішкрібає рослини або волочитья полем*). У загадках, що містять метафоричні перенесення із донорської зони ІСТОТА, створіння отримують гіперболізовані фантастичні характеристики. Наприклад, у загадці про *природу* денотатові надано таку характеристику: *I am brighter than the moon, swifter than the sun. I dive under Hell's way and rise up again over heaven's home – Я яскравіша за місяць та швидкіша за сонце. Я занурююся під пекельним шляхом та знову височію над раєм*. У загадці змальовано природу як всеосяжну силу, яку не можна збагнути людським розумом. Така метафоризація, на нашу думку, була спричинена неспроможністю людини раціонально пояснити деякі реалії навколишнього світу. У пошуках відповідей людина зверталася до метафор, створюючи таким чином нові образи.

На відміну від загадок, донорською зоною знакових запозичень яких є ІСТОТА, існує також низка загадок, метафоричне шифрування яких ґрунтується на принципі зооморфізму. Знаковими репрезентантами в таких загадках є метафоричні назви тварин. Такі зооморфні метафори ґрунтуються, зокрема, на уподібненні тварин частинам тіла людини. В одній із таких загадок *зуби* порівнюються з конями: *Thirty white horses on a red hill. First they champ, then they stamp, then they stand still – Тридцять білих коней на червоному пагорбі. Спершу вони жують, потім клацають, а потім завмирають*. Тактика пропозиціоналізації також служить у наведеній загадці чинником підказки й представлена знаками кількісного рівня (*thirty*), якісними характеристиками (*white, red*), локативом (*hill*) та предикатами (*champ, stamp, stand still*). В іншій загадці *ткацький верстат* ототожнено з вовком (*a wolf with four feet – вовк із чотирма лапами*). Тут подано детальний описовий портрет не лише верстата, а й усього процесу ткання: *I saw a wolf held tight by a lamb – Я побачив вовка, за якого міцно трималося ягня, де вовк – верстат, а ягня – пряжа*.

Наступним принципом метафоричного шифрування є побутоцентризм, оскільки «донорськими ознаками є найбільш відомі найменування, які оточують колективного адресата» [4, с. 210]. Побутоцентризм метафори виявляється у використанні господарчої лексики, найменувань одягу та реалій повсякденного життя на позначення природних явищ, артефактів і натурфактів. Так, у загадці

про замок та замкову щілину проведено паралель із роботою коваля: *My head is struck by a forging hammer – По моїй голові б'є кований молот*, де *голова* – це щілина, а *молот* – ключ. У деяких загадках є згадки про предмети побуту, зокрема для порівняння денотата з ними: *I am harder than steel, sharper than salt and dearer than light – Я твердіша за сталь, різкіша за сіль та дорожча за світло (Природа)*. Іноді в загадках спостерігаються різні синоніми поняття ОСЕЛЯ, зокрема в загадці про рибу та річку: *My house is loud. I die without my home. I am mute in this dwelling place (Мій будинок гучний. Я помираю без мого дому. Я німа у цій оселі)*, де ріка уподібнюється до будинку – оселі, де водиться риба.

Проаналізувавши концептуальні метафори в давньоанглійських загадках, зазначимо, що така широка палітра метафор свідчить про високу образність мислення тогочасного носія мови. Добираючи джерела для метафоричних перенесень, він передовсім ґрунтувався на добре відомих і зрозумілих поняттях, які ставали знаряддям метафоричного шифрування й водночас служили інструментами підказки для адресата. Проаналізовані зразки давньоанглійських загадок дають змогу отримати певні уявлення про особливості культури, побуту та способу мислення тогочасних носіїв мови. У результаті аналізу було виокремлено декілька донорських зон, що стали джерелом метафоричних запозичень, а саме ЛЮДИНА, ІСТОТА, ТВАРИНА, ПОБУТ. Здійснене дослідження стане підґрунтям для подальшого комплексного аналізу семіотичної природи англійських загадок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лакофф Дж. Метафори, котрими ми живем / Дж. Лакофф, М.Джонсон // – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
2. Левин Ю. И. Семантическая структура загадки /Ю. И. Левин // Паремииологический сборник. – М., 1978. – С. 283–313.
3. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики /Е. В. Рахилина // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 370-388.
4. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (когнітивний та етнокультурний аспекти) /О. О. Селіванова. – Київ –Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: (напрями та проблеми) /О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К, 2008. – 712 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля.–К, 2006. – 716 с.
7. <http://www2.kenyon.edu/AngloSaxonRiddles/texts.htm>
8. Longman Dictionary of Contemporary English. 5th Edition. – Longman. Pearson, 2005.

Oleksiy Butov

Conceptual metaphor in the Old English riddle

The article deals with the analysis of conceptual metaphors in Old English riddles. The study focuses on the mechanism of metaphorization and its functional nature. The article provides an outline of several conceptual domains which became sources of metaphors.

Keywords: riddle, conceptual metaphor, domain, gestalt, source domain, target domain.

Оксана Гураль

КОНЦЕПТ ПЕРСОНАЖА ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ТВОРУ: СТРУКТУРА І КОМБІНАТОРИКА

Стаття присвячена проблемі персонажа постмодерністського твору, як вигаданої особистості, що є втіленням вищої категорії актанта та текстовим конструктом водночас. Застосовуючи образ-схеми шлях, контейнер, частина-ціле, зв'язок, вертикаль для аналізу концепту персонаж, автор розкриває особливості його структури та суть його основних концептуальних складових.

Ключові слова: персонаж, актант, несправжня особистість, концепт, текст, образ-схема.

Проблема вивчення концепту персонаж як вигаданої особистості в межах віртуального світу художнього тексту заслуговує уваги в контексті антропологічної спрямованості сучасних лінгвістичних досліджень, адже «гносеологічним та комунікативним центром дискурсу і тексту є людина, її індивідуальна свідомість» [12, с. 228]. Персонаж – основна категорія наративу [19, с. 116] та частиною системи трьох антропоцентрів художнього твору автор-персонаж-читач [3; 6; 12; 15].

Специфіка концепту персонаж зумовлена його багатоаспектністю. Як художній концепт він є «одиницею авторської концептосфери» [14, с. 164], інтегрованою в концептуальний простір тексту, і служить для реалізації авторських цілей та замислу. З іншого боку – його суть зумовлена контекстом існування, дискурсом постмодерністського твору, що створює альтернативну дійсність «квазіреальність» [12, с. 256].

Актуальність цієї наукової розвідки зумовлена перспективністю дослідження художніх творів у аспекті новітніх тенденцій когнітивної поетики – відносно молодій дисципліні, що ґрунтується на застосуванні інструментарію когнітивної лінгвістики та когнітивної науки загалом до вивчення художніх текстів (Р. Цур, П. Стоквел, Дж. Гевінз, Дж. Стін, Е. Семіно, М. Фрімен). Розроблення поняття художнього концепту як продукту авторського мислення в його текстовому втіленні належить російським дослідникам С. О. Аскольдову, М. Ф. Алефіренко, Н. С. Болотновій, Л. В. Міллер, Г. Г. Слишкіну, І. А. Тарасовій та ін. Широковідомими є когнітивні дослідження художніх текстів українськими вченими Л. І. Белеховою, О. П. Воробйовою, О. М. Кагановською, В. Г. Ніконовою та ін. Проте постмодерністський персонаж як художній концепт досі не був предметом вивчення. Дослідження змісту цього концепту проведено на матеріалі одинадцяти романів британського письменника – посмодерніста М. Аміса. Особистість постмодерністського персонажа ґрунтується на множинній ідентичності та втілює в собі особливий світогляд людини постіндустріальної епохи.

Мета статті – з'ясування суті художнього концепту персонаж та розкриття специфіки його структури. Ця мета зумовлює коло таких завдань: 1) з'ясування змісту концепту персонаж в рамках міждисциплінарного підходу до нього; 2) застосування інструментарію когнітивної лінгвістики для моделювання схеми цього концепту; 3) розкриття змісту його основних концептуальних складових та пояснення системи їхніх взаємозв'язків. З'ясування феномена персонажа є неможливим без застосування комплексного підходу, що поєднує в собі досягнення когнітивної лінгвістики, когнітивної поетики, наратології та теорії можливих світів.

Неоднозначність терміна персонаж пов'язана з його отожденням з реальними особистостями, належністю до артефактів, трактуванням його як знака, семи чи текстового конструкту. Концепт персонаж став об'єктом наукових пошуків граматики наративу ще на початку ХХ століття російськими формалістами, а потім європейськими структуралістами. Їх наслідком стала теорія актанта А. Греймаса, К. Бремона та Ц. Тодорова. Синонімами терміну актант є також фундаментальна роль В. Проппа, функція Е. Суріо, архіперсона Ю. Лотмана. Цей підхід постулював пріоритет дії над суб'єктом, виконавцем цієї дії, та зводив весь спектр персонажів до шести категорій – актантів: суб'єкта, об'єкта, відправника, отримувача, помічника та опонента. Актанти є класами акторів і можуть бути встановлені лише на основі корпусу всіх розповідей [4, с. 121]. Актант – це категорія вищого рівня абстракції, що належить до так званої глибинної наративної структури, актор – одинична реалізація актанта на поверхневому рівні тексту. Актором може бути як людська істота, так і абстрактна сутність.

Водночас М. М. Бахтін у добу структуралізму трактував персонажа як носія окремого, відмінного від автора голосу, власного світогляду і визнавав за ним самостійне існування [2, с. 9]. «Уся дійсність стає елементом свідомості героя, а предметом авторського бачення і зображення є саме функціонування цієї свідомості» [2, с. 27].

Персонаж як відображення людини був розкритикованим постструктуралістами (К. Брук-Роуз, Ж. Дерридою). Постулюючи «смерть суб'єкта», вони заперечили можливість існування не лише стабільного, а й єдиного «Я». Зокрема Р. Барт, відкидав існування персонажа як єдиного цілого та власного імені загалом [1, с. 95]. Персонаж як чітко окреслене автономне ціле, створене на подобу людині, структуралісти вважають міфом [20, с. 230]. Оголосивши смерть автора, постструктуралісти деконструювали індивіда, натомість запропонували трактувати персонажа як низку повторюваних появ одного і того ж власного імені. Тому в опозиції текст – персонаж, останній знаходиться в повній субординації до тексту. Своє бачення персонажа як точки перетину різних підходів пропонує Ш. Ріммон-Кінан: «У тексті персонажі – точки в словесній композиції, в оповіді вони – вербальні абстракції, конструкти, і хоча ці конструкти жодним чином не є людськими істотами, вони частково змодельовані на читацькому сприйнятті людей, і в цьому сенсі подібні до них» [32, с. 33].

Ю. Марголіну вдалося створити комплексну концептуальну основу для вивчення персонажа та пояснити, яким чином різні визначення цього концепту з'явилися на тлі протилежних текстових підходів [29, с. 107–108; 30, с. 1–5; 28, с. 843–847]. Отже, персонаж ідентифікований з а) граматичною особою (grammatical person), об'єктом дискурсу, суб'єктом референції іменників та займенників в текстовій лінгвістиці; б) літературним прийомом (literary device), частиною задуму твору мистецтва, одним з багатьох способів досягнення естетичного ефекту в літературній критиці; в) мовленнєвою

позицією (speech position), базовою роллю у процесі наративної комунікації, текстовим комунікантом, наратором, фокалізатором в наратології; г) семою (semes), семантичним комплексом, макрознаком, тематичним елементом, що складається з сем та об'єднується власним іменем в семіотиці; д) актантом (actant), роллю, елементом у структурі оповіді в граматиці наративу; е) несправжньою особистістю (non-actual individual), несправжньою істотою, наділеною фізичними, ментальними, соціальними якостями, що існує в альтернативному світі тексту в семантиці можливих світів. Ю. Марголін дійшов до висновку, що підхід до персонажа як до несправжньої особистості (non-actual individual approach) може бути застосований до найширшого спектру текстів, як реалістичних, так і постмодерністичних.

З точки зору когнітивного підходу відтворення персонажа з тексту можливе за допомогою широкого набору фреймів та скриптів реального життя, якими володіє читач. Ключовим фреймом є приписування свідомості наративним агентам [31, с. 177]. Читач використовує наявні знання чужої свідомості в реальному світі для того, щоб продукувати знання про уявну свідомість. Процес творення персонажа з тексту є синонімом до процесу прочитання. Читання трактують як процес «побудови фреймів, їхньої трансформації та демонтажу» [32, с. 124]. В основу створення свідомості персонажа покладено принцип кооперації постульований У. Еко [5]. Автор постмодерністського роману, застосовуючи ряд наративних технік, провокуючи множину смислів, з одного боку, утруднює читацьке сприйняття, а з іншого – залучає читача до кооперації в сфері творення нових смислів. База знань реального світу чи енциклопедія [21, с. 197], якою володіє читач і застосовує до тексту має бути модифікована для того, щоб збагнути віртуальний світ. Л. Долежел називає її вигаданою енциклопедією (fictive encyclopedia). Природа когнітивних відносин між читачем і світом тексту заснована на явищі мімезису, тобто усвідомленні того, що література покликана віддзеркалювати явища реального життя. Тому, як стверджує М. Флудернік, постмодерністські тексти «хоча і не є міметичними з погляду відтворення наративного досвіду, але є міметичними в структурованих очікуваннях читацьких спроб реінтерпретувати їх міметично, хоча б на мета-мета-реалістичному рівні саморефлексивної анти-міметичної мовної гри» [22, с. 35].

Зрозуміти концепт персонаж значить локалізувати його серед інших концептів. Як одна з центральних категорій наративу, він є водночас частиною ширшого концепту твір-текст. Художній текст – естетичне явище, артефакт, сприйняття якого є «цілісним сприйняття структури, що включає взаємодію змістовних та формальних елементів» [16, с. 36]. З погляду когнітивної лінгвістики художній твір – це схема [8, с. 101]. Припускаємо, що концепт художнього твору можна трактувати в термінах образ-схем (image schemas), «абстрактних аналогів перцептивних операцій» [27, с. 204], адже вони теж мають гештальтну структуру, тобто сприймаються як цілісний образ, у якому інтерпретація частин залежить від цілого [25, с. 44].

Образ-схеми вважають елементарними концептуальними структурами лінгвокогнітивної діяльності мовної особистості, сформованих під впливом сенсомоторного досвіду та служать основою творення більш складних образів свідомості [25]. ВМІСТИЛИЩЕ, ШЛЯХ, ЗВ'ЯЗОК, СИЛА, РІВНОВАГА є відносно простими структурами, які водночас становлять основу схематичного структурування досвіду людини, зв'язку її перцептивної та розумової діяльності [25, с. 75]. Твір можна трактувати як втілення образ-схеми ШЛЯХ, оскільки в ньому описано подорож, шлях персонажа до його кінцевої мети. Про важливість образ-схеми гештальту ШЛЯХ для опису структури тексту свідчить той факт, що «текст як шлях явно чи неявно розглядають в працях з поезики» [9, с. 336]. Образ-схема ШЛЯХ (Source – Path – Goal Schema) komponується вісьмома складовими: траєктор (рухомий елемент) в нашому випадку персонаж; початковий пункт; мета чи пункт призначення траєктора; маршрут від початку до кінця (траєкторія руху персонажа); наявна траєкторія руху; позицію траєктора в певний час; напрям руху траєктора в той самий час; кінцева позиція траєктора. Ця схема є топологічною, тому що може бути розширена чи звужена, zdeформована і все ж залишатися шляхом [26, с. 33].

У системі актантів А. Греймаса теж прослідковуємо складові цієї образ-схеми, а саме СУБ'ЄКТ (часто еспліковано в категорії героя-протагоніста) – це актант (траєктор), що рухається вздовж своєї наративної траєкторії до ОБ'ЄКТА (жива істота чи абстрактна сутність), він же є і кінцевою точкою. На цьому шляху йому допомагає ПОМІЧНИК, та протидіє ОПОНЕНТ. Інші два актанти ВІДПРАВНИК та ОТРИМУВАЧ реалізовані таким чином, що часто в разі успішного розвитку подій, ОТРИМУВАЧ зливається в кінцевій точці з СУБ'ЄКТОМ. ВІДПРАВНИК – актант, що володіє ОБ'ЄКТОМ, може бути абстрактною чи антропоморфною сутністю (персонажем). У другому разі для нього можлива побудова нової схеми, у якій він стає СУБ'ЄКТОМ, що рухається вздовж своєї траєкторії, що скерована на заволодіння іншим ОБ'ЄКТОМ. Розвиток сюжету може ускладнюватися

кількома лініями, це лінії СУБ'ЄКТІВ 1, 2 (герой, антигерой), які рухаються до своїх ОБ'ЄКТІВ 1, 2 кожен вздовж своєї траєкторії.

Візьмемо для прикладу роман М. Amica London Fields [Amis, 1990]. З трьох початкових глав наратор дає зрозуміти, що персонаж Кейт Телент буде головним героєм-вбивцею (The Murderer), його жертвою – Нікола Сикс (The Murderee), для третього персонажа Гая Клінча автор використовує термін – the Foil. Foil character, термін, за визначенням, походить від foil (фольга) – відображати, відзеркалювати. Це персонаж, що контрастує з головним персонажем, для того, щоб підкреслити певні риси його особистості. Четвертим протагоністом у схемі є наратор, який спочатку приховує цей факт. Перетин траєкторій роману можна представити як схему (Рис 1.):

Рис 1. Схематичне зображення системи актантів роману М. Amica London Fields

СУБ'ЄКТИ 1-3, прагнули за допомогою ПОМІЧНИКА Нікола Сикс, отримати ОБ'ЄКТ 1 – успіх, перемогу в чемпіонаті з дартсу (Кейт Телент); ОБ'ЄКТ 2 – кохання Нікола Сикс (Гай Клінч); ОБ'ЄКТ 3 – визнання, написавши роман про її життя (Самсон Янг). Водночас вони є ПОМІЧНИКАМИ на траєкторії СУБ'ЄКТА 4 Нікола Сикс. Вона прагне померти, проте не хоче вдаватися до суїциду, а шукає того, хто б убив її в ім'я любові, яка навряд чи існує в кінці ХХ століття. Для цього Нікола Сикс знаходить трьох претендентів, у надії спонукати їх своїми діями до закоханості, а згодом – до вбивства. Вбивцею виявляється сам наратор: він вбиває свою головну героїню, спасаючи роман і тим самим гарантуючи собі визнання після смерті. Отже, ОТРИМУВАЧІВ є лише два – Нікола Сикс та Самсон Янг. І хоча подана вище схема висвітлює лише чотири траєкторії, а їх в романі більше, проте можна зробити висновок, що трактування тексту твору як ШЛЯХУ персонажа має підстави.

Когнітивний підхід до концепту персонаж полягає в трактуванні його як результату перенесення концепту людини з вихідного домену реального існування в кінцевий домен існування в альтернативному світі тексту. Інакше кажучи, трактуємо персонажа як аналога людини, не забуваючи при цьому про те, що він є мистецьким артефактом, вигаданою істотою в онтологічному плані. Концепт людина включає багатий ментальний образ, який характеризує цілісний зовнішній вигляд. Його зараховуємо до концептів базового рівня, що стоять в основі нашої концептуальної системи. Дж. Лакофф говорить про неї, як про систему, що базується на двох основах – концептах базового рівня та образ-схемах. Вони є єдиними безпосередньо значущими концептами – але не є елементарними, бо володіють внутрішньою структурою [8, с. 363]. Концепт персонаж за аналогією до концепту людина також можна розглядати термінами образ-схем КОНТЕЙНЕР/ВМІСТИЛИЩЕ, ЧАСТИНА-ЦІЛЕ, ЗВ'ЯЗОК та ВЕРТИКАЛЬ.

Трактування концепту персонаж як реалізації образ-схеми КОНТЕЙНЕРА має за основу традиційне розуміння тіла людини як «містилиця душі», «посудини, що містить свідомість» (vessel of consciousness) [23, с. 25], та розуміння людини як істоти біологічної та соціальної водночас. Середовище є соціальним контекстом існування людини і, відповідно, контекст літературного твору є середовищем існування персонажа. Це – альтернативний світ, з яким він вступає в численні взаємозв'язки. За теорією Дж. Лакоффа, М. Джонсона образ-схема КОНТЕЙНЕР/ВМІСТИЛИЩЕ містить три компоненти: внутрішній компонент (an inside), межа (a boundary) та зовнішній компонент (an outside) (Рис.2). Вона є структурою - гештальтом, в тому сенсі, що частини позбавлені змісту у відриві від цілого [26, с. 32].

До царини компонента ФІЗИЧНЕ «Я» (PHISICAL SELF) зараховуємо такі концепти антропоморфного порядку: APPEARANCE, HEALTH, PHISICAL STATES, PHISICAL ADDICTIONS (з метою уникнення неточностей та смислових змін унаслідок перекладу, подаємо назви концептів-домінант англійською мовою, мовою оригіналу). Усі згадані вище концепти є концептами універсальними – їх знаходимо в дискурсі переважної більшості персонажів, ще їх можна назвати константами або автохтонними концептуальними складовими макроконцепту персонаж [13, с. 106]. Змінні або аллохтонні концепти – це ті концепти, що характеризують саме концепт постмодерністського персонажа. В межах сфери PHYSICAL SELF ними вважаємо в складі концепту

HEALTH: (DISEASE, PAIN); PHYSICAL STATES: (FATIGUE, WRECK, IMPOTENCE); PHYSICAL ADDICTIONS: (ALCOHOL, SMOKING, JUNK).

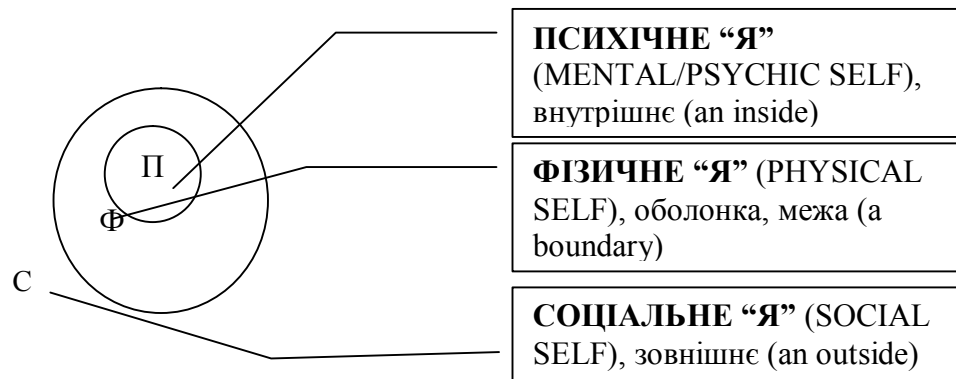

Рис 2. Структура концепту ПЕРСОНАЖ як реалізація образу-схеми
ВМІСТИЛИЩЕ/КОНТЕЙНЕР

Сфера компоненту ПСИХІЧНЕ «Я» (MENTAL/PSYCHIC SELF) є складно структурованою. Враховуючи той факт, що в дискурсі літературного твору особливого акценту надають концептуальним домінантам персонажа, співвідносними зі станами, афектами, ціннісними домінантами, класифікувати цю множину концептів можливо застосовуючи таксономію А. М. Приходько [11, с. 83–92]. Отже, сюди зараховуємо: 1) концепти *логіко-філософського* порядку, а саме *категоріальні* концепти (TIME), *теософські* концепти з абстрактною семантикою (LIFE, DEATH, SIN, FIRE, DESTINY); 2) концепти *морального* порядку (LIE, TRUTH, ENVY, FREEDOM); 3) концепти *телеономного* порядку, що є втіленням морального ідеалу, мети. Сюди відносяться *власне-телеономні* (SUCCESS, FREEDOM, RECOGNITION, MONEY, POWER) та *емоційно-телеономні* концепти (HAPPINESS); 4) *емоційні* концепти, що належать до психічних станів людини, її *емотикон* (ANGER, DEPRESSION, FEAR, OFFENSE, HATE, ENVY).

Сферу СОЦІАЛЬНОГО «Я» (SOCIAL SELF) трактуємо як обсяг концептів, що втілюють реалізацію суб'єкта в суспільстві. Кожна людина є частиною мікро- чи макросоціальної групи, суспільною істотою, чие соціальне ество зумовлене сіткою міжособистісних стосунків, у яких вона перебуває з іншими людьми та зовнішнім світом. Це стосунки спорідненості, кохання, дружби, професійні ролі. Їх ще називають мікрогруповими параметрами особистості [11, с. 82]. Вона реалізує себе як частина соціальної, національної, ідеологічної, релігійної, вікової та расової групи (макрогрупові параметри). Сюди зараховуємо ті концепти, що втілюють наше розуміння особистості в термінах образ-схем ЧАСТИНА-ЦІЛЕ та ЗВ'ЯЗОК.

Структурними елементами образ-схеми ЧАСТИНА-ЦІЛЕ є ЦІЛЕ, ЧАСТИНИ, КОНФІГУРАЦІЯ. Дж. Лакофф стверджує, що в основі цієї образ-схеми лежить наше уявлення про своє тіло як про ціле з частинами [8, с. 356]. Сім'я, соціальний устрій, держава, релігійна спільнота та інші соціальні об'єднання розуміються нами як ціле з частинами. Існування конфігурації частин є умовою існування цілого. Позичування персонажа як лікаря DOCTOR, робить його частиною цілого HEALTH CARE (система охорони здоров'я), що є конфігурацією з частин: DOCTOR, NURSE, PATIENT, HOSPITAL, MEDICINE, TREATMENT < HEALTH CARE. Стосунки між людьми розуміються нами як зв'язки, що є метафоричним перенесенням образу-схеми ЗВ'ЯЗОК з фізичного досвіду в домен міжособистісних та суспільних відносин. Компонентами цього гештальту є СУТНІСТЬ 1, СУТНІСТЬ 2 та ЗВ'ЯЗОК, що поєднує їх. Компонент ЗВ'ЯЗОК в сфері міжособистісних стосунків буде експлікуватися в концепт абстрактного характеру: LOVE, ENVY, UXORIOUSNESS, REVENGE, INCEST. Персонаж у тексті постає як особистість, еспліквана лише частково, тому часто не всі, а лише деякі з цих взаємозв'язків отримують своє концептуальне втілення. Найчастіше це будуть концепти OCCUPATION, SOCIAL CLASS, рідше IDEOLOGY, ще рідше NATIONALITY. Постмодерністські персонажі романів М. Аміса є представниками таких макро- та мікрогруп: OCCUPATION (DOCTOR, DARTER, PRISONER, SERIAL MURDERER); SOCIAL CLASS (THE KING, LOW CLASS REPRESENTATIVE, INTELLIGENTSIA); NATIONALITY (JEW, RUSSIAN, ENGLISH); IDEOLOGY (ROYALIST, PACIFIST, NACIST, «CONSUMERIST»). Залежності ADDICTIONS теж трактуємо як втілення гештальту ЗВ'ЯЗОК, проте в цьому разі експлікований той компонент, що означає явище, від якого існує залежність. Серед захоплень та залежностей постмодерністських персонажів М. Аміса – DARTS, POETRY, PORNOGRAPHY, TV.

Образ-схему ВЕРТИКАЛІ (UP – DOWN) пов'язують із скалярною концептуалізацією світу людиною [10, с. 39]. Вона ґрунтується на спостереженні за різними позиціями тіла людини: його

вертикальна постава відображає перебування людини в активному та свідомому стані, а рух вниз – символізує хворобу, несвідомий стан чи смерть [7, с. 36–37]. Отже, можна говорити про ФІЗИЧНИЙ, ПСИХІЧНИЙ чи СОЦІАЛЬНИЙ стан персонажа в термінах його ФІЗИЧНОЇ, ЕМОЦІЙНОЇ чи СТАТУСНОЇ ВЕРТИКАЛІ. Концепти HEALTH, HAPPINESS, SUCCESS пов'язані з позиціонуванням персонажа наверху (UP) ФІЗИЧНОЇ, ЕМОЦІЙНОЇ чи СТАТУСНОЇ ВЕРТИКАЛІ, тоді як PAIN, DEPRESSION, FAILURE – експлікують його перебування на нижніх позиціях (DOWN).

Отже, художній концепт персонаж – явище багатоаспектне: реалізація категорії актанта, текстовий конструктор та несправжня вигадана особистість. Концепт персонаж експлікований у дискурсі художнього твору та декодований читачем за допомогою його когнітивних схем. Тракуємо його як результат перенесення концепту людини з домену реального життя в альтернативний текстовий світ. Припускаємо, що для розкриття суті цього концепту можна використати образ-схеми шляху, контейнера/вмістилища, частини-цілого, зв'язку та вертикалі. Концепт персонаж у межах структури образ-схеми контейнер розглядаємо як єдність трьох складових: фізичного, психічного та соціального «Я». Концептуальне наповнення цих складових є суто індивідуальне для кожного персонажа та експлікує його фізичні параметри, морально-етичні орієнтири, цілі, емотивні домінанти, соціальні зв'язки. Способи об'єктивації цих концептів у дискурсі стануть предметом подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. S/Z / Р. Барт ; [перевод с фр. под ред. Г. К. Косикова]. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.-Augsburg : im-Werden-Verlag, 2002. – 167 с.
3. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьева. – К. : Вища школа, 1993. – 200 с.
4. Греймас А. Ж. Размышление об актантных моделях / А. Ж. Греймас // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 1996. – № 1. – С. 118 – 135.
5. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.
6. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса, 1991. – 121 с.
7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и другие опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
8. Лакофф Дж. Метафоры которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.
9. Николаева Т. М. Текст. Как путь и как многомерное пространство / Т. М. Николаева // Концепт движения в языке и культуре. – М. : Индрик, 1996. – С. 336-352.
10. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу): Монографія / С. І. Потапенко. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 340 с.
11. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
12. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
13. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты / Г. Г. Слышкин. – Волгоград: Перемена, 2004. – 290 с.
14. Тарасова И. А. Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля / И. А. Тарасова // Вестник Самарского Государственного Университета. – Сер. Языкознание. – 2004. – № 1. – С. 163 –168.
15. Тураева З. Я. Лингвистика текста. Текст: структура и семантика / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.
16. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
17. Amis M. London Fields / M. Amis. – Penguin Books, 1990. – 470 p.
18. Amis M. Other People: A Mystery Story / M. Amis. – Penguin Books, 1982. – 207 p.
19. Bal M. Narratology: introduction to the theory of narrative / M. Bal. – Toronto : University of Toronto Press, 1997. – 254 p.
20. Culler J. Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature / J. Culler. – London : Routledge and Kegan Paul, 1975. – 348 p.
21. Doležel L. Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds / L. Doležel. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1998. – 331 p.
22. Fludernik M. Towards a 'Natural' Narratology / M. Fludernik. – London and New York : Routledge, 1996. – 454 p.
23. Fokkema A. Postmodern Character: A Study of Characterisation in British and American Postmodern Fiction / A. Fokkema. – Amsterdam : Rodopi, 1991. – 205 p.

24. Jahn M. Narratology: A Guide to the Theory of Narrative / M. Jahn. – Cologne : University of Cologne, 2003. Режим доступу: <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>
25. Johnson M. The Body in the Mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason / M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
26. Lakoff G. Philosophy in the Flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought / G. Lakoff, M. Johnson. – New York : Basic Books, 1999. – 624 p.
27. Langacker R. W. Grammar and Conceptualisation / R. Langacker. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1999. – 427 p.
28. Margolin U. Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective / U. Margolin // Poetics Today. – 1990. – № 11 (4). – P. 843 – 871.
29. Margolin U. Introducing and Sustaining Characters in Literary Narrative: A Set of Conditions / U. Margolin // Style. – 1987. – № 21(1). – p.107 – 124.
30. Margolin U. Structuralist Approaches to Character in Narrative: The State of the Art / U. Margolin // Semiotica. – 1989. – № 75 (1-2). – p. 1 – 24.
31. Palmer A. Fictional Minds / A. Palmer. – Lincoln and London : University of Nebraska Press, 2004. – 273 p.
32. Rimmon-Kenan Sh. Narrative Fiction / Sh. Rimmon-Kenan. – London and New York : Contemporary Poetics, 2002. – 181p.

Oksana Gural

The concept of the post-modernist literary work character: structure and combinatory means

The article is devoted to the problem of the post-modernist literary work character as an imagined personality, which is both the accomplishment of the top category actant and the textual constructive unity. Through the image scheme of the means, container, a part-the whole, connection, vertical order, to analyze the literary character concept, the author reveals its peculiar structure and its main conceptual parts.

Key words: literary character, actant, imagined personality, concept, text, image scheme.

Ірина Серє брянська

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА « ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ « ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ КОНЦЕПТУ ‘ ЗЕМЛЯ’ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано концепт ‘земля’ на основі аналізу ЛСГ «Особливості земної поверхні». Зроблено спробу класифікувати слова, що входять до її складу, за смисловими групами. Визначено семантичні можливості слова земля, враховуючи його словниковий та символічний потенціал, асоціативні зв'язки та емоційно-оцінне навантаження в художньому тексті. Зактуалізовано архетипні ознаки концепту.

Ключові слова: концепт, лексико-семантична група, концептуальні ознаки, асоціативні зв'язки, синтагматичні відношення.

Проблема вивчення концепту «земля» є актуальною з огляду на те, що в сучасній лінгвістиці велику увагу приділяють дослідженню мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями етносу.

Метою нашого дослідження є опис концепту «земля» на основі аналізу лексико-семантичної групи (надалі ЛСГ) «Особливості земної поверхні». Матеріалом для наукової розвідки стали тексти художніх творів представників української прози другої половини ХХ ст. М. Стельмаха, О.Гончара, Г. Тютюнника.

Аналіз сучасних досліджень свідчить про те, що вітчизняні вчені активно займаються питанням концептуалізації світу природи. І це зрозуміло, адже весь побут українця здавна базувався на використанні природних багатств, серед яких земля набувала особливого значення. Сьогодні проводяться різноаспектні лінгвістичні дослідження номінативних одиниць, пов'язаних із земним простором. Так, концепту «шлях» присвячено роботи

Т. В. Радзівської та Л. В. Мельник [5], [3]; концепт «степ» у поєднанні словникової, текстової й психолінгвістичної парадигм цікавить О. Є. Єфименко [2]; безпосередньо концептом «земля» на матеріалі поетичного мовлення займається С. Шуляк [11]. Наше дослідження концепту «земля» в

рамках концептосфери «нежива природа» на основі мови української прози другої половини ХХ ст. стане продовженням цих традицій.

У своїй роботі під *концептом* розуміємо сукупність усіх сприймань, асоціацій, емоцій людини щодо певного об'єкта. Термін *лексико-семантична група* визначаємо як семантичне об'єднання слів різних частин мови.

Дослідники слушно зауважують, що Україну (етнос, мову, націю, державу, культуру, ментальність) не можна зрозуміти поза землею-природою [6]. Широко відомий серед слов'янських народів вираз *мати сира земля* змістовно втілює надзвичайну любов та повагу до землі, персоніфіковане сприйняття якої відбилосся й у мові (хоча таке ставлення до цього природного об'єкта простежується й у інших народів, наприклад, у греків Гея). С. Плачинда визнаючи образ землі - матері поетичним символом українського, російського й білоруського фольклору, називає його "дополітеїстичним образом-тотемом протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі" [4, с.8].

Багато давніх вірувань, пов'язаних із землею, знаходять своє втілення у прозових творах другої половини ХХ ст. Наприклад, традиція клястися землею, звертатися до неї за допомогою, прохати пробачення відбита в прозі М. Стельмаха й О. Гончара. Із землею співвідноситься чимало народних прикмет, які знайшли своє втілення в художньому мовленні: *Під першим громом розмерзається земля* (М. Стельмах).

Художнього трактування в М. Стельмаха набуває міфологічний образ святого Юрія, який одмикає землю, по-господарськи об'їжджає ниви, *"втішаючись або сумуючи над ними"*. У Г. Тютюнника по-новому осмислено образ землі, що забирає до себе грішників (а, згідно з народним повір'ям, земля не приймає по смерті великих грішників).

У цілому ЛСГ "Особливості земної поверхні" в українській прозі другої половини ХХ ст. представлена досить широко: як власне лексемою *земля*, так і різноманітними найменуваннями ландшафту, які можна розподілити за трьома групами:

1) слова, що позначають відносно рівну поверхню: *степ, нива, поле, лан, левада, город, луг, поляна, галявина, шлях, дорога, стежка* (*Він поправив свій сонцем перепечений картуз, поглянув на далекі, накупані ніжною курявою ниви, на потемнілий од негод вітряк, на притьмарені напівпрозорим туманцем луки і неквапливо пішов у досвітні поля, що породили його* (М. Стельмах); *Без кінця мрячило, поля сивілися...* (О. Гончар);

2) слова, що позначають нерівну поверхню: *яр, ярок, яруга, горб, улоговина, западина, бугор, пагорб, гора, скеля, круча*, у тому числі й власні назви – *Карпати, Чернеча Тарасова гора, скеля Коханья, скеля Дурна* тощо (*Улоговина* дедалі звужувалася, і нарешті вони в'їхали в глибокий *яр* із крутими високими стінами; *Тьмяніли відрогі присулянських бугрів...* (Г. Тютюнник); *Я відчув би її [Батьківщину] навіть при цьому легкому весняному повітрі, що тече на мене звідти, мов з високих вічно чистих гір* (О. Гончар);

3) мінеральні утворення: *каміння (каміння), самоцвіт* (*...Не тільки всі люди, але й каміння не витримало б того зойку: гори почали б колотися на шматки* (М. Стельмах).

Можливі випадки поєднання в одному контексті кількох слів досліджуваної лексико-семантичної групи, які входять до однієї чи до різних перерахованих значеннєвих категорій і в сукупності створюють довершену картину рідного краю, наприклад: *...І хто знає, чи пишались би так європейські держави, коли б не засіялись українськими костями придніпровські степи, подільські рівнини й зелені Карпати* (М. Стельмах).

Якісний склад ЛСГ "Особливості земної поверхні" зумовлюється специфікою ідіостилю кожного письменника. Так, для М. Стельмаха й Г. Тютюнника найуживанішою є лексема *земля*, що цілком закономірно, оскільки їх проза – це перш за все опис українського села й побуту українського селянина, який без землі просто не мислиться. За лексемою *земля* в М. Стельмаха йде група синонімічних просторових номінацій *шлях, дорога, стежка*, адже в етнокультурній традиції завжди важливу роль відігравав простір, яким відбувалося пересування, сполучення. У прозі О. Гончара й Г. Тютюнника, нарівні з названими групами слів, досить поширеними є лексеми *гора, скеля*, які представляють типовий рельєф південної та західної частин України.

У Г. Тютюнника за лексемою *земля* йде *степ*, а в О. Гончара це слово є найчастотнішим у досліджуваній лексико-семантичній групі, що, очевидно, пояснюється особливостями життєвого й творчого шляху самого письменника та відповідним місцем подій, які розгортаються в його творах.

Отже, основними репрезентантами концепту «земля» в українській прозі другої половини ХХ ст. є слова *земля* й *степ*, причому простежується така тенденція їх кількісного співвідношення: у М. Стельмаха – 27 : 1,

Г. Тютюнника – 2 : 1, О. Гончара – 1 : 1.

Слово *земля* в художніх творах М. Стельмаха й Г. Тютюнника часто набуває зменшено-пестливих форм *земелька*, *землиця*, а в О. Гончара – форми згрубілості *землюка* (проте не можна сказати, що вона виражає негативне ставлення власне до землі як об'єкта господарської діяльності; це передусім форма змалювання зовнішності ворога, яка дає можливість передати зневагу до нього, адже він увесь у *землюці*, брудний, нечистий – і в прямому, і в переносному значенні). Словотвірну парадигму доповнюють такі утворення: *землянка*, *землячка*, *землетрус*, *надзем'я* (те, що над рівнем землі), як контраст останньому – *підземелля*. Те, що для української прози актуальним є слово *підземелля* й похідні від нього утворення – прикметник *підземний* (*білі підземні хорони*, *підземний госпіталь* (О. Гончар)), на наш погляд, зумовлюється надзвичайними умовами життя людини в період війни, а також деякою мірою й міфологічними уявленнями про існування світу під землею.

Проте найбільш поширеними серед згаданих дериватів у художніх текстах є прикметники *земний*, *земельний*, *землистий*, *земляний*, які у складі різноманітних атрибутивних словосполучень позначають не лише природні реалії, а й особливості зовнішності, поведінки та стану людини. Так, якщо в словосполученнях *земна сила* (М. Стельмах), *земні пласти* (О. Гончар), прикметник *земний* вжито в прямому значенні, то в наступних прикладах він набуває переносного значення «життєвий, реальний» [7, с. 559]: *земне обличчя*, *земні турботи* (М. Стельмах); у словосполученнях *землиста рука*, *землисті зморшки* (М. Стельмах) прикметник *землистий*, виражаючи своє пряме значення «який містить у собі багато часток землі» [7, с. 557], є засобом творення образу хлібороба. Натомість у словосполученні *землистий каганчик* це слово передає характер світла. Прикметник *земляний* використовується і в прямому значенні («стосується до землі» [7, с. 558]), наприклад: *земляний дух* («запах»), і в переносному: *земляний холод* (у жилах).

В аналізованих художніх текстах відбито всі значення слова *земля*, зафіксовані «Словником української мови» [7, с. 557–558]. Це, по-перше, «велика планета»: ...*Стільки розмотав по різних НП і вогневих кабеля, що вистачило б обмотати вздовж і впоперек усю землю* (М. Стельмах); по-друге – «речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори», «грунт»: *Цілу годину били міномети і гармати, обволікаючи ліс гуркотом, димом і мукою попелястої землі...* (М. Стельмах); по-третє – «країна, край, батьківщина, держава». Це значення найбільш повно репрезентується атрибутивними номінантами *вільна земля*, *сибірська земля*, *рідна земля*: *Якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоч і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель...* (М. Стельмах).

Аналіз творчості М. Стельмаха показав, що значення «батьківщина, держава» характерне для лексеми *земля* переважно в його *поетичних* творах, де могутність рідного краю уособлюють міфологічні образи богатирів *Вернидуба* та *Вернигори*: *Не ридай, моя земле, Дніпра не доточив слезами – / Ти разючими шаблями ріки підводь у розмай, / Вернидубом зведись, Вернигорою стань над шляхами, / Из охмарених піхов гримницю мечем підіймай!* [8, т. 7, с. 69]. Для прози ж більш притаманне значення "грунт, верхній шар земної кори", яке передбачає певну класифікацію землі. У художній мові вона яскраво представлена, наприклад, такими контрастними назвами, як *чорнозем*, що уособлює багату, плідючу землю, і *гниловод* – неродючу, про що свідчать відповідно конотовані епітети *ледачий*, *начинений жабами* (*Оце ж і матимеш, Давиде, два щастя в житті: славу дівчину та шматок ледачого, начиненого жабами гниловоду*).

Зазначену вище тенденцію доповнює аналіз прозових творів

Г. Тютюнника, де сема «грунт» є також найбільш поширеною (*На відсонні, де-небудь за хлівом або за купою гною, відволожена вранішньою росю земля була чорна і парувала так, ніби її тільки що полили гарячим окропом...*), хоча семі «батьківщина, рідний край» теж відводиться значне місце (... *в них боліло серце і душа за тими родинами, за рідною землею, за рідним краєм...*).

У творах О. Гончара слово *земля* має кілька основних значень:

земля – *грунт*; його вербалізаторами є словосполучення: *родюча земля*, *плідючі ґрунти* (і протилежне – *мертва безплідна маса землі*), слово *чорнозем* / *чорноземи*;

Земля – *планета*: *Не було каналу в цьому секторі Землі, і ось він уже є!*;

земля – *Україна*: *Україна, земля окупована*;

земля – *протиставлення небу*, місце життя людей: *Стоять вони удвох коло отари в степу – один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі...*

Інші слова та номінативні словосполучення на позначення землі, зафіксовані у творах М. Стельмаха, визначають розмір земельної ділянки, її площу тощо: *наділ*, *четвертинка*, *півдесятинка*, *займанщина*, *кляпті землі*, *кляпоть землі* (останнє, як правило, вживається в значенні «небагато»), *латка землі* (у контексті сприймається як показник бідності).

Слід зауважити, що в художніх текстах семантичне поле слова *земля* значно ширше, ніж у словниках, що зумовлюється лексичним оточенням та різноманітними асоціаціями. З огляду на це погоджуємося з думкою

Л. Кожуховської про неоднорідну символічну знаковість образу землі: «астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі-Вітчизни» [6].

Зважаючи на історичні події, описані в романах М. Стельмаха "Кров людська – на водиця", "Велика рідня", "Хліб і сіль", "Дума про тебе", коли за землю проливається кров, лексема *земля* набуває нового символічного навантаження – це перш за все "**надія**": *От він і зустрівся з своєю землею, із своєю надією і тривоною*. З іншого боку, автор зображує жадобу до землі як символу наживи, багатства, що руйнує людські долі: *Треба... не стати рабом землі, отим жадноюю, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх*.

В українській прозі актуалізовано символічне значення *земля – життя*, оскільки для хлібороба земля завжди була сенсом життя, навіть *"душа підлітка... теж тільки землею жила"* (М. Стельмах). Проте низка образних найменувань М. Стельмаха, до складу яких входить лексема *земля*, пов'язана з протилежним поняттям – "**смерть**", наприклад, у формі прокльону-евфемізму: *Одружила б його сира земля...* Так само в Г. Тютюнника евфемістичне словосполучення *оженитися на сирій землі* використовується в традиційному значенні "померти".

Інші контексти М. Стельмаха дають підставу для виділення таких асоціативних пар: земля – цілителька, земля – радість (і протилежне – земля – журба), земля – найкраща мудрість людини, земля – селянська доля, земля – правда, земля – нагорода, земля – умова життя людини, земля – добрі люди, земля – велике діло, холодна земля – хвороба, земля – вікодавнє багатство народу, земля – дитинство. Узагалі, яких би символічних значень не набувала лексема *земля* в художніх творах М. Стельмаха, центром уваги вона стає насамперед як номінація об'єкту сільськогосподарської діяльності людини. Саме тому в багатьох контекстах це слово супроводжується лексемою *хлібороб*, наприклад: *Бо вже дядько свій довгожданий наділ побачив, а хлібороба й смертю не відірвеш од землі. Для нього і небо – це, найперше, теж земля, де можна орати, і сіяти, і насаджувати райські сади*.

Своєрідні асоціативні зв'язки концепту «земля» простежуються і в творах Г. Тютюнника та О. Гончара:

земля – дівчина: *Навколо в обіймах степової тиші ніжилася земля, як приласкана коханим дівчина...* (Г. Тютюнник);

земля – хороша, вдячна, краса: *...Землю полюбив, хороша вона, вдячна, уся краса од землі йде: квіти, сади, річки, озера, жита, шахти – усе на ній, на землі* (Г. Тютюнник);

земля – дно Сарматського моря (актуалізується наукова теорія походження землі): *Стоять вони, двоє друзів, на землі, що колись була дном Сарматського моря, а потім, через мільйони років, зеленіла тропічними хащами і водились тут різні теплолюбні тварини...* (О. Гончар);

земля – не полігон. Земля – це нива, щоб сіяти... (О. Гончар).

У творах письменників земля досить часто персоніфікується, реалізуючи архетипне символічне значення «жінка-мати». Співзвучну думку знаходимо у

С. В. Форманової: земля – «це щось живе, життєдайне, без чого не можна уявити долю людини» [10, с. 11].

При створенні образу «землі – матері» М. Стельмах актуалізує сему "родючість", наприклад: [земля] *думає і прислухається до чогось, як прислухається до всього і до себе жінка, що почула себе матір'ю*. Подібність землі й жінки автор вбачає також у ознаках «терпіння», «врода», «ніжність, спокій»: *Як вас тільки жінка й земля терплять?; А сама мати була наділена тією вродою, що наче стверджувала схожість між жінкою і землею*.

У Г. Тютюнника лексеми *земля, мати* вступають в асоціативні зв'язки на основі актуалізації семи "тепло": *...Птахи затихали і, згорнувши натомлені за день крильця, сідали на м'які гніздечка, гріючи свої худенькі від роботи тільця пахучим, ласкавим, по-материнськи ніжним теплом розігрітої за день землі...*

Архетипний образ «земля – годувальниця» в художньому мовленні трансформується в інший – «земля – хліб» (адже це, безперечно, основний продукт, яким годує нас земля). Лексеми *земля, хліб* у складі порівняльної конструкції поперемінно стають то об'єктом, то предметом порівняння. Крім того, саме асоціація «земля – хліб», на нашу думку, лягла в основу Стельмахового епітета *зачерствіла земля* та метафори *черствіє земля*: *Чи бачать вони, як від цього черствіє хліборобська душа, а разом із нею черствіє без його ласки і земля?* Показовим є те, що в наведеному контексті дієслово *черствіє* вжито двічі – по відношенню до *хліборобської душі* й по відношенню до *землі*, між якими, безумовно, усталився тісний зв'язок. В обох випадках дієслово стоїть перед підметом,

порушуючи прямий порядок слів у реченні, і несе таким чином смислове навантаження. Усе це дає можливість констатувати, що словосполучення *хліборобська душа* й слово *земля* в контексті дуже близькі за значенням. Проте варто також звернути увагу й на те, що дієслово *черствіти* при цьому має різне функціональне навантаження, а саме: коли воно стосується хліборобської душі, то виступає засобом вираження внутрішнього стану людини, втрати нею душевного тепла, а коли стосується землі, то характеризує її як тверду, засохлу (часто так кажуть про сухий хліб та борошняні вироби).

Вказані вище асоціативні зв'язки землі з хлібом є підставою для українських письменників використовувати слова, що зазвичай є назвами хлібних виробів, для номінування землі, найуживанішими серед яких є: *скиба, скибочка, скибка землі*. Рідше зустрічаються словосполучення *окрайці землі, крихітки землі*.

Отже, основними репрезентантами концепту «земля» в українській прозі другої половини ХХ ст. є слова *земля* й *степ*, які входять до ЛСГ «Особливості земної поверхні». Усі лексеми, які утворюють названу лексико-семантичну групу, відображають конкретні відчуття й уявлення (загальнонародні, архетипні), пов'язані з відповідними природними об'єктами, а також додаткові асоціативні ознаки, які виникають у кожному новому контексті й пов'язані з індивідуальними особливостями світобачення кожного автора. Досліджувані номінації можуть виступати репрезентантами і концепту «земля», і концепту «людина» – психоемоційного, фізіологічного стану, поведінки та зовнішності, набуваючи негативних оцінних конотацій в останньому випадку. Вплив народнописенної стихії в художніх текстах відчувається в мовній реалізації жіночого начала образу землі, у назвах традиційних для фольклору міфологічних істот, а також у художньо-мовних засобах їх репрезентації.

Перспективним вважаємо аналіз синтагматичних відношень лексем-репрезентантів концепту «земля», що дасть можливість розкрити весь його семантичний арсенал та зіставити різноманітні концептуальні ознаки в мовному світі досліджуваних письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Твори : в 7-ми т. / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1987– 1988.
2. Єфименко О. Є. Концепт «степ» в українській мові : словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / О. Є. Єфименко. – Х., 2005. – 19 с.
3. Мельник Л. В. Просторовий код фразем (шлях) // Актуальні проблеми слов'янської філології : Міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XI. – К. – Ніжин: Вид-во "Аспект – Поліграф", 2006. – С. 187–195.
4. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Петрович Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
5. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. – 1997. – №5. – С. 17–26.
6. Словник символів / за заг. ред. проф. О. І. Потапенка та М. К. Дмитренка. – Редакція часопису «Народознавство» // [Електронний ресурс] Українське життя в Севастополі. Бібліотека ім. Марії Фішер-Слиж. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm>
7. Словник української мови : в 11-ти томах / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 3. – 1972. – С. 557–558.
8. Стельмах М. П. Твори : в 7-ми т. / Михайло Панасович Стельмах. – К. : Дніпро, 1982–1984.
9. Тютюнник Г. М. Твори : в 2-х т. / Григорій Михайлович Тютюнник. – К. : Дніпро, 1970.
10. Форманова С. В. Ключові слова у мовній картині світу М. Коцюбинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Форманова. – К., 1999. – 15 с.
11. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту земля у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 249–253.

Irina Serebryanska

Lexical-semantic group «the peculiarities of the land» as a representative of the concept «land» in the ukrainian prose of the second part of the XX century

The proposed article represents the concept «land» according to the analysis of the lexical-semantic group «the peculiarities of the land». It focuses on the semantic possibilities of the word 'land'. The classification of the components of the lexical-semantic group are also represented here.

Key words: concept, lexical-semantic group, concept indications, associative ties, syntagmatic relations.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. МОВА І НОРМА

Лариса Головата

**АНОРМАТИВНІСТЬ У МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ВЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

У статті схарактеризовано помилки, зафіксовані в усній та писемній формі мовленнєвої діяльності фахівців галузі «Фізична культура і спорт». Представлено типові порушення лексичних та граматичних норм сучасної української літературної мови.

Ключові слова: мовна норма, порушення мовної норми, мовленнєва діяльність.

Володіння рідною мовою, використання її не тільки на розмовно-побутовому рівні, але й у професійній діяльності, під час ділового спілкування, у найрізноманітніших сферах функціонування є обов'язком кожного українця, формування особистості якого, починаючи з раннього віку, «має відбуватися тільки рідною мовою свого народу, нею повинен здійснюватися навчально-виховний процес у всіх ланках народної освіти» [3, с. 131]. А сама мовна особистість є узагальненим образом «носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди» [4, с. 27].

Як в усному, так і в писемному мовленні представників галузі «Фізичне виховання і спорт» існують значні розбіжності між нормативними засадами та реальним рівнем володіння мовою. Виявлення типів помилок у їхньому мовленні дозволять розробити комплекс вправ і завдань до курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)», спрямованих на удосконалення лінгвальної компетенції майбутніх педагогів. Це визначає актуальність наукової розвідки. Мета дослідження – аналіз типів помилок, зафіксованих у мовленнєвій діяльності вчителів та викладачів фізкультури міста Тернополя.

Мовленнєва діяльність – важливий аспект роботи вчителя фізичного виховання. Як засвідчують програми з фізичної культури, за якими працюють освітяни України, передбачають різні види усної мовленнєвої діяльності фахівця, які безпосередньо залежать від змісту уроку, а також від тих конкретних форм фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи, яку проводить учитель фізичної культури загальноосвітньої школи з учнями: підготовка комплексів фізкультурних хвилинок; проведення фізкультурних вправ на одній із перерв, підготовка та проведення «Днів здоров'я, фізкультури і спорту», проведення занять спортивної секції з вибраного разом із учнями або традиційного для школи виду спорту, організація роботи ради колективу фізкультури та підготовка громадського фізкультурного активу; організація та проведення разом із суддівською бригадою різних змагань із видів спорту, що входять до початкової програми, та інших заходів за рішенням ради колективу фізкультури; забезпечення участі команд школи в різних змаганнях.

Учитель фізичної культури використовує усне мовлення і в організації самостійної роботи учнів. Особливо важливо для нього вміння налагодити зв'язок із батьками учнів шляхом проведення роз'яснювальних бесід, консультацій, порад. Добираючи підготовчі й спеціальні вправи для домашніх завдань, учитель фізичної культури повинен порекомендувати учням, які саме вправи виконувати тому чи іншому школяреві, враховуючи при цьому індивідуальні особливості, стан здоров'я, а також указати й роз'яснити способи роботи над цим завданням. Якість і результат виконання самостійної роботи учнів безпосередньо залежить від того, наскільки конкретно і зрозуміло вчитель розтлумачив їм завдання, якою є його комунікативна компетенція – «використання мовлення відповідно до соціальних норм поведінки» [5, с. 32].

Враховуючи те, що обов'язковими розділами з фізичної культури для загальноосвітніх шкіл є гімнастика, легка атлетика, рухливі ігри, одна зі спортивних ігор (баскетбол, волейбол, ручний м'яч), плавання, лижний спорт (якщо створено певні умови), фахівець має бездоганно знати українську спортивну термінологію, щоб ефективно реалізувати поставлені програмою завдання.

Учитель фізичної культури повинен досконало володіти й писемним мовленням. У процесі планування навчальної діяльності освітянин, враховуючи особливості учнівського колективу, складає для кожного класу такі обов'язкові документи, як:

- 1) графік вивчення передбаченого програмою матеріалу на рік;

- 2) календарний план навчально-виховної роботи на рік (чи семестр);
- 3) план-конспект уроку;

4) «Карточку здоров'я» кожного учня школи, яка ведеться з першого класу й у яку щорічно наприкінці навчального року вносяться результати тестування та фізичного розвитку, функціональної підготовки, розвитку фізичних якостей та спеціальної фізичної підготовки.

Під час організації та проведення змагань з видів спорту, що входять до навчальної програми, учитель фізичної культури оформляє ще й такі документи: заявку на участь у спортивних змаганнях, протокол спортивних змагань, звіт судді про проведені спортивні змагання, апеляцію до суддів тощо. Усі ці фактори вимагають від педагога володіння основними видами усного й писемного мовлення.

Розглянемо ті типові порушення літературних норм, які допускають учителі фізичної культури на різних рівнях мовної структури у своїй вербальній діяльності. Нами зафіксовано приклади порушення лексичних, словотвірних та синтаксичних норм.

1. Випадки недотримання лексико-фразеологічних норм

Слід зауважити, що засміченість лексики є актуальною проблемою для кожного освітянина. Аналіз мовної практики вчителів фізкультури засвідчує наявність у їхньому лексиконі низки чужомовних слів. Нами зафіксовані такі лексичні помилки:

1.1) вживання лексичних росіянізмів: *соревнованіє; опитний ігрок; шест; сноровка; телосложеніє; мастерство; боковой бросок; вне ігри; кваліфікаційний зальот; мінутний перерив;*

1.2) сплутування значень російських та українських слів, спричинене вживанням міжмовних омонімів: *не мішай* стартувати (правильно – не заважай); *на другій неділі* відбудуться змагання (правильно – наступного тижня); *другий час* туристичного походу (правильно – друга година)

1.3) вживання лексичних словосполучень там, де українська мова має однослівний відповідник: *шахова дошка* (шахівниця); *стати причиною* (спричинитися);

1.4) ототожнення лексичних значень паронімів: *військовий і воєнний; виключно і винятково; додержувати і додержуватися; стан і становище; показник і покажчик; позбавити, позбавитися і позбутися;*

1.5) явище тавтології: *досяг високих досягнень; на змаганнях змагалися; цей бігун прибіг першим; борець поборов* суперника;

1.6) вживання слів-паразитів для заповнення невиправданих пауз: *значить, отже, ну, от, ітак, знаєте;*

1.7) надання переваги словам іншомовного походження замість українського відповідника: *голкіпер* (воротар); *рефері, арбітр* (суддя); *форвард* (нападник);

1.8) професійні жаргонізми: *кльово клюнути* (добре вдарити); *грати хавчиком* (грати у півзахисті); *змітати павутиння* (виймати м'яч із сітки воріт); *з'їсти пішака; зівнути фігуру* (забрати фігуру); *гірчичник* (жовта картка).

У професійній фразеології помітне явище інтерференції: викладачі фізичної культури, намагаючись говорити образно, допускають неточності. Зафіксовано конструкції *приймати* участь (замість *брати*); *нажимати* на всі педалі (замість *тиснути*); *відкрити* очі (замість *розплющити*); *відкрити* двері (замість *відчинити*); *привести* приклад (замість *навести*); *потерпіти* поразку (замість *зазнати поразки*). Інтерференція призвела до того, що фахівці в галузі «Фізичне виховання і спорт» послуговуються сумішшю двох мов, український елемент у якій не завжди є домінуючим.

2. Приклади порушення словотвірних і морфологічних норм

Випадки анормативності на словотвірному й морфологічному рівнях частотні у мовній практиці фізкультурників. У процесі словотворення найчастіше виникають складнощі із використанням морфем: фахівці галузі «Фізичне виховання і спорт» залучають властиві російській мові суфікси і префікси. Морфологічні ж помилки – «це такі ненормативні утворення, що не відповідають формальному вираженню хоча б однієї з граматичних категорій роду, числа, відмінка, ступеня порівняння, особи, часу, способу, стану, виду» [1, с. 15]. Розглянемо типові випадки порушення викладачами фізкультури словотвірних і морфологічних норм:

2.1) відсутність чергування голосних і приголосних: *сто метров; удар у бок; на біговій доріжкі; у цьому забігі; заплеччя* суперника;

2.2) слова, які різняться за категоріями роду й числа іменника в українській і російській мовах: *тіло пронизала біль; команда дістала хвилинний перерив; спортивна мебель; червоні чорнила;*

2.3) порушення норм при творенні ступенів порівняння прикметників і прислівників: *найбільш старанніший вихованець* (правильно найбільш старанний або найстаранніший); *найбільш влучніший* постріл (правильно – найвлучніший або найбільш влучний); *виконуй вправи більш старанніше* (правильно – старанніше або більш старанно); *почувайся більш впевненіше* (правильно – впевненіше або більш впевнено);

2.4) вживання російських невідмінюваних форм вищого ступеня порівняння: суперник *тяжче мене* (тяжчий *ніж я*);

2.5) наказова форма дієслів: *давайте пробіжимо* дистанцію – пробіжимо дистанцію; *давайте поглянемо* на результат – поглянемо на результат;

2.6) вживання невластивих українській мові форм дієприслівників: *стоя* біля воріт; *уходя* з уроку; *аплодую* переможцю; *спостерігаю* за грою;

2.7) помилкове утворення непрямих відмінків числівників: *п'ятью, десятью, п'ятдесяти, шестидесяти* (замість *п'ятьма, десятьма, п'ятдесяти, шістдесяти*);

2.8) утворення дісприкметників активного стану теперішнього або минулого часу: *прибігший* спортсмен; *перемагаючий* у запливі; *прийшовший* на змагання; *знаючий* поразки.

2.9) сполучники *но, так як, як будто, хоча* (замість *але, однак, проте; оскільки, тому що; ніби, мов, наче, начебто; хоча*);

2.10) похідні вторинні прийменники (за російським зразком): *дякуючи* (благодаря) – (замість *завдяки*); *не дивлячись на* (несмотря) – (замість *незважаючи на*);

2.11) частки *пусть, вон, ну-ка, хоть, пожалуй*;

2.12) вигуки *уви!, ерунда!, брось!*;

2.13) слова *тоже* – також; *также* – теж.

3. Аномативність побудови словосполучень і речень

Найтиповішим порушенням синтаксичних норм при вживанні синтаксичних словосполучень зі зв'язком керування є такі ненормовані конструкції: виступ *за проханням* глядачів (замість *на прохання*); змагання не відбулися *із-за поганої погоди* (замість *через погану погоду, через негоду*); велосипедна гонка *по вулицям* міста (замість *вулицями* міста); *згідно інструкції* проведення першості (замість *за інструкцією*); дякую *вболівальників* за підтримку (замість *вболівальникам*).

Масового поширення набуло ненормоване вживання прийменника *по* у найрізноманітніших конструкціях: *по всіх правилах* (правильно: *за всіма правилами*); *по поверненню* з тренування (правильно: *після повернення з тренування*); першість *по легкій атлетиці* (правильно: *першість з легкої атлетики*); *по ініціативі* команди (правильно: *з ініціативи команди*); відсутній *по хворобі* (правильно: *відсутній через хворобу*); *комісія по перегляду* нормативів (правильно: *комісія для перегляду нормативів*); *по вині* організаторів турніру (правильно: *з вини організаторів турніру*); перерва *по вимозі* (правильно: *перерва на вимогу*).

У синтаксисі як усного, так і писемного мовлення вчителів фізичної культури трапляються невправно побудовані речення: *Спортсмен, прийшовши на тренування, він привітався з тренером і друзями* (правильно: *Спортсмен, прийшовши на тренування, привітався з тренером і друзями*); *Захоплений хлопцем футбольним матчем ділився враженнями з іншими вболівальниками* (правильно: *Хлопець, захоплений футбольним матчем, ділився враженнями з іншими вболівальниками*); *Капітан команди заявив, що я докладу всіх зусиль для перемоги* (правильно: *Капітан команди заявив, що він докладе всіх зусиль для перемоги; Капітан команди заявив: «Я докладу всіх зусиль для перемоги»*).

Зважаючи на те, що вчитель упродовж навчально-виховного процесу звертається й до наукового (інструктаж до виконання тієї чи іншої справи), і до офіційно-ділового (виступ на педагогічній раді), і до розмовного (у спілкуванні з дітьми в різноманітних ситуаціях), іноді й до художнього та публіцистичного стилів, він повинен досконало володіти функціонально-стилістичним багатством української мови. На жаль, усне й писемне мовлення вчителів свідчить про невисокий рівень їхніх стилістичних умінь і навичок, а «мовна ситуація в Україні, стан із вивченням української мови в школах, вищих навчальних закладах потребує пильної уваги до проблеми мови як суспільного, соціального явища, мови як реалізації соціальних ролей» [2, с.104].

Урахування цих факторів, намагання окреслити шляхи подолання пов'язаних із ними негативних явищ зумовлюють необхідність виробити єдину концепцію вивчення української мови в галузі «Фізичне виховання і спорт», спрямовану на підготовку висококваліфікованих грамотних спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Т. Г. Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10. 02. 08 «Журналістика» / Т. Г. Бондаренко. – К., 1997. – 20 с.

2. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДПУ, 2007. – 444 с.

3. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький – Дрогобич : Відродження, 1994. – 186 с.

4. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»] / Л. І. Мацько – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
5. Сапухін П. Про мову українського вчителя / П. Сапухін // Шлях освіти. – Харків, 1926. – № 10. – С. 30 – 34.

Larysa Golovata

Violation of lingual activity of teachers of physical training

In the article the aspects of speech activity of teachers of physical training in written and oral forms are characterized. Typical violations of lexical and grammatical norms of modern literary Ukrainian are presented.

Keywords: linguistic norm, violation of linguistic norm, lingual activity.

Олена Цапюк

СИНТАКСИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОДІЄВИХ ЗАМІТОК

Журналістські тексти, що репрезентують інформаційні жанри, становлять переважну частину масових інформаційних потоків. У періодичному друці, як і в ЗМІ загалом, такі тексти є основними носіями оперативних повідомлень, що задовольняють інформаційні запити аудиторії стосовно найбільш значущих, цікавих подій в тій або тій сфері дійсності. Найбільш популярною та найменшою жанровою формою означених текстів є подієва замітка. Основу змісту цієї жанрової форми становить фактологічний опис. Предметом відображення в подієвій замітці зазвичай обирають різноманітні події, а також стан справ у різних галузях діяльності [4].

Матеріали подієвої замітки спрямовані на інформування аудиторії про найбільш значущі й суттєві факти. Для такої замітки характерний інформаційно-констатувальний спосіб викладу відомостей, у якому відсутня авторська оцінка та причинно-наслідковий зв'язок між подіями та фактами. Незалежно від міри розгортання жанрових ознак в подієвій замітці вона завжди спрямована тільки на інформування аудиторії про найбільш помітні, типові риси предмета зображення без проникнення в його суть і без аналізу внутрішніх взаємозв'язків.

Інформація в замітці повинна бути викладена в тексті, який не перевищує 35-40 рядків. Оскільки подієва замітка є формою оперативного повідомлення новин, для неї властиві новизна й невеликий обсяг. Крім того, жанровими ознаками замітки визначають виклад результатів вивчення предмета повідомлення, відсутність інформації про глибоке вивчення питання й методи отримання інформації стосовно предмета, джерело інформації не називають або згадують дуже коротко тощо [3].

Синтаксична структура подієвої замітки обумовлена принципами побудови цього жанру, вимогами до його композиції. Так, структура короткого повідомлення являє собою послідовну відповідь на шість головних запитань: хто? що? де? коли? чому? навіщо? Відповідь на ці питання структурують у формі перевернутої піраміди, основу якої становить найважливіше повідомлення.

Прагнення забезпечити оперативність й точність передачі найважливішої інформації в замітці спонукає автора акумулювати таку інформацію у максимально лаконічне оперативне повідомлення обсягом одне-два речення. Виклад важливої інформації у найбільш короткій формі обумовлений також площею газетних шпальт, на якій прагнуть розмістити якомога більше повідомлень. Невеликий обсяг замітки зумовлює уникання стилістичних прикрас, емоційно забарвленої лексики. Провідним принципом синтаксичного оформлення інформаційної замітки можна назвати стандартність і мовну економію.

Стислий виклад відомостей вимагає правильного конструювання речень, які були б адекватно сприйняті реципієнтами. За даними дослідника французької преси М. Вуароля, експериментально встановлено, що пам'ять читачів не зберігає більшу частину фрази середньої довжини (від 20 до 30 слів). З огляду на це найкраще «чергувати довгі та короткі речення, намагаючись не перевищувати ліміт у 40 слів» [1, 8]. На синтаксичному рівні таку вимогу реалізують прості речення та складні синтаксичні конструкції з однією, рідше з двома, підрядними частинами.

Предметом нашого дослідження обрано матеріали, розміщені в газеті «Сільські вісті» під рубрикою «За рубіжем». Ця рубрика включає 5-6 матеріалів, що висвітлюють значущі події за кордоном. За формою всі матеріали структуровані як інформаційні замітки. Більшість таких заміток є

подієвими. Їхнє мовне оформлення, зокрема синтаксична будова, цілком відповідає вимогам до цього жанру.

Варто зауважити, що інформаційна замітка загалом, і подієва зокрема, становить інформаційний жанр констатуючого типу, мета якого – повідомлення про факти, а саме сповіщення про подію, час і місце, де вона відбувається, а також розкриття причин, наслідків та суті цієї події [3]. Тож стандартну подієву замітку розпочинають із констатації факту. За спостереженнями російської дослідниці Т. С. Дроняєвої, для мовленнєвої форми «констатації факту» необхідною та достатньою є одна предикація. Вона може мати такі форми: 1) просте речення з однією простою предикацією; 2) просте речення в структурі складного; 3) частина ускладненого речення, яке містить кілька предикацій [2].

Інваріантною мовною формою констатації факту, або фактографічного висловлювання, в інформаційних замітках рубрики «За рубежем» аналізованого видання є просте розповідне стверджувальне речення. Така синтаксична одиниця, як правило, має одну граматичну основу: *Сотні палестинців зайняли мечеть «Аль-Акса» в Єрусалимі* («Сільські вісті» від 27.10.09.); *Трохи раніше в цьому районі розбився човен з емігрантами з Афганістану* («Сільські вісті» від 30.10.09.); *Славнозвісні сніги Кіліманджаро швидко тануть через глобальне потепління* («Сільські вісті» від 5.11.09.).

Для граматичних основ більшості речень подієвої замітки типовим є використання простого дієслівного присудка, вираженого дієсловами з різними значеннями, зокрема протікання дії, стану, часу: *Україна порівняно з минулим роком погіршила свою позицію на два рядки і поділяє тепер 89-те місце з Сенегалом* («Сільські вісті» від 23.10.09.); *На незапланованому засіданні депутати спробували вирішити питання з процедурою президентських виборів* («Сільські вісті» від 27.10.09.); *До Кабулу терміново прибув Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун* («Сільські вісті» від 3.11.09.). Проте іноді автори заміток уводять в текст речення зі складним іменним присудком: *Це – найпрестижніша в Європі нагорода у сфері прав людини* («Сільські вісті» від 29.10.09.).

Прості речення подієвих заміток досить часто можуть ускладнюватися за допомогою однорідних членів речення, а також відокремлених членів речення. Автори подієвих заміток у газеті «Сільські вісті» віддають перевагу простим реченням, ускладненим однорідними присудками: *У портовому місті Турку фінська суднобудівна верф спустила на воду і передала своїм американським замовникам найбільший у світі круїзний лайнер «Oasis of the Seas»* («Сільські вісті» від 3.11.09.); *Вона мала переговори з президентом Бараком Обамою і виступила з промовою в Конгресі* («Сільські вісті» від 6.11.09.); *Астероїд пролетів на віддалі 14.000 км від нашої планети і зник у безмежжі* («Сільські вісті» від 12.11.09.).

Відокремленими членами речення, які найчастіше ускладнюють прості речення в досліджуваних інформаційних матеріалах, є обставини, виражені дієприслівниковими зворотами: *Продавиця просила не вбивати її, згадавши при цьому ім'я Боже* («Сільські вісті» від 23.10.09.); *Поліція Лос-Анджелеса (штат Каліфорнія) заарештувала шістьох молодих людей (чотирьох дівчат 18–19 років і двох хлопців 18 та 26 років), звинувативши в численних крадіжках* («Сільські вісті» від 3.11.09.). В окремих випадках спостерігаємо поєднання в одній синтаксичній одиниці обох форм ускладнення – однорідних одиниць та відокремлених членів речення: *У місті Індіанapolis (адмінцентр штату Індіана) молодий чоловік удерся в крамницю і погрожував пістолетом, вимагаючи грошей* («Сільські вісті» від 23.10.09.).

Оремо варто звернути увагу на порядок слів у фактографічному висловлюванні. На думку фахівця з журналістики М. Вуароля, для сприйняття таких висловлювань найлегшою є побудова речень за схемою підмет – присудок – доповнення [1, 8]. У комунікативному синтаксисі вказана схема відповідає прямому порядку слів у реченні, згідно з яким присудок стоїть після підмета, додаток – після керуючого слова.

Попри те, що в українській мові порядок розташування слів у реченні вільний, у конструюванні подієвих заміток журналісти дотримуються прямого порядку слів. Наприклад, *Берегова охорона виявила 45 нелегальних мігрантів на безлюдному острові в Егейському морі* («Сільські вісті» від 30.10.09.). У наведеній синтаксичній конструкції означення *берегова* стоїть в препозиції до підмета *охорона*. Група присудка, вираженого родовою формою дієслова *виявити*, стоїть в постпозиції після підмета. Описаний порядок слів є прямим, і його вибір надає синтаксичній конструкції стверджувального розповідного характеру.

Однак вибір порядку слів у реченні обумовлений не тільки прагненням зробити текст, легким для сприйняття. Наголосимо, що досить часто порядок розташування слів у реченні є показником соціальної значущості факту. З огляду на таку значущість автор може виносити на перше місце у реченні ключове слово або групу слів, які містять основне інформаційне навантаження. Якщо автор замітки робить акцент на певному аспекті події, він використовує зворотний порядок слів у реченні,

тобто інверсію. Приміром в реченні *Саме цього дня до Пакистану прибула державний секретар США Гіллари Клінтон для переговорів із керівництвом країни про боротьбу з тероризмом* («Сільські вісті» від 30.10.09.) журналіст робить акцент на часі й місці події, що зумовлює розташування цих другорядних поширювачів на початку речення й розміщення після них присудка, від якого вони залежать. Відповідно підмет стоїть в реченні після присудка.

В іншій синтаксичній конструкції автор підкреслює важливість перемоги кандидатури Ангели Меркель у виборах на пост канцлера Німеччини. Тому ці ключові слова, що в реченні виконують роль додатка, він виносить на початок висловлювання: *За кандидатуру Ангели Меркель проголосували 323 депутати бундестагу, проти – 285* («Сільські вісті» від 30.10.09.). Відповідно присудок стоїть в синтаксичній конструкції на другому місці, група підмета розташована після присудка.

Для акцентуації особливо значущих фактів у подієвих замітках використовують не тільки порядок слів. З цього погляду ефективними є безособові односкладні синтаксичні конструкції. За нашими спостереженнями, головний член речення в таких конструкціях найчастіше виражений дієслівною формою на -но: *Україну, США та ще 20 країн обрано до Економічної і соціальної ради (ЕККОСОР) у ході таємного голосування на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї* («Сільські вісті» від 29.10.09.); У наведеній конструкції головний член речення виражений дієслівною формою *обрано*. Презентуючи новину, журналіст обрав цю форму, щоб підкреслити факт входження певних країн до Економічної і соціальної ради. Натомість якби автор увів до висловлювання суб'єкт дії, акценти було б розставлено інакше.

Окрім простих речень неускладненого та ускладненого типу, у подієвих замітках, розміщених в газеті «Сільські вісті» під рубрикою «За рубежом», журналісти активно використовують для фактографічного висвітлення складні речення. Вживання в замітці таких речень пов'язане з прагненням умістити значний обсяг інформації в невелику за обсягом форму. Попри те, що синтаксична конструкція має кілька частин, вона неодмінно прозора та ясна для розуміння. Цьому сприяє використання однотипних структур: *Становище наших моряків важке, їм бракує найнеобхіднішого, є хворі, найтяжче – одній жінці* («Сільські вісті» від 3.11.09.); *Знайдено «чорні скриньки» (бортові самописці), розпочато слідство* («Сільські вісті» від 3.11.09.).

Жанрові вимоги до інформаційної замітки (послідовні відповіді на питання хто? що? де? коли? чому? навіщо?) найкраще реалізують складнопідрядні присубтантивно-означальні речення. В аналізованих матеріалах вони містять констатацію факту в головній частині і його деталізацію в підрядній: *Забезпечити продовольством удасться понад 2 мільйони людей із 9 мільйонів, що потребують допомоги* («Сільські вісті» від 27.10.09.). У наведеному прикладі підрядна частина пояснює додаток *9 мільйонів*, тим самим детальніше розкриваючи його для аудиторії друкованого ЗМІ. В іншому прикладі за допомогою підрядної частини присубстативно-означального речення розкрито факт, виражений словами *модель «міжнародного капіталізму»: Державно-капіталістична економічна модель КНР створює конкуренцію моделі «міжнародного капіталізму», яка є нестабільною через недостатнє регулювання, вважає фінансист* («Сільські вісті» від 6.11.09.).

На формування значної частини синтаксичних конструкцій інформаційних заміток впливає модальність авторизації. За своєю суттю вона становить вказівку на джерело відомостей. Для передачі авторизації у сучасному газетному дискурсі використовують безсполучникове складне речення, одна частина якого є констатацією основного факту, а інша – номінацією джерела повідомлення [3]. За формою вираження авторизація близька до речень з непрямою мовою. Однак структурно такі конструкції різняться. Так, речення з непрямою мовою є складними конструкціями, частини яких поєднані сполучниковим зв'язком, натомість частини речення, що виражають авторизацію, поєднані безсполучниковим зв'язком. Частина, що містить вказівку на джерело інформації, може розпочинати речення: *Як повідомило агентство «France Press», він здобув підтримку 89,28% виборців* («Сільські вісті» від 29.10.09.); або розміщуватися після повідомлення новини – *Капітан судна, громадянин України, перебуває у місцевій в'язниці, повідомив головний редактор «Морського бюлетеня» Михайло Войтенко* («Сільські вісті» від 30.10.09.); *Таким чином, американські ракети «Patriot» можуть бути розміщені в Польщі незалежно від зміни планів США замість розміщення ракет-перехоплювачів на польській території розміщувати їх на кораблях біля берегів Північної та Південної Європи, повідомляє РІА «Новости»* («Сільські вісті» від 6.11.09.).

Іншою формою вираження авторизації в синтаксичних конструкціях подієвих заміток є вставні конструкції. У журналістських текстах вони починаються словами *на думку, на переконання, за даними, за словами* тощо: *На думку експертів, 40 відсотків населення КНДР страждають від голоду* («Сільські вісті» від 27.10.09.); *За даними опитування фонду «Громадська думка», рівень довіри президентові Дмитру Медведеву впав із 62 до 56 відсотків, а рейтинг прем'єр-міністра Володимира*

Путіна – з 72 до 66 відсотків («Сільські вісті» від 5.11.09.); За його словами, численні порушення в першому турі «не залишають шансів на чесні вибори», а його вимогу про відставку голови ЦВК не виконано («Сільські вісті» від 3.11.09.). Активне використання подібних конструкцій у сучасній газеті свідчить про те, що авторизація фактів, які констатують в інформаційній замітці, вказівка на джерело повідомлення набула нині обов'язкового характеру і є, таким чином, невід'ємним елементом інформаційного тексту.

Отже, подієва замітка в сучасних друкованих ЗМІ становить малий інформаційний жанр, синтаксичне оформлення якого спрямоване на констатацію соціально значущих фактів. Інваріантною формою такої констатації найчастіше є прості неускладнені речення, а також прості речення, ускладненні однорідними синтаксичними одиницями та відокремленими обставинами. Іншими високочастотними синтаксичними конструкціями, що забезпечують фактографічність заміток, є складнопідрядні присубстантивно-означальні речення. Важливе значення в усіх синтаксичних конструкціях відіграє порядок слів у реченні та розміщення його частин, що залежить від важливості факту висвітлення і категорії авторизації як невід'ємної складової сучасних інформаційних заміток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вуароль М. Гід газетяра / М. Вуароль. – Перекл. з фр. – К. : ІМІ, 2003. – 64 с.
2. Дроняева Т. С. Информационный подстиль / Т. С. Дроняева. – Режим доступу : http://evartist.narod.ru/text12/15.htm#з_24.
3. Лашук О. Р. Редактирование информационных сообщений : учебное пособие для студентов вузов / О. Р. Лашук. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 160 с. – Режим доступу : <http://www.evartist.narod.ru/text3/43.htm>.
4. Тертычный А. А. Жанры периодической печати : учеб. пособ. / А. А. Тертычный. – М. : Аспект Пресс, 2000. – Режим доступу : <http://www.evartist.narod.ru/text2/01.htm>.

Olena Tsapok

Factual errors in the titles of the ukrainian printed mass-media

The article is devoted to the problem of factual exactness and authenticity in the titles of journalistic materials in Ukrainian printed media. The «fact» concept is revealed, the sources of factual information are described, the typical factual errors are stated in the titles of printed MASS-MEDIA and the ways of removal of such errors are proposed.

Keywords: fact, information generators, factual errors.

Олександра Задорожна

ЕКСПЛІКАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНОГО ІНТЕРВАЛУ «НІЧ» ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

У статті з'ясовано структурно-семантичні особливості лексичного вираження темпорального проміжку «ніч» в українській поетичній мові, простежено шляхи розширення семантики часоназви. Представлено вербалізацію уявлень українців про цю частину доби.

Ключові слова: концепт, темпоральне значення, лексема, експліцитне вираження значення, імпліцитне вираження значення.

У другій половині ХХ століття відбувається антропологізація науки: згідно з принципами гуманізму, людину проголошено центром Всесвіту, котрий розглядають крізь призму свідомості особистості. Усе частіше коректність інтерпретації наукових фактів вимагає систематизації положень гуманітарних галузей: філософії, психології, країнознавства тощо. Тому в сучасному українському мовознавстві спостерігаємо тенденцію до виявлення та опису лінгвальних особливостей експлікації об'єктивної дійсності. Увага дослідників зосереджена на ословленні концептів – «семантичних утворень, які позначені лінгвокультурною специфікою і тим чи іншим способом характеризують носіїв певної етнокультури» [6, с. 47]. Особливо актуальною є проблема концептуалізації основних філософських категорій, зокрема категорії часу. Некогнітивні аспекти темпоральності висвітлювали у

своїх працях М. Кочерган [5], М. Джиоєва [1], Л. Дзиковська [2], В. Маслова [6] та інші мовознавці. Проте в українській лінгвостилістиці досі відчутний брак наукових студій, які містили б аналіз ословлення окремих сегментів концепту «час». З огляду на це, дослідження засобів мовного вираження значення «темна частина доби» видається доречним.

Мета, яку ставимо перед собою, – виявити структурно-семантичні особливості лексичного вираження темпорального проміжку «ніч». Об'єктом нашого дослідження є експліканти значення «темна частина доби» у поетів-шістдесятників (Д. Павличка, Б. Олійника і Л. Костенко) та поетів-дев'яностників (Р. Скиби, А. Дністрового, В. Махна, О. Соловоя). Порівняння якісних і кількісних характеристик вербалізації часових понять у мовотворчості майстрів слова двох поколінь дає змогу простежити статику й динаміку експлікації часопріміжку «ніч» в українській поетичній мові.

Вербалізація значення «темна частина доби» відбувається за допомогою ключових (головних) і другорядних вербалізаторів, які експліцитно та імпліцитно виражають смисл характеризованого поняття. Головним вербалізатором, безперечно, є однойменна лексема *ніч*, яка експліцитно репрезентує денотат. Другорядними вербалізаторами вважаємо синоніми (зокрема й контекстуальні) до ключової лексеми та спільнокореневі слова, корінь яких містить сему «приналежність до темної частини доби». Наявність такої семи підтверджує експліцитність у вербалізації концепту.

Семантична характеристика слова *ніч*, зафіксована у Словнику української мови, є такою: «частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку» (СУМ, V, с. 132). Вербалізація зазначеного темпорального інтервалу відбувається власне однойменною лексемою *ніч*, а також за участі другорядних вербалізаторів – спільнокореневих слів різної частини мовної належності, що доповнюють виражальні можливості ключової одиниці:

– іменниками *нічліг* «притулок на ніч, місце для нічного сну» (*Шукав вечерю і нічліг* (ДП-I, с. 17), *ніченька* «зменшено-пестливий іменник до *ніч*» (*О де ти, ніченько?* (РС, с. 42), *північ* «дванадцята година ночі» (*Північ проб'є, і втретє я не впізнаю вас* (РС, с. 61), *нічліжанин* «людина, яка десь ночує, проводить ніч» (*Миціні під небом сні подорожан. Але ченці на ноги наступали і дзвоником будили нічліжан* (ЛК-МЧ, с. 138);

– прикметниками *нічний* (*нічна, нічне, нічні*), що засвідчують належність до ночі: *нічне небо* (БО, с. 37);

– прислівниками *щоночі* «повторюваність дії чи явища кожної ночі» (*Щоночі ти приходила до мене* (ІП, с. 83); *І щоніч, закутавшись у славу, Крізь усе князівство степове* (РС, с. 140), *вночі* (*уночі*) та *поночі* «вказують на час події» (*Хто до колгоспу перший піде, той буде скараний вночі* (ДП-I, с. 180); *Через цвинтар йти страшно поночі* (ВМ-ІР, с. 17);

– дієсловом *ночувати* «десь проводити ніч» (*Мало у мене чорти не ночують* (ЛК-В, с. 120);

– дієприкметником *споночілий* (*Споночіла вода світиться мушлями і морськими зіздами* (ВМ-ЛЕ, с. 59);

– вигуком *добраніч* як етикетним побажанням доброї ночі, спокійного сну: *Добраніч, Марку, світло погаси* (ВМ-ЛЕ, с. 30); *Що ж, на добраніч* (ЛК-В, с. 120).

У поетичній мові другої половини ХХ століття до лексеми *ніч* функціонують контекстуальні синоніми: словосполучення *до ранку*, яке експлікує значення «всю ніч», а також номінації нічних годин (*Посидимо до ранку. Яку залізу маємо фіранку! Це, бачиш, доля виткала для нас. А ніч стоїть, немов іконостас* (ЛК-МЧ, с. 83); *О третій ночі – або і в чотири вона згоріла* (ЛК-В, с. 246). У представленому фрагменті конкретизація пори доби відбувається завдяки лексемі *ніч*, оскільки у мовомисленні Л. Костенко рецепція показників годинника відбувається за дванадцятигодинною шкалою.

Асоціація неосвіченості з темнотою вводить до семантичного простору лексеми *ніч* корелятивну антонімічну пару «неграмотність (*ніч*) ↓↑ освіченість». Протиставлення репрезентоване різними словесними конкретизаторами: *Із темряви ночі ми бачили світло науки* (ДП-I, с. 112); *наука тьму зборолала* (ДП-I, с. 204); *Горю вогнем за вашу темноту* (ЛК-В, с. 255).

Семантичний простір ключового вербалізатора темпорального інтервалу увиразнює дискурсивна сполучуваність. До текстотворення залучено широкий спектр атрибутів, які репрезентують додаткові семантичні характеристики лексеми *ніч*. За допомогою узуальних для часоназв означень актуалізовано такі характеристики ночі:

– часові, що поділяються на календарні (*осіння, купальська, різдвяна*): *Мого брата в ніч осінню поліцаї повели* (БО, с. 10); *Мріє, наче сніг здалека, ночі літньої блакить* (ДП-II, с. 265), а також на історичні (*революційна, столипінська*): *Усі, кому столипінської ночі в холодних ямах чорних одиночок довбає серце двоголовий крук* (БО, с. 144);

– просторові (*південна, східна*): *Лиш ночі східної печаль* (ДП-II, с. 338); *Коли південна ніч, як Парфенон, повстане* (БО, с. 165);

– метеорологічні (холодна, дощова, зоряна, горобина, ясна, сніжна та ін.): *Кімнатний Діоген у пошуках обличчя людського мертвий час марнує й сніжну ніч* (АД-К, с. 60); *Змій пролетів. Вогнем дихнув із пащі. Бо Змій літає в горобину ніч* (ЛК-СНС, с. 29); *Ніч була ясна, я відкрив кулак* (ДП-ІІ, с. 279); *Сльотава ніч так близько і далеко, а може просто за вікном* (ОС-ФІ, с. 37); *І так всю ніч, а ніч така зоряна, місячна* (ОС-Х, с. 36);

– одоративні (духмяна): *...А за вікном – духмяна ніч!* (ОС-Х, с. 36);

– колоративні (золотава, темна, бліда, глупа («темна»): *У глупу ніч падають люди* (АД-К,); *Нічка чорна, як душа* (РС, с. 141);

– психічні (щаслива): *Щаслива була ця ніченька, остання, може, у нас!...* (ЛК-МЧ, с. 81).

Крім узуальних для мовомислення українства, слово *ніч* приєднує й оказіональні атрибути. Вони по-новому інтерпретують ознаки ночі: *темряву, наявність на небі місяця і зірок, тишу* тощо. Так, у поезії Л. Костенко на позначення темряви функціонує атрибут *глибока*: *Глибока ніч. Віконце як більмо. Зброяр і джура сплять вже, поморились. І лицар спить* (ЛК-Б, с. 179).

Лексема *ніч* активно поєднується з предикатами *іде, надходить, прийде, наступає, пролетіла, темніє, минає, пройшла, промчала, провести, скоротати*: *Минула наша шлюбна ніч* (ВМ-ЛЕ, с. 36); *І диво велике сталося: минула ніч. І скінчився сон* (ЛК-В, с. 16). У поетичному тексті дієслова конкретизують таке абстрактне поняття, як час. Паралельно оказіональні предикати із залежними словами додають лексемі *ніч* атрибутивного відтінку:

– горобина (*Чи не спіпить грозою ткани ніч?*) (ЛК-В, с. 270);

– зоряна (*Зірками ніч висока накрапала*) (ЛК-МЧ, с. 94); *Ось ніч, і та зорею в очі цвікне.*

Чумацький Шлях заремигає – злазь (ЛК-Б, с. 149); *Їм ніч іскрила зоряним кресалом* (ЛК-Б, с. 77);

– темна (*Вдягнула ніч на вікна чорні шори. Все місто спить, суворе й мовчазне*) (ЛК-МЧ, с. 69);

– тиха (*Упала зірка. Пискає синиця. П'є тишу ніч з Великого Ковша. Вже навіть сон про волю не присниться. Така в людини знічена душа*) (ЛК-Б, с. 15);

– місячна (*поклала місяць на річках, як скрипали кладуть смичок на струни*) (ІІ, с. 37); *гойдала місяця малого* (ДП-ІІ, с. 150); *одягне на груди старий медальйон* (ЛК-В, с. 266);

– зимова (*осідає білим снігом на хати*) (ДП-І, с. 289); *світер віхоли зняла* (ДП-ІІ, с. 263);

– дощова (*затікає дощем*) (ВМ-ЛЕ, с. 6).

За допомогою предикативних комплексів, оказіональних для дискурсивної сполучуваності лексеми *ніч*, експлікуються межі ночі: *І сходить ніч в облуді пишних шат* (ВМ-ЛЕ, с. 6); *Ніч тікає, як ворона* (ДП-ІІ, с. 122); *І ночі згоряють на ранки, і падають зорі на дно Амазонки й Дніпра* (БО, с. 170); *Ніч підняла завісу* (ЛК-В, с. 126); *Ніч присвічує дню* (ЛК-В, с. 37). Сполучуваність лексеми *ніч* із оказіональними предикатами «відповідно до конкретного текстового моменту, набуває того асоціативного динамізму, що пов'язаний безпосередньо з антропоморфічними з'явами, які відбуваються в органічній природі» [7, с. 25]. У поетичній мові Л. Костенко спорадично трапляються оригінальні образи, що будуються шляхом обігрування антонімічної пари «ніч – день»: *світали ночі* (ЛК-СНС, с. 12), *ніч здається днем* (ЛК-В, с. 31).

У процесі концептуалізації дійсності окремим народом суттєву роль відіграють національно-культурні компоненти, вплив яких на мовну діяльність соціуму «позначається не лише в безпосередньому використанні етнічно орієнтованих слів і виразів, а й у способах і засобах слововживання, у процесі розвитку образності, експресії лексико-синтаксичних одиниць» [4, с. 15–16]. Найповніше національно-культурний компонент концепту «час» у художній мові репрезентують асоціативні ряди до ключових темпоральних понять. Так, хліборобському світоглядові українців максимально відповідає асоціація «ніч – спочинок після трудового дня»: *Ніч у ярах залягла* (БО, с. 24); *спати треба уночі* (ДП-І, с. 165); *люди спали* (ЛК-В, с. 126); *Вночі їм сняться миші кольорові* (ЛК-В, с. 382). Живильний сон заряджає людський організм життєвою енергією, необхідною для завтрашньої праці: *Уранці хочеться літати* (ЛК-В, с. 196).

В. Жайворонок у праці «Знаки української етнокультури» зазначає, що згідно з етнічним світоглядом представників нашої нації «вночі розгулює нечиста сила» [3, с. 399]. У мовотворчості другої половини ХХ століття актуалізована ця українознавча сема. Вона реалізується в зображенні таких містичних явищ, які відбуваються вночі (особливо після півночі):

– оживає багато містичних та міфологічних істот (*Ці вапню заляпані скульптури, котрі вночі говорять, як живі*) (ЛК-СНС, с. 152); *там чорт проти ночі швендяти буде?* (БО, с. 24); *Щось не вернувся Змій отой триглавий, що тут вночі над нами пролітав* (ЛК-СНС, с. 101); *Вночі в садах тут світять груші бери. А молодик зійшов – оторопів, бо, перш ніж виплисти під місяцем на берег, русалки дивляться в зеркальних коронів* (ЛК-В, с. 413);

– відбуваються магічні ритуали (*Луарські чарівниці вночі кисіль варили з бузини*) (ЛК-СНС, с. 172);

– можна побачити фантастичні явища (*О дивна ніч, о дика ніч жаги, коли тремтить і чадіє любисток* (БО, с. 170); *Хтось постукав уночі. Швидко я знайшла ключі, відчинила, і до хати зайчєня зайшло вухате* (ДП-ІІ, с. 503); *Вночі ти входила в море – під місяця оком вовчим, і море ставало деревом, а ти – забороненим овочем* (ДП-ІІ, с. 266);

– з людьми відбуваються такі події, яких вони не можуть пояснити (*Вона із димаря вночі літала чи ловила зірку* (ЛК-В, с. 383); *В роду у мене всі вночі ходили* (ЛК-СНС, с. 132) тощо.

Лексема *ніч* активно функціонує в інтимній ліриці: *справляло тіло пристрасті обжєнки колісками і лагодом ночей* (ЛК-В, с. 209). Пора доби «ніч» додає магічності в стосунки закоханих: *Чорна магіє ночі, скажи мені голосом рік – ця тривога, це щастя, незахмарений рай без вигнання, заворожєне щастя, – чи буває таке навік?* (ЛК-В, с. 316); *Чорна ніч, інкрустована ніжністю* (ЛК-В, с. 8). Вона ховає коханців від лихих очей: *Ми були під покровом ночі* (ІІ, с. 75), уміє берегти таємниці: *Мовчати вміє ніч, вона німа* (ДП-ІІ, с. 401). Для експлікації значєння «взаємне кохання» функціонують конструкції, які додають позитивної конотації ключовому вербалізаторові найтемнішої пори року: *ніч осяяна цвітєм яблуні, затуманєна, мов роса* (ДП-ІІ, с. 302); *гойдаєтьєся, мов дим* (ДП-І, с. 329); *над полями стояла смугла, аж золота* (ДП-ІІ, с. 296); *тайна хазяйка серце колише* (ІІІ, с. 135). Коли кохання без взаємності, темпоральний інтервал «ніч» набуває виразної негативної конотації: [ніч] *тягне сухого безпліддя біль* (БО, с. 109); *ніч, як горло чорних дїр* (ІІІ, с. 44).

Поєти-шістдесятники вербалізують вірування наших предків, згідно з якими вночі відпочивали не лише люди, а й природа:

– засинають рослини: *А материнка все дітей гойдає і коліскову пісєньку співає* (ЛК-В, с. 202);

Старєнька груша дихає на пальці, їй, певно, снятьєся повні жмені груш (ЛК-В, с. 41);

– зайшло сонце: *Стомленє сонце спочити лягає, гори приймають його на нічліг* (ДП-І, с. 72);

– відпочивають деякі тварини, птахи, комахи, риби: *Стоять жоржини мокрі-мокрі, сплять діамантові жуки, під грушею у дикій моркві до ранку бродять їжаки* (ЛК-В, с. 60); *Птиці зелені у пізнє пору спати злетілись на свїжє поруб* (ЛК-В, с. 130).

У представлєних конструкціях значєння «темна пора року» виражена імпліцитно, тобто без лексеми-конкрєтизатора. Такий спосіб вербалізації часопроміжку є результатом індивідуальних пошуків образних і виразних мовних засобів. Найчастіше темпоральний інтервал «ніч» імпліцитно вербалізований у поєтичній мові Л. Костєнко: *Стоїть над нами Всєвіт у зоряній кольчuzі, і повний місяць сходить над нами, ніби щит* (ЛК-В, с. 86); *Вродить небо дивовижне скляними зорями зими* (ЛК-В, с. 310).

Отже, ословлєння темпорального інтервалу «ніч» відбуваєтьєся експліцитно й імпліцитно. Експліцитно часопроміжок виражаєтьєся лексемами *ніч, нічліг, нічєнька, північ, нічліг, нічліжанин, опівночі, нічний, щєночі, щєніч, уночі, вночі, поночі, нєчувати, спєночілий, добраніч*, котрі функціонують у творчості представників обох поколінь: шістдесятників і дев'яностників. Проте темпоральні номінації, представлені в поєтичній мові шістдесятників, мають більш виразний стилістичний потенціал. Констатуємо, що репрезєнтантами значєння «темна частина доби» виступають і вербалізатори асоціацій, пов'язаних у свідомості людини із цим періодом: сходить місяць, з'являютьєся зорі, люди сплять та ін. Часто лексеми на позначєння цих понять функціонують у тексті без часоназви, забезпечуючи імпліцитне виражєння темпоральної реалії.

У майбутньому плануємо дослідити виражєння темпорального інтервалу «день» засобами художнього слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джієєва М. Г. Русская временная лексика, как фрагмент языковой картины мира: дис... канд. филолог. наук : 10. 02. 02 / Джієєва Марія Гивієвна. – Симферополь, 2001. – 207 с.

2. Дзієєвська Л. Н. Художественное время и художественное пространство в лирике М. Волошина: дис... канд. филолог. наук : 10. 01. 02 / Дзієєвська Лариса Ніколаєвна. – Измаил, 2001. – 169 с.

3. Жайворонєк В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / Жайворонєк В. В. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

4. Кононєнко В. І. Мова. Культура. Стилє [збірник статей] / Кононєнко В. І. – Київ – Івано-Франківськ, 2002. – 406 с.

5. Кочєрган М. П. Лєксика понятій времени в украинском языке : авторєф. дис. на соискание уч. стєпени канд. филолог. наук : спец. 10. 02. 01 «Украинский язык»/ М. П. Кочєрган. – К., 1967. – 16 с.

6. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику / Маслова В. А. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 296 с.

7. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : [монографія] / Мойсієнко А. К. – К. : Сталь, 2006. – 304 с.

8.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АД-К** – Дністровий А. На смерть Клію / Дністровий А. – К. : Дух і літера, 1999. – 110 с.
БО – Олійник Б. Вибрані твори: У 2-х т. / Олійник Б. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 324 с.
ВМ-ЛЕ – Махно В. І. Лютневі елегії та інші вірші / Махно В. І. – Львів : Каменяр, 1998. – 63 с.
ВМ-ПР – Махно В. І. Плавник риби / Махно В. І. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2002. – 68 с.
ДП – Павличко Д. В. Твори в трьох томах / Павличко Д. В. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1–2.
ЛК-Б – Костенко Л. В. Берестечко / Костенко Л. В. – К. : Український письменник, 1999. – 157 с.
ЛК-В – Костенко Л. В. Вибране / Костенко Л. В. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
ЛК-МЧ – Костенко Л. Маруся Чурай / Л. Костенко // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 7–146.
ЛК-СНС – Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур Костенко Л. В. – К. : Радянський письменник, 1987. – 207 с.
ОС-Х – Соловей О. Осінній хадж / Соловей О. Донецьк : Авантіс, 2001. – 129 с.
ОС-ФІ – Соловей О. Фієста інфікованих / Соловей О. – Донецьк : Терикон, 2000. – 152 с.
РС – Скиба Р. Хвороба росту / Скиба Р. – Львів : Літопис, 2001. – 161 с.
СУМ – Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред) та ін. – Т. 1–11. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Oleksandra Zadorozhna

Explication of the temporal interval «night» through artistic means

The article regards the structural-semantic peculiarities of the lexical expression of the temporal interval «night» in the Ukrainian poetic language, the ways of the semantic expansion of the time-name are revealed. The verbalized notions of the native speakers on this time period are presented.

Key words: concept, temporal meaning, lexeme, explicit expression of meaning, implicit expression of meaning.

Ірина Орел

РЕАЛІЗАЦІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ТРАНСФОРМАЦІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З ФОЛЬКЛОРНИМ КОМПОНЕНТОМ У НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

У пропонованій розвідці розглядаються шляхи реалізації стилістичних прийомів засобами трансформованих фразеологічних одиниць з фольклорним компонентом на матеріалі німецькомовної публіцистики.

Ключові слова: стилістичні прийоми, трансформовані фразеологізми, фразеологічні одиниці з фольклорним компонентом, публіцистичні тексти.

Фразеологічні одиниці з фольклорним компонентом (ФОФК) належать до виразних мовних засобів. Вони наповнені яскравим національно-культурним характером, образністю, експресивністю, оцінністю. Через вказані властивості ФОФК охоче використовують публіцисти, тому що вони сприяють створенню і реалізації бажаної інтенції, досягненню прагматичної мети. ФОФК не лише називає, але й оцінює, виражає ставлення автора до описаних фактів, подій, особистостей тощо. ФО як мовні засоби, що демонструють широкі стилістичні можливості, досліджувало багато мовознавців (Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко, В. Фляйшер, Ш. Баллі, Г. Бургер, Й. Шарлот, О. В. Кунін, Н. Н. Амосова, І. І. Чернишева та інші дослідники).

Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко описують процеси реалізації стилістичних прийомів як взаємодію стилістично маркованих (наприклад, ФО) і стилістично немаркованих одиниць у тексті [2, 380]. У результаті такої взаємодії розкривають образ, покладений в основу

внутрішньої форми ФО, що й забезпечує реалізацію стилістичних прийомів. Г. Бургер вважає, що метафора, метонімія (як спосіб творення ФО) та інші тропи класичної риторики визначають експресивність, передають смисл, забезпечуючи прагматичну цінність ФО [10, 79]. Г. Шмале висловлює думку, що значення ФО найяскравіше виявляється в результаті трансформації будови чи без структурних змін, але в умовах контексту [11, 210]. На думку Ш. Баллі стилістичні ефекти виникають завдяки образу [1, 230], викликані у свідомості саме ФО. Образи, покладені в основу ФО оживають у результаті семантичних чи структурно-семантичних трансформацій.

Стилістичні прийоми, реалізовані засобами ФО, властиві різним національним мовам. Виявлені й описані типи трансформацій ФО, що сприяють утворенню стилістичних фігур [11, 210–214] (див. також Р. Шнель, В. Фляйшер, Г. Гельбіг, М. Шварц-Фрізель). Однак варто зауважити, що доцільність вживання трансформованих ФО сучасної німецької мови з погляду стилістики вивчено недостатньо. Стилістичні властивості модифікованих ФОФК описуємо вперше. Метою пропонованої розвідки є виявлення стилістичних прийомів, реалізованих засобами трансформованих ФОФК.

Узуальні й оказіональні ФОФК використовують як рельєфні засоби мови в публіцистичних текстах. Їхня виразність досягається наявністю фольклорних / створених народом образів, які є основою внутрішньої форми. Наприклад: «*Wir sollten doch mal die Kirche im Dorf lassen: Unser Stück war eine TV-Kritik, kein Aufruf zum deutsch-deutschen Bürgerkrieg.*» (13, № 26, 103). / «*Ми не повинні перебільшувати* (досл.: залишити церкву в селі): наша п'єса була критикою телебачення, а не заклик до громадянської війни». Наявність церкви в селі мала важливе значення для побожних католицьких громад. Цей прозорий і зрозумілий «конкретний образ» [1, 229] є основою фразеологізму.

На нашу думку, фольклорні образи найбільш чітко виявляються в трансформованих ФОФК [6]. У результаті семантичних, структурно-семантичних трансформацій фольклорний образ оновлюється, увиразнюється, утворюючи нові відтінки значення, виконуючи певні стилістичні завдання. Зміни в семантиці, будові ФО мають авторський характер і відбуваються з метою реалізації стилістичних прийомів [2, 174] для досягнення інтенції (одного із головних завдань публіцистичних текстів).

Стилістичний прийом – це цілеспрямоване використання мовних засобів для досягнення бажаного впливу на адресата, спосіб організації тексту, який посилює його виразність [8]; різні способи комбінування мовних одиниць одного рівня в межах одиниць вищого рівня [4, 380].

До поняття стилістичних прийомів належать тропи і фігури [2, 46]. Вчення про фігури (лат. *figura* – образ, вид) мови бере початок ще в античній класичній риторичі, коли Аристотель дійшов висновку, що тропи – це скорочені силогізми (форми дедуктивного умовиводу), які є результатом мисленневих операцій. Фігурами називали слова або цілі конструкції, структури. Фігури слова – тропами, фігури думки – риторичними фігурами. У стилістиці їх об'єднано під назвою тропи, оскільки й ті й ті виникають у результаті перенесення значення, трансформацій [4, 318]. З античних часів вивчення фігур і тропів здійснюють ритори й стилісти національних мов. Грецьке *tropos* означає «зворот», «вислів», «краса». Квінтіліан вважав тропи корисною зміною власного значення слова / виразу на інше, досконаліше [4, 319]. Щоб виокремити головну думку, приховати небажані чи непристойні думки, облагородити мову, автор створює троп, змінюючи / повертаючи значення слова / виразу. До тропів належать порівняння, метафора, метонімія, синекдоха, епітет, гіпербола, літота, оксюморон, перифраз, персоніфікація [4, 320], ампліфікація, епітет, контамінація, евфемізм тощо [5].

За способом реалізації стилістичні прийоми розподіляють на лексико-фразеологічні (метафора, метонімія, гіпербола, епітети, оксюморон, зевгма, семантична трансформація ФО тощо); синтаксичні стилістичні прийоми (інверсія, риторичне питання, еліптичні речення, паралелізм, повтори тощо) [7].

Найпоширенішим стилістичним прийомом, реалізований засобами ФОФК, є метафора, тому що переважно саме на основі метафоричного перенесення значення виникає фразеологізм. Наприклад: «*Beide waren von einem unverblühten Chauvinismus des demokratischen Westens geprägt.*» (14, 22.03.2004) / «Вони обидва були позначені **неприкритим** шовінізмом демократичного Заходу». ФОФК «*unverblümt die Wahrheit sagen*» – (розм.) говорити голу правду; (досл.) говорити правду, не прикрашаючи її квітами – походить із часів лицарства, коли кожна квітка і її колір мали певне значення. Посилаючи дамі квіти, кавалер сповіщав таким чином про свої почуття [13].

У процесі постійного вживання ФО можуть втрачати силу метафоричного впливу, втративши когнітивно-характеризуюче значення, злившись з системою засобів прямої номінації. Але метафора має здатність до відтворення, оновлення, через що її завжди зараховують до поширених засобів мовного впливу [3]. Мовний вплив ФО можливий, на нашу думку, завдяки оновленому відтворенню фольклорних образів, які є основою внутрішньої форми ФОФК. У результаті трансформації ФОФК у контексті метафора отримує оригінальне, оновлене семантичне звучання. Такий тип трансформації називають вживанням розгорнутої метафори, що полягає в переосмисленні образу ФОФК. У тексті

вказаний тип трансформації реалізований вживанням ФО, а після неї – стержневого фольклорного компоненту (ФК), який має переносне значення, зумовлене попередньою наявністю фразеологізму. У деяких випадках метафору розгортають не за допомогою самостійно вжитого ФК, а за допомогою саме образу, який виявляється в контексті. Наприклад: «*Vom italienisch-blauen Himmel über dem See, vom Kaiserwetter, vom Müßiggang, und – sie kamen bekindert - von den Leuten am See.*» (13, 29.08.2009). / (Вони йшли з дітьми під італійсько-блакитним небом, простягнутим над морем, у прекрасну погоду (досл.: погоду королів), ліниво, йшли від людей, які були біля моря.). ФОФК «*ein Kaiserwetter sein*» – (розм.) гарна погода – походить з часів Вільгельма II, який здійснював піші прогулянки виключно в сонячну погоду [12]. Відбувається розгортання образу, покладеного в основу ФОФК (гарна сонячна погода), за допомогою опису «*Vom italienisch-blauen Himmel*», «*über dem See*». Поширення метафори шляхом опису сприяє реалізації градації (послідовного нагнітання або послаблення однорідних художніх мовних засобів [5]). У вказаному контексті засобами прийменника «*von*», задіяного в поширенні метафори, реалізована анафора (повторення початкових частин (звуків, слів, синтаксичних конструкцій [5]).

Цікавим і стилістично функціональним прийомом є фразеологічна контамінація, яка виявляється в поєднанні творчо модифікованих двох чи більше ФО, що призводить до схрещення і увиразнення семантики контамінованих одиниць, які сукупно створюють дівіший стилістичний ефект. Наприклад: «*Dabei wird verständlich, was bereits die alten Märchen auf ihre Art beschreiben, etwa, warum es Glückspilze und Pechvögel gibt, und dass dies kein Zufall ist.*» (14, 04.03.2004). / «Зрозуміло, що старі казки описують, чому існують щасливчики і невдахи, і що це не випадковість». Поєднуються ФОФК із протилежними значеннями: «*Glückspilz sein*» – (розм.) бути щасливчиком, (досл.) бути щасливим грибом; «*Pechvögel sein*» – бути невдахою, (досл.) бути птахом, що зловився на смолу. Поєднання вказаних ФОФК відбувається в контексті після редукації дієслівного компонента кожного фразеологізму. Контамінацію здійснено за рахунок ФК.

Поширеним є стилістичний прийом алюзії, реалізований шляхом структурно-семантичної трансформації – фразеологічного натяку. Цей прийом репрезентують мовні засоби, які імплікують на невикористану / частково використану в контексті ФОФК. Натяк на присутність фольклорного образу створює стилістичний ефект. Наприклад: «*Wie ein Berserker lesend, aber ohne den Einfluss des Fernsehens, hat er seine Jugend verbracht.*» (13, № 12, 139). / «Погано (досл.: як дикун) читаючи, без впливу телебачення провів він свою юність». У контексті використаний ФК «*ein Berserker*», який вказує ФОФК «*ein Berserker sein*» – (розм.) бути дикуном, бути неосвідченим, не вихованим. ФК, використаний у контексті, реалізує алюзію, натякаючи на негативний фольклорний образ.

Еліпс – пропуск у реченні структурно необхідного елемента [5]. Еліпс реалізують засобами паремій, які часто мають неповну граматичну структуру, зберігаючи значення, забезпечуючи економію мовних засобів і одночасно лаконічність. Наприклад: «*Was er dann im Drittland treibt, ... , das interessiert hier zu Lande nicht. ... Aus den Augen, aus dem Sinn.*» (14, 24.03.2004). / «Що він робить у іншій країні, ..., це тут нікого не цікавить. ... Очі не бачать – душа не болить».

Для досягнення бажаної інтенції публіцисти використовують як стилістичний прийом гіперболу (надмірне перебільшення з метою увиразнення). Наприклад: «*Es ist für einen Politiker heute schwierig, in diesem Hexenkessel der Medien seine Humanität zu bewahren.*» (13, № 18, 116). / «Деяким політикам сьогодні дуже складно зберегти свою гуманність у цьому пеклі (досл.: відьомському казані) засобів масової інформації». ФОФК «*in Hexenkessel sein/ geraten*» – (розм.) бути / потрапити в пекло – пов'язана із віруванням у відьом / чортів, які (у пеклі) варили чарівне зілля у великому казані. Очевидна гіпербола, утворена на основі метафори, яка характеризує сучасні медіа, має негативну конотацію, передає суб'єктивну авторську оцінку. Вказана ФОФК зазнає двох типів трансформації: редукації дієслівного компонента, препозитивного і постпозитивного поширення. У контексті стилістичний прийом реалізує ФК.

Порушуючи важливі соціальні, політичні, суспільні проблеми публіцисти використовують стилістичний прийом – риторичне запитання, яким висловлюють ствердну думку; на нього відповідає сам автор, і ця відповідь міститься в підтексті або очевидна. Риторичне запитання зазвичай виражає емоції автора, його задають не з метою отримати відповідь, а заради експресивного вираження власної позиції [9]. Наприклад: «*Ein Mann läuft als lebende Kamera durch die Gegend: Fast alles, was ihm vor die Augen kam, haben Computer Tag für Tag aufgezeichnet und gespeichert. Traum oder Alptraum?»* (13, № 26, 134). / «Людина рухається по місцевості як жива камера: майже все, що їй потрапило на очі, день у день фіксує і зберігає комп'ютер. Мрія чи кошмарний сон?». ФОФК «*einen Alptraum sehen*» – (розм.) бачити кошмарний сон – пов'язано із віруванням про злих домовиків, які уві сні душать людей. У результаті редукації (скорочення дієслівного компоненту ФО) засобами ФК реалізоване риторичне запитання.

ФОФК дають можливість застосовувати стилістичний прийом персоніфікацію / уособлення (представлення природних явищ, предметів, абстрактних понять у образі людини), тому що цей прийом поширений у міфах, казках і властивий народній творчості в цілому. Персоніфікацію розглядають як різновид метафори, відносять до найдавніших метафоричних явищ мови і вважають найвиразнішою ознакою фольклору [4, 377]. Наприклад: «*Den hochtrabenden Plänen der Eigner kann aber selbst der Blanke Hans nichts anhaben.*» (13, № 25, 114). / «Зарозумілим планам власників не міг завадити навіть (досл.) Ганс з білою піною». ФОФК «*der blanke Hans*» – (розм.) штормове Балтійське море – відображає фрагменти міфологічного світобачення етносу, персоніфікуючи елементи об'єктивної дійсності (природу, небесні тіла, атмосферні, природні явища тощо) [9].

Отже, за способом реалізації виявлено лексико-фразеологічні й синтаксичні стилістичні прийоми. До найпоширеніших належить метафора, яка є способом творення фразеологічного значення і основою багатьох стилістичних прийомів (персоніфікації, гіперболи тощо). Формування і використання стилістичних прийомів відбувається внаслідок трансформацій ФОФК – їхньої форми і змісту. Така трансформація зумовлена прагматичною метою контексту. Модифіковані образи внутрішньої форми ФОФК є основою стилістичних прийомів. Вони сприяють інтенції, покращують сприйняття тексту, забезпечують стислість викладу матеріалу, виражають експліцитну суб'єктивно-авторську думку і оцінку; сприяють впливу тексту на читача; формують думку про прочитане чи його оцінку. Без стилістичних прийомів у публіцистиці не можливо реалізувати комунікативні функції текстів.

Перспективи подальших досліджень: вивчення ролі ФОФК у художньому дискурсі, проблеми перекладу модифікованих ФОФК, проведення порівняльного аналізу ФОФК сучасної німецької, англійської, української, російської та інших національних мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли; пер. с франц. К. А. Долинина. – М.: Иностранная литература, 1961. – 394 с.
2. Гальперин А. И. Очерки по стилистике английского языка. [Електронний ресурс] / А. И. Гальперин. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/30.Ocherki_po_stilistike_angliyskogo_yazyka/html/unnamed_21.html
3. Глазунова О. И. Логика метафорических преобразований. [Електронний ресурс] / О. И. Глазунова. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Glaz/23.php
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 464 с.
5. Мегаэнциклопедия Кирилла и Мефодия. Стилистические приемы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.megabook.ru/Rubricator.aps?RNode=4289>
6. Орел І. І. Типи трансформацій фразеологічних одиниць з фольклорним компонентом у німецькомовних публіцистичних текстах. [Електронний ресурс] / І. І. Орел // Збірник наук. пр. «Наукові записки». Серія «Філологічна». Випуск 12, – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2010р. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/texts.html
7. Стилістика. Словарь стилистических терминов. Ел. ресурс: <http://ctilictica.ru>
8. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. [Електронний ресурс] / Э. Б. Тайлор – М. : Политиздат, 1989. – 573 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Tail/index.php
9. Що таке риторичне питання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studybook.org.ua/articles/ritoricheskij_vopros_87.html
10. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen / H. Burger. 2.Auflage. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003. – 224 S.
11. Schmale G. Wortspiele mit Phraseologischen Ausdrücken in deutschen Talkshows / G. Schmale // Deutsch als Fremdsprache, Heft 4-42. – Berlin, 2005. – S. 210–214.
12. Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, feste Wortverbindungen. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.redensarten-index.de/suche.php?&bool=or&suchspalte%5B%5D=erg_ou&suchbegriff=Sprichwort&page=1

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Frankfurter allgemeine Zeitung. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.faz.net
2. Der Spiegel. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.spiegel.de
3. Süddeutsche Zeitung. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sueddeutsche.de

Irina Orel

Implementation of stylistic devices as a result of transformations of phraseological units with folklore component in the German publicistic texts

The article deals with the realization of stylistic devices through transformed phraseological units with folklore component on the material of the German publicistic texts.

Key words: stylistic methods, transformation phraseological units, phraseological units with folklore component, publicistic texts.

Тетяна Мельник

**ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ У СЛОВНИКОВИХ РЕЄСТРАХ
20 – 30 РР. ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано добір ілюстративного матеріалу до лексикографічних праць 20 – 30 рр. ХХ століття. Схарактеризовано роль ілюстрацій у словникових статтях.

Ключові слова: реєстр словника, ілюстративний матеріал, кодифікація.

Питання складу реєстру будь-якого словника української мови та формування ілюстративного матеріалу до кодифікованих лексичних одиниць завжди були в центрі уваги лінгвістів, оскільки саме словники є одним із чинників піднесення культури мови народу.

В українському мовознавстві проблема добору слів та ілюстрування їх була об'єктом досліджень М. М. Пилинського, П. Й. Горещького, Л. С. Пала-марчука, І. М. Кириченка та ін. Лінгвісти досліджували лексикографію другої половини ХХ століття, проте досі немає комплексного дослідження кодифікаційних реєстрів у перші десятиліття ХХ століття. Тому мета нашої роботи – проаналізувати добір ілюстративного матеріалу до словників 20 – 30 років ХХ століття, періоду усталення та наукової легітимації норм української літературної мови.

Аналіз реєстрів лексикографічних праць 20 – 30 рр. ХХ ст. засвідчує, що у цей час робота упорядників ускладнювалась через відсутність чітких критеріїв добору реєстрових слів і принципів уведення ілюстративного матеріалу з різних джерел. Проте, за словами Л. С. Паламарчука, коли сама практика української літературної мови ще не була досить усталеною, коли діалектна та літературна спадщина українського Заходу тільки почала поєднуватися з полтавсько-київською основою літературної мови у словниковому складі, – «знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку опізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєздатність, було справою дуже нелегкою...» [3, с. 71].

Вивчення джерельного матеріалу дає підстави стверджувати, що в основі кодифікації 20 – 30 рр. ХХ ст. лежить критерій обов'язкової документації українських слів. Це виявляється в ілюструванні українського лексичного матеріалу у лексикографічних працях. На відміну від тлумачних словників, у яких за допомогою ілюстративного матеріалу пояснюється значення слів, у перекладних словниках (поширених у 20 – 30 рр. ХХ ст.) ілюстративні приклади, на думку С. І. Головащука, «використовуються головним чином для уточнення перекладу заголовних слів і для виявлення всіх засобів (аж до відтінків значень) другої мови при передачі значень слів мови оригіналу» [2, с. 213].

Виходячи з основного призначення перекладних словників досліджуваного періоду – задовольняти потреби суспільства в усіх сферах життя, роль ілюстративного матеріалу упорядники зводять до трьох основних моментів.

1. Ілюстративні приклади добираються таким чином, щоб вони доповнювали чи уточнювали семантичні характеристики головного слова. Наприклад, у «Російсько-українському словнику» 20 – 30 рр. ХХ ст. (далі РУС – 24 – 33) до слова *канцелярський* наводиться ряд словосполучень, за допомогою якого реалізується зміна семантичних відтінків: *канцелярський службовець, канцелярський стиль, канцелярське (писарське) приладдя, канцелярський* (РУС–24–33, II, с. 241).

2. Ілюстративний матеріал використовується з тією метою, щоб передати відтінки значень синонімічних слів. Наприклад, слово *компактний* у РУС–24–33 має такі українські відповідники: «компактний, стислий, щільний збитий» (РУС–24–33, II, с. 304). Відтінки значень синонімів відображені у словосполученнях *компактное издание* – компактне, стисле видання; *компактная масса* – збита маса; *компактными рядами* – щільними лавами.

3. Ілюстрування застосовується для уточнення семантичних відтінків фразеологічних одиниць чи головного слова. Так, у словнику «Фразеологія ділової мови» (далі ФДМ–27) до основних значень лексеми *богатий*, яка перекладається українською мовою як «багатий; (состоятельный) – заможний; (великолепный) – пишний, розкішний», додано словосполучення *богатая фантазія* – буйна уява (ФДМ–27, с. 15). Використання фразеологічної одиниці розширює синонімічний ряд та межі вживання слова *багатий* в російській та українській мовах. Розширення семантичних характеристик основного слова за допомогою введення нових фразеологічних відтінків спостерігаємо у РУСі–24–33. Наприклад, до слова *ладний* словник подає такі українські відповідники: «1) добрий, гарний, хороший, ладний; (годный) годящий, при[з]датний, спосібний до чого; (удобный) вигідний» (РУС–24–33, II, с. 395), проте у словосполученні *кафтан не ладен* з'являється додатковий елемент у значенні – *каптан не в міру (не до міри)*.

У практиці української перекладної лексикографії 20–30 рр. ХХ ст. поряд з традиційним ілюстративним матеріалом використовується ілюстрування іншого роду – цитати з творів провідних українських письменників. Наприклад, РУС–24–33 до слова *молва* подає українські відповідники *гамір, гутірка, гомін; поголос, поголоска, чутка, почутка, (диал.) поустка, розголос, слава, пославка, помовка, балачка, гутірка, говірка*. Для розмежування значень слів чи їхніх відтінків редактори словника вводять лексеми у письменницький контекст, пор.: *Пішла чутка, ніби народився «анцихрист»* (О. Пчілка); *Про чорта тільки пославка, а ніхто того чорта не бачив* (М. Вовчок); *Не бійсь слави, не бійсь поговору* (І. Метлинський) тощо. Ілюстрації такого роду відіграють у кодифікаційних працях важливу роль, про що зауважувалося багатьма мовознавцями. М. М. Пилинський називає такі основні завдання ілюстративної частини у двомовному словнику: 1) ілюстрації, що використовуються у словниковій статті, мають показувати належність слова до літературної мови, документувати його наявність у мові; 2) за допомогою ілюстрацій потрібно конкретизувати значення та відтінки значень; 3) ілюстративний матеріал повинен додатково розкривати приховані відтінки значень, доповнювати семантичну розробку слова; 4) ілюстрації мають відображати сферу вживання слова, його належність до певної лексичної групи (за допомогою ремаркування); 5) за допомогою ілюстрацій потрібно розкривати емоційну насиченість мовної одиниці, стилістичну забарвленість тощо; 6) ілюстрації-словосполучення повинні відображати найхарактерніші випадки лексичного оточення; 7) за допомогою ілюстративного матеріалу слід показувати граматичні риси та характер зв'язків слова з іншими одиницями в реченні; 8) за відсутності короткого тлумачення, ілюстрація повинна давати певне уявлення про означуваний предмет; 9) словниковий матеріал має бути не стільки науковою літературою зі значною кількістю запозичених слів, скільки книгою, яка б відображала багатство та красу української мови за допомогою ілюстрування власне українських джерел поширення мови [4, с. 101–103.].

У лексикографічних виданнях 20 – 30 рр. ХХ ст. для уточнення семантичних характеристик окремих слів упорядники використовують цитатний матеріал із творів Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. Крім того, залучено ілюстрації із записів С. Єфремова та А. Кримського.

Особливе місце в ілюструванні лексичних матеріалів, дібраних до кодифікаційних реєстрів, займають синоніми. За відсутності тлумачних словників у аналізований період вони слугували своєрідними еквівалентами, за допомогою яких пояснювалося значення слів. На думку дослідників, синоніми найбільш повно відображають багатство і гнучкість виражальних засобів літературної мови. Наприклад, А. А. Брагіна зазначає, що незамкнуті ряди синонімів дають можливість оцінити реальні й потенційні можливості мови, а також якнайточніше підібрати мовні засоби для називання нових предметів, явищ та понять [1, с. 4].

Виходячи із нагальної потреби подати широкий перелік української лексики, упорядники словників 20–30 рр. ХХ ст. до російських лексем наводили низку українських синонімів, за допомогою яких пояснювали значення слів. Порядок розміщення їх визначався таким чином, щоб після кожного російського слова подати український відповідник, який найбільше вживався в літературній мові і повно розкривав зміст російської лексичної одиниці. Так, до російського слова *адвокат* подавалися українські відповідники *адвокат, заступник, судовий, речник* (РУС–24–33, I, с. 1). Узагальнивши цей ряд, констатуємо, що слово *адвокат* тлумачиться як «особа, яка захищає чийсь права у суді». Пояснити змістове наповнення слова з урахуванням кількох синонімічних характеристик можемо на прикладі лексеми *аргумент*, яка в українській мові представлена синонімами *аргумент, резон, довід, доказ* (ФДМ–27, с. 8). Семантичні відтінки доказовості дозволяють тлумачити слово *аргумент* як «підставу, яка наводиться для підтвердження, доведення якогось факту».

Поширеними у кодифікаційних реєстрах 20–30 рр. ХХ ст. є синонімічні ряди, представлені великою кількістю слів. Досліджувані матеріали дають підстави виокремити основні типи змін у синонімічних рядах слів:

1. Тенденцію до звуження синонімічного ряду нормативних одиниць у сучасній літературній мові зі збереженням початкового слова.

Так, до російського слова «плеть» у РУСі–24–33 подано 20 українських синонімів: *батіг, пуга, канчук, малахай(ка), карбач, бич, нагай(ка), (г)араній, гаранник, гарана, батуга, баттура, батурмен, каптура, карбун, файда, фандоля, сергій, двохвістка, трійчатка* (РУС–24–33, III, с. 236). Сучасний «Словник синонімів української мови» (ССУМ) із перелічених слів фіксує лише 4 синонімічні одиниці, які стали літературною нормою: *батіг, бич, гаранник, баттура*, а також дві з обмежувальними позначками: *малахай розм., карбач діал.*, до яких додає два нові синоніми *пуга, байбара діал.* (ССУМ, I, с. 26).

2. Тенденцію до звуження синонімічного ряду нормативних одиниць у сучасній літературній мові зі зміною початкового слова.

У процесі зіставлення синонімів у кодифікаційних реєстрах простежено випадки, коли початкове слово змінює свою позицію у синонімічному ряді. Наприклад, у словниковій статті *дятел* РУС–24–33 подає 9 лексем: *ятіль (ятіл), (діал.) дятель (дятел), клюй-дерево, деревоклюй, вербоклюк, довбач, довбаль, жовна, жолонка* (РУС–24–33, I, с. 265). СУММ наводить 4 лексеми із РУСу–24–33: *жовна, ятіл, клюйдерево діал., довбач діал.*, а також додає 3 нові варіанти. Крім того, що скорочується кількість слів, відбувається перебудова всередині синонімічного ряду: першу позицію у ССУМі займає слово діалектного походження *дятел*, що раніше фіксувалося із позначкою *діал.*: *дятел, жовна, ятел [ятіл, ятель], клювак діал., клюйдерево діал., довбач діал., довбало діал.* (ССУМ, I, с. 481).

3. Тенденцію до розширення синонімічного ряду нормативних одиниць у сучасній літературній мові зі збереженням початкового слова.

Збільшення кількості синонімічних варіантів в українській мові відображає російське слово *метель*. РУС–24–33 пропонує 16 лексем-відповідників до цього російського слова: *завірюха, метелиця, завія, сніговійниця, сніговиця, сніжниця, хуртовина, хвища, х(ф)уга, віхола, кушпела, хуртела, хурделиця, хурта, хвирса, (о)хиза* (РУС–24–33, II, с. 524). У СУММі із цієї низки слів збережено 12 лексем: *завірюха, хуртовина, метелиця, віхола, хуга, завія, сніжниця, хвища розм., хурделя розм., сніговиця розм., сніговійниця рідко, кушпела діал.* (ССУМ, I, 512). Також додано ще 21 лексему: *заметіль, сніговій, хуговій, юга, хугавиця розм., хурдига розм., хуртеча розм., віхало діал., завійниця діал., заметільниця діал., замета діал., заметь діал., кура діал., метіль діал., хвища діал., хиза діал., шаруга діал., крутія діал., снігокрутниця рідко, буран підсил., пурга підсил. рідко*. Порівнявши кодифікаційні реєстри, можемо стверджувати, що на розширення синонімічних рядів великою мірою впливає залучення діалектної лексики та розмовного мовлення.

4. Тенденцію до розширення синонімічного ряду нормативних одиниць у сучасній літературній мові зі зміною початкового слова.

При розширеному перекомпонуванні синонімічних рядів спостерігаємо втрату або зміну позиції початкового слова. Наприклад, «Практичний російсько-український словник» Г. Сабалдіря (ПРУС–С–26) фіксує 3 синоніми до слова *дубленка*: «*дубленик, ка; дублянка, ки, кожушина, ни*» (ПРУС–С–26, с. 104). СУММ подає 8 лексичних одиниць: «*Кожух* (довгий, перев. не покритий тканиною верхній одяг з великим коміром, пошитий звичайно з овечої шкіри хутром наспід), *дублянка, линтвар діал.; кожушанка, байбарак* (покритий сукном); *кожушок, кожушина, кожанок діал.* (короткий, не покритий тканиною)» (ССУМ, I, с. 686).

Частина синонімічних рядів слів, зафіксованих у лексикографічних працях 20 – 30 рр. ХХ ст., переходять до ССУМу у такій самій кількості. Наприклад, РУС–24–33 подає 5 синонімів до слова *ауст*: «*чорногуз, лелека, бузько, бусол, боцю(я)н*» (РУС–24–33, I, с. 2), ССУМ репрезентує ті ж синоніми і додає ще 5 одиниць у такій послідовності: «*Лелека, чорногуз, бусел [бусол], бузько діал., гайстер діал., бушель діал., жабоїд діал., боцюн діал., боцян діал., дзьобун діал.*» (ССУМ, I, с. 759).

Значна кількість синонімічних мовних засобів у кодифікаційних реєстрах 20 – 30 рр. ХХ ст. визначалася потребою розширити межі охоплення дійсності, подати повний перелік лексичних одиниць із письменницьких творів, записів народної мови тощо. Синоніми використовувалися не лише для розширення словникового складу, але й для уточнення змісту вже наявних лексичних одиниць.

Таким чином, у перекладних словниках 20 – 30 рр. ХХ ст. за допомогою ілюстративного матеріалу уточнювався переклад слів, частково розкривалися значення чи відтінки значень основних лексичних одиниць. Добір ілюстративних прикладів здійснювався за певними принципами,

виробленими для перекладних кодифікаційних праць: конкретизуючим, доповнювальним, семантично-уточнювальним. Такий досвід упорядників став основою для наукового опрацювання лексичного матеріалу та формування подальших словникових реєстрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брагіна А. А. Синонимия в литературном языке / А. А. Брагіна. – М. : Наука, 1986. – 128 с.
2. Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (на лексичному матеріалі російської та української мов) / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 1976. – 248 с.
3. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: питання історії, теорії і практики / Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1978. – 203 с.
4. Пилинський М. М. Деякі уваги до ілюстративної частини «Українсько-російського словника» АН УРСР / М. М. Пилинський // Питання граматики і лексикології української мови. – К. : Наукова думка, 1963. – С. 101–109.

Tetyana Melnyk

Illustrative material in dictionary registers of the 20s – 30s of the XX century

The article analyzes the selection of illustrative material in the dictionaries of the 20s-30s of the XX century. The role of dictionary illustrations is characterized.

Key words: dictionary registers, illustrative material, codification.

Ірина Стецюк

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДІОЖУРНАЛІСТІВ ЯК СЕГМЕНТ КОМУНІКАЦІЇ У ПРЯМОМУ ЕФІРІ

У статті проаналізовано рівень нормативності мовної діяльності журналістів. Представлено типи відхилень від мовного еталону в радіоефірі, описано види комунікації у прямому ефірі.

Ключові слова: мова засобів масової інформації, літературна норма, правильність, нормативність мови прямого ефіру.

Український мовознавець О. Сербенська зауважує, що «засоби масової інформації – одна з наймолодших сфер нашої культури, де утверджує себе українська мова, ... нагромаджується досвід і форми його передачі, складаються певні традиції, виробляється політика виховання кадрів, їх добору. Усе це проходить у наполегливих пошуках. І в цьому напрямі, наприклад, багато зробило наше національне радіо» [1, с. 135]. Справді, радіо посідає вагоме місце в інформаційному просторі. Мова в радіоефірі – це соціолінгвальний феномен, який відображає мову суспільства загалом і мову кожного учасника радіокомунікації зокрема.

Особливості мови засобів масової інформації (ЗМІ), а саме мовну культуру журналістів, досліджували С. Єрмоленко, О. Сербенська, М. Яцимирська та інші науковці. Проте досі немає наукових праць, які присвячені мові прямого ефіру. Тому така проблема видається актуальною. Мета нашої роботи – простудіювати типи відхилень у мовній діяльності радіожурналістів. Об'єктом дослідження послужила мова українських FM-станцій (зокрема «УХ радіо», радіо «Тернопіль», радіо «Тон», «Наше радіо», «Люкс FM», «Тернопільське державне радіо», «Національне радіо»). Предметом – рівень мовної культури журналістів, додзвонювачів та гостей радіостудії у прямому ефірі.

За нашими спостереженням, у радіоефірі найбільше представлена мовна діяльність ведучих. Мова в прямому радіоефірі репрезентована різними видами комунікації. Це віртуальне спілкування зі слухачами (одностороння комунікація, коли ведучий розмовляє у прямому ефірі зі слухачами чи озвучує певний матеріал, який є уже готовий, наприклад, новини), спілкування через sms-повідомлення, спілкування із додзвонювачами, спілкування між ведучими та спілкування із гостями студії.

Безумовно, у прямому ефірі значно важче працювати, порівняно з непрямым, оскільки мова журналіста у такій ситуації великою мірою є спонтанною, емоційною, фрази є непередбаченими, а

тому у мові радіоведучих трапляється чимало лінгвальних огріхів. Розглянемо типи відхилень від мовного еталону в прямому радіоефірі. Під час віртуальної комунікації журналісти часто порушують акцентуаційні норми: *судён* (замість *суден*) (13.01.2006, Наше радіо, 11:04), *прóриву* (замість *проріву*) (27.01.2006, Наше радіо, 13:00), *врóжсаю* (замість *врожяю*) (27.01.2006, Наше радіо, 13:02), *феноméни* (замість *фенóмени*) (4.03.2006, радіо «Тернопіль», 22:39), *розкáжу* (замість *розкажу*) (28.04.2007, радіо «Тон», 14:36), *надбання* (замість *надбáння*) (28.04.2007, радіо «Тон», 14:42), *вйкористання* (замість *використáння*) (12.04.2008, Національне радіо, 17:08), *до середíни* (замість *середíни*) (24.04.2009, Наше радіо, 18:03), *разóm* (замість *рáзом*) (22.12.2009, УХ радіо, 17:21), *холóду* (замість *хóлоду*) (30.12.2009, Наше радіо, 18:06), *в мережі* (замість *мере́жі*) (11.01.2010, Наше радіо, 15:00), *кілометрів* (замість *кіломéтрів*) (15.01.2010, радіо «Тон», 15:02), *одíнадцятого* (замість *одина́дцятого*) (16.01.2010, Національне радіо, 18:02).

У коментарях ведучих чимало лексичних огріхів:

– сплутування значень слів – *вірно* (замість *правильно*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:35);
– тавтологія – *закинувши дві тисячі сто дев'яносто п'ятий кидок* (замість *м'яч*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 09:05), *всім колективом збираєся зібратися* (замість *збираємся зустрітися*) (18.05.2009, Наше радіо, 15:40);

– вживання росіянізмів (кальок) – з *історичним ухилом* (замість *нахилом*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 09:35), а *табличку виучив* (замість *вивчив*) (18.05.2009, Наше радіо, 12:39), з *будь-якої точки земного шару* (замість *земної кулі*) *ви можете слухати «Наше радіо»* (18.05.2009, Наше радіо, 13:13), *яка приймає участь* (замість *бере участь*) (20.11.2009, Люкс FM, 12:53), *на рахунок* (замість *стосовно*) *хорошої композиції щось цікавеньке придумаємо* (21.12.2009, УХ радіо, 18:12), *на рахунок* (замість *стосовно*) *пункту призначення* (21.12.2009, УХ радіо, 18:24).

Також спостерігаємо порушення граматичних норм: *У тисячу* (замість *тисяча*) *дев'ятсот сорок сьомому розпочалась насильна операція* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 09:04), *шестидесятирічний* (замість *шістдесятирічний*) (19.11.2009, Люкс FM, 12:53).

Досить популярними у радіопросторі є спілкування через sms-повідомлення. Простежується вплив віртуального співрозмовника на комунікацію загалом. Якщо sms написано російською мовою, то коментарі ведучого набувають мішаного типу: «... *пише* (українською мовою) *коварний* (російською мовою) *до нас із міста Києва*» (коментар ведучої) (27.01.2006, Наше радіо, 13:14); «... *і це один привіт. Спеціально полетить він в магазин «Автомат» для Олега. Надіслав цей привіт до нас наш постійний слухач Женя. Він також просить передати привіт своїй коханій дівчині Вікторії, ніжно-ніжно її поцілувати*» (зміст sms). «*Цілую і бажаю вам всього самого найкращого* (замість *найкращого*)» (27.01.2006, Наше радіо, 13:28). Тоді постає питання водночас про чистоту української і російської мов. Журналісти мають власним прикладом продемонструвати слухачам справжню культуру української мови. Щоб кожен із комунікантів отримав задоволення від розмови, діалоги повинні бути перш за все ввічливими, а з погляду лінгвіста – відзначатися нормативним оформленням.

Більшу частину ефірного часу представлено музичними композиціями. Мова пісні – один із чинників вибору мови в ефірі до чи після виконання музичного твору. Цю тезу ілюструють зафіксовані нами фрази, як-от: *сподіваюся, у вас* (українською мовою) *дела* (російською мовою) *просто супер* (27.01.2006, Наше радіо, 13:33); *это Гайтана, которая* (російською мовою) *відшукала* (українською мовою) (9.02.2006, Наше радіо, 19:34). У першому випадку звучала пісня Ю.Савичевої «Как твои дела?», у другому – пісня Гайтани «Відшукаю».

Ще одним видом комунікації у прямому ефірі є спілкування між ведучими та з гостями радіостудії. Помилки спостерігаємо у кожного з учасників розмови. Ведучі неправильно будують звертання: *Ярослав Дмитрович* (замість *Ярославе Дмитровичу*), *вам доброго дня* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:52); використовують росіянізми: *вже настроїла* (замість *налаштувала*) (04.02.2007, радіо «Тернопіль», 21:35).

Співбесідники найчастіше неправильно наголошують слова: *на меті* (замість *на меті*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:37), *уявимо* (замість *уявимó*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 12:07), *випробування* (замість *випрóбування*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 12:15). Трапляються лексичні помилки: *уявляєш собі людину по́старшу* (замість *людину похилого віку*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:53), *приймальна компанія* (замість *кампанія*) *в нас вже розпочалася* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 12:14), *цілую крепко-крепко* (замість *міцно-міцно*) (18.05.2009, Наше радіо, 13:07). Граматичні огріхи знову ж пов'язані зі змішуванням української та російської мов: *заслужений майстер по армреслінгу* (замість *із армреслінгу*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 12:13) чи неправильним утворенням найвищого ступеня порівняння прикметників: *ми намагаємося надати*

студентам *самі найліпші* умови (замість *найкращі умови*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 12:05), *побажати всього самого-самого найкращого* (замість *найкращого*) (18.05.2009, Наше радіо, 13:19), *щоб вони були здорові, це саме головне* (замість *це – найголовніше*) (28.05.2009, Наше радіо, 13:13), *це саме найкраще* (замість *це – найкраще*) (28.05.2009, Наше радіо, 13:13).

Аналогічні огріхи наявні при спілкуванні із додзвонювачами. Однак у цьому випадку домінує інший вид помилок – неправильне звертання до опонента, коли ім'я не ставиться у кличному відмінку: *Наталю* (замість *Наталю*), *це радіо «Тернопіль» дзвонить* (04.02.2007, радіо «Тернопіль», 20:01), *алло, пані Галя* (замість *Галю*), *щиро вітаємо з днем народження* (04.02.2007, радіо «Тернопіль», 20:07), *алло, Андрій* (замість *Андрію*), *добрий вечір... Тобі все зрозуміло. Так, Андрій* (замість *Андрію*)? (04.02.2007, радіо «Тернопіль», 21:39), *це знову Света* (замість *Світлано*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:32), *і наступне залишається для Свети* (замість *Світлани*) (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:33), *ні, Свет* (замість *Світлано*), *треба трохи уважніше слухати* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:33), *це знову Кул (Cool)* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:33), *Кул (Cool) просто молодець* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:34), *Славік* (замість *Славіку*), *ваш варіант* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 11:37), *Юлічка* (замість *Юлю*), *добрий день вам* (28.04.2007, радіо «Тон», 12:26), *Тарас* (замість *Тарасе*), *ти чуєш нас?* (28.04.2007, радіо «Тернопіль», 21:46).

Зафіксували випадки, коли у комунікації зі співрозмовником додзвонювач сам диктує умови спілкування, відрекомендовуючись як *Света, Кул (Cool)*. Проте журналіст повинен дбати про чистоту рідної мови, тим самим використовувати питомі українські відповідники (хоча б для першого прикладу *Света – Світлана*).

Співрозмовники в свою чергу допускають такі помилки: часто неправильно наголошують слова (*вімоги* (замість *вимóги*) (15.03.2007, Тернопільське державне радіо, 15:43), *випáдків* (замість *вiпадкiв*) (15.03.2007, Тернопільське державне радіо, 15:45), вживають росіянізми (*і по п'ятницях* (замість *щоп'ятниці*) *вона співала* (25.01.2007, Тернопільське державне радіо, 08:17), *має платити за неустойку виконання* (замість *невиконання*) (25.01.2007, Тернопільське державне радіо, 08:18), допускають огріхи на граматичному рівні (*мова йде, як ви здогадалися, про весно* (замість *весну*) (15.03.2007, Тернопільське державне радіо, 15:47), неправильно утворюють найвищий ступінь порівняння прикметників (*щоб вони були здорові, це саме головне* (замість *найголовніше*) (28.05.2009, Наше радіо, 13:13), *це саме найкраще* (замість *найкраще*) (28.05.2009, Наше радіо, 13:13).

Отже, у прямому радіоэфірі нами зафіксовано огріхи на всіх мовних рівнях під час різних видів комунікації. Зауважимо, порушення літературних норм спостерігаємо у мовній діяльності журналістів, додзвонювачів та гостей студії. Це неправильне наголошування слів, лексичні помилки (найчастіше росіянізми і тавтологія), порушення граматичної норми (неправильне утворення звертання і найвищого ступеня порівняння прикметників). Журналіст як зразковий носій рідної мови повинен максимально дбати про чистоту і багатство рідної мови, намагатися контролювати мову адресата, скеровувати спілкування у правильне русло. Мовна культура як найважливіша ознака професійності радіоведучих пов'язана з освітнім та духовним рівнями людини. Усвідомлення закономірностей розвитку державної мови, дотримання Закону про мови – визначальні умови формування соціального престижу національномовної продукції в ЗМІ. Тому доцільно проводити моніторинг за кількістю і якістю україномовної продукції в радіопередачах на різних каналах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – 204 с.

Iryna Stetsyuk

Journalistic language activities as a part of live air communication on the radio

The article analyzes the standard of the norm in journalistic language activities. Typical mistakes in violating different literary norms in broadcasting are singled out and the sorts of live air communication are described.

Key words: the language of mass media, literary norm, correctness, the normative language of live air.

НАШІ АВТОРИ

Абрамян Юлія Василівна, аспірант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Т. Шевченка;

Андрейчук Надія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Національного університету «Львівська політехніка»;

Бабакова Ольга Володимирівна, старший викладач кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету;

Бабій Ірина Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Бацевич Флорій Сергійович, завідувач кафедри загального мовознавства, доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету імені І. Франка;

Безпаленко Анатолій Мілетійович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української, англійської та латинської мови ім. М.О.Драй-Хмари Національного університету біоресурсів і природокористування України

Бербер Наталя Миколаївна, аспірант кафедри української філології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Беркешук Інна Степанівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Білих Олександр Петрович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка;

Боть Людмила Петрівна, викладач кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Бутов Олексій Володимирович, викладач кафедри англійської філології ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького;

Весельська Галина Станіславівна, аспірант кафедри української мови Житомирського державного університету імені І. Франка;

Вікторіна Олена Миколаївна, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук, проректор з навчально-методичної і наукової роботи Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки;

Вільчинська Тетяна Пилипівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Воробйова Людмила Миколаївна, аспірант кафедри мовознавства та російської мови ГДПШМ;

Гаврилащук Олесь Дмитрівна, аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Глуховцева Ірина Ярославівна, аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Т.Шевченка;

Гогільчин Сергій Іванович, аспірант, старший викладач Горлівського педагогічного інституту іноземних мов;

Головата Лариса Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка;

Гримашевич Галина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови ННІ філології та журналістики Житомирського державного університету імені І. Франка;

Гураль Оксана Юрївна, аспірант кафедри англійської філології Львівського національного університету імені І. Франка;

Данілова Алла Олексіївна, здобувач кафедри історії та культури мови Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича;

Єрмоєнко Світлана Василівна, викладач кафедри теорії та практики перекладу факультету романо-германської філології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Задорожна Олександра Михайлівна, асистент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка;

Калина Наталія Володимирівна, методист вищої категорії центру інтенсивного вивчення іноземних мов кримського факультету Запорізького національного університету;

Калько Валентина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Кочерга Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Коч (Прутка) Наталя Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри російської мови Київського національного педагогічного університету імені М. Драгоманова;

Красовська Олена Михайлівна, викладач кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Кулик Олена Дмитрівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української мови і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Г.Сковороди»;

Лавриненко Світлана Томівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету;

Левченко Тетяна Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови та методики викладання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Г.Сковороди»;

Левчук Ірина Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Литвин Ірина Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Литвинова Наталія Борисівна, аспірант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Т. Шевченка;

Лонська Людмила Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Мельник Тетяна Петрівна, викладач Тернопільського коледжу Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»;

Навальна Марина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту української мови НАН України;

Навроцька Наталя Анатоліївна, аспірант кафедри іноземних мов Доецького національного медичного університету імені М. Горького;

Назарчук Роксолана Зінов'ївна, асистент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»;

Овсієнко Людмила Миколаївна, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри української мови і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Г.Сковороди»;

Олексенко Володимир Павлович, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології та журналістики Херсонського державного університету;

Орел Ірина Іванівна, аспірант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету;

Панаськов Андрій Вікторович, аспірант кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича;

Пашковська Ганна Володимирівна, викладач кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету;

Пилипенко Євген Михайлович, аспірант кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені ПавлаТичини;

Поліщук Ярослав Олексійович, доктор філологічних наук, професор кафедра україністики Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету, завідувач кафедри літературознавства та журналістики НаУ «Острозька академія»;

Потапчук Ірина Михайлівна, асистент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка;

Пузік Андрій Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Донецького національного медичного університету імені М. Горького;

Ришкова Анастасія В'ячеславівна, аспірант кафедри німецької філології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Романова Наталя Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Херсонського державного університету;

Романчук Світлана Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України;

Романюк Ілона Валентинівна, викладач кафедри практичного курсу української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету;

Рудакова Людмила Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фонетики та граматики англійської мови ННІ іноземних мов мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Савченко Любов Василівна, докторант, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри культури української мови Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Селіванова Олена Олександрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Серебряк Марина Володимирівна, аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Т.Шевченка;

Серебрянська Ірина Миколаївна, викладач кафедри журналістики та філології Сумського державного університету; аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Скаб Марія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича;

Скаб Мар'ян Стефанович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича;

Слюніна Олена Вікторівна, аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

Степаненко Оксана Петрівна, аспірант кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Стецюк Ірина Ярославівна, аспірант кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка;;

Стройкова Світлана Анатоліївна, аспірант кафедри німецької філології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Тома Наталія Михайлівна, аспірант кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Цапок Олена Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами та технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Царьова Ірина Валеріївна, аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Т.Шевченка;

Цобенко Ольга Василівна, старший викладач Одеського національної морської академії;

Чубань Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики викладання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Г.Сковороди»;

Шимків Надія Миронівна, викладач Центру довузівської підготовки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка;

Шитик Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Ясакова Наталія Юріївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Київського національного авіаційного університету.

Наукове видання**МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК****Збірник наукових праць****ВИПУСК 11**

ISBN 978-966-493-305-3

Підп. до друку 16.05.2010
Формат 60x84¹/8. Папір офсет.
Умовн. Друк. арк. 37,75. Гарнітура Times.
Вид.№ 1094. Тираж 300 прим.

Видавець: Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Шашкевича, 39
Тел. 0472/45-99-84; 56-46-66
E-mail: office@2upost.com

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Шашкевича, 39
Тел. 0472/45-99-84
E-mail: office@2upost.com